

**KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II
WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH I TECHNICZNYCH
INSTYTUT PEDAGOGIKI**

m g r A n n a K o m i s a r s k a

**PRACA CZYNNIKIEM RESOCJALIZACJI
MŁODOCIANYCH SKAZANYCH
W POLSKICH JEDNOSTKACH PENITENCJARNYCH**

*Rozprawa doktorska
napisana pod kierunkiem naukowym:
ks. prof. dr. hab. Kazimierza Pierzchały*

*Promotor pomocniczy:
dr Marta Jaroszeńska*

„Każdy ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa osobistego”
(United Nations, 1948: art. 3).

**„Wymierzając karę nieletniemu albo młodocianemu,
sąd kieruje się przede wszystkim tym, aby sprawcę wychować”**
(k.k., 1997: art. 54 § 1).

**„Myślę, że gdyby 90% miało jakąś alternatywę, zmieniliby się i staliby się
wartościowymi obywatelami, a nie obciążeniem dla społeczeństwa, jakim są jako
więźniowie”**
Aministrator więzienia w Stanach Zjednoczonych
(Morash; Bynum & Koons, 1998: 6)

**„Większość dorosłych przestępców bywało również młodocianymi
przestępcami, większość młodocianych przestępców nie wyrasta na
dorosłych sprawców”**
(Kazemian, Maruna, 2009: 277)

**„Praca człowieka jest językiem mówionym do drugiego
człowieka, językiem, który go niszczy lub rozwija”**
(Tischner, 1994: 82)

Praca jest skarbem człowieka
z bajki Ezopa „Rolnik i jego synowie” [ok. 570 r. p.n.e.]
(Ezop, 2015; Delors, 1998; Ostrowska, 2017:138)

**„Wychowując przez pracę należy wprowadzać proces pracy niejako do
wnętrza osobowości, wyrabiając układ odpowiednich przyzwyczajeń,
zamiłowań do pracy, kształtując odpowiednie społeczne układy
motywacyjne [...]”**
(Nowacki, 1980: 55).

**[...] nie ma w świecie przypadku; wszystko jest próbą albo karą,
albo nagrodą, albo przewidywaniem.**
(de Voltaire, 1980 : 67)

**„Zmiana młodego człowieka powinna absolutnie polegać na dostrzeganiu
potencjałów, talentów, zasobów, umiejętności, kompetencji i rozwijaniu ich, a nie na
nieustannej wojnie z deficytami, ułomnościami i [...] próbie – przyp. AK] naprawy
tych deficytów”**
(Gawina, 2024; Konopczyński, 2010)

„Tylko mrok celi i żadnej nadziei”
(Lowrie, 2023: 199)

SPIS TREŚCI

SPIS TREŚCI	3
WYKAZ SKRÓTÓW	9
WSTĘP	11
ROZDZIAŁ I. WIELOASPEKTOWOŚĆ PROCESU LUDZKIEJ PRACY	17
1.1. Filozofia i teologia pracy	20
1.1.1. Podmiot pracy w filozofii	20
1.1.1.1. <i>Filozoficzne ujęcie pracy według Jana Pawła II</i>	22
1.1.1.2. <i>Sens istnienia pracy w życiu człowieka w perspektywie Tischnerowskiej</i>	26
1.1.1.3. <i>Praca w teorii personalizmu Czesława Stanisława Bartnika</i>	29
1.1.2. Praca w społecznej doktrynie chrześcijańskiej	32
1.1.2.1. <i>Praca narzędziem doskonalenia człowieka</i>	34
1.1.2.2. <i>Godność pracy ludzkiej</i>	35
1.1.2.3. <i>Aksjologiczne aspekty pracy ludzkiej</i>	38
1.1.2.4. <i>Praca dobrem człowieka w opisie Jana Pawła II</i>	40
1.2. Praca jako czynność społeczna w ujęciu socjologicznym	46
1.3. Kluczowe psychologiczne aspekty pracy jako wartości	49
1.4. Praca jako czynnik społeczny i etyczny w naukach ekonomicznych	51
1.4.1. Praca dobrem indywidualnym	53
1.4.2. Praca kształtująca poczucie wspólnoty społecznej i potrzeby	54
1.5. Prawa i obowiązki pracownika jako inwestycja pracodawcy, jako współodpowiedzialność za firmę oraz wzajemna symbioza i zaufanie	55
1.5.1. Prawa wynikające z polskiej Konstytucji	55
1.5.2. Relacje wzajemności i synergii między pracownikiem a pracodawcą wynikające z Kodeksu pracy	57
1.6. Wychowawcze znaczenie pracy w ujęciu pedagogicznym	60
ROZDZIAŁ II. MŁODOCIANI SPRAWCY PRZESTĘPSTW W UJĘCIU TEORETYCZNYM	73
2.1. Odpowiedzialność karna młodocianych sprawców przestępstw	76
2.1.1. Prawa człowieka i bezpieczeństwo w więzieniu. Standardy międzynarodowe	77
2.1.2. Młodociani przestępcy – prawodawstwo polskie	80
2.1.2.1. <i>Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich</i>	80
2.1.2.2. <i>Kodeks pracy</i>	81
2.1.2.3. <i>Kodeks karny</i>	81
2.1.2.4. <i>Kodeks karny wykonawczy</i>	82
2.2. Charakterystyka, uwarunkowania, determinanty i motywy przestępczości młodocianych przestępców w kontekście agresywnych zachowań. Wybrane teorie procesu społecznego	85
2.2.1. Teoria Społecznej Kontroli	85
2.2.2. Teoria uczenia się zachowań	87
2.2.3. Teoria reakcji społecznej – etykietowania lub naznaczania społecznego	89
2.3.4. Model czynników Roberta E. Frankena warunkujących sprzyjanie i hamowanie przemocy	90
2.3. Osobowy profil psychologiczny badanych przestępców	98
2.4. Młodociani przestępcy w więzieniu	103
2.4.1. Wychowanie młodego człowieka w rzeczywistości więziennej	104
2.4.2. Eksperyment wychowawczy w podkalskim Szczypiornie w latach 1958-1974 w Zakładzie Karnym dla Młodocianych Więźniów	105

2.5. Wartości, cele i plany życiowe – czynniki dynamizujące rozwój osobowości młodocianych przestępców	108
2.5.1. Wartość człowieka w świecie współczesnym – odkrywanie sensu życia.....	108
2.5.2. Cele życiowe skazanego – z perspektywy prawa i resocjalizacji	111
2.5.3. Plany życiowe – wyznaczone cele, marzenia i dążenia, kształtujące przyszłe działania	112
2.6. Rola i znaczenie łączności młodocianych przestępców z rodziną	112
2.7. Proces usamodzielniania, perspektywy i obawy młodocianych skazanych po opuszczeniu więzienia.....	116
2.8. Odpowiedzialność skazanego za popełniony czyn przestępczy	119

ROZDZIAŁ III. MOŻLIWOŚCI RESOCJALIZACJI MŁODOCIANYCH SKAZANYCH W REALIACH POLSKIEGO SYSTEMU PENITENCJARNEGO.....123

3.1. Krótka historia procesu resocjalizacji penitencjarnej (młodocianych) skazanych.....	127
3.2. Wybrane formy i metody oddziaływania wychowawczego młodocianych skazanych.....	133
3.3. Przegląd wybranych polskich, resocjalizacyjnych programów profilaktycznych dla młodocianych przestępców	140
3.3.1. Programy z zakresu profilaktyki agresji i przemocy w rodzinie – oddziaływania psychokorekcyjne	143
3.3.2. Programy terapii uzależnień	144
3.3.3. Programy aktywizacji zawodowej	146
3.3.4. Programy z zakresu kształcenia umiejętności społecznych i poznawczych.....	146
3.3.5. Wypełnianie i wzmacnianie ról rodzicielskich	147
3.3.6. Wzmacnianie ról społecznych poprzez pracę z osobami niepełnosprawnymi	148
3.3.7. Programy przygotowujące do życia na wolności	148
3.3.8. Program terapii sprawców przestępstw seksualnych.....	149
3.3.9. Program z zakresu profilaktyki i edukacji zdrowia – kursy pierwszej pomocy przedmedycznej	149
3.3.10. Programy psychokorekcyjne.....	149
3.3.11. Oddziaływania edukacyjne przez kulturę	150
3.3.12. Programy rozwijania twórczości własnej skazanych	150
3.3.13. Programy z zakresu kultury fizycznej i sportu.....	151
3.4. Projektowanie oddziaływań penitencjarnych adresowanych do młodocianych sprawców przestępstw	153
3.5. Opieka, wychowanie i terapia w procesie resocjalizacji młodocianych przestępców	156
3.6. Readaptacja społeczna młodocianych sprawców przestępstw	159
3.7. Skuteczność interwencji resocjalizacyjnych wobec osób niedostosowanych społecznie.....	162
3.8. Henryk Machel – propozycja modelu ośrodka pracy skazanych dla młodocianych i dorosłych „nierecydywistów”	165
3.9. „Młodociani skazani” w nurcie życia społecznego, czyli resocjalizacja inkluzyjna	168
3.10. Praca jako środek resocjalizacji młodocianych skazanych	170
3.11. Praca skazanych w Polsce a program „Praca dla więźniów”	174
3.11.1. Wybrane informacje ogólne.....	174
3.11.2. Naukowa analiza programu „Praca dla więźniów”	177

ROZDZIAŁ IV. PRACA MŁODOCIANYCH SKAZANYCH W WARUNKACH IZOLACJI WIEZIENNEJ – PRZEGLĄD LITERATURY 183

4.1. Wybrane elementy pracy więziennej i resocjalizacji skazanych w badaniach Giulio Zanelli'ego i in.	184
4.2. Zjawisko braku pracy „bezrobocia” w badaniach empirycznych.....	187
4.3. Korelacja skłonności do popełniania przestępstw i bezrobocia.....	191
4.4. Patologie i zagrożenia we współczesnej rodzinie bezrobotnej.....	193
4.5. Stosunek badanych do pracy.....	194
4.6. Znaczenie zatrudnienia w ograniczaniu zachowań dewiacyjnych.....	198
4.7. Perspektywy i obawy badanych po zwolnieniu.....	199
4.8. Charakterystyka przyczyn demoralizacji młodocianych przestępców	200
4.9. Adaptacja społeczna młodocianych sprawców przestępstw.....	201
4.10. Działanie systemów programowanego oddziaływania i terapeutycznych dla młodocianych przestępców	202
4.11. Praca kadry penitencjarnej oraz funkcjonowanie zakładów karnych	204
4.12. Wskazania Biura Narodów Zjednoczonych ds. Narkotyków i Przestępczości – dotyczące sposobu i zakresu badań skuteczności programów resocjalizacyjnych.....	206

ROZDZIAŁ V. METODOLOGICZNE PODSTAWY PROJEKTU BADAWCZEGO 213

5.1. Przedmiot i cel badań.....	214
5.1.1. Przedmiot badań.....	215
5.1.2. Cel badań.....	216
5.2. Problemy i hipotezy badawcze	218
5.2.1. Problemy badawcze	218
<i>Problemy szczegółowe:</i>	219
5.2.2. Hipotezy badawcze.....	220
5.3. Zmienne i wskaźniki.....	221
5.3.1. Zmienne	221
5.3.1.1. <i>Zmienna zależna</i>	222
5.3.1.2. <i>Zmienne niezależne</i>	223
5.3.1.3. <i>Zmienne pośredniczące</i>	223
5.3.2. Wskaźniki.....	224
5.4. Dobór metody, technik analizy badań i narzędzi badawczych.....	225
5.4.1. Metoda badań.....	226
5.4.2. Technika analizy badań	227
5.4.2.1. <i>Hierarchię wartości według Mirosława J. Szymańskiego</i>	227
5.4.2.2. <i>Ankieta</i>	228
5.4.3. Narzędzia badawcze.....	228
5.4.3.1. <i>Autorski kwestionariusz wywiadu, pn.: „Praca czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych” (aneks 2)</i>	229
5.4.3.2. <i>Kwestionariusz wywiadu indywidualnego</i>	230
5.4.4. Narzędzia statystyczne	230
5.4.4.1. <i>Współczynnik siły poparcia/odrzućcia problemu/tezy/hipotezy – współautorski „współczynnik siły poparcia ($S_p AW$)”</i>	231
5.4.4.2. <i>Poziom istotności statystycznej χ^2 (chi-kwadrat)</i>	232
5.4.4.3. <i>Współczynnik korelacji r-Pearsona</i>	234
5.4.4.4. <i>Odchylenie standardowe (rozproszenie)</i>	236
5.4.4.5. <i>Średnia arytmetyczna</i>	236
5.4.4.6. <i>Inne narzędzia statystyczne</i>	237
5.5. Wykorzystanie narzędzia do skracania (ujednolicenia) adresów URL	237
5.6. Dobór grupy badanej.....	238
5.7. Teren badań.....	240

5.8. Organizacja badań	243
5.8.1. Procedura badawcza	245
5.8.2. Diagram metodyki badań własnych, ustalonej według wskazówek Earla Babbie.....	247
5.9. Opis znaczenia projektu	249
5.10. Etyka badań naukowych	250
ROZDZIAŁ VI. ANALIZA I PREZENTACJA WYNIKÓW W BADANIACH WŁASNYCH.....	253
6.1. Charakterystyka badanej zbiorowości.....	254
6.2. Badanie możliwości spłaty świadczeń alimentacyjnych.....	263
6.3. Korelacja charakteru wykonywanej przeszłej i teraźniejszej pracy.....	264
<i>Relacja pomiędzy charakterem pracy przed skazaniem i w zakładzie karnym.....</i>	<i>265</i>
6.4. Prezentowane wartości badanych.....	266
<i>Korelacja wybranych wartości uznawanych przez młodocianych skazanych</i>	<i>276</i>
6.5. Czynniki środowiskowe determinujące przestępczość a proces społecznej readaptacji w opinii skazanych młodocianych.....	287
<i>Korelacja relacji skazanego z otoczeniem społecznym.....</i>	<i>289</i>
6.6. Możliwość rozwoju zawodowego młodocianych skazanych	293
6.6.1. Programy oddziaływań resocjalizacyjnych	293
<i>Korelacja stosunku badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe (nauki i przygotowania do zawodu) oraz charakteru pracy w zakładzie karnym.....</i>	<i>295</i>
6.6.2. Edukacja	297
6.6.3. Zajęcia dydaktyczne	300
6.7. Rozpoznanie możliwości zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego młodocianych skazanych	302
6.7.1. Powszechność zatrudnienia	305
6.7.2. Związek korelacyjny odpłatnego i nieodpłatnego zatrudnienia oraz wybranych zmiennych niezależnych	306
6.8. Rola pracy w procesie resocjalizacji młodocianych skazanych	308
6.8.1. Stosunek do pracy	308
6.8.2. Motywy i oczekiwania w stosunku do podejmowanej pracy	313
6.8.3. Skuteczność pracy w procesie resocjalizacji.....	314
6.8.4. Porzucanie pracy	325
6.8.5. Resocjalizacyjno-wychowawcza rola pracy	327
<i>Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę.....</i>	<i>329</i>
<i>Korelacje związku ogólnie pracy i pracy wychowawczej na pozytywną zmianę skazanego w relacji z charakterem pracy (bezrobocia) badanych w zakładzie karnym</i>	<i>342</i>
6.9. Perspektywy zawodowe młodocianych skazanych	346
6.9.1. „Bycie wolnym”	347
6.9.2. Spodziewana sytuacja materialna skazanych po opuszczeniu zakładu karnego	349
6.9.3. Cele i plany na przyszłość młodocianych skazanych i ocena sytuacji życiowej.....	350
6.10. Elementy pozytywnego procesu i skutecznej resocjalizacji w stosunku młodocianych skazanych	356
6.10.1. W opinii wychowawców.....	358
6.10.2. W opinii młodocianych skazanych.....	365
6.11. Zagrożenia i wyzwania wpływające na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych	369
6.11.1. W opinii wychowawców.....	369
6.11.2. W opinii młodocianych skazanych.....	372
6.12. Opracowanie hipotez roboczych	374
6.12.1. Hipoteza 1: Zakłada się, że wykonywana praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego /pyt. 37/	374
6.12.2. Hipoteza 2: Zakłada się, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) wpływa na pozytywny i wszechstronny rozwój osoby młodocianej /pyt. 40/	376

6.13. Autorski model ontologiczno-gnozeologiczny implikacji pedagogicznych z badania możliwości resocjalizacji młodocianych skazanych, w kontekście wykonywanej pracy, umożliwiającej perspektywę sukcesu wychowawczego.....	378
6.14. PODSUMOWANIE BADAŃ ORAZ REKOMENDACJE WSKAZAŃ DLA PRAKTYKI PENITENCJARNEJ (WNIOSKI)	387
6.14.1 Podsumowanie wyników badań	387
6.14.2. Weryfikacja hipotez	388
6.14.3. Odpowiedzi na pytania badawcze.....	389
6.14.4. Implikacje praktyczne, zalecenia, rekomendacje, interpretacja wyników oraz spostrzeżenia i wnioski	394
6.14.4.1. Wybrane rekomendacje z badania literatury przedmiotu	394
6.14.4.2. Rekomendacje wynikające z badań własnych i obserwacji.....	398
ZAKOŃCZENIE	407
BIBLIOGRAFIA	421
Piśmiennictwo przedmiotu	421
Przepisy prawa.....	463
Netografia	464
SPISY TABEL I WYKRESÓW	469
Spis tabel	469
Spis wykresów (rycin).....	469
Opracowanie pytań szczegółowych i hipotez.....	472
STRESZCZENIE.....	473
SUMMARY.....	474
** SŁOWNIK WYBRANYCH POJĘĆ **	477
ANEKSY.....	489
Aneks 1 – Tabele	489
Aneks 2 – Autorski kwestionariusz wywiadu	497
Aneks 3 – Kwestionariusz wywiadu indywidualnego z wychowawcami	509
Aneks 4 – Kwestionariusz wywiadu indywidualnego ze skazanymi	511

WYKAZ SKRÓTÓW

k.c.	– Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - <i>Kodeks cywilny</i> .
k.k.	– Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - <i>Kodeks karny</i> .
k.k.w.	– Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - <i>Kodeks karny wykonawczy</i> .
k.p.	– Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. <i>Kodeks pracy</i>
k.p.k.	– Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - <i>Kodeks postępowania karnego</i> .
PRI	– Penal Reform International (2001)
rFAZSiRPZP	– Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 8 czerwca 2021 r. w sprawie Funduszu Aktywizacji Zawodowej Skazanych oraz Rozwoju Przywieszennych Zakładów Pracy
SMR	– Wzorcowe Minimalne Reguły Postępowania z Więźniami Organizacji Narodów Zjednoczonych (United Nations, 1955).
udwod	– Ustawa z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy
uopz	– Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy
uowrn	– Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich
uozopw	– Ustawa z dnia 28 sierpnia 1997 r. o zatrudnianiu osób pozbawionych wolności
uozp	– Ustawa z dnia 11 września 2019 r. - <i>Prawo zamówień publicznych</i>
AŚ	– areszt śledczy
CBOS	– Centrum Badania Opinii Społecznej
EQUAL	– European Qualifications – Refugees and Recognition
GUS	– Główny Urząd Statystyczny
IPiSS	– Instytut Pracy i Spraw Socjalnych
KDK	– Paweł Biskup (1965), Konstytucja Duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym. <i>Gaudium Et Spes</i>
KNSK	– Kompendium nauki społecznej Kościoła
MEN	– Ministerstwo Edukacji Narodowej
MOW	– młodzieżowy ośrodek wychowawczy
MSJP	– Mały Słownik Języka Polskiego
NIK	– Najwyższa Izba Kontroli
OBOP	– Ośrodek Badania Opinii Publicznej (TNS OBOP)
OECD	– Organizacji Rozwoju Gospodarczego i Współpracy (OECD.org)
OPZZ	– Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych
PKD	– Polska Klasyfikacja Działalności
przyp. AK	– przypis Anna Komisarska
PS	– Pogotowie statystyczne, https://pogotowiestatystyczne.pl/slowniki/
r.ż.	– rok życia
RODO	– Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/6791, czyli nowe ogólne rozporządzenie o ochronie danych
SJP	– Internetowy Słownik Języka Polskiego PWN; https://sjp.pwn.pl/slowniki/
SW	– Służba Więzienna
SWP	– SŁOWNIK WYBRANYCH POJĘĆ
t.j.	– tekst jednolity
ZK	– zakład karny (jednostka penitencjarna)

WSTĘP

Według Małgorzaty Kowalczyk-Jamnickiej „tworzenie etiologicznego obrazu współczesnej przestępczości młodzieży wymaga coraz wnikliwszych i szerokich analiz czynników zawierających się w sytuacji i podmiocie kryminogennym [...]. Negatywną inspiracją i wzorem naśladowania stają się [...] elity, których działania często przesycane są przejawem patologii. Upadek autorytetu [...], moralna degradacja elit i brak odpowiedzialności karnej za czyny przestępcze z jednej strony, a z drugiej »przymus sukcesu« i wiara w możliwości szybkiej transformacji, czyli osiągnięcia »wiele z niczego« otwiera drogę do powielania tych innowacyjnych wzorów zachowania, by zaspokoić deprywowane poczucie sprawiedliwości” (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 101).

Według Marty Jaroszewskiej „praca jest podstawowym elementem życia każdego człowieka. W istotny sposób wpływa nie tylko na nasz system wartości, osobowość czy zachowanie, ale także na życie całego społeczeństwa. Dlatego praca w więzieniu nie jest niczym niezwykłym, podobnie jak praca na wolności. Praca rozumiana jest jako uznanie tej samej zasady, która obowiązuje zarówno w więzieniu, jak i na wolności” (Jaroszwaska, 2018: 274).

Wielu więźniów uwikłało się w przestępczość z powodu niskich dochodów i braku stałej pracy, często w połączeniu z niskim wykształceniem. Dotyczy to również wielu młodocianych skazanych (United Nations, 2016: 108).

Osoby określone na gruncie kodyfikacji karnej jako młodociane przebywają w zakładach karnych dla młodocianych. We wskazanych grupach osadzonych indywidualizacja postępowania jest wyznaczona regulacjami Kodeksu karnego wykonawczego (k.k.w., 1997) i przepisów wykonawczych do tej ustawy. Należy pamiętać, iż współczesna polska praktyka penitencjarna stale poszukuje nowych metod oddziaływania resocjalizacyjnego.

W dniu 31 grudnia 2024 r. w zakładach karnych odbywały karę pozbawienia wolności 69.137 osoby, w tym skazanych 60.469, i w tym **młodocianych 508 osób**, tj. 0,84% (CZSW, 2024: 4-5). Jednocześnie obserwowane są spadki liczbowe w grupie skazanych młodocianych, co nie zmienia faktu potrzeby specjalistycznych oddziaływań wobec nich. W grupie osadzonych młodocianych jest nieznaczny odsetek osób w wieku 15–17 lat, które z uwagi na rodzaj popełnionego przestępstwa traktowane są jako młodociani, będąc *de facto* nieletnimi popełniającymi przestępstwa (Bulenda, 2001: 162-189).

Współcześnie w Polsce funkcjonują zakłady karne zgodne z ich przeznaczeniem. Kodeks karny wykonawczy z 1997 roku wyszczególnia zakłady karne dla: młodocianych, recydywistów penitencjarnych, odbywających karę po raz pierwszy oraz odbywających karę aresztu wojskowego (k.k.w., 1997: 69). Wyróżniamy następujące typy zakładów karnych: zamknięty, półotwarty i otwarty (k.k.w., 1997: 70.1).

W polskim prawie w sposób szczególny podchodzi się do wykroczeń i przestępstw popełnianych przez młodocianych. Wynika to z nieukształtowanej do końca psychiki takiej osoby i dużej podatności na środowisko. W związku z tym podczas wymierzania kary takim osobom kładzie się szczególny nacisk na wychowanie, a bycie młodocianym jest jedną z przesłanek do zastosowania wobec takiej osoby nadzwyczajnego złagodzenia kary.

Pojęcie „młodociany” nie zostało jednolicie unormowane w ustawodawstwie karnym z 1997 r. Zgodnie z art. 115 § 10 k.k. (k.k., 1997), młodocianym jest sprawca, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył 21 lat i w czasie orzekania w pierwszej instancji – 24 lat (Górniok, Bojarski, 2010: 588). Podobnie zagadnienie definiuje art. 84 § 1 kodeksu karnego wykonawczego (k.k.w., 1997). Zdaniem Zbigniewa Hołdy, mając na uwadze dyspozycję komentowanego przepisu, należy przyjąć, że na gruncie tej ustawy „młodocianym” jest skazany, który nie ukończył 21. roku życia (Hołda, 2006: 351–352; Szczygieł, 2002).

Zasada, że młodociany odbywa karę w zakładzie karnym dla młodocianych, doznaje wyjątku w sytuacji młodocianego skazanego na karę aresztu wojskowego. W takim przypadku odbywa on karę w zakładzie karnym dla odbywających karę aresztu wojskowego (k.k.w., 1997: 69.4).

Według Stanisława Paweła za wyodrębnieniem zakładów karnych dla młodocianych (k.k.w., 1997: 84) przemawia osiągnięta w tym wieku dojrzałość psychiczna młodocianych, większa podatność i skuteczność oddziaływania wychowawczego na skazanych, konieczność odizolowania młodocianych od demoralizującego wpływu innych skazanych (Pawela, 1993: 178-179; Stańdo-Kawecka, 2000: 115). Stosownie do art. 95 § 1 k.k.w. skazani młodociani obligatoryjnie odbywają karę w systemie programowego oddziaływania (Pawela, 2003: 24-25; Pawela, 1999). Zakład karny typu półotwartego jest podstawową jednostką penitencjarną, w której odbywają karę skazani młodociani (k.k.w., 1997: 88.1). Niemniej jednak nie wyklucza to możliwości odbywania przez skazanych młodocianych kary w pozostałych dwóch typach zakładu karnego, jak również – z uwagi na występowanie takiej potrzeby – w systemie terapeutycznym.

Działania terapeutyczne podejmowane w zakładach penitencjarnych determinowane są deficytami osób poddawanych terapii oraz specyfiką warunków izolacyjnych. Nie wchodząc w szczegóły, można zauważyć, że praktyka penitencjarna koncentruje się szczególnie na terapii behawioralnej, behawioralno-poznawczej i korekcyjno-kompensacyjnej, jak i terapii o szerszym zakresie nazywanej terapią pedagogiczną, która łączy w sobie elementy korekcyjne (poprawianie zaburzeń) i kompensacyjne (wyrównywanie braków) (Skibska, 2020: 11-29).

Według Sławomira Grzesiaka (2020: 16) „w okresie co najmniej do 20. r.ż. (niektórzy autorzy wskazują, że okres ten trwa nawet do 24. r.ż.) następują intensywne procesy kształtowania się tożsamości, czyli integralnego poczucia bycia sobą (Huflejt-Łukasik, 2010; Pilarska, 2012; Sawyer i in, 2018: 223–228). W tym okresie młody człowiek jest szczególnie wrażliwy na wpływy otoczenia. Tym samym istotne jest wykorzystanie odpowiednio dobranych i intensywnych oddziaływań resocjalizacyjnych. Mają one bowiem zwiększyć szansę [...] osadzonych na poprawne funkcjonowanie w warunkach wolnościowych” (Stańdo-Kawecka, 2000: 115).

Giulio Zanella (2020, 2021) w swych publikacjach jest przekonany, że programy pracy dla skazanych są powszechne, ale niewiele wiadomo na temat tego, czy i w jaki sposób programy te rzeczywiście przyczyniają się do resocjalizacji (Zanella, 2020: 1). Powszechność programów pracy dla skazanych w Polsce jest znacząca, choć nie wszyscy osadzeni są zatrudnieni.

Przeprowadzając badania mam świadomość realnego wpływu oddziaływań penitencjarnych na podmiotowe i przedmiotowe efekty resocjalizacyjne. Dzieje się tak między innymi ze względu na występowanie znaczącej ilości zmiennych i moderatorów, które uczestniczą w kształtowaniu oczekiwanej zmiany. Warto jednak zwrócić uwagę, że często dopuszcza się badania oparte na zdecydowanie miękkich kryteriach metodologicznych, służące próbom uchwycenia subiektywnego świata poddawanej oddziaływaniom jednostki oraz jej odniesieniom do otaczającej rzeczywistości i samej siebie (Jaworska, 2016: 50).

Po szerokiej analizie wybrałam temat rozprawy: *„Praca czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych”* ze względu na moje zainteresowania szeroko pojętą problematyką jak i potrzebą społeczną usprawnienia procesów readaptacji dotyczących młodocianych skazanych, a także ze względu na moją

długoletnią praktykę zawodową w jednostce penitencjarnej jako wychowawcy osób młodocianych (ponad 20 lat).

Należy pamiętać, iż każda inność, odstępstwo od normy rozumianej w sensie statystycznym, generuje pewne potrzeby po stronie jednostki, ale także konieczność reakcji społecznej. Człowiek, także ten z „dewiacyjną karierą”, jest istotą żyjącą w grupie społecznej. By mógł na nowo przyjąć i zastosować normy zewnętrzne, powinien mieć możliwość włączenia się, czy powrotu w nurt życia społecznego.

Dysertacja przedstawia rzetelny obraz wycinka rzeczywistości społecznej, związanego z pracą młodocianych skazanych. Podejmuje ona dyskusję uzyskanych rezultatów badań w świetle aktualnej literatury przedmiotu z zakresu pedagogiki. Jednocześnie stawia wnioski, które powinno się odczytywać jako postulaty poprawy sytuacji w tym istotnym fragmencie przestrzeni penitencjarnej.

Celem rozważań w niniejszej dysertacji jest przeanalizowanie znaczenia i możliwości wpływu pracy młodocianych skazanych na proces resocjalizacji w polskich jednostkach penitencjarnych. Niniejsze badanie ma również na celu wniesienie empirycznego wkładu w badania nad więziennictwem, poprzez rozwinięcie istniejącej literatury. Ponadto celem jest łączenie teorii, aktualnych wyników badań naukowych oraz praktyki, a także wypracowanie obszaru działań teoretycznych i empirycznych, które znajdą zastosowanie w rzeczywistych sytuacjach. Dysertacja odwołuje się zarówno do teorii, jak i do praktyki, starając się zidentyfikować praktyczne podejścia do wspierania osób młodocianych skazanych. Stwarza ona ponadto przestrzeń do wymiany doświadczeń, poglądów i inspiracji, wierząc, że tylko połączenie wspólnych doświadczeń może przynieść pozytywne efekty pracy w trudnym środowisku resocjalizacyjnym.

Patrząc na cel i przedmiot badań dysertacji – dążeniem moim było sformułowanie ich w kontekście resocjalizacji młodocianych skazanych poprzez pracę – na początku zadałam sobie fundamentalne pytanie: *Na ile wykonywana praca młodocianych skazanych buduje ich tożsamość społeczną, kulturową i osobową, jest wartością samą w sobie, pomagającą osiągać pełnię człowieczeństwa oraz wyższy stopień doskonałości w kontekście podniesienia kwalifikacji, umiejętności oraz ogólnego rozwoju i poprawnego powrotu do społeczeństwa?* Pytanie, które w toku badań poddane zostało generalnej analizie. Uzyskanie wiarygodnych przesłanek do sformułowania odpowiedzi na powyższe postawione pytanie oraz wskazanie rozwiązań praktycznych powinno pozwolić uczynić bardziej skutecznym proces resocjalizacji młodocianych skazanych poprzez pracę.

Na strukturę dysertacji składają się: wstęp, pięć rozdziałów teoretycznych, jeden metodologiczny i jeden badawczy, w tym podsumowania w postaci uogólnień i wniosków z badań oraz z zakończenia. W części teoretycznej dokonano krytycznej analizy opracowań, będących przedmiotem interdyscyplinarnego zainteresowania tematyką dysertacji, istotnych czynników wpływających na efektywność resocjalizacji, rozumianej jako pozytywne oraz trwałe rezultaty procesu prowadzącego do powrotu skazanych do akceptowalnego funkcjonowania w społeczeństwie – zwłaszcza w zakresie zdobycia zatrudnienia i jego utrzymania.

W *rozdziale pierwszym* przedstawiono wieloaspektowość ludzkiej pracy. Zwrócono się w kierunku filozoficznego rozumienia pracy, socjologicznego, psychologicznego, ekonomicznego, prawnego, pedagogicznego oraz w świetle katolickiej nauki społecznej. *Rozdział drugi* poświęcony został problematyce ujęcia teoretycznego wybranych aspektów związanych z młodocianymi sprawcami przestępstw, w kategorii: prawnej, motywów przestępczości, budowy profilu psychologicznego, pobytu w więzieniu, ukazania wartości, celów i planów życiowych jako czynników dynamizujących rozwój osobowości, roli i znaczenia kontaktu z rodziną, wybranych teorii procesu społecznego oraz perspektyw i obaw po zwolnieniu. *Rozdział trzeci* zawiera teoretyczne ujęcie resocjalizacji młodocianych przestępców, a w tym: krótką historię resocjalizacji penitencjarnej, wybrane formy oddziaływania wychowawczego, przegląd polskich, resocjalizacyjnych programów profilaktycznych, projektowanie oddziaływań penitencjarnych, opiekę, wychowanie i terapię w procesie resocjalizacji, readaptację społeczną, skuteczność interwencji resocjalizacyjnych, opis propozycji modelu ośrodka pracy skazanych wg. H. Machela, pokazanie pracy jako środka resocjalizacji i krótki opis programu „praca dla więźniów”. *Rozdział czwarty* stanowi przegląd krytyczny literatury naukowej z zakresu pracy młodocianych skazanych w warunkach izolacji więziennej. *Rozdział piąty* to opis metodologicznych podstaw badań projektu badawczego. Zawarto w nim problematykę badań z uwzględnieniem jej walorów poznawczych dla teoretycznej wiedzy pedagogicznej i praktyki pedagogicznej oraz opisy zmiennych i wskaźników, metod, technik i narzędzi badawczych. Ponadto omówiono dobór próby badawczej, organizację, teren i czas realizacji badań empirycznych oraz procedurę opracowania danych. *Rozdział szósty* kierując się istotą poznania naukowego, jakim jest pogłębianie i rozszerzanie wiedzy o interesujących nas elementach rzeczywistości, a w szczególności jej jeszcze

nieznanych aspektach dotyczących nowych faktów naukowych, podjęto badania na szczególnej próbie badawczej jaką są młodociani skazani. Dysertacja kończy się zakończeniem, bibliografią, spisami pomocniczymi, streszczeniem w dwóch językach (polskim i angielskim), słownikiem wybranych pojęć oraz 4. aneksami.

Przegląd krytyczny literatury w doktoracie stanowi analizę krytyczną dotychczasowych badań z zakresu tematu. Władysław Piotr Zaczyński jest zdania, iż: „sposobem właściwym porządkowania informacji w tej części pracy, która w pracach doktorskich jest autonomicznym rozdziałem, jest przyjęcie struktury zagadnieniowej [...] dlatego, że w istocie rzeczy chodzi nam o ujawnienie problemów, sposobów ich badania i wyciąganych wniosków, które były podejmowane w pracach opublikowanych w różnych okresach czasu. W rozdziale tym należy porządkować treści w sposób doprowadzający czytelnika [...] do pytań, które są problemami współczesnej nauki, a których rozwiązania podejmujemy się w naszej pracy” (W. Zaczyński, 1995, s. 46-47).

Dysertacja jest próbą zdefiniowania, na podstawie wyników badań, szeregu rekomendacji dla osób organizujących i realizujących procesy resocjalizacyjne, pozwalających na ich większą efektywność i sprawniejszy przebieg działań wychowawczych poprzez zabieganie o taki poziom zadowolenia z pracy skazanych, który pozwoli im na uświadomienie sobie, że w warunkach penitencjarnych praca to szansa na rozwój osobisty, poszerzanie możliwości oraz nabywanie nowych umiejętności, zapewniających poprawę statusu społecznego i powrotu do uczciwego życia na wolności.

ROZDZIAŁ I.

WIELOASPEKTOWOŚĆ PROCESU LUDZKIEJ PRACY

We współczesnym świecie kariera i sukces zawodowy są fundamentalnymi kategoriami, które wyznaczają głównie ambicje i aspiracje życiowe większości osób.

Zgłębiając współczesne rozumienie pracy zdecydowanie rzadziej spotyka się rozumienie jej jako przymus czy karę, zdecydowanie częściej kojarzona jest z samorealizacją człowieka, z jego jakością życia i funkcjonowaniem w grupie społecznej (Mydłowska, 2023: 15; por. Heard, 2025; Jarman, Fair, 2024a; Jarman, Fair, 2024b; Jarman, Heard, 2023a; Jarman, Heard, 2023b).

Antropologiczny wymiar pracy znajduje się w zakresie interdyscyplinarnym (wieloaspektowym), ponieważ człowiek, jego funkcjonowanie i działalność zawodowa interesują specjalistów z różnych dziedzin, między innymi z: psychologii, pedagogiki, socjologii, prakseologii, filozofii, zarządzania, ekonomii, biologii, cybernetyki, medycyny, nauk technicznych, teologii oraz prawa (Pszczółowski, 1969: 9-15; Cybał-Michalska, 2014: 36; Gerlach, Tomaszewska-Lipiec: 2017: 265-266). W licznych opracowaniach – niektóre z nich powstawały już w XIX wieku – zwracano już uwagę na imponujący zakres problemów dotyczących pracy.

Według Krystyny Chałas zgodną z wewnętrzną strukturą osobową człowieka, czyli antropologią jest „praca ludzka [która – przyp. AK] jest dobrem człowieka i społeczeństwa, narodu, to działanie moralnie wartościowe, służy bowiem rozwojowi człowieka, jego rodziny; rozwojowi kultury i gospodarki kraju. Zdeterminowana jest wiedzą, umiejętnościami człowieka, postawą odpowiedzialności i postawą innowacyjną; wyborami i decyzjami aksjologicznymi, u których podstaw znajdują się wartości moralne. Można najogólniej powiedzieć, że praca uwarunkowana jest godnością osobowościową, ale też zwrotnie – stanowi przestrzeń rozwoju tego rodzaju godności. Praca to źródło doskonalenia człowieka; w niej rozwija on się i potwierdza swoje wielkie człowieczeństwo. Związek pracy i godności osobowościowej ma charakter sprzężenia zwrotnego. W pracy człowiek odgrywa określone role, wyznaczone przez powinności związane z wzorami zachowań ustanowionymi przez wartości i normy etyczne. W ten sposób praca staje się płaszczyzną nabywania godności zawodowej, w której człowiek przenosi swą godność osobową i osobowościową na swoje zadania, powinności zawodowe związane z rolą zawodową. Im większa godność osobowościowa i jej związek

z godnością zawodową, tym większa wartość dzieł jego umysłu i rąk potwierdzonych w procesie pracy" (Chałas, 2021: 33-34).

Wielokrotnie wskazywał na ten aspekt pracy Jan Paweł II. Zawierają i wyrażają to m.in. jego słowa z encykliki *Laborem exercens*: „praca jest dobrem człowieka – dobrem jego człowieczeństwa – przez pracę bowiem człowiek nie tylko przekształca przyrodę, dostosowując ją do swoich potrzeb, ale także urzeczywistnia siebie jako człowiek, a także poniekąd bardziej staje się człowiekiem (Jan Paweł II, 1981: 9).

Jedną z podstawowych form aktywności i codziennej działalności człowieka jest praca zawodowa. W naszej kulturze jest ona jego przeznaczeniem i sposobem urzeczywistniania się. Spełnia przynajmniej dwie funkcje (Ossowski, 1993; Kalinowski, 2005b: 9-44). Przede wszystkim dostarcza środków finansowych zabezpieczających egzystencję jednostki. Dzięki nim możliwa jest jej niezależność od otoczenia, założenie własnej rodziny oraz zdobycie określonej pozycji społecznej, której wyznacznikami są np. poziom konsumpcji, styl życia, prestiż zawodowy (Ossowski, 1993; Podgórnny, 1992). Ponadto praca jest dla wielu osób sposobem samorealizacji. Jej wytwory pozwalają na pozostawienie po sobie śladu. Przez pracę człowiek tworzy wokół siebie porządek zgodny z własną wizją (Ossowski, 1993). Pozwala mu ona przekształcać i tworzyć rzeczywistość. Jest również czynnikiem, który w istotny sposób wywiera na niego wpływ. Kształtuje sposób myślenia, poglądy, system wartości, oddziałuje także na dążenia i aspiracje (Tuziak, 1995; Lubińska-Bogacka, 2011: 9).

Rola pracy zawodowej w życiu każdego dorosłego człowieka jest ogromna. Stanowi ona nie tylko niezbędny warunek życia, ale także ważną formę jego aktywności. Wykazała to dobitnie Danuta Dobrowolska (1980). Praca zawodowa wypełnia człowiekowi połowę życia, jest istotnym źródłem zadowolenia, lecz również często przyczyną wielu trosk i trudności. Można ją badać w aspektach: psychologicznym, socjologicznym, pedagogicznym, prakseologicznym, ekonomicznym, prawnym, medycznym i w wielu innych.

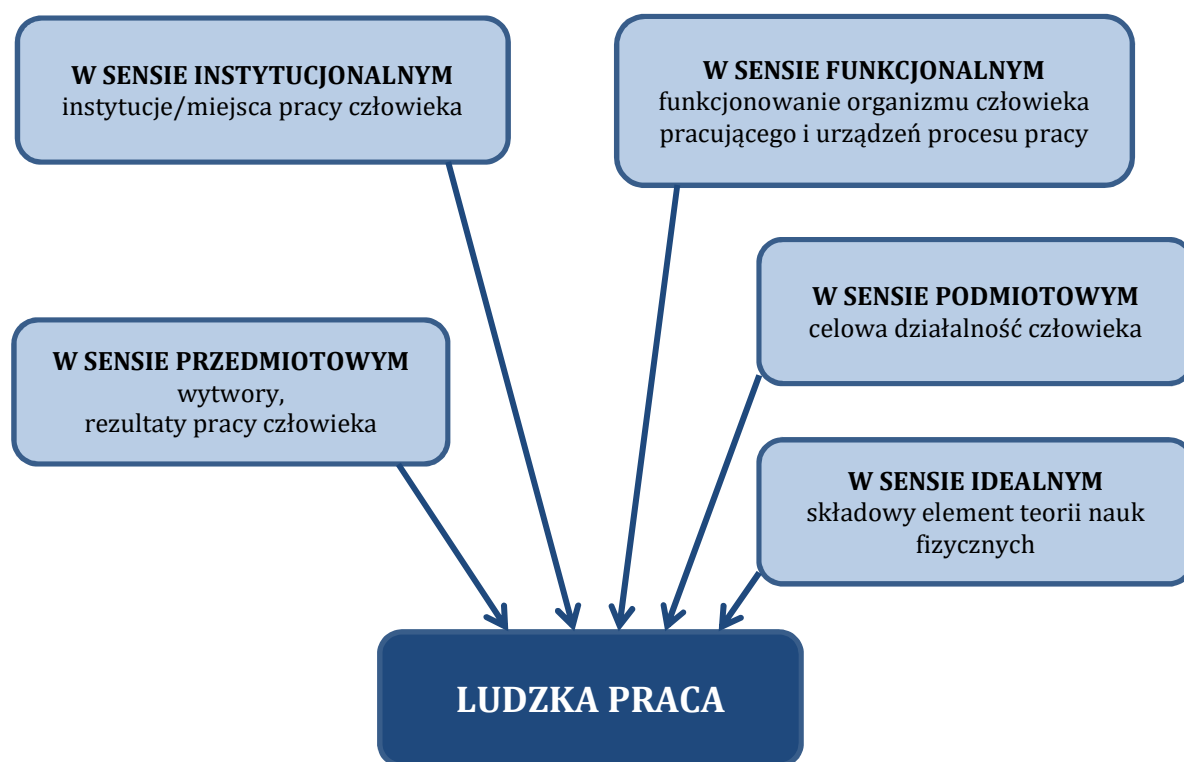
W literaturze przedmiotu wymieniane są różne motywy podejmowania pracy przez pracowników. Do głównych zalicza się:

- materialne – dające pracownikowi poczucie bezpieczeństwa ekonomicznego i możliwości zaspokajania potrzeb swoich i swojej rodziny;
- społeczne – skutkujące identyfikacją pracownika ze środowiskiem, awansem społecznym;

- psychologiczne – satysfakcja z wykonywanej pracy, pozytywne oddziaływanie na otoczenie oraz samorealizacja w odniesieniu do rozwoju zawodowego (Grabiński, 2003: 14).

Graficzne ujęcie wielowymiarowości pojęcia praca zawiera rys. 1.

Rys. 1. Wielowymiarowość pojęcia ludzkiej pracy

Źródło: opracowanie na podstawie: Ostrowska, 2017: 143.

W zamyśle powyższy rysunek stanowi próbę porządkującego podejścia do przestrzeni sensu wielowymiarowej kategorii – od znaczenia podmiotowego poczynając, poprzez znaczenie przedmiotowe i funkcjonalne, a dalej instytucjonalne, aż po znaczenie idealne.

Najogólniejsze prawidłowości dotyczące pracy zawodowej można sformułować za Zygmuntem Wiatrowskim w sposób następujący:

- każdy człowiek, szczególnie sprawny fizycznie i psychicznie, ma prawo do pracy, a organizacja życia społecznego winna gwarantować realizację tego prawa;
- każdy człowiek powinien uzyskać takie przygotowanie do pracy i taki stan kompetencji, które zagwarantują jemu szansę bycia podmiotem w każdej sytuacji pracowniczej;

- każdy pracujący ma prawo do pozyskiwania w drodze pracy zawodowej minimum środków gwarantujących jemu i jego najbliższemu stan ludzkiej egzystencji;
- **bezrobocie**, powstające na skutek gry czynników ekonomicznych, godzi w istotę człowieka, zdolnego i pragnącego realizować swoje naturalne prawo do pracy oraz związane z tym powinności zawodowe (Wiatrowski, 2005a; Gerlach, Tomaszewska-Lipiec, 2017: 187-188).

1.1. Filozofia i teologia pracy

Filozofia i teologia pracy zajmują się refleksją nad sensem i wartością pracy w życiu człowieka, ale robią to z różnych perspektyw. Filozofia pracy bada naturę pracy, jej wpływ na jednostkę i społeczeństwo, analizując jej aspekty etyczne, społeczne i ontologiczne. Teologia pracy, z kolei, rozpatruje pracę w kontekście teologicznym, analizując ją jako powołanie, zadanie od Boga, oraz jako miejsce realizacji wartości chrześcijańskich.

1.1.1. Podmiot pracy w filozofii

Podmiot pracy w filozofii to centralne pojęcie w filozofii praktycznej, odnoszące się do człowieka jako sprawcy, który działa w świecie, tworzy wartości i przekształca rzeczywistość, ale jednocześnie mierzy się z ryzykiem utraty wolności poprzez bierność lub konsumpcję, co stanowi fundamentalną dychotomię między aktywnością moralną (tworzeniem siebie) a światem przedmiotów. Rozważania obejmują podmiotowość jednostek, zbiorowości (instytucje, państwa) oraz bytów nie-ludzkich, stawiając pytania o naturę sprawczości i wolności w kontekście pracy, kultury i moralności (Baczko, 1972: 9-32).

W rozumieniu filozoficznym, zdaniem Jerzego W. Gałkowskiego, „praca jest to aspekt aktywnego zachowania się człowieka wobec świata, podlegający normowaniu moralnemu, wynikający z jego niesamowystarczalności przejawiającej się w potrzebach, realizowany w ludzkim czynie w celu podporządkowania sobie świata dla pośredniego zaspokojenia potrzeb, powodujący rozwój człowieka, a mający charakter ambiwalentny” (Gałkowskiego, 1980: 295; Smółka, 2016).

Rozróżnia się następujące ujęcia pracy:

- „Filozoficzne – pracę ujmuje jako wartość; tę wartość, która jest jedynym źródłem wszelkich innych wartości;
- Fizjologiczno-psychologiczne – pracę traktuje się jako obiektywną potrzebę człowieka,
- Ekonomiczne – praca stanowi podstawowe źródło i warunek egzystencji człowieka oraz rozwoju gospodarczego kraju. W procesie pracy powstają wytwory społecznie użyteczne, warunkujące rozwój społeczno- ekonomiczny kraju i dobrobyt jednostki;
- Społeczne – praca z racji swojego charakteru społecznego, gwarantuje konieczny człowiekowi kontakt społeczny i realizację potrzeb społecznych;
- Wychowawcze – największą wartość przypisuje się wychowaniu przez pracę. Człowiek wykonując pracę nie tylko tworzy nowe wartości, ale także podlega nieustannemu rozwojowi osobowemu i społecznemu, doskonaląc siebie i swoje otoczenie;
- Moralne – chodzi o stosunek człowieka do pracy, sposób jej traktowania, szanowania i wykonywania oraz przeżywania. Praca, jako podstawowy miernik wartości człowieka, (Wykłady.org, 2025).

W wielu encyklopediach i słownikach pod hasłem „praca”, w znaczeniu filozoficznym, cytowane są poglądy Karola Marksa, według którego „praca to działanie uzewnętrzniające człowieka i jednocześnie tworzące osobę ludzką, pojmowaną tu jako odbicie zachodzących historycznie stosunków społecznych, które są kształtowane przez człowieka i same go z kolei kształtują. Proces ów umożliwia samorealizację osoby ludzkiej” (Podsiad, 2000: 658–659).

Niektórzy badacze przekonują, że praca człowieka ma jednak swoisty charakter i jest w niej obecny także jego wymiar duchowy. Zgodnie z teorią marksizmu praca jest wyznacznikiem ludzkiego istnienia i dzięki niej ludzie dokonują wolnych wyborów, ustanawiają wartości, utrwalają zamysły i proponują różne formy ekspresji kulturowej oraz dążą do kształtowania odpowiedzialności i zdolności do zaciągania zobowiązań na rzecz osób trzecich (Lukács, 1951: 179; Lukács, 1958: 113–116; Szulc, Pierzchała, 2022). Według Andrzeja Bałandynowicza „obecnie praca ludzka nie wysyła właściwych symboli i znaków mających na celu wypracować formy wzajemnego porozumiewania się, scalania i jednoczenia w duchu jedności wspólnotowej. Obecne są w społeczeństwie

wzory pracy nawiązujące do kreowania zaufania, wsparcia, społecznego komfortu, inności, różnorodności rozumianej jako wartość” (Bałandynowicz, 2022: 120).

Praca obejmuje świadome zabiegi, dzięki którym ustalane są nowe reguły postępowania, dokonywana jest zmiana siebie samego, przekształcenie własnego, jednostkowego bytu, stworzenie z własnego życia dzieła zawierającego określone wartości estetyczne, praca, która nadaje formę wolności człowieka (Bałandynowicz, 2022: 312).

1.1.1.1. Filozoficzne ujęcie pracy według Jana Pawła II

Filozoficzne podejście Jana Pawła II do pracy skupia się na godności człowieka i sensie pracy, traktując ją nie tylko jako czynność ekonomiczną, ale również jako istotny element rozwoju osobowego i moralnego. Praca, w jego ujęciu, jest sposobem na *»urzeczywistnianie siebie jako człowieka«* i *»stawanie się bardziej człowiekiem«*. Stanowi ona również obowiązek, wynikający zarówno z nakazu Stwórcy, jak i z potrzeby rozwoju i utrzymania własnego człowieczeństwa (Jan Paweł II, 1981)

Centralnym dokumentem w filozofii pracy Jana Pawła II jest encyklika *Laborem Exercens*, w której papież analizuje znaczenie pracy w życiu człowieka i ukazuje jej głęboki wymiar etyczny i społeczny. Encyklika ta podkreśla, że praca jest dobrem, które odpowiada godności człowieka. Przez pracę człowiek może przekształcać świat i siebie, co jest podstawą jego rozwoju i samorealizacji (Jan Paweł II, 1981: 9)

Filozoficzne rozważania papieża dotyczące pracy odnoszą się do wartości ogólnoludzkich. Praca jawi się jako wartość zarówno społeczna, bo człowiek poprzez swoje działanie przyczynia się do rozwoju społecznego i ekonomicznego świata, ale równocześnie wartość jednostkowa, ponieważ pracując podmiot doskonali samego siebie: „Człowiek pracując «staje się człowiekiem»” to znane i głębokie przesłanie Jana Pawła II, które podkreśla, że praca jest nieodłączną częścią ludzkiej egzystencji i rozwoju. Przez pracę człowiek nie tylko przekształca świat, ale również rozwija siebie, swoje umiejętności i osobowość. Praca, w ujęciu papieża, nie jest tylko źródłem utrzymania, ale również drogą do samorealizacji i urzeczywistnienia swojego człowieczeństwa (Jan Paweł II, 1981: 9).

Papież określa, iż „praca stanowi podstawowy wymiar bytowania człowieka na ziemi” (Jan Paweł II, 1981, 4), jest więc znakiem egzystencji człowieka. Praca określana jest w encyklice, jako proces obejmujący wszystkich ludzi „każde

pokolenie, każdy etap rozwoju ekonomicznego i kulturalnego” (Jan Paweł II, 1981, 4) a równocześnie, jako proces przebiegający w każdym człowieku. Człowiek jest określany, jako podmiot pracy, który kieruje swoje wysiłki ku zewnętrznemu przedmiotowi, a więc przekształca przyrodę, dostosowując ją do swoich potrzeb. Będąc podmiotem jednostka w sposób planowy i celowy dokonuje zmian w otaczającym świecie, w ten sposób urzeczywistniając swoje człowieczeństwo, czyli spełniając swoje życiowe powołanie (Jan Paweł II, 1981, 9).

Zgodnie z nauką Jana Pawła II, praca jest istotnym elementem ludzkiego życia, który pozwala na samorealizację i rozwój. Poprzez pracę, człowiek nie tylko przekształca otaczający go świat, ale również rozwija swoje umiejętności i potencjał, stając się bardziej pełnowartościowym człowiekiem.

Praca to nie tylko źródło utrzymania, ale również ważny czynnik kształtujący tożsamość i godność człowieka. Przez pracę człowiek urzeczywistnia siebie, realizuje swoje powołanie i w sensie dosłownym staje się bardziej człowiekiem. Praca pozwala na rozwój osobowości, zdobywanie nowych umiejętności i doświadczeń, co prowadzi do pełniejszego życia. Jest ona nieodłącznym elementem ludzkiego życia, który pozwala na rozwój, samorealizację i pełniejsze uczestnictwo w życiu społecznym. To przez pracę człowiek staje się bardziej świadomy swojej wartości i potencjału.

Kluczowe aspekty filozofii pracy Jana Pawła II:

Podmiotowość pracy – oznacza, że człowiek nie jest jedynie wykonawcą, ale aktywnym sprawcą i twórcą swojej pracy. Praca jest postrzegana jako wyraz ludzkiej podmiotowości, a nie jedynie jako obowiązek czy przymus. W tym ujęciu, praca jest sposobem na realizację i rozwój człowieka, a nie tylko środkiem do osiągnięcia celu. Pojęcie podmiotowości pracy odnosi się do idei, że praca jest ściśle związana z człowiekiem jako osobą. To człowiek, jako podmiot, wykonuje pracę i realizuje jej procesy. Praca powinna służyć urzeczywistnianiu człowieczeństwa, a nie być jedynie środkiem do zaspokojenia potrzeb. Wartość pracy jest mierzona godnością osoby, która ją wykonuje. Praca jest sposobem na samorealizację, rozwój i budowanie tożsamości ((Jan Paweł II, 1981, 9; Świąś, 2014: 203-226).

Wartość pracy – w takim układzie praca jest postrzegana jako fundamentalne dobro człowieka, które umożliwia samorealizację, rozwój i spełnienie. Przez pracę człowiek nie tylko przekształca świat zewnętrzny, ale także siebie, stając się bardziej dojrzałym i świadomym. Praca ma więc wymiar zarówno przedmiotowy (tworzenie

dóbr i usług), jak i podmiotowy (rozwój osobowości i godności człowieka) (Święś, 2014: 203-226).

Solidarność w pracy – praca powinna być realizowana z uwzględnieniem zasad solidarności, troski o dobro i godność innych. Oznacza to, że praca powinna być wykonywana w sposób, który szanuje prawa i godność współpracowników oraz innych osób, które mogą być jej efektem. Należy dążyć do tego, aby praca nie tylko przynosiła korzyści materialne, ale również rozwijała człowieka i pozytywnie wpływała na społeczeństwo (Święś, 2014: 203-226).

Godność pracy – każda praca, niezależnie od jej charakteru, ma wartość i zasługuje na szacunek. Podstawą wartości pracy jest sam człowiek jako podmiot pracy. Niezależnie od tego, czy mówimy o pracy fizycznej czy umysłowej, twórczej czy odtwórczej, kierowniczej czy wykonawczej, praca w każdej z tych postaci zasługuje na szacunek. Za każdą pracą stoi zawsze żywy podmiot, czyli osoba ludzka (Święś, 2014: 203-226).

Praca jako droga do samorealizacji – praca nie jest tylko źródłem utrzymania, ale także drogą do rozwoju osobistego i duchowego, pozwalającą człowiekowi realizować swój potencjał i stawać się bardziej człowiekiem (Dyczewski, 2005: 7-36).

Praca jest dobrem człowieka – przez pracę człowiek nie tylko przeobraża przyrodę, dostosowując ją do swoich potrzeb, ale także urzeczywistnia siebie jako człowieka. Człowiek powinien pracować zarówno ze względu na nakaz Stwórcy, jak też ze względu na własne człowieczeństwo, którego utrzymanie i rozwój domaga się praca - dlatego jest ona obowiązkiem w wielorakim tego słowa znaczeniu (Wykłady.org, 2025).

W świetle powyższego można stwierdzić, że:

- „każdy człowiek, tym bardziej sprawny fizycznie i psychicznie, ma prawo do pracy, a organizacja życia społecznego winna gwarantować realizację tego prawa
- każdy człowiek powinien uzyskać takie przygotowanie do pracy i takie kompetencje, które zagwarantują mu szansę bycia podmiotem w każdej sytuacji pracowniczej,
- każdy człowiek ma prawo do otrzymywania za pracę środki gwarantujące jemu i jego rodzinie godny stan ludzkiej egzystencji.
- bezrobocie powstałe na skutek gry czynników ekonomicznych, godzi w istotę człowieka” (Wykłady.org, 2025).

Praca a dobro wspólne – praca posiada znaczenie nie tylko dla jednostki, ale również dla społeczeństwa. Jan Paweł II zwracał uwagę na konieczność budowania sprawiedliwego porządku społecznego, w którym praca jest chroniona i doceniana, a bezrobocie nie jest tolerowane (Wykłady.org, 2025).

Praca jest drogą do świętości, ponieważ jest integralną częścią ludzkiego życia i powołania. To popularne sformułowanie wskazuje, że praca, niezależnie od jej charakteru, może być środkiem do zbliżenia się do Boga i osiągnięcia świętości. Jan Paweł II wielokrotnie podkreślał godność pracy i jej pozytywny wpływ na rozwój człowieka oraz budowanie społeczeństwa.

Praca a rodzina – Jan Paweł II dostrzegał wpływ pracy na życie rodzinne i podkreślał potrzebę tworzenia takich warunków, które sprzyjają harmonii między pracą zawodową a życiem rodzinnym (Dyczewski, 2005).

Praca nad pracą – Papież mówił o potrzebie ciągłego doskonalenia warunków pracy, aby była ona jak najbardziej efektywna i sprzyjała rozwojowi człowieka (Graczyk, 1995: 169-188).

Jan Paweł II, sam będąc przykładem człowieka pracowitego i zaangażowanego, wskazywał, że świętość można osiągnąć w różnych dziedzinach życia, również poprzez sumienne i odpowiedzialne wykonywanie obowiązków zawodowych. Uczył, że praca, jeśli jest wykonywana z miłością i oddaniem, może stać się drogą do świętości. Praca staje się więc nie tylko sposobem zarabiania na życie, ale także drogą do doskonalenia siebie i przyczyniania się do dobra wspólnego.

Warto pamiętać, że Jan Paweł II podkreślał także potrzebę zachowania równowagi między pracą a życiem osobistym, rodzinnym i duchowym. Praca nie powinna pochłaniać człowieka w całości, ale być jednym z elementów jego życia, który prowadzi do pełni i harmonii.

Znaczenie pracy w życiu człowieka według Jana Pawła II to podkreślenie, że praca nie tylko pozwala człowiekowi zaspokajać potrzeby materialne, ale przede wszystkim kształtuje jego tożsamość i pozwala mu w pełni realizować swoje powołanie. Przez pracę człowiek staje się twórcą, budowniczym świata i współuczestnikiem Bożego dzieła.

1.1.1.2. Sens istnienia pracy w życiu człowieka w perspektywie Tischnerowskiej

Filozofią pracy Józef Tischner zajmował się przez wiele lat. Poszukiwał on pełnej wizji człowieka społecznego, odwołując się do filozofii współczesnej i osiągnięć nauk humanistycznych. Nie przestał on nigdy myśleć o ludzkiej pracy, a także analizować i tłumaczyć filozofię pracy (Legięć, 2012: 320-333). Podhalański filozof obserwuje i przewiduje, że problem człowieka pracy tak szybko się nie zakończy. Dostrzega on, iż praca stała się problemem globalnym. Współcześni ludzie często żyją jeszcze w kryzysie pracy, w chorobie pracy socjalizmu, która może zarażać kapitalistyczną pracą. Człowiek zależnie od swojego miejsca zamieszkania ma do czynienia z różnymi modelami rynku pracy. Za *Dominique Médą* J. Tischner twierdził, iż ważne jest wykształcenie i szczęście ludzi, ponieważ można mieć wielkie bogactwo materialne i wysoki wskaźnik wzrostu gospodarczego, a za nim może się kryć zła sytuacja społeczna (Méda, 1995: 98). Np. w USA spotyka się odmienne otoczenie kulturowe, dzięki któremu człowiek łatwiej akceptuje rozpoczynanie swojej nowej pracy od początku, dorabianie się od podstaw i to za mniejsze pieniądze oraz w trudniejszych warunkach. Model amerykański może mieć zalety z punktu widzenia przyzwyczajania człowieka do elastyczności i ruchliwości, natomiast model francuski zwiększa czas na rzecz edukacji kadr pracowniczych. W końcu człowiek jest przyzwyczajony do przyjmowania coraz większej aktywności związanej z pracą zawodową przynoszoną do domu (Legięć, 2012: 320-321). Filozof dochodzi do wniosku, że nie wiadomo, czy istnieje model, który zdecydowanie lepiej przygotowuje do wymogów przyszłego rynku pracy niż inne. Może się okazać, że różne modele innymi drogami prowadzą do tego samego celu. Ważnym jest, iż człowiek zawsze będzie poszukiwał pracy, a praca ciągle będzie fundamentem życia człowieka i społeczności, w której bytuje (Legięć, 2012: 322).

Celem człowieka pracy staje się wywarcie wpływu na władzę oraz informowanie opinii publicznej o trudnej sytuacji danej grupy społecznej. Józef Tischner zastanawia się, czy technika nie ma wpływu na to, że coraz mniej jest miejsc pracy dla człowieka. Zauważa On, że obecnie mówi się o miejscu zatrudnienia, a nie o miejscu pracy. Podhalański myśliciel zadaje pytanie: *czym jest praca w nowoczesnych czasach?* Dostrzega wielką rolę, jaką będzie odgrywał rynek we współczesnej pracy człowieka. Jest przekonany, że: „[...] rynek rodzi pracę i rynek zabija pracę [...]” (Tischner, 2005: 275), a współczesna praca się zmienia. Wolny rynek jest dla krakowskiego filozofa miejscem

wymiany wartości użytkowych, czyli pożytecznych (Tischner, 2005: 275), ale sama „użyteczność rodzi jednak złe aspekty pracy człowieka” (Legięć, 2012: 323), ze względu na możliwy wyzysk lub hedonizm człowieka (uznający rozkosz bądź unikanie przykrości za najwyższe lub jedyne dobro, cel życia i naczelny motyw ludzkiego postępowania).

W swych dziełach J. Tischner jest zdania, iż każdy kontrakt, który obowiązuje w życiu (małżeństwo, wychowanie dzieci, opieka nad starszymi itp.) i pracy człowieka, odbywa się poprzez sprzedaż i kupno. Kontrakty te powodują zanikanie więzi człowieka. Człowiek traci kontakt z tradycją, religią i rodziną. Każdy kontrakt powinien mieć jedyny czynnik etyczny: opierać się na sprawiedliwości (Tischner, 2005: 282-283).

Józef Tischner widzi ogromne problemy w zrozumieniu pracy współczesnej. Według Niego „socjologia pracy podważa fundamenty rozwoju pracy człowieka, a ekonomia pracy podważa wspólnotowość jego pracy” (Legięć, 2012: 325; Tischner, 2005: 283). Zadaje on pytanie: *jakie jest wyjście z tej sprzeczności?* Chce on jednak przywrócenia wartości pracy człowieka, naprowadzając na refleksję nad encykliką *Laborem exercens* Jana Pawła II (1981). Analizując filozofię pracy wobec przyszłości, odwołuje się on do myśli C.K. Norwida, który uważał pracę (wolny rynek) za zbiorowy wysiłek postępu cywilizacyjnego.

W socjalizmie wpajano jednostce system pracy, który się dawno zdewaluował. Wmawiano, że dobrze pracuje ten, kto się „najwięcej zmęczy”, w przeciwnym razie pracuje źle. Nauczano, że nie liczy się efekt pracy, lecz wysiłek. Tischner uświadamia jak trudno jest odróżnić pracę rzeczywistą od pozornej – pozorność staje się prawdą, a pracującemu wydaje się, że pracuje prawdziwie (Legięć, 2012: 326).

Dla krakowskiego filozofa praca i pracujący człowiek posiada pierwszeństwo przed kapitałem, dlatego przestrzega on przed nadmiernym gloryfikowaniem i wywyższaniem samego kapitału i jego zadań. Nie zaprzecza tym jednak ważnej roli, jaką kapitał odgrywa w życiu człowieka, nie podważa roli praw własności. Przestrzegał on przed podporządkowaniem się kapitałowi ludzkiej pracy. Praca tak, ale tylko przed kapitałem (Legięć, 2012: 327-328). Był przekonany, iż praca jest zawsze najważniejsza i nie da się jej oddzielić od człowieka.

Jarosław Legięć za Józefem Tischnerem pisze, że „człowiek po upadku komunizmu pozostał sam [...] ze swoją wolnością. Stał się odpowiedzialny za siebie. Nie jest już niewolnikiem. [...] Może zdecydować, komu będzie oddany i komu będzie służył

[...] jako człowiek wolny. [...] [Jest – przyp. AK] to jego wolna decyzja” (Legięć, 2012: 328). W konsekwencji nowy model pracy musi opierać się na rozwoju pracy. Obiektywnie praca jest czymś szerszym, jest myśleniem, jest warunkowana postępem. Niestety te wartości pracy powodują szerokie konflikty między ludźmi pracy. Dzięki zmianom jakości pracy nastąpiła zmiana w człowieku pracy, który podejmuje się nowej pracy. W miejsce robotnika pojawia się wykształcony technik czy inżynier. Zawsze za postęp nie odpowiadał robotnik czy aktywista partyjny, lecz właściciel miejsca pracy. Komunizm chciał przenieść tę odpowiedzialność na ramiona robotnika, ale robotnik nie potrafił tego zadania spełnić (Legięć, 2012: 329). Wielu współczesnych ludzi pracy jest rozdartych pomiędzy marksistowskim (protestują przeciwko technice, gdyż w ich mniemaniu zabiera im chleb) i solidarnościowym rozumieniem pracy (żyjąc w przekonaniu, że państwo ponosi odpowiedzialność za ich los) (Legięć, 2012: 329-330).

Obecnie przedsiębiorcy, a nawet same zakłady pracy konkurują i rywalizują ze sobą, a tym samym oznacza to, że sami pracownicy tych przedsiębiorstw czy zakładów pracy także konkurują ze sobą, są zagrożeniem czy też rywalem, a nie kolegą. Istnieje między nimi stworzona przez nowy system pracy zasada, że kto wytwarza produkt taniej, posiada pracę, a kto drożej, zostaje tej pracy pozbawiony. Należy zadać sobie pytanie: *czy znalezienie recepty na chorobę globalizmu pracy nie będzie szansą dla nowo rozumianego i przemyślanego marksizmu?* (Legięć, 2012: 331). „Najczęściej z marksizmem walczy się przy pomocy marksizmu. Nic więc dziwnego, że cała reforma gospodarcza wygląda tak, jakby była pracą jednego przeciw wszystkim” (Tischner, 2005: 209).

Józef Tischner widzi personalistyczny wymiar pracy. Praca jest efektem tego, co jest w człowieku, w jego wnętrzu, i tego, co człowiek prezentuje sobą na zewnątrz, bo tym właśnie kształtuje pracę. Każdy człowiek jest sam twórcą pracy. Budując swoje wnętrze, kształtuje pracę. Krakowski myśliciel zwraca uwagę i uświadamia, że „dziś [...] złem o wiele gorszym jest wyzysk pracodawcy” (Tischner, 1996: 165) niż wyzysk pracownika, chociażby domagając się od niego nienależnej zapłaty. Często pracownik oferuje pracodawcy pracę fikcyjną, pozorowaną, czym powoduje się powstanie kłamstwa. Powstaje jak to mówi J. Tischner „[...] kłamstwo w rzeczywistości pracy” (Tischner, 1996: 165). Gdy kłamie się w pracy, kłamstwo pozostaje w człowieku, w jego

życiu nie tylko zawodowym, ale i prywatnym (Legięć, 2012: 332; Słotwińska, 2019: 188-205).

Józef Tischner zwraca uwagę człowiekowi, że nie może żyć ponad stan. Dla niego to: „żyć lepiej, niż na to zapracuje” (Tischner, 2009: 275). Stosuje banalnie prostą zasadę: ktoś kto pracuje lepiej, może żyć lepiej.

Zadaniem współczesności jest zrównanie, a zarazem zniesienie różnicy między pracą naukowca i robotnika. Naukowiec współtworzy świat i życie człowieka. Robotnik też potrzebuje w dzisiejszej pracy wcześniej stworzonej teorii, aby wykonać swoją pracę (Legięć, 2012: 333).

W ujęciu Józefa Tischnera, praca nie jest tylko środkiem do zarobkowania, ale przede wszystkim drogą do samorealizacji i rozwoju duchowego. Praca, jako ludzkie powołanie, pozwala człowiekowi odnaleźć sens w swoim życiu, definiować siebie i swoje miejsce w świecie. Tischner podkreśla, że praca to nie tylko wytwarzanie dóbr materialnych, ale również tworzenie wartości kulturowych i społecznych.

Należy pamiętać słowa Tischnera: **„Praca człowieka jest językiem mówionym do drugiego człowieka, językiem, który go niszczy lub rozwija”** (Tischner, 1994: 82).

1.1.1.3. Praca w teorii personalizmu Czesława Stanisława Bartnika

Personalizm to nurt filozoficzny, który stawia osobę ludzką w centrum zainteresowania, uznając ją za wartość nadrzędną i podkreślając jej wyjątkowość. Zamiast traktować człowieka jako element zbiorowości czy jednostkę pozbawioną głębszego sensu, personalizm eksponuje jego autonomię, samoświadomość, wolę, zdolność do twórczości i odpowiedzialność moralną (Gózdź, 2008; 403-414; Bartnik, 2006).

Polskim prekursorem rozumienia pracy jako działalności, która zmierza do ludzkiej samorealizacji, jest Czesław Stanisław Bartnik, twórca personalizmu uniwersalistycznego (Gózdź, 2015; 25).

Krzysztof Gózdź jest zdania, że: Czesław »Bartnik rozciąga pojęcie pracy na wszystkie działania człowieka, czyli pracuje cały podmiot: nie tylko ręce i ciało, lecz także umysł, rozum, wola, emocje, psychika, wyobraźnia (u artysty), zmysły twórcze, dusza, słowem: pracuje cała osoba i to nie tylko indywidualna, ale i społeczna, zespołowa. Stąd praca ma szczególne związanie przedmiotu z podmiotem ludzkim. Proponuje on zatem następujące określenie pracy: „Praca jest całością działań ludzkich,

wolnych i wymuszonych, cielesnych, psychicznych, duchowych i całoosobowych, indywidualnych i zbiorowych, zmierzających świadomie i nieświadomie do realizacji bytu osobowego, podtrzymywania go, kształtowania i twórczego rozwijania” (Bartnik, 2005, s. 30). Krótko ujmując: praca jest wysiłkiem dla pełnej samorealizacji człowieka jako osoby, indywidualnej i społecznej. I tak rozumiana praca ma charakter antropologiczny, dlatego powinna być ujmowana nie tylko przez nauki świeckie, ale także przez teologię, która ujmuje w pracy wymiar kreacjonistyczny, moralno-duchowy oraz zbawczy. W ten sposób praca kształtuje też osobowość człowieka, jego wnętrze, jego jakość, jego treści duchowe» (Góźdz, 2015, s. 23).

Praca w nurcie personalizmu filozoficznego autorstwa Czesława Bartnika skupia się na ukazaniu osoby jako centralnego punktu rozważań filozoficznych, metafizycznych i etycznych. Cz. Bartnik, analizując osobę, akcentuje jej wyjątkowość, godność i transcendencję, odwołując się do chrześcijańskiej koncepcji osoby ludzkiej, w której osoba jest obrazem i uczestnictwem w Bogu (Góźdz, 2015: 407).

Każdy system filozoficzny ma swój właściwy punkt wyjścia. Dla platonizmu jest nim idea; dla arystotelizmu - „akt i możliwość”, czyli stałość i zmienność; dla augustynizmu - „oczywistość aktów duchowych”; dla kartezjanizmu - „ewidentność myśli”; dla kantyzmu - samopoznanie człowieka; dla idealizmu niemieckiego - wewnętrzna natura myśli; dla materializmu - materia; dla postmodernizmu - chaotyczność. Natomiast dla personalizmu jako systemu integralnego punktem wyjścia jest prapierwotny fenomen osoby (Góźdz, 2015: 407).

Filozofia i teologia pracy, według Czesława Bartnika, zakłada, że praca jest fundamentalnym elementem ludzkiej egzystencji, mającym głęboki wymiar ontologiczny i antropologiczny. Praca, będąc aktem twórczym, pozwala człowiekowi realizować się jako osoba i uczestniczyć w Bożym dziele stworzenia. Implikacje tej perspektywy dla pracy skazanych wskazują na konieczność traktowania ich jako osób, które mają prawo do godnej pracy, rehabilitacji i resocjalizacji (Rynkowski, 2004).

Ogólnie kontekst uniwersalistyczny pracy:

- „praca jest wartością uniwersalną, tą wartością, dzięki której powstają i funkcjonują wszystkie inne wartości;
- praca stanowi podstawowy miernik wartości człowieka;
- praca stanowi podstawowy wymiar bytowania człowieka na ziemi” (Wykłady.org, 2025).

Czesław Bartnik jest twórcą personalizmu uniwersalistycznego, który zakłada, że idea osoby jest kluczowa dla zrozumienia całej rzeczywistości. Jego filozofia łączy w sobie elementy personalizmu, tomizmu i fenomenologii, tworząc oryginalny system filozoficzny. Bartnik uważał, że osoba jest bytem cielesno-duchowym, który transcenduje siebie, aby spełnić się w innych osobach i bytach.

Filozoficzne ujęcie pracy Czesława Bartnika jest wielowymiarowe, do którego należą m.in.:

Praca jako powołanie: Czesław Bartnik postrzega pracę jako powołanie, które nadaje sens ludzkiemu życiu i pozwala na realizację własnego potencjału. Praca nie jest tylko środkiem do zarabiania pieniędzy, ale również drogą do samorealizacji i rozwoju duchowego (Bartnik, 1991; Bartnik, 2006; Rynkowski, 2004).

Praca a godność człowieka: Praca jest ściśle związana z godnością ludzką. Przez pracę człowiek potwierdza swoją podmiotowość, uczestniczy w porządkowaniu świata i przyczynia się do dobra wspólnego (Rynkowski, 2004: 266; Mariański, 2017).

Praca a Boże stworzenie: W ujęciu Cz. Bartnika, praca ma swoje korzenie w akcie stworzenia. Bóg, jako pierwszy Pracownik, powołał człowieka do współuczestnictwa w dziele stworzenia. Praca jest więc kontynuacją tego Bożego dzieła.

Personalistyczne spojrzenie na pracę: Bartnik, będąc personalistą, kładzie nacisk na podmiotowość człowieka w procesie pracy. Praca ma służyć rozwojowi osoby, a nie odwrotnie (Bartnik, 2006).

Zdaniem Kazimierza Pierzchały „Jeśli skazana, jako osoba, ma bez zastrzeżeń akceptować moralną powinność pracy, jaką powinna odkryć w sobie, co więcej, jeśli ma tę ideę w swoim życiu przyjąć, to sama praca powinna spełniać wiele warunków. Fundamentalną kwestią jest wymaganie, aby praca miała zawsze wymiar ludzki, personalistyczny, to znaczy, aby była warta człowieka jako osoby. Jeśli ten warunek nie byłby uwzględniony, jednostka wprawdzie będzie odkrywała w swoim sumieniu obowiązek pracy, ale najczęściej obowiązek ten, jak i samą pracę będzie traktowała jako zło konieczne, a nawet jako przekleństwo ludzkiego losu (Kapias, 2005, s. 212). Należy pamiętać, że zatrudnienie skazanych powinno stać się prawdziwą szansą na zmianę ich życia” (Pierzchała, Kulik: 2022: 84).

Podsumowując, praca Czesława Bartnika w nurcie personalizmu filozoficznego skupia się na ukazaniu osoby ludzkiej jako centralnego punktu rozważań, podkreślając jej wyjątkowość, godność i transcendencję. Jego personalizm ma charakter praktyczny i inspirowe do budowania relacji opartych na wzajemnym szacunku i odpowiedzialności w różnych dziedzinach życia.

1.1.2. Praca w społecznej doktrynie chrześcijańskiej

Według Doroty Pstrąg „praca – biblijne przekleństwo, które stało się dla całego rodzaju ludzkiego swoistą karą, traktowana bywa jako zło konieczne, uznawana za ciężki, monotony trud, który wypełnia człowiekowi cenny czas jego życia, ograniczając go, uniemożliwiając mu doznawanie przyjemności i korzystanie z pełni wolności. Życie bez pracy jawi się więc wielu ludziom jako synonim szczęścia, niedostępnego większości z nas, skazanych na nią aż do zasłużonej emerytury. Swoistym paradoksem może się więc wydawać to, że długotrwałe pozostawanie bez pracy staje się dla większości osób silnie destrukcyjnym doświadczeniem” (Pstrąg, 2014: 148-149).

Praca jest kluczowym wymiarem życia osobistego i społecznego człowieka, elementem konstytuującym jego rozwój zarówno indywidualny, jak i społeczny. Praca jest zjawiskiem wielostronnym i stanowi fundamentalny wymiar bytowania człowieka w społeczeństwie. Jest czynnikiem, który wyróżnia człowieka od reszty stworzeń. Jest ona życiową powinnością, ponieważ rozwija nie tylko siebie, ale i cały świat oraz zaspakaja swoje i bliskich potrzeby. Ze względu na swój podmiotowy charakter jest „dobrem godziwym” (*bonum honestum*), odpowiadającym ludzkiej godności, którą wyraża i pomnaża. Dobro godziwe to dobro celu obiektywnego, dobro właściwe, rzeczywiste. Dobro godziwe to „dobro samo w sobie” (Krapiec, 2009a, 209-210; Krapiec, 2009b: 16). Praca jest świadomą i wolną aktywnością człowieka, podyktowaną życiową koniecznością ludzkiej egzystencji. Jest ona stałym składnikiem życia społecznego. Zaspokajając potrzeby człowieka praca staje się czynnikiem rozwoju duchowego, kształtując poczucie obowiązku i odpowiedzialności (Koral, 2004: 11).

Praca w ujęciu społecznej doktryny chrześcijańskiej:

1. „Podstawy społecznej doktryny chrześcijaństwa zawarte w Biblii - praca jest swoistym powołaniem człowieka (Biblia Tysiąclecia, 2002),
2. Filozoficzne rozważania kwestii pracy ludzkiej w pismach św. Tomasza z Akwinu¹ - praca jako środek konieczny do utrzymania w zdrowiu ciała i duszy oraz jako źródło określonych cnót, niezbędnych ze względu na cel ostateczny (zbawienie) - Tomizm;
3. Encyklika papieża Leona XIII Rerum novarum (Leon XIII, 1891);
4. Jan Paweł II:
 - Encyklika *o pracy ludzkiej - Laborem exercens* (Jan Paweł II, 1981);
 - Przemówienie na 68 Sesji Międzynarodowej Organizacji Pracy (Genewa, 15.VI 1982) (Jan Paweł II, 1982);
 - Homilia do wiernych w Gdańsku - VI pielgrzymka Papieża Jana Pawła II do Polski (Jan Paweł II, 1987b).
5. Kardynał Stefan Wyszyński *Duch pracy ludzkiej* (Wyszyński, 1957). Idea pracy, w sensie gospodarczym czy zawodowym, w koncepcji Prymasa:
 - w pracy udział bierze cały człowiek: umysł, wola, uczucia i władza ciała,
 - pracę charakteryzują tak doniosłe wymiary, jak: antropologiczny, moralny, religijny i chwalebny”.

Stefan Kardynał Wyszyński wyjaśnia sens pracy w duchu katolickiej nauki społecznej, analizuje i interpretuje jej kontekst ludzki i katolicki, bardzo silnie akcentuje jej aspekt humanistyczny, twierdząc, że „element techniczny i ekonomiczny pracy musi być równoważony z elementem humanistycznym” (Wyszyński, 2000: 19), podkreśla **„znaczenie wychowawcze pracy ludzkiej** zarówno w osobistym, jak i społecznym zakresie. Dzięki temu praca ludzka pełniej okaże swoje właściwe oblicze: ludzkie, moralne, religijne, kulturalne, społeczne, gospodarcze” (Wyszyński, 2000: 10). Praca, w ujęciu Kardynała Wyszyńskiego, „w dobrym znaczeniu doskonali człowieka, jego życie materialne i duchowe, jego moralność, charakter, osobowość” (Wyszyński, 2000: 9).

Katolicka nauka społeczna odrzuciła wartościowanie pracy ze względu na wykonujący ją podmiot, jak również ze względu na jej fizyczny czy duchowy wymiar, na rzecz przypisania temu fenomenowi wartości moralno-religijnej. Na drodze do

¹ Do najważniejszych pism św. Tomasza z Akwinu należą: „Summa Teologiczna” (Summa Theologica), „Summa contra Gentiles” oraz „Kwestie dyskutowane na tematy prawdy” (De Veritate). Oprócz tego, jego komentarze do Pisma Świętego i pism Arystotelesa stanowią istotną część jego twórczości.

Pisma św. Tomasza z Akwinu obejmują szeroki zakres tematyczny, od teologii i filozofii po etykę i politykę. „Summa Theologica” jest jego opus magnum, próbą systematycznego przedstawienia całokształtu wiedzy teologicznej. „Summa contra Gentiles” to z kolei dzieło apologetyczne, mające na celu obronę wiary chrześcijańskiej przed zarzutami niewierzących.

osiągania harmonii ze światem i samym sobą w doktrynie katolickiej nauki społecznej propagowane są idee pracy jako obowiązku, modlitwy i zdążania ku doskonałości. Zagadnienie wartości pracy wielokrotnie podejmował w swych wystąpieniach oraz tekstach Karol Wojtyła. Papież ze szczególną mocą podkreśla personalistyczny wymiar pracy ludzkiej, wpływającej z jej podmiotowego charakteru (Ostrowska, 2017: 146).

1.1.2.1. Praca narzędziem doskonalenia człowieka

Magdalena Lubińska-Bogacka jest zdania, iż wielką podporą i wsparciem dla rodziny jest społeczna nauka Kościoła, dla którego rodzina, wychowanie w rodzinie, wychowanie prorodzinne jest przedmiotem nieustannej troski i zainteresowania. Kościół samodzielnie, a w wielu przypadkach wspólnie z lokalną administracją niesie wsparcie dla najuboższych rodzin, samotnych – nierzadko młodocianych matek, organizując pomoc i opiekę (Lubińska-Bogacka, 2011: 106).

W katolickiej nauce społecznej praca jawi się jako powszechne ludzkie doświadczenie, charakterystyczne i wyłączne dla człowieka. Jako prawdziwe dobro człowieka, co stanowi zasadniczą tezę katolickiej nauki społecznej. Przedmiotową naukę interesuje humanistyczna teoria pracy, która postrzega ją, jako środek doskonalenia człowieka i świata, poprzez samo wykonywanie pracy i zaspokojenie potrzeb (Majka, 1986: 11).

Celem pracy według Anieli Dylus jest stworzenie pewnych wartości, które mają przyczynić się do rozwoju integralnego człowieka, tj.: „praca jest świadomą i wolną, [...] życiowo konieczną działalnością ludzką, podejmowaną dla zaspokojenia potrzeb, połączoną z trudem i radością, [...] mającą na celu podporządkowanie sobie świata poprzez tworzenie użytecznych społecznie wartości materialnych i duchowych” (Dylus, 1989: 133). W definicji tej jako pierwszy został wymieniony element świadomości, który łączy się z wolnością. Tylko człowiek jest obdarzony wolną wolą (może pracować lub nie pracować). Doskonalenie się i spełnianie człowieka poprzez pracę, gdzie natura człowieka nie zmusza, a motywuje do pracy, o czym często mówi Jan Paweł II, przez co praca posiada charakter moralny. Drugim elementem pracy jest jej konieczność, którą rozum wskazuje człowiekowi jako jedyny, naturalny i niezbędny środek do godziwej egzystencji. Bez pracy człowiek nie potrafi utrzymać się przy życiu, chociażby miał najlepsze warunki środowiskowe. Kolejnymi elementami pracy są

wysiłek i radość. Dobrze wykonana praca jest autentycznym źródłem radości z dobrze spełnionego obowiązku. W tym wszystkim należy widzieć społeczny charakter ludzkiej pracy (Strzeszewski, 1994: 582). Praca ludzka ma na celu tworzenie nie tylko wartości materialnej, ale też i duchowych.

Znaczenie pracy nie ogranicza się tylko do zakresu wartości użytecznych, ekonomicznych. Praca pełni ważną funkcję wspomagającą człowieka w tym, aby stawał się lepszym, duchowo dojrzałym, bardziej odpowiedzialnym, aby mógł realizować swoje ludzkie powołanie, zarówno sam, jak i we wspólnocie z innymi: z rodziną, która stanowi naturalne prawo i powołanie człowieka oraz pierwszą szkołę pracy, a także ze społeczeństwem, z narodem, „do którego człowiek przynależy na podstawie szczególnych więzi kultury i historii” (Jan Paweł II, 1981: 10).

Człowiek doskonaląc świat poprzez pracę powinien czynić go bardziej ludzkim, sprzyjający rozwojowi i doskonaleniu osoby ludzkiej oraz osiągnięciu jego celów. Praca domaga się współdziałania między ludźmi, a więc wymiaru społecznego. Człowiek czyniąc sobie świat poddany przez pracę winien czynić go lepszym dla człowieka, dla wszystkich ludzi.

Praca jest naturalną i konieczną formą dynamizmu osoby ludzkiej. Doskonali ona człowieka, jego moralność i osobowość. Podstawową wartością jest człowiek, jako jej podmiot, jako ten, który ją wykonuje. Praca w oparciu o wolność i rozumność kształtuje w człowieku poczucie sumienności i odpowiedzialności. Praca jest służbą świadczoną innym, rodzinie i narodowi. Praca jest przemianą świata, a nade wszystko przemianą samego człowieka. Pracując, człowiek tworzy nowe wartości i w ten sposób przyczynia się do doskonalenia swojej osobowości, zarówno w odniesieniu do *praxis*, jak również doskonałości „bycia” (Majka, 1987: 367).

1.1.2.2. Godność pracy ludzkiej

Rozważając problem godności ludzi pracy, należy ocenić go w odniesieniu do godności jej podmiotu, jakim jest ludzka osoba. Jan Paweł II jest zdania, iż „praca zawsze musi podnosić godność ludzkiej osoby, nigdy nie powinna jej poniżać” (Jan Paweł II, 1986: 15). Papież od początku swojego pontyfikatu, nieustrudzenie starał się przywrócić człowiekowi świadomość podmiotowości i godności jego pracy, dając tym samym doktrynalną podstawę nauki o roli i znaczeniu pracy w życiu człowieka. Józef Majka twierdzi, iż człowiek przez swój rozum odkrywający prawa materii

i tworzący odpowiednie narzędzia panuje nad przestrzenią i czasem i to jest jego godność (Majka, 1982: 148-149). Należy pamiętać, iż ten, kto nie szanuje godności człowieka i nie respektuje jego praw, sprzeniewierza się prawdzie. Z udziałem godności jednostka pozyskuje przymioty pełnej podmiotowości i autonomii, uzewnętrzniające się w swobodzie postępowania, zmierzającego w kierunku samopotwierdzenia i samorealizacji (Fichte, 1956: 130-133; Galewicz, 1988: 55; Lévinas, 1984: 72; Rodziński, 1998: 85-97).

Prawa człowieka w tej kwestii określa art. 30 ustawy zasadniczej, który stanowi, że przyrodzona i niezbywalna godność człowieka jest źródłem jego wolności i praw. W ten sposób ustawodawca sytuuje godność człowieka wyżej od najwyższych władz, a także poza zasięgiem suwerena, stanowiąc zarazem, że aby prawo zasługiwało na to miano, musi być współistotne godności (Konstytucja, 1997: 30).

Analizując relację dobra wspólnego i godności człowieka, Trybunał Konstytucyjny RP orzekł, iż: „godność człowieka, może wyznaczać dopuszczalną konstytucyjnie miarę ingerowania w dobro osobiste jednostki ze względu na interes wspólny. Nigdy ochrona interesu wspólnego, nawet najbardziej ewidentnego, nie może przybierać postaci, która polegałaby na naruszeniu niezbywalnej godności człowieka” (K 17/05; Malinowski, 2007: 36)

Godność człowieka oznacza nie tylko konieczność pozostawienia mu pewnej sfery autonomii (aspekt pozytywny), ale także zakaz poddawania człowieka takim sytuacjom albo traktowaniu, że mogą godność przekreślić (aspekt negatywny). Zasada godności oznacza więc zakaz prześladowań, dyskryminacji, zakaz naruszenia integralności cielesnej, zakaz ingerowania w swobodę myśli i przekonań, wolność od życia w strachu, zakaz zmuszania do samooskarżania (Bałandynowicz, 2022: 291).

W świetle katolickiej nauki społecznej godność człowieka jest bezwzględny i podstawowym dobrem jego samego, jak i całej społeczności ludzkiej. Uwarunkowana jest także posiadaniem przez niego wolnej woli, kształtującą naturę człowieka i organizującą jego życie. Wolność osoby to jest niepowtarzalność, oryginalność i wielkość (Kowalczyk, 1980: 70-74). Wreszcie godność zawarta w wolnej woli wpływa w sposób znamieny na godność zawartą w innych wolnościach: społecznej, politycznej, narodowej, gospodarczej, czy religijnej (Kowal, 2004: 18-25). Godność człowieka wyraża się również i poczuciu dobra, prawdy, sprawiedliwości, szczęścia i miłości (Kowal, 2004: 20). Jako wyraz ludzkiej egzystencji, godność nigdy nie powinna być

umniejszana, czy deprecjonowana, lecz przeciwnie, powinna być uszanowana i chroniona (Skorowski, 1996b: 22-25; Tischner, 1986: 49-54). Osoba nie może być traktowana jako przedmiot, lecz zawsze jako podmiot działania. Uznanie godności ludzkiej w każdym człowieku, niezależnie od jego pochodzenia, narodowości, wieku, stanu cywilnego, wykształcenia, sprawowanego zawodu, powinno być szczere, rzeczywiste i głębokie, bowiem jest to szczególna wartość.

Człowiek jako osoba pracuje, wykonuje różne czynności związane z procesem pracy, a wszystkie one mają służyć urzeczywistnieniu się jego człowieczeństwa. Godności pracy ludzkiej należy szukać także w wymiarze podmiotowym. Pierwszą podstawową wartością pracy jest sam człowiek, jej podmiot, dla którego jest ona przeznaczona. Celem każdej pracy jest człowiek. Praca ludzka posiada także wartość etyczną (człowiek wykonujący jest świadomy i wolny, stanowiącym o sobie podmiotem). Człowiek, jako podmiot pracy jest twórczy, sam tworząc siebie. Pracę trzeba wykonywać w sposób rozsądny, czyli mądry, aby przeżywać satysfakcję ze swojej pracy. Człowiek pracuje mądrze, kiedy posiada świadomość społeczno-moralnych i cywilizacyjnych skutków swej pracy.

W godność pracy ludzkiej wpisują się także godne człowieka warunki pracy. Istotnym czynnikiem wydajności pracy są: higieniczne, estetyczne, psychiczne i społeczne warunki w zakładzie pracy. Warunki mogą być degradacją i zniewoleniem człowieka, albo powinny tworzyć przyjazny i bezpieczny klimat. W tej kwestii Jan Paweł II (Jan Paweł II, 1981: 9) jest zdania, iż „pracy można także na różny sposób używać przeciwko człowiekowi, że można go karać obozowym systemem pracy, że można z pracy czynić środek ucisku człowieka, że można wreszcie na różne sposoby wyzyskiwać pracę ludzką, czyli człowieka pracy. To wszystko przemawia na rzecz moralnej powinności łączenia pracowitości jako cnoty ze społecznym ładem pracy, który pozwoli człowiekowi w pracy bardziej »stawać się człowiekiem«, a nie degradować się przez pracę, tracąc nie tylko siły fizyczne (co do pewnego stopnia jest nieuniknione), ale nade wszystko właściwą sobie godność i podmiotowość” (Jan Paweł II, 1981: 9).

W zakres godnych warunków ludzkiej pracy wchodzi także: sytuacja mieszkaniowa, opieka lekarska, zabezpieczenia społeczne oraz wynagrodzenie za pracę.

Ogólnie godność pracy ludzkiej wypływa przede wszystkim z wyjątkowości człowieka: wolności, rozumności, odpowiedzialności. Człowiek winien być zawsze

podmiotem pracy. Praca powinna być mądra. Powinny być odpowiednie warunki pracy. Praca powinna sprzyjać rozwojowi człowieka i tworzyć klimat spokoju i bezpieczeństwa. Nie może ona być wrogiem człowieka, nie może go degradować, ale uczestniczyć w jego godności, być przejawem jego wolności, rozumności i odpowiedzialności (Koral, 2004: 17-25).

1.1.2.3. Aksjologiczne aspekty pracy ludzkiej

Rozpatrując pracę w aspekcie aksjologicznym, należy pamiętać, że jest ona wartością sama w sobie – wartością autoteliczną. Według Ezopa – greckiego poety – 570 lat p.n.e. „praca jest skarbem człowieka” (Ezop, 2015; Delors, 1998; Ostrowska, 2017: 138). Praca stanowi podstawową działalność człowieka, która wypełnia ponad połowę życia, decyduje o jego jakości – jest powiązana z sensem i tożsamością jednostki, z jej zadowoleniem, rozwojem osobistym i społecznym. Aksjologiczny charakter pracy pozwala na zaakcentowanie jej wartości wychowawczej (Mydlowska, 2021: 7).

Ryszard Jedliński w swoich rozważaniach nad aksjologicznymi aspektami pracy wyróżnia trzy główne grupy wartości: transcendentne, uniwersalne i instrumentalne. Wartości transcendentne to takie jak Bóg, świętość, wiara i zbawienie, związane z sferą duchową i religijną. Wartości uniwersalne to dobro, prawda i piękno, które stanowią fundament etyki i estetyki. Natomiast wartości instrumentalne, to te, które służą realizacji wartości uniwersalnych, a należą do nich m.in. pracowitość, ambicja, kompetencje, uczciwość, odpowiedzialność.

„Aksjologiczne aspekty pracy. R. Jedliński wyróżnia następujące wartości:

1. Transcendentne (Bóg, świętość, wiara, zbawienie),
2. Uniwersalne (dobro, prawda),
3. Estetyczne (piękno),
4. Poznawcze (wiedza, mądrość, refleksyjność),
5. Moralne (bohaterstwo, godność, honor, miłość, sprawiedliwość, skromność, przyjaźń, szczerłość, wierność, uczciwość, odpowiedzialność).
6. Społeczne (demokracja, patriotyzm, solidarność, tolerancja, rodzina),
7. Witalne (siła, zdrowie, życie),
8. Pragmatyczne (praca, talent, spryt, zaradność),
9. Prestiżowe (kariera, sława, władza, majątek, pieniądze),
10. Hedonistyczne (radość, zabawa, seks)” (Denek, 1999: 37).

Praca ludzka stanowi wartość dla współczesnej pedagogiki: „przez pracę człowiek tworzy nie tylko dobra gospodarcze, ale przede wszystkim buduje własną przestrzeń aksjologiczną” (Furmanek, 2007: 27-49).

Praca w życiu każdego człowieka może być wartością:

- Poznawczą – jako źródło nowej wiedzy;
- Moralną – w której należy postępować odpowiedzialnie;
- Pragmatyczną – w której zdobywa się doświadczenie;
- Prestiżową – jako źródło majątku i poważania społecznego;
- Hedonistyczną – jako źródło radości i zadowolenia z jej wykonywania (Wykłady.org, 2025).

Jakość życia człowieka podstawą wartościowania pracy.

Praca należy do tych fenomenów egzystencjalnie decydujących, który z racji swej powszechności i uniwersalności zajmuje specjalne miejsce w ludzkich procesach wartościowania. Uczestnicząc w procesach pracy, ludzie będąc ich animatorami i realizatorami, dokonują aksjologizacji świata, wyraźnie zaświadczając o jakości miejsca, które zajmują w antroposferze, tudzież do którego aspirują i dążą (Ostrowska, 2017: 141). Na przestrzeni dziejów, od czasów wspólnoty pierwotnej po współczesność, praca towarzyszy człowiekowi w najprzeróżniejszych postaci i w zróżnicowanym wymiarze. W toku dziejów myśli ludzkiej w jej rozwoju przekonania na pracę znacząco ewoluowały w kontekście przemian społeczno-kulturowych i cywilizacyjnych. Sukcesywnie rozwijająca się literatura przedmiotu istotnie wzbogaca wiedzę na temat fenomenu pracy ludzkiej.

Aksjologiczny wymiar pracy eksponuje Czesław Strzeszewski. Według niego praca to „[...] wolna, choć naturalnie konieczna działalność człowieka, wpływająca z poczucia obowiązku, połączona z trudem i radością, a mająca na celu tworzenie użytecznych społecznie wartości duchowych i materialnych” (Strzeszewski, 1994: 580).

Aksjologiczny wymiar pracy akcentuje wymiary materialny i duchowy, kulturowy i autokreacyjny. Podejście, eksponujące warstwę kulturowo-duchową pracy i doskonalenie człowieka, zbliża do humanistycznego i personalistycznego ujęcia pracy. Jest ono najpełniej ukazane przez Jana Pawła II w encyklice *Laborem exercens* (Jan Paweł II, 1981) i przez Czesława Bartnika w opracowaniu *Praca jako wartość humanistyczna* (Bartnik, 1991).

1.1.2.4. Praca dobrem człowieka w opisie Jana Pawła II

Jednym z najważniejszych tematów społecznych była dla papieża praca, jako podstawowy wymiar ludzkiego życia. Jej znaczeniu i rozumieniu poświęcił osobną encyklikę „*Laborem excersens*” (Jan Paweł II, 1981). Urszula Ostrowska podaje, że „Ojciec Święty ze szczególną mocą podkreśla personalistyczny wymiar pracy ludzkiej, wpływającej z jej podmiotowego charakteru [...]. Analizując pracę ludzką z perspektywy etycznej, sytuuje ją w aspekcie moralnej odpowiedzialności, która wynika ze świadomości wartości pracy oraz godności ludzkiej (*dignitas hominis*), nadającej pracy sens etyczny oparty na personalistycznym wymiarze. Etyczna wartość pracy związana jest bezpośrednio z faktem, iż ten, kto ją spełnia, jest osobą, jest świadomym i wolnym podmiotem stanowiącym o sobie i przyjmującym za siebie oraz za swoje czyny odpowiedzialność” (Ostrowska, 2017: 146).

Według papieża praca daje wielki wkład w integralną doskonałość człowieka, bowiem z pracy swojej ma człowiek spożywać chleb codzienny i poprzez pracę ma się przyczyniać do ciągłego rozwoju nauki i techniki, a zwłaszcza do nieustannego podnoszenia poziomu kulturalnego i moralnego społeczeństwa, w którym żyje. Człowiek „[...] ustanowiony [został – przyp. AK], aby ziemię czynić sobie poddaną, jest człowiek przez to samo od początku powołany do pracy. Praca wyróżnia go wśród reszty stworzeń, których działalności związanej z utrzymaniem życia nie można nazywać pracą - tylko człowiek jest do niej zdolny i tylko człowiek ją wykonuje, wypełniając równocześnie pracą swoje bytowanie na ziemi” (Jan Paweł II, 1981: wstęp).

Jakkolwiek ludzka praca uzewnętrznia się w konkretnych wytworach, to jednak z perspektywy aksjologicznej istotny jest tzw. nieprzechodni wymiar pracy. Każde działanie ludzkie ma dwojaki charakter: jest zarazem przechodnie i nieprzechodnie. Przechodnie jest wówczas, gdy wykracza poza podmiot działającego i dokonuje zmian w otaczającym go świecie. Natomiast nieprzechodnie, czyli pozostające w podmiocie – w działającym – gdyż on sam jest podmiotem czynu. Karol Wojtyła zwracał uwagę na nieprzechodni wymiar pracy, by podkreślić, że ludzkie działanie w jakiej mierze pozostaje w człowieku; co więcej, zmienia go, czyli stanowi o wewnętrznej jakości działającego podmiotu (Jan Paweł II, 1981: 4). Działając, człowiek nie tylko spełnia określone czyny, ale także spełnia siebie samego, realizuje swoje marzenia, doświadcza wartości samego siebie, buduje swoje człowieczeństwo, zaświadczaając jego jakość.

Należy pamiętać także, że „technika [...] ułatwia [...] [człowiekowi – przyp. AK] pracę, usprawnia ją, przyspiesza i zwielokrotnia. Pomnaża w przyspieszonym postępie ilość produktów pracy, a także pod względem jakościowym wiele z nich udoskonala. Technika, w pewnych wypadkach, ze sprzymierzeńca może przekształcić się jakby w przeciwnika człowieka, jak w wypadku, gdy mechanizacja pracy »wypiera« człowieka, odbierając mu wszelkie zadowolenie osobiste oraz podniety do działania twórczego i do odpowiedzialności; gdy pozbawia zajęcia wielu zatrudnionych dotąd pracowników lub, na skutek przesadnej fascynacji maszyną, czyni człowieka swoim niewolnikiem” (Jan Paweł II, 1981: 5).

Jan Paweł II pisze: „[...] o ile prawdą jest, że człowiek jest przeznaczony i powołany do pracy, to jednak nade wszystko praca jest »dla człowieka«, a nie »człowiek dla pracy« [...]. Ostatecznie bowiem **celem pracy**: jakiegokolwiek pracy spełnianej przez człowieka - choćby była to praca najbardziej służebna, monotonna, w skali potocznego wartościowania wręcz upośledzająca - pozostaje zawsze sam człowiek” (Jan Paweł II, 1981: 6).

Papież przekonuje, że to sam człowiek jest podstawową wartością pracy i ostatecznym jej celem. Wytyka błędy w pojmowaniu roli pracy w ideologii marksistowskiej, jak i w kapitalizmie – przestrzega przed traktowaniem pracy tylko jako „narzędzia” lub „towaru”, który pracownik „sprzedaje” pracodawcy, czy też sprowadzaniem jej do pojęcia anonimowej „siły roboczej”. Bywa, że wykonawca jest traktowany jako „narzędzie produkcji” siła robocza, a nie jako „podmiot sprawczy”. Zostaje poniekąd sprowadzony do poziomu materialnych środków produkcji, narzędzia służącego. Zachodzi pomieszanie, a nawet wręcz odrzucenie porządku i człowiek zostaje potraktowany jako narzędzie produkcji. W końcu słowami Jana Pawła II „[...] błąd kapitalizmu pierwotnego może powtórzyć się wszędzie tam, gdzie człowiek zostaje potraktowany poniekąd na równi z całym zespołem materialnych środków produkcji, jako narzędzie, a nie - jak to odpowiada właściwej godności jego pracy - jako podmiot i sprawca, a przez to samo także jako właściwy cel całego procesu produkcji” (Jan Paweł II, 1981: 7)

Jan Paweł II zwraca uwagę na problem postępu technicznego, który „wypiera” człowieka i pozbawia wielu ludzi pracy. W sposób szczególny podkreśla znaczenie związków zawodowych, które mają służyć zabezpieczeniu słusznych uprawnień ludzi pracy (Jan Paweł II, 1981: 5).

Papież jest przekonany, że „dla realizacji sprawiedliwości społecznej w różnych częściach świata, w różnych krajach i we wzajemnych pomiędzy nimi stosunkach, potrzebne są coraz to nowe fronty solidarności ludzi pracy, a także solidarności z ludźmi pracy. Solidarność taka winna występować stale tam, gdzie domaga się tego społeczna degradacja podmiotu pracy, wyzysk pracujących i rosnące obszary nędzy, a nawet wręcz głodu” (Jan Paweł II, 1981: 8). Dlatego Kościół przypomina, że zwłaszcza nauka społeczna jest niezbędnym narzędziem skutecznego wychowania chrześcijańskiego do miłości, sprawiedliwości, pokoju, jak też dojrzenia świadomości obowiązków moralnych i społecznych w obszarze różnych kompetencji kulturowych i zawodowych (KNSK, 2005: 532).

Papież pisze, że „praca jest dobrem człowieka” i jest to nie tylko dobro „użyteczne”, ale „godziwe”, tzn. odpowiadające godności człowieka, wyrażające tę godność i pomnażające ją, ale jest „dobrem jego człowieczeństwa”. Przez pracę człowiek nie tylko przekształca świat zewnętrzny, służy postępowi, zdobywa środki na utrzymanie, ale przede wszystkim – spełnia się jako człowiek, kształtuje siebie jako osobę (Jan Paweł II, 1981: 9). Encyklika Jana Pawła II *Laborem exercens* stawia pracę na naczelnym miejscu wśród czynności ludzkich i nadaje jej niezmiernie wysoką godność. Z tak pojętego znaczenia pracy ludzkiej wynika, iż człowiek powinien dążyć do rozwijania pracy i najlepszego jej wykonania.

Podobnie jak Józef Tischner Jan Paweł II pisze na temat znaczenia rodzinnej własności wytwórczej wypowiadając się pośrednio tłumaczy zasadę pierwszeństwa pracy przed kapitałem (Jan Paweł II, 1981: 13-15). Stwierdza tam, że słusznym, to znaczy wewnętrznie prawdziwym i zarazem moralnie godziwym może być taki ustroj pracy, który u samych podstaw przewyższa antynomie pracy i kapitału (Jan Paweł II, 1981: 13). Z całą pewnością takim ustrojem jest ten, który ochrania i popiera rodzinną własność wytwórczą (Jan Paweł II, 1981: 15).

Własność w nauczaniu Kościoła nigdy nie była rozumiana tak, aby mogła ona stanowić społeczne przeciwieństwo pracy. „[...] własność nabywa się przede wszystkim przez pracę po to, aby służyła pracy [...]. W tym świetle nabierają wymowy szczególnej słuszności liczne propozycje wysuwane przez przedstawicieli katolickiej nauki społecznej, a także przez sam Nauczycielski Urząd Kościoła. Są to propozycje mówiące o współwłasności środków pracy, o udziale pracowników w zarządzie lub w zyskach przedsiębiorstw, o tak zwanym akcjonariacie pracy itp.” (Jan Paweł II, 1981: 14). Należy

pamiętać, iż katolicka nauka społeczna zdecydowanie opowiada się za tezą postulującą potrzebę ochrony i popierania rodzinnej własności produkcyjnej (Jan XXII, 1961: 91).

Rodzą się z tego pewne szczegółowe uprawnienia pracujących „[...] człowiek pracujący pragnie nie tylko należytej za swą pracę zapłaty, ale także uwzględnienia w samym procesie produkcji takich możliwości, ażeby mógł mieć poczucie, że pracując nawet na wspólnym, pracuje zarazem „na swoim” (Jan Paweł II, 1981: 15). Władysław Rzucidło jest zdania, iż konkretna rzeczywistość człowieka pracy powinna znajdować się w centrum uwagi i troski ustrojów ekonomiczno-politycznych, organizacji pracy, procesu produkcji, życia i odpoczynku. Ta troska o dobro osobowe człowieka pracy winna się wyrazić w głównej mierze w staraniu o rozwój człowieka, jego inicjatywy, osobistej twórczości o czynny udział w procesie produkcji i zarządzania zakładem pracy, a wreszcie udział w sprawiedliwym podziale osiągniętych zysków, tak, aby czuł się jak prawdziwy podmiot i twórca pracy, który działa „na swoim” i za wszystko jest współodpowiedzialny (Rzucidło, 2010: 5-6).

„Za sprawiedliwą płacę [...] [rozumiana też czasem jako godziwą – przyp. AK] przyjmuje się taką, która wystarcza na założenie i godziwe utrzymanie rodziny oraz na zabezpieczenie jej przyszłości. Takie wynagrodzenie może być realizowane czy to poprzez tak zwaną płacę rodzinną, to znaczy jedno wynagrodzenie dane głowie rodziny za pracę, wystarczające na zaspokojenie potrzeb rodziny bez konieczności podejmowania pracy zarobkowej poza domem przez współmałżonka, czy to poprzez inne świadczenia społeczne, jak zasiłek rodzinny albo dodatek macierzyński dla kobiety, która oddaje się wyłącznie rodzinie; dodatek ten powinien odpowiadać realnym potrzebom, to znaczy uwzględniać liczbę osób pozostających na utrzymaniu w ciągu całego okresu, gdy nie są w stanie podjąć odpowiedzialności za własne życie” (Jan Paweł II, 1981: 19). Sprawiedliwa płaca może być rozumiana na dwa sposoby: 1) jeśli jest równa stawce obowiązującej na danym stanowisku w tej samej branży i w tym samym regionie; 2) płaca jest sprawiedliwa, jeśli jest zbliżona do obowiązującej w całym kraju stawki za tą samą pracę we wszystkich branżach ogółem (Aswathappa, 2006). Trzeba więc pamiętać, że miarą sprawiedliwości wynagrodzenia jest przede wszystkim odczucie pracownika na ten temat.

„Zabiegając o słuszne uprawnienia swych członków, związki zawodowe posługują się także metodą strajku, czyli zaprzestania pracy, jako pewnego rodzaju ultimatum skierowanym do odpowiedzialnych czynników, a nade wszystko do

pracodawców. Jest to metoda, którą katolicka nauka społeczna uważa za uprawnioną pod odpowiednimi warunkami i we właściwych granicach. Pracownicy powinni w związku z tym mieć zapewnione prawo do strajków, bez osobistych sankcji karnych za uczestnictwo w nim. Przyznaję, że jest to środek uprawniony, trzeba równocześnie podkreślić, że strajk pozostaje poniekąd środkiem ostatecznym. Nie można go nadużywać. Nie można zwłaszcza nadużywać go dla rozgrywek politycznych. Ponadto nie należy nigdy zapominać o tym, że nieodzownie usługi dla życia społecznego winny być zawsze zabezpieczone, w razie konieczności nawet przy pomocy odpowiednich środków prawnych. Nadużywanie strajku może prowadzić do paraliżowania całego życia społeczno-ekonomicznego, co jest sprzeczne z wymogami wspólnego dobra społeczeństwa, które odpowiada także właściwie rozumianej naturze samej pracy” (Jan Paweł II, 1981: 20).

Do problemu pracy Jan Paweł II nawiązał też w encyklice „*Centesimus annus*” z 1991 r., która dotyczy ładu gospodarczego i należnego w nim człowiekowi miejsca (Jan Paweł II, 1991).

Papież przypomina, że „obowiązek zarabiania na chleb w pocie czoła zakłada równocześnie prawo do tego”. Podkreśla, że ludzie pracy mają prawo do zabiegania o większy udział w życiu przedsiębiorstwa, »by nawet pracując razem z innymi i pod kierunkiem innych, mogli w pewnym sensie „pracować na swoim”, używając swej inteligencji i wolności« (Jan Paweł II, 1991: 43).

Jan Paweł II uznając zysk jako wskaźnik dobrego funkcjonowania przedsiębiorstwa podkreśla równocześnie, że zysk „nie jest jedynym regulatorem życia przedsiębiorstwa”, ale ważne są czynniki ludzkie i moralne. Desakralizacja pracy przejawia się także w ścisłym wiązaniu jej z zyskiem, z pieniądzem. Należy pamiętać za Janem Pawłem II, iż „celem przedsiębiorstwa nie jest po prostu wytwarzanie zysku, ale samo istnienie jako wspólnoty ludzi, którzy na różny sposób zdążają do zaspokojenia swych podstawowych potrzeb i stanowią szczególną grupę służącą całemu społeczeństwu” (Jan Paweł II, 1991: 35). Praca zawsze będzie traktowana jako towar lub siła robocza wszędzie tam, gdzie nie tylko panuje zasada najwyższego zysku, ale i tam, gdzie to co materialne stawia się wyżej niż to co duchowe, jak to ma miejsce w materialistycznym kierunku myślenia (Jan Paweł II, 1991: 7-8).

Nieustanne zmiany sposobów produkcji i użytkowania dóbr – jak zauważa papież – zmuszają do ciągłego zdobywania nowych kwalifikacji. „Ci, którzy nie potrafią dotrzymać kroku postępowi czasu, łatwo mogą znaleźć się na marginesie, a wraz z nimi ludzie starzy, młodzież nie umiejąca włączyć się w pełni w życie społeczeństwa i w ogóle jednostki najsłabsze i tak zwany Czwarty Świat. Również sytuacja kobiety w tych warunkach nie jest bynajmniej łatwa” (Jan Paweł II, 1991: 33). Każda praca jest w jakimś stopniu fizyczna i umysłowa, każda także wymaga kwalifikacji (Majka, 1986).

Według papieża „niedostatki kapitalizmu w dziedzinie humanitarnej” nawet w najbardziej rozwiniętych społeczeństwach, prowadzą „do dominacji rzeczy nad ludźmi”. Zdaniem Jana Pawła II „ubodzy cierpią dziś nie tylko z powodu braku dóbr materialnych, ale także braku wiedzy i umiejętności, co nie pozwala im wyjść ze stanu upokarzającego podporządkowania” (Jan Paweł II, 1991: 33).

Materialny i duchowy charakter pracy ludzkiej pięknie ujmuje Jan Paweł II : Praca jest czynnikiem produkcji, źródłem dóbr gospodarczych, środkiem zarabiania na życie. Ale musi być również pojmowana i przeżywana, jako obowiązek, jako miłość, jako źródło zaszczytu.

Współczesna myśl filozoficzno-społeczna Kościoła katolickiego ewoluuje od neotomizmu, w kierunku personalizmu i egzystencjalizmu religijnego, akcentując takie problemy, jak:

- „Poczucie godności osobistej płynące z pracy, wpływ pracy na kształtowanie się pozytywnych cech charakteru - solidaryzm społeczny i praworządność.
- Koncepcja osoby (podmiotu) i jej wolności, jako najwyższej wartości świata stworzonego przez Boga - idea rewolucji duchowej i wyzwolenia człowieka.
- Problematyka egzystencji, jako szczególnego sposobu istnienia człowieka - odpowiedzialność moralna jednostki, jej samotność, zagubienie itp.” (Wykłady.org, 2025).

W filozofii pracy, człowiek jest postrzegany jako podmiot pracy, który nie tylko wykonuje zadania, ale również tworzy i rozwija się poprzez działanie. Praca nie jest jedynie mechanicznym odtwarzaniem czynności, ale procesem, w którym człowiek angażuje swoje zdolności, kreatywność i wolę. Filozofia pracy analizuje relacje między człowiekiem a pracą, rozpatrując jej sens, wartość i wpływ na rozwój osobisty (Legięć, 2012).

Filozofia a zarazem teologia pracy Jana Pawła II (Karola Wojtyły), Czesława Bartnika, czy też Józefa Tischnera w swoim filozoficznym ujęciu, stanowi mocny argument za traktowaniem pracy skazanych jako istotnego elementu ich rehabilitacji i powrotu do społeczeństwa. Wskazuje na konieczność zapewnienia im godnych warunków pracy, możliwości rozwoju i szacunku dla ich ludzkiej godności.

1.2. Praca jako czynność społeczna w ujęciu socjologicznym

Poszczególnych ludzi i społeczeństwa poznaje się w działaniu; motywy, cele i sposoby działania i ich wyniki najwięcej nam mówią o ludziach. Karty pism prakseologicznych Tadeusza Kotarbińskiego są kopalnią jego poglądów na człowieka. Jaki zatem *jest ten jego obraz człowieka działającego? Dlaczego ludzie w ogóle coś robią?* Odpowiadając na pytanie: dlaczego ludzie coś robią, Autor dostrzegł dwa rodzaje ludzi, których wyróżnikiem jest stosunek do pracy. Otóż są tacy, którzy traktują pracę jedynie jako źródło zaspokojenia potrzeb materialnych i nie mają potrzeby robienia czegokolwiek w innym celu. O drugich pisał tak „otóż praca to nie jest nic innego, jak tylko wszelki układ czynników, w którym przeważają czyny o charakterze udręki. Ludzie głębsi biorą się jednak do pracy, nawet jeżeli nie zmusza ich do tego pospolity motyw pracy - widmo niedostatku, albowiem tą drogą zdobywają zasługi i szacunek, albowiem pociąga ich sprawstwo i twórczość, albowiem nęcą ich przyszłe tej pracy wytwory, albowiem lubią wreszcie znój pracy, podobnie jak smakosze lubią czasem potrawy ostre, gorzkie, w pierwszym zetknięciu przykre” (Kotarbiński, 1999: 144; Kotarbiński, 1955).

Praca zawsze była jest i z pewnością będzie jedną z centralnych sfer codzienności, absorbującą czas człowieka i wymagającą zaangażowania. Socjologia, jako nauka polega nie na dostarczaniu gotowych recept działania, lecz na kształtowaniu horyzontów intelektualnych, dostarczaniu wiedzy o zjawisku, poszerzaniu wiedzy w różnych aspektach, skutkach społecznych.

W socjologii praca jest pojmowana – podobnie jak w organizacji i zarządzaniu – „jako celowa działalność człowieka, w trakcie której przekształca on przyrodę za pomocą narzędzi zgodnie ze swoimi pragnieniami i potrzebami” (Sztumski, 1981: 16). We współczesnych systemach rynkowych istnieje tendencja do definiowania pracy ludzkiej

jako aktywności, która skutkuje wymiernymi społecznie korzyściami wycenianymi na rynku w postaci dochodu (Domański, 2000: 175).

Ze względu na przebieg pracy i jej wyniki socjologowie wymieniają przynajmniej pięć podstawowych typów społecznej interakcji: *wymianę* (ten typ interakcji jest ważnym elementem więzi społecznej), *współpracę* (naturalnym rezultatem pracy ludzi i ich współżycia powinna być współpraca; spośród sformalizowanych form współpracy za najważniejszą uważa się współpracę bezpośrednią, będącą wynikiem istnienia dyrektyw prawnych oraz organizacji i kierownictwa), *dostosowanie* (forma wzajemnego oddziaływania często występująca w procesie pracy; podstawą dostosowania są istniejące normy i wartości społeczne), *przymus* (mechanizm zewnętrzny spowodowany koniecznością dostosowania się do pracy), *konflikt* (zjawisko naturalne, które może stanowić siłę napędową rozwoju i doskonalenia w procesie pracy) (Jacher, 2001: 16–17; Wilsz, 2009: 26).

Według Borkowskiego i Marcinkowskiego „praktyczna funkcja socjologii, także w obszarze badań nad bezrobociem, realizuje się głównie poprzez przyrost społecznej samowiedzy, świadomości złożonego charakteru badanych zjawisk i ich przyczyn. W tym sensie badania socjologiczne dostarczają podbudowy działania praktycznego, informacyjnej podstawy decyzji podejmowanych przez przedstawicieli instytucji zlecających badania i zainteresowanych ich wykorzystaniem” (Borkowski, Marcinkowski, 1999: 30).

Z kolei Władysław Jacher, opierając się na tekstach św. Tomasza z Akwinu, proponuje następującą definicję pracy: „praca to wysiłek psychofizyczny, twórczy, celowy, świadomy osoby ludzkiej w dążeniu do dobra, posiadający znaczenie społeczne” (Jacher, 2003: 122). W przytoczonym ujęciu praca ludzka ma charakter ogólny, może jednak zawierać w sobie i te elementy, które można spotkać we współczesnych definicjach pracy.

Z punktu widzenia socjologii pracy niezmiernie ważne są społeczne uwarunkowania pracy oraz skutki, jakie ona wywołuje w strukturze i działaniach zbiorowości ludzkich (Takusta, 1984: 15). Praca jest traktowana jako proces społeczny. Psychologowie społeczni szczególnie akcentują następujące aspekty i problemy pracy:

- postawy wobec pracy;
- zaangażowanie organizacyjne;

- przywiązanie do wykonywanej pracy (utożsamianie się z miejscem pracy) i do pracy w ogóle (posiadanie stałej pracy);
- oddziaływanie właściwości pracy na zdrowie psychiczne;
- skuteczność ludzi wykonujących zajęcia o szczególnym charakterze i wymaganiach związanych z odgrywaną przez nich rolą;
- powiązanie postaw wobec pracy z wynikami działań;
- wpływ stopnia, w jakim człowiek może postępować według własnego uznania, na jego postawy, zdrowie psychiczne i produktywność;
- wykorzystanie przez pracownika swoich umiejętności;
- wymogi stawiane pracownikom;
- powody stresu w środowisku pracy;
- wpływ wsparcia społecznego na proces pracy (Manstead i wsp., 2001: 410-412; Wilsz, 2009: 25-26).

Janusz Sztumski do najbardziej istotnych problemów socjologii pracy, które badają specjaliści w dziedzinie społecznej psychologii pracy, zalicza:

- rolę pracy w procesach życia zbiorowego;
- społeczne problemy zakładu pracy;
- socjologiczne aspekty kierowania zespołem pracowniczym;
- społeczne uwarunkowania zawodu i struktury zawodowej;
- motywację do pracy;
- zjawiska i procesy dezorganizacji w zespołach pracowniczych (Sztumski, 1981: 11-12).

Proces pracy jest – z jednej strony – tym, co wiąże poziom makrosocjologii (poziom procesów zachodzących w systemie gospodarczym oraz w przestrzeni systemowych rozwiązań instytucjonalnych) z mikrospołecznym poziomem indywidualnych działań. Z drugiej zaś strony, proces pracy jest również tym szczególnym splotem rozwiązań (organizacyjnych, formalnoprawnych, technologicznych itd.) i procedur postępowania, który oddziałuje na funkcjonowanie większości istotnych wymiarów systemu społecznego i na indywidualną egzystencję (Poleszczuk, 1991: 106). Dla socjologów rzeczywistość pracy jest przede wszystkim przestrzenią, w obrębie której kształtują się i ujawniają określone wzory relacji społecznych.

W socjologii pracy poprzez stosunek pracy należy rozumieć kształt i charakter relacji między pracodawcami a pracownikami, jak i całokształt stosunków interpersonalnych między wszystkimi kategoriami osób zatrudnionych.

1.3. Kluczowe psychologiczne aspekty pracy jako wartości

W dobrze pojmowanej interpretacji pracy jako wartości nie bierze się pod uwagę jedynie kwestii ekonomicznych – ważne są też preferencje związane z etyką, z psychologicznymi potrzebami pracowników i pracodawców, z zapobieganiem sytuacjom konfliktogennym, sprzecznym żądaniom, frustracjom, przeciążeniom, obowiązkami itd.

Według Janiny E. Karney, miejsce psychologii pracy znajduje się „między socjologią pracy a pedagogiką pracy, blisko nauki o organizacji i zarządzaniu” (Karney, 2004: 16). Według Zofii Ratajczak psychologia pracy, która pomaga „rozwiązywać problemy wyłaniające się z szeroko rozumianej sytuacji pracy, budzi zainteresowanie praktyków uczestniczących w organizowaniu procesu pracy, w jego usprawnianiu, nauczaniu itp.” (Ratajczak, 1977: 5), zajmuje się bardzo wieloma ważnymi aspektami pracy. Zakres jej zastosowań do rozwiązywania problemów związanych z ludzką pracą jest bardzo szeroki. Być może dlatego wcześniej często było spotykane „określenie psychologii pracy jako zastosowanie psychologii do zagadnień pracy” (Biegeleisen-Żelazowski, 1967: 7).

Zagadnienie w aspekcie psychologii dotyczące sensu życia, pracy obejmuje szeroką problematykę. Stanowi wiedzę o człowieku dotyczącą jakości jego życia, jego istnienia oraz zagubienia. Psychologia jako nauka skupia się na człowieku jako na podmiocie interesując się jego problemami osobistymi niż przedmiotem działania w świecie. Pojęcie „sens” występuje w teoretycznych i praktycznych kontekstach, w naukach filozoficznych, ontologii, epistemologii, teologii, psychologii. W każdym z tych rozumień jest miejsce na kilkuwariantowe sformułowanie treści. Jest ono uzależnione od ogólnofilozoficznych i antropologiczno-psychologicznych założeń.

W rozumieniu psychologów społecznych praca jest to aktywność ukierunkowana na osiągnięcie pożądanego celu, wykraczająca poza przyjemność płynącą z samej aktywności. Chociaż termin praca często odnosi się do płatnego zajęcia czy posady, może

obejmować wiele innych form aktywności, takich jak zajęcia domowe, społeczne itp. (Wilsz, 2009: 18).

Praca definiowana jest jako działalność człowieka zmierzająca do wytworzenia określonych dóbr materialnych lub kulturalnych, która stanowi podstawę i warunek istnienia oraz rozwoju społeczeństwa ludzkiego (MSJP, 1993: 699). Charakterystyczne jest to, że do pracy ludzkiej jako wartości wielkie systemy religijne i społeczne odnoszą treści afirmatywne. Praca uszlachetnia, ucłowiecza, uspołecznia i wzbogaca. Znacznie rzadziej systemy te podnoszą negatywne aspekty pracy: degradację człowieka w człowieku, alienację pracy, ucisk i wyzysk człowieka pracy oraz utratę sił życiowych.

Jolanta Wilsz jest zdania, iż wykorzystywaniem metod, wyników badań i praw psychologii w rozwiązywaniu problemów pojawiających się w środowisku pracy zajmuje się psychologia organizacji pracy. Jest ona definiowana, „jako zastosowanie metod wykorzystania danych empirycznych i reguł nauk o zachowaniu i procesach umysłowych do ludzi pracujących” (Schultz, Schultz, 2002: 46). Wyróżniana jest też psychologia środowiska, która zajmuje się wpływem właściwości środowiska pracy na zachowania i postawy pracownika (Wilsz, 2009: 25).

Anna Maria Manek jest zdania, że „wokół znaczenia pracy dla człowieka i jej funkcji grupują się rozmaite doświadczenia emocjonalne, tj. sukces, porażka, frustracja, przyjaźń, przyjemność estetyczna, nuda. Mówiąc o znaczeniu pracy w życiu człowieka, myślimy zarówno o poznawczych, jak i emocjonalnych aspektach działalności zawodowej” (Manek, 1998: 34).

Romuald Derbis analizując znaczenie pracy dla jakości życia w społeczeństwie polskim na początku lat dziewięćdziesiątych, dochodzi do konkluzji, iż zmienne związane z pracą zawodową słabiej przyczyniają się do poczucia szczęścia niż zmienne osobnicze i społeczne, w tym głównie niezadowolenia z życia rodzinnego i materialnego stanu posiadania (Derbis, 1995).

Dostrzeganym, głównie przez psychologów, ważnym problemem, którego znaczenie, szczególnie w ostatnim czasie rośnie, jest patologia pracy (szerzej w II rozdziale dysertacji). Danuta Dobrowolska już w latach siedemdziesiątych XX w. analizowała różne skutki pracy, zwracała uwagę, że „przede wszystkim praca oddziałuje pozytywnie lub negatywnie na zdrowie fizyczne i psychiczne jednostki. Wykonywana w sprzyjających warunkach, zgodna z zamiłowaniem i możliwościami człowieka,

wpływa dodatnio na jego samopoczucie, w przeciwnym razie może być źródłem frustracji, stanów depresji, chorób” (Dobrowolska, 1980: s. 11).

Człowiek w procesie pracy odnajduje siebie jako osobę w wymiarach: społecznym, psychologicznym i kulturowym. Zarówno kieruje się wartościami, jak i tworzy nowe – materialne. Świadomość znaczenia pracy w życiu jednostki i społeczeństwa oraz w systemie preferowanych przez jednostkę wartości sprawia, że człowiek ma do odegrania szczególnie sprawczą rolę w procesie pracy.

1.4. Praca jako czynnik społeczny i etyczny w naukach ekonomicznych

Pracę definiuje się w różny sposób w zależności od przyjętego kryterium i dyscypliny naukowej, której jest przedmiotem badań. Może być traktowana jako źródło dochodów umożliwiających zaspokojenie potrzeb człowieka lub jako podstawowy czynnik produkcji wpływający na efektywność funkcjonowania przedsiębiorstwa. Z punktu widzenia gospodarki praca stanowi jeden z głównych czynników wzrostu i rozwoju gospodarczego. Praca pełni równolegle funkcje społeczne i ekonomiczne, stanowiące wzajemnie powiązane i współzależne elementy jednej całości.

Współcześnie pracy ludzkiej w organizacji nadaje się coraz większe znaczenie – w relacji do jej kategoryzowania na tle innych zasobów można zdecydowanie dostrzec jej dowartościowanie, wynikające z nowego podejścia do roli człowieka w procesie pracy, który jest dzisiaj nie tylko wykonawcą, ale również decydentem, na którym nie spoczywa wyłącznie odpowiedzialność za tempo pracy, ale również za sposób jej wykonania.

Aktualnie w teorii ekonomii podaje się w wątpliwość paradygmat przypisujący siłę rozwoju gospodarczego wyłącznie trzem czynnikom produkcji: ziemi, kapitałowi i pracy (Perczyński, 1995: 328), wskazując na nowe kategorie zasobów. Obok trzech klasycznych zasobów pojawiają się w literaturze przedmiotu: kluczowe umiejętności (ang. *competences*), zasoby relacyjne (ang. *relational resources*), a także wiedza (ang. *knowledge*) lub zasoby niematerialne (ang. *immaterial resources*) (Hamel, 1991: 83–103; Dyer, Singh, 1998: 660–679; Grant, 2002: 109–122, Czakon, 2010; za: Jagoda, Klimczak, 2011, s. 156; Szulc, 2013). W sumie główny zasób pracy tworzą ludzie wraz z ich kapitałem. Głównym podmiotem pracy jest tu zatem

człowiek – to on przy wykorzystaniu swego kapitału i przy swoim zaangażowaniu tworzy pracę.

Według Tadeusza Listwana kapitał ludzki jest to zbiór właściwości tkwiących w ludziach, na które składają się wiedza, wykształcenie, umiejętności, zdolności, stan zdrowia (predyspozycje fizyczne i psychiczne), energia, motywacja do pracy, mające określoną wartość i mogące być źródłem przyszłych dochodów – zarówno dla pracownika, jak i organizacji (Listwan, 2005: 57).

Praca, którą wykonuje człowiek dzięki swoim umiejętnościom, zdolnościom, doświadczeniu i wiedzy, jest wynagradzana płacą, natomiast wiedza skodyfikowana, np. w postaci receptur czy baz danych, może być odsprzedana konkurentowi i będzie stanowić zysk przedsiębiorstwa. Warto przywołać kwestię kwot „wypłacanych” jako wynagrodzenie wszystkich zasobów: dla ziemi – rent, dla kapitału – zysków, a dla pracy – płace (Jagoda, Klimczak, 2011: 157-158).

Przeważająca większość ekonomistów uważa, że praca, czy też zdolność do pracy, jest towarem, a wynagrodzenie za pracę (płaca) – cena tego towaru, która, co do zasady, kształtuje rynkowe prawo popytu i podaży. Zwracają oni jednak uwagę, że „rynek pracy” jest silnie reglamentowany. Teresa Liszcz, tak jak większość specjalistów prawa pracy, opowiada się przeciwko towarowej koncepcji pracy. Jest ona bowiem niezgodna z osobową godnością człowieka, dla którego praca jest nie tylko najwłaściwszym sposobem zdobywania środków utrzymania, ale także źródłem rozwoju jego człowieczeństwa. Człowiek angażuje w pracę całą swoją osobę, a nie tylko zdolność do pracy. Zdaniem autorki ze względu na prawo do życia i obowiązek jego podtrzymywania, władze publiczne powinny zapewnić każdemu możliwość zarobkowania własną pracą, a w przypadku jej braku – świadczenia majątkowe na utrzymanie pracownika i jego rodziny (Liszcz, 2016: 59-80).

Należy dojść do wniosku, że klasyczny podział zasobów na trzy grupy: ziemię, pracę i kapitał wydaje się najbardziej trafny. „W obecnych czasach, gdy materialne czynniki produkcji stają się do siebie coraz bardziej podobne, powtarzalne i łatwo dostępne, to praca i jej unikalność stanowią główne źródło przewagi konkurencyjnej. Kwalifikacje industrialnych pracowników zastąpione zostały przez maszyny, zatem współczesne przedsiębiorstwa poszukują wykonawców pracy charakteryzujących się wysokimi kwalifikacjami, unikalnymi umiejętnościami i wiedzą. Praca we współczesnym przedsiębiorstwie polega bowiem na wychodzeniu poza rutynowo wykonywane zadania

oraz na umiejętnym wykorzystywaniu i dzieleniu się wiedzą” (Jagoda, Klimczak, 2011: 158). Nie zmienia to jednak kwestii przewartościowania znaczenia pracy, która aktualnie odgrywa dominującą rolę jako źródło przewagi konkurencyjnej współczesnej organizacji.

Celem niniejszych podrozdziałów jest zbadanie ekonomicznej roli pracy z punktu widzenia pracobiorcy, pracodawcy i gospodarki i określenie, w jakim przypadku będzie ona traktowana jako dobro indywidualne, a kiedy jako dobro społeczne. Jeśli wziąć pod uwagę interesy przedsiębiorstw i pracowników, cele ich działalności będą odmienne (Szymczak, Gawrycka, 2015: 276-287).

1.4.1. Praca dobrem indywidualnym

Cele przedsiębiorstwa można klasyfikować w różnorodny sposób. Jeden z podziałów umożliwia wyróżnienie następujących celów: produkcyjnych, ekonomicznych i społecznych.

Cele ekonomiczne przedsiębiorstwa związane są z dążeniem do osiągania jak najlepszych wyników finansowych, poprawą efektywności działania, zwiększaniem innowacyjności i produktywności pracy. Natomiast cele społeczne dotyczą możliwości zaspokajania potrzeb pracowników, które związane są bezpośrednio z wykonywaniem pracy. Cele produkcyjne dotyczą m.in. zdolności produkcyjnych, jakości, postępu techniczno-technologicznego, dywersyfikacji produkcji, wprowadzania nowych produktów na rynek, tworzenia bardziej efektywnych struktur organizacyjnych (Sekuła, 2001: 93 i 143.).

Przedsiębiorcy tworząc miejsca pracy, dają oni osobom zatrudnianym szanse zaspokojenia podstawowych potrzeb, przy zachowaniu konkurencyjności produktów na rynku. W konsekwencji będzie miało to wpływ na kształtowanie się dochodów pracownika oraz warunki pracy przyczyniające się do osiągnięcia określonego poziomu satysfakcji jednostki, gdyż z punktu widzenia jednostki praca stanowi z jednej strony źródło dochodów, z drugiej – daje szanse osiągnięcia lepszej przyszłości, awansu społecznego. Jest ona również źródłem tożsamości i sposobu samorealizacji (Polak, 2010: 24).

Posiadane kwalifikacje i umiejętności pracowników traktowane jako kapitał ludzki dają możliwość świadczenia usługi pracy przez pracobiorców dla pracodawców (Kryńska, Kwiatkowski, 2013: 12).

Edmund S. Phelps po przeprowadzeniu badań w latach 2002-2012 wskazał wyższy średni wzrost produktywności pracy aniżeli średni wzrost przeciętnego wynagrodzenia. Przypuszcza on, iż z efektów nadwyżki wygospodarowanej przez czynnik pracy w większym stopniu korzystały przedsiębiorstwa niż pracownicy. Czynnik ten wskazywany jest w literaturze przedmiotu jako jeden z wielu mających wpływ na kształtowanie się w skali gospodarki narodowej relacji kapitał – praca (Phelps, 2013: 51). Z badań tych wynika procentowy spadek udziału dochodów z pracy w dochodzie narodowym, a wzrost udziału dochodów z kapitału w dochodzie narodowym. W przypadku skupienia się tylko na zmianach udziału dochodów z pracy w dochodzie narodowym można byłoby sądzić, że w badanym okresie właściciel kapitału osiągał wyższe profity z tytułu jego angażowania w procesy wytwórcze niż uczestniczący w nich pracownik. Kwestią dyskusyjną na tym tle staje się problem nierówności społecznych, które w opracowaniu nie stanowiły przedmiotu badań (Szymczak, Gawrycka, 2015: 276-287).

1.4.2. Praca kształtująca poczucie wspólnoty społecznej i potrzeby

Literatura przedmiotu wskazuje na duże znaczenie kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarczym. Dostępność zasobu pracy stanowi o rozwoju poszczególnych regionów, ich potencjale oraz pozycji konkurencyjnej na rynku (Kopycińska, 2006: 14-17). Decyzje o podziale dochodu podejmowane przez poszczególne gospodarstwa domowe i państwo wpływają na społeczny podział tego dochodu. Zgromadzone oszczędności gospodarstw domowych, akumulacja kapitału generowana z zysków przedsiębiorstw będzie miała wpływ na decyzje inwestycyjne poszczególnych podmiotów gospodarczych, determinując popyt inwestycyjny. Państwo natomiast podejmuje decyzje w zakresie polityki fiskalnej, redystrybucji dochodów, struktury wydatków, przez co wpływa również na poziom i strukturę popytu konsumpcyjnego, inwestycyjnego oraz wydatki rządu (Szymczak, Gawrycka, 2015: 282).

Intrygujące wydaje się wskazanie, jak duże znaczenie w poziomie dochodów państwa mają dochody uzyskiwane dzięki zaangażowaniu zasobów pracy. Są to m.in. dochody z opodatkowania wynagrodzeń pracowników (PIT), zysków firm osiąganych dzięki wykorzystaniu zasobu pracy (CIT) oraz wydatków konsumpcyjnych realizowanych z dochodów z pracy lub kapitału (VAT). Należy jeszcze raz podkreślić, że dochody z kapitału także powstają przy współdziale czynnika pracy. Wpływy z tego

tytułu ww. 3. podatków stanowią ponad 60% dochodów budżetu państwa (Szymczak, Gawrycka, 2015: 283-284). Należy pamiętać, iż podatek dochodowy od osób fizycznych oraz prawnych zasila również budżety jednostek samorządów terytorialnych. Decyzje związane z wydatkami tych środków mają określone skutki ekonomiczne i społeczne.

Można powiedzieć, że dochód uzyskiwany z pracy pełni jednocześnie funkcje ekonomiczne i społeczne poprzez wzajemne powiązania oraz współzależne elementy. Przedstawione odmienne cele działania zarówno przedsiębiorstw, jak i pracowników potwierdzają sprzeczność interesów obu grup na rynku. Z przeprowadzonych rozważań wynika, że transfer efektów pracy z miejsca jej wykorzystania do różnych odbiorców jest wieloaspektowy, co powoduje, iż trudno jednoznacznie wskazać, kiedy zasób pracy występuje w roli dobra społecznego, a kiedy dobra indywidualnego.

Praca ludzka powinna zapewniać dobrobyt i pomyślność obywateli. Współczesna ekonomia traktuje pracę nie tylko jako koszt lub przychód, ale jako dynamiczny, wielowymiarowy element gospodarki i życia społecznego, kształtowany przez technologię, psychologię, politykę i globalne trendy.

1.5. Prawa i obowiązki pracownika jako inwestycja pracodawcy, jako współodpowiedzialność za firmę oraz wzajemna symbioza i zaufanie

Prawa i obowiązki pracownika to kluczowe elementy symbiotycznej relacji z pracodawcą, gdzie pracownik jest postrzegany jako inwestycja, co wymaga zaufania i współodpowiedzialności za firmę – pracodawca inwestuje w rozwój, pracownik zaś przyczynia się do sukcesu, co generuje wzajemne korzyści i poczucie wspólnego celu, przekraczając czysto transakcyjną umowę o pracę (Biznes.gov.pl, 2025).

1.5.1. Prawa wynikające z polskiej Konstytucji

Praca jest ważną wartością chronioną przez państwo. Wynika bezpośrednio z polskiej Konstytucji, która zawiera przepisy odnoszące się do samej instytucji pracy, uprawnień pracowników oraz zrzeszania się i organizacji strajków (Konstytucja, 1997).

Do praw pracownika należą:

1. Prawo do wyboru i wykonywania pracy – art. 65, ust. 1-3 Konstytucji podkreśla prawo do wolności wyboru i wykonywania zawodu w miejscu

wybrany przez siebie. Równocześnie zaznacza, że obowiązek pracy może zostać nałożony na jednostkę jedynie ustawą. Zakazane jest jednak stałe zatrudnianie osób poniżej 16 roku życia, chyba że w celu przygotowania zawodowego.

Prawo do zdobywania doświadczenia przed osiągnięciem 18 roku życia – w art. 65 Konstytucji zakazuje się stałego zatrudnianie osób poniżej 16 roku życia, ale nie wyklucza się możliwości wykonywania przez nich pracy w ogóle. Dzieci i nastolatki mogą podejmować dorywczą lub sezonową pracę. Dzięki temu młodzi ludzie mogą nie tylko zarabiać na swoje własne wydatki, ale także zyskiwać pierwsze doświadczenia zawodowe.

2. Obowiązek państwa do działania na rzecz wzrostu zatrudnienia – art. 65, ust. 5. Prawo do wykonywania pracy zdaje się dosyć oczywiste. Ponadto to właśnie na państwie leży obowiązek zapewnienia obywatelom instrumentów do realizacji tego prawa. W praktyce oznacza to przede wszystkim to, że powinno działać na rzecz zwiększania zatrudnienia poprzez czynne zwalczanie bezrobocia, wspieranie poradnictwa, organizacja robót publicznych oraz przeprowadzanie szkoleń zawodowych.
3. Prawo do minimalnego wynagrodzenia – z polskiej Konstytucji wynika prawo do godziwego wynagrodzenia. *Co to oznacza?* Zgodnie z Prawem Pracy jest to kwota odpowiednia do wykonanej pracy (k.p., 1974: 13). Konstytucja natomiast narzuca także określanie płacy minimalnej (art. 65, ust. 4). Kwota ta zapobiega nadużyciom podczas negocjacji ze strony pracodawcy.
Stawka minimalna jest taka sama na terenie całej Polski. Wynika to z art. 32 ust. 2 Konstytucji zakazującego dyskryminacji kogokolwiek i z jakiejkolwiek przyczyny. Wyjątkiem jest wykonywanie pracy w celu przygotowania do wykonywania zawodu – wówczas nauka jest celem nadrzędnym, a pracodawca może zaproponować niższe od minimalnego wynagrodzenie (k.p., 1974: 191.3)
4. Ochrona pracownika i zapewnienie mu właściwych warunków pracy – zgodnie z art. 24 polskiej Konstytucji praca jest wartością znajdującą się pod ochroną państwa. To właśnie ono ma czuwać nad zagwarantowaniem odpowiednich warunków do wykonywania obowiązków zawodowych. Państwo ma obowiązek redukować nierówność pomiędzy pracodawcą i pracownikiem.
Dodatkowo art. 66, ust. 1 mówi o prawie pracownika do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy. Przepis ten dotyczy każdego wykonującego pracę, niezależnie od formy zatrudnienia czy obywatelstwa.
5. Równe wynagrodzenie dla kobiet i mężczyzn – art. 33 ust. 2 stawia na równi mężczyzn i kobiety w życiu rodzinnym, politycznym, społecznym

i gospodarczym. Zgodnie z nim obie płcie mają prawo do równego wynagradzania za wykonywanie jednakowej pracy.

6. Świadczenia socjalne dla bezrobotnych i niezdolnych do pracy - Polska Konstytucja zakłada także wsparcie osób czasowo bezrobotnych i tych niezdolnych do pracy np. ze względu na niepełnosprawność lub chorobę. Prawo do uzyskania pomocy zostało zapisane w art. 67. Co więcej, dotyczy ono także zabezpieczenia obywatela, który osiągnął wiek emerytalny.
7. Prawo do dni wolnych od pracy – Prawo do corocznych, płatnych urlopów (art. 66, ust. 1 Konstytucji) i ustawowych dni wolnych od pracy. Te drugie wymienione są w ustawie z 18 stycznia 1951 roku o dniach wolnych od pracy (dwop, 1951). Święta te obowiązują wszystkich wykonujących pracę na terenie Polski (Kszczanowicz, 2023).

1.5.2. Relacje wzajemności i synergii między pracownikiem a pracodawcą wynikające z Kodeksu pracy

Niejednokrotnie w życiu człowieka następuje zawarcie umowy (pisemnej, ustnej czy nawet dorozumianej, w której osoba zobowiązuje się do odpłatnego wykonania umówionych czynności na czyjąś rzecz. Niektóre z tych umów zostały zdefiniowane i uregulowane przez *Kodeks cywilny* (k.c., 1964) jak np. umowa o dzieło czy umowa zlecenia.

W takich przypadkach zdarza się mówić, że zostaje wykonana pewna praca. Faktycznie jest to aktywność unormowana przepisami prawa cywilnego, z których nie wynika np. prawo do urlopu wypoczynkowego, czy zasiłku macierzyńskiego. *Kiedy zatem ma się do czynienia z pracą, która jest chroniona przepisami prawa pracy?* Odpowiedź na to pytanie znajduje się w pojęciu pracy oraz jej cechach.

Zatrudnienie (praca w sensie prawnym), to odpłatne zaangażowanie pracy ludzkiej w działalność produkcyjną lub usługową podmiotu gospodarczego (Sztaba, Adamska, 2007) w oparciu o umowę między dwiema stronami: pracodawcą i pracownikiem. Jest to działanie człowieka o charakterze fizycznym lub intelektualnym, stanowiące źródło zaspokajania ludzkich potrzeb, które dąży do osiągnięcia konkretnego celu materialnego lub niematerialnego w ramach pracy zespołowej.

O tym, czy praca jest regulowana przepisami prawa pracy decydują jej pojęcie oraz cechy. Z powyższej definicji wynika, że zakres pojęcia pracy jest bardzo szeroki i zawiera wiele znanych jednostek czynności, które z założenia mają na celu

przyniesienie wartości majątkowych. Jednakże niezbędną przesłanką uznania konkretnej aktywności za pracę jest jej podporządkowanie, które zakłada kierownictwo podmiotu zatrudniającego, o czym będzie mowa w dalszej części (LexPlay, 2023).

W Polsce zgodnie z art. 22 § 1 Kodeksu pracy: *„przez nawiązanie stosunku pracy pracownik zobowiązuje się do wykonywania pracy określonego rodzaju na rzecz pracodawcy i pod jego kierownictwem oraz w miejscu i czasie wyznaczonym przez pracodawcę, a pracodawca – do zatrudniania pracownika za wynagrodzeniem”* (k.p., 1974: 22.1).

Zgodnie z literaturą oraz przepisami zatrudnienie może być kategoryzowane według: charakteru zatrudnienia, rodzaju wykonywanej pracy, branż gospodarki, cech demograficznych zatrudnionych itd.

Pracodawca zgodnie z art. 3 Kodeksu pracy: *„[...] jest jednostka organizacyjna, choćby nie posiadała osobowości prawnej, a także osoba fizyczna, jeżeli zatrudniają one pracowników”* (k.p., 1974: 3).

Pracownik w myśl przepisów art. 2 Kodeksu pracy: *„[...] jest osoba zatrudniona na podstawie umowy o pracę, powołania, wyboru, mianowania lub spółdzielczej umowy o pracę”* (k.p., 1974: 2).

Cechy pracy zostały uregulowane w przepisach Kodeksu pracy. Analizując je, można wyciągnąć szereg wniosków, z których wynika, że praca jest:

- Dobrowolną – wynika, że każdej osobie przysługuje prawo do dowolnie wybranej pracy, a samo nawiązanie stosunku pracy wymaga zgodnej umowy stron (pracodawcy i pracownika). W pracy nie może mieć miejsca przymus (k.p., 1974: 10 i 11).
- Podporządkowaną – przejawiającą się w wydawaniu i przyjmowaniu poleceń. Przy nawiązywaniu pracy konieczny jest uzgodniony i podpisany przez pracownika zakres obowiązków. Pracodawca otrzymał szereg uprawnień kierowniczych do wydawania pracownikowi różnego rodzaju instrukcji, których pracownik jest zobowiązany przestrzegać (k.p., 1964: 100.1). Powyższe pojęcie obejmuje wszelką działalność zarobkową świadczoną za zgodą pracownika, a nie tylko pracę na mocy umowy o pracę. W grę wchodzi więc także praca wykonywana na podstawie aktów jednostronnych: mianowania, powołania i wyboru, którym towarzyszy zgoda pracownika. Synonimem określenia „praca podporządkowana” jest termin „praca najemna”, który ma dzisiaj znaczenie raczej historyczne. Natomiast praca zarobkowa osób wykonujących swe czynności zawodowe samodzielnie, na własny rachunek i ryzyko nie jest objęta regulacją prawa pracy.

- Odpłatną – która winna być wykonywana zarobkowo. Pracownik nie ma możliwości zrzeczenia się prawa do wynagrodzenia, ani też nie może przenieść tego prawa na kogoś innego (k.p., 1964: 84).
- Skooperowaną – aby móc zrealizować cel pracy konieczne jest zaangażowanie co najmniej dwóch osób (grupy). Dla zapewnienia działań pracodawca jest zobowiązany do zagwarantowania właściwych miejsc pracy, sprzętu itd.
- Wykonywaną na rzecz i ryzyko pracodawcy – ryzyko o charakterze gospodarczym (np. obowiązek wypłaty wynagrodzenia, nawet w przypadku braku zysku), socjalnym (np. obowiązek zapłaty chorobowego, czy zapewnienia zastępstwa w razie choroby), a także techniczno-produkcyjnym (LexPlay, 2023).

Ze względu na zakres przedmiotowy badań koniecznym jest opisanie pracy dobrowolnie podporządkowanej. Ludwik Florek zagadnienie to ujął w sposób następujący: „Praca dobrowolnie podporządkowana przeciwstawiana jest tzw. pracy jednostronnie wyznaczonej, która nie podlega prawu pracy. Osoby wykonujące tę pracę pozostają w stosunku szczególnej zależności od podmiotu kierującego ich działalnością: związane są specjalną dyscypliną i nie mają decydującego wpływu na ustalenie warunków świadczenia pracy. Sposób i miejsce wykonywania pracy, wysokość ewentualnego wynagrodzenia określa jednostronnie ów drugi podmiot, który ma w tym stosunku rolę nadrzędną, nie będąc równorzędnym partnerem (kontrahentem) osoby świadczącej pracę, lecz organem władczym. Charakter pracy jednostronnie wyznaczonej ma przede wszystkim nieodpłatna, kontrolowana praca na cele społeczne, przewidziana w art. 35 § 1 *Kodeksu karnego*” (k.k., 1997: 35.1).

Jest to forma kary ograniczenia wolności. „Pracą jednostronnie wyznaczaną, nieobjętą prawem pracy, jest także praca żołnierzy odbywających czynną, niezawodową służbę wojskową oraz praca więźniów w zakładach penitencjarnych, zatrudnianych na podstawie skierowań do pracy (art. 121 *Kodeksu karnego wykonawczego*). W obu przypadkach w procesie pracy wchodzi w grę owa szczególna zależność typu pozaumownego, której nie ma w stosunkach pracy dobrowolnie podporządkowanej” (k.k.w., 1997: 121).

Prawo pracy nie jest prawem regulującym każdą działalność człowieka, zwaną pracą (w socjologicznym i ekonomicznym wymiarze). Przedmiotem zainteresowań prawa pracy jest – z jednej strony – praca podporządkowana, na warunkach

przyjętych bez przymusu, wykonywana przez osobę fizyczną (pracownika), osobiście, w celach zarobkowych, na rzecz i pod kierownictwem drugiej strony (pracodawcy).

Na prawa i obowiązki pracownika należy spoglądać jako na fundament współczesnego, partnerskiego modelu zatrudnienia, gdzie sukces obu stron jest ze sobą nierozzerwalnie związany.

1.6. Wychowawcze znaczenie pracy w ujęciu pedagogicznym

Pedagogiczne aspekty myślenia o pracy posiadają swoje źródło w założeniach filozoficznych i światopoglądowych. Stanowią one podstawę formułowania celów, ideałów wychowawczych i wzorców osobowych charakterystycznych dla systemów wychowania, w których szczególne miejsce przypisuje się pracy. Poglądy na pracę i jej znaczenie dla wychowania człowieka zmieniały się na przestrzeni wieków.

Pedagogika pracy ujęta jest jako subdyscyplina pedagogiczna. W klasycznym ujęciu przedmiot badań pedagogiki pracy określa się relacją człowiek – wychowanie – praca (Gerlach, Tomaszewska-Lipiec, 2017: 13). Zygmunt Wiatrowski ujmując pedagogikę pracy bardziej szczegółowo, jako „subdyscyplinę naukową, której przedmiotem badań są pedagogiczne aspekty relacji: człowiek – wychowanie – praca, chociaż często akcentuje się też drugą relację trójczłonową: człowiek – obywatel – pracownik, jako równie dobrze oddającą istotne problemy i zadania tej nowej dyscypliny pedagogicznej” (Wiatrowski, 2005b: 33; Wiatrowski: 1973: 5; Wiatrowski, 2012: 74; Kwiatkowski, 2012; Kwiatkowski, 2021; Kwiatkowski, 2008).

Pedagogika pracy, należąc do pedagogiki, stanowi jednocześnie część nauki o pracy. Problematyką pracy zawodowej człowieka zajmują się przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych, gdyż „praca człowieka jako problem najbardziej ludzki, a zarazem badawczy, ma charakter wieloaspektowy, stanowi przedmiot zainteresowań wielu dyscyplin naukowych i jest interpretowana z różnych punktów widzenia. Mówi się nawet o nauce o pracy jako dziedzinie interdyscyplinarnej, jednoczącej istotne elementy innych nauk zajmujących się pracą” (Wiatrowski, 2005b: 48; Kwiatkowski, 2012; Kwiatkowski, 2021; Kwiatkowski, 2008).

Oczywisty jest związek i współdziałanie pedagogiki pracy z różnymi dyscyplinami naukowymi zajmującymi się pracą, wśród których można wymienić takie,

jak nauki o zarządzaniu, ekonomia i finanse, prawo pracy, nauki o poznaniu i komunikacji społecznej, psychologia pracy, socjologia pracy, filozofia pracy, medycyna pracy i ergonomia, fizjologia pracy, informatyka i inne nauki techniczne. Lista ta nie wyczerpuje wszystkich gałęzi nauki podejmujących problem funkcjonowania człowieka w środowisku pracy (np. fizjologii pracy, antropologii) (Gerlach, Tomaszewska-Lipiec, 2017: 69).

Pedagogika pracy dużą wartość przypisuje wychowaniu do pracy, a przez pracę dążeniu człowieka do samorealizacji, samowychowania i samokształcenia. Akcentuje wpływ wykonywanej pracy (środowiska pracy, relacji między pracownikami) na osobowość człowieka, podkreślając, iż praca człowieka jest zorganizowana w systemie społecznym (Gerlach, Tomaszewska-Lipiec, 2017: 69; Śliwerski, 2015). Można wykazać interdyscyplinarność podstawowych kategorii pedagogiki pracy. Kategorie wskazywane jako podstawowe dla pedagogiki pracy są też podstawowe dla innych dyscyplin naukowych. Są nimi: praca człowieka, zawód, kompetencje, kwalifikacje, różne formy edukacji zawodowej (Gerlach, Tomaszewska-Lipiec, 2017: 73). Należy pamiętać, iż wiedzę się zdobywa, umiejętności i kompetencje kształtuje (Kwiatkowski, 2012; Kwiatkowski, 2021; Kwiatkowski, 2008).

Człowiek współczesny w toku wychowania powinien być przygotowany do samokształcenia oraz nabywania nowych kwalifikacji zawodowych, czyli kształcenia permanentnego (Witkowski, 1998: 104; Oleksa, 2017: 19).

Niewiele jest w literaturze przedmiotu badań nad istotą jednego z podstawowych dla pedagogiki pojęć, jakim jest samowychowanie. Maria Dudzikowa uczuła na potrzebę dostrzeżenia znaczenia tego pojęcia w naukach o wychowaniu, kiedy stwierdza: »Wychodzi się np. z założenia, że samowychowanie towarzyszy automatycznie każdemu procesowi wychowania, o ile traktuje się w nim wychowanka nie tylko jako „obiekt” zabiegów, ale i jako podmiot. Niektórzy zaś w ogóle mówią o „nieświadomym samowychowaniu”, a więc o spontanicznym kształtowaniu się osobowości jako ubocznym efekcie działań skierowanych przez jednostkę „bez myśli o własnym rozwoju” na świat zewnętrzny« (Dudzikowa, 1993: 7).

W pedagogice istnieje szereg definicyjnych ujęć pracy, które w odmienny sposób określają znaczenie pracy w wychowaniu osoby ludzkiej. Zdaniem Tadeusza W. Nowackiego nauki o wychowaniu posługują się antropologicznym pojęciem pracy. Autor powołując się na F. Schliepera, C. Baumgarta, W. Strantenwertha dowodzi, iż

w pojmowaniu pedagogicznym praca nie jest zachowaniem instynktownym, czy źródłem przyjemności, lecz działalnością zależną od możliwości, wiedzy i woli jednostki wytwarzania obiektywnie wartościowych dzieł (Nowacki, 2008: 75). Źródło wychowawczego działania pracy dostrzega on: „w jej istocie, w czynnościach pracowniczych, znamionujących wysiłek duchowy i fizyczny dla osiągnięcia celu, skierowanego na realizację wartościowych dzieł i w pokonywaniu oporów materii, w rozwijaniu umiejętności doboru właściwych środków” (Nowacki, 2008: 76).

Inne ujęcie definicyjne pracy proponuje Wincenty Okoń, według którego „praca to zbiorowa lub jednostkowa działalność, której celem jest uzyskanie jakiegoś wytworu materialnego bądź niematerialnego. Ze względu na znaczenie tego wytworu dla jednostki czy społeczeństwa oraz niezbędne wydatkowanie sił, procesowi pracy na ogół towarzyszy przekonanie o jej pożytku, a zarazem przymus wewnętrzny, tj. narzucony sobie przez jednostkę, lub zewnętrzny, tj. narzucony przez społeczne warunki życia zbiorowego” (Okoń, 2017: 324). Autor lokuje pracę, jako działalność jednostki lub zespołu, której rezultatem jest konkretny wytwór. Przedstawiona wcześniej definicja ujmuje proces pracy w aspekcie społecznym i ekonomicznym. Człowiek wydaje się być podmiotem podporządkowanym wymogom społecznym. Pracuje w przekonaniu o pożyteczności swych działań. Pracy tej towarzyszy przymus narzucony przez siebie lub wynikający z powinności społecznych (Oleksa, 2017: 14).

Wanda Rachalska definiuje pracę widzi nieco inaczej. Według autorki: „praca jest formą działalności, która prowadzi do wytworzenia jakiegoś dobra materialnego, czy duchowego lub polega na wykonaniu jakiejś usługi. Musi to być działalność celowa, zaplanowana, której efekt jest przewidywany przez wykonawcę i może służyć bądź samemu pracującemu, bądź innym ludziom. W trakcie pracy nie tylko powstaje wytwór, czy usługa, ale kształtuje się osobowość człowieka, różne jej elementy” (Rachalska, 1984: 22). Autorka zwraca uwagę na wiele aspektów pracy – zakres czynności, które można nazwać pracą, celowość, planowość i przewidywalność jej efektu finalnego. Równocześnie widzi, iż odbiorcą pracy może być jednostka pracująca, bądź społeczeństwo, a samo wykonywanie pracy przyczynia się do zmian osobowościowych w jednostce ją wykonującej. Definicja ta określa pracę w wymiarze społecznym, psychologicznym i pedagogicznym. Człowiek jawi się, jako podmiot wykonujący pracę w sposób zaplanowany, celowy, ze świadomością efektu

docelowego. W konsekwencji proces ten przyczynia się do zmian osobowościowych pracującego (Olekśa, 2017: 15).

Pedagogiczne aspekty pracy zawiera definicja Stefana Klonowicza. Jego zdaniem „pracą należałoby określić wszelką celową działalność człowieka odbywającą się w ścisłym związku z oddziaływaniem czynnika środowiska zewnętrznego prowadzącą do zaspokojenia dowolnych potrzeb ludzkich i wytworzenia dóbr materialnych i duchowych, zapewniających określoną pozycję społeczną i ekonomiczną” (Klonowicz, 1974; Zob. Nowacki, 2008: 74; Olekśa, 2017: 15).

Franciszek Adamski określa, iż: Praca ludzka jest zjawiskiem i procesem bardzo ściśle powiązanim z egzystencją człowieka. Rola, jaką odgrywa w jego życiu, jest różnie postrzegana i odmiennie określana, w zależności od dyscypliny podejmującej tę problematykę, zarówno „definiowanie, jak i wartościowanie pracy pozostaje w Adamski, 2005: 782).

W *Encyklopedii pedagogicznej XXI wieku* wymienione są trzy elementy składające się na treść pojęcia praca. Są to:

- „świadome działanie mające na celu zaspokojenie potrzeb przez tworzenie dóbr;
- podejmowany przez pracującego trud, ciężar towarzyszący wysiłkowi fizycznemu względnie umysłowemu pracującego człowieka;
- nieodłącznie związany z pracą rozwój fizyczny, psychiczny, duchowy i moralny pracującego podmiotu” (Adamski, 2005: 781-782).

Słownik pedagogiki pracy podaje inne wyjaśnienie tego pojęcia: „pracą nazywamy każdą działalność, której wynikiem jest wytwór kulturowy, dobro materialne lub usługa” (Koczniewska-Zagórska i wsp., 1986: 252).

Zgodnie z definicją podaną w *Encyklopedii Powszechnej* praca jest to „celowa działalność człowieka, która polega na przekształcaniu różnego typu dóbr i przystosowywaniu ich do zaspokajania potrzeb ludzkich” (Kryszewski, Marcinkowski, 1985: 729).

Atrakcyjne z punktu widzenia pedagogicznego jest ujęcie pracy zawarte w nauczaniu Jana Pawła II oraz przez Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Papież w encyklice *Laborem exercens* podaje następującą definicję: „praca [...] oznacza każdą działalność, jaką człowiek spełnia bez względu na jej charakter i okoliczności, to znaczy każdą działalność człowieka, którą za pracę uznać można i uznać należy pośród całego bogactwa czynności, do jakich jest zdolny i dysponowany poprzez samą swoją naturę,

poprzez samo człowieczeństwo” (Jan Paweł II, 1981: wstęp; Zob. Myczka, 1983: 326–329; Mazur, 2007: 134–135; Wiatrowski, 2005b: 84–85; Solak, 2004: 25; Oleksa, 2017: 15).

Natomiast Kardynał Stefan Wyszyński postrzega natomiast pracę, jako obowiązek człowieka, a równocześnie potrzebę, radość i wielkie dobrodziejstwo ludzkości. Obowiązek pracy rodzi się z własnych potrzeb jednostki, poprzez dążenia do pełni rozwoju osobowości, a nie tylko zaspakajania własnych potrzeb bytowych. Poprzez pracę człowiek powinien „udoskonaląć rzeczy i udoskonaląć człowieka pracującego”. Praca według kardynała Stefana Wyszyńskiego ma również wymiar społeczny, ponieważ „w pracy naszej, dzięki niej i z jej pomocą wytwarza się między ludźmi więź społeczna” (Wyszyński, 1957: 3, 32 i 35).

Zygmunt Wiatrowski określa pracę jako wartość trwałą i uniwersalną oraz „naturalną potrzebę człowieka w jego przeróżnych postaciach bycia i rozwoju” (Wiatrowski, 2005b: 86). Jest ona konieczna w każdym okresie życia ludzkiego: „to dzięki myślącej i odpowiedzialnej pracy człowiek staje się człowiekiem rzeczywistym, człowiekiem stanowiącym o sobie samym oraz wyrażającym sens swojego istnienia i działania” (Wiatrowski, 2005b: 86). Autor zauważa konieczność pracy w każdym okresie życia, a więc również w dzieciństwie. Wprowadzenie młodego pokolenia w proces pracy jest uwarunkowane trzema jej aspektami, które zawarte są w *Konstytucji Duszpasterskiej o Kościele*, a wynikają z postanowień Soboru Watykańskiego II:

- kształcący – praca doskonali samego pracującego, który rozwija swoją osobowość poprzez podejmowaną działalność,
- społeczny – praca służy zaspokajaniu potrzeb materialnych i duchowych innych ludzi,
- solidarnościowy – człowiek pracujący wchodzi w relacje z innymi ludźmi i razem pokonuje trudności i przysparza dóbr, czyniąc sobie ziemię poddaną (KDK, 1965: 67; Solak, 2004: 43).

Praca obok zabawy i uczenia się stanowi tę formę działalności człowieka, która jest nieodzowna dla właściwego przebiegu procesu wychowawczego. Specyfika pracy i element odróżniający ją od innych form działalności dotyczy skutków wykonywanych czynności. Tadeusz W. Nowacki dowodzi: „zarówno w zabawie, jak i uczeniu się istnieją wyobrażenia skutków czynności, ale tylko w pracy te skutki są ważne dla otoczenia, mogą być spożywane nie tylko przez pracującego [...]” (Nowacki,

2008: 22). Praca występuje wszędzie tam, gdzie efektem czynności jest produkt materialny lub inne dobro wykorzystane przez pracującego lub inne osoby.

W skład pojęcia pracy według Tadeusza W. Nowackiego wchodzi:

- działalność produkcyjna, czyli przetwarzanie surowców na produkty użyteczne, służące do zaspokojenia potrzeb materialnych;
- praca umysłowa, której wynikiem są teorie, rozprawy naukowe i literackie, kompozycje muzyczne i wytwory innych dziedzin sztuki, służące do zaspokojenia potrzeb kulturalnych;
- działalność usługowa, która stwarza dogodne warunki do zaspokojenia potrzeb materialnych i duchowych (Nowacki, 2008: 23)

Naturalnym następstwem powinna być troska pedagogów o racjonalne wdrażanie wychowanków do pracy, o to aby dzieci – małośni i młodoćiani – od najmłodszych lat poznawały sens i istotę wartości pracy, uczyły się jej urzeczywistniania oraz aby w konsekwencji wartość ta znalazła się we właściwym miejscu w ich hierarchii wartości. Wychowanie powinno stwarzać takie warunki, aby człowiek mógł optymalnie i w jak największej wolności rozwijać swoje osobiste możliwości oraz uczyć się rozwijać swoje szanse zawodowe.

Na każdym etapie edukacji praca powinna stanowić zarówno cel, jak i efekt wychowania. Urszula Jeruszka zauważa: „praca przyczynia się do formowania osobowości, kształtowania umiejętności i postaw, unaocznia możliwości (lub ich brak) estetycznego i twórczego działania. Nie odrzucając działalności praktyczno-technicznej wychowanka, jako ważnej dla jego rozwoju, kłaść należy nacisk na rozwijanie duchowej strony jego osobowości” (Jeruszka: 2008: 381).

Na humanistyczny aspekt roli pracy w procesie wychowania zwraca uwagę A. Solak: „Wychowywać znaczy [...] pomagać komuś w odkryciu jego możliwości na gruncie jego powołania do pracy [...]. Wychowanie powinno stwarzać takie warunki, aby człowiek mógł optymalnie i w jak największej wolności rozwijać swoje osobiste możliwości oraz uczyć się rozwijać swoje szanse zawodowe [...]” (Solak, 2004: 276-278).

Praca ludzka spełnia funkcję wychowawczą, jest jednym z najważniejszych czynników kształtowania osobowości człowieka (podejście psychologiczne i pedagogiczne). Personalizm w sposób szczególny eksponuje „osobę” i „osobowość”. Człowiek będąc osobą, staje się osobowością i najogólniej proces wychowawczy sprowadza się do tego, „aby stopniowo dochodzić do własnej

doskonałości, umiejętnie kształtować proces własnego doskonalenia, poprzez który stajemy się dojrzałą osobowością. I z tej istoty osoby ludzkiej wynika to, że chce zawsze być pełniej osobą, formować się, doskonalić się” (Adamski, 2005). J. Baran wskazuje na wielorakie pozytywy: „Praca rozwija ludzi wszechstronnie – zarówno fizycznie, jak i intelektualnie, duchowo, kulturowo, moralnie. W pracy i dzięki pracy człowiek kształtuje swą wolę, swe zainteresowania, rozwija pasję poznawczą, podnosi i doskonali kondycję, kulturę i higienę psychiczną. Praca wpływa również – i to w sposób nader silny – na samopoczucie jednostki oraz na jej stan zdrowia” (Baran, 1989: 49; Chałas: 2007: 72–80; Oleksa, 2017: 18).

Na konieczność łączenia pracy z nauką i zabawą zwraca uwagę Tadeusz W. Nowacki: „można organizować prace będące jednocześnie zabawami [...]. Tam, gdzie to możliwe należy pracę i uczenie czynić przyjemnymi i zbliżać do zabawy [...] każda praca powinna być jednocześnie procesem uczenia się i poznawania, gdyż praca stanowi najistotniejszą praktykę człowieka. Sprawdza jego dotychczasową wiedzę i dostarcza nowych danych.[...]” (Nowacki, 2008: 26-27).

Wychowanie nie ogranicza się do zdobycia wiedzy ogólnej, dotyka również podstaw przygotowania do pracy, nie tylko w zakresie wiedzy i umiejętności. Powinno objąć wszystkie strony osobowości człowieka, a więc fizyczny, psychiczny, moralny, estetyczny i jej aspekt duchowy (Oleksa, 2017: 18).

Praca ludzka stanowi wartość dla współczesnej pedagogiki: „przez pracę człowiek tworzy nie tylko dobra gospodarcze, ale przede wszystkim buduje własną przestrzeń aksjologiczną” (Furmanek, 2007: 27-49).

Stanisław Kowalczyk postrzega pracę jako wartość uniwersalną: „praca nie jest wartością najwyższą, lecz we współczesnym świecie jest wartością uniwersalną i jedną z wiodących. Świadoma rezygnacja z niej uniemożliwia prawidłowy rozwój człowieka, czyniąc go moralnym kaleką i społecznym pasożytem. Bez pracy wyższe wartości moralne – sprawiedliwość, miłość, pokój – stają się fikcją i werbalizmem. Praca nie tworzy bezpośrednio takich wartości, lecz mimo to jest ich nieodzowną eksterioryzacją i potwierdzeniem” (za Mazur, 2007: 135).

Poprzez pracę człowiek doskonali się, jako osoba ludzka, na co zwraca uwagę również K. Chałas: „Miarą wartości pracy jest rozwój osobowy, w który wpisana jest jej godność, rozumność, wolność, odpowiedzialność, miłość, zdolność do transcendencji. W procesie pracy aktualizują się wskazane cechy osoby – są przez pracę

rozwijane, praca staje się płaszczyzną ich rozwoju. Stawanie się poprzez pracę coraz pełniej osobą jest miarą wartości pracy w aspekcie zewnętrznym i wewnętrznym” (Chałas, 2007: 73).

Jakkolwiek wszystkie cywilizacje w toku dziejów ukształtowały się dzięki pracy ludzkiej, to jednak wartościowanie w nich owego fenomenu nie było wyłącznie jednoznacznie pozytywne, np. w cywilizacjach wykorzystujących pracę przymusową (np. niewolników) wyrażano pogardę dla trudu fizycznego, natomiast gloryfikowano wysiłek wojowników, polityków, rzadziej artystów czy rzemieślników (np. kultury starożytnej Grecji i Rzymu) (Ostrowska, 2017: 144). Tymczasem realna sytuacja niewolników była dość zróżnicowana (od bardzo trudnej np. pracy w kamieniołomach, do przyzwoitej np. zarządca majątku, nauczyciel). Ponadto niewolnicy mogli być aktorami, lekarzami, a także filozofami, choć jednocześnie nie mogli być prawnikami (Ostrowska, 2017: 145).

Józef Koziński wskazuje, iż wszelakie działania wychowawcze powinny wytwarzać możliwości rozwoju człowieka – sprawcy, który w życiu swoim byłby zdolny do skuteczności, innowacyjności oraz autokreacji (za Witkowski, 1998: 104).

W procesie edukacyjnym nie można pominąć uczenia się przez działanie. Ryszard Gerlach zauważa: „czytanie podręczników i mówienie o pracy nie wystarczy, aby nauczyć się pracy [...], nie wpłynie też na ukształtowanie niezbędnych w życiu zawodowym, ale i pozazawodowym cech, jak np. pracowitość, odpowiedzialność, uczciwość, szacunek dla pracy własnej i innych ludzi [...]” (Gerlach, 2008: 122; Oleksa, 2017: 19).

Wychowawczą funkcję pracy możemy rozpatrywać w dwóch płaszczyznach:

- wychowanie przez pracę – pod wpływem wykonywania pracy człowiek kształtuje swoją osobowość;
- wychowanie do pracy – gdy następuje świadome nań oddziaływanie (Baran, 1989: 51; Mazur, 2007: 136; Oleksa, 2017: 19).

Pierwsza funkcja wskazuje na kształcąco-rozwijającą rolę wykonywania czynności pracy, a analiza drugiej wymaga podkreślenia wagi i znaczenia zamierzonego wychowania człowieka (młodocianego) przez wychowanie go do pracy (Baran, 1989: 51; Mazur, 2007: 136; Oleksa, 2017: 19). Każdy pedagog (wychowawca) wprowadzający młodych ludzi w tajniki pracy powinien kierować się słowami Tadeusza

W. Nowackiego: „wychowując przez pracę należy wprowadzać proces pracy niejako do wnętrza osobowości, wyrabiając układ odpowiednich przyzwyczajzeń, zamiłowań do pracy, kształtując odpowiednie społeczne układy motywacyjne [...]” (Nowacki, 1980: 55). Wychowując przez pracę należy zawsze mieć na uwadze, że obiektem działań wychowawczych jest młody człowiek, (dziecko, młodociany), który stara się odnaleźć swoje miejsce w otaczającym świecie. To od pedagogów będzie zależało, czy otrzyma ono właściwe wsparcie i pomoc w rozwoju – również zawodowym, a w konsekwencji odnajdzie swój życiowy cel (Oleksiak, 2017: 19).

Podsumowanie rozdziału

Jedną z podstawowych form aktywności i codziennej działalności człowieka jest praca zawodowa. We współczesnym świecie kariera i sukces zawodowy są fundamentalnymi kategoriami, które wyznaczają głównie ambicje i aspiracje życiowe większości osób. W naszej kulturze praca zawodowa jest przeznaczeniem i sposobem urzeczywistniania się każdego człowieka. Jest ona dla wielu osób sposobem samorealizacji, samowychowania, samokształcenia, samokontroli i samodyscypliny. Kształtuje sposób myślenia, poglądy, system wartości, oddziałuje także na dążenia i aspiracje. Jest istotnym źródłem zadowolenia, lecz również często przyczyną wielu trosk i trudności. Praca człowieka ma swoisty charakter i jest w niej obecny także jego wymiar duchowy.

Człowiek w procesie pracy odnajduje siebie jako osobę w wymiarach: społecznym, psychologicznym i kulturowym. Zarówno kieruje się wartościami, jak i tworzy nowe – materialne.

Praca obejmuje świadome zabiegi, dzięki którym ustalane są nowe reguły postępowania, dokonywana jest zmiana siebie samego, przekształcenie własnego, jednostkowego bytu, stworzenie z własnego życia dzieła zawierającego określone wartości estetyczne, praca, która nadaje formę wolności człowiekowi. Człowiek zawsze będzie poszukiwał pracy, a praca ciągle będzie fundamentem życia człowieka i społeczności, w której bytuje. Nowy model pracy musi opierać się na rozwoju pracy. Wielu współczesnych ludzi pracy jest rozdartych pomiędzy marksistowskim (protestującym przeciwko technice, gdyż w ich mniemaniu zabiera im chleb) i solidarnościowym rozumieniem pracy (żyjąc w przekonaniu, że państwo ponosi odpowiedzialność za ich los). Zadaniem współczesności jest zrównanie, a zarazem zniesienie różnicy między

pracą naukowca i robotnika. Naukowiec współtworzy świat i życie człowieka. Robotnik też potrzebuje w dzisiejszej pracy wcześniej stworzonej teorii, aby wykonać swoją pracę.

Kotarbiński jest zdania, iż są tacy, którzy traktują pracę jedynie jako źródło zaspokojenia potrzeb materialnych i nie mają potrzeby robienia czegokolwiek w innym celu. Drudzy w pracy zdobywają zasługi i szacunek.

Ze względu na przebieg pracy i jej wyniki socjologowie wymieniają przynajmniej pięć podstawowych typów społecznej interakcji: wymianę, współpracę, dostosowanie, przymus i konflikt. Praktyczna funkcja socjologii, także w obszarze badań nad bezrobociem, realizuje się głównie poprzez przyrost społecznej samowiedzy, świadomości złożonego charakteru badanych zjawisk i ich przyczyn. Praca jest traktowana jako proces społeczny. W socjologii pracy poprzez stosunek pracy należy rozumieć kształt i charakter relacji między pracodawcami a pracownikami, jak i całokształt stosunków interpersonalnych między wszystkimi kategoriami osób zatrudnionych.

Psychologia pracy pomaga rozwiązywać problemy wyłaniające się z szeroko rozumianej sytuacji pracy, budzi zainteresowanie praktyków uczestniczących w organizowaniu procesu pracy, w jego usprawnianiu, nauczaniu itp. Stanowi wiedzę o człowieku dotyczącą jakości jego życia, jego istnienia oraz zagubienia. Dostrzegany, głównie przez psychologów, ważnym problemem, którego znaczenie, szczególnie w ostatnim czasie rośnie, jest patologia pracy.

Cele ekonomiczne przedsiębiorstwa związane są z dążeniem do osiągnięcia jak najlepszych wyników finansowych, poprawą efektywności działania, zwiększaniem innowacyjności i produktywności pracy. Natomiast cele społeczne dotyczą możliwości zaspokajania potrzeb pracowników, które związane są bezpośrednio z wykonywaniem pracy. Cele produkcyjne dotyczą m.in. zdolności produkcyjnych, jakości, postępu techniczno-technologicznego, dywersyfikacji produkcji, wprowadzania nowych produktów na rynek, tworzenia bardziej efektywnych struktur organizacyjnych. Można powiedzieć, że dochód uzyskiwany z pracy pełni jednocześnie funkcje ekonomiczne i społeczne, poprzez wzajemne powiązania oraz współzależne elementy. Przedstawione odmienne cele działania zarówno przedsiębiorstw, jak i pracowników potwierdzają sprzeczność interesów obu grup na rynku.

Prawo pracy nie jest prawem regulującym każdą działalność człowieka, zwaną pracą (w socjologicznym i ekonomicznym wymiarze). Przedmiotem zainteresowań

prawa pracy jest – z jednej strony – praca podporządkowana, na warunkach przyjętych bez przymusu, wykonywana przez osobę fizyczną (pracownika), osobiście, w celach zarobkowych, na rzecz i pod kierownictwem drugiej strony (pracodawcy).

Materialny i duchowy charakter pracy ludzkiej ciekawie ujmuje Jan Paweł II: Praca jest czynnikiem produkcji, źródłem dóbr gospodarczych, środkiem zarabiania na życie. Ale musi być również pojmowana i przeżywana, jako obowiązek, jako miłość, jako źródło zaszczytu.

Podejmowanie pracy przez więźniów to poniekąd ich obowiązek, jednak trzeba pamiętać, że nie ma możliwości zapewnienia jej wszystkim skazanym. Trzeba również wspomnieć, że przepisy prawa międzynarodowego zakazują pracy przymusowej więźniów, gdyż ogólnie wiadomo, iż taka praca wykonywana w haniebnych warunkach stanowi naruszenie praw człowieka i „pachnie” niewolnictwem.

Naturalnym następstwem pracy pedagogów powinna być troska o racjonalne wdrażanie wychowanków do pracy, o to aby dzieci – małoletni i młodociani – od najmłodszych lat poznawały sens i istotę wartości pracy, uczyły się jej urzeczywistniania oraz aby w konsekwencji wartość ta znalazła się we właściwym miejscu w ich hierarchii wartości. Wychowanie powinno stwarzać takie warunki, aby człowiek mógł optymalnie i w jak największej wolności rozwijać swoje osobiste możliwości oraz uczyć się rozwijać swoje szanse zawodowe. Wychowanie nie ogranicza się do zdobycia wiedzy ogólnej, dotyczy również podstaw przygotowania do pracy, nie tylko w zakresie wiedzy i umiejętności. Powinno obejmować wszystkie strony osobowości człowieka, a więc fizyczny, psychiczny, moralny, estetyczny i duchowy jej aspekt.

Praca jest kluczowym wymiarem życia osobistego i społecznego człowieka, elementem konstytuującym jego rozwój zarówno indywidualny, jak i społeczny. Praca ludzka w świetle katolickiej nauki społecznej jest zjawiskiem wielostronnym i stanowi fundamentalny wymiar bytowania człowieka w społeczeństwie. Jest ona życiową powinnością, ponieważ rozwija nie tylko siebie, ale cały świat oraz zaspakaja swoje i bliskich potrzeby. Ze względu na swój podmiotowy charakter jest „dobrem godziwym”, odpowiadającym ludzkiej godności, którą wyraża i pomnaża. Dobro godziwe to dobro celu obiektywnego, dobro właściwe, rzeczywiste. Dobro godziwe to „dobro samo w sobie”. Praca jest świadomą i wolną aktywnością człowieka, podyktowaną życiową koniecznością ludzkiej egzystencji. Jest ona stałym składnikiem życia społecznego.

Zaspokajając potrzeby człowieka praca staje się czynnikiem rozwoju duchowego, kształtując poczucie obowiązku i odpowiedzialności.

Każdy pedagog (wychowawca) wprowadzający młodych ludzi w tajniki pracy powinien kierować się słowami Tadeusza W. Nowackiego: „wychowując przez pracę należy wprowadzać proces pracy niejako do wnętrza osobowości, wyrabiając układ odpowiednich przyzwyczajzeń, zamiłowań do pracy, kształtując odpowiednie społeczne układy motywacyjne [...]” (Nowacki, 1980: 55).

„Analiza poglądów najwybitniejszych przedstawicieli Kościoła katolickiego prowadzi do następujących wniosków:

1. Praca stanowi właściwość człowieka od chwili jego stworzenia. Nie jest ona następstwem grzechu pierworodnego, nie jest też karą za nieposłuszeństwo. Jest ona trwale związana z naturą rozumną człowieka, jego istotą, egzystencją i rozwojem osobowym. Stanowi ona podstawowy wymiar bytowania człowieka na ziemi.
2. Praca poza Bogiem i człowiekiem stanowi wartość najwyższą, jest źródłem wszelkich innych wartości, doskonali nie tylko rzeczy, ale i samego człowieka.
3. Pracę należy rozpatrywać w dwóch podstawowych aspektach - podmiotowym i przedmiotowym. Biorąc początek w ludzkim podmiocie, skierowana jest ona ku zewnętrznemu przedmiotowi, zakłada swoiste (odpowiedzialne) panowanie człowieka nad rzeczami i przedmiotami, nad ziemią.
4. Pracę ludzką widzieć należy w podwójnym wymiarze - indywidualnym i społecznym. Jest ona nie tylko sprawą osobistą człowieka, ale także siłą społeczną. Przez nadawanie materii nowych wartości, praca staje się sprawczynią dostatku, dobrobytu i dochodu narodowego. W pracy, dzięki niej i z jej pomocą wytwarza się między ludźmi więź społeczna” (Wykłady.org, 2025).

ROZDZIAŁ II.

MŁODOCIANI SPRAWCY PRZESTĘPSTW W UJĘCIU TEORETYCZNYM

Młodociani sprawcy przestępstw od wielu lat stanowią szczególną kategorię w polskiej praktyce penitencjarnej (Szymanowski, 1968; Świda, Świda, 1972; Jarzębowska-Baziak, 1972; Machel, 1977, 1983 i 2007; Rejman, 2000; Gordon, 2001; Szymanowska, 2003). Według Służby Więziennej (SW) młodociani to zdecydowanie najtrudniejsza wychowawczo grupa skazanych. Naturalny dla wieku bunt, zaniedbania wychowawcze, uzależnienia, podatność na negatywne wpływy bardziej zdemoralizowanych skazanych dorosłych oraz bardziej lub mniej głębokie deficyty w zakresie asymilacji norm społecznych powodują, że **proces naprawczy** tej grupy skazanych jest zawsze poważnym wyzwaniem dla funkcjonariuszy SW (Zarzycki, 2016; por. Komisarska, 2024a).

W dniu 31 grudnia 2024 r. w zakładach karnych odbywały karę pozbawienia wolności 69.137 osoby, w tym skazanych 60.469 (w tym młodocianych **508**, tj. 0,84%). (CZSW, 2024: 4-5).

Czesław Czapów i Stanisław Jedlewski wydali w 1971 r. pierwszy polski podręcznik akademicki pedagogiki resocjalizacyjnej pt. „*Pedagogika resocjalizacyjna*”. Ukazana w nim wizja pedagogiki resocjalizacyjnej, postrzeganej jako jeden z działów pedagogiki specjalnej i określanej jako „specjalna pedagogika resocjalizacyjna” (Czapów, Jedlewski, 1971, s. 103), wcale nie oznaczała, że jej twórcy ograniczali jej przedmiot wyłącznie do wychowywania osób nieletnich i młodocianych. Ich wizja przedmiotu pedagogiki resocjalizacyjnej obejmowała bowiem wszelkie odmiany działań wychowawczych podejmowanych wobec osób niepoddających się procesom adaptacji i asymilacji społecznej, w tym dorosłych przestępców i dewiantów.

Henryk Machel dobitnie wskazuje, iż obecny polski model penitencjarny nie wyróżnia młodocianych recydywistów, mimo że tacy skazani przebywają w zakładach karnych dla młodocianych, a obecna klasyfikacja nie zabezpiecza wystarczająco więźniów młodocianych przed wzajemną demoralizacją (Ambrozik, Zieliński, 2003; Machel, 2007: 207). Niektórzy autorzy zwracają uwagę na trudności w resocjalizacji młodocianych więźniów, byłych wychowanków zakładów poprawczych

(Wołowicz, 1996: 210; Bartkowicz, 1987: 60; Machel, 2007: 207). Byli wychowankowie zakładów poprawczych to późniejsi osadzeni, którzy zdaniem wychowawców, są bardziej zdemoralizowani niż inni osadzeni (Wołowicz, 1996: 213). Oddziaływanie korekcyjne na tę kategorię więźniów młodocianych musi być wyjątkowo specjalistyczne i wyjątkowo indywidualne z uwzględnieniem zablokowania ich negatywnego wpływu na pozostałych młodocianych (Machel, 2007: 208; Komisarska, 2024a).

Zdaniem NIK „jest grupa młodych Polaków, dla których osiągnięcie pełnoletności wiąże się z koniecznością usamodzielnienia. Są to wychowankowie rodzin zastępczych, rodzinnych domów dziecka, placówek opiekuńczo-wychowawczych lub regionalnych placówek opiekuńczo-terapeutycznych, czyli wychowankowie systemu pieczy zastępczej. W życiu każdej z tych młodych osób osiągnięcie pełnoletności jest to moment dramatyczny, ponieważ oznacza wejście w samodzielne życie bez wsparcia własnej rodziny, a czasem nawet z koniecznością wzięcia na siebie odpowiedzialności za nieporadnego życiowo rodzica. Często nie mają oni przyjaciół czy znajomych, ponieważ z powodu przenoszenia pomiędzy placówkami czy rodzinami zastępczymi, oraz wiążącymi się z tym wielokrotnymi zmianami szkoły, nie mają szansy nawiązać trwałych więzi społecznych. Jak wynika z badań amerykańskich, 25% pełnoletnich osób opuszczających pieczę zastępczą doświadcza stresu pourazowego – jest to prawie dwa razy więcej, niż w przypadku weteranów wojennych! W porównaniu z inną młodzieżą, ci młodzi ludzie są bardziej narażeni na bezdomność, bezrobocie, wejście w konflikt z prawem oraz problemy rozwojowe i zdrowotne (National Governors Association, 2014). Dla nich to państwo musi podjąć wysiłek zapewnienia odpowiedniego wsparcia w wejściu w dorosłe życie, w sposób zapewniający znalezienie przez te młode osoby miejsca w społeczeństwie. [...] Realizacja obowiązków w zakresie wspierania wychowanków pieczy zastępczej osiągających pełnoletność w procesie usamodzielniania została w całości przypisana władzom samorządowym.” (NIK, 2014: 5).

Coraz częściej słyszy się o nieletnich lub młodocianych sprawcach przestępstw. zwłaszcza tych, które podlegają najwyższemu wymiarowi kary. *Jakie czynniki mogą leżeć u podstaw asocjalnych zachowań młodych ludzi?* Ciężko odpowiedzieć jednoznacznie na to pytanie, lecz można się pokusić o wymienienie kilku czynników mogących predysponować młode osoby do łamania prawa.

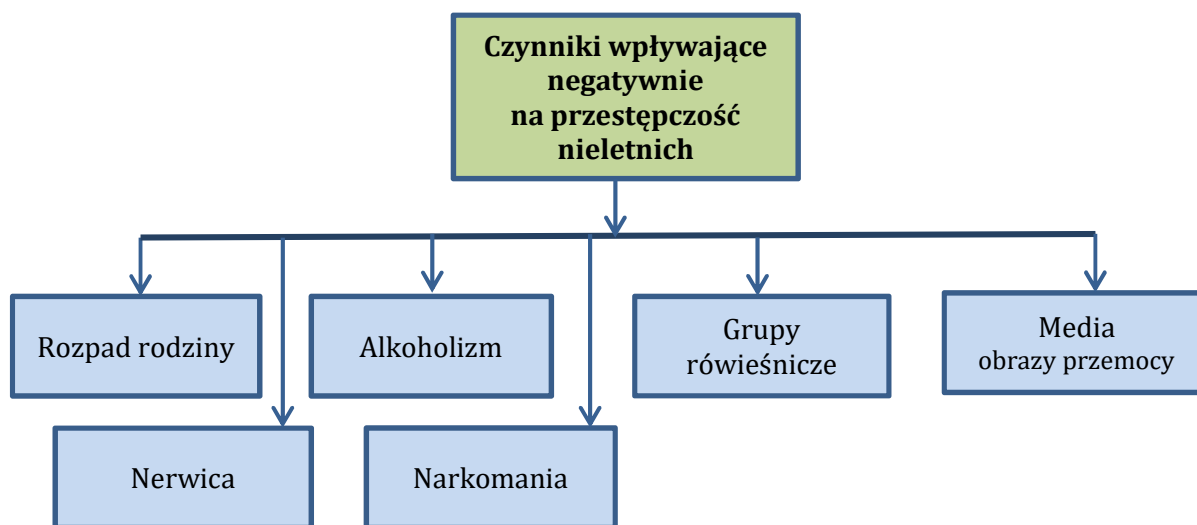
Pojęcie: „Młodociani przestępcy” to kategoria przestępców, która nie jest już zaliczana do osób nieletnich popadających w konflikt z prawem, ale jeszcze nie

powinno się ich zaliczać do „dorosłych przestępców”. Zasadniczy i główny element kryteriów służących ustaleniu, kto jest młodocianym przestępcą stanowi dolna i górna granica wieku człowieka. Różnice, które w tym względzie powstają dotyczą zwykle odmiennych tradycji, wychowania, kultury oraz rozwoju społeczno-ekonomicznego.

Najważniejszym czynnikiem, który ma największy wpływ na kształtowanie się jednostki w społeczeństwie jest grupa pierwotna, czyli rodzina. To ona kształtuje u młodego człowieka struktury poznawcze, kontrolę emocjonalną oraz kształci proces systemu wartości, wzorce zachowań oraz normy (Błachut i wsp., 2007). Modele stylu wychowania mogą mieć doniosły wpływ na socjalizację młodego człowieka (młodocianego). Sposób, w jaki jednostka będzie przyjmowała emocje i uczucia w swojej rodzinie, będzie kształtował jej osobowość. Dlatego można wyróżnić następujące style wychowania: opiekuńczy, autorytarny, permissywny oraz chaotyczny despotyzm (Przestępczość nieletnich, 2020; Nowak, 2008; Łobocki, 2002 i 2009; Papież, 2011; Śliwerski, 2015 i in.).

Poważnymi czynnikami, które posiadają wpływ na przestępczość nieletnich, jest rozpad rodziny czy nerwica. Czynniki te mogą bardzo oddziaływać na psychikę czy struktury poznawcze, zatarcie się więzi (jaka łączy rodziców i dziecko) oraz destabilizują postrzeganie opiekuna jako autorytetu. Ponadto wpływ na przestępczość nieletnich posiada alkoholizm bądź narkomania występująca w rodzinie, które powodują u młodego człowieka zatracenie i zerwanie bliskich więzi, poprzez wywoływane awantury, brak poczucia bezpieczeństwa i zatracenie własnego poczucia wartości. Kolejnym czynnikiem mającym wpływ na przestępczość nieletnich jest grupa rówieśnicza. To ona zapewnia mu poczucie bezpieczeństwa względem innych grup oraz daje poczucie przynależności i uznania. Poprzez działania demoralizujące, np. zażywanie środków odurzających, czy negatywne postępowanie może nauczać aspołecznego funkcjonowania prowadzącego do popełniania przestępstw. Zagadnieniem mającym wpływ na wystąpienia zagrożenia przestępczości u młodego pokolenia to także media. Wraz z początkiem XX wieku to one stały się kompanem każdego człowieka, a ich oddziaływujących pozytywnie i negatywnie. Młode pokolenie stało się odbiorcą różnorodnych „obrazów” przemocy. Ich częstotliwość przyczynia się do zubożniania i zatracania wrażliwości na sceny agresji. Młode jednostki wraz z częstym oglądaniem przemocy swoje zubożnienie na agresję przekładają także w swoim otoczeniu (Sołtysiak, Nowakowska, 2010; Przestępczość nieletnich, 2020) – rys. 2.

Rys. 2. Czynniki posiadające negatywny wpływ na przestępczość nieletnich

Źródło: opracowanie własne.

Zdrowa i funkcjonalna rodzina według Anety Mac posiada następujące cechy:

- „jest jednostką zabezpieczającą przetrwanie i rozwój,
- jest miejscem zaspokojenia potrzeb emocjonalnych swoich członków. Potrzeby te obejmują znalezieniem równowagi między autonomią a zależnością oraz nauką zachowań społecznych i seksualnych,
- zapewnia rozwój i wzrastanie każdego członka, włączając także rodziców,
- jest miejscem gdzie rozwija się poczucie własnego „ja”,
- jest podstawową jednostką socjalizacji i ma decydujące znaczenie dla przetrwania społeczeństwa” (Mac, 2005: 80).

Każda rodzina powinna być na tyle stabilna i bezpieczna, aby zaspokoić potrzeby każdej osoby, a który potrzebuje miłości, akceptacji, szacunku a także wolności. Poza tym każdej jednostce do prawidłowego funkcjonowania niezbędna jest struktura, która jest dostatecznie bezpieczna do podjęcia ryzyka wzrostu i indywidualizacji. Struktura ta zmienia się systematycznie, zgodnie z etapami rozwoju młodego człowieka (Mac, 2005: 80).

2.1. Odpowiedzialność karna młodocianych sprawców przestępstw

System prawny w Polsce kładzie duży nacisk na resocjalizację młodocianych sprawców, stosując głównie środki wychowawcze zamiast typowych kar. Na świecie,

choć istnieją różnice, dominuje podejście oparte na specjalnych procedurach dla nieletnich i skupieniu się na ich reintegracji społecznej.

2.1.1. Prawa człowieka i bezpieczeństwo w więzieniu. Standardy międzynarodowe

Międzynarodowe standardy dotyczące praw człowieka i bezpieczeństwa w więzieniach. Kluczowe są zasady, że osoby pozbawione wolności zachowują wszystkie prawa niezręczone przez prawo, a stosowane restrykcje muszą być minimalne, konieczne i proporcjonalne do uzasadnionego celu.

Prawa człowieka osób aresztowanych i osadzonych w więzieniach wywodzą się z powszechnych praw człowieka. Mają one zastosowanie do każdej osoby. Obejmują one:

- prawo do życia i integralności osobistej
- prawo do wolności od tortur i innego złego traktowania
- prawo do zdrowia
- prawo do poszanowania godności ludzkiej
- prawo do rzetelnego procesu sądowego
- prawo do wolności od wszelkiej dyskryminacji
- prawo do wolności od niewolnictwa
- prawo do wolności sumienia i myśli
- prawo do wolności wyznania
- prawo do poszanowania życia rodzinnego
- prawo do samorozwoju (PRI, 2001: 5 & 175)

Do najważniejszych należą:

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (United Nations, 1948),
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (United Nations, 1966)
- Konwencja ONZ w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania (United Nations, 1984).
- Zbiór zasad ochrony wszystkich osób poddanych jakiegokolwiek formie zatrzymania lub uwięzienia (United Nations, 1988).
- Podstawowe zasady postępowania z więźniami (United Nations, 1988).

Obowiązujące normy praw człowieka:

Artykuły 5 i 7 odpowiednio Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych zakazują tortur i innych

form okrutnego, niehumanitarnego i poniżającego traktowania albo karania oraz wzmacniają zasady SMR dotyczące karania w więzieniach. W odniesieniu do więzień, artykuł 10 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych stanowi między innymi, że:

Artykuł 10 (1). Wszystkie osoby pozbawione wolności powinny być traktowane w sposób humanitarny i z poszanowaniem przyrodzonej godności człowieka.

Artykuł 10 (2) (a). Osoby oskarżone, z wyjątkiem okoliczności nadzwyczajnych, powinny być oddzielone od osób skazanych i powinny podlegać odrębnemu traktowaniu, właściwemu dla ich statusu osób nieskazanych;

Artykuł 10 (2) (b). Oskarżone osoby nieletnie powinny być oddzielone od osób dorosłych i doprowadzone do postępowania w trybie jak najszybszym.
Artykuł 10 (3)

Artykuł 10 (3). System penitencjarny obejmuje leczenie więźniów, którego zasadniczym celem jest ich resocjalizacja i resocjalizacja. Przestępcy nieletni będą oddzieleni od dorosłych i traktowani odpowiednio do ich wieku i statusu prawnego.

W swoim Komentarzu Ogólnym 21(44) z dnia 6 kwietnia 1992 r. Komitet Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych oświadczył, że wymaga to od państw traktowania więźniów i osób zatrzymanych z poszanowaniem ich godności. Komitet wyjaśnił, że jest to „zasada fundamentalna i powszechnie obowiązująca”, której stosowanie nie może być uzależnione co najmniej od zasobów materialnych dostępnych państwom (Penal Reform International.2001: 43-44)

Prawa zachowane. Niezależnie od okoliczności, wszyscy ludzie posiadają podstawowe prawa człowieka. Nie można ich im odebrać bez uzasadnienia prawnego. Osoby zatrzymane zgodnie z prawem lub w więzieniu tracą na pewien czas prawo do wolności. W przypadku bezprawnego zatrzymania lub uwięzienia zachowują wszystkie prawa, w tym prawo do wolności (PRI, 2001: 5)

Niektóre prawa mogą być ograniczone przez sam fakt zatrzymania lub uwięzienia. Należą do nich: prawo do określonych wolności osobistych; prawo do prywatności; swoboda przemieszczania się; wolność wypowiedzi; wolność zgromadzeń i wolność głosowania. Istotną kwestią jest to, czy i w jakim zakresie dalsze ograniczanie praw człowieka jest konieczną i uzasadnioną konsekwencją pozbawienia wolności (PRI, 2001: 5)

Kara skazanego polega na utracie wolności. Okoliczności pozbawienia wolności zdaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych nie powinny być zatem wykorzystywane jako kara dodatkowa. Wszelkie negatywne skutki pozbawienia wolności muszą być minimalizowane. Chociaż życie w więzieniu nigdy nie będzie normalne, warunki w więzieniu powinny być jak najbardziej zbliżone do normalnego życia, pomijając utratę wolności (PRI, 2001: 6).

W przypadku pozbawienia wolności istnieje ryzyko naruszenia praw człowieka. Podstawowym prawem człowieka jest prawo do niepozbawiania wolności inaczej niż na podstawie należytego procesu prawnego. W praktyce pozbawienie wolności czasami ma miejsce poza prawem: osoby są przetrzymywane w areszcie bez należytego poszanowania właściwych procedur prawnych i środków ochrony. Dlatego podstawową zasadą ochrony praw człowieka osób pozbawionych wolności jest zasada jawności: więzienia i inne miejsca zatrzymań powinny być otwarte na zewnętrzną i niezależną kontrolę, a osoby pozbawione wolności powinny mieć dostęp do świata zewnętrznego (PRI, 2001: 6-7).

Wdrażanie szeregu instrumentów zostało szczegółowo opisane we Wzorcowych Minimalnych Regułach Postępowania z Więźniami (SMR) Organizacji Narodów Zjednoczonych (United Nations, 1955). ONZ uchwaliła te zasady w 2015 roku, aktualizując i zastępując nimi wcześniejsze reguły z 1955 roku. Mają one na celu poprawę warunków w więzieniach i promowanie humanitarnego traktowania osadzonych.

Prawdopodobnie żaden system więziennictwa nie spełnia w pełni wymagań określonych w SMR, a niektóre systemy wyraźnie odbiegają od tych założeń. Nie można zatem przecenić potrzeby ciągłego eksperymentowania, rozwoju i doskonalenia. W tym względzie Reguła 56 słusznie nazywana jest zasadą przewodnią. Brzmi ona następująco: „Poniższe zasady przewodnie mają na celu wskazanie ducha, w jakim należy zarządzać instytucjami karnymi, oraz celów, do których powinny one dążyć, zgodnie z deklaracją złożoną w ramach Uwagi Wstępnej 1 niniejszego tekstu”.

Natomiast reguła 27 stanowi, że „Dyscyplina i porządek powinny być utrzymywane stanowczo, ale bez większych ograniczeń niż jest to konieczne dla bezpieczeństwa aresztu i dobrze zorganizowanego życia społecznego”. Reguła ta stanowi kategoryczny imperatyw spoczywający na wszystkich administracjach więziennych jako warunek konieczny wdrożenia wszystkich pozostałych Reguł. Nic nie

może być ważniejsze niż konieczność zapewnienia, że więzienia są bezpiecznym środowiskiem – bezpiecznym dla więźniów, bezpiecznym dla personelu i bezpiecznym dla społeczności (PRI, 2001: 12).

Artykuł 3 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ (United Nations, 1948), stanowi, iż: „**Każdy ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa osobistego**”.

Dlatego podstawowym obowiązkiem każdej administracji więziennej jest zapewnienie bezpieczeństwa więzień dla więźniów, którzy są zmuszeni w nich przebywać, oraz dla personelu, który musi w nich pracować. Zarówno więźniowie, jak i personel powinni być chronieni przed wszelkimi formami przemocy oraz zagrożeniami dla życia i zdrowia, niezależnie od ich pochodzenia. Społeczność również ma prawo oczekiwać, że jej członkowie będą chronieni przed grabieżczą działalnością więźniów. Aby podtrzymać Artykuł 3 Powszechnej Deklaracji i wdrożyć SMR, konieczne jest przekształcenie więzień w bezpieczne środowisko przy zastosowaniu minimalnych środków ograniczających (PRI, 2001: 12-13).

2.1.2. Młodociani przestępcy – prawodawstwo polskie

»W doktrynie polskiego prawa karnego po raz pierwszy pojęcie „młodocianego”, do określenia pośredniej kategorii przestępców między nieletnimi a dorosłymi, użył w swoich pracach [...] [Edmund – przyp. AK] Krzymuski. Autor ten zamiennie używał także określenia „przestępca młodzieńczy”. W czasie długotrwałych prac Komisji Kodyfikacyjnej opracowującej kodeks karny z 1932 r., używano również określenia „sprawca młodociany” lub „młodzieńczy» (Krzymuski, 1916; za Szymanowski, 1967: 30; Prejsnar-Szatyńska, 2018: 5-30).

W obowiązującym prawie karnym do określenia kategorii młodych sprawców czynów zabronionych służą dwa terminy: nieletni i młodociani. Status nieletniego i młodocianego ma charakter szczególny ze względu na cel, jaki przewidział ustawodawca w stosunku do osób młodych, które popełniają czyny zabronione.

2.1.2.1. Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich

W zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji, „nieletni”, w myśl **ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich** to osoba, która ukończyła 10 lat, a nie ukończyła 18. Za nieletniego uznawana może być też osoba do 21. roku życia, wobec której orzeczono określone środki wychowawcze, lecznicze lub poprawcze.

Podobnie za nieletniego w postępowaniach w sprawach o czyny karalne – wobec osoby, która dopuściła się takiego czynu po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat (uowrn, 2022: 1.1).

2.1.2.2. Kodeks pracy

Pojęcie „młodociany” ma zupełnie inne znaczenie na gruncie prawa pracy. W rozumieniu **Kodeksu pracy** (k.p., 1974) *„młodocianym w rozumieniu kodeksu jest osoba, która ukończyła 15 lat, a nie przekroczyła 18 lat”* (k.p., 1974: 190). Zdolność bycia pracownikiem posiada osoba, która ukończyła 18 lat, a zatrudnianie osób, które nie ukończyły 15 lat jest zabronione. Zatrudnianie młodocianych na mocy art. 191 § 1 k.p. jest możliwe tylko w przypadku, gdy spełniają oni dwie przesłanki łącznie: ukończyli co najmniej ośmioletnią szkołę podstawową oraz przedstawiają świadectwo lekarskie stwierdzające, że praca danego rodzaju nie zagraża ich zdrowiu (k.p., 1974: 191).

2.1.2.3. Kodeks karny

W kodeksie karnym za „nieletniego” uchodzi człowiek między 13. a 17. rokiem życia (w szczególnych przypadkach osoba, która ukończyła 15 lat może być traktowana jak dorosła, a w szczególnych przypadkach po ukończeniu 14 lat) (k.k., 1997: 10). *»„Młodocianym” jest sprawca, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył 21 lat i w czasie orzekania w pierwszej instancji 24 lat«* (k.k.w., 1997: 115.10). Należy zwrócić uwagę na to, że pojęcie „młodociany” nie zostało jednolicie unormowane w ustawodawstwie karnym z 1997 r. (Górniok, Bojarski, 2010: 588). Zdaniem Zbigniewa Hołdy, mając na uwadze dyspozycję komentowanego przepisu, należy przyjąć, że na gruncie tej ustawy „młodocianym” jest skazany, który nie ukończył 21. roku życia (Hołda, 2006: 351–352).

*„Wymierzając karę nieletniemu albo młodocianemu, sąd kieruje się przede wszystkim tym, aby sprawcę wychować. Wobec sprawcy, który w czasie popełnienia przestępstwa nie ukończył 18 lat, **nie orzeka** się kary dożywotniego pozbawienia wolności”* (k.k., 1997: 54). Realizacja przyjętej w polskim systemie penitencjarnym zasady podmiotowości skazanych polega m.in. na fakultatywności oddziaływań resocjalizacyjnych wobec skazanych, z której wyłączeni są skazani nieletni i młodociani. Z tego też powodu młodociani przestępcy nie mają prawa wyboru systemu, w którym będą odbywać karę pozbawienia wolności, lecz obligatoryjnie kierowani są do

systemu programowanego oddziaływania (Jaworska, 2009: 183). Zdaniem Henryka Machela, w resocjalizacji nieletnich sprawców zabójstw, poza blokowaniem negatywnych wpływów innych skazanych i tym samym ochroną przed demoralizacją, należy kłaść nacisk na intensywne kształcenie, **pracę**, racjonalne wykorzystanie czasu wolnego i kontakty z rodzicami, o ile oczywiście nie przejawiają cech destrukcyjnych (Machel, 2003a: 112). Należy pamiętać, iż w przypadku młodocianych i dorosłych sprawców zabójstw skazanych na kary długoterminowe najpoważniejszym problemem jest postępujący proces prizonizacji, który zwykle dominuje nad procesem resocjalizacji. Trzeba również zwrócić uwagę na resocjalizację młodocianych w zakładach karnych. O indywidualizacji tego procesu nie ma co myśleć, gdy jeden pedagog resocjalizator ma pod opieką – Według Anetty Jaworskiej – nawet 100 podopiecznych (Jaworska, 2009: 57).

W stosunku do młodocianych, sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary w wypadkach przewidzianych w ustawie (k.k., 1997: 60). Nadzwyczajne złagodzenie kary zostało precyzyjnie określone w art. 60 § 6 tegoż kodeksu (k.k., 1997: 60.6)

„Orzekając karę pozbawienia wolności, sąd może określić rodzaj i typ zakładu karnego, w którym skazany ma odbywać karę, a także orzec system terapeutyczny jej wykonania” (k.k., 1997: 62). Skazani młodociani z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi, w tym młodociani skazani za przestępstwo określone w art. 197–203 k.k. popełnione w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych, upośledzeni umysłowo, a także uzależnieni od alkoholu albo innych środków odurzających lub psychotropowych, skazani młodociani niepełnosprawni fizycznie, którzy wymagają oddziaływania specjalistycznego, zwłaszcza opieki psychologicznej, lekarskiej lub rehabilitacyjnej będą odbywać karę w systemie terapeutycznym, w jednym z trzech typów zakładu karnego. O powyższym może orzec sąd w wyroku skazującym (art. 62 k.k.), w przypadku gdy sąd nie skorzystał z powyższego uprawnienia, decyzję w tym zakresie podejmuje komisja penitencjarna (art. 76 § 1 pkt 2 k.k.w.) (Dąbkiewicz, 2018: 495-496).

2.1.2.4. Kodeks karny wykonawczy

Kodeks karny wykonawczy określa szczegółowe przepisy w kwestii „młodocianych”. Zgodnie z uznaną już prawie na całym świecie zasadą indywidualizacji, na jej podstawie także i w Polsce, opracowano podział zakładów karnych na typy (zamknięty, półotwarty, otwarty) i ujęto je w art. 70 k.k.w. Zakłady te podzielono także

na rodzaje (dla młodocianych, odbywających karę po raz pierwszy, recydywistów penitencjarnych i odbywających karę aresztu wojskowego) przedstawiając z kolei ten podział w art. 69 k.k.w. (k.k.w., 1997).

„Tymczasowo aresztowani powinni być rozmieszczani w areszcie śledczym w sposób zapobiegający ich wzajemnej demoralizacji, szczególnie dotyczy to młodocianych” (k.k.w., 1997: 212.1). Potrzeba wyodrębnienia zakładu dla grupy skazanych młodocianych powstała z uwagi na potrzebę ograniczenia negatywnego i demoralizującego wpływu skazanych z innych grup klasyfikacyjnych (Stańdo-Kawecka, 2000: 86).

Wprowadzono w art. 81 k.k.w. także trzy systemy wykonywania kary pozbawienia wolności: programowego oddziaływania, terapeutyczny i zwykły (k.k.w., 1997: 81).

I tak młodociani sprawcy przestępstw obligatoryjnie odbywają karę pozbawienia wolności w ZK dla młodocianych, w systemie programowego oddziaływania. W programie takim ustala się przede wszystkim: rodzaje zatrudnienia i nauczania, ich kontakty głównie z rodziną i innymi osobami bliskimi, wykorzystywanie czasu wolnego, możliwości wywiązania się z ciążących na nich obowiązków oraz inne przedsięwzięcia niezbędne do przygotowania skazanych do powrotu do społeczeństwa (art. 84 i 95 k.k.w) (Maciaszczyk, 2010: 99-103). Przepis brzmi: *„W zakładzie tym odbywają karę skazani, którzy nie ukończyli 21 roku życia; w uzasadnionych wypadkach skazany może odbywać karę w tym zakładzie po ukończeniu 21 roku życia”* (k.k.w., 1997: 84.1). W tym okresie młody człowiek jest szczególnie wrażliwy na wpływy otoczenia. Tym samym niebagatelne jest wykorzystanie odpowiednio dobranych i intensywnych oddziaływań resocjalizacyjnych. Mają one bowiem zwiększyć szansę skazanych na poprawne funkcjonowanie w warunkach wolnościowych (Stańdo-Kawecka, 2000: 115). W okresie tym następują intensywne procesy kształtowania się tożsamości, czyli integralnego poczucia bycia sobą (Huflejt-Łukasik, 2010; Pilarska, 2012; Sawyer, Azzopardi, Wickremarathne, Patton, 2018: 223–228).

W polskich warunkach odbywania kary pozbawienia wolności nie wszyscy skazani są kierowani na badania diagnostyczne (Friedrich, 2015; Jaworska, 2016: 31). *„Młodocianego, któremu pozostało co najmniej 6 miesięcy do nabycia prawa do ubiegania się o warunkowe zwolnienie lub sprawiającego trudności wychowawcze, poddaje się badaniom psychologicznym”* (k.k.w., 1997: 84.3). W zakładach karnych dla młodocianych

typu zamkniętego i półotwartego skazani mają prawo do dodatkowego widzenia w miesiącu (k.k.w., 1997: 91a).

„W systemie programowanego oddziaływania odbywają karę skazani młodociani, którzy wyrażają zgodę na współudział w opracowaniu i wykonaniu indywidualnego programu oddziaływania” (k.k.w., 1997: 95.1). W takim przypadku nie jest wymagana zgoda osadzonego jak w przypadku skazanych dorosłych. Wyłączną jest sytuacja, w której zachodzą przesłanki skierowania młodocianego do systemu terapeutycznego (Grzesiak, 2020: 16). Jak zauważa Aldona Nawój-Śleszyńska, wprowadzenie systemu programowego oddziaływania było reakcją na kryzys kary pozbawienia wolności. Stary system wykonywania kary nie wyzwalał i nie uczył aktywności własnej, zaradczej, a wręcz przeciwnie, w sytuacji gdy za osadzonego decydowali inni, powodował on bezradność i bierność postaw, zwalniał z odpowiedzialności za siebie, w następstwie prowadził do sytuacji, w której więźniowie po długotrwałym okresie niemożności decydowania o swoich sprawach tracili umiejętność radzenia sobie w nowych sytuacjach, w których nie wystarczał więzienny spryt. Generowany w więzieniu syndrom wyuczonej bezradności powodował, że skazani po odzyskaniu wolności, nie potrafiąc sobie poradzić z rzeczywistością, wracali do przestępstwa.

System programowego oddziaływania „rodzi nową wizję więzienia – prospołecznego, przygotowującego człowieka do wolności, nie bez jego woli, ale z jego aktywnym udziałem” (Nawój, 2007: 85–95). W przypadku młodocianych negatywna ocena okresowa związana z nieprzestrzeganiem i brakiem realizacji zadań określonych w indywidualnym programie oddziaływania nie rodzi konsekwencji w postaci przeniesienia do systemu zwykłego (Bramska i wsp., 2000: 88).

„Zakład karny ma obowiązek prowadzenia nauczania, stosownie do możliwości i uzdolnień młodocianych skazanych” (k.k.w., 1997: 130.2).

Wobec skazanego za przestępstwo określone w Kodeksie karnym, popełnione w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych, młodocianego sprawcy przestępstwa umyślnego, określonego stosownym przepisem Kodeksu karnego, a także wobec skazanego na karę dożywotniego pozbawienia wolności oddanie pod dozór jest obowiązkowe (k.k.w., 1997: 159.1).

W stosunku do młodocianych założenia resocjalizacyjne są realizowane przez:

- obligatoryjne umieszczanie ich w systemie programowego oddziaływania;
- dbałość o odpowiednie rozmieszczenie młodocianych w celach, w których nie przebywają osoby wysoko zdemoralizowane;
- zintensyfikowanie działań resocjalizacyjnych w postaci nauki, kształcenia zawodowego, rozwoju zainteresowań i pracy (Machel, 2003a: 112; k.k.w., 1997).

Należy pamiętać, iż akty prawne, stanowiące podstawę funkcjonowania zakładów karnych, umożliwiają organizację pracy skazanych, która ma za zadanie wzbudzić motywację do zmiany stylu życia i do działalności zawodowej. Jest to szczególnie ważne z perspektywy uspołeczniania skazanych oraz ich przyszłej egzystencji po odbyciu kary pozbawienia wolności, w kontekście pojmowania pracy jako jednego z wyznaczników skutecznego procesu resocjalizacji.

2.2. Charakterystyka, uwarunkowania, determinanty i motywy przestępczości młodocianych przestępców w kontekście agresywnych zachowań. Wybrane teorie procesu społecznego

Oczywiste jest, że w społeczeństwie istnieje wiele czynników wpływających na to, dlaczego niektórzy ludzie angażują się w przestępczość, podczas gdy inni pozostają na ścieżce legalności. Na ten temat istnieje wiele teorii. Poniżej zostaną przedstawione trzy wybrane. Przedstawione zostaną tylko wybrane elementy.

2.2.1. Teoria Społecznej Kontroli

Głównymi przesłankami teorii kontroli społecznej (która została rozwinięta m.in. przez Trávisa Hirschiego i Michaela Gottfredsona; ta teoria wskazuje na priorytetową rolę, jaką odgrywa brak kontroli społecznej i samokontroli w kształtowaniu zachowań jednostek) jest wyjaśnienie istoty konformizmu, czyli wpływu innych ludzi, a nie zaś dewiacji. Człowiek ma skłonności do dewiacji (do popełniania przestępstw), niemniej jednak większość ludzi posiada tendencje konformistyczne. To perspektywa kryminologiczna wyjaśniająca, dlaczego ludzie nie łamią prawa, zakładając, że skłonność do dewiacji jest naturalna, a więzi społeczne (przywiązanie, zaangażowanie, przekonania) hamują te skłonności, tworząc wewnętrzną powściągliwość w działaniu. Innymi słowy, mocne więzi z rodziną, szkołą, wartościami

i normami społecznymi powodują, że jednostki bardziej cenią sobie społeczne akceptacje i obawiają się utraty tych więzi, przez co są mniej skłonne do popełniania przestępstw (Kossowska, 1992: 42-43 i n.).

Odnosząc się do problemu mechanizmów kontroli Trawis Hirschi wyróżnia cztery komponenty więzi jednostki ze społeczeństwem: przywiązanie, zaangażowanie, zaobserwowanie i przekonanie (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 64).

Samokontrola, ta cecha osobowości, która odgrywa kluczową rolę w zapobieganiu przestępczości. Osoby o silnej samokontroli są bardziej zdolne do opóźniania gratyfikacji i rezygnowania z doraźnych korzyści na rzecz długoterminowych celów. Brak samokontroli (samooceny, nastawienia na cele, aspiracji, tolerancji na frustrację i identyfikacji z normami) może prowadzić do impulsywnego i przestępczego zachowania. Mechanizmy kontroli wewnętrznej to nic innego jak samokontrola, która kształtuje się w procesie socjalizacji.

Teoria Kontroli Społecznej sugeruje, że brak jednego lub więcej z mechanizmów kontrolnych (więzi emocjonalnych, zaangażowania w społeczeństwo, zakorzenionego przekonania moralnego i samokontroli) może zwiększać ryzyko angażowania się w przestępczość. Dlatego też, aby zapobiec przestępczości i promować pozytywne zachowania, społeczeństwa i instytucje powinny starać się wzmocnić te mechanizmy kontrolne, zwłaszcza u młodych ludzi.

Kwestia więzi emocjonalnych w płaszczyźnie rodzice – dzieci posiada znaczenie nie tylko w odniesieniu do teorii kontroli społecznej, lecz także teorii zróżnicowanych powiązań (uczenia się). Siła więzi emocjonalnej między rodzicami a dziećmi pozostaje w związku z procesem internalizacji określonych wzorów zachowania i zmniejsza podatność na oddziaływanie zewnętrznych wpływów grup rówieśniczych (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 67 i n.).

Według Bogusława Śliwerskiego należy cenić pozytywną rolę kultury i konformizmu w życiu człowieka (Śliwerski, 2015: 185). Występują czynniki, które czynią z ludzi pozytywnych konformistów, które nie dopuszczają do popełnienia przestępstw (Siemaszko, 1993: 203-207). Według Anny Kossowskiej kontrola społeczna wypełnia swoje zadania wówczas, gdy w toku właściwe i socjalizacji jednostka przyswaja sobie system norm i wartości danej grupy społecznej lub społeczeństwa. Uczenie się zachowań prospołecznych wymaga bliskich

i emocjonalnych więzi z innymi ludźmi oraz jasno zdefiniowanego i wewnętrznie spójnego systemu normatywnego. Sprzymierzeńcy kierunku kontroli społecznej przyjmują, że wręcz w bardzo wielorakich społeczeństwach można odznaczyć pewien zakres norm łącznych dla różnych grup (Kossowska, 1992: 50 i n.).

Osłabienie więzi moralnej ze społeczeństwem, ich neutralizacja oraz zerwanie związków z porządkiem konformistycznym ułatwia poczucie nieodpowiedzialności i nastawienie fatalistyczne (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 73).

Przekładając to na działanie wychowawcze w więzieniu to „podstawa demokratycznego kierownictwa wychowawczego, która stanowi fundament partnerskiej więzi z wychowankami, sprowadza się do tego w gruncie rzeczy, iż wychowawca nie stawia siebie ponad, ani poza młodzieżą, lecz wśród niej. Jest czynny razem z młodymi i wśród młodych. Doradza – nie narzuca, inspiruje i sprawdza, a nie wykonuje czegoś za młodzież. Kontroluje, gdyż wie, że młodzież lubi być kontrolowana przez tych, którzy jej przewodzą” (Kamiński, 1974 za Śliwerski, 2015: 96).

Według Krystyny Ostrowskiej i Dobrochny Wójcik (za Walterem C. Recklessem – amerykańskim socjologiem i kryminologiem, twórcą teorii kontroli powstrzymującej) koncentrując się na roli obrazu własnej osoby jako mechanizmu blokującego zachowania przestępcze, są zdania, że pozytywny obraz samego siebie ukształtowany w prawidłowo przebiegającym procesie socjalizacji jest najlepszym czynnikiem izolującym od dewiacji (Ostrowska, Wójcik, 1986: 184).

Teoria ta podkreśla znaczenie integracji społecznej i wychowania w zapobieganiu przestępczości, co różni się od teorii, które skupiają się na czynnikach wypychających ludzi do przestępstwa (np. ubóstwo, patologie).

2.2.2. Teoria uczenia się zachowań

Teoria zróżnicowanych powiązań (Edwina H. Sutherlanda) uznawana jest za jedno z najważniejszych rozważań teoretycznych, odnoszących się do problematyki przestępczości i innych form zachowań dewiacyjnych. Kultura przestępcza obejmuje głównie wzory zachowań, których treścią jest naruszenie prawa. Jednostka styka się zarówno z kulturą przestępczą jak i nieprzestępczą. Oddziaływanie tych odmiennych wzorów kulturowych zostało przez Edwina H. Sutherlanda nazwane zróżnicowanymi powiązaniami. W drodze bezpośrednich kontaktów z osobami związanymi z kulturą przestępczą dochodzi do przyswojenia przestępczych technik i wartości. Naukowiec

twierdząc, że dezorganizacja społeczna jest podstawową przyczyną zachowań przestępczych, wymienia dwie struktury: organizację nastawioną na działalność przestępczą i drugą przeciwstawiającą się tej działalności. Przedmiotem zainteresowania Edwina H. Sutherlanda jest jednostka i procesy, które doprowadzają do przestępczości (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 78-83).

Rozszerzeniem i uzupełnieniem teorii zróżnicowanych powiązań Edwina H. Sutherlanda jest teoria zróżnicowanej identyfikacji Barney B. Glasera. Zdaniem Barney B. Glasera zachowania niezgodne z prawem uwzględniają ponadto możliwość świadomego wyboru przez jednostkę (Sołtysiak, 1991: 38). W trakcie kontaktów z innymi jednostkami lub grupami człowiek przyjmuje w drodze naśladownictwa określone wzory postępowania (Świda, 1977: 157).

Teoria uczenia się zachowań, zwłaszcza w ujęciu Alberta Bandury (teoria społecznego uczenia się/społeczno-poznawcza), postrzega naukę jako proces obserwacji innych (modelowanie), naśladowania i wzajemnego oddziaływania środowiska, czynników osobistych (poznawczych) i zachowania, a nie tylko jako efekt bezpośrednich nagród/kar (jak w klasycznym behawioryzmie), podkreślając znaczenie procesów poznawczych i znaczenia symbolicznego, np. w mediach. Kluczowe są tutaj uwaga, zapamiętanie, reprodukcja i motywacja, umożliwiające uczenie się poprzez obserwację innych (modelowanie) (Fatala, 2025).

W badaniach analizujących sytuację rodzin pod względem kryminogennej roli zwykle uwzględnia się przejawy patologizacji ze wskazaniem na zachowania przestępcze (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 85-95). W tym wszystkim bardzo ważne jest pożycie rodziców. Osią ww. teorii jest odwołanie się do prezentacji negatywnych bodźców związanych z funkcjonowaniem środowisk wychowawczych, a w szczególności rodziny. Można więc stwierdzić, że brak przywiązania do rodziców, czyli osłabienie jednego z komponentów kontroli społecznej stać się może źródłem poszukiwania dewiacyjnych wzorów zachowania.

Teoria ta wyjaśnia, jak uczymy się norm społecznych, umiejętności, postaw i emocji, naśladując rodziców, rówieśników czy postacie z mediów, co jest fundamentalne w edukacji i psychoterapii (np. trening umiejętności społecznych).

2.2.3. Teoria reakcji społecznej – etykietowania lub naznaczania społecznego

Teoria reakcji społecznej, znana też jako teoria etykietowania lub naznaczania społecznego, wyjaśnia dewiację nie jako cechę jednostki, lecz jako proces społeczny, w którym negatywne reakcje społeczeństwa (etykietowanie, stygmatyzacja) na pewne zachowania prowadzą do wytworzenia przez jednostkę negatywnego obrazu siebie, co z kolei wzmacnia zachowania dewiacyjne i prowadzi do utrwalenia się statusu „dewianta”, utrudniając reintegrację. Kluczowe jest tu działanie społeczeństwa, które tworzy i utrzuca dewiację, a nie tylko sama pierwotna „niezgodność” jednostki (Pierzchała, 2016).

Do teorii procesu społecznego zaliczyć można także teorię reakcji społecznej, dotyczącej przestępczości i zachowań dewiacyjnych. Teoria ta dotyczy społecznych reakcji na zachowanie i źródła powstania norm. Wiodącą ideą nurtu reakcjonizmu społecznego stało się twierdzenie, że to grupy społeczne kreują dewiantów, tworząc normy których przekroczenie świadczy o dewiacji. Dewiacja nie jest więc cechą czynu popełnianego przez człowieka, ale efektem stosowania pewnych sankcji wobec jednostki, która w opinii społecznej jest naruszeniem norm (Becker, 1963, za Kowalczyk-Jamnica, 2006: 96). Nie zawsze kto naruszył normy jest traktowany jako dewiant.

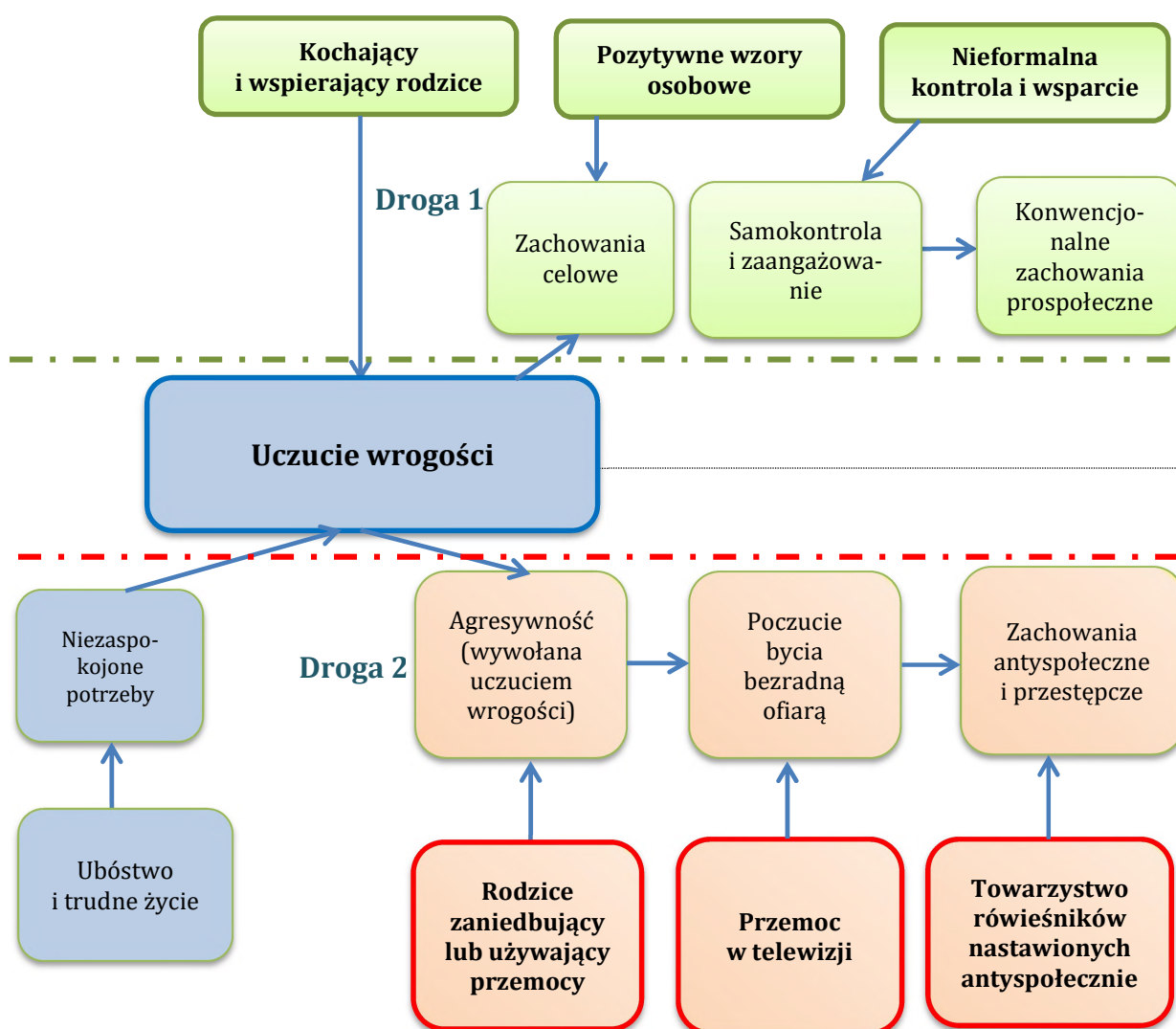
W wyniku negatywnych naznażeń w toku interakcji ze społeczeństwem następuje stopniowa zmiana obrazu własnej osoby. Uruchomiony mechanizm stygmatyzacji trudno jest powstrzymać, a wysiłki jednostki postrzeganej jako dewiant, zmierzające do zmiany własnej sytuacji jeszcze ten obraz pogarszają (Pierzchała, 2016). Wobec doświadczanych społecznych represji jednostka niejako utwierdza się w dewiacji pierwotnej. Kolejnym etapem jest stosowanie surowszych kar i odrzucenie. Dewiacja wtórna jest końcowym etapem kariery dewiacyjnej i symbolizuje ją przystąpienie do zorganizowanej grupy dewiacyjnej (Kowalczyk-Jamnica, 2006: 98).

Analizując typy zachowań dewiacyjnych Howard S. Becker wyróżnił zachowanie konformistyczne, które charakteryzuje postępowanie zgodne z ustalonymi normami i tak też postrzegane przez otoczenie oraz dewiację ukrytą (dewiant się maskuje), czystą (jawne naruszenie reguł) oraz zachowanie błędnie oceniane (konformizm wobec norm, a jednostki postrzegane jako dewiantywnie) (Kowalczyk-Jamnica, 2006: 99).

2.3.4. Model czynników Roberta E. Frankena warunkujących sprzyjanie i hamowanie przemocy

Robert E. Franken (2006) stwierdza, że istnieje całe mnóstwo czynników sprzyjających przemocy i wiele takich, które ją hamują. Skonstruowany przez niego model (rys. 3) podsumowuje badania nad uwarunkowaniami przemocy w aspekcie rozwojowym. Widoczne są na nim dwie drogi. Pierwsza prowadzi do zachowań antyspołecznych i przestępczych, druga – do zachowań zgodnych z normami społecznymi. Obie drogi zaczynają się w tym samym miejscu, po czym się rozchodzą w miarę, jak doświadczenia dzieci coraz bardziej się indywidualizują.

Rys. 3. Uwarunkowania zachowań prospołecznych i antyspołecznych w aspekcie rozwojowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Franken, 2006: 300; Różańska-Kowal, 2010: 61.

Model opiera się na założeniu współoddziaływania czynników biologicznych, uczenia się i czynników społecznych. Elementami drogi 2 (przedstawionej w dolnej części schematu) są: skłonność do podejmowania ryzyka, zachowania antyspołeczne i przestępcze (por. Komisarska, 2024b). Według Roberta E. Frankena, osoby o większej skłonności do podejmowania ryzyka częściej angażują się w działania przestępcze. Górna droga (1) składa się z elementów bardziej życzliwym zachowaniom prospołecznym. Przedstawiony powyżej model ma kluczowe znaczenie dla niniejszej pracy. Według niego, fundamentalnymi uwarunkowaniami przemocy są: zaniedbanie i przemoc w domu rodzinnym, modelowanie przemocy przez środki masowego przekazu i wpływ antyspołecznych rówieśników. Co się tyczy zachowań prospołecznych prowadzą do nich: miłość i wsparcie rodziców, pozytywne wzory osobowe i kontrola oraz więź i wsparcie społeczne, kształtujące samokontrolę i zaangażowanie. Czynniki środowiskowe osłabiają lub wzmacniają uczucie wrogości, którego źródłem są niezaspokojone potrzeby jednostki (Różańska-Kowal, 2010: 60-61; Ostrowska, 1981; Stanik, 1975 i 1976).

W zachowaniach młodocianych odnotowuje się rozmaite postępowania samoagresywne. Można wyróżnić trzy ich powody:

- chęć wyrządzenia sobie krzywdy ze względu na lęk i niepokój (autodestrukcja emocjonalna);
- chęć dokuczenia komuś, wzięcia specyficznego odwetu (na złość komuś), gdy nie można tego zrobić inaczej (samoagresja agresywna), u podłoża którego leży silny gniew;
- chęć instrumentalnego wymuszenia na kimś czegoś (np. na administracji więzienia) jakiejś decyzji (Kosewski, 1977).

Psychologia, socjologia, kryminologia, badania multidyscyplinarne i wiele innych zajmują się przedmiotem badań przyczyn przestępczości. Wszyscy pionierzy koncepcji instynktownej są jednego zdania – agresja jest cechą wrodzoną, natomiast jej ujście w zachowaniu jest podatne na czynniki zewnętrzne i mogą być przeistoczone przez wychowanie. Innego zdania są osoby zajmujące się naukami biologicznymi (głównie etnolodzy), gdyż prowadzą badania nad zachowaniem człowieka – które cechy są wrodzone (dziedziczne), a które są nabyte. Konrad Lorenz (1983) i Nikolas Tinbergen (1976) są zdania, że instynkt jest motorem zachowań agresywnych. Celem agresji jest zachowanie gatunku i ma ona charakter instynktowny. Agresję wywołują

pojedyncze bodźce lub ich dziedziczone zespoły, natomiast inne zaś bodźce, także dziedziczone, ją hamują (Majchrzyk, 2001; Majchrzyk, 2004).

Według Anny Mec młodociany przestępca agresywny, charakteryzowany jest w literaturze przedmiotu jako osoba, która:

- „Specyficzny sposób odbiera i interpretuje sytuację zewnętrzną. Traktuje rozmaite sytuacje jako funkcjonalnie równoważne i prowokujące do agresji – bądź dostrzegając w nich więcej niż inni sygnałów wywoławczych agresji (łatwo kojarzy aktualne bodźce z tymi, które uprzednio wywołały gniew), bądź też łatwo interpretuje sytuację jako frustrującą lub zagrażającą,
- Posiada silnie utrwalony nawyk agresywnego zachowania. Nawyk ten powstawać może przez uczenie się agresji za pomocą obserwacji i naśladownictwa, a także przez nagradzanie zachowania agresywnego,
- Ujawnia w zachowaniu czynnik emocjonalny (np. gniew, złość), intencjonalność czynienia szkody, kierowanie się motywem czynienia zła, wyrządzanie krzywdy przedmiotowi działań (Wójcik, 1977),
- Posiada słabo utrwalone mechanizmy kontroli zachowania agresywnego. Osoba agresywna oznacza się brakiem pewnych potrzeb społecznych, to jest potrzeby przynależności i akceptacji ze strony innych ludzi, potrzeby związku emocjonalnego, wskutek czego pewne nagrody i kary oparte na dezaprobach i odrzuceniu nie działają efektywnie, co w konsekwencji prowadzi do słabej internalizacji norm i wartości społecznych. U osób agresywnych zachowanie kontrolowane jest raczej przez czynniki zewnętrzne, głównie przez oczekiwanie kary za agresję,
- Oznacza się pewną predyspozycją wrodzoną, polegającą na tym, że pobudzone sytuacją emocje (gniew) osiągają względnie duże natężenie (Kosewski, 1977),
- Inicjuje atak powodujący powstanie określonych szkód materialnych lub moralnych (Skorny, 1973 za Mac, 2005: 42)”.

Natomiast Kudriawcew opisując sylwetkę agresywnego przestępcy podaje następujące cechy charakterystyczne:

- „egoizm i dość często przekształcający się w egocentryzm podporządkowujący całe postępowanie danej osoby wyłącznie jej interesom, pragnieniom i popędowi,
- ściśle wiążąca się z egoizmem (a częstokroć w nim się przejawiająca) pogarda dla interesów i zdania innych osób, nawet dla najbliższych przestępcy,
- brak zdolności, a często i chęci postawienia się na miejscu pokrzywdzonego, stąd brak współczucia dla ofiary, okrucieństwo,

- nastawienie na dokonywanie zamachów agresywnych na inne osoby w celu zrealizowania swoich pragnień (Kudriawcew, Kondraszkow, 1978 za Mac, 2005: 42)”.

Natomiast według badań (1926) amerykańskich naukowców Williama Healy’a i Augusta F. Bronnera młodzież przestępczą agresywną charakteryzuje:

- „nieadekwatność,
- nadmierna emocjonalność,
- niepokój,
- uczucie niższości,
- pęd do dominowania i stowarzyszania się, przy jednoczesnym chłodzie uczuciowym, brakach charakteru i konstruktywnego wzoru osobowościowego (Healy & Bronner, 1926 za Mac, 2005: 43)”.

Z badań porównujących nieletnich przestępców z ich nieprzestępczymi rówieśnikami przeprowadzonych przez Sheldona Gluecka & Eleanora T. Gluecka wynikają zasadnicze cechy odróżniające jednych od drugich, a mianowicie nieletni przestępcy:

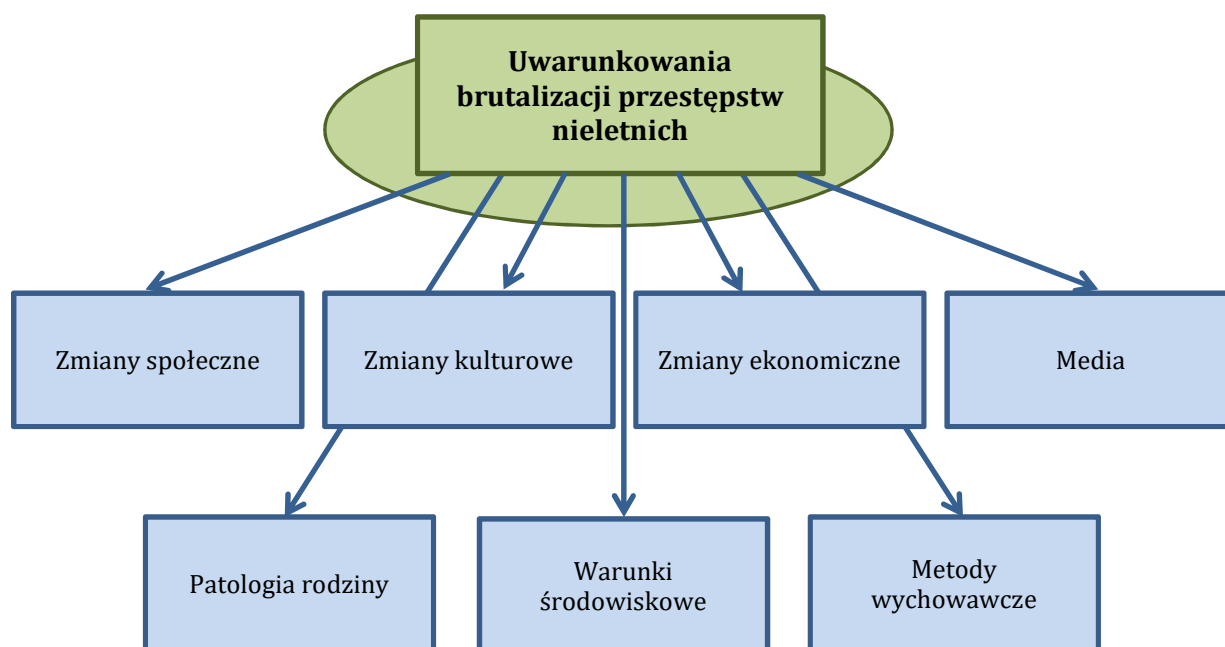
- w zakresie budowy ciała odróżnia ich przewaga osobników o budowie mezomorficznej (krzepkiej),
- charakteryzuje temperament energetyczny, emocjonalny, obserwuje się u nich silną impulsywność,
- są agresywni, destrukcyjni i czasem sadystyczni,
- charakteryzuje wrogość, zuchwałość, mściwość i niepodporządkowanie się autorytetom,
- w ich psychice obserwuje się tendencję do myślenia konkretnego, niechęć do symboli, brak wnikliwości intelektualnej,
- ich życie rodzinne jest źródłem destrukcyjnych emocji, konfliktów, co utrudnia uformowanie się sprawnej umysłowości oraz społecznie akceptowanej moralności (Glueck, 1965 za Mac, 2005: 43).

Psychologowie i policjanci podkreślają, że dzieci co rusz pozostawiane są same sobie. Coraz większa grupa młodzieży w wieku szkolnym „schodzi na manowce”, zagrażając równocześnie poczuciu bezpieczeństwa rówieśników, sąsiadów i społeczności lokalnej (Zajączkowski, 1998). Zjawiskiem specyficznym w ostatnich latach jest coraz częstsze dopuszczanie się przez dziewczęta czynów skierowanych przeciwko życiu i zdrowiu (Budrewicz, 1997). Wyodrębniono 4. kategorie pokrzywdzonych. Pierwszą były dziewczęta w podobnym wieku i często z tej samej

klasy. Do drugiej kategorii zaliczono członków rodziny (matki, babcie). Ofiarami nieletnich sprawczyń czynów karalnych byli również chłopcy. Do ostatniej grupy pokrzywdzonych zaliczono osoby przypadkowe (Hołyst, 2003: 17-18).

Brunon Hołyst – polski prawnik, profesor nauk prawnych, specjalizujący się w zagadnieniach kryminalistyki i kryminologii, pionier wiktymologii i suicydologii w Polsce – jest przekonany, iż brutalizacja przestępstw dokonanych przez nieletnich jest uwarunkowana wieloma czynnikami. Przyczyny tkwią w zmianach społecznych, kulturowych, ekonomicznych, mediach, patologii rodziny, warunkach środowiskowych i metodach wychowawczych (Hołyst, 2003: 17) – rys. 4.

Rys. 4. Uwarunkowania brutalizacji przestępstw dokonanych przez nieletnich

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Hołyst, 2003: 17.

Większość czynów przestępczych przez dziewczęta popełniana została spontanicznie, bez żadnych przygotowań. W sytuacjach konfliktowych nieletnie nie brały pod uwagę ewentualności ugodowego rozwiązania sprawy, nie zastanawiały się nad prawdopodobnymi konsekwencjami swojego zachowania. Opowiadając swoje wersje wydarzeń, sprawczynie starały się często wykazać, iż winę za dokonane przez nie czyny ponoszą osoby pokrzywdzone. Ponad połowa czynów karalnych została dokonana w grupie. Częstymi przypadkami popełnianych czynów karalnych jest rozgrywanie ich w miejscach publicznych i to w obecności świadków. Obecność osób trzecich powoduje często nabieranie przez te zajścia charakteru widowiska (Hołyst, 2003: 20-21).

Brunon Hołyst w swym opracowaniu pisze, iż „w próbach poszukiwania charakterystycznych cech osobowości jednostek, w tym także nieletnich, popełniających czyny przestępcze o najcięższym wymiarze gatunkowym R. Jenkins wyróżnił **niezsocjalizowany typ nieprzystosowania** (Jenkins, 1957; za Pospieszyl, Żabczyńska, 1980)” (Hołyst, 2003: 21).

W badaniach w przeprowadzonych na 90-osobowej nieletnich przestępców, wychowanków Schroniska dla Nieletnich w Gdańsku-Oliwie, stwierdzono istnienie przyczynowo-skutkowe związku między dysfunkcjonalnością rodzin, a zaburzonym, przestępczym stereotypem funkcjonowania dzieci i młodzieży (młodocianych) (Ligarzewska, 1998). W kolejnym badaniu Marty Ligarzewskiej nie potwierdzono związków agresywnej przestępczości nieletnich (zabójstwa) z występowaniem wzorców przemocy w ich środowisku rodzinnym. Według Brunona Hołysta „jedno z możliwych wyjaśnień odwołuje się do założenia, że modelowanie skrajnie agresywnych form zachowania nie dokonuje się w rodzinie, lecz poza nią, najczęściej w nieformalnych grupach rówieśniczych, zwykle takich, dla których agresja stanowi wyłączny cel i praktycznie jedyną formę manifestacji swego istnienia” (Hołyst, 2003: 23).

Psychologiczna – według Lesława Pyki – analiza zachowań agresywnych, nakierowanych wobec osób spoza własnej rodziny, których sprawcami są ludzie młodzi, wskazuje na ogół na kilka motywów pobić, uszkodzeń ciała i zabójstw. Są to:

- „Pragnienie doznania przyjemności związanej z rywalizacją, ryzykiem i ekscytacją jako stanami ekstremalnymi, porównywanymi do orgazmu, uniesienia związanego z wyrwaniem się z monotonii szarej codzienności. Towarzyszy temu cały zespół przeżyć, których normalny człowiek nie może zrozumieć. Pragnienie ich jest tym większe, im coraz częściej tego rodzaju uczucia towarzyszyły aktywności przestępczej nieletnich lub im wcześniej doznawali oni takich stanów.
- Przywłaszczenie, które w rozumieniu sprawcy przestępstwa może nastąpić po całkowitym unieszkodliwieniu ofiary.
- Zemsta i nienawiść zgeneralizowane na wszystkich ludzi lub na ich pewne urojone krzywdy, których doświadczył sprawca.
- Pragnienie władzy i dominowania nad słabszym, przerażonym i upokorzonym człowiekiem, wynikające z sadystycznych potrzeb pojawiających się u wielu ludzi wskutek stosowania przez rodziców wadliwych technik socjalizacyjnych” (Pytko, 1998; za Hołyst, 2003: 24).

Według Małgorzaty H. Kowalczyk przestępczość młodocianych cechuje się krótkotrwałą sytuacją zamiaru i czynu. Oznacza to, że popełnianie przestępstw przez młodocianych nie jest wynikiem szczegółowego planowania, opartego na dokładnej analizie za i przeciw. Konstatacja ta wskazuje na brak widocznych objawów demoralizacji sprawców, jednak z drugiej strony sugeruje, że doniosłe znaczenie w procesie kryminogenezy posiada silne zakłócenie równowagi pomiędzy czynnikami sprzyjającymi przestępstwu a hamującymi jego dokonanie, ze wskazaniem na pierwszą kategorię czynników (Kowalczyk, 2017: 38).

Zdaniem Piotra A. Stępnika (1989: 43 i dalsze) z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, popełnienie przestępstwa przez młodocianych najczęściej jest efektem silnego nacisku okoliczności sytuacyjnych. Sytuacje sprzyjające przestępstwu można pogrupować według źródła ich kształtowania się. Są to sytuacje powiązane z osobowością jednostki i jego działalnością lub z przedmiotem przestępczego zamachu oraz autonomiczne od podmiotu. Poza okolicznościami sprzyjającymi popełnieniu przestępstwa występują także okoliczności hamujące perspektywy jego popełnienia, do których zaliczono działania osób trzecich, zjawiska fizyczne (np. porę dnia), zorganizowaną ochronę obiektów, nieumiejętność pokonywania przez sprawcę przeszkód, nieumiejętność doboru sposobu osiągnięcia celu, brak kompletnej informacji o faktach i zjawiskach pozwiązanych z przestępczą aktywnością sprawcy (Stępnik, 1989: 49–50). Co się tyczy związku sytuacji przestępczych młodocianych z czynnikami środowiskowymi, Piotr A. Stępnik dokonuje ich rozróżnienia na sytuacje zależne środowiskowo lub okazjonalne. Pierwsze z nich, według ustaleń naukowca, są konsekwencją patologii środowiska życiowego sprawcy i wystąpiły znacznie częściej niż sytuacje okazjonalne. Sytuacje okazjonalne często poprzedzają czyny o charakterze chuligańskim, a także niektóre przeciwko wolności seksualnej, jednak przewidywanie popełnienia tych czynów jest bardzo trudne ze względu na ich przygodny charakter. Ustalając czynniki sytuacyjne z perspektywy sprawcy, zaznacza się sytuacyjny subiektywizm, co oznacza, że nie wszystkie jednostki wychowujące się w środowiskach patologicznych pod wpływem konkretnej sytuacji wkraczają na drogę przestępczą (vide Brunon Hołyst). Zdaniem autora, zaznaczenia wymaga stwierdzenie, że subiektywizm oznacza, iż „ta sama treść konkretnej sytuacji ma dla różnych osób różne znaczenie” (Stępnik, 1989: 54). Małgorzata H. Kowalczyk jest zdania, iż „znaczenie to nie tylko zdeterminowane jest poziomem dojrzałości psychospołecznej,

ale także nadrzędnym wobec niego systemem potrzeb. Ukierunkowuje on bowiem adekwatne lub nieadekwatne społecznie reakcje jednostek” (Kowalczyk, 2017: 39). Miejsca działania sprawców zależą najczęściej od spodziewanej korzyści, co, jak wiadomo, jest uwarunkowane zamożnością ofiar albo ich rodzin (Machel, 2007: 191).

Niepokojące jest obniżanie się wieku sprawców i wzrost okrucieństwa działań. Stały udział w dokonywaniu zbrodni mają młodociani i nieletni sprawcy. Przykładowo w 2001 roku wśród 1274 podejrzanych o dokonanie zabójstwa było 54 nieletnich działających samodzielnie lub współuczestniczących w dokonaniu zbrodni z młodocianymi sprawcami. W 2002 roku wśród 1206 podejrzanych było 51 nieletnich, w 2003 wśród 1015 podejrzanych było 30 nieletnich, a w 2004 – 31 (KGP, 2005).

Brane pod uwagę w badaniach czynniki i sytuacje wywołujące stan napięcia u młodocianych przestępców z pewnością nie były jedynymi, które wywoływały u badanych zachowania przestępcze. Stanowiły jednak zespół czynników ryzyka ze względu na swą długotrwałość, powtarzalność, brak przydatności konformistycznych sposobów redukcji stanów napięcia (np. niski poziom wykształcenia, który blokował możliwości realizacji oczekiwań finansowych) oraz utrwalone agresywne sposoby reagowania w sytuacjach napięcia (Komisarska, 2024b).

Wszystkie zachowania przestępcze zaczynają się poprzez bójki, ucieczki, kradzieże, wagarowanie. Podobieństwo zaburzeń osobowości dorosłych z zachowaniami buntowniczymi nieletnich jest ogromne i może świadczyć o tym, że młodociani w przyszłości będą poważnymi przestępcami (Bielska, 2003; por. Komisarska, 2024b).

Szeroka analiza problemu przybliży nas do poznania uwarunkowań zachowań przestępczych, w tym także zabójstw. Niektóre podejścia obarczone są jednak ryzykiem błędu z tego względu, że np. zabójstwo jakościowo różni się od innych form przemocy (Leyton, 1996a i 1996b; Buss, 2007: 37; Hołyst, 2003; Kowalczyk, 2017: 65; Majchrzyk, 2001: 83-100).

Każda z tych koncepcji realizuje odrębny kierunek reagowania na odmiennosc, dlatego warto się zastanowić, czy praktyka penitencjarna może czerpać bezpośrednio z tych teoretycznych ujęć, tworząc model penitencjarnego sprzyjania i hamowania przemocy.

2.3. Osobowy profil psychologiczny badanych przestępców

Adranna Skoczek pisze, że wykroczenia/przestępstwa "[...] różnią się nasileniem między sobą. Czym innym jest rabunek, a czym innym zabójstwo, przez co wyroki dla popełniających je także się różnią, dlatego też sposoby resocjalizacji muszą uwzględnić profil osobowościowy, taki jak: kryminologiczno-agresywny, impulsywno-agresywny, psychopatyczno-odwetowy, czy buntowniczo-podejrzliwy, jak również być dostosowane do warunków, w jakich przebywa skazany oraz jego motywacji do zmiany" (Skoczek, 2017: 12). Zaburzenia osobowości, jako jeden z powodów popełniania przestępstw jest zatem istotnym parametrem do badania i określania profili psychologicznych przestępców (Pospiszyl, 2002; por. Kucharewicz, 2008).

Paweł Kozłowski pisze, że młodociani przestępcy (szczególnie płęć męska) są: „skoncentrowani najbardziej na ofensywie życiowej związanej z hedonistycznym trybem życia. Chcą też mieć wpływ na innych, sami autonomicznie decydować o sobie, dążyć od sukcesu osobistego, odważnie i bezpardonowo brnąć w urozmaicone życie. Jednak ich skłonność do ułatwiania sobie życia sprawia, że do tych swoich sukcesów dążą nie wysiłkiem, lecz drogą na skróty, na co wskazuje system ich planów życiowych. Przy jednoczesnym braku kompetencji społecznych prowadzi to niestety do nieprzystosowanych zachowań i rozwoju kariery przestępczej. Wartości te umacniają negatywne „ja” nieletnich sprawców czynów karalnych. Taki obraz jest bliski temu charakterystycznemu dla młodocianych przestępców (Bielicki, 1991) i zdaje się wyjaśniać w pewnym zakresie dużą skłonność do ponownego łamania porządku społeczno-prawnego (Bartkowicz, Chudnicki, 2015: 137–148; Kozłowski, 2016: 179).

Konrad Kulawik i Filip Sieradzki piszą o zjawisku grypsarki, jako podkultury więziennej, stojącej »[...] w opozycji do działań kadry penitencjarnej, która usiłuje przeciwstawić się członkom dewiacyjnej grupy społecznej. Jednym z podstawowych założeń jej funkcjonowania jest utrudnianie codziennej pracy personelu jednostki penitencjarnej. Mowa tutaj bowiem o formie buntu wymierzonego w instytucję, jaką jest cały wymiar sprawiedliwości. Kazimierz Braun definiuje grypsere jako grupę funkcjonującą w każdej liczniejszej zbiorowości skazanych: „jest ona dynamiczna, elastycznie się rozwija i dostosowuje się do określonych warunków. Posiada własną obrzędowość grypserską, specyficzną hierarchię władzy, przywódców, ludzi pracujących na rzecz grupy, własne organy sądowe, nieformalny kodeks postępowania, specyficzne

słownictwo grupowe i wiele innych cech charakteryzujących to zjawisko podkultury grypsujących” (Braun, 1975: 51)« (Kulawik, Sieradzki, 2024: 78).

Kim są więźniowie skazani na kary długoterminowe, zwłaszcza skazani na dożywotnie pozbawienie wolności? Są to na ogół groźni i niebezpieczni przestępcy, skazani w głównej mierze za zabójstwo. Są wśród nich osoby szczególnie zdecydowane i brutalne, są osoby o niskim poziomie inteligencji i defektach osobowości, a także osoby uzależnione. To zabójcy na zlecenie i zabójcy, członkowie grup zorganizowanych. To więźniowie popełniający przestępstwo z premedytacją, perfidnie i z rzadko spotykanym okrucieństwem. Są to także kobiety i młodociani. To sprawcy zabijający w afekcie i z rozpacz. Ich profile osobowości i wiek są bardzo zróżnicowane. Badania Biura Penitencjarnego Centralnego Zarządu Służby Więziennej, opublikowane podczas konferencji naukowej w Ustce w 1999 r., podają następujące charakterystyki osób odbywających karę 25 lat pozbawienia wolności oraz karę dożywotniego pozbawienia wolności:

- zwykle są to osoby z niskim poziomem wykształcenia (podstawowe, gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, rzadziej średnie);
- najczęściej wywodzą się z rodzin o niskim lub bardzo niskim statusie społecznym (w tym z rodzin patologicznych);
- posiadają dużą liczbę tzw. deficytów wychowawczych (Pospiszyl, 1998);
- zwykle nie mają poczucia winy i opornie podejmują rozmowy na ten temat;
- szukają (zwykle prymitywnego, naiwnego) uzasadnienia dla popełnionej zbrodni;
- są często osobami socjo- i psychopatycznymi, a także uzależnionymi;
- są głęboko zdeprawowani, wykolejeni przestępczo;
- nie wykazują chęci zadośćuczynienia rodzinom ofiar, często uważają, że już skazanie jest wystarczającym zadośćuczynieniem;
- są jednocześnie sprawcami innych przestępstw (towarzyszących lub odrębnych) (Machel, 2003b: 206–207, Machel, 2007: 221-222).

Badania prowadzone dotychczas na świecie (Snyder, Sickmund, 2006: 63-92) pozwalają określić osobowy profil młodocianych sprawców brutalnych przestępstw:

- Zwykle jest to młodzież wywodząca się z rodzin, w których używane były fizyczne lub seksualne nadużycia, w których rodzice stosowali przemoc oraz zaniedbywali rozwój psychiczny i emocjonalny dziecka (znaczna część chłopców

popęniających przestępstwa wywodzi się z rodzin niepełnych) (Coughlin, Vuchinich, 1996).

- W przybliżeniu 50% chłopców, którzy doświadczyli maltretowania przed 12. rokiem życia, staje się przestępcami, dokonującymi gwałtownych zbrodni z użyciem przemocy.
- Popełnianie zbrodni poprzedzają ucieczki z domu, kontakt z narkotykami, ich rozprowadzanie, znaczące kradzieże oraz ataki na inne osoby, w celu wyrządzenia im krzywdy.
- Młodzież ta cechuje się brakiem zdolności do okazywania uczuć, brakiem wyrzutów sumienia, niespołecznym zachowaniem, a w kontaktach szkolnych – niepowodzeniami w nauce i brakiem pozytywnych kontaktów z rówieśnikami.
- Duża część młodzieży popełniającej zbrodnie (10–30%) przejawia symptomy głębokiej depresji, a także (Parker, Morton, Lingefest, Johnson, 2005): brak kontroli gniewu, niskie poczucie własnej wartości, wysoki poziom lęku i ograniczoną zdolność do kontrolowania emocji.
- Podobnym profilem osobowym charakteryzują się młode przestępczynie – na ogół pochodzące z rodzin ubogich, posiadające przeszłość narkotykową, często maltretowane i wykorzystywane seksualnie w dzieciństwie.
- Wyraźnie wzrasta ilość przestępstw o zabarwieniu agresywnym dokonywanych przez kobiety – w tym zabójstw oraz przestępstw seksualnych. Ważnym czynnikiem różnicującym przestępstwa seksualne dziewcząt i chłopców jest wiek sprawców – u chłopców rozpoczynają się one średnio w 13. roku życia, u dziewcząt w wieku 14–15 lat. Zaciera się granica w przeżywaniu i okazywaniu agresji pomiędzy dziewczętami i chłopcami. Nieletnie dziewczęta dokonują coraz więcej czynów agresywnych i tworzą grupy przestępcze (Jaworska, 2012: 146-151).

Jedną z najistotniejszych przyczyn kształtowania się nieprawidłowej osobowości młodocianych przestępców jest brak związków emocjonalnych w rodzinie. Jeszcze na początku XIX wieku obowiązywała w Europie zasada zdecydowanego powstrzymywania się przed okazywaniem dziecku czułości i miłości (Tazbir, 1997).

Zrozumienie przestępczości nieletnich musi uwzględniać szeroką perspektywę społeczną, kulturową i osobową. Prawdopodobną przyczynę znacznej części przestępstw z użyciem przemocy stanowi dysfunkcjonalność mózgu. W ostatnich latach w zakresie predyspozycji osobowych do zrozumienia popełniania brutalnych przestępstw przez młodych ludzi zaczęto wykorzystywać badania nad psychopatią, która jeszcze nie tak dawno była wiązana wyłącznie z zaburzeniami wykształconej

osobowości osób dorosłych (Kotler, McMahon, 2005). Psychopatia najczęściej definiowana jest przez cechy osobowościowe oraz zespół społecznie dewiacyjnych zachowań. W rezultacie zdiagnozowanie osobowości psychopatycznej nie jest prostym zadaniem (Siemienkiewicz, 2017: 154-166). Dla przykładu jednostka o osobowości aspołecznej charakteryzuje się niską Ugodowością i niską Sumiennością (Pervin, John, 2002).

Według Anetty Jaworskiej „w związku z narastającą falą brutalnych przestępstw wśród coraz młodszej populacji dzieci i młodzieży oraz silnych związków psychopatii z zachowaniami antyspołecznymi i stosowaniem przemocy należałoby zwrócić baczniejszą uwagę na możliwość diagnozowania tego zaburzenia we wcześniejszych stadiach rozwoju człowieka” (Jaworska, 2012: 147).

Robert Hare – kanadyjski psycholog sądowy, znany ze swoich badań w dziedzinie psychologii kryminalnej – wymienia następujące cechy charakteryzujące dziecięcą psychopatię (cyt. za: Barwiński, Gierowski, 2008: 399):

- „bezczelne i nawracające kłamstwa;
- obojętność wobec uczuć innych ludzi;
- buntownicza postawa wobec dorosłych i wszelkich reguł;
- ciągłe stwarzanie problemów, brak reakcji na groźbę kary;
- drobne kradzieże;
- agresywność, bójki, dręczenie słabszych;
- powtarzające się wagarowanie, uciekanie z domu, włóczęgostwo;
- skłonność do dręczenia lub zabijania zwierząt;
- wczesne eksperymenty seksualne;
- wandalizm, podpalenia” (Barwiński, Gierowski, 2008: 399).

Anetta Jaworska twierdzi, iż „w zakresie cech wewnętrznych występują: zaburzenia uczuciowości niższej, przewlekłe stany napięcia nerwowego, niestabilność emocjonalna (od depresji do euforii). Osobowość antyspołeczna może występować w połączeniu z takimi kategoriami zachowania, jak: zaburzenia lękowe, zaburzenia depresyjne, uzależnienia od substancji psychoaktywnych czy zaburzenia nawyków i popędów. [...] Cechą charakterystyczną jednostek o zdiagnozowanej osobowości antyspołecznej jest również stanowcze zaprzeczanie posiadaniu wymienionych negatywnych cech osobowości, a często ocena siebie jako osoby uczciwej i wrażliwej. Jednocześnie występuje brak współczucia, smutku, żalu z powodu konsekwencji

wyrządzenia krzywdy swoim bliskim lub innym ludziom. W zamian za to okazują: obojętność, arogancję, cynizm, gruboskórność, lekceważenie cierpienia ofiar. [...] Jednocześnie osłabienie funkcji panowania nad emocjami skutkuje wysokim w tej populacji poziomem lęku, stanów niepewności i poczucia niższej wartości” (Jaworska, 2012: 149-150).

Jak dowodzi w swoich badaniach Krystyna Ostrowska (1981), sprawcy przestępstw pragną doznawać uczuć od innych, oraz zaspokajania ich potrzeb emocjonalnych. W badaniach swych autorka stwierdza równocześnie, że uwięzienie w zakładzie karnym, wywołuje znaczną labilność emocjonalną, ambiwalencję uczuć. Jakkolwiek osadzeni pragną być kochani i kogoś kochać, widzą innych jako wrogich sobie. **Do rozwoju osobowości antyspołecznej przyczynia się w niemałym stopniu, osadzanie w zakładach karnych** (Ostrowska, 1981).

W badaniach zwraca się również uwagę na takie właściwości osobowości, jak „drażliwość” i „wrażliwość emocjonalna”, na co opracowano odpowiednią skalę (Caprara, Renzi, 1981). „Drażliwość” zdefiniowana została jako skłonność do impulsywnego reagowania zdecydowanym, a nawet nieuprzejmym sprzeciwem na najmniejszą prowokację lub niezgodę. Natomiast „wrażliwość emocjonalną” określono jako skłonność do doświadczania uczucia dyskomfortu, bezradności, nieadekwatności i poczucia bycia zranionym. Wywnioskowano, że w obydwu przypadkach fundamentalne znaczenie odgrywa tolerancja na frustrację oraz umiejętność panowania nad własnymi reakcjami w sytuacji, gdy jest się poddanym działaniu różnego rodzaju stresów, niepowodzeń i prowokacji. Brak takiej tolerancji może wiązać się z zachowaniami agresywnymi, o znacznym nawet natężeniu, w przypadku doświadczania frustracji (Hołyst, 2003: 24-25).

Czyny przestępcze nieletnich i młodocianych skierowane przeciw życiu i zdrowiu są dokonywane często w wyniku działalności młodzieżowej grupy przestępczej. W większości przypadków powstają spontanicznie, z reguły na czas popełnienia czynu. Grupa wzmacnia agresywność ich członków, daje poczucie anonimowości. Takie grupy młodzieżowe cechuje okrucieństwo, znęcanie się nad słabszymi, gniew. Przestępczość nieletnich w grupach jest jednym z etapów demoralizacji (Hołyst, 2003: 28-30).

Działanie przestępcze może opierać się na kilku motywach np. zabójstwo na tle seksualnym, ale i pragnienia zemsty. Diagnozowanie motywu popełnienia czynu zabronionego jest nie lada wyczynem. Należy brać pod uwagę profil osobowościowy,

motyw i cel działania, sytuację, okoliczności, obserwatorów, wyjaśnienia oskarżonego, obserwację, napięcie motywacyjne. Niekiedy ważnym jest odwołanie się do opinii biegłych psychologów, lekarzy, lekarzy psychiatrów (Kofta, 2000 za: Hołyst, 2009).

Tylko poprzez właściwe oddziaływania wychowawcze, dobór metod, zadań i środków oraz własne postawy i zachowania możliwe jest stworzenie na gruncie penitencjarnym sytuacji wychowawczych sprzyjających podmiotowemu kreowaniu procesu poznania i urzeczywistniania wartości. Urzeczywistniane wartości są osiągnięciem wychowawczym, umacniającym postawy wartościowe, wprowadzającym porządek w jakość i treść człowieczeństwa wychowanka (Chałas, 2006: 106).

2.4. Młodociani przestępcy w więzieniu

Polemika związana z karą pozbawienia wolności skupiona jest wokół dwóch głównych idei filozoficznych: idei kary jako odwetu (sprawiedliwej, proporcjonalnej do wagi przestępstwa, odpłaty) za zło (przy czym zło nie jest kategorią naukową lecz należy do kultury i religii, w których przechowuje się jego rzeczywista treść i sens) (Utrat-Milecki, 2006: 50) oraz prewencji.

Więzienie to specyficzne i nienaturalne miejsce, które powstało w odpowiedzi na zapotrzebowanie społeczne, by realizować określone cele i zadania. To też miejsce, gdzie ludzie w różnym wieku, poczynawszy od młodocianych, a na seniorach skończywszy, za swoje błędne postępowanie spędzają czas obarczony wieloma dolegliwościami i niedomaganiem. Świat więzienny nie jest urządzony na wzór świata otwartego, wolnego. Może to trywialne stwierdzenie, ale niosące ze sobą olbrzymi bagaż konsekwencji i kolosalną inność w konstrukcji fotografii z życia. Wizerunki zza krat są nasączone mozolną pracą personelu penitencjarnego z jasno wytyczonym kierunkiem działania, tj. bardziej lub mniej udaną próbą zakorzenienia skazanych w paradygmacie wartości życia społecznego i zaproszenia do konstruowania lepszych modeli i obrazów ilustrujących istnienie ludzkie (Przybyliński, 2022: 119-133).

Więzienie to zakład karny lub poprawczy, w którym osoby są prawnie i fizycznie ograniczone oraz pozbawione pewnych swobód. Wielu naukowców i badaczy podziela pogląd, że pozbawienie wolności pozbawia więźniów podstawowych praw i negatywnie wpływa na nich, zarówno fizycznie, jak i psychicznie, pozostawiając ich bezsilnymi i zinstytucjonalizowanymi (Clemmer, 1958; Cohen, 1979; Cohen & Taylor, 1981; De

Viggiani, 2003; Bałandynowicz, 2021b). Coraz liczniejsza literatura omawia, jak ludzie adaptują się do życia w więzieniu. Niektórzy naukowcy twierdzą, że więźniowie borykają się z problemami ze zdrowiem psychicznym (Clemmer, 1958; Sykes, 1958; Toch, 1977; Zamble i Porporino, 1988). Sykes (1958) rozwinął koncepcję „ból uwięzienia”, aby opisać różne warunki, formy deprywacji i doświadczenia więźniów istniejące w instytucji więziennej. Autor zidentyfikował pięć kategorii deprywacji w życiu więziennym: dobra, usługi, autonomia, relacje seksualne i bezpieczeństwo. Zatem, według Sykesa, więźniowie są zmuszeni przystosować się do życia w środowisku instytucji totalnej, przechodząc próbę życia więziennego (Clemmer, 1958; Sykes, 1958). Sykes zauważył, że przede wszystkim najtrudniejszym aspektem „ból uwięzienia” jest uznanie przez więźnia, że „uwięzienie przestępcy stanowi świadome, moralne odrzucenie przestępcy przez wolną społeczność” (Sykes, 1958, s. X).

2.4.1. Wychowanie młodego człowieka w rzeczywistości więziennej

Postulat, iż więzienie powinno być nie tylko dolegliwością, która zniechęca od popełnienia przestępstwa, lecz również instytucją mającą pełnić zadania wychowawcze, stał się w XX wieku bardzo powszechny, iż niektórzy naukowcy uważali, że trąci to banałem (Świda, Świda, 1961: 10).

W programie szkoleń kadr administracji więziennej w szerokim zakresie uwzględniana jest pedagogika i psychologia. Ważnym jest aby do tych szkoleń wykorzystywany był odpowiedni arsenał środków. Należy jednak pamiętać, iż kształtowanie psychiki i postawy dziecka, czy też młodocianego jest zadaniem niesłychanie złożonym. Tego niesłychanie trudnego zadania nie można osiągnąć za pomocą tylko takich środków, jak skierowanie więźnia do pracy, uczenie go na kursach zawodowych, umożliwienie mu korzystania z biblioteki więziennej, oglądanie TV itp. Wymienione środki są dobrze znane przestępcy z okresu wolności i nie robią na nim żadnego szczególnego wrażenia. Uzupełnienie tych środków karami, ulgami czy umoralniającymi rozmowami również nie może rokować wielkiej nadziei na zakładany rezultat. **Wychowanie** nie można realizować za pomocą pojedynczych, wyrwanych elementów. Człowieka kształtuje całokształt życiowych sytuacji, w których on się znajduje. Jeżeli system penitencjarny chce skutecznie oddziaływać wychowawczo, należy życie więźnia tak zorganizować, aby całokształt tego życia sprzyjał powstawaniu w nim określonych cech, postaw i nawyków (Świda, Świda, 1961: 11-12).

Więzienie powinno być powołane jako instytucja wychowawcza, a nie jako instytucja kary pozbawienia wolności.

Wobec tego – za Hanną i Witoldem Świdą – *„powstaje zasadnicze pytanie: czy funkcja wychowania jest w ogóle możliwa do realizacji w więzieniu, które ze swej istoty nie jest [...] instytucją wychowawczą i musi spełniać funkcję kary i dozoru, i czy wszelkie podejmowane wysiłki wychowawcze są z góry skazane na niepowodzenie?”* (Świda, Świda, 1961: 16).

Teoretycznie należy stwierdzić, iż jest możliwe wykonanie kary pozbawienia wolności, w której wychowanie stanowiłoby główne zadanie. Byłoby to możliwe wówczas, gdyby kara pozbawienia wolności, której – według Hanny i Witolda Świdów – czas trwania nie byłby z góry oznaczony, odbywano ją na zwiększonym zamkniętym terenie, gdzie utalentowani wychowawcy organizowaliby wśród przestępców swobodne i różnorodne życie społeczne, w którym kształtowałyby się u skazanych pozytywne społecznie nawyki i postawy (Świda, Świda, 1961: 16), a praktycznie zmiana prawa, nowe obiekty więzienne, zatrudnienie wysokopłatnych i wykształconych wychowawców, zatrudnienie znacznie liczniejszego personelu ochronnego na skutek likwidacji systemu cel i duże wydatki. Niestety jest to utopią, ze względu na wydatki i braku prawdopodobieństwa, że zlikwiduje się przez to problem recydywy, a przestępczość zmaleje do minimum (Świda, Świda, 1961: 17).

2.4.2. Eksperyment wychowawczy w podkaliskim Szczypiornie w latach 1958-1974 w Zakładzie Karnym dla Młodocianych Więźniów

„Życie Kalisza” ów eksperyment opisuje z perspektywy czasu. „Więzienie w Szczypiornie było nietypową jednostką, w której młodociani więźniowie uczęszczali do zasadniczej szkoły lub technikum samochodowego. Był to zakład typu półotwartego dla około 200 skazanych. Do eksperymentu typowano więźniów trudnych, zdemoralizowanych, z długim doświadczeniem przestępczym i więziennym, którym pozostało do końca kary minimum 3 lata (wymogi wynikające z czasu trwania nauki). Typowanie więźniów odbywało się po rozmowie jaką z nimi przeprowadzał zespół reprezentujący więzienie w Szczypiornie i analizie akt osobowych. Nieprzypadkowy był też dobór funkcjonariuszy pracujących w tym więzieniu. Stronę naukową eksperymentu

zabezpieczali naukowcy Witold Świda (Uniwersytet Wrocławski) i Hanna Świda (Uniwersytet Warszawski)” (Życie Kalisza, 2023).

Praca wychowawcza w Szczypiornie oparta została – według Hanny i Witolda Świdów – o dwa podstawowe założenia. *Pierwszy* z nich postuluje konieczność dotarcia do osobowości więźnia, tak aby proces wychowawczy odbywał się z jego udziałem. Drugim istotnym założeniem jest, aby system wychowawczy w zakładzie zmierzał do wprowadzenia przestępców w życie praworządnego społeczeństwa, uczył żyć w grupie społecznej i dokonywać prawidłowego wyboru drogi postępowania, nie zaś pacył osobowość, niszczył nerwy i powodował u ludzi psychiczne kalectwo (Świda, Świda, 1961: 48). Niezwykle ważnym środkiem resocjalizacji, także próby, była przepustka. Podczas takiej przepustki młodociany uczył się właściwego zachowania w sytuacji pełnej swobody, kiedy nikt go nie pilnował (Machel, 2007: 66).

Założenia pracy wychowawczej eksperymentu w Szczypiornie:

1. Zakład jak najmniej powinien przypominać więzienie.
2. Zerwanie z całkowitą zależnością więźnia od strażnika.
3. Zniesienie zbytecznych ograniczeń.
4. Wychowanie poprzez życie zespołowe w zakładzie.
5. Oparcie organizacji życia społecznego na grupach koleżeńskich.
6. Liczenie się z zainteresowaniami i poziomem intelektualnym więźniów.
7. Wytworzenie związku uczuciowego więźnia z zakładem.
8. Dynamizm życia w zakładzie.
9. Ojcowski stosunek administracji do więźniów.
10. Oswajanie więźniów z wolnością.
11. Nauczenie więźniów odpowiedniego zawodu.
12. Indywidualizacja metod wychowawczych.
13. Dynamika stawianych wymagań.
14. Lecniczy charakter metod wychowawczych.
15. Bliski kontakt z rodziną.
16. Utrzymanie kontaktu z kulturalnym i politycznym życiem w kraju.
17. Niezrywanie kontaktu z więźniem po jego wyjściu na wolność (Świda, Świda, 1961: 46-68).

„Przełomowym momentem dla prowadzenia eksperymentu okazał się dzień 6 grudnia 1959 roku. Doszło wówczas do ucieczki 16 więźniów. Skazani uciekli podkopem prowadzącym z sypialni. Jak stwierdzono ucieczka nie miała bezpośredniego związku z założeniami eksperymentu a w zaniedbaniach służby ochrony. Jednak ucieczka była wodą na młyn dla tych pracowników centrali SW, którzy byli przeciwnikami eksperymentu. Naczelnika więzienia odwołano, zwolniono kilka osób, a naukowcy autorzy eksperymentu W. Świda i H. Świda wycofali się. Jednak więzienia nie zlikwidowano, ale też nie kontynuowano eksperymentu według koncepcji W. i H. Świdów. W 1962 r. w Ośrodku Badań Penitencjarnych Ministerstwa Sprawiedliwości opracowano program ukierunkowujący dalszą działalność więzienia dla młodocianych. Cele pracy reedukacyjnej pozostały takie same, jak i zakres metod wychowawczych. [...] Zmieniły się założenia eksperymentu, a zmieniająca się polityka państwa w zakresie wykonania kary pozbawienia wolności na zdecydowanie bardziej represyjną doprowadziła do zakończenia eksperymentu. Następstwem była likwidacja w 1974 roku więzienia w Szczypiornie. Jednak przez cały ten okres w więzieniu funkcjonowała szkoła zawodowa i technikum samochodowe” (Życie Kalisza, 2023).

Teodor Szymanowski (1968, s. 189–193), badając zjawisko powrotności młodocianych z trzech zakładów: ze Sztumu, z Ławy i ze Szczypiorna, podkreśla, że recydywa penitencjarna osób zwalnianych z zakładu w Szczypiornie jest znacznie niższa niż z pozostałych dwóch zakładów. Zwraca uwagę, „iż żaden ze zwolnionych – absolwentów zasadniczej szkoły zawodowej i technikum w Szczypiornie nie stał się w badanym okresie recydywistą” (Szymanowski, 1968: 189-193).

Zadaniem eksperymentu było nie tylko sprawdzenie, czy stosowanie określonych założeń wychowawczych daje pozytywny rezultat, ale także ustalenie, jakimi konkretnymi metodami wychowawczymi należy je realizować (Świda, Świda, 1961: 68).

2.5. Wartości, cele i plany życiowe – czynniki dynamizujące rozwój osobowości młodocianych przestępców

Wartości, cele i plany życiowe przestępców, choć często zniekształcone lub skupione na przestępczości (np. status w grupie przestępczej, bogactwo z nielegalnych źródeł), są kluczowe dla zrozumienia, jak ich osobowość się rozwija lub degeneruje, mogą motywować do dalszych działań lub – w przypadku terapii i resocjalizacji – prowadzić do pozytywnych zmian i porzucenia przestępczego stylu życia.

2.5.1. Wartość człowieka w świecie współczesnym – odkrywanie sensu życia

Charles William Morris w dyskusji z R. Herbertem Lepley'em posługuje się terminem „aksjologia opisowa”, mając na myśli aksjologiczne badania opisowe prowadzone w naukach społecznych. Zakłada się w nich, że określone kultury, podkultury, jednostki ludzkie lub całe grupy społeczne można oceniać i charakteryzować według właściwej im wartości, które preferują, odrzucają lub odnoszą się do nich w sposób ambiwalentny (Lepley, 1949: 394). Badania takie umożliwiają wyjaśnienie zachowań ludzkich i grup społecznych, w tym zachowań aspołecznych, antyprawnych i przestępczych. Wartości pozostają zawsze w określonych relacjach z innymi faktami społecznymi i kulturowymi – mają charakter kontekstowy (Bieliński, 1991: 5-6).

Według Pawła Kozłowskiego wartości stanowią jeden z wyznaczników celów i planów życiowych człowieka, który jest zarówno twórcą, jak i odbiorcą wartości. Wartości wymagają działań i są uwarunkowane głównie z nimi, a w mniejszej części z uczuciami. Gdy coś jest dla jednostki istotne, wartościowe, realizuje ona to, pomimo różnych stanów emocjonalnych – smutku, radości, zaniepokojenia, poirytowania (Kozłowski, 2016: 75).

Według Kazimierza Pierzchały: „człowiek, dysponując paletą specyficznych uwarunkowań wewnętrznych, do których w pierwszej kolejności należą adekwatne poczucie własnej wartości, poczucie koherencji i wyważony poziom optymizmu, jest w stanie przeciwstawiać się niepomysłnym okolicznościom życia, a przy stosownym, wieloaspektowym poziomie wsparcia zewnętrznego – na trwałe wprowadzać w swoje

życie prorozwojowe zmiany i w rezultacie wrócić na ścieżkę dobra” (Pierzchała, 2021: 279-280; Jaworska, 2016: 12).

Według założenia **zakłady penitencjarne powinny** starać się, kształtować u skazanych właściwy stosunek do świata wartości, do społeczeństwa, do drugiego człowieka, do świata kultury i przyrody, a także do samego siebie.

W efekcie aktywności prowokowanych u podopiecznych powinny powstać nowe parametry tożsamości, takie jak: zaradność życiowa, poczucie własnej wartości, umiejętność podejmowania właściwych decyzji stosownie do sytuacji. ZK zostały powołane i istnieją po to, by chronić prawa i wartości społeczeństwa. Już nestor „pedagogiki Czesław Czapów postulował, aby oddziaływania resocjalizacyjne były ukierunkowane nie tylko na ład społeczny, ale także na rozwój wolności ludzkich, a w głównej mierze prawa do godności i poszanowania każdego człowieka jako jednostki ludzkiej. Człowiek pozbawiony wolności (w tym – głównie – wolności wyboru) traci swoją podmiotowość, a tym samym potencjalność ponoszenia odpowiedzialności za własne postępowanie” (Jaworska, 2016: 21; Pierzchała, 2023: 24).

Eugeniusz Bielicki zauważył, że pod względem intensywności występowania poszczególnych wartości (służące otwartości na doświadczenie. Tworzą ją: samosterowalność, stymulacja i hedonizm) dominuje u nich hedonistyczna orientacja wartościująca. Zgodnie z nią celem życia, jeżeli nie jedynym, to dominującym, są przyjemność i rozkosz, stanowiące główny asumpt postępowania. Cele życiowe i plany są ściśle podporządkowane tej orientacji, a droga do sukcesu życiowego opiera się na wartościach hedonistycznych. W tej grupie społecznej dominuje aprobata wartości typowo indywidualistycznych, które ułatwiają realizację hedonistycznego trybu życia, dobór społecznych środków do osiągnięcia celów oraz umożliwiają tak zwany cwaniacki styl (Bielicki, 1991).

Pojęcie orientacji wartościującej wyrażone przez specjalistów różnych dziedzin nauki można interpretować następująco:

- charakterystyczną świadomość, mentalność jednostek lub grup społecznych przejawiającą się w odmienności dążeń do tego co jest dozwolone lub jest zabronione w ich określonej sytuacji,
- przejaw obecności określonych, fundamentalnych elementów osobowościowo-wartościujących, wyznaczających ukierunkowanie aktywności jednostek lub grup społecznych,

- sposób wyobrażenia otaczającego świata, zdarzeń w nim, ich wartościowanie, od czego uwarunkowany jest sposób działania jednostek i grup społecznych uzależniony emocjonalno-przystosowawczymi, tradycyjno-nawykowymi bądź uzasadnionymi czynnikami,
- przyjęcie, że orientacja wartościująca jest zasadą wartościowania, zasadą wyboru alternatyw spośród wielu przyległych zjawisk z zakresu wzajemnego oddziaływania społecznego, wyborów z punktu widzenia przyjętych uregulowań organizacji życia społecznego, moralności, w zależności od tego, jakie trendy i tendencje wartościowania zebrały się w doświadczeniu życiowym jednostki bądź grupy (Bielicki, 1991: 20).

Wartości dzielą się na bezpośrednie i ostateczne. Wartości bezpośrednie, rozumiane jako obyczajowe, to takie jak: solidarność młodocianych, przynależność do grupy, przeciwstawianie się dorosłym itd.

Drugi rodzaj internalizacji wartości młodocianych jest związany z ego idealnym, stanowiącym system aspiracji, ideałów, ostatecznych celów. Kształtuje się ono głównie w okresie adolescencji. Wówczas to zamierzone uwewnętrznienie wartości nabiera coraz istotniejszego znaczenia. W okresie młodzieńczym nabyte wcześniej wartości są ponownie oceniane i formowane w system (Settlage, 1972: 74–92, za: Oleś, 1989: 26).

Coraz bardziej samodzielnie określany system wartości daje nastolatkowi poczucie odrębności i niepowtarzalności, dlatego też wartości uznawane przez niego za priorytetowe traktowane są często bezwzględnie i pryncypialnie (Bakiera, 2009: 62). Irena Obuchowska (Obuchowska, 2004: 163–201) nazywa to **zjawiskiem rygoryzmu moralnego**, który charakteryzuje się tym, że młodzież traktuje w szczególności kluczowo postępowanie według uznanych za własne wartości i reguł, a umotywowanie tego poczynania jest oznaczone radykalizmem, brakiem jakichkolwiek odstępstw. Tym bardziej istotną grupą odniesienia w procesie kształtowania systemu wartości w okresie dojrzewania stają się rówieśnicy, czego wyrazem jest konformizm moralny wobec nich (Kielar-Turska, 2000: s. 315–316; Kozłowski, 2016: 78).

Warto także zwrócić uwagę, analizując cele życiowe, na podkreślane przez Meg J. Rohan (2000: 255-277) rozróżnienie pomiędzy tym, **co pożądanego**, i tym, **co godne pożądania**. Pierwszy przejaw powiązany jest z tym, co jednostka rzeczywiście chce robić, a drugi odnosi się do tego, co uważa, że powinna robić. Taka dwudzielnosc pojawia się często u młodzieży społecznie nieprzystosowanej (m.in. młodocianych),

wobec której stawia się wymagania związane z narzucaniem realizowania celów pożądaných z perspektywy oczekiwań społecznych (Kozłowski, 2016: 84).

Z punktu widzenia potrzeb niniejszej pracy, mającej charakter interpersonalny z nasileniem pedagogiki, w rozważaniach nad problematyką wartości i orientacji wartościującej pracy skazanego ważne jest to co może przyczynić się do wyjaśnienia uwarunkowań wartości pracy młodocianych skazanych w procesie resocjalizacji tam, gdzie znane są tradycyjnie już niejako teorie na ww. temat, wyrosłe na gruncie szkół antropologicznych, skrajnie i umiarkowanie pedagogicznych, czy też socjologicznych, psychologicznych nie mogących się z tym zadaniem skutecznie uporać.

Warto pamiętać, że hierarchia wartości jest dynamiczna i może zmieniać się w ciągu życia.

2.5.2. Cele życiowe skazanego – z perspektywy prawa i resocjalizacji

Cele, podobnie jak wartości, dzielą się na kognitywne (poznawcze) i motywacyjne. Są określane przez Gordona B. Moskowitza & Heidi Granta (Moskowitz, Grant, 2009) jako jedne z ważniejszych kategorii psychologicznych.

Marvin Zuckerman stwierdza, że wpływ na kreowanie zachowań celowych w znacznym stopniu mają zależne od uczenia się – takie cechy osobowości, jak: postawy, wartości, przekonania (Zuckerman, 1991: 129)

Cele życiowe są zależne od czynników środowiskowych. W zależności od nich młodzież żyjąca na dobrym poziomie społeczno-ekonomicznym kreuje inne, bardziej wyrafinowane cele. Młodzież pochodząca z kręgów czy społeczeństw o niższym statusie materialnym widzi węższe, bardziej pragmatyczne cele życiowe, nastawione na zaspokojenie bardziej podstawowych potrzeb życiowych (Barinov, 2012: 91–99).

Szczególnie istotna jest restrukturyzacja (odpowiednie dopasowanie) celów życiowych młodzieży włączanej w proces terapii czy resocjalizacji. Ważne jest jednak, by te cele, które są wygenerowane przez samych podopiecznych, nie były z zasady odrzucane (Kozłowski, 2016: 89).

2.5.3. Plany życiowe – wyznaczone cele, marzenia i dążenia, kształtujące przyszłe działania

Plany życiowe zaliczane są do katalogu zasobów człowieka. Stanowią niebagatelny czynnik uruchamiający proces zmiany w otocze wartości i celów (Bielawiec, 1988). Zdolność do tworzenia planów na przyszłość w rozwoju człowieka zbiega się z okresem dojrzewania biologicznego i dorastania społecznego (Inhelder, Piaget, 1970).

Według Henry Alexandera Murray'a tworzenie planów życiowych, wyobrażanie sobie siebie w przyszłości pozwala młodocianemu osiągnąć świadomość sprawstwa i autonomii oraz budować zdolność kierowania własnym życiem i rozwojem. Taką formę aktywności określa się mianem działania. Działanie (*action, proaction*) jest przeciwstawiane zachowaniu, ponieważ zachowanie jest wywołane przez czynniki zewnętrzne, a działanie wypływa z wewnętrznej motywacji (Murray, 1964).

Walerij Szewczuk określił cztery podstawowe etapy realizacji planów życiowych. Kształtują się one i konkretyzują w okresie adolescencji, by ustabilizować się w okresie wczesnej dorosłości. W drugim okresie dorosłości plany są wdrażane w życie. Wtenczas siły zostają ukierunkowane nie tyle na poszukiwanie i formułowanie planów, ile na osiągnięcie ustalonych celów. W. Szewczuk nazywa ten proces „progresywną ekspansją” z wyraźnym stanowiskiem przyszłościowym. Proces ten trwa aż do kulminacyjnego osiągnięcia założeń danej jednostki. Następnie wchodzi ona w trzeci okres, zwany „regresywną ekspansją”, po którym następuje czwarty, czyli starość (Szewczuk, 1975: 391-395).

Plany życiowe to Twój osobisty „mapa”, która prowadzi człowieka przez życie, określając, dokąd chce dojść i jak tam dotrzeć.

2.6. Rola i znaczenie łączności młodocianych przestępców z rodziną

Zakres prawa do **utrzymywania więzi z rodziną** i innymi bliskimi został uregulowany w wielu przepisach związanych z różnymi aspektami wykonywania kary pozbawienia wolności (por. art. 87, 87a, art. 90 pkt 6, art. 91 pkt 7 i 8, art. 91a, 92 pkt 9 i 10, art. 95 § 2, **art. 105**, 138–141a, art. 247 k.k.w., 1997). W literaturze przyjmuje się, że „określenie członka rodziny jest tu rozmyślnie bardzo szerokie i właściwie niezdefiniowane, ponieważ jest ono uzupełnione pojęciem osoby bliskiej. Taką osobą

bliską może być konkubent, przyjaciel lub nawet ktoś z rodziny, którego stopnia pokrewieństwa nie zawsze da się dokładnie określić” (Szymanowski, 1998: 244).

W badaniach analizujących sytuację rodzin pod względem kryminogennej roli zwykle uwzględnia się przejawy patologizacji ze wskazaniem na zachowania przestępcze (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 85).

Zdaniem Jerzego Śliwowskiego podstawowe znaczenie w przypadku utrzymywania więzi z rodziną posiada wzbudzenie w skazanym przekonania, że jest on nadal członkiem swego środowiska, w głównej mierze rodzinnego, że musi do niego wrócić i że jest ono i będzie nadal jego domem i światem (Śliwowski, 1978: 183). Utrzymywanie kontaktów z rodziną i osobami bliskimi stanowi również istotny czynnik przeciwdziałający procesowi „prizonizacji” i przyczyniający się do zaspokojenia potrzeb uczuciowych, bezpieczeństwa skazanych i niekiedy pozwala na ich poprawę (Szymanowski, 1998: 244; Żywucka-Kozłowska, Juszka, 2011: 563–564).

Artykuł 105 k.k.w. (1997) ustanawia zasadę, że skazanemu należy umożliwiać utrzymywanie więzi w głównej mierze z rodziną i innymi osobami bliskimi. Jak słusznie zauważono w piśmiennictwie, „jest to niezbędne, pobyt w więzieniu jest bowiem ze swego założenia pobytem czasowym. Po jego zakończeniu osoba ta wróci do rodziny, ważne by miała dokąd wrócić. Wsparcie ze strony rodziny i zagwarantowanie miejsca powrotu po opuszczeniu zakładu karnego są także ważnym elementem gwarancyjnym, powodującym zmniejszenie niebezpieczeństwa recydywy. Ponadto niedopuszczalna jest izolacja bardziej dotkliwa, niż jest to bezwzględnie konieczne. Zatem nie można ograniczać osadzonemu kontaktów z rodziną, byłaby to bowiem dodatkowa i niepotrzebna dolegliwość” (Niełaczna, Klaus, 2008: 156). Wreszcie akcentuje się, że jedną z czterech zasadniczych reguł, na jakich oparte są współczesne więzienia, jest reguła integracji, polegająca na utrzymaniu przez więźniów stałego kontaktu ze światem zewnętrznym. Z kolei separacja oraz ograniczenie regularnych kontaktów z rodziną i przyjaciółmi stanowi znaczące źródło stresu, niepokoju, zmartwień i obaw dla wielu więźniów (Dąbkiewicz, 2018: 527). Silne i wspierające związki z rodziną są w takim przypadku nie do przecenienia, zwiększają bowiem szansę na skuteczną readaptację i zmniejszają ryzyko powrotu do przestępstwa (Scott, Codd, 2010: 142–145 i 152).

Wieloletnie badania pokazują, jak bardzo ważny jest pierwszy okres rozwoju człowieka. Człowiek przychodzi na świat w rodzinie i w rodzinie umiera. Albo się utożsamia z rodziną, albo funkcjonuje poza nią (Wojciszke, 2003: 29; Czapów, 1968).

W programach oddziaływania penitencjarnego młodocianych przestępców ustalane jest wiele elementów: rodzaje zatrudnienia i nauczania skazanych, ich kontakty przede wszystkim z rodziną i innymi osobami bliskimi (art. 95, § 2 k.k.w., 1997), wykorzystywanie czasu wolnego, możliwości wywiązywania się z ciężących na nich obowiązków oraz inne przedsięwzięcia niezbędne do przygotowania skazanych do powrotu do społeczeństwa. Utrzymanie więzi z rodziną jest też niezbędnym warunkiem humanitarnego wykonywania kary pozbawienia wolności. Człowiek jest całkowicie zależny od środowiska naturalnego, w wychowaniu należy dążyć do przywrócenia mu poszanowania. Ogromną rolę w tym zakresie powinny odgrywać rodzina i szkoła. Ponieważ zdecydowana większość zaburzeń zachowania wynika z wadliwego funkcjonowania rodziny, częste kontakty z naturalnymi rodzicami umożliwiają z jednej strony lepsze zrozumienie stosunków panujących w rodzinie, z drugiej jakby natychmiastową ocenę oddziaływań terapeutycznych. Rodzina nie zawsze jest autonomiczna, mimo że powinna taka być. W sytuacji, kiedy zachodzą w rodzinie takie zjawiska, jak rozwód, choroba, śmierć, wykluczenie, to zauważamy, że mamy do czynienia z brakiem wsparcia, pomocy, uczciwości czy opieki. W przypadku młodych ludzi, którzy funkcjonują w takim klimacie społecznym, mamy do czynienia z zachowaniami, które będą odbiegały w dużej części od normy, będą to zachowania dewiacyjne (Bałandynowicz, 2019: 357-361; por. Hołyst, 2008).

Jednym z podstawowych problemów utrudniających reintegrację przestępców czy osób niedostosowanych społecznie jest brak rodziny. Badania naukowe pokazują, że osoby będące klientami serwisu polityki społecznej i polityki reintegracyjnej to w dużej części osoby niemające własnych rodzin lub takie, których więzi rodzinne są całkowicie dysfunkcyjne (Abramowski, 1986: 198). Pozostają oni zatem poza własną rodziną, zwłaszcza jeśli nie ma rodzin pokoleniowych. Oczywiście nikogo nie można uszczęśliwiać na siłę i nikomu nie można narzucić modelu rodziny formalnej czy związku matrymonialnego prawnie zawartego, ale trzeba pamiętać, że należy ingerować w tę sferę, sprawdzając, jaka jest ta rodzina i czy człowiek zaspokaja w niej potrzeby na zasadzie własnego wyboru czy konieczności. Często są to związki konieczne, a nie związki, w których osoba realizuje siebie jako wartość (Bałandynowicz, 2019: 419).

Jeżeli jednostka ma powrócić do rodziny, to trzeba pracować ze wszystkimi członkami rodziny indywidualnie i z rodziną jako całością. W środowisku rodzinnym są osoby z rodziny własnej i pokoleniowej, osoby młodsze i starsze – należy zatem

doprowadzić do realizacji więzi cząstkowych tak, aby cele poszczególnych osób były wspólne z interesem jednostki, która ma być poddawana procesowi reintegracji, oraz z interesem wspólnym grupy – rodziny rozumianej jako całość. Najlepiej bowiem, aby rodzina sama kierowała się do odpowiedniej instytucji i od każdej z nich coś otrzymała. Jednak nie na tym polega zasada pomocowości. Pomocowość w sensie reintegracji społecznej to zmiana czasowa i zmiana interpersonalna, które koncentrują się na stylu funkcjonowania człowieka, czyli odnosi się do wizerunku i obrazu jego życia (Brzezinka, 2005: 76 i in.).

Przy przenoszeniu młodocianego skazanego należy pamiętać, że częste przenoszenie powoduje, że skazany będzie miał trudności z utrzymywaniem właściwych kontaktów z rodziną i adwokatem. Ogólne skutki częstego przenoszenia osadzonego mogą w pewnych przypadkach równać się z niehumanicznym lub poniżającym traktowaniem.

Działania penitencjarne nie mogą tracić z pola widzenia tego, że kontakty skazanego z rodziną oraz osobami bliskimi to nie tylko kwestia utrzymania spójności rodziny, problematyka ta ściśle wiąże się bowiem ze zjawiskiem prizonizacji, czyli procesem adaptacyjnym, podczas którego więźniowie przystosowują się do warunków, jakie istnieją w więzieniu. Jest to efekt przyjętej polityki penitencjarnej, opartej na założeniu, że **skutecznie prowadzona resocjalizacja nie może być prowadzona w oderwaniu od środowiska wolnościowego**, a zwłaszcza środowiska rodzinnego.

Okres pobytu w więzieniu może być czynnikiem prowadzącym do wyobcowania ze społeczeństwa, niszczącym więzi z rodziną, przyjaciółmi i pozostałą częścią społeczeństwa, stąd konieczne jest takie ukierunkowanie działań penitencjarnych, które pozwolą więźniom na prowadzenie odpowiedzialnego społecznie życia po zwolnieniu z ZK i na przygotowanie skazanych do tej roli jeszcze w czasie odbywania kary pozbawienia wolności.

Kontakty z rodziną są potężnym narzędziem – mogą być fundamentem dla powrotu do uczciwego życia lub solidnym spoiwem dla działalności przestępczej. Służba Więzienna i inne instytucje wspierają te więzi dla dobra resocjalizacji, podczas gdy grupy przestępcze wykorzystują je dla własnych celów.

2.7. Proces usamodzielniania, perspektywy i obawy młodocianych skazanych po opuszczeniu więzienia

Polemika związana z karą pozbawienia wolności skupiona jest wokół dwóch głównych idei filozoficznych: 1) *idei kary* jako odwetu [sprawiedliwej, proporcjonalnej do wagi przestępstwa, odpłaty] za zło (przy czym zło nie jest kategorią naukową lecz należy do kultury i religii, w których przechowuje się jego rzeczywista treść i sens [Utrat-Milecki, 2006: 50]) oraz 2) *prewencji* (Linowski, 2013: 215-230).

Krzysztof Linowski twierdzi, cyt.: „skazani zapytani o plany po opuszczeniu zakładu karnego, najczęściej podają, że podejmą pracę. Często jednak nie potrafią podać czym zamierzają się wówczas zajmować. Można zatem wnioskować, że, *po pierwsze*, skazani poniekąd szukają pracy i zatrudnienia, ale nie jest to takie łatwe, i być może, jest to przyczyną ich antagonistyczno destruktywnych zachowań. *Z drugiej zaś strony*, co piąty nie wie co ma czynić po opuszczeniu izolacji penitencjarnej. Należy pamiętać, iż jednym z założeń stosowania izolacji penitencjarnej jest zahamowanie dalszej demoralizacji i negatywnych zmian w osobowości, przywracanie równowagi psychicznej, podnoszenie poziomu zdolności współżycia społecznego oraz samodzielnego dawania sobie rady z trudami życia (Ciosek, 2001).

W tej odpowiedzi odnajduję **dwie sugestie dla pracy resocjalizacyjnej**. *Po pierwsze* odczytuję smutną konstatację, że skoro badani nie wiedzą, co mają robić po odbyciu kary pozbawienia wolności, to wolno przyjąć wniosek, że proces readaptacji nie jest odpowiednio nakreślony, a wsparcie społeczne wątpliwe. *Po drugie* mogę wnosić, że ani poprzednie instytucje wychowawcze i opiekuńcze nie przyniosły efektu wychowawczego, tak samo jak i więzienie jako instytucja wychowawcza, readaptacyjna i resocjalizacyjna. Połowa badanych nie ma planów na pierwsze chwile po opuszczeniu zakładu penitencjarnego. Co piąty twierdzi, że chce zażyć narkotyki. Wprawdzie może to być dość ryzykowny wniosek, ale można postawić pytanie: *co robiła kadra penitencjarna w czasie kiedy badani odbywali karę pozbawienia wolności w zakresie zmiany ich postaw, skoro odnotowujemy takie wskaźniki?* Jest to bardzo ważne wskazanie dla kreowania praktyki penitencjarnej. *Z drugiej strony* znakomita większość badanych młodocianych nie ma żadnych obaw przed opuszczeniem zakładu karnego” (Linowski, 2013: 225).

Proces usamodzielniania byłych skazanych-młodocianych opuszczających zakłady karne wiąże się z wieloma problemami. Transmisja wzorów, z którą mamy do

czynienia w domu rodzinnym młodocianego skazanego, nie wpływa korzystnie na jego socjalizację i wychowanie oraz powoduje, że osoby przebywające w zamkniętych jednostkach penitencjarnych wymagają pomocy w przechodzeniu od stanu nieprzystosowania do przystosowania społecznego. Proces ten mieści nie tylko zmianę postaw i zachowania, sposobu myślenia o sobie i otaczającym świecie, lecz także wyuczenie się pełnienia społecznie akceptowalnych ról, które w przyszłości pozwolą na realizację zadań związanych ze sferą prywatną i zawodową (Karaszewska, 2022: 411-434).

Według Hanny Karaszewskiej „przygotowanie wychowanka do szeroko pojętej samodzielności rozpoczyna się już w momencie umieszczenia go w placówce. Warunkiem koniecznym jest więc stworzenie odpowiedniej relacji wychowawczej, która pozwala na diagnozę i zrozumienie problemów podopiecznego, wzmocnienie motywacji do zmiany, zminimalizowanie oporu podopiecznego, nawiązanie współpracy, rozpoznanie zachodzących zmian i wpływanie na jego zachowanie; pozostałe warunki to określenie oczekiwań podopiecznego; ustalenie realistycznych celów; zaplanowanie procesu oddziaływań oraz współpraca i zaangażowanie wychowanka w realizację ustalonych zadań (Opora, 2013: 19, 26 za Karaszewska, 2022: 418). Należy pamiętać, iż na początku pracy nieletni niemal każdą zasadę postrzega jako ograniczenie jego wolności. Taką sytuację określa się mianem reaktancji społecznej, czyli oporu psychicznego. Zjawisko to polega na tym, że ludzie kwitują oporem na odebranie im swobody działania lub możliwości. Taka sytuacja w dłuższej perspektywie byłaby nie do zniesienia, bo każdy chce być w czymś dobry, móc się w czymś wykazać (Opora, 2013: 40 i 65).

Brak umiejętności w przystosowaniu do życia osób przebywających w zakładach karnych wskazuje na konieczność wspierania ich w usamodzielnianiu. Marek Andrzejewski pisał, że pojęcie usamodzielnienia w kontekście wychowania dzieci i młodzieży należy rozumieć jako działania rozwijające ich i zmierzające do tego, aby stawały się zaradne, samodzielne i gotowe do życia w społeczeństwie (Andrzejewski, 2011: 204).

Osiąganie samodzielności oznacza, że jednostka wykorzystuje swój potencjał rozwojowy w różnych fazach swojego życia. Usamodzielnianie się młodocianego przebywającego w penitencjarnym odosobnieniu przyjmuje specyficzny charakter. *Po pierwsze* wynika to z faktu, że ww. instytucja nie stanowi naturalnego środowiska rozwoju jednostki, *po drugie* odczuwa się przymus, konieczność funkcjonowania w środowisku, które choć z założenia powinno być wspierające dla niego, nie musi być tak

przez niego odbierane. Założenie jest jednak takie, aby – jak postuluje Maurice Debesse – oddziaływanie nie było tresurą czy opartym na represji lub manipulacji modelowaniem człowieka, ale stworzeniem optymalnych warunków dla jego rozwoju (Debesse, 1965). Prowadzi do usamodzielnienia, czyli uzyskania przez niego samodzielności, zarówno w wymiarze społecznym, jak i ekonomicznym.

Jak podaje Wiesław Ambrozik, rzeczą najważniejszą jest potrzeba objęcia młodych osób opuszczających różne placówki właściwą opieką, wsparciem i wzmocnieniem, aby po ich opuszczeniu nie doświadczyły oderwania od warunków, w których przyjdzie im funkcjonować, aby uodpornić je na stygmatyzujące odzewy ze strony zarówno instytucji porządku publicznego, jak i ich poprzedniego oraz obecnego środowiska życia społecznego (Ambrozik, 2016: 136–137). Wiesław Ambrozik pisze, iż: „przestępcy czy też eksdewianci są postrzegani najczęściej przez szerokie rzesze społeczne jako bezpośredni sprawcy swojej sytuacji życiowej, a nie jako ofiary niekorzystnych czynników społecznego wykołajenia czy moralnego upadku, tkwiących zresztą w przestrzeni konkretnych społeczności lokalnych” (Ambrozik, 2016: 136). Ponadto autor ten widzi mankamenty usamodzielnienia „jego podstawowym mankamentem wydaje się zbyt daleko posunięta uznaniowość świadczonej pomocy, obwarowanej przy tym koniecznością dostarczenia licznych dokumentów i orzeczeń” (Ambrozik, 2016: 133).

W kwestii perspektyw Wiesław Ambrozik widzi brak odpowiednich działań instytucji oddziałujących na readaptację skazanych, które w przypadku skazanych służyłyby kształtowaniu, rekonstruowaniu, względnie podtrzymywaniu właściwych czy też utraconych przez nich więzi ze środowiskami ich uczestnictwa społecznego, zwłaszcza zaś z środowiskami życia, również z tymi, które mogą sprzyjać w perspektywie readaptacyjnej nowym kontaktom i więziom społecznym (Ambrozik, 2016: 170). „Prowadzi to w konsekwencji do zachowawczości systemu i braku jego gotowości na jakiegokolwiek zmiany podejmowane z perspektywy nowych, zweryfikowanych koncepcji postępowania resocjalizacyjnego” (Ambrozik, 2016: 171).

Ponadto rodzą się obawy odnośnie do możliwości ponownego przystosowania wskazanej kategorii osób do pracy jako jednej z podstawowych powinności człowieka dorosłego, czy możliwe stanie się wygaszenie dotychczas przejawianych, więziennych nastawień i postaw (Ambrozik, 2016: 84).

Warto odnieść się do wyników badań przeprowadzonych przez Aleksandrę Szymanowską. Wskazują one, że wszyscy badani, zarówno młodociani, jak i dorośli, zdawali sobie sprawę, że bez pomocy po zwolnieniu z ZK nie będą mogli realizować swoich planów życiowych. Pomoc jakiej wyczekiwali to w głównej mierze pomoc w znalezieniu pracy, wsparcie finansowe i psychiczne. Zarówno młodociani, jak i dorośli skazani w pierwszym rzędzie oczekiwali tego wsparcia od rodziny, a dopiero w następnej kolejności liczyli na wsparcie ze strony pomocy społecznej czy innych instytucji (Szymanowska, 2003: 279-281).

Wyniki badań Szymanowskiej wykazały, że osoby, które mają zostać zwolnione z ZK obawiają się niesprzyjającej sytuacji, w jakiej mogą się znaleźć po jego opuszczeniu (Szymanowska, 2003: 282). Według Anny Fidelus „sytuacja życiowa osób zwalnianych, zwłaszcza tych, którzy spędzili w instytucji penitencjarnej kilka lat, jest często zdecydowanie gorsza od tej sprzed uwięzienia. Skazani muszą znaleźć pracę, co jest dużym problemem dla osób z kryminalną przeszłością. Często nie mają miejsca zamieszkania, do którego mogliby wrócić, gdyż podczas odbywania kary ich rodziny, żony zerwały z nimi kontakt i mają już nowych partnerów. Pozbawieni są też wsparcia przyjaciół i znajomych” (Fidelus, 2012: 101-102).

Zachodzące w latach dziewięćdziesiątych XX w. przemiany społeczno-polityczne sprawiły wzrost liczby osób bezdomnych, wśród których znaleźli się alkoholicy, narkomani, młodociani przestępcy (Fidelus, 2011a: 131).

W takiej sytuacji, zgodnie z postulatami Szymanowskiej, „pomoc w readaptacji społecznej powinna być udzielana byłym skazanym i ich rodzinom przez wyspecjalizowane instytucje pomocowe. Nie może ona jednak ograniczać się wyłącznie do jednorazowej zapomogi pieniężnej, choć i taka pomoc w początkowym okresie pobytu na wolności jest konieczna. Powinna jednak obejmować wszelkie problemy, z którymi byli skazani nie są w stanie sami sobie poradzić” (Szymanowska, 2003: 282).

2.8. Odpowiedzialność skazanego za popełniony czyn przestępczy

Skazany odpowiada za popełniony czyn przestępczy indywidualnie i osobiście, na podstawie polskich przepisów Kodeksu karnego (k.k., 1997), co obejmuje zarówno działanie umyślne, jak i nieumyślne. Odpowiedzialność ta jest zindywidualizowana, uwzględnia okoliczności (np. stan psychiczny, wiek), formy współdziałania

(współsprawstwo, podżeganie, pomocnictwo), a także możliwość zaniechania działania, gdy istniał obowiązek. Nawet usiłowanie przestępstwa podlega karze.

Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Narkotyków i Przestępczości UNODC określiło elementy odpowiedzialności oraz strategie promowania odpowiedzialności wśród przestępców za popełniony czyn przestępczy (United Nations, 2018: 68).

Strategie promowania odpowiedzialności wśród przestępców:

- skupienie się na naprawie szkody wyrządzonej ofierze,
- zapewnienie procesu zadośćuczynienia społeczności,
- zapewnienie procesu lepszego zrozumienia, w jaki sposób incydent wpłynął na innych,
- zaoferowanie przestępcy znaczącego sposobu, aby wziął odpowiedzialność za swoje czyny,
- zachęcanie do przeprosin lub wyrażenia skruchy,
- zaangażowanie ofiary (lub ofiar) i społeczności w określanie środków odpowiedzialności (United Nations, 2018: 68).

Elementy odpowiedzialności ze strony przestępcy:

- przyznanie się do wyrządzonej szkody,
- zrozumienie szkody z punktu widzenia drugiej osoby,
- uznanie, że istniał wybór,
- podjęcie kroków w celu zadośćuczynienia (przeprosiny, naprawienie szkody),
- podjęcie działań w celu wprowadzenia zmian w swoim życiu, aby było mało prawdopodobne, że wydarzy się to ponownie (United Nations, 2018: 68).

Podsumowanie rozdziału

W obowiązującym prawie karnym do określenia kategorii młodych sprawców czynów zabronionych służą dwa terminy: nieletni i młodociani. Status nieletniego i młodocianego ma charakter szczególny ze względu na cel, jaki przewidział ustawodawca w stosunku do osób młodych, które popełniają czyny zabronione. Wymierzając karę nieletniemu albo młodocianemu, sąd kieruje się przede wszystkim tym, aby sprawcę wychować. Zdaniem Kazimierza Machela, w resocjalizacji nieletnich sprawców zabójstw, poza blokowaniem negatywnych wpływów innych skazanych i tym samym ochroną przed demoralizacją, należy kłaść nacisk na intensywne kształcenie,

pracę, racjonalne wykorzystanie czasu wolnego i kontakty z rodzicami, o ile oczywiście nie przejawiają cech destrukcyjnych.

„Agresja” i „zachowania agresywne” są kategoriami psychologicznymi, natomiast „przestępstwo” kategorią prawną. Intensywność agresywnego zachowania zależy zarówno od czynników osobowościowych, jak i pozapersonalnych, sytuacyjnych. Przestępcy i nieprzestępcy mogą być agresywni w tym samym stopniu, jednak ci pierwsi częściej mogą reagować agresją w jej społecznie potępionych formach (Wolska, 2001). Nie każde przestępstwo jest zachowaniem agresywnym i nie każda agresja jest przestępstwem (Czapów, 1962; Czapów, Jedlewski, 1971; Gierowski, Strelau, 2000 i in.).

Według Brunona Hołysta „[...] modelowanie skrajnie agresywnych form zachowania nie dokonuje się w rodzinie, lecz poza nią, najczęściej w nieformalnych grupach rówieśniczych, zwykle takich, dla których agresja stanowi wyłączny cel i praktycznie jedyną formę manifestacji swego istnienia” (Hołyst, 2003: 23).

Adrianna Skoczek jest zdania, że wykroczenia/przestępstwa „[...] różnią się nasileniem między sobą. Czym innym jest rabunek, a czym innym zabójstwo, przez co wyroki dla popełniających je także się różnią, dlatego też sposoby resocjalizacji muszą uwzględnić profil osobowościowy, taki jak: kryminologiczno-agresywny, impulsywno-agresywny, psychopatyczno-odwetowy, czy buntowniczo-podejrzliwy, jak również być dostosowane do warunków, w jakich przebywa skazany oraz jego motywacji do zmiany” (Skoczek, 2017: 12).

Praca wychowawcza w Szczypiornie oparta została – według Hanny i Witolda Świdów – o dwa podstawowe założenia. *Pierwszy* z nich postuluje konieczność dotarcia do osobowości więźnia, tak aby proces wychowawczy odbywał się z jego udziałem. Drugim istotnym założeniem jest, aby system wychowawczy w zakładzie zmierzał do wprowadzenia przestępców w życie praworządnego społeczeństwa, uczył żyć w grupie społecznej i dokonywać prawidłowego wyboru drogi postępowania, nie zaś pacył osobowość, niszczył nerwy i powodował u ludzi psychiczne kalectwo (Świda, Świda, 1961: 48).

Według założenia zakłady penitencjarne powinny starać się kształtować u skazanych właściwy stosunek do świata wartości, do społeczeństwa, do drugiego człowieka, do świata kultury i przyrody, a także do samego siebie.

Szczególnie istotna jest restrukturyzacja (odpowiednie dopasowanie) celów życiowych młodzieży włączanej w proces terapii czy resocjalizacji. Ważne jest jednak, by

te cele, które są wygenerowane przez samych podopiecznych, nie były z zasady odrzucane (Kozłowski, 2016: 89).

Tworzenie planów życiowych, wyobrażanie sobie siebie w przyszłości pozwala młodocianemu osiągnąć świadomość sprawstwa i autonomii oraz budować zdolność kierowania własnym życiem i rozwojem.

Jeżeli jednostka ma powrócić do rodziny, to trzeba pracować ze wszystkimi członkami rodziny indywidualnie i z rodziną jako całością. W środowisku rodzinnym są osoby z rodziny własnej i pokoleniowej, osoby młodsze i starsze – należy zatem doprowadzić do realizacji więzi cząstkowych tak, aby cele poszczególnych osób były wspólne z interesem jednostki, która ma być poddawana procesowi reintegracji, oraz z interesem wspólnym grupy – rodziny rozumianej jako całość.

Według Krystyny Ostrowskiej i Dobrochny Wójcik (za Walterem C. Recklessem) koncentrując się na roli obrazu własnej osoby jako mechanizmu blokującego zachowania przestępcze, są zdania, że pozytywny obraz samego siebie ukształtowany w prawidłowo przebiegającym procesie socjalizacji jest najlepszym czynnikiem izolującym od dewiacji (Ostrowska, Wójcik, 1986: 184). Można też stwierdzić, że brak przywiązania do rodziców, czyli osłabienie jednego z komponentów kontroli społecznej stać się może źródłem poszukiwania dewiacyjnych wzorów zachowania.

Działania penitencjarne nie mogą tracić z pola widzenia tego, że kontakty skazanego z rodziną oraz osobami bliskimi to nie tylko kwestia utrzymania spójności rodziny, problematyka ta ściśle wiąże się bowiem ze zjawiskiem prizonizacji, czyli procesem adaptacyjnym, podczas którego więźniowie przystosowują się do warunków, jakie istnieją w więzieniu. Jest to efekt przyjętej polityki penitencjarnej opartej na założeniu, że skutecznie prowadzona resocjalizacja nie może być prowadzona w oderwaniu od środowiska wolnościowego, a zwłaszcza środowiska rodzinnego.

Okres pobytu w więzieniu może być czynnikiem prowadzącym do wyobcowania ze społeczeństwa, niszczącym więzi z rodziną, przyjaciółmi i pozostałą częścią społeczeństwa, stąd konieczne jest takie ukierunkowanie działań penitencjarnych, które pozwolą więźniom na prowadzenie odpowiedzialnego społecznie życia po zwolnieniu z zakładu karnego i na przygotowanie skazanych do tej roli jeszcze w czasie odbywania kary pozbawienia wolności.

ROZDZIAŁ III.

MOŻLIWOŚCI RESOCJALIZACJI MŁODOCIANYCH SKAZANYCH W REALIACH POLSKIEGO SYSTEMU PENITENCJARNEGO

Na przestrzeni lat pojawiały się różne pomysły na praktykę resocjalizacji. Każdy z nich znalazł swoich podatnych odbiorców. Wszystkie rozwiązania naprawczego wychowania „ludzi trudnych do kochania” oparte były na teoriach autorytetów polskiej pedagogiki resocjalizacyjnej, jak: Marii Grzegorzewskiej, Stanisława Jedlewskiego, Czesława Czapówa, Jana Konopnickiego, Ottona Lipkowskiego i kontynuatorów poszukiwań skutecznych i efektywnych metod oddziaływania resocjalizacyjnego Marka Konopczyńskiego, Lesława Pytki, Kazimierza Pospiszyla, Mieczysława Radochońskiego, Henryka Machela, Jana M. Stanika, Wiesława Ambrozika, Bronisława Urbana, Mieczysława Cioska, Andrzeja Bałandynowicza, Zdzisława Bartkowicza, Piotra Stępnika, Andrzeja Węglińskiego, Tamary Zacharuk (Konopczyński, 2010: 22). Według Roberta Opory „Resocjalizację rozumie się najczęściej jako ścisły związek między metodą resocjalizacyjną a jej wynikiem” (Opora, 2013: 18).

Pedagogika resocjalizacyjna – według Anetty Jaworskiej – jest głęboko powiązana zarówno z teorią, jak i z praktyką wychowawczą – począwszy od wychowania w szkole, przez profilaktykę i terapię środowiskową w środowisku otwartym, instytucjonalne i pozainstytucjonalne formy resocjalizacji dzieci i młodzieży, aż po resocjalizację w zakładach karnych i działania postpenitencjarne. Może ona dotyczyć dzieci do 13. roku życia, nieletnich – między 13. a 17. rokiem życia, młodocianych oraz osób dorosłych i wreszcie ludzi starych – grupy stanowiącej nowe wyzwolenie dla pedagogiki resocjalizacyjnej, a zwłaszcza penitencjarnej (Jaworska, 2012: 226).

Według Moniki Marczak pozbawienie wolności jest współcześnie najbardziej represyjnym środkiem karnym stosowanym wobec osób naruszających normy prawne. Na demoralizujący wpływ uwięzienia szczególnie podatni są młodociani przestępcy, dlatego planując i podejmując działalność resocjalizacyjną, należy uwzględnić odpowiednie i zindywidualizowane środki oddziaływania penitencjarnego (Marczak, 2013: 11).

Podstawowym celem wykonywania kary pozbawienia wolności, a co za tym idzie resocjalizacji, jest wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu

społecznie pożądanych postaw, poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego. Cele te można podzielić na:

- Cel minimum: osiągnięcie u skazanego takiego stanu osobowości, który pozwoli mu funkcjonować w społeczeństwie po opuszczeniu więzienia bez wchodzenia w dalsze konflikty z prawem (poprawa jurydyczna).
- Cel maksimum: pełna reintegracja społeczna, odbudowanie więzi rodzinnych, znalezienie pracy i mieszkania, a ostatecznie trwałe powstrzymanie się od powrotu do przestępstwa (Jaroszewska, Pierzchała, 2023: 32-35).

Według Lesława Pytki celem oddziaływań penitencjarnych jest taka zmiana postaw i zachowań osadzonego, aby mógł funkcjonować w społeczeństwie zgodnie z powszechnymi normami i zasadami. Dlatego wychowawcy zarówno w zakładach karnych, jak i instytucjach resocjalizacyjnych dla nieletnich i młodocianych zajmują się oddziaływaniami resocjalizacyjnymi i readaptacyjnymi wobec podopiecznych, inaczej mówiąc, muszą wykonać cały zespół zabiegów gwarantujących optymalne ponowne przystosowanie społeczne (Pytka, 2000: 10). Lesław Pytka określając resocjalizację stwierdza, że „nie ma jednej resocjalizacji, której zastosowanie gwarantowałoby sukces w każdym przypadku” (Pytka, 2006, s. 268) i wskazuje potrzebę indywidualnego podejścia do każdej osoby. Wśród typów resocjalizacji wymienia resocjalizację jako: modyfikację zachowań, zmianę społecznej przynależności, przebudowę emocjonalną, wrastanie w kulturę i zaspakajanie potrzeb, kształtowanie prawidłowych postaw społecznych, dostosowanie sytuacji do nieletniego, „nawrócenie” na wartości wyższego rzędu, reintegrację społeczną jednostki, autoresocjalizację (Pytka, 2006, s. 268-270).

Różne formy programów koncentrują się na zmianie postaw i zachowań przestępców poprzez motywowanie ich do zmiany procesu poznawczego lub radzenia sobie z emocjami, poprzez dostarczanie dobrych wzorców do naśladowania. Cele tych programów są zazwyczaj definiowane w kategoriach zaniechania przestępczości i społecznej preadaptacji.

Poszukiwanie środków i metod postępowania ze skazanymi podczas pobytu w zakładzie karnym, które przyczyniłyby się do ich społecznej readaptacji jest procesem trwającym od wielu lat. Zdaniem m.in. Grażyny B. Szczygieł przymusowe oddziaływanie wychowawcze prowadzone w zakładzie karnym w celu osiągnięcia społecznej readaptacji skazanych, jak wynika z wieloletniej praktyki, nie przyniosło efektów. W przymusie niektórzy wręcz upatrują niepowodzenie idei resocjalizacji. Oddziaływanie

wychowawcze, ma bowiem szansę powodzenia jedynie wówczas, gdy osoba zainteresowana dobrowolnie podejmie współdziałanie z osobami stosującymi te oddziaływania (Szczygieł, 2002: 40-41).

Często naukowcy zadają sobie pytanie, ***na ile osadzenie w więzieniu jest karą za popełniony czyn, a na ile może być szansą na korygującą pracę wychowawczą?*** Jest pytaniem i dla prawnika, i dla pedagoga. Resocjalizacja więźnia, jak na to wskazuje nazwa procesu, może mieć miejsce wtedy, gdy będzie on włączany w naturalne sytuacje społeczne. Nie chodzi o to, by życie społeczne było organizowane odgórnie przez administrację. To pytanie dotyka sedna funkcji współczesnego systemu penitencjarnego, gdzie kara pozbawienia wolności balansuje między surowością (odpłata za czyn, izolacja) a resocjalizacją (reedukacja, powrót do społeczeństwa), co jest wyzwaniem dla prawników, psychologów i pedagogów więziennych, ponieważ idealne wyważenie tych funkcji jest trudne, a skuteczność programów resocjalizacyjnych zależy od wielu czynników (więzień, system, środki) (Nowak, Grzesiak, 2022).

Dla prawnika (aspekt karny i prawny):

- Funkcja odpłaty (retrybutywna, sprawiedliwościowa) – kara powinna być sprawiedliwa, proporcjonalna do wagi przestępstwa (zasada proporcjonalności), zapewniając społeczeństwu poczucie sprawiedliwości i izolując sprawcę.
- Funkcja prewencyjna – odstraszanie innych (prewencja ogólna) i samego skazanego (prewencja szczególna) od popełniania przestępstw.
- Aspekt prawny – sąd decyduje o wymiarze kary, kierując się kodeksem karnym, ale ma również obowiązek brać pod uwagę cele postępowania karnego, w tym resocjalizację (ZPE, 2025).

Dla pedagoga/psychologa (aspekt resocjalizacyjny):

- Szansa na zmianę – więzienie może być okazją do zdobycia wykształcenia, pracy, terapii (np. uzależnień, przemocy), nauki empatii, rozwinięcia umiejętności społecznych – czyli odbudowania wartości i kompetencji.
- Wyzwania – wiele więzień boryka się z przepełnieniem, brakiem środków, patologiami (grupy przestępcze), co utrudnia efektywną pracę wychowawczą.
- Rola wychowawcy/terapeuty – stworzenie warunków do samorefleksji, motywowanie do zmiany, budowanie pozytywnych relacji, prowadzenie zajęć resocjalizacyjnych (edukacyjnych, kulturalnych, sportowych) (ZPE, 2025).

Podsumowanie (dylemat systemowy):

- Napięcie między funkcjami – w praktyce często dominuje funkcja karna (izolacja i odstraszanie), co może prowadzić do „szkoły przestępczości” zamiast „szkoły życia”.
- Indywidualizacja – sukces resocjalizacji zależy od indywidualnego podejścia, a nie każdego skazanego da się skutecznie „naprawić” w warunkach więziennych.
- Debata publiczna – pytanie to jest ciągłym przedmiotem debaty – *czy system ma być surowy, czy bardziej rehabilitacyjny?* Wiele systemów, w tym polski, dąży do równowagi, ale nie zawsze skutecznie.

Dlatego odpowiedź nie jest prosta, bo zależy od perspektywy: prawnik patrzy na sprawiedliwość wyroku, pedagog na potencjał zmiany, ale obie role są kluczowe dla oceny sensu kary pozbawienia wolności.

Podstawowymi zasadami, na których opiera się polski system penitencjarny, są:

- a. Zasada humanitaryzmu – wychodzi z założenia, że każdy człowiek posiada niezbywalną godność, stanowiącą źródło jego wolności i podmiotowości (k.k.w., 1997: art. 4; k.k., 1997: art. 3)
- b. Zasada indywiduizacji – jej realizacja polega na dostosowaniu sposobu wykonywania kary, w szczególności stosowanych oddziaływań, do indywidualnych właściwości skazanych (Rondalska, 2019);
- c. Zasada odpowiedzialności – opiera się na przeświadczeniu, że godność i podmiotowość skazanych muszą być szanowane (Kosiacki, 2018: 115-126);
- d. Zasada wolnej progresji – jej istotą jest uzależnianie warunków odbywania kary od postawy skazanego (Buczyńska, 2013: s. 601-612).
- e. Zasada udziału społeczeństwa w wykonywaniu orzeczeń oraz w świadczeniu pomocy społecznej i readaptacji skazanych – polega na społecznej kontroli nad wykonywaniem kar, środków karnych zabezpieczających i zapobiegawczych oraz pomocy w ich społecznej readaptacji skazanych (k.k.w., 1997: rozdz. VII);
- f. Zasada ochrony społeczeństwa i bezpieczeństwa skazanych w zakładach karnych – oznacza ona ograniczenie do minimum możliwości popełnienia przez skazanych przestępstw w trakcie ich pobytu w zakładzie karnym oraz w czasie legalnego pobytu poza nim (Dubiel, 2013: 29-30).

Przytoczone w dysertacji podstawy prawne oraz najistotniejsze zasady wykonywania kary pozbawienia wolności zasadzają się na przekonaniu, że pełny, integralny rozwój osoby ludzkiej może nastąpić tylko w warunkach jej wolności. Z czasem coraz bardziej popularny i zapewniający poparcie wyborcze stawał się pogląd, że tylko kara bezwzględnego pozbawienia wolności odnosi skutek, podczas gdy kary ograniczenia wolności i wolnościowe są wręcz demoralizujące. W tej sytuacji rozbudowa systemu probacji, bez którego praca więźniaków traci jakikolwiek sens, po raz kolejny zeszła na plan dalszy. Może się wydać paradoksem, że właśnie wtedy więziennictwo zainicjowało wiele projektów, realizowanych najczęściej z udziałem społeczeństwa, sprowadzających się do: nauki, terapii czy zagospodarowywania czasu wolnego skazanych (Bałandynowicz, 2019).

Wydaje się bezspornie, iż warunkiem koniecznym powodzenia działań resocjalizacyjnych więziennictwa (w tym dla młodocianych) jest aktywne zaangażowanie społeczeństwa w proces wykonywania kary i funkcjonowania osadzonego po jej odbyciu. Koniecznym warunkiem powodzenia resocjalizacji jest także dobrowolny udział skazanych w programach, oparty na ich wewnętrznej motywacji i przemianie, wspierany przez system kar i nagród, kompleksowe oddziaływania (praca, edukacja, terapia), a także ścisłą współpracę ze społeczeństwem i pracodawcami, by zapewnić readaptację po wyjściu z więzienia, co niweluje recydywę i zwiększa bezpieczeństwo.

3.1. Krótka historia procesu resocjalizacji penitencjarnej (młodocianych) skazanych

Historia resocjalizacji penitencjarnej młodocianych w Polsce charakteryzuje się ewolucją od podejść opartych głównie na represji i izolacji w XIX wieku, do współczesnych systemów kładących nacisk na edukację, terapię i wsparcie społeczne. Historia ta sięga okresu zaborów i idei naprawczych kar, ewoluując przez dwudziestolecie międzywojenne (z systemem poprawczych szkół) do PRL (z naciskiem na pracę) i po 1989, gdzie dominuje pedagogika resocjalizacyjna (od lat 70.) oparta na terapii, edukacji i resocjalizacji w zakładach karnych, a nowelizacje ustaw (jak: uowrn, 2022) starają się ujednolicić system i zwiększyć skuteczność oddziaływań, dążąc do

resocjalizacji i readaptacji społecznej poprzez różnorodne programy (np. profilaktyka uzależnień, kształtowanie umiejętności) (Wolska-Surmacz, 2015).

Początki (okres zaborów)

Już w 1819 r. pojawiał się postulat Tadeusza Mostowskiego o zróżnicowaniu kar, separacji więźniów (wiek, płeć), edukacji, pracy i znaczeniu resocjalizacji, by kara miała walor naprawczy, a nie tylko odstrasżający. Głównym problemem był brak cel, wspólne przebywanie (w tym nieletnich) prowadziło do demoralizacji (Wolska-Surmacz, 2015).

XIX wiek i początki XX wieku

W XIX wieku dominowały systemy penitencjarne, takie jak system auburnski, które w Polsce wprowadzono m.in. w więzieniu w Sieradzu w 1836 r.. Systemy te opierały się na idei odwetu i represji, z ograniczonymi, często nieskutecznymi, formami resocjalizacji, takimi jak nauka w warunkach nakazu milczenia (Wala, 2015: 141).

Dwudziestolecie Międzywojenne

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. polskie więziennictwo dążyło do indywidualizacji kary. Wprowadzono zakłady obserwacyjno-rozdzielcze do badania osobowości skazanych, a w 1933 r. utworzono Komisję do Badań Kryminalno-Biologicznych w Ministerstwie Sprawiedliwości. Pojawiły się także sezonowe ośrodki dla młodocianych (działające od kwietnia do listopada), mające na celu resocjalizację i rozwiązanie problemu krótkoterminowych wyroków (Nelken, 1986: 223-260).

W 1922 r. Maria Grzegorzewska powołała Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej, co dało podwaliny pod pedagogikę niedostosowanych społecznie. Okres ten charakteryzuje system instytucjonalny. W czasie tym tworzone zakłady poprawcze dla nieletnich przestępców, gdzie kładziono nacisk na naukę, pracę i wychowanie moralne (APS, 2025).

Okres PRL

W Polsce Ludowej występowała dominacja ideologii socjalistycznej, nacisk na pracę jako główny element resocjalizacji. W latach 70. i 80. pojawiają się kluczowe podręczniki (Czapów, Jedlewski, 1971) i prace (Konopnicki, 1971) wprowadzające pojęcie i rozwój pedagogiki resocjalizacyjnej, rozwijając jej subdyscypliny.

Więziennictwo wpisywało się w system represji państwa totalitarnego. Stanowiło niebagatelny element walki ideologicznej w głównej mierze z przeciwnikami ustroju,

a dopiero w dalszym rzędzie z pospolitymi przestępcami. Więźniowie byli też wykorzystywani jako tania siła robocza, pracując: w kopalniach, fabrykach samochodów, hutach, gospodarstwach rolnych etc., co miało być formą zadośćuczynienia społeczeństwu za popełnione przestępstwa. Praca była ustawowym obowiązkiem, a za odmowę jej podjęcia karano. **Praca była traktowana jako podstawowy czynnik resocjalizacji**, mający zmienić więźnia przez sam fakt jej wykonywania, podstawowe funkcje motywacyjne były absolutnie pomijane. Trzeba jednak pamiętać, że w tamtych bardzo trudnych czasach pracowali w więziennictwie także ludzie, którzy za główne zadanie swojej pracy przyjmowali resocjalizację i pomoc drugiemu człowiekowi (Dubiel, 2013: 27-33).

Legendarny już eksperyment w Szczypiornie k. Kalisza w 1958 r., będący śmiałą próbą humanizacji i zmiany podejścia do więźniów wysokowyrokowych (3-15 lat) młodocianych, wykazujących duży stopień zdemoralizowania lub sprawiających trudności wychowawcze. Pomysł ten uznany został za „największy i za najciekawszy w czasach PRL-u” (Nowak, 2012). Pomysłodawcy byli przekonani, że praca wychowawcza ma większe szanse na sukces z młodocianymi niż dorosłymi przestępcami. Osoby w wieku 17-24 lat z jeszcze plastyczną psychiką są materiałem bardziej podatnym na wychowanie niż dorośli recydywiści. Celem eksperymentu była ocena skuteczności innego podejścia, niż dotychczas praktykowane, do procesu resocjalizacji młodocianych skazanych mężczyzn za popełnione czyny na kilkuletnią izolację więzienną. Proces resocjalizacji nie powinien się kończyć wraz z opuszczeniem murów więzienia. Założono, że zakład będzie interesować się losami młodocianych po wyjściu na wolność, wspomagać w miarę możliwości w układaniu nowego życia. Koncepcja Zakładu Karnego specjalnego w Szczypiornie (obecnie mieści się tam Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej) została opracowana na podstawie już zdobytego doświadczenia oraz przy uwzględnieniu racjonalnych postulatów pedagogiczno-psychologicznych. Połączono określone przesłanki formalno-prawne, oparte między innymi na nauce prawa penitencjarnego, z przesłankami pedagogicznymi i psychologicznymi wskazującymi warunki, jakim powinno odpowiadać przekształcenie wykolejonej społecznie (zdemoralizowanej) młodzieży męskiej. Inicjatorami eksperymentu, twórcami realizowanej tam koncepcji resocjalizacyjnej byli pracownicy tych katedr, Hanna i Witold Świdowie, a początkowo również Bogdan Suchodolski i Stanisław Jedlewski. Opracowana przez naukowców koncepcja wychowania

młodocianych przestępców w Szczypiornie nie była ujęta w sztywne ramy, nie było ścisłych wskazówek, jak postępować. Hanna i Witold Świdowie w swej publikacji napisali, iż: „szczegółowe sposoby i środki oddziaływania na młodocianych powinna bowiem określać każdorazowo z jednej strony konkretna sytuacja, z drugiej zaś osobowość młodocianego i jego reakcje” (Świda, Świda, 1961, s. 68). Pomimo bardzo pozytywnych efektów, eksperyment został nagle przerwany w końcu 1959 r., ponieważ według decydentów nie pasował do ideologii państwa ludowego (Baranowicz, 2013: 243-254).

Zasady przyjmowania do zakładu zostały ustalone w specjalnym regulaminie. Zmieniły się one w 1962 r., na początku drugiej edycji eksperymentu, kiedy to przyjmowano tam skazanych młodocianych z pozostałością kary do 10 lat. Do eksperymentu zakwalifikowano młodocianych (17–21 lat) i młodych dorosłych (22–24 lata), w tym recydywistów penitencjarnych. Ta znaczna rozpiętość wieku stanowiła o trudności eksperymentu i decydowała o wysokiej randze podjętej próby. Od 1962 r. prowadzono drugą edycję eksperymentu, ale już pod opieką naukową utworzonego Ośrodka Badań Przestępczości Ministerstwa Sprawiedliwości (Świda, Świda, 1961; Jarzębowska-Baziak, 1972; Machel, 2007: 65-67).

Henryk Machel podsumowuje, iż z tego eksperymentu „wyprowadzono wnioski dla praktyki:

- resocjalizacja młodocianych powinna się odbywać w zakładzie półotwartym typu więzienie – szkoła, mieszczącym nie więcej niż 250 skazanych, przy pełnym ich zatrudnieniu;
- kadra kierownicza i wychowawcza musi mieć odpowiednie i bardzo dobre przygotowanie ogólne i zawodowe;
- zakład dla młodocianych powinien mieć etaty psychologa, socjologa i pedagoga oraz instruktora wychowania fizycznego;
- zakład dla młodocianych musi mieć odpowiednie wyposażenie techniczne, a liczba osób w pomieszczeniach mieszkalnych nie powinna przekraczać 5–7 osób. Potrzebne też są cele jednoosobowe dla osób tego wymagających;
- liczebność grupy wychowawczej nie powinna przekraczać 25 osób, powinna być odpowiednikiem klasy szkolnej i być prowadzona przez tego samego wychowawcę;
- każdy skazany młodociany podczas pobytu w zakładzie powinien być poddany badaniom psychologicznym w celu weryfikacji jego prognozy penitencjarnej;

- resocjalizacja młodocianych przestępców powinna uwzględniać racjonalne zagospodarowanie ich czasu wolnego, wyzwalanie ich aktywności oraz częste kontakty ze światem zewnętrznym, zwłaszcza z rodzicami i z osobami najbliższymi” (Machel, 2007: 67).

Po 1989 (III RP)

Po 1989 roku polski system resocjalizacji przeszedł dalsze zmiany, zmierzając w kierunku podejścia opiekuńczego i paternalistycznego, z naciskiem na środki edukacyjno-opiekuńcze. Nastąpił upadek ustroju totalitarnego, odrodzenie się demokracji, a w więzieniach, paradoksalnie wystąpiła fala buntów, ponieważ ogłoszona w 1989 r. amnestia objęła tylko część skazanych. Paweł Moczydłowski, pracownik naukowy Uniwersytetu Warszawskiego został Dyrektorem Generalnym Więziennictwa. Nastąpiła transformacja – przejście od wychowania przez pracę do holistycznej resocjalizacji. Następowwała zmiana struktury przestępczości młodocianych (uzależnienia, przemoc). Zaczęto wprowadzać zróżnicowane programy (profilaktyka uzależnień, kształtowanie umiejętności poznawczych/społecznych, aktywizacja zawodowa). Nastąpił rozwój badań naukowych i uczelni oferujących różne dyscypliny naukowe (Kosiacki, 2018: 115–126).

Podjęto wiele działań, których głównym celem było rozładowanie napięcia i opanowanie sytuacji w więzieniu, dlatego też nacisk położono na system przepustkowy i warunkowe przedterminowe zwolnienia. Drugim istotnym czynnikiem była zmiana relacji na linii skazany – funkcjonariusz. Zrezygnowano z przedmiotowego traktowania skazanych. „Ukoronowaniem tych działań było uchwalenie w 1997 r. kodeksu karnego wykonawczego. Założenia aksjologiczne tej ustawy karnej uwzględniają nie tylko sytuację polityczną, społeczną i ekonomiczną po transformacji ustrojowej, ale także kładą szczególny nacisk na zasadę poszanowania godności ludzkiej osób pozbawionych wolności, sprawiedliwego i zindywidualizowanego ich traktowania” (Dubiel, 2013: 29; k.k.w., 1997).

Główne kierunki zmian po 1989 roku:

- humanitaryzacja i demokratyzacja więzień – odejście od represyjnego modelu na rzecz poszanowania praw skazanych, zapewnienia godności i możliwości reintegracji),

- zmiana podejścia do wykonania kary, wprowadzając różne systemy (np. programowanego oddziaływania, terapeutyczny, zwykły) dostosowane do potrzeb skazanych,
- wzrost znaczenia programów zajmujących się problemami skazanych, takich jak:
 - profilaktyka uzależnień,
 - przeciwdziałanie agresji i przemocy,
 - aktywizacja zawodowa i promocja zdrowia,
 - rozwijanie umiejętności poznawczych i społecznych,
- rozszerzenie roli kościoła (duszpasterstwo) oraz psychologów i pedagogów w procesie resocjalizacji, podkreślając znaczenie rozwoju duchowego i psychologicznego skazanych,
- równoczesne dążenie do ochrony społeczeństwa przed przestępczością poprzez efektywne oddziaływania resocjalizacyjne – bezpieczeństwo,
- wzrost udziału społeczeństwa, poprzez rozszerzenie systemu o elementy samorządności i jawności, angażujące społeczeństwo w proces resocjalizacji (Kosiacki, 2018: 115–126).

Reformy te miały na celu stworzenie systemu, który nie tylko izoluje, ale przede wszystkim przygotowuje skazanych do powrotu do społeczeństwa, redukując recydywę.

Współczesność (po 2000 r.)

Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich z 2022 r. (uowrn, 2022) posiada fundamentalne znaczenie, ponieważ systemowo porządkuje przepisy dotyczące młodzieży w konflikcie z prawem lub wykazującej demoralizację, stawiając na wychowanie, a nie karanie, umacniając rolę rodziny jako środowiska rozwoju i wprowadzając odrębny, dwutorowy system postępowania (dla czynów karalnych i demoralizacji), z priorytetem środków wychowawczych i leczniczych nad karą, oraz nowymi uprawnieniami dla placówek wychowawczych, mając na celu skuteczną resocjalizację i powrót do społeczeństwa (Aktualności, Porady, 2023).

3.2. Wybrane formy i metody oddziaływania wychowawczego młodocianych skazanych

Według Mariana Nowaka „wychowanie zachodzi zawsze we wzajemnych relacjach pomiędzy wychowawcą, który świadomie chce wprowadzić określone procesy uczenia się i nabywania nowych form zachowań, a wychowankiem, który odbiera i współdziała (lub opiera się) oraz daje pozytywne (lub negatywne) odpowiedzi na te działania. Jest tu zatem wyraźna interakcja, która staje się przyczyną sprawczą dalszego, nawet autonomicznego działania” (Nowak, 2008: 405).

Robert Opora podaje, że „pedagogika resocjalizacyjna zajmuje się kształtowaniem teoretycznych i metodycznych podstaw pracy z jednostką niedostosowaną społecznie. Na jej treści składają się charakterystyka takiej osoby oraz warunki, metody, formy i środki niezbędne w procesie jej resocjalizacji. [...] Metodyka pracy resocjalizacyjnej dąży do zoptymalizowania projektowanych i realizowanych oddziaływań resocjalizacyjnych. [...] Ponadto metodyka pracy resocjalizacyjnej koncentruje się na osobie pedagoga – jego umiejętnościach i predyspozycjach [...]” (Opora, 2013: 13). Umiejętności niezbędne do podejmowania oddziaływań resocjalizacyjnych wiążą się ze sobą nawzajem i nakładają. Właściwa relacja wychowawcza – według Roberta Opory – pozwala na przeprowadzenie pełnej, rzetelnej diagnozy i dopasowanie właściwych oddziaływań resocjalizacyjnych do potrzeb nieletniego (młodocianego). Jest też istotnym elementem warunkującym skuteczność podejmowanych oddziaływań resocjalizacyjnych (Opora, 2013: 25-26; Kranc, 2018).

Według Marka Konopczyńskiego „każda rzeczywistość wychowawcza obejmuje podmiot wychowania, czyli wychowanka, sytuację wychowawczą, czyli obiekty wychowawcze, oraz osobę lub osoby wychowujące” (Konopczyński, 2015: 148; Czapów, Jedlewski, 1971; Czapów, 1978; Pytka, 2006; Urban, Stanik, 2008; Śliwerski, 2012).

Nestorzy polskiej pedagogiki Czesław Czapów i Stanisław Jedlewski wyróżniają trzy formy postępowania resocjalizacyjnego młodego człowieka: 1) postępowanie reformujące w skali reakcji, motywów i postaw; 2) postępowanie reformujące w skali osobowości (zmiana integracji psychicznej) oraz 3) postępowanie profilaktyczne (Czapów, Jedlewski, 1971: 285-302).

Czesław Czapów w 1978 roku określił metody sterowania resocjalizującego młodego człowieka, czyli określił uświadomione, dające się powtórzyć sposoby

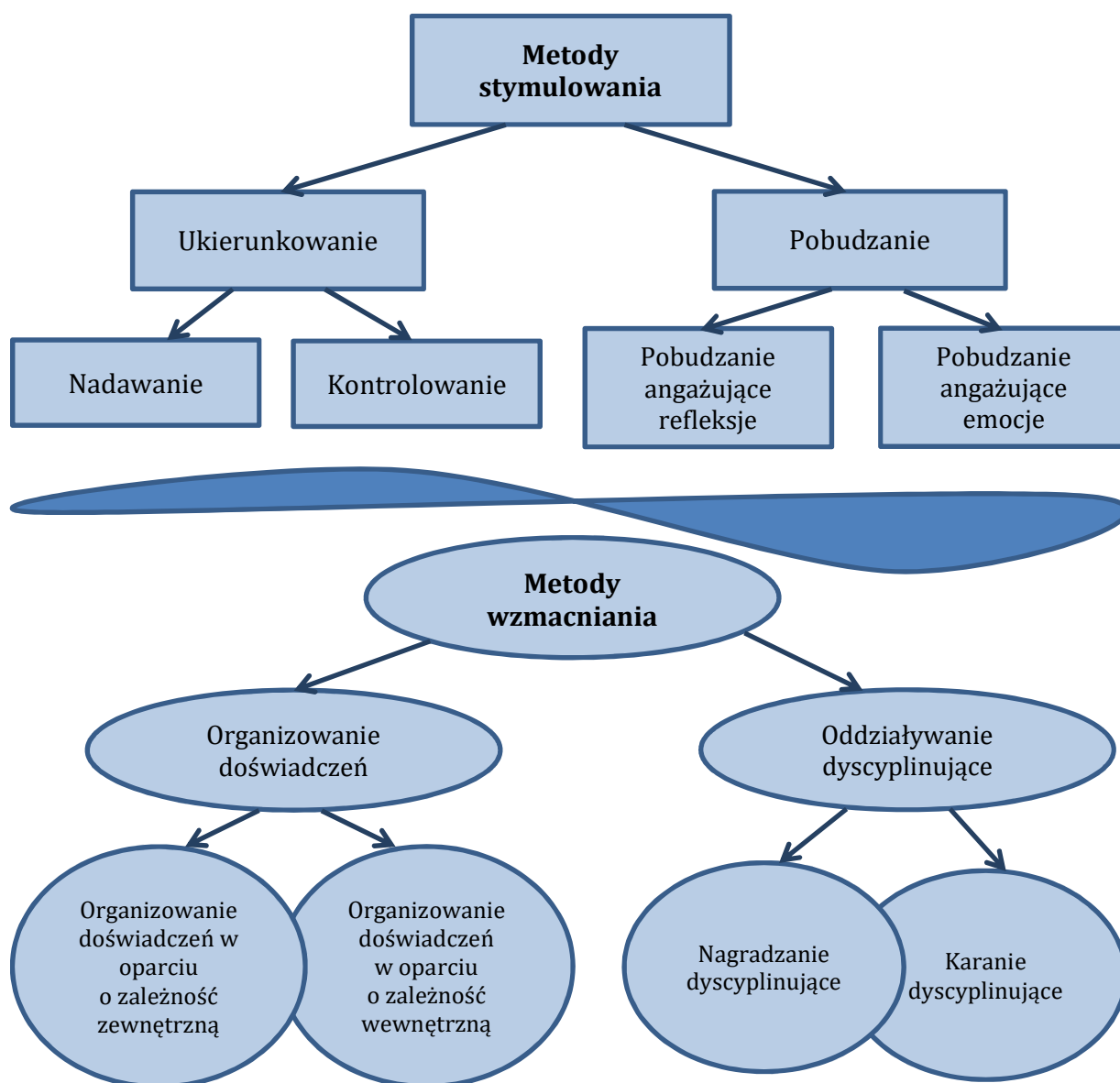
posługiwania się środkami, które wskazane są przez odpowiednie techniki i zgodne z przyjętą strategią. Metody te ogólnie dzieli na: stymulowanie i wzmacnianie sterujące, ukierunkowanie resocjalizujące (metody ukierunkowania, nadawania ukierunkowującego, kontroli, autonomizowania osoby wychowywanej oraz preparacji oddziaływań ukierunkowujących), pobudzanie resocjalizujące (refleksje i emocje, pobudzanie angażujące refleksję i emocje) oraz wzmacniania (organizowanie doświadczeń, oddziaływanie dyscyplinujące, oddziaływanie przez wpływ osobisty, (Czapów, 1978: 276-317).

Czesław Czapów w swej publikacji zawarł, iż: „wychowawcy odwołujący się do stymulowania resocjalizującego przekazują wychowankowi informację, która komunikuje mu co ma robić, jak się zachować w określonej sytuacji. Są to informacje ukierunkowujące czynności wychowanka. Równocześnie w resocjalizujących czynnościach stymulujących ważną rolę odgrywa przekazywanie informacji aktywizujących energię – poprzez budzenie określonych emocji, czyli przekazywanie informacji pobudzających. Wychowawca chcąc skłonić wychowanka do wykonania odpowiednich ukierunkowanych czynności, uwzględnia np. jego uczucie lęku (obawa przed karą), uczucie nadziei (pragnienie nagrody) lub uczucie sympatii (np. do wychowawcy). Są to czynności pobudzające przez odwoływanie się do uczuć egoistycznych (lęk przed karą, nadzieja osobistej korzyści) czy uczuć altruistycznych lub do obu jednocześnie. Są one czynnikami mobilizującymi, intensyfikującymi i podtrzymującymi odpowiednio ukierunkowaną aktywność człowieka” (Czapów, 1978: 277). Graficznie typologię metod oddziaływania resocjalizującego przedstawia rys. 5.

Według Roberta Oporo „zdolność do kształtowania prospołecznych umiejętności u nieletnich niedostosowanych społecznie jest jedną z kluczowych kompetencji pedagoga resocjalizacyjnego, która determinuje efektywność podejmowanych przez niego oddziaływań” (Opora, 2013: 10).

Praca w środowisku lokalnym jest coraz częściej podnoszoną – w teorii i praktyce resocjalizacyjnej – koncepcją oddziaływań na młodzież społecznie niedostosowaną. Oddanie władzy w ręce samych zainteresowanych – angażowanie pracowników w procesy decyzyjne (empowerment) oraz sprawiedliwość naprawczą deklarują perspektywę rekonstrukcji zerwanych więzi społecznych zamiast potępienia i naznaczenia małoletniego (młodocianego) sprawcy piętnem przestępcy.

Rys. 5. Typologia metod oddziaływania resocjalizującego według Czesława Czapówa

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Czapów, 1978: 277.

Problemowe kwestie natury społecznej wydają się wzbierać na świecie wraz z rozwojem gospodarczym i zachodzącymi przemianami kulturowymi. Dylematy wzrostu przestępczości nieletnich w Polsce wynikają nie tylko z przełomu w gospodarce (bezrobocie, pogłębienie przepaści pomiędzy bogatymi i biednymi), ale także (a może głównie) z dominującej kultury masowej (Kwieciński, 2000), nazywanej kulturą instant (Melosik, 2010: 67-81), w której wszystkie potrzeby muszą być zaspokajane z natychmiastowym rezultatem (*fast food, fast sex, fast success*). Kultura deprecjonuje się z dnia na dzień, co ma gigantyczny wpływ na tożsamość i styl życia młodzieży. Ta upozorowana (fikcyjna) kultura (telewizja, Internet, gry komputerowe

i przeważający konsumpcjonizm) jest w istocie kulturą upozorowania życia. Pedagogika resocjalizacyjna od dłuższego już czasu zwraca uwagę na rangę kultury w modelowaniu nowej tożsamości wychowanka (Jaworska, 2008b).

Propagatorem idei resocjalizacji twórczej w Polsce jest Marek Konopczyński (2010; 2013; 2015; 2018 i in.). Skonfrontował on bowiem różnorodne poglądy na temat skuteczności i efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych, tytułując te interpretacje mitami (Zieliński, 2023: 10). **Twórcza resocjalizacja** nieletnich nie jest alternatywą dla klasycznej resocjalizacji, ale ma za zadanie uzupełnić ją o nowe możliwości. Resocjalizacja twórcza pozwala patrzeć na problemy resocjalizacji nieletnich z innej perspektywy. Z założeń resocjalizacji twórczej wynika, że postawy dewiacyjne nieletnich wynikają z nieprawidłowo ukształtowanej, w toku socjalizacji, tożsamości. W metodach pracy resocjalizacyjnej opartych na kulturze Marek Konopczyński upatruje szansy przemian tożsamościowych, aby z tożsamości „złodzieja” wychowanek mógł przeobrazić się w tożsamość „sportowca”, „artysty” itp. (Jaworska, 2012: 251). Według autora „różnice pomiędzy koncepcją twórczej resocjalizacji a klasycznie pojmowaną pedagogiką resocjalizacyjną stanowią nie tylko o jej metodycznej odrębności, lecz również o różnicy w zakresie przywoływanym kontekstów teoretycznych. Twórcza resocjalizacja sięga do dorobku nauk zajmujących się procesami twórczymi człowieka i czyni z nich bazę umożliwiającą uzyskiwanie zakładanych efektów. [...] Prezentowana koncepcja jest próbą ukazania występujących korelacji pomiędzy twórczością rozumianą jako efekt pracy strukturalnych czynników procesów poznawczych i twórczych, procesem resocjalizacji a ich wpływem na kształtowanie się nowych tożsamości wychowanków” (Konopczyński, 2018: 66). Dostrzega on ponadto, że: „twórcza resocjalizacja w większym niż dotychczas stopniu zaczęła zwracać uwagę na resocjalizacyjne znaczenie wspierania rozwoju osobowego i społecznego osób nieprzystosowanych społecznie w miejsce dotychczasowych prób korygowania ich dewiacyjnych form funkcjonowania. Zgodnie z teorią twórczej resocjalizacji należy dążyć do resocjalizacji jednostki poprzez podnoszenie jej poczucia własnej wartości, godności oraz aktywizację najlepszych skłonności. Tylko w ten sposób można ją pogodzić ze społeczeństwem” (Konopczyński, 2015: 97).

Michał Kranc określa koncepcję i warunki realizacji metod Twórczej Resocjalizacji, jako: metoda resocjalizacji przez sport, muzykoterapia i terapia przez sztukę (Kranc, 2018: 133-144).

Działania muzykoterapeutyczne przynoszą dobre efekty w uczeniu się właściwych sposobów rozładowywania złości, rozwiązywania problemów i budowaniu zaufania. Można powiedzieć, że muzyka tworzy „magiczny most”, który pozwala ciału i umysłowi identyfikować się i dokonać ekspresji przez okazywanie emocji i myśli, które zostały zamknięte (Clendenon-Wallen, 1991: 79). Udowodniono także, że uczestniczenie w różnych aktywnościach muzycznych (zastosowano m.in. improwizowanie rytmiczne, śpiew wraz z samodzielnym wyborem piosenek do okazywania emocji oraz użyciem piosenek do opisywania ludzi) może być z sukcesem użyte do zmiany pojmowania własnego „ja” (*self-concept* - samoświadomość) u młodocianych przestępców. Połączenie takich działań z odpowiednimi wzmocnieniami powoduje, że stają się oni mniej buntowniczy i bardziej ufni (Johnson, 1981: 137–147; Kranc, 2018: 138).

Istotne dla procesu naprawczego osób nieprzystosowanych społecznie jest – jak się wydaje – wdrażanie programów opartych na twórczej resocjalizacji z zakresu sportu. W ZK sport wykorzystywany jest przez personel oraz samych więźniów jako narzędzie do oddziaływania, przystosowania lub jako przywilej instytucjonalny (Zieliński, 2023: 15 i 115).

Metoda resocjalizacji przez sport nastawiona jest na kreowanie określonych kompetencji osobowych i w ten sposób współtworzenia parametrów tożsamości nieletniego (Konopczyński, 2009a: 238). Już w starożytności należy szukać pierwszych wskazówek nawiązujących do metod twórczej resocjalizacji osób nieprzystosowanych społecznie. Metoda ta czyni to przez rozwijanie m.in. w młodocianych skazanych strukturalnych czynników i mechanizmów procesów twórczych. Przynosi efekty w postaci dostarczenia umiejętności odpowiedniego kulturowo i społecznie rozwiązywania własnych sytuacji problemowych. Posiadają jednocześnie wszelkie atuty, aby zyskać akceptację społeczną, ponieważ ich postrzeganie przez otoczenie społeczne będzie pozbawione negatywnych skojarzeń. Metoda resocjalizacji przez sport ułatwia wychowankom pełnienie odmiennych od dotychczasowych ról społecznych (Kranc, 2018: 135; Łapiński, 2006: 252–260).

Terapia przez sztukę »nazywana arteterapią (Glińska-Lachowicz, 2009: 96)«, obejmuje oddziaływania psychokorekcyjne, nakierowane na emocjonalną sferę jednostki. Wychowawcza rola sztuki rozpatrywana jest w perspektywie przeżycia estetycznego (Florczykiewicz, 2010: 54-59). Koncepcja wychowania estetycznego przez sztukę, którego w Polsce twórcą jest Bogdan Suchodolski, jest integralną częścią pedagogiki

ogólnej, powiązaną z określonymi koncepcjami człowieka i kultury, czyli jest nauką o teorii i praktyce wychowania (Suchodolski, 1965). W terapii przez sztukę wykorzystywane są lecznicze walory różnych dziedzin sztuki, takich jak: plastyka, sztuka teatralna, rzeźba i wiele innych. Dzięki obcowaniu pacjenta (wychowanka, skazanego itp.) ze sztuką, uprawianiu jej i interpretowaniu sięga się w arteterapii do odblokowywania „wewnętrznych barier” emocjonalnych, poruszania co umożliwia nowe relacje z otoczeniem (Kranc, 2018: 141).

Kazimierz Pierzchała pokazuje, jak ważna w procesie resocjalizacji jest aktywność twórcza. Pozwala ona skazanym stać się kimś potrzebnym, przydatnym, ważnym oraz daje poczucie podmiotowego traktowania. Aktywność twórcza modeluje i ujawnia nowe możliwości tych ludzi, ich dążenia i umiejętności. Atut wykorzystania własnych zdolności i umiejętności argumentuje skazanym, że stać ich na inną formę zarobkowania w przyszłości niż działalność przestępcza. Aktywność twórcza stanowi obszar wyzwalań wewnętrznych mechanizmów zmieniających oraz staje się możliwością na korekty osobowości w jej obszarze emocjonalnym, poznawczym i motywacyjnym. **Praca narzucona**, będąca poza zainteresowaniami, zdolnościami i umiejętnościami skazanego nie wyzwala w nim aktywności. Nie podejmuje zatem on odpowiedzialności za swoje – wymuszone – działania (Pierzchała, 2023: 177 i in.).

Z potrzebą **psychokorekcji postaw** mamy do czynienia wtedy, kiedy w wyniku wpływu niesprzyjających czynników dochodzi do zmian w strukturze osobowości nieletniego (młodocianego) i rozpoczyna on przejawiać zachowania problemowe, które tworzą źródło konfliktów w społeczeństwie, lub podejmuje on działania wobec siebie, które nie służą jego rozwojowi psychospołecznemu. Oddziaływania psychokorekcyjne mają na celu eliminację zachowań problemowych. Są one realizowane wobec podopiecznego poprzez dostarczanie stosowniej wiedzy, przekazywanie systemu wartości prospołecznych, modyfikowanie lub wykształcanie deficytowych umiejętności psychospołecznych, eliminowanie dysfunkcyjnych sądów o rzeczywistości oraz poprawę funkcjonowania w sferze emocjonalnej (Opora, 2013: 10).

Mieczysław Łobocki oddziaływanie wychowujące dzieli na bezpośrednie i pośrednie (Łobocki, 2009b: 35-39), jest to ukierunkowana interwencja w rozwój człowieka. Ponadto na: wychowanie dyrektywne (dynamiczne i społecznie uznawany system działania, wychowanie zmierzające do trwałej modyfikacji, do określonych rezultatów wychowawczych, kształtujących rozwój człowieka, aktywność na osiągnięcie

konkretnych celów) i niedyrektywne (wychowania jako procesu wspomagania w rozwoju, niezwalniający od ponoszenia za niego odpowiedzialności przez wychowanków, np.: proces wzrastania jednostki w społeczną świadomość gatunku, proces samorządnego rozwoju w zakresie różnego rodzaju doświadczenia nabywanego przez wychowanka, pomaganie wychowankowi w rozwoju i ułatwianie mu realizowania swoich możliwości, dorastanie do zadań, rozwijanie podmiotu za sprawą jego uczestnictwa w świecie, całokształt sposobów i procesów pomagających istocie ludzkiej zwłaszcza przez interakcję urzeczywistniać swoje człowieczeństwo) (Łobocki, 2009b: 37-40).

Podsumowując, to z punktu widzenia oddziaływań resocjalizacyjnych motywacją do prospołecznego zachowania nie jest jedynie proste unikanie sankcji. T. Lunness podkreśla, że wielu nieletnich (młodocianych) sprawców czynów karalnych wykazuje niski poziom dojrzałości moralnej. Nie są oni wykształceni do radzenia sobie z trudnościami wynikającymi z relacji interpersonalnych i konfliktów. Ich reakcje na złożone sytuacje raczej je pogarszają niż poprawiają. Nieprawidłowości w rozwoju moralnym nieletniego nie muszą towarzyszyć deficytowi intelektualnemu, lecz często są one rezultatem braku możliwości nauczenia się właściwego zachowania, wynikającego m.in. z braku posiadania kreatywnego wzorca. Praca z nieletnimi sprawcami powinna się przyczyniać do ich poznawczego i społeczno-moralnego rozwoju, co jest konieczne do zachowywania się w bardziej dojrzały sposób (Lunness, 2000: 8-10; Opora, 2013: 33). Ma to służyć stopniowemu przejściu z motywacji zewnętrznej do wewnętrznej, czyli przygotowaniu młodocianego sprawcy przestępstw do samowychowania. Ponadto wskazane jest, aby miał on kogoś (rodzica, członka rodziny, przyjaciela, nauczyciela, wychowawcę) sprzyjającego i skłonnego pomóc mu także po zakończeniu oddziaływań resocjalizacyjnych. Według Bogusława Śliwerskiego „w wychowaniu [...] liczyć się powinny nie tyle środki oddziaływań na inne osoby, ile jakość stosunków międzyludzkich, odpowiedni klimat do wyzwolenia się potencjału osobowego każdego człowieka” (Śliwerski, 2015: 131).

Podjęmowane oddziaływania wychowawcze wymagają zintegrowanych działań i harmonijnego współdziałania wszelkich możliwych środowisk wychowawczych, w głównej mierze: rodziny, państwa, szkoły, Kościoła, organizacji i stowarzyszeń, grup rówieśniczych, przy moralnym wsparciu środków masowego przekazu. Prawdą jest bowiem, że tylko przez **wspólne działania** można pozytywnie wpływać na proces wychowania człowieka, a zwłaszcza młodocianych skazanych do życia bez zniewolenia,

otwartego na prawdziwe wartości, które stanowi znaczne dobro i dar dla całego społeczeństwa (Słotwińska, 2019: 125).

Resocjalizacja jest celowym, specjalistycznym działaniem naprawczym, skierowanym do osób już nieprzystosowanych, które wymagają przywrócenia do norm społecznych i nauki funkcjonowania w społeczeństwie, często z głębokimi deficytami podczas gdy wychowanie to proces ogólny, budujący podstawy osobowości i adaptacji do społeczeństwa od wczesnych lat. Kluczowa różnica leży w intencji: wychowanie to kształtowanie, resocjalizacja to naprawianie i readaptacja, często w warunkach kryzysu.

3.3. Przegląd wybranych polskich, resocjalizacyjnych programów profilaktycznych dla młodocianych przestępców

Więźniowie stają w obliczu szeregu wyzwań społecznych, ekonomicznych i osobistych, które zazwyczaj znacznie komplikują ich reintegrację społeczną. Niektóre z tych wyzwań wynikają z okoliczności i doświadczeń samych przestępców. Inne wyzwania to bezpośrednie konsekwencje uwięzienia oraz postawa i usposobienie społeczności wobec zwolnionych przestępców.

Samo uwięzienie ma tendencję do powodowania kilku „skutków ubocznych” (Ozga, 2017: 61-73) dla przestępców: mogli stracić środki do życia, rzeczy osobiste i zdolność do utrzymania mieszkania dla siebie i swojej rodziny; mogli zarazić się poważną chorobą podczas pobytu w areszcie; uwięzienie mogło uszkodzić ich sieci społeczne i mogli utracić ważne relacje osobiste; mogli również doświadczyć problemów ze zdrowiem psychicznym lub nabyć autodestrukcyjne nawyki i postawy (Dandurand i in., 2008: 9). Wreszcie, wiadomo, że warunki uwięzienia i reżim więzienny przyczyniają się do instytucjonalizacji przestępców i innych problemów osobistych, które utrudniają ich reintegrację. Bez skutecznych programów pomagających przestępcom stawić czoła tym licznym wyzwaniom, prawdopodobieństwo ich pomyślnej reintegracji społecznej jest bardzo małe. Programy resocjalizacji w więzieniach są najskuteczniejsze, gdy opierają się na pełnej diagnozie i indywidualnej ocenie przestępcy i jego sytuacji. Taka ocena musi nastąpić jak najszybciej po przyjęciu przestępcy do instytucji i – jeśli to w ogóle możliwe – służyć jako podstawa kompleksowego i zindywidualizowanego planu interwencji. W ten sposób programy

mogą skupić się na dynamicznych czynnikach ryzyka i innych wyzwaniach, z którymi mierzą się przestępcy, aby przygotować ich do zwolnienia i udanej reintegracji społecznej. Wszystkie programy muszą być zaprojektowane w sposób wrażliwy kulturowo i uwzględniać, w stosownych przypadkach, specyficzne dla płci potrzeby więźniarek, a także szczególne potrzeby niektórych innych kategorii więźniów (United Nations, 2018: 19).

Podstawowym celem programów reintegracji społecznej jest zapewnienie przestępcom pomocy i nadzoru, których mogą potrzebować, aby powstrzymać się od popełniania przestępstw, pomyślnie zintegrować się ze społecznością i uniknąć powrotu do zachowań przestępczych. Zasadniczo istnieją trzy główne kategorie programów reintegracji społecznej: (a) programy resocjalizacyjne w więzieniach; (b) programy reintegracji i opieki następcej realizowane po zwolnieniu oraz (c) programy społecznościowe bez pozbawienia wolności. Według Organizacji Narodów Zjednoczonych wszystkie takie interwencje najlepiej realizować jako część zintegrowanego programu zaprojektowanego w celu rozwiązania konkretnych problemów i wyzwań indywidualnego przestępcy. Same inwestycje w więzienia, bez uzupełniających inwestycji w usługi po zwolnieniu, są często niewystarczające, aby rozwiązać tę sytuację i doprowadzić do znacznego zmniejszenia recydywy (United Nations, 2018: 5-6).

Celem oddziaływań profilaktycznych jest eliminacja czynników ryzyka oraz wzmacnianie czynników chroniących. Biorąc jednak pod uwagę współczesny model profilaktyki, którego celem jest promocja zdrowia, należy zastanowić się, gdzie ma tutaj miejsce eliminacja czynników ryzyka (zasada ryzyka). Ponadto przy wprowadzaniu programów interwencji dla każdej osoby powinny być ukierunkowane na czynniki osobiste i społeczne, które uznaje się za potencjalnie sprzyjające recydywie (zasada potrzeb). I w końcu interwencje powinny opierać się na metodach, które są udowodnioną skutecznością w ograniczaniu przestępczości i uwzględniają kulturę, płć i styl uczenia się poszczególnych przestępców (zasada responsywności) (United Nations, 2016: 118-119).

Zdaniem Krzysztofa Ostaszewskiego profilaktyka skupiająca się na eliminacji czynników ryzyka to profilaktyka defensywna. Maciej Demel nazywa ją profilaktyką negatywną. Według Kazimierza Ostaszewskiego „Profilaktyka pozytywna polega na wzmacnianiu tego, co czyni młodych ludzi bardziej odpornymi na zagrożenia” (Śliwa,

2015: 17). Sporadyczne akcje, jak pokazują liczne badania, okazują się nieskuteczne. Aby profilaktyka miała sens, to podobnie jak wychowanie, musi być procesem, systemem oddziaływań (Śliwa, 2015: 117).

Praktyka penitencjarna realizuje dużą liczbę rozmaitych programów resocjalizacyjnych, które, są programami autorskimi personelu pedagogiczno-psychologicznego i medycznego. Odbiorcami **programów profilaktycznych o charakterze pozytywnym** mogą być zarówno nieletni, jak i osoby dorosłe, zarówno środowisko szkolne, jak i pozaszkolne. Można wymienić poniższe modele działań profilaktycznych:

- model oświaty zdrowotnej (tradycyjny), oparty o „przykładzie”, którego celem jest przekazywanie informacji o zachowaniach niekorzystnych i konsekwencjach dla jednostki i społeczeństwa. Metodami działań jest wykorzystanie prelekcji, pogadanek, filmów edukacyjnych, plakatów, ulotek informacyjnych. Jest to model najstarszy i równocześnie umiarkowanie skuteczny. Model ten przybiera następujące formy: rzeczowego przekazu wiadomości o zachowaniach patologicznych, oddziaływaniu ich na jednostkę i społeczeństwo oraz wykazanie faktów statystycznych, eksponowanie w szczególności tragicznych, potwornych skutków zachowań patologicznych, w formie plakatów, zdjęć, filmów, prelekcji osób, które osobiście miały styczność z omawianymi zachowaniami;
- model edukacji humanistycznej, celem którego jest właściwy rozwój osobowości jednostki, a zwłaszcza jej składników, których niedobór może być źródłem pojawienia się zachowań niekorzystnych (przestępczych), np. zwiększanie poczucia własnej wartości, uczenie określania i przekazywania własnych uczuć, profilowania pozytywnych wartości życiowych, uczenie podejmowania właściwych decyzji i radzenia sobie ze stresem. Model ten przybiera następujące formy: praca w niewielkich grupach, polemiki, zajęcia integrujące, gry i zabawy dążeniem, których jest rozwinięcie i wzmocnienie tychże składników osobowości, których brak lub niedobór przyczynia się do zachowań niekorzystnych (przestępczych);
- model edukacji społecznej, celem, którego jest nauka osób niedostosowanych społecznie zdolności zapobiegania społecznej presji skłaniającej do zachowań patologicznych oraz nauka procedury radzenia sobie w takich warunkach. Model ten przybiera następujące formy: naukę mówienia „nie”, czyli asertywności – gdy jednostka nie chce poddać się sugestiom nacisku grupowego oraz rozpoznawanie sugestii zewnętrznych na proces podejmowania decyzji;

- model edukacji w zakresie umiejętności życiowych, celem, którego jest nauka umiejętności, pozwalających młodym jednostkom zaspokajać swe potrzeby psychiczne bez wsparcia zachowań niepożądanych społecznie, poprzez tworzenie np. pozytywnego obrazu siebie, podejmowania decyzji, umiejętności społecznych. Model ten przybiera następujące formy: oddziaływania i treningi sprawności różniące się od siebie zawartością oferowanego programu, czasem trwania, itp.;
- model alternatywnych form – celem którego jest nauka fascynującego spędzania wolnego czasu tak, aby tworzyło ono alternatywę dla spędzania wolnego czasu z zachowaniami patologicznymi. Formami działań są wszelakie sposoby aktywnego spędzania czasu wolnego w klubach, świetlicach, na wyjazdach itp.;
- model promocji zdrowia, celem, którego jest doprowadzenie do przyzwoitego samopoczucia w całokształcie życia indywidualnego i zbiorowego. Model ten przybiera poniższe formy: programy propagujące zdrowy styl życia, podczas zabawy, śpiewu, sportu (Ostaszewski, 1993a: 20; Ostaszewski, 1993b: 21).

3.3.1. Programy z zakresu profilaktyki agresji i przemocy w rodzinie – oddziaływania psychokorekcyjne

Ze zjawiskiem przemocy i agresji spotykamy się bardzo często w instytucjach zamkniętych, odizolowanych, o specyficznych warunkach bytowania. ZK i AŚ to znamienne przykłady placówek, w których problem agresji jest wciąż aktualny. Programy z zakresu profilaktyki agresji związane są również z redukcją stresu, kładąc akcent na zdobycie przez skazanych umiejętności efektywnego radzenia sobie z napięciem i negatywnymi emocjami (Marczak, 2013: 117). Analizując populację więźniów młodocianych (dorosłych skazanych po raz pierwszy i recydywistów), głównie mężczyzn, nietrudno zauważyć, że poziom agresji w ich stylach życia jest wysoki. Należałoby podjąć oddziaływanie, którego celem byłoby wyeliminowanie zachowań agresywnych. Metodyka resocjalizacji penitencjarnej opisuje, jak redukować agresję, choć trzeba przyznać, że tradycyjne sposoby okazały się mało skuteczne, ponieważ były zbyt uniwersalne, co oznacza, że były stosowane także do redukcji innych negatywnych zachowań. Personel więzienny systematycznie zauważa narastanie agresji wśród skazanych (Nawój, 1998).

Programy mające na celu redukowanie u więźniów nastawień agresywnych są stosowane wobec dwóch kategorii skazanych. Są adresowane, *po pierwsze*, do osób demonstrujących zachowania agresywne na terenie więzienia, w interakcjach z innymi więźniami, *po drugie* – do więźniów, sprawców przestępstw charakteryzujących się agresją i przemocą. Takich sprawców przestępstw jest wiele, wśród nich przestępstwa skierowane przeciwko rodzinie (znęcanie się, bicie, stosowanie przemocy psychicznej) (Machel, 2007: 229-230). Należy zaznaczyć, że od lat w praktyce więziennej opisywano i stosowano rozmaite metody resocjalizacji tych przestępców, jednak poważniejsze opracowania na ten temat ukazały się dopiero w latach 2003 (Linowski) i 2006 (Linowski, Wysocki). Krzysztof Linowski opublikował wypróbowany (w Areszcie Śledczym w Radomiu) przez siebie i zespół program leczenia postaw agresywnych (redukowania skłonności do agresji), który jest rozpisany na 31 dni (Linowski, 2003). Program ten został dopracowany i uzupełniony o zagadnienie dotyczące zachowań samoagresywnych, które najczęściej pojawiają się wśród skazanych w warunkach więziennych, przez Krzysztofa Linowskiego (doktora pedagogiki resocjalizacyjnej) i Izydora Wysockiego (lekarza medycyny, psychiatrę), a następnie wydany w formie podręcznika (Linowski, Wysocki, 2006).

Wśród programów resocjalizacyjnych należy wymienić program – psycholog D. Śniegowskiej oraz pracowników ZK we Włocławku – redukujący agresję i przemoc w rodzinie i zastąpienie ich postawami prorodzinnymi. Jest to projekt edukacyjno-korekcyjny adresowany do osób stosujących agresję i przemoc w rodzinie skazanych dorosłych i młodocianych (Machel, 2007: 233).

3.3.2. Programy terapii uzależnień

Programy terapeutyczne ukierunkowuje się na rozwiązywanie problemów behawioralnych, w tym przestępczości. Programy, takie jak kontrola gniewu i nauka mówienia „nie”, mogą pomóc więźniom zrozumieć i zmodyfikować swoje zachowanie, przyczyniając się do resocjalizacji. Programy specjalistyczne są niezbędne w przypadku poważnych problemów, takich jak przestępczość seksualna; ważne jest zintegrowane podejście, wykorzystujące umiejętności z różnych dziedzin.

Programy terapeutyczne działają głównie poprzez informowanie i zachęcanie; doświadczenie wskazuje, że dobrowolny udział więźniów jest warunkiem koniecznym skutecznego funkcjonowania takich programów (PRI, 2001: 125).

Programu „Duet” zrodził się podczas stażu pedagoga Domu Pomocy Społecznej z Krakowa w 2001 r. w Niemczech, w ośrodku dla niepełnosprawnych w Rothenburgu. Została nawiązana współpraca. Powołany zespół specjalistów obu instytucji opracował program readaptacji społecznej skazanych uzależnionych od alkoholu poprzez pracę z młodzieżą niepełnosprawną. Program jest adresowany do dorosłych pierwszy raz karanych oraz do młodocianych uzależnionych od alkoholu. Odbywa się też spotkanie informacyjne dla rodziców pacjentów i ich opiekunów prawnych. Uczestnicy programu nauczyli się pomagać, pracować w trudnych warunkach, wymagających cierpliwości, empatii, nauczyli się komunikować z osobami, z którymi jest to bardzo trudne. Nauczyli się okazywania sympatii, opiekuńczości i bezinteresownej życzliwości. Osiągnęli to bez wzmacniania się alkoholem (Machel, 2007: 235-238).

Oprócz „Duetu” w polskich więzieniach realizuje się także inne programy dla więźniów uzależnionych od alkoholu, między innymi program radomski (Linowski, Nowicki, 2004) oraz znany amerykański program „Atlantis”, przystosowany do warunków polskich. Kryterium pozytywnej oceny skuteczności programu stanowiła całkowita abstynencja po wyjściu na wolność (Chmurska, 1998; 2003; Wasylkowska, 2002).

Oprócz uzależnień od alkoholu więziennictwo realizuje także terapię osób uzależnionych od narkotyków i środków psychotropowych. Należy też zasygnalizować zagadnienie skazanych nosicieli wirusa HIV i chorych na AIDS (Szczygieł, 2005: 250–268). Terapie adresowane do osób uzależnionych od narkotyków i środków psychotropowych realizuje się z pomocą tzw. wspólnot terapeutycznych (społeczności) podobnie jak w warunkach wolnościowych (Machel, 2007: 239).

I jeszcze jeden *Program psychoterapii uzależnień* realizowany w oddziale terapeutycznym dla uzależnionych od środków odurzających lub psychotropowych, w AŚ w Kielcach. Z uwagi na biopsychospołeczny charakter uzależnienia Program zakłada angażowanie różnych sfer osobowości pacjenta oraz aspekty jego funkcjonowania poprzez objęcie go, oprócz terapii odwykowej, także takimi formami zajęć, jak: terapia rodzinna, ergoterapia, zajęcia sportowo-rekreacyjne oraz kulturalno-oświatowe, kontakt z otoczeniem zewnętrznym – wolontariusze (Woźniak, Czekaj, 2000, s. 34-35). Program adresowany jest do skazanych młodocianych (M) i odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy (P), uzależnionych od środków

odurzających lub psychotropowych, którzy zostali skierowani do oddziału terapeutycznego (Czekaj, 2011: 377-391).

3.3.3. Programy aktywizacji zawodowej

Programy aktywizacji zawodowej realizuje się, podobnie jak inne, w wielu polskich zakładach karnych. Przykładem takiego działania jest „*Program edukacyjny aktywizacja zawodowa w Ramach Klubu Pracy Skazanych*”, realizowany w ZK we Włocławku. **Celami głównymi programu są: wzbudzenie motywacji do czynnego poszukiwania pracy**, wykreowanie umiejętności jej zdobycia i utrzymania oraz traktowania jej jako zasadniczego źródła utrzymania siebie i rodziny. Program jest adresowany do dorosłych i młodocianych mężczyzn, skazanych po raz pierwszy, z pozostałością kary od 6 do 9 miesięcy, którzy przed aresztowaniem pozostawali bez pracy, oraz do tych, którzy napotykali trudności w jej zdobyciu (Machel, 2007: 241-242).

Podobny, jednak inaczej pomyślany, jest program reintegracji zawodowej i społecznej dla kobiet, autorstwa M. Potępy (2005; za Machel, 2007: 242-243), realizowany w ZK w Rzeszowie. Cały projekt nosi tytuł „*Kreacja jako narzędzie reintegracji*”; powstał w wyniku współpracy międzynarodowej w 2001 r., w ramach programu Leonardo da Vinci. Program adresowany jest do kobiet recydywistek, pierwszy raz karanych i młodocianych, demonstrujących wyraźnie silną motywację do podjęcia pracy.

3.3.4. Programy z zakresu kształcenia umiejętności społecznych i poznawczych

Posiadanie umiejętności społecznych jest niezbędnym warunkiem do tworzenia i utrzymywania satysfakcjonujących bliskich relacji interpersonalnych, a trening umiejętności społecznych w znaczący sposób przyczynia się do zwiększenia satysfakcji i trwałości relacji i związków interpersonalnych, nie tylko w środowisku rodzinnym, ale również z osobami zupełnie obcymi (Marczak, 2013: 36).

Pierwszym z nich, „*trening wybranych umiejętności społecznych*”, jest skierowany do młodocianych skazanych w AŚ w Koszalinie, którzy pozostają w ośrodku diagnostycznym w trakcie lub po badaniach psychologicznych. Osoby biorące udział w programie są: sprawne intelektualnie, posiadają umiejętność czytania i pisanie, zdolność do kontroli swoich impulsów i nie stanowią bezpośredniego zagrożenia dla innych osób. Celem programu jest nabycie przez uczestników podstawowej wiedzy na

temat umiejętności społecznych. Spodziewanymi efektami są ponadto: zdobycie wiedzy na temat produktywnego podejmowania decyzji i oceny własnych działań i zdolności, posiadanie umiejętności radzenia sobie w trudnych sytuacjach, umiejętności efektywnego gospodarowania czasem, zainicjowanie osiągalnego wglądu w samego siebie i umiejętność zachowywania się w sposób asertywny (Stańczyk, 2013: 42-43).

W podobnym programie, w AŚ w Piotrkowie Trybunalskim, w grupie młodocianych zaobserwowano potrzebę doskonalenia umiejętności społecznych w celu zapobiegania ich ponownym konfliktom z prawem. Celem programu jest przede wszystkim uzmysłowienie potrzeby modelowania w uczestnikach postaw społecznie pożądanych. Oczekiwany efektami są: nauczenie konstruktywnych sposobów radzenia sobie w trudnych sytuacjach, wpojenie nawyku poszanowania zasadniczych norm i zasad współżycia społecznego, pobudzenie własnej aktywności, podejmowanie inicjatyw wynikających z zainteresowań skazanych oraz ich właściwe funkcjonowanie w warunkach izolacji więziennej i wzrost uspołecznienia poprzez podtrzymywanie stosownych kontaktów z innymi osobami (Stańczyk, 2013: 43).

3.3.5. Wypełnianie i wzmacnianie ról rodzicielskich

Uwięzienie jednego z członków rodziny pociąga za sobą negatywne skutki nie tylko dla funkcjonowania osoby, którą to spotkało, ale także dla całego systemu rodzinnego. Pozbawienie wolności wpływa niekorzystnie na pełnienie ról rodzicielskich w wymiarze biologicznym, powodując deprywację kontaktu fizycznego z dzieckiem. Pobyt w izolacji więziennej znacznie ogranicza udział w życiu rodzinnym, wpływa także ujemnie na emocjonalny, behawioralny i społeczny rozwój dziecka (Marczak, 2013: 44).

Program zajęcia dotyczące wypełniania ról społecznych powstał dla skazanych przebywających w ZK w Kaliszu w 2004 r. Warsztat przeznaczony jest dla skazanych przejawiających trudności w zakresie wypełniania istotnych ról społecznych (męża, ojca, syna, pracownika, ucznia, sąsiada, obywatela itp.). Grupę mogą stanowić zarówno młodociani, jak i dorośli, którzy nie przejawiają wyraźnych deficytów intelektualnych. Głównymi odbiorcami warsztatu są skazani, których indywidualny program oddziaływań przewiduje zadania związane z korekcją negatywnych postaw i pobudzanie do refleksji. Ponadto w zajęciach mogą uczestniczyć osoby wyrażające chęć aktywnego udziału w procesie resocjalizacji (Poklek, 2013: 45-49).

3.3.6. Wzmacnianie ról społecznych poprzez pracę z osobami niepełnosprawnymi

Praca skazanych z osobami niepełnosprawnymi stanowi specyficzną formę oddziaływań resocjalizacyjnych (Goffman, 1975). Pobyt skazanych w izolacji więziennej pozbawia jednostkę partnerstwa i współuczestnictwa w działaniu, dlatego praca z osobami niepełnosprawnymi umożliwia kształtowanie poczucia odpowiedzialności, pobudza wolę współdziałania w kształtowaniu społecznie pożądanych postaw.

W programie uczestniczą skazani odbywający karę pozbawienia wolności w Oddziale Zewnętrznym AŚ w Słupsku z siedzibą w Ustce (zakład typu półotwartego i otwartego dla młodocianych i dorosłych pierwszy raz odbywających karę), wytypowani przez wychowawców. Program ma na celu umożliwienie readaptacji osób pozbawionych wolności przez udział w procesie integracji społecznej osób niepełnosprawnych umysłowo (Wójcik, Meler, 2013: 61-64).

3.3.7. Programy przygotowujące do życia na wolności

Produktywne wsparcie postpenitencjarne polega zdaniem Teodora Szymanowskiego w głównej mierze na: zaspokojeniu różnorodnych potrzeb materialnych, wynikających z procesu adaptacji w warunkach wolnościowych, pomocy organizacyjnej – znalezieniu pracy, miejsca zamieszkania, ułatwienia nauki, zorganizowania pomocy lekarskiej oraz pomocy moralnej i poradnictwa w sytuacjach kryzysowych (Szymanowski, 1989: 39–40).

W 2004 r. rozpoczęto w oddziale AŚ dla skazanych kobiet w Białymstoku realizację programu oddziaływań pod nazwą *Uniwersytet Więzienny – Droga do Wolności*, skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w warunkach zakładu karnego typu zamkniętego. W założeniu miał on oddziaływać długofalowo, systematycznie i obejmować propozycje rozwiązań różnego rodzaju problemów wszystkich kategorii skazanych kobiet (młodocianych, odbywających kary pozbawienia wolności po raz pierwszy i recydywistek penitencjarnych). Oddziaływania polegają na edukacji z zakresu profilaktyki uzależnień, aktywizacji zawodowej, profilaktyki antyprzemocowej, promocji zdrowia i zdrowego stylu życia, rekreacji ruchowej oraz spotkań religijnych umacniających sferę duchową (Moroz, 2013: 101-107). Polska praktyka penitencjarna wskazuje, że mniej konfliktowe i aktywniejsze są osoby kształtujące swoje życie duchowe.

3.3.8. Program terapii sprawców przestępstw seksualnych

W wielu społeczeństwach dominuje postawa domagająca się jedynie surowego karania sprawców przemocy seksualnej. Przekonanie to dotyczy również znacznej części społeczeństwa polskiego. Wiadomo jednakże, że nawet wieloletnie kary pozbawienia wolności nie eliminują problemu i sprawcy po opuszczeniu murów więzienia nierzadko wracają do swoich zachowań, dlatego w wielu ZK podjęte zostały próby leczenia sprawców przestępstw seksualnych w trakcie odbywanej przez nich kary pozbawienia wolności oraz dostarczenia wiedzy pozwalającej na kontynuowanie tego leczenia po opuszczeniu ZK (Marczak, 2013: 233).

3.3.9. Program z zakresu profilaktyki i edukacji zdrowia – kursy pierwszej pomocy przedmedycznej

Kształtowanie zdrowego stylu życia u osób odbywających karę pozbawienia wolności jest niebagatelne i dzięki temu osadzeni podejmują starania, aby poprawić swoje samopoczucie i zdrowie – uczą się, jak można zdrowiej żyć i tworzyć zdrowe środowisko. Generalnym jednak celem promocji zdrowia jest zainteresowanie uczestników tematyką profilaktyki chorób, dbania o higienę i urodę, popularyzację zdrowego żywienia oraz zdobycie przez nich umiejętności udzielania pierwszej pomocy przedmedycznej (Marczak, 2013: 241).

3.3.10. Programy psychokorekcyjne

Program terapii prowadzony był w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym nr 1 w Malborku, działania miały charakter indywidualny i grupowy. W ramach resocjalizacji otwartej na środowisko programem zostali objęci młodociani przestępcy. Po dokonaniu niezbędnych modyfikacji zawartych w terapii zajęć i zadań, które musiałyby zostać przystosowywane do właściwej grupy wiekowej, może on być także z powodzeniem użyteczny w instytucjach penitencjarnych wobec młodocianych sprawców przestępstw. Zmiana sposobu i jakości odbioru ludzi oraz zjawisk w otaczającej rzeczywistości, a także pozytywna zmiana obrazu własnej osoby wiąże się ze zmianą samooceny ogólnej, jak i samoocen częściowych, tak aby uczestnik terapii znał, a przede wszystkim akceptował swoje słabe i mocne strony (Siemionow, 2013: 248-253).

3.3.11. Oddziaływania edukacyjne przez kulturę

Od dawna wiadomo, że racjonalne wypełnianie czasu wolnego w trakcie pobytu w ZK zapobiega nudzie, deprawacji, a także tworzeniu się i zacieśnianiu solidarności przestępczej, toteż coraz większą uwagę przywiązuje się do aktywizowania skazanych w kulturę. Oddziaływanie na skazanych poprzez kulturę stanowi niebagatelny element pracy resocjalizacyjnej. Dzięki niemu w właściwy sposób zostaje zagospodarowany skazanym nadmiar wolnego czasu, dostarcza się im rozrywki, równocześnie rozwijając ich zainteresowania oraz pasje (Marczak, 2013: 265).

Do takich programów należą z zakresu edukacji kulturalno-oświatowej, nauka języka czy programy aktywizacji kulturowej. Działalność kulturalno-oświatowa stanowi w warunkach izolacji więziennej integralną część tych środków resocjalizacji, które przyczyniają się do osiągania zasadniczych celów wykonywania kary pozbawienia wolności. W warunkach izolacji więziennej kontakt z kulturą nabiera osobniczego znaczenia, ponieważ poza wypełnieniem wolnego czasu i przezwyciężeniem nudy – modeluje w skazanych szacunek dla narodowego dorobku, tradycji oraz zasad demokracji. Uczy ich rozpoznawania, rozbudzania i zaspokajania potrzeb oraz zainteresowań kulturowych, jednocześnie dając poczucie odpowiedzialności, samokontroli i samodyscypliny (Marczak, 2013: 275).

3.3.12. Programy rozwijania twórczości własnej skazanych

Dobłą metodą na poprawę samopoczucia, które w warunkach izolacji więziennej nie jest najlepsze, jak pisze (główny inspektor więzień w Wielkiej Brytanii w latach 1987-1995) Stephen Tumim, jest uczestnictwo w działalności artystycznej „można uprawiać aktorstwo, sztuki plastyczne, pisanstwo, rękodzieło czy muzykę. Czynności te wymagają skupienia, a poświęcony im czas rekompensowany jest osiągnięciem coraz większej biegłości. Najkorzystniej oddziałuje teatr – oferuje on prace zespołową, tekst, muzykę, pole do wyobraźni” (Tumim, 1998: 40).

W ramach rozwijania twórczości własnej skazani mogą rozwijać twórczość literacką i kompozytorską, mogą opracowywać własne pomysły racjonalizatorskie i wynalazcze, wykonywać rękodzielniczo-artystyczne przedmioty, rysunki i obrazy. Mogą również rozwijać swoją wrażliwość i talent dzięki wystawianiu sztuk teatralnych. Korzyści z organizowania zajęć kulturalno-oświatowych i udziału w nich są wielorakie: od

rozwijania twórczości własnej do samorozwoju i samokształcenia (Marczak, 2013: 294). Do prac w programie w AŚ w Ostrowie Wlk. włącza się zwłaszcza skazanych młodocianych. Celem głównym programu stało się kształtowanie społecznie pożądanых postaw poprzez działalność kulturalno-oświatową oraz zapobieganie marginalizacji społecznej poprzez włączanie skazanych do udziału w życiu kulturalnym miasta. M.in. wskaźnikami efektów długofalowych może być uczestnictwo w konkursach związanych z życiem kulturalnym miasta, czy też samodzielne podejmowanie inicjatyw twórczych. (Nowak, 2013: 294-297).

Ludzie przebywający w izolacji doświadczają deprywacji potrzeb. W związku z tym szukają zastępczych form zaspokajania ich. Dążą do znalezienia różnych form działalności własnej, poprzez którą mogą wyrażać swoje emocje. Wielu skazanych korzystając z posiadanych materiałów, tworzy niepowtarzalne dzieła sztuki. Kolejnym programem dotyczącym młodocianych przestępców jest Program „Siłą wyobraźni otwieramy serca – program aktywności twórczej”, AŚ w Elblągu. Celem programu jest uwrażliwianie skazanych, rozbudzanie twórczego myślenia oraz ich uaktywnianie (Wojtyna, Maroszek, 2013: 301-304).

W wielu jednostkach funkcjonują ośrodki teatralne tworzone z udziałem skazanych. Uczestniczą w nich wszyscy skazani, w tym recydywiści, odbywający karę po raz pierwszy i młodociani. Zakres współpracy z podmiotami pozawieziennymi: szkoły, domy dziecka i przedszkola uczestniczą w przedstawieniach Teatru Więziennego, młodzież bierze udział w warsztatach psychoedukacyjnych i artystycznych realizowanych w ramach projektu, uczelnie wyższe – studenci i wykładowcy – uczestniczą w spektaklach i rozmowach pospektaklowych. Programy są realizowane m.in. w formie: warsztatów rozwoju osobistego dla skazanych, spektakli teatralnych, dyskusji pospektaklowych z widzami (Papis, 2013, 308-312).

3.3.13. Programy z zakresu kultury fizycznej i sportu

Bezdyskusyjną rolę w działalności resocjalizacyjnej odgrywa także mobilizowanie skazanych do aktywnego uprawiania sportu. Zajęcia z zakresu kultury fizycznej i sportu podejmowane w warunkach izolacji penitencjarnej mają na celu w głównej mierze podtrzymanie i rozwijanie sprawności fizycznej, a ponadto utrzymanie w należytym stanie zdrowia psychofizycznego osób odbywających karę pozbawienia wolności (Marczak, 2013: 312).

Program z zakresu kultury fizycznej i sportu skierowany jest do skazanych młodocianych i odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy w ZK w Herbach. Cel główny programu przewiduje kształtowanie umiejętności planowania, realizacji rozwoju osobistego i kierunkowane zagospodarowanie czasu wolnego. Zajęcia odbywają się w sali rekreacyjnej budynku penitencjarnego. Pomieszczenie jest odpowiednio wyposażone do ćwiczeń i relaksacji. W zakresie umiejętności program ten przewiduje: utrzymanie dobrej kondycji fizycznej – redukcja stresu, umiejętność funkcjonowania w grupie społecznej, umiejętność funkcjonowania psychicznego na płaszczyźnie indywidualnej i w relacjach społecznych (Smok, 2013: 315-317).

Kolejnym programem dot. sportu jest Program aktywności sportowo-rekreacyjnej utworzony w AŚ w Elblągu. Uczestnikami programu są skazani z oddziału terapeutycznego dla osób uzależnionych od środków uzależniających i substancji psychotropowych tj.: młodociani i dorośli mężczyźni przebywający w oddziale, którzy zostali zakwalifikowani do programu zgodnie z zasadami rekrutacji. Celem zajęć w zakresie kultury fizycznej i sportu prowadzonych w oddziale terapeutycznym jest wyróżnienie roli kultury w życiu człowieka, a przez to pogłębienie humanistycznej motywacji zachowań, pomoc w wyborze wartości i odpowiedzialnym ponoszeniu konsekwencji własnych działań oraz dbałość o zdrowie i właściwy rozwój psychofizyczny (Walkowski, 2013: 318-321).

Sport oparty na regułach czystej gry, równości szans, troski o zdrowie własne i przeciwnika, przestrzegania obowiązujących przepisów, walki sportowej, sędziowania i organizacji potrafi determinować skuteczność i efektywność resocjalizacji osób preferujących zachowania antagonistyczno-destrukcyjne (Makurat, 2007; Zieliński, 2023: 57).

Resocjalizacja oznacza, że więźniowie są łatwiejsi w zarządzaniu i mniej podatni na przemoc. Podczas gdy bezpieczeństwo i resocjalizacja są czasami postrzegane jako przeciwieństwa, dobrze prowadzone programy resocjalizacyjne w rzeczywistości zwiększają bezpieczeństwo i kontrolę w więzieniach (United Nations, 2017: 5);

Ogólnie rzecz biorąc, programy resocjalizacyjne, w których uczestniczą przestępcy, mogą prowadzić do ich skutecznej reintegracji społecznej po zwolnieniu, częściowo poprzez promowanie zmian behawioralnych. Doradcy i administratorzy

więzień mogą tworzyć długoterminowe, kompleksowe programy, które z większym prawdopodobieństwem prowadzą do skutecznej resocjalizacji.

Programy oddziaływania przeznaczone są zarówno dla młodocianych oraz dorosłych karanych po raz pierwszy, jak i recydywistów penitencjarnych, często wykazujących problemy z adaptacją społeczną oraz niemających nawyku pracy.

Programy, które pomagają więźniom nauczyć się wielu umiejętności, mogą w dużym stopniu przyczynić się do złagodzenia trudności związanych z reintegracją społeczną, a w szczególności trudnościami związanymi ze znalezieniem zakwaterowania i zatrudnienia.

Zapobieganie przestępczości poprzez reintegrację odnosi się do wszystkich programów, które pracują z dziećmi, młodzieżą lub dorosłymi (w tym młodocianymi) już zaangażowanymi w system wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, w tym z osobami przebywającymi w areszcie i powracającymi do społeczności (United Nations, 2010: 14).

Według Organizacji Narodów Zjednoczonych wszyscy więźniowie powinni mieć dostęp do zrównoważonego i wszechstronnego programu zajęć, który powinien w jak największym stopniu odzwierciedlać różnorodność zajęć dostępnych na wolności (United Nations, 2014: 49).

3.4. Projektowanie oddziaływań penitencjarnych adresowanych do młodocianych sprawców przestępstw

Ogólnie zakłada się, że diagnoza negatywna i pozytywna w resocjalizacji stanowią diagnozę pełną (ze względu na jej ukierunkowanie i aspekty diagnozy), wykorzystywaną do projektowania modelu działań interwencyjnych, opartych na działaniach dwukierunkowych: eliminujących deficyty i wzmacniających potencjały. Przyjętą zasadę stanowi to, iż diagnoza pozytywna jest bardziej istotna i znacząca dla procesu projektowania działań interwencyjnych niż diagnoza negatywna. Diagnoza pozytywna dotyczy wykorzystania w projektowaniu czynników bezpośrednio stymulujących rozwój, druga zaś polega na wyłączeniu czynników hamujących ów rozwój (Wysocka, 2015: 17). Diagnoza staje się podstawą projektowania działań resocjalizacyjnych (Wysocka, 2015: 9).

Sposób projektowania postdiagnostycznego i działania resocjalizacyjnego zależy w głównie od przyjętej perspektywy teoretycznej. W humanistycznym ujęciu diagnozy

zakłada się konieczność zarazem indywidualizowania ludzkiego bytu i jego biografii, jak i przynajmniej ostrożność w wyjściowym przyjmowaniu założeń o naturze zaburzeń w rozwoju jednostki (Wysocka, 2015: 27). W badaniu należy przyjąć wyjściowe założenie o relatywnym obowiązywaniu różnych koncepcji wyjaśniających mechanizmy funkcjonowania jednostki, ze względu na niestałe warunki jej życia, zarazem w ujęciu indywidualnym (biograficznym, zmiany indywidualne), jak i pokoleniowym (zmiany wspólne) czy też globalnym (zmiany społeczno-kulturowe). Z perspektywy metodologii poznania dopełniającym warunkiem, zwiększającym prawdopodobieństwo prawidłowej diagnozy, jest jego (poznania) relatywność, która wymaga przyjęcia dialogowej formy poznania i możliwości wielorakiego odczytywania (interpretacji) rzeczywistości (Wysocka, 2015: 27-28).

Dla przykładu budowy poniżej przedstawiono projektowanie oddziaływań penitencjarnych adresowanych do młodocianych sprawców w zakresie przejawianych przez nich form agresywności i wrogości.

Kwestionariusz Agresji (Aggression Questionnaire) Arnolda H. Bussa i Marka Perry'ego (Buss, Perry, 1992: 452-459) od ponad trzydziestu lat stanowi powszechnie wykorzystywane w badaniach nad agresywnością narzędzie diagnostyczne, odznaczające się klarownym modelem teoretycznym i znakomitymi własnościami psychometrycznymi (Eckhardt i wsp., 2004: 17-43). Powstał on na podstawie wcześniejszego kwestionariusza stworzonego przez Arnolda H. Bussa i Ann Durkee (Buss, Durkee, 1957: 343-349), obejmującego 7. skonstruowanych *a priori* przez autorów skal, na które składały się: Atak (*Assault*), Agresja Pośrednia (*Indirect Aggression*), Drażliwość (*Irritability*), Negatywizm (*Negativism*), Uraza (*Resentment*), Podejrzliwość (*Suspicion*) i Agresja werbalna (*Verbal Aggression*). Polska wersja tego kwestionariusza, zatytułowana „Nastroje i Humory”, zaadoptowana przez Choynowskiego, ukazała się w 1971 roku (Aranowska, Rytel, 2012: 244-252).

Małgorzata H. Kowalczyk podaje, iż „projektowanie oddziaływań penitencjarnych adresowanych do młodocianych sprawców ułatwia znajomość przejawianych przez nich form agresywności i wrogości. Wykorzystany inwentarz składa się z 7. skal przeznaczonych do badania form agresji i wrogości oraz skali mierzącej poczucie winy.

- I. Atak (agresja fizyczna) – oznacza użycie siły fizycznej przeciwko innym. Ta forma agresji obejmuje każdą bójkę, lecz nie dotyczy działań agresywnych polegających na niszczeniu przedmiotów martwych.
- II. Agresja pośrednia – przez to pojęcie rozumie się zarówno agresję skierowaną określoną drogą na określoną osobę (złośliwe plotki, złośliwe żarty), jak i agresję bezkierunkową (wybuchy złości objawiające się w krzyczeniu, tupaniu nogami, niszczeniu sprzętów itd.). Agresja bezkierunkowa przybiera najczęściej formę nieukierunkowanego i nieuporządkowanego wybuchu.
- III. Irytacja – oznacza gotowość do przejawiania negatywnych uczuć w wyniku najmniejszego podrażnienia. Obejmuje takie cechy, jak: porywczność, drażliwość, zrzędlliwość, szorstkość i grubiaństwo.
- IV. Negatywizm – oznacza zachowanie opozycyjne, zwykle skierowane przeciwko autorytetowi lub władzy, które może przybierać różne poziomy nasilenia, począwszy od biernego sprzeciwu aż do aktywnej walki przeciwko prawu lub utartym zwyczajom.
- V. Uraza – określa się ją jako uczucie rozgoryczenia i gniewu na rzeczywiste lub wyimaginowane krzywdy.
- VI. Podejrzliwość – wyraża się w rzutowaniu wrogości na otoczenie. Zmienia się od niedowierzania i ostrożności względem ludzi aż do przekonania, że inni planują.
- VII. Agresja słowna – oznacza wyrażanie negatywnych uczuć zarówno w formie (sprzecanie się, krzyk, wrzask), jak i w treści wypowiedzi (groźby, przekleństwa).
- VIII. Poczucie winy – wyraża się w nim ewentualne przekonanie badanego, że jest złym człowiekiem, że czyni zło lub też odczuwa wyrzuty sumienia (Kowalczyk, 2017: 395-396; Kosewski, 1967: 14-15).

Skale I, II, III i VII składają się na tak zwane czynniki agresji, zaś skale IV, V, VI i częściowo VIII tworzą czynnik wrogości (Kowalczyk, 2017: 395-396; Kosewski, 1967: 14-15). Warto temu problemowi przyjrzeć się w szczególności.

Według Ewy Wysockiej pedagog i psycholog dokonują diagnozy, by efektywnie pomagać, wspierać w rozwoju (np. resocjalizacji), ale by było to możliwe, diagnoza musi być dokonywana w kontekście całej biografii konkretnej jednostki (młodocianego) i z odniesieniem jej wyników do przyjętych teorii. Bez tego badacz nie jest w stanie ocenić, czy czyjeś zachowanie jest typowe np. dla jego wieku i dowiedzione jego sytuacją życiową, czy też wybiega poza przyjęte w tym zakresie normy, a więc powinno budzić niepokój i wymaga kontaktu ze specjalistą (Brzezińska, 2005: 665-666).

Według Organizacji Narodów Zjednoczonych tworzone programy powinny dążyć do modelu „dobrego życia”, na założeniu, że ludzie nieuchronnie dążą do pewnych celów lub podstawowych dóbr ludzkich, takich jak wiedza, autonomia, przyjaźń, uznanie społeczne lub szczęście. Dobra drugorzędne, takie jak relacje, zatrudnienie lub edukacja, zapewniają środki do uzyskania dóbr podstawowych. Z tej perspektywy interwencje powinny nie tylko zarządzać ryzykiem recydywy lub je zmniejszać, ale także pomagać jednostkom w osiąganiu ich głównych celów bez wyrządzania krzywdy innym. Model ten kieruje uwagę metod oceny na cele, motywację i uzasadnione frustracje przestępców (United Nations, 2018: 24).

3.5. Opieka, wychowanie i terapia w procesie resocjalizacji młodocianych przestępców

Janina Florczykiewicz jest zdania, iż „**resocjalizacja** stanowi system oddziaływań, skierowanych na osoby z zaburzeniami przystosowania społecznego (Pytka, 2000). Ich podłożem mogą być uwarunkowania biologiczne (konstytucjonalne i funkcjonalne – na poziomie fizjologicznym), psychologiczne, bądź społeczne – jednak, niezależnie od źródła, zaburzenia adaptacji przejawiają się w zachowaniach niezgodnych ze standardami społecznymi, stanowiąc, w tym sensie, odchylenie od normy, czyli stan chorobowy (patologię społeczną)” (Florczykiewicz, 2010: 77).

Aksjologiczne kryteria etycznego postępowania wynikają z fundamentalnych wartości, respektowanych na gruncie nauk społecznych, których celem jest rozbieżnie ujmowana działalność na rzecz innych ludzi (np. terapia, pomoc, wsparcie rozwoju, opieka, korekcja, wychowanie, resocjalizacja) (Wysocka, 2015: 169).

Myślenie o resocjalizacji w kategoriach terapii obecne jest w stanowisku prezentowanym przez współczesnych pedagogów w obszarze nauk społecznej patologii i przestępczości, m.in. przez Lesława Pytkę (2006: 268-270), który proponuje postrzeganie resocjalizacji w kategoriach procesu (odmiany) społecznego zdrowia, czy Mieczysława Radochońskiego (2000), który wskazuje na koneksje między naruszeniem prawa a zaburzeniami osobowości. Wobec pojawiających się głosów o potrzebie wyeliminowania oddziaływań terapeutycznych z obszaru resocjalizacji (Konopczyński, 2009b za Florczykiewicz, 2010: 82-83) należy podkreślić, że postulowane cele resocjalizacji są osadzone w przyjętej jej koncepcji (Florczykiewicz, 2010: 82-83).

Słowo *therapia* (rzeczownik) w języku nowogreckim posiada kilka znaczeń: kuracja, leczenie, terapia. **Oddziaływania terapeutyczne** obejmują trafne i rzetelne diagnozowanie zaburzeń i dysfunkcji, indywidualne i społeczne działanie wychowanków, postulowanie konkretnych modyfikacji motywacji i postaw oraz eksploatacja właściwych (optymalnych) – adekwatnie do rozpoznania diagnostycznego – środków leczenia somatycznego i psychologicznego, przywracających zwichniętą homeostazę somatyczną i psychiczną jednostki. Działania terapeutyczne wchodzą w najgłębsze warstwy osobowości wychowanków i obejmują nie tylko modyfikację zachowań, lecz także modyfikację funkcji struktur regulacyjnych osobowości, czyli sieci poznawczej, popędowo-emocjonalnej, wartościująco-normatywnej (Kranc, 2018: 115).

Literatura przedmiotu proponuje metodykę twórczej resocjalizacji (Konopczyński, 2010: 204-280), nacechowaną niekiedy treściami terapeutycznymi, która zawiera metodę teatru resocjalizacyjnego, metodę resocjalizacji przez sport, resocjalizację przez muzykę, plastykę, dramę. Według Michała Kranca – doktora nauk społecznych w dyscyplinie pedagogika – „w rozważaniach czysto teoretycznych dokonywać będę rozróżnienia oddziaływań wychowania specjalnego od oddziaływań terapeutycznych. Chociaż muszą się uzupełniać i tworzyć spójny proces resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie, to jednak na potrzeby czysto badawcze należałoby je od siebie wyodrębnić” (Kranc, 2018: 116). Wobec osób niedostosowanych społecznie (np. młodocianych skazanych) stosuje się wiele rodzajów terapii, opierających się na różnych założeniach teoretycznych (Opóra, 2009: 138). W oddziaływaniu terapeutycznym bardzo ważna jest indywidualizacja procesu wychowania specjalnego, która wymaga szukania i dostosowywania metod do specyficznych potrzeb adresatów. Chodzi o wprowadzanie wychowanków w nowe role społeczne, które mogą stać się dla nich inspiracją do nowej aktywności twórczej osobowościowo i aktywności prospołecznej (Kranc, 2018: 107-108). Oznaką indywidualizacji stosowania metody wpływu bezpośredniego jest nawiązywanie więzi emocjonalnej z wychowankiem (Górski, 1985: 128).

Elementem procesu resocjalizacji są **oddziaływania opiekuńcze**, których istota polega na należnym zaspokojeniu generalnie rozpoznanych (zdiagnozowanych) potrzeb opiekuńczych jednostki niedostosowanej społecznie (młodocianych).

Opiekę definiuje się w literaturze pedagogicznej najczęściej w charakterze funkcjonalnym, zadaniowym. Najbardziej reprezentatywna i rozwinięta wydaje się

definicja Albina Kelma, który wyróżnił trzy rodzaje opieki ze względu na istotę prowadzonych działań, a mianowicie: profilaktyczną (nastawioną na zapobieganie okolicznościom (potencjalnego) zagrożenia i sprowadzającą się do ochrony nadzoru, czuwania), interwencyjną (ukierunkowaną na przewyższanie sytuacji zagrożenia rzeczywistego i dotyczącą wsparcia, obrony, ratownictwa) i kompensacyjną (ukierunkowaną na usuwanie następstw zagrożenia poprzez wyrównywanie, korektę, reedukację i rekonwalescencję) (Kelm, 1983: 25–26).

Dwie ostatnie najbardziej wydają się związane z resocjalizacją młodocianych przestępców. Konieczne stają się oddziaływania zmierzające ku rozwiązaniu problemu, przewyższeniu trudności poprzez udzielanie wsparcia społecznego, zaspokajanie specyficznych potrzeb (opieka interwencyjna, opieka następcza, wsparcie społeczne) oraz usuwaniu skutków wystąpienia sytuacji problemowej w życiu jednostki oraz jego najbliższego otoczenia, rodziny, najbliższych (opieka kompensacyjna) (Kranc, 2018: 47).

W ZK opiekun powinien starać się nawiązać właściwą **relację wychowawczą** (resocjalizacyjną). Bez niej nieletni będzie miał ograniczone możliwości zmiany własnego funkcjonowania. Niewątpliwie jakość relacji i wzajemnej współpracy odgrywa zasadniczą rolę w pracy wychowawczej (Opora, 2013: 21).

Cel **wychowania specjalnego** w procesie resocjalizacji nieletnich (młodocianych) polega na wykształceniu postaw prospołecznych, twórczych, umożliwiających wypełnianie nowych ról społecznych, dąży do wykształcenia mechanizmów kontroli wewnętrznej ze szczególnym uwzględnieniem eliminowania zachowań antyspołecznych z życia jednostki (Kranc, 2018: 85).

Według Roberta Opory „w trakcie pracy resocjalizacyjnej podopieczny uczy się, jak radzić sobie z własnymi trudnościami. Planuje on strategie radzenia sobie z konfliktami, które pojawiają się w jego życiu. Dlatego pewne etapy pracy resocjalizacyjnej wymagają spojrzenia w przyszłość, aby przygotować nieletniego do zapobiegania lub lepszego radzenia sobie z pojawiającymi się trudnymi sytuacjami” (Opora, 2013: 119).

3.6. Readaptacja społeczna młodocianych sprawców przestępstw

Problem readaptacji społecznej skazanych odbywających karę pozbawienia wolności nie jest zagadnieniem nowym, a podwyższająca się wykrywalność przestępstw i, co za tym idzie, zwiększająca się liczba skazanych stwarzają, że Służba Więzienna musi podwoić swoje wysiłki w kwestii resocjalizacji osób przebywających w ZK i ich readaptacji społecznej. Więźniowie opuszczający zakłady po odbyciu kary na ogół nie stykają się z pozytywnym przyjęciem przez społeczeństwo (stygmatyzacja) i mimo woli tworzą grupy marginalizowane. Pomocniczym czynnikiem utrudniającym działanie społeczne są trudności z odnalezieniem się na rynku pracy (Karpuszenko, 2017: 185; Konopczyński, 2010: 305-308 i in.).

Termin **readaptacja społeczna** używany jest w odniesieniu do procesu ponownego przystosowania się w sytuacji, kiedy dana jednostka poniosła porażkę adaptacyjną, albo wtedy, kiedy w życiu jej doszło do istotnych zdarzeń, które zaburzyły jej dotychczasowe funkcjonowanie i zaszły okoliczności wymagające zainicjowania procesu ponownego przystosowania się (Fidelus, 2012: 32; Kowalczyk-Jamnicka, 2006).

Głównym problemem w procesie readaptacji jest potrzeba wypracowania, skorygowania i wzmocnienia mechanizmów adaptacyjnych, które zostały zaburzone bądź nie zostały w ogóle wypracowane w procesie pierwotnej socjalizacji. W procesie readaptacji społecznej znaczące miejsce odgrywają interakcje, jakie zachodzą między jednostką a jej otoczeniem (środowiskiem), zarówno bliższym, jak i dalszym. W dalszej perspektywie proces ten wymaga od jednostki utożsamiania się z konkretną grupą, respektowania norm w niej istniejących, kierowania się ustalonymi zasadami, podejmowania ról zgodnych z oczekiwaniami środowiska społecznego. Kolejnym ważnym czynnikiem wyróżniającym proces readaptacji skazanych związany jest ze specyfiką sytuacji inicjującej proces readaptacji społecznej, np. stres. Proces ten zostaje wdrożony zarówno w sytuacji zaistnienia sytuacji negatywnej, jak i sytuacji pozytywnej. Readaptacja okazuje się subiektywną oceną zaistniałej zmiany (zaczynającej się w nas samych), która w następstwie uzależniona jest od samooceny człowieka. Twórcza postawa jest niebagatelnym elementem pozytywnie wzmacniającym proces readaptacji społecznej. Kolejnym niezbędnym warunkiem dla pozytywnego procesu readaptacji społecznej jest wzmacnianie tożsamości

osobowej i społecznej skazanych. Jest ona procesem, tzn. nie zachodzi nagle, ale realizowana jest etapami (Fidelus, 2012: 33-43).

Często byli skazani wracają do reakcji utrwalonych przed pobytem w więzieniu (tzn. do zachowań o charakterze przestępczym) bądź podejmują reakcje, które mogą być nieprzystające do sytuacji, a w konsekwencji nie sprzyjają readaptacji społecznej (Fidelus, 2012: 38). Należy pamiętać, że to potrzeby budują postrzeganie, motywują do działania, wyzwalają dynamizm, który odnajduje ujście w konkretnym zachowaniu, również w obszarze readaptacji społecznej (Siek, 1993: 154).

Proces readaptacji społecznej potrzebuje ciągłych kontraktów jednostki z otoczeniem. Z jednej strony jednostka pokazuje swoje potrzeby, określa cele, zadania, programuje przebieg tych działań, w których rozwija swoją aktywność, z drugiej strony reaguje na naciski z zewnątrz, odnosi się do celów, norm, zadań, jakie nakłada na nią otoczenie społeczne (Ziółkowska, 2005: 389). Istotną rolę w tym procesie odgrywają jednocześnie inteligencja, odpowiedzialność, samopoznanie, przynależność do grup społecznych, spolegliwość, czułość na potrzeby innych ludzi, dobro społeczne (Okoń, 2017).

Szeroko funkcjonuje przekonanie, iż dla osób posiadających mniejszą ilość zasobów osobistych oraz przeświadczenie o niskim potencjale radzenia sobie z nowymi sytuacjami w procesie ich readaptacji charakterystyczny będzie mechanizm wycofania się. Skutkuje to rezygnacją z kluczowych wartości czy relacji interpersonalnych (Lachowicz-Tabaczek, 2004: 65), w konsekwencji niepomyślnym przebiegiem readaptacji społecznej.

Każdy człowiek w określonych sytuacjach reaguje w charakterystyczny, sobie właściwy sposób, uzależniony zarazem od zasobów zewnętrznych i wewnętrznych, od ich wspólnych relacji i kontekstu sytuacyjnego. Dla jednej osoby potrzeba funkcjonowania w nowych warunkach będzie oznaczać lęk, strach, przekonanie niepewności, a tym samym zaburzy proces readaptacji społecznej, u innej ta sama sytuacja wzbudzi zainteresowanie, urokliwą ekscytację i przyczyni się do lepszego funkcjonowania. Negatywne emocje i stres, pojawiające się w sytuacji zmiany, mogą uruchomić procesy adaptacyjne, aktywizujące zasoby wewnętrzne jednostki, takie jak: optymizm, poczucie kontroli, poczucie sensu życia, poczucie skuteczności czy wysoką samoocenę. Mogą rzutować także na uruchomienie mechanizmów obronnych i zaradczych, skierowanych zarówno na rozwiązanie powstałych w związku ze zmianą problemów, jak i na

poradzenie sobie z negatywnymi emocjami wywołanymi przez zmianę (Lachowicz-Tabaczek, 2004: 65; Fidelus, 2012: 45-58).

W przypadku grupy skazanych proces readaptacji jest wyjątkowo złożony. Według Eleny Karpuszenko badania dotyczące efektywności oddziaływań readaptacyjnych wobec skazanych nie są optymistyczne. Wciąż rośnie liczba skazanych recydywistów. Często są to osadzeni, którzy popełnili przestępstwo na tle ekonomicznym, jak na przykład kradzież. E. Karpuszenko twierdzi, iż wśród kobiet przebywających w ZK w Lublińcu, wyrok za kradzież odbywa 31,6% skazanych (Badora, Karpuszenko, 2012: 219).

Na konieczność przystosowania społeczeństwa do problemów byłych przestępców, mających trudności z adaptacją do życia poza murami zakładu karnego, zwraca uwagę m.in. Wiesław Ambrozik (2008). Dotychczasowy stosunek społeczeństwa do osób odbywających wyrok jest w najlepszym wypadku oparty na solidnym dystansie i próbie odgradzenia się od wszelakich zjawisk z nimi związanych. Zagadnienie readaptacji i resocjalizacji jest pozostawiane jedynie wyznaczonym do tego instytucjom (w tym ZK). Tymczasem bez społecznej tolerancji i akceptacji, bez wsparcia i pomocy społeczeństwa poza murami instytucji wszelkie działania resocjalizacyjne są skazane na niepowodzenie. Aby okres odbywania kary pozbawienia wolności stanowił wstęp do readaptacji społecznej, punktem wyjścia w pracy penitencjarnej musi być właściwe zaplanowanie postępowania diagnostycznego, którego rezultatem będzie trafnie postawiona diagnoza resocjalizacyjna. Właściwe rozpoznanie diagnostyczne jest bowiem niezbywalnym warunkiem stosownego oddziaływania resocjalizacyjnego, a to stwarza szansę umiejętnego modyfikowania dewiacyjnych tożsamości i otwiera nową przestrzeń rozwoju osobowego i społecznego przyszłych eks-dewiantów (Pindel, 2019: 65).

Ważnym elementem jest nauczanie, którego celem prowadzonego w więzieniach jest: zwiększenie możliwości efektywnej readaptacji społecznej, podtrzymanie morale i poprawa zachowania się skazanych oraz wzbudzenie u nich szacunku dla samych siebie. Polskie prawo karne wykonawcze zakłada, że nauka jest obowiązkiem i prawem skazanego (Pindel, 2019: 88).

Znaczącą rolę w procesie readaptacji społecznej skazanych odgrywają działalność duszpasterska i praktyki religijne prowadzone przez Kościół katolicki oraz inne kościoły i związki wyznaniowe. Wsparcia w realizacji działań podejmowanych przez pracowników służby więziennej na rzecz readaptacji społecznej skazanych udzielają psycholodzy

i pedagodzy. W tej kwestii ważny jest też udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności, a zatem i w procesie readaptacji społecznej skazanych (Pindel, 2019: 88-91).

System programowanego oddziaływania na młodocianych przestępców stwarza najlepsze możliwości osiągania celów wykonywania kary pozbawienia wolności, ponieważ jest nastawiony na resocjalizację i umożliwia skazanym zdobycie umiejętności potrzebnych do pomyślnej readaptacji społecznej po zwolnieniu z zakładu karnego. System ten, nawiązujący do zasady głoszącej, że jednostka czynnie uczestniczy w tych formach oddziaływań, które sama zaakceptuje (Stańdo-Kawecka, 2000; Szczygieł, 2002). Najważniejsze jest to, że różnorakie formy działalności penitencjarnej odgrywają niebagatelną rolę w społecznej readaptacji skazanych, albowiem uczą ich zachowań zapewniających im uczciwe funkcjonowanie w różnorodnych rolach społecznych, które będą realizowali w życiu na wolności, a więc przygotowują ich do tego życia. Bardzo ważną rolę w procesie readaptacji skazanych odgrywa rodzina (Szczygieł, 2002). Istotną rolę w tym procesie posiadają także kontakty skazanych ze światem zewnętrznym.

Pomimo istnienia tak wielu form oddziaływania penitencjarnego, właściwej readaptacji społecznej jednostki opuszczającej ZK nie da się do końca przewidzieć. Wynika to m.in. z tego, że prognozowanie społeczno-kryminologiczne dalszych losów jest wysoce skomplikowane. Może się bowiem zdarzyć, że osoby okazujące chęć zmiany swego życia i podczas odbywania kary podejmujące usiłowania w tym kierunku po wyjściu na wolność natrafią na przeszkody, których bez mocnego wsparcia i pomocy nie będą w stanie przezwyciężyć. Nigdy też nie można zakładać, że osoba z arcybogatą przeszłością kryminalną będzie dalej popełniać przestępstwa, może bowiem w swoim życiu spotkać kogoś, kto wpłynie na jej poprawę (Pindel, 2019: 106; Hołyst, 2008).

3.7. Skuteczność interwencji resocjalizacyjnych wobec osób niedostosowanych społecznie

O wykorzystaniu i sposobie realizacji interwencji resocjalizacyjnej najczęściej decyduje pedagog resocjalizacyjny lub psycholog.

W procesie kształtowania prospołecznych postaw u podopiecznego wychowawca powinien posługiwać się pięcioma umiejętnościami, które w znacznej mierze decydują

o skuteczności podejmowanych przez niego oddziaływań resocjalizacyjnych (Dowden, Andrews, 2004), takimi jak::

- „stanowcze i uczciwe wykorzystywanie władzy i autorytetu,
- modelowanie prospołecznych postaw, na co składają się prospołeczne myślenie i zachowanie,
- uczenie rozwiązywania problemów,
- wykorzystywanie społecznego wsparcia,
- praca oparta na otwartej i życzliwej relacji z innymi” (za Opora, 2013: 17).

Resocjalizację rozumie się często jako logiczny związek między metodą resocjalizacyjną a jej wynikiem. Jednakże automatyczne stosowanie interwencji i przestrzeganie zasad resocjalizacji bez zwracania uwagi na to, co się dzieje między podopiecznym a wychowawcą, może nie dostarczyć planowanego efektu (Opora, 2013: 18).

Według Roberta Opory „w praktyce okazuje się, że umiejętność posługiwania się interwencjami psychokorekcyjnymi nie zawsze gwarantuje w pełni osiągnięcie oczekiwanego rezultatu. Zdarza się, że wskutek podjęcia określonych interwencji jedni podopieczni uzyskują lepsze wyniki niż inni. Niektórzy podopieczni wymagają większego wsparcia, inni preferują większą samodzielność. Niektórzy wymagają oddziaływań bardziej ustrukturalizowanych, inni mniej. Zależy to także od stopnia niedostosowania społecznego, relacji wychowawczej i etapu pracy resocjalizacyjnej. Zazwyczaj jest tak, że im większe problemy z zachowaniem obserwuje się u nieletniego niedostosowanego społecznie, tym bardziej wymaga się od wychowawcy postawy dyrektywnej i nałożenia na niego struktury o bardziej sztywnych ramach” (Opora, 2013: 18).

Do podstawowych elementów wpływających na skuteczność podejmowanych oddziaływań resocjalizacyjnych należą:

- stworzenie właściwej relacji wychowawczej,
- ustalenie oczekiwań podopiecznego,
- określenie realnych celów,
- zaplanowanie przebiegu resocjalizacji,
- współpraca i zaangażowanie skazanego w realizację ustalonych zadań (Opora, 2023: 19).

Bez właściwej realizacji ww. elementów próby resocjalizacji osoby niedostosowanej społecznie (skazanej młodocianej) będą skazane na niepowodzenie (Opora, 2023:19;

Kranc, 2018: 56). Bardzo ważny wpływ na skuteczność oddziaływań resocjalizacyjnych posiada również osobowość wychowawców (Kranc, 2018: 140; Cielecki, 1985).

Ewa Wysocka – profesor Uniwersytetu Śląskiego – przekonuje, iż »wskazuje się, głównie w psychologii pozytywnej, że efektem [...] nastawienia na rozwój „negatywnych nauk społecznych”, skoncentrowanych na negatywnych aspektach autokreacji (barierach stawania się człowiekiem), jest wytworzenie i ukonstytuowanie „negatywnej wizji człowieka i świata jego życia”. Rządzi tym zasada organizująca myślenie o ludzkiej kondycji, możliwościach autokreacji i jej wyznacznikach, mająca za podstawę założenie o deficytowości zarówno człowieka, jak i świata jego życia: **deficytowy człowiek żyjący w deficytowym świecie**. Z pewnością „niechcianą” i niezakładaną konsekwencją takiej orientacji w rozwoju nauk społecznych stała się (i wciąż staje) paradoksalna i obserwowana coraz powszechniej bezradność ludzi wobec „zdeteminowanego czymś poza nimi procesu stawania się” i w efekcie nieskuteczność resocjalizacji, która nie opiera się na zasadzie „wewnętrznej przemiany” i nie wyzwala motywacji ani przekonania o konieczności jej dokonania. Wewnętrznej przemiany może dokonać jedynie człowiek – jednostka przeświadczona o jej zasadności, konieczności i prawomocności, co dodatkowo stanowi czynnik motywujący do działania, a ponadto wykorzystująca własne (zwykle jednak nieodkryte) potencjały« (Wysocka, 2015: 32).

I tak przykładowo — Tony Ward i Claire Stewart (2003; por. Biel, 2010: 152), uważają, że koncentracja na redukowaniu dynamicznych czynników ryzyka nie może być dostateczną przesłanką skuteczności interwencji resocjalizacyjnych, ponieważ separuje działanie oparte na pobudkach konstruktywnych, czyli faktycznych potencjałach jednostki, zwykle nieodkrytych przez nią samą (Wysocka, 2015: 32).

Należy pamiętać, iż jeśli człowiek nie wie, dlaczego i po co działa, co mu postulowana zmiana przyniesie, a ponadto ma poczucie, że to nie on o tym decyduje, nie mogą wykształcić się w nim ani motywacja do wewnętrznej zmiany, ani poczucie skuteczności, czyli przekonanie o możliwości dokonania zmiany.

Każdy wariant rozwiązań resocjalizacyjnych, mimo że na pierwszy „rzut oka” może okazać się mało realny lub zbyt radykalny, powinien być zweryfikowany pod względem skuteczności (Zieliński, 2023: 41).

Sposobem działania, zapewniającym skuteczność resocjalizacji w obecnych warunkach, jest oddziaływanie na system poznawczy jednostki niedostosowanej – jego restrukturyzację – w takim kierunku, by dokonała się

w nim wewnętrzna przemiana, związana z poczuciem, że „może, chce i wierzy” w sens jej dokonywania oraz posiada przynależne zasoby i kompetencje, aby to realizować. Osoba niedostosowana społecznie powinna zmienić sposób myślenia (przekonania) o sobie, innych ludziach i otaczającym ją świecie oraz z nim relacji, a także o własnym życiu (zdolności jego kontrolowania – sprawczości) (Wysocka, 2015: 81). Bez wątpienia weryfikacja skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych następuje w momencie powrotu skazanego (wychowanka) do jego naturalnego środowiska.

3.8. Henryk Machel – propozycja modelu ośrodka pracy skazanych dla młodocianych i dorosłych „nierecydystów”

Przedstawiony przez Henryka Machela model ośrodka pracy jest próbą szukania bardziej skutecznych sposobów resocjalizacji skazanych. Model ten został wprowadzony w marcu 1980 r., a przerwany w związku z wprowadzeniem stanu wojennego w 1981 r. Wszystkie przyjęte rozwiązania miały oparcie w przepisach kodeksu karnego wykonawczego. Model ten preferuje bardzo ścisłą współpracę administracji z rodzinami skazanych oraz częstsze kontakty skazanych z rodzinami (Machel, 1983: 100-101).

Model zasadza się głównie na systemie progresywnym pracy (w formie eksperymentu) (Krukowski, 1982: 35-41). A. Krukowski uważał, że istnieje pole do takiego eksperymentu i, że jest bardzo potrzebny. Zostały zastosowane nowe (szczególnie współpraca z rodziną skazanych) i stare elementy stosowane w praktyce penitencjarnej.

Głównym zakładanym celem modelu jest zwiększenie skuteczności resocjalizacji skazanych objętych jego działaniem. Prezentowany model zawiera rozwiązania zmierzające do zmniejszenia dystansu pomiędzy funkcją „uwięzienia”, a funkcją resocjalizacji. Według Henryka Machela „model opiera się na dwóch zasadach: indywidualizacji i partnerstwa. [...] Oparty jest na założeniu, iż przestępca do »skutek« negatywnego treningu społecznego, podczas którego uległ on społecznym wzorom zachowań, nauczył się respektu dla negatywnych norm postępowania oraz przyjął jako godne uznania ujemne, często aspołeczne wartości. Dlatego zachowanie jego miało charakter aspołeczny i przestępczy (Machel, 1983: 101-102; Szerer, 1969: 73; Machel, 1977: 19-27, 164-167). Model opierając się na dotychczasowej teorii, „[...] zakłada

przedstawienie skazanym pewnych, szczególnie ważnych dla nich wartości jako jednocześnie celów realnie możliwych do osiągnięcia i jako motywów mobilizujących ich do osiągnięcia tych celów. Jak wynika z działań diagnostycznych (osobo-poznawczych) oraz przeprowadzonego wśród 200 skazanych odbywających karę w 1979 r. sondażu, **do takich wartości należą** m.in. złagodzenie skutków izolacji penitencjarnej, uniknięcie wstydu z tytułu pracy publicznej pod [...] dozorem, zyskanie sobie zaufania przełożonych, częstszy i mniej kontrolowany przez administrację kontakt z żoną i dziećmi, możliwość kontaktu seksualnego, szybsze opuszczenie zakładu karnego za sprawą administracji, możliwość korzystania z normalnych form kulturalnego spędzania wolnego czasu poza zakładem karnym przy nadzorze funkcjonariusza” (Machel, 1983: 104-105). Ustalono i podano oprócz tego do ogólnej wiadomości zasady, których respektowanie naturalnie doprowadza skazanych do poznanych atrakcyjnych i realnych celów. Możliwość ich utraty przy częstym korzystaniu z tych preferencji, zdaniem H. Machela powinno utrwalić skłonność do zachowań oczekiwanych, określanych przez **cele resocjalizacji**. Zakładano też, iż sukces jednego skazanego będzie powielany wśród innych. Model został tak pomyślany, żeby nadzieja na sukces nie była zbyt odległa, aby sukcesy przeradzały się w coraz wartościowsze i żeby zachodziło realne zagrożenie utraty tych wartości, co też oddalałoby wartości wyższe i najwyższą, czyli warunkowe, przedterminowe zwolnienie na wniosek administracji (Machel, 1983: 103).

System nazwano „sprzężenie ujemne” polegające na zmianie dotychczasowych wartości (np. przedstawianych przez podkulturę więzienną), przy jednoczesnym podnoszeniu znaczenia wartości nowych, przedstawianych jako oferta przez administrację. Nowe wartości powinny wypychać stare, szczególnie gdy są to wartości przeciwstawne (Machel, 1983: 103).

Celem tego programu jest pozyskanie wpływów rodzinnych do współdziałania w resocjalizacji skazanych, w tym m.in.: dziesięciogodzinne widzenia poza zakładem (załatwiające problem kontaktów intymnych) i przepustki do 5 dni, jako wartości osiągalne przez każdego skazanego w stosunkowo krótkim czasie. Te przywileje mogą być szybko utracone, o czym poinformowane są rodziny, które potrafią wywierać nacisk na skazanych, żeby do tego nie doszło. Rodziny stają się partnerami administracji w procesie resocjalizacji. Przez to neutralizuje się niechętny stosunek rodzin do administracji, co jednocześnie wzmacnia resocjalizacyjny

wpływ na skazanych. Z kolei u skazanych neutralizuje to stany napięć psychicznych wpływające z niepewności o losy swoich najbliższych (Machel, 1983: 104).

Zastosowane rozwiązania modelu ośrodka pracy obniżają „poczucie kary” odczuwane przez wiele rodzin (z tytułu pogorszenia się warunków materialnych, przyjęcia obowiązków partnera itp.), umacniają więź rodzinną i wzmacniają pozytywne cele i motyw, którymi powinni kierować się skazani. „Zwiększają bezwzględnie intymność tego, co rodzinne” (Machel, 1983: 104). Działanie to w różnych formach powinno niwelować akcentowaną przez R.L. Khana i D. Katza sprzeczność pomiędzy „uwięzieniem” a funkcją resocjalizacji – rehabilitacją, cyt.: „elementy nie do pogodzenia, ponieważ są to funkcje zasadniczo sprzeczne” (Katz, Kahn, 1979: 222). Sprzeczność tą niweluje do pewnego stopnia sam fakt zewnętrznego zatrudnienia (Machel, 1983: 104).

Kolejną wartością jest możliwość korzystania z rozmaitych instytucji kulturalnych funkcjonujących poza ZK (teatr, kino itp.). Takie imprezy są rozwiązaniem atrakcyjnym i pożytecznym wychowawczo. Jest to praktyczna lekcja spędzania wolnego czasu również po zwolnieniu z ZK, co powinno skutkować rozbudzeniem u skazanych zupełnie nowych upodobań i zainteresowań, co jest w konsekwencji znaczącą wartością (Machel, 1983: 104).

Dalszą wartością godną uwagi jest większa możliwość decydowania o sobie, co wiąże się ze złagodzonego rygoru, wyrażone w: możliwością wzajemnego odwiedzania się w celach i pawilonach, w rozmaitych formach samorządowych, w większej możliwości korzystania z różnych form kulturalno-oświatowych jak i ich wyborze, co powinno wyzwolić inicjatywę i racjonalne kierowanie swoim zachowaniem. Skazani otrzymali także pewną swobodę w urządzaniu swoich cel, co powinno wyzwolić troskę i odpowiedzialność, szacunek do własnej pracy i pracy innych (Machel, 1983: 104-105).

Znaczącą wartością dla skazanych jest **bezdozorowe zatrudnienie** na zewnątrz zakładu (resocjalizacja w zespole). Model zakładał pracę w małych grupach (do 10 osób), które muszą się sami kontrolować. Rozwiązanie to wyzwala pełną odpowiedzialność. Dla wyróżniających się zespołów przewidziano nagrody (Machel, 1983: 105; Niewiadomska, 2016: 100-122).

Model oparty na trzech rygorach: obostrzonym, zasadniczym i złagodzonego. Największe uprawnienia otrzymywali skazani awansujący do rygoru

złagodzonego. System przewidywał system awansowy i degradacji, czym zajmowała się specjalna Komisja. Rygor złagodzony preferuje dyscyplinę świadomą. Każdy z tych rygorów posiadał ściśle określone przywileje i dostęp do nich (Machel, 1983: 105-111).

Model ten nie był z powodzeniem stosowany do tej kategorii przestępców dla których więź ze światem przestępczym na wolności znaczy więcej niż cokolwiek innego. Przypadki ucieczek dowodzą słabego postępowania diagnostycznego oraz porażki komisji penitencjarnych.

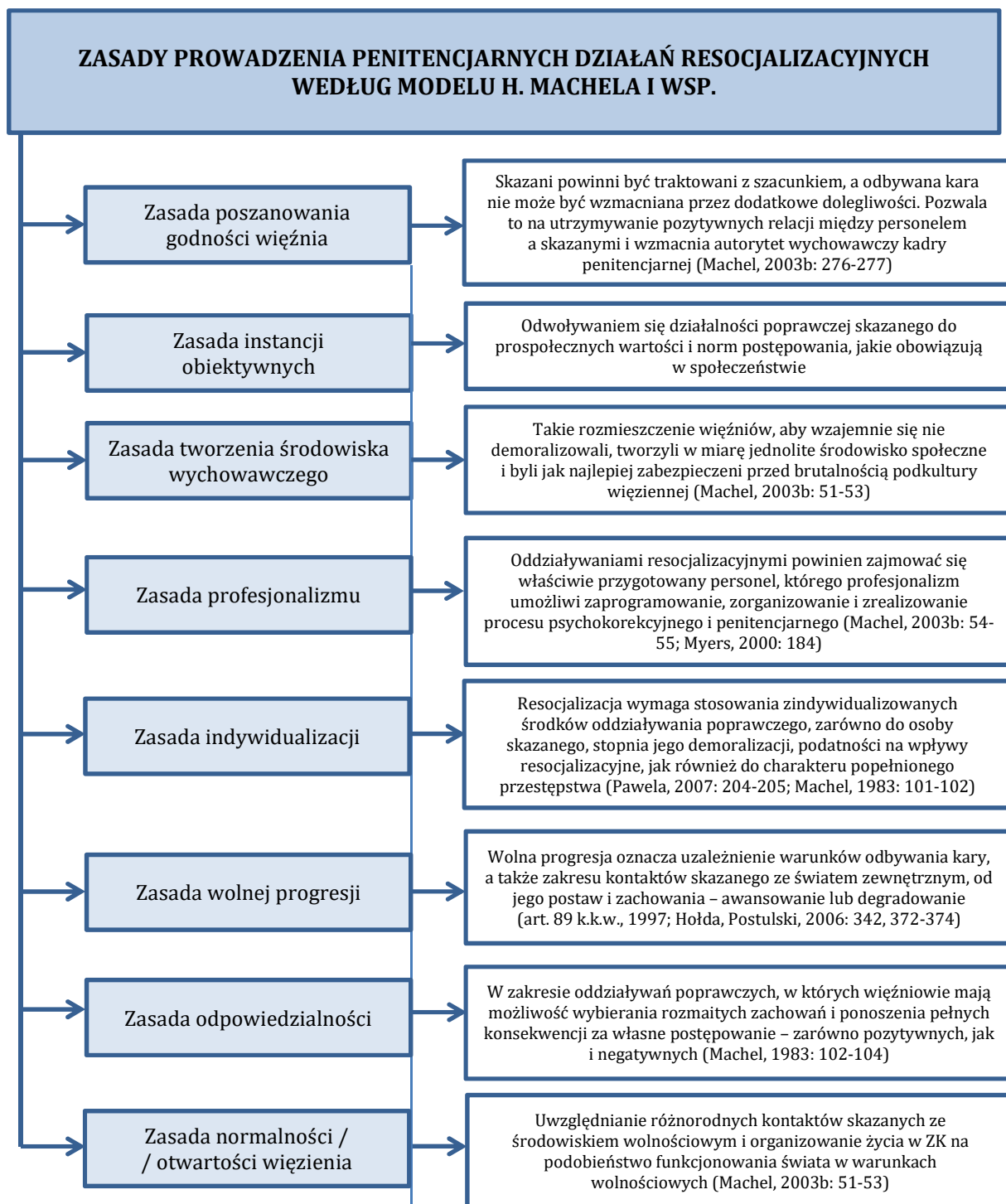
Zdaniem Kazimierza Machela, twórcy eksperymentalnego modelu resocjalizacji skazanych „stosowanie modelu wykazało, że można osiągnąć wymaganą dyscyplinę wśród skazanych również innymi niż tradycyjnymi metodami, a przede wszystkim, że są kategorie skazanych, którymi można sterować odwołując się do rozmaitych, ważnych dla nich wartości. Zastosowane rozwiązania położyły znacznie większy nacisk na znaczenie pracy osobopoznawczej oraz podniosły wagę i rangę decyzji klasyfikacyjnych” (Machel, 1983: 112). Twórca propozycji *modelu ośrodka pracy skazanych dla młodocianych i dorosłych nierecydywistów* Henryk Machel posiada świadomość, iż program ten powinien być stale doskonalony, ale wniósł wiele dobrego do systemu resocjalizacji. Graficznie *Model ośrodka pracy skazanych dla młodocianych i dorosłych nierecydywistów Henryka Machela* – przedstawia rys. 6.

3.9. „Młodociani skazani” w nurcie życia społecznego, czyli resocjalizacja inkluzyjna

„Według A. Fidelus termin **resocjalizacja inkluzyjna/włączająca**, odnosi się do nurtu resocjalizacji, w którym główny nacisk położony jest na działania pozwalające włączyć osoby nieprzystosowane społecznie w nurt życia społecznego. W resocjalizacji tej podkreśla się naturalną potrzebę każdej jednostki do odczuwania przynależności do danej społeczności, a przez to i swoistej odpowiedzialności za grupę społeczną. Postuluje się wywoływanie zmian społecznych na szeroką skalę, w tym do większej aktywności i otwartości ze strony środowiska, w celu udzielenia jednostce opuszczającej zakład karny pomocy w przystosowaniu się do nowych warunków na wolności. Dąży się tu do trwałego włączenia osób marginalizowanych do życia społecznego. Należy jednak podkreślić, że jest to proces ciągły, wymagający wrażliwości i uwagi ze strony

społeczeństwa, gdyż nawet jednostka włączona może zostać ponownie zepchnięta na margines.

Rys. 6. Zasady prowadzenia penitencjarnych działań resocjalizacyjnych według modelu H. Machela i wsp.

Źródło: opracowanie własne – Machel, 1983; Machel, 2003b; Niewiadomska, 2016 i in.

Wymaga to również dozy tolerancyjności i otwarcia się na odmiennność. Ważne jest to, aby nie tworzyć grup osób opuszczających zakłady karne, a raczej starać się włączać pojedyncze osoby w życie społeczne.

W ramach procesu resocjalizacji istotne jest kształtowanie kompetencji społecznych podopiecznych, a wśród nich takich, jak: wiara we własne możliwości, adekwatny poziom samooceny, samokontrola, obniżanie poziomu lęku psychicznego, umiejętność rozwiązywania problemów, cierpliwość, wytrwałość, poczucie sensu życia itp. Należy skupiać się na kształtowaniu poczucia własnej tożsamości wychowanka tak, aby była ona świadoma siebie – swoich mocnych i słabych stron. Pomocna w tym względzie może być idea twórczej resocjalizacji, wykorzystującej elementy teatru, aktywności sportowej) która w założeniu stara się rozbudzić w człowieku kreatywność, by potrafił odnaleźć się w specyficznych warunkach społecznych i poradzić sobie z sytuacjami problemowymi.

Przestępcza przeszłość nie może być źródłem marginalizacji i wykluczenia społecznego czy negatywnej stygmatyzacji, ale powinna być wyzwaniem dla poszukiwania drogi integracji społecznej” (Fidelus, 2011b: 72-79 za Chmura i in., 2014: 181-182).

Podsumowując: resocjalizacja inkluzyjna/włączeniowa skupia się na pomocy osobie nieprzystosowanej społecznie w ponownym włączeniu się w nurt życia społecznego.

3.10. Praca jako środek resocjalizacji młodocianych skazanych

Praca od wieków towarzyszyła karze pozbawienia wolności, choć w zależności od funkcji przypisywanej tejże karze nabierała ona różnego znaczenia. Można więc przypisać pracy funkcje analogiczne do tych, które pełnił kara pozbawienia wolności, czyli retributywną (eliminacyjną), utylitarną oraz resocjalizacyjną. Kryminologia klasyczna uznawała karę za rodzaj odwetu na sprawcy, który naruszył istniejące zasady, wyrządził zło, a tym samym także na zło zasłużył. Kara przywracała zaburzony porządek, umożliwiała wymierzenie sprawiedliwości, a więc musiała być surowa i dolegliwa dla sprawcy. Praca była więc wspomagającą represją, a niekiedy nawet sposobem na fizyczną eliminację sprawcy, ponieważ wielu nie wytrzymało skrajnego wysiłku fizycznego i umierało (Pstąg, 2014: 150-151; Komisarska, 2024a).

Wraz ze zmianą postawy do funkcji kary pozbawienia wolności i popularyzacją postulatów o jej resocjalizacyjnym charakterze zmieniły się jednocześnie zasady oraz sposób organizacji zatrudniania skazanych. Praca z formy represji była zmuszona zamienić się w środek wychowawczy, kształtujący postawy społeczne skazanych i służący ich poprawnej readaptacji. Wychowawcze walory pracy polegają na wielostronnej stymulacji rozwoju jednostki oraz kształtowaniu zarówno instrumentalnej (środek do celu), jak i kierunkowej strony jej osobowości. Jednak w warunkach izolacji penitencjarnej wszelka forma oddziaływania odbierana bywa przez skazanych jako działanie represyjne. Marek Kosewski tłumaczy to tym, iż: „każda instytucja karna z założenia jest dolegliwością w ocenie więźnia niezasłużoną, niehumanitarną i stanowiącą zemstę. Jest więc dla niego opresją, i to specyficzną, ponieważ więźnia pragnie się jednocześnie poprawić, nakłaniając go do «zrozumienia» tej opresyjności jako czegoś zbawczego, co pozwala mu uznać jego czyn i sposób życia za błąd, zdobyć zawód i rozpocząć nowe życie oparte na szacunku do społeczeństwa (które tę opresję wymyśliło) i prawa (które ją realizuje)” (Kosewski, 1985: 87; Komisarska, 2024a).

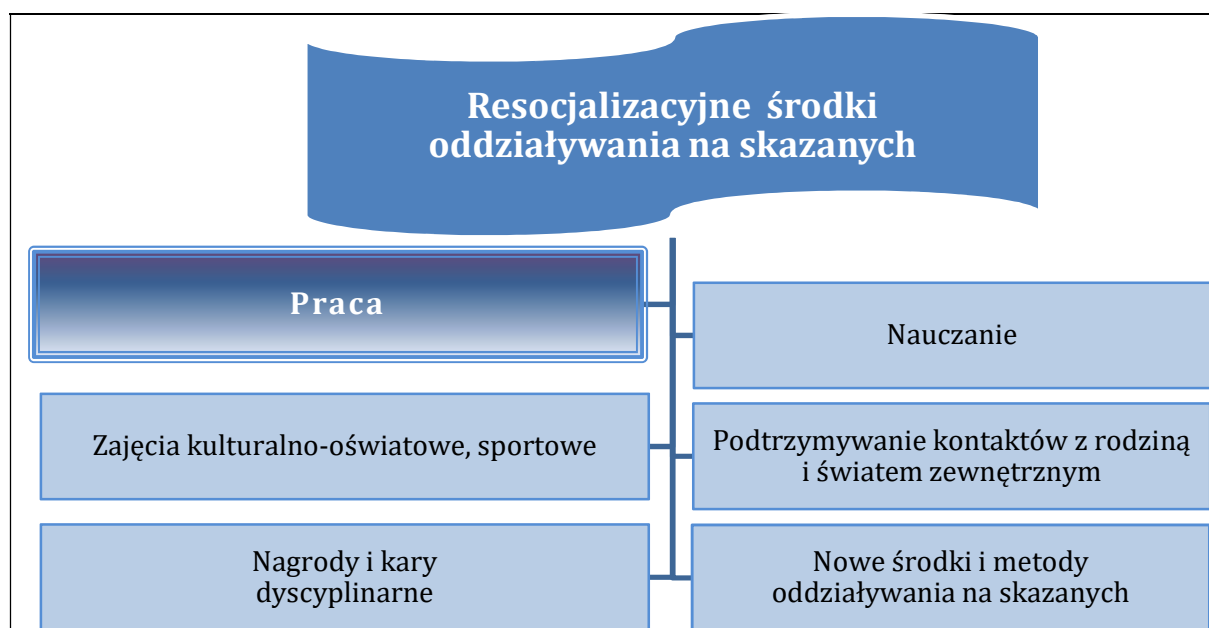
Przekonanie o punitywnym charakterze pracy wykonywanej przez osoby odbywające karę pozbawienia wolności jest nie tylko silnie zakorzenione w świadomości społecznej, ale również pojawia się nierzadko w specjalistycznej literaturze przedmiotu. Na przykład Teodor Szymanowski, określając funkcje pracy więźniów, wymienia wśród nich: terapię, readaptację społeczną, profilaktykę, regenerację w sensie fizycznym i psychicznym oraz trzy, zdaniem autora, najważniejsze, takie jak: poprawcza, ekonomiczna i represyjna (Szymanowski 1984, s. 116).

Oddziaływania penitencjarne (graficznie – rys. 7) to szereg działań, szczegółowo zaplanowanych, podporządkowanych osiągnięciu określonych celów. Tym celem jest w głównej mierze powtórna socjalizacja i spowodowanie, by skazany mógł funkcjonować w społeczeństwie zgodnie z uznawanymi normami społeczno-prawnymi (Komisarska, 2024a).

Jednym z ważniejszych oddziaływań stosowanych wobec skazanych powinno być ich przygotowanie zawodowe, możliwość podjęcia zatrudnienia, albowiem znaczna część skazanych przed skazaniem pracowała dorywczo, albo nie pracowała wcale, albo popełnianie przestępstw traktowała jako swoją „pracę zarobkową”. Działanie i specyfika ZK, ale także predyspozycje i osobowość skazanych nie zawsze dają możliwość

zatrudnienia. Praca zajmuje ważne miejsce w procesie resocjalizacji i readaptacji skazanych.

Rys. 7. Resocjalizacyjne środki oddziaływania penitencjarnego na skazanych

Źródło: opracowanie własne na podstawie k.k.w., 1997, art. 67 § 3, art. 71, art. 137 i art. 142.

Wykonywanie pracy posiada również walor terapeutyczny, zwłaszcza w przypadkach dysfunkcji osobowości. Z pewnością praca w procesie resocjalizacji przyczynia się do formowania w skazanym społecznie pożądanych postaw. Osoba pracująca nie tylko uczy się pracy zespołowej, ale rozpoczyna zauważać potrzebę i użyteczność swoich działań. Praca potrzebuje również przystosowania się do niezaprzeczalnych wymogów oraz postępowania zgodnie z ustalonymi prawami i zasadami (Konopczyński, 2010; Sarzała, 2014: 99). Wychodząc od rozumienia pracy (jako wartości antropologicznej), pozwala wręcz mówić o resocjalizacji przez pracę.

Kontakt z osobami potrzebującymi pomocy daje skazanym perspektywę odnalezienia swojego miejsca, toteż praca wolontariacka jest bardzo ceniona w procesie resocjalizacji. Należy zaznaczyć, że polska Służba Więzienna zdobyła wyjątkowo cenne wyróżnienie – Srebrną Wagę – właśnie za wykorzystywanie wolontariatu jako formy resocjalizacji skazanych (Karpuszenko, 2017: 190).

Na swej stronie Służba Więzienna, nt.: »Resocjalizacja poprzez pracę« podaje, cyt.: „w procesie resocjalizacji Służba Więzienna podejmuje szereg różnorodnych działań, które pozwalają zrealizować podstawowy cel, jakim jest wzbudzenie w osadzonym woli

współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanych postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa. Jednym z najistotniejszych elementów oddziaływania niewątpliwie jest praca, która uczy osadzonych obowiązkowości, odpowiedzialności zarówno za inne osoby jak i za powierzony do pracy sprzęt, uczciwości, sumienności, rzetelności oraz pozwala zdobyć nowe umiejętności, które mogą się okazać przydatne po wyjściu na wolność. Zatrudnienie daje szansę osadzonym na sprawdzenie siebie, podwyższenie samooceny, a jednocześnie ma ogromne znaczenie w wymiarze społecznym. Dzięki uzyskaną dochodom mogą spłacać swoje zobowiązania wobec osób prywatnych, ale również instytucji państwowych. Dzięki staraniom administracji Zakładu Karnego w Herbach na przestrzeni ostatnich 12. miesięcy do grona dziewięciu pracodawców zatrudniających osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności w tutejszej jednostce, dołączyło kolejnych ośmiu. Skazani wykonują prace odpłatne oraz nieodpłatne na rzecz podmiotów, o których mowa w k.k.w. (1997). Osadzeni wykonują nieodpłatne prace przede wszystkim na rzecz lokalnych społeczności oraz osób umieszczonych w Domach Pomocy Społecznej” (SW, 2023a).

Według Doroty Pstrąg **„praca traktowana jako środek oddziaływania [resocjalizacyjnego – przyp. AK] na skazanych** powinna więc być adekwatnie wynagradzana, użyteczna społecznie, twórcza, dobrowolna, zgodna z zainteresowaniami, możliwościami, wykształceniem skazanego. Powinna zapewniać mu możliwość odnoszenia sukcesów, zdobywania i poszerzania kwalifikacji zawodowych, uczyć dyscypliny, odpowiedzialności oraz poszanowania pieniędzy. Ważne również jest to, aby sprzyjała nawiązywaniu pozytywnych relacji społecznych o charakterze zadaniowym, a jej organizacja uwzględniała w miarę możliwości podstawowe prawa pracownicze, przysługujące wszystkim osobom zatrudnionym” (Pstrąg, 2014: 152). Praca osób skazanych nie powinna stanowić czynnika zwiększającego dolegliwość wymierzanej kary, ale musi zostać unormowana w taki sposób, aby ułatwić realizację zasadniczego celu, którym jest resocjalizacja tych osób. Potwierdza to wniosek, że zatrudnienie powinno stanowić jedno z podstawowych zadań resocjalizacji (Stępniaak: 2009: 61–72; Machel, 2003b).

3.11. Praca skazanych w Polsce a program „Praca dla więźniów”

Od 2016 roku realizowany jest program „Praca dla więźniów”, którego celem jest aktywizacja zawodowa tej grupy społecznej. Służba Więzienna na swojej stronie podaje informacje ma temat programu „Praca dla więźniów”. Program ten posiada zarówno zwolenników, jak i przeciwników. Z jednej strony, praca w zakładach karnych jest postrzegana jako narzędzie resocjalizacji, uczące dyscypliny i odpowiedzialności, a także dające szansę na zarobek i spłatę zobowiązań. Z drugiej strony, pojawiają się pytania o koszty utrzymania więźniów i etyczność takiego zatrudnienia.

3.11.1. Wybrane informacje ogólne

Założenia programu

„Program „Praca dla Więźniów”, zainicjowany przez Ministra Sprawiedliwości w 2016 r. oraz realizowany przez Służbę Więzienną, polega na wspieraniu szeroko rozumianej readaptacji społecznej osób odbywających kary poprzez ich aktywizację zawodową. Zatrudnienie w warunkach izolacji więziennej jest jednym z podstawowych narzędzi oddziaływania penitencjarnego (SW, 2023b).

„Korzyści społeczne i ekonomiczne wynikające z zatrudnienia skazanych są niezaprzeczalne, a dalszy rozwój programu „Praca dla więźniów” pozostaje w interesie ogółu społeczeństwa.

Podejmowane przedsięwzięcia opierają się na trzech filarach:

1. budowie na terenie zakładów karnych hal produkcyjnych,
2. rozszerzeniu zakresu możliwości nieodpłatnej pracy więźniów na rzecz samorządów,
3. ulgach dla przedsiębiorców i kontrahentów zatrudniających więźniów” (SW, 2023b).

„Podstawę funkcjonowania programu stanowią przepisy następujących aktów prawnych:

- ustawy z dnia 28 sierpnia 1997 r. *o zatrudnianiu osób pozbawionych wolności* (Dz.U. 1997 nr 123 poz. 777; t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1559 – (uozopw, 1997)
- ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny wykonawczy* (Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553; t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1138, 1726, 1855, 2339, 2600, z 2023 r. poz. 289, 403, 818, 852, 1234, 1834, 1860, 1963) – (k.k.w., 1997)

- rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 8 czerwca 2021 r. w sprawie Funduszu Aktywizacji Zawodowej Skazanych oraz Rozwoju Przywieszennych Zakładów Pracy (Dz. U. z 2021 r. poz. 1078) – (rFAZSiRPZP, 2021)” (SW, 2023b).

Korzyści

Czytamy dalej: „Jeden z filarów programu »Praca dla więźniów« stanowią ulgi i ułatwienia organizacyjne dla przedsiębiorców i kontrahentów zatrudniających osoby pozbawione wolności, pozwalające na znaczące obniżenie kosztów związanych z zatrudnieniem, a w rezultacie również redukcję ogólnych kosztów funkcjonowania przedsiębiorstwa” (SW, 2023b).

„Każdemu przedsiębiorcy przysługuje ryczałt z tytułu zatrudnienia osób pozbawionych wolności, który wynosi 35% wartości wynagrodzeń wypłacany z tytułu zwiększonych kosztów zatrudnienia skazanych ze środków Funduszu Aktywizacji Zawodowej Skazanych oraz Rozwoju Przywieszennych Zakładów Pracy” (SW, 2023b).

„Innymi **korzyściami dla przedsiębiorców** współpracujących ze Służbą Więzienną w zakresie zatrudnienia osób pozbawionych wolności wynikających z kooperacji są w szczególności:

- brak potrzeby zawierania indywidualnych umów o zatrudnienie osób pozbawionych wolności (zatrudniony skazany nie staje się pracownikiem w rozumieniu prawa pracy),
- pracodawca zwolniony jest z obowiązku stosowania przepisów prawa pracy (z wyjątkiem przepisów dotyczących czasu pracy oraz bezpieczeństwa i higieny pracy),
- pracodawca jest zwolniony z obowiązku odprowadzania składki zdrowotnej za zatrudnienie osoby pozbawionej wolności,
- korzystanie z darmowej ochrony obiektów produkcyjnych zlokalizowanych na terenach ścisłych aresztów śledczych i zakładów karnych,
- prawo do wnioskowania o zmianę miejsca i rodzaju pracy lub o wycofanie z zatrudnienia bez zachowania formy i terminów przewidzianych w prawie pracy co powoduje większą swobodę w doborze pracowników,
- możliwość uzyskania dofinansowania działań prowadzących do tworzenia nowych miejsc pracy dla skazanych oraz ochronę istniejących ze środków Funduszu Aktywizacji Skazanych oraz Rozwoju Przywieszennych Zakładów Pracy” (SW, 2023b).

Korzyści dla więźniów:

- „możliwość podjęcia pracy daje szansę bezpłatnego przyuczenia do zawodu i przyuczenia do późniejszej aktywizacji zawodowej w warunkach wolnościowych,
- zatrudnienie daje możliwość pozyskania środków finansowych przez osadzonych na własne potrzeby w sposób akceptowany społecznie, co może pozwolić na finansowe wspieranie rodziny przez przekazywanie jej zarobionej kwoty oraz może stanowić źródło pokrycia kar pieniężnych, np: alimentów lub grzywien,
- wykonywanie konkretnych czynności uczy systematyczności i wywiązywania się z przydzielonych obowiązków, kształtuje poczucie odpowiedzialności za wykonaną pracę i jest treningiem do samodzielnego życia na wolności oraz przygotowaniem do powrotu do społeczeństwa,
- zatrudnienie w więzieniu stwarza możliwość zagospodarowania czasu wolnego, przeciwdziała rozwojowi podkultury więziennej, przemocy w stosunku do innych osadzonych czy samookaleczeniom,
- kształtowanie poczucia przydatności, pożyteczności, nabycia umiejętności współpracy w zespole, pojawienia się poczucia sensu życia, sensowności podejmowanego wysiłku, poczucia bycia docenianym przez innych,
- powstawanie nowych miejsc pracy stworzą nową sytuację, znoszącą poczucie bezcelowości pobytu w zakładzie karnym oraz pozwala zachować sprawność zawodową, siły fizyczne i umysłowe” (SW, 2023b).

„Wynagrodzenie więźniów za pracę

Zatrudnionemu skazanemu w pełnym wymiarze czasu pracy przysługuje co najmniej minimalne wynagrodzenie. Nie otrzymuje jednak całości wynagrodzenia z uwagi na należne potrącenia” (SW, 2023b).

„Skazanemu, w miarę możliwości zapewnia się świadczenie pracy (art. 121, § 1, (k.k.w., 1997). Zatrudnia się go na podstawie skierowania do pracy albo umożliwia wykonywanie pracy zarobkowej w ramach umowy o pracę, umowy zlecenia, umowy o dzieło, umowy o pracę nakładczą lub na innej podstawie prawnej” (SW, 2023b).

„Zgodnie z art. 123§2 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy wynagrodzenie przysługujące skazanemu w pełnym wymiarze czasu pracy ustala się w sposób zapewniający osiągnięcie co najmniej minimalnego wynagrodzenia określonego na podstawie odrębnych przepisów, przy przepracowaniu pełnego

miesięcznego wymiaru czasu pracy lub wykonaniu pełnej miesięcznej normy [...] (SW, 2023b).

„W razie zatrudnienia skazanego w niepełnym wymiarze czasu pracy najniższe wynagrodzenie ustala się w kwocie proporcjonalnej do liczby godzin zatrudnienia. Należne skazanemu wynagrodzenie brutto podlega obowiązkowym potrąceniom” (SW, 2023b).

3.11.2. Naukowa analiza programu „Praca dla więźniów”

Praca należy do pierwszoplanowych instytucji przewidzianych w wykonywaniu kary pozbawienia wolności. Praca odpłatna, jak i nieodpłatna spełnia określone funkcje i postrzegana jest jako jeden z fundamentalnych czynników resocjalizacji obok nauki, zajęć kulturalnych czy zajęć sportowych.

Zdaniem Olgi Tytko powstawanie tego typu programu „Praca dla więźniów” powinno skłonić media czy środowiska naukowe do poświęcenia zwiększonej uwagi sytuacji więźniów na rynku pracy w Polsce. Bez wątpienia wdrożenie programu, którego celem jest zwiększenie liczby pracujących więźniów, stanowi powód, dla którego należałoby prowadzić analizy liczby pracujących w Polsce więźniów. Byłoby to odpowiedzią na pytanie o *skuteczność prowadzonych działań*. Analizy dotyczące liczebności pracujących więźniów są też ważne, aby przynajmniej spróbować odpowiedzieć na pytanie, czy *potencjał, którym bez wątpienia są więźniowie, jest wykorzystywany?* Z kolei kwestia opinii społecznej na temat pracy więźniów może być istotnym punktem wyjścia do dociekań na temat tego, *jak zwiększyć liczbę pracujących więźniów?* (Tytko, 2020: 120-133).

Zdaniem Olgi Tytko program „Praca dla więźniów” przynosi on korzyści zarówno pracodawcom, którzy zdecydują się na skorzystanie z niego, jak i samym skazanym (Tytko, 2020: 123). Program ma wspomóc realizację resocjalizacji poprzez pracę.

Funkcjonowanie przywieziennych zakładów pracy wiąże się z występowaniem pewnych problemów. W okresie listopad-grudzień 2019 r. medialnie maksymalnie wątpliwości wzbudziły kwestie, których wyrazicielem stała się NIK. Zastrzeżenia zostały sformułowane po dokonaniu przez NIK dwóch kontroli w 2019 r. Kontrole te dotyczyły korzystania z preferencji w zakresie możliwości niestosowania ustawy *Prawo zamówień publicznych* (uozp, 2019) przy udzielaniu zamówień przywieziennym zakładom pracy, zarówno w zakresie budowy hal przewidzianych programem „Praca dla więźniów”, jak

też budowy innych obiektów, które nie były bezpośrednio związane z realizacją tego programu. Zastrzeżenia NIK nie dyskredytują samego programu, choć zwracają uwagę na istotnie występujący problem (Fryszak, 2020: 170-171).

Praca więźniów wg niej staje się coraz popularniejsza i częściej wykorzystywana. To, że polski rząd zdecydował się na wdrożenie programu aktywizacji zawodowej więźniów, jest dowodem *po pierwsze* na ważność społeczną problemu, *po drugie* na to, że podejmowane są starania, aby wzrastała liczba osób, które będą podlegać resocjalizacji przez pracę. Program „Praca dla więźniów” stał się jednym z priorytetów. Jest to program wspierania szeroko rozumianej readaptacji społecznej osób przebywających w ZK i AŚ, a w szczególności ich aktywizacji zawodowej. Dzięki wprowadzeniu programu spadają także koszty utrzymania więźniów przez obywateli.

Elżbieta Łuczak twierdzi natomiast, że warto również popularyzować pracę więźniów, bowiem wpływa ona w sposób pozytywny na ich resocjalizację i na redukcję stopnia ich izolacji od społeczeństwa w przeciwstawieniu do tych skazanych, którzy nie mają możliwości korzystania z pozwolenia na pracę w czasie pobytu w więzieniu. W Polsce więźniowie w głównej mierze wykonują prace fizyczne: pracują w fabryce mebli, zajmują się pracami ogólnobudowlanymi, remontowymi, pracują przy produkcji okien, drzwi, czy przy produkcji, obróbce i wytwarzaniu żywności. Znacząca część z nich jest zatrudniona przy pracach porządkowych i pomocniczych o charakterze administracyjno-gospodarczym. Jeśli pracują na terenie samego ZK, to przede wszystkim w kuchni, w bibliotece, w pralni (Łuczak, 2016).

Łukasz Mrózek jest zdania, iż skazani są kierowane najczęściej do prac zgodnych ze swoimi kwalifikacjami, ponadto posiadają również możliwość nabycia nowych umiejętności podczas odbywania kary. Potencjalne jest podejmowanie kursów, dających określony zawód, a nawet studiowanie na wyższej uczelni (Mrózek, 2014: 54).

Jak wynika z dostępnych danych, liczba pracujących więźniów wzrasta, i to w sposób dynamiczny. Powszechność zatrudnienia skazanych i ukaranych według statystyki SW wyniosła w 2001 r. 24,5% (tab. 46), w 2010 r. 33,5% (tab. 44), w 2016 r. 40,3%, (tab. 46), w 2019 r. 55,7% (tab. 46), w 2022 r. 58,5% (tab. 46), w 2023 r. 61,6% (tab. 46), a w 2024 r. 56,3% (tab. 46).

W 2024 roku zaobserwowano spadek zatrudnienia skazanych w porównaniu do roku 2023. Brakuje szczegółowych danych liczbowych dotyczących spadku zatrudnienia skazanych w 2024 roku w porównaniu do 2023. Informacje na ten temat można znaleźć

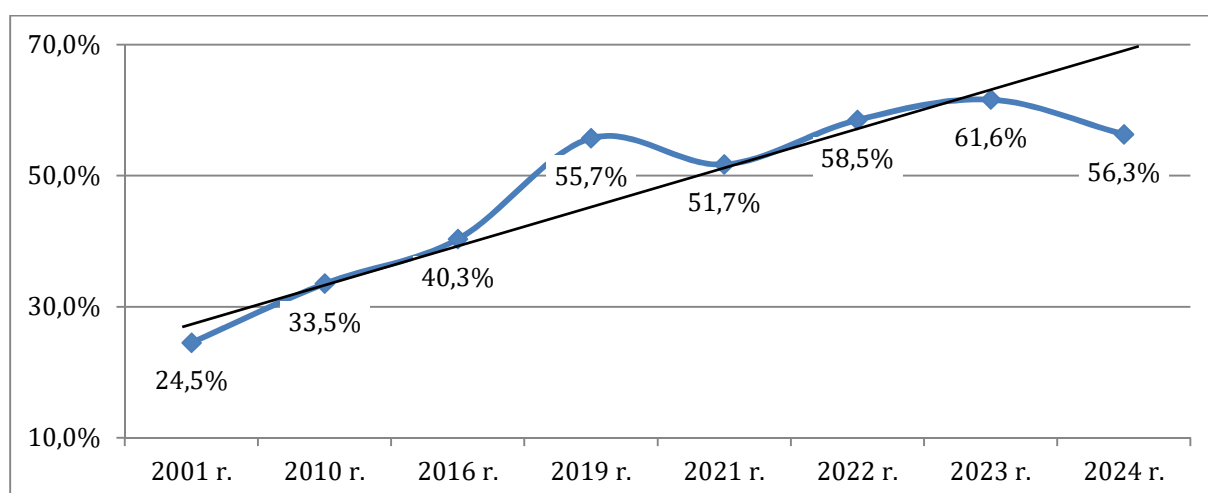
w statystykach Służby Więziennej, Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości oraz w publikacjach dotyczących rynku pracy. Spadek zatrudnienia może wynikać z różnych czynników, w tym z ograniczonej liczby miejsc pracy dostępnych dla osadzonych, a także z trudności w znalezieniu odpowiednich ofert pracy dostosowanych do specyfiki zakładów karnych.

Powszechność zatrudnienia skazanych i ukaranych w wybranych latach przedstawia graficznie rys. 8. Jedynie rok 2021 odbiega od trendu wzrostowego, ale w roku tym występowała na świecie i w Polsce pandemia COVID-19. Porównując np. 2022 r. z 2001 r. zauważyć można wzrost o 34 punkty procentowe. Liczba pracujących więźniów w Polsce jest drastycznie mniejsza niż w innych krajach naszego kontynentu, bo dla przykładu na Węgrzech, w Niemczech czy na Słowacji odsetek pracujących więźniów sięgał aż 85% (Glińska-Lachowicz, 2004: s. 17-44).

Należy jednak pamiętać, iż rola statystyki w badaniach z zakresu resocjalizacji powinna polegać nie na zastępowaniu myślenia i interpretacji, ale na jego wspieraniu.

Niestety duża część pracujących nie otrzymuje wynagrodzenia. Zdaniem rzeczniczki dyrektora okręgowego Służby Więziennej w Opolu por. Katarzyny Idziorek „skazani przechodzą swoistą ścieżkę kariery. Zaczynają od nieodpłatnych prac pomocniczych i porządkowych na rzecz własnych zakładów karnych: sprzątają korytarze, świetlice, pracują w więziennej kuchni. Ta praca »wewnętrzna« często stanowi pierwszy test dla skazanego, czy rokuje do pracy na zewnątrz jednostki” (Żbikowska, 2015). To, że nie wszyscy pracują ma kilka uzasadnień. Nie każdy więzień może pracować. Część z nich ze względu na charakter czynu, którego się dopuścili, nigdy nie otrzymuje zgody na pracę poza więzieniem, część z nich ze względów zdrowotnych, a część po prostu nie chce (Tytko, 2020: 125-126). Z drugiej zaś strony pracujący skazani czują się potrzebni społeczeństwu, jak i swoim rodzinom (płacąc alimenty, wspomagając rodziny) (Stanowska, 2014). Program ten służy też zwiększeniu pozyskiwania środków przeznaczonych na Fundusz Aktywizacji Zawodowej Skazanych oraz Rozwoju Przywieziennych Zakładów Pracy, co z kolei pozwala na tworzenie kolejnych hal umożliwiających realizację programu (rFAZSiRPZP, 2021). Dla wsparcia realizacji programu „Praca dla więźniów” ustawodawca zdecydował się również na stworzenie preferencji w zakresie zamówień publicznych przewidzianych dla przywieziennych zakładów pracy (uozp, 2019).

Rys. 8. Powszechność zatrudnienia skazanych i ukaranych (średnia w roku)

Źródło: opracowanie własne, (CZSW, 2001, 2010, 2016, 2019, 2021, 2022, 2024).

Praca nie ma natomiast stanowić kary, ani też zwiększać dolegliwości wynikających z wykonywania kary pozbawienia wolności. Zasadnicze znaczenie dla skazanych posiada praca wykonywana odpłatnie, która pozwala im na zdobycie środków na potrzeby własne, a także – co jest częstym problemem tych osób – regulowanie zaległych zobowiązań (Fryszak, 2020: 163-174).

Przepisy o pracy więźniów są w tej chwili tak skonstruowane, że osoby, które pracują mogą otrzymać nagrody. Do nich zalicza się dłuższy czas widzeń lub ich większa ilość, możliwość dłuższego przebywania na spacerunku, pierwszeństwo do udziału w zajęciach rozrywkowych i kulturalnych organizowanych przez zakład, czy też możliwości kupienia w więziennej kantynie większej ilości towarów dozwolonych na terenie więzienia (k.k.w., 1997: 124). Ważnym elementem pracy więźniów jest jej **resocjalizujący charakter** (nie ma zaniku nawyku pracy, utraty kontaktu z nowymi technologiami, wiedzą, umiejętnościami, wzrostem ryzyka wykluczenia społecznego, bezrobociem po opuszczeniu ZK ze wszystkimi jego negatywnymi konsekwencjami, nabywaniem nawyków więziennych i inne) (Tytko, 2020: 126; Fryszak, 2020: 165).

Należy pamiętać, iż więzienie jest instytucją totalną. Jak zauważa Erving Goffman co oznacza, że osoby przebywające w nim są podlegają „procesom deprywacji osobowości”, mają miejsce przejawy manipulacji personelu wobec „pensjonariuszy” - więźniów, następuje „wytwarzanie się wśród osób przebywających w instytucjach totalnych nieformalnego zestawu zachowań, nieformalnej kultury” (Goffman, 2011 [1957]: 15-17). W więzieniach są to zachowania pogłębiające wzorce patologiczne,

przestępcze. Praca pozwala im więc, choć w pewnym zakresie, nie odzwyczaić się od życia na wolności.

Program „praca dla więźniów”, pomimo zgłaszanych problemów związanych z jego funkcjonowaniem wydaje się spełniać swoją funkcję. Przynosi on korzyści zarówno pracodawcom, którzy zdecydują się na skorzystanie z niego, jak i samym skazanym (w tym młodocianym). Aktywizacja osób przebywających w zakładach karnych jest kwestią niezwykle istotną i pozwalającą na lepsze efekty resocjalizacji. Ale czy to jest prawdziwy sukces i czego mu brakuje? (patrz 4.10.6).

Podsumowanie rozdziału

Podsumowując, program „Praca dla więźniów” przyniósł poprawę w niektórych elementach zatrudnienia – przede wszystkim zatrudnienia odpłatnego przez kontrahentów zewnętrznych i wzrost realny zatrudnienia o około 3 tysiące osadzonych, co powinno stanowić i stanowi powód do satysfakcji. Czy jest to przełomowy program rozwiązujący problem zatrudnienia więźniów? – nie jest i być nie może przy infrastrukturze jaką obecnie dysponuje polskie więziennictwo.

Organizacja i przebieg działalności resocjalizacyjnej w zakładach penitencjarnych, są możliwe przy rozważaniu kilku ważnych warunków. Pierwszy z nich obejmuje personel więzienny i jego indywidualne cechy charakteru. Drugi warunek, to cechy i doświadczenia samych więźniów. Ostatni, trzeci warunek pomyślności procesu resocjalizacji to sposób przekazu treści, specjalnych technik przekształcania i warunków wspierających (Marczak, 2013).

Programy oddziaływania przeznaczone są zarówno dla młodocianych oraz dorosłych karanych po raz pierwszy, jak i recydywistów penitencjarnych, często wykazujących problemy z adaptacją społeczną oraz niemających nawyku pracy, którym do zakończenia wyroku pozostało (w zależności od programu) od sześciu miesięcy do dwóch lat (w niektórych programach określona jest tylko częstotliwość, na przykład pięć razy w tygodniu, bez sprecyzowania długości trwania).

Relacje powstałe pomiędzy wychowawcą a nieletnim niedostosowanym społecznie ma istotny wpływ na przebieg procesu resocjalizacji.

Według Roberta Opory „w trakcie pracy resocjalizacyjnej podopieczny uczy się, jak radzić sobie z własnymi trudnościami. Planuje on strategie radzenia sobie

z konfliktami, które pojawiają się w jego życiu. Dlatego pewne etapy pracy resocjalizacyjnej wymagają spojrzenia w przyszłość, aby przygotować nieletniego do zapobiegania lub lepszego radzenia sobie z pojawiającymi się trudnymi sytuacjami” (Opora, 2013: 119).

Jeśli dany człowiek nie wie, dlaczego i po co działa, co mu postulowana zmiana przyniesie, a ponadto ma poczucie, że to nie on o tym decyduje, nie mogą wykształcić się w nim ani motywacja do wewnętrznej zmiany, ani poczucie skuteczności, czyli przekonanie o możliwości dokonania zmiany.

Pomimo istnienia tak wielu form oddziaływania penitencjarnego, właściwej readaptacji społecznej jednostki opuszczającej ZK nie da się do końca przewidzieć. Wynika to m.in. z tego, że prognozowanie społeczno-kryminologiczne dalszych losów jest wysoce skomplikowane.

Według Doroty Pstrąg „praca traktowana jako środek oddziaływania [resocjalizacyjnego – przyp. AK] na skazanych powinna więc być adekwatnie wynagradzana, użyteczna społecznie, twórcza, dobrowolna, zgodna z zainteresowaniami, możliwościami, wykształceniem skazanego. Powinna zapewniać mu możliwość odnoszenia sukcesów, zdobywania i poszerzania kwalifikacji zawodowych, uczyć dyscypliny, odpowiedzialności oraz poszanowania pieniędzy. Ważne również jest to, aby sprzyjała nawiązywaniu pozytywnych relacji społecznych o charakterze zadaniowym, a jej organizacja uwzględniała w miarę możliwości podstawowe prawa pracownicze, przysługujące wszystkim osobom zatrudnionym” (Pstrąg, 2014: 152).

Korzyści społeczne i ekonomiczne wynikające z zatrudnienia skazanych są niezaprzeczalne, a dalszy rozwój programu „Praca dla więźniów” pozostaje w interesie ogółu społeczeństwa. Analizując program „Praca dla więźniów”, warto zauważyć, że przynosi on korzyści zarówno pracodawcom, którzy zdecydują się na skorzystanie z niego, jak i samym skazanym. Jednak posiada on spore luki. Program „Praca dla więźniów” przyniósł poprawę w niektórych elementach zatrudnienia – przede wszystkim zatrudnienia odpłatnego przez kontrahentów zewnętrznych i wzrost realny zatrudnienia o około 3 tysiące osadzonych, co powinno stanowić i stanowi powód do satysfakcji. Czy jest to przełomowy program rozwiązujący problem zatrudnienia więźniów? - nie jest i być nie może przy infrastrukturze jaką obecnie dysponuje polskie więziennictwo.

ROZDZIAŁ IV.

PRACA MŁODOCIANYCH SKAZANYCH W WARUNKACH IZOLACJI WIĘZIENNEJ – PRZEGLĄD LITERATURY

Programy dla więźniów zgodnie z Preambułą do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (United Nations, 1948: wstęp) powinny opierać się na „uznaniu przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków rodziny ludzkiej”. Zasada ta jest powtórzona w innych międzynarodowych przepisach dotyczących praw człowieka i znajduje odzwierciedlenie w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (SMR) (United Nations, 1955).

Prawo międzynarodowe nakłada obowiązek traktowania więźniów z poszanowaniem ich praw człowieka, ale poza tym brakuje wyjaśnień, na czym powinno polegać „traktowanie” więźniów w kontekście reżimów i działań. Wiążące instrumenty prawa międzynarodowego nie obejmują tego poziomu szczegółowości. Jest jednak oczywiste, że **ludzie są skazani na karę, a nie za karę**, i że traktowanie więźniów nie może zatem mieć charakteru karnego. SMR odzwierciedla filozofię traktowania. Główne odniesienia do traktowania w SMR odnoszą się do więźniów skazanych (PRI, 2001: 117).

W opracowaniach naukowców wiele miejsca zajmują teorie, koncepcje i badania wyjaśniające przyczyny zachowań patologicznych młodego pokolenia (w tym także młodocianych przestępców). Należy podkreślić, że wiele z tych opracowań stanowi głębokie kompendium wiedzy z zakresu etiologii (zespół przyczyn składających się na powstanie czegoś), często w ujęciu fenomenologicznym (postulującym poznanie empiryczne), z analizą skutków zachowań patologicznych.

Dysertacja zawiera prezentację, analizę oraz krytyczny przegląd literatury na temat istniejących już opracowań empirycznych związanych z problematyką pracy skazanych, podkreślające wagę doniesień, wskazujące w jaki sposób mogą one przyczynić się do uzupełnienia pewnych braków, które były do tej pory obecne w badanym obszarze.

4.1. Wybrane elementy pracy więziennej i resocjalizacji skazanych w badaniach Giulio Zanelli'ego i in.

Giulio Zanella (Uniwersytet Boloński i IZA) napisał po przebadaniu ok. 125.000 włoskich więźniów, iż „rzeczywistość jest daleka od tych pragnień. Przeludnienie więzień i niedobór funduszy na programy pracy skutkują racjonowaniem możliwości pracy dla więźniów lub skrajnie niskimi zarobkami. [Niestety – przyp. AK] [...] większość więźniów we Włoszech postrzega pobyt w więzieniu głównie jako czas bezczynności. ... a ważny wskaźnik resocjalizacji skazanych – jest odpowiednio wysoki” (Zanella, 2021: 2). Niniejsze publikacje „*Praca więzienna i resocjalizacja skazanych*” wnoszą wkład zarówno empiryczny, jak i metodologiczny do przedmiotu badań (Zanella, 2020 i 2021).

G. Zanella pisze: „badam ścieżki przyczynowo-skutkowe łączące programy pracy w więzieniach z resocjalizacją skazanych, wykorzystując dane administracyjne z Włoch i łącząc quasi-eksperymentalne i strukturalne metody ekonometryczne, aby uzyskać zarówno wiarygodną identyfikację, jak i izolację mechanizmów. Ze względu na konkurujące kanały i nieliniowości, stwierdzam, że dodatkowa praca wpływa na skazanych w różnych punktach rozkładu kary w różny sposób: zmniejsza wskaźnik recydywy w środkowej części rozkładu, gdzie praca w więzieniu przeciwdziała gwałtownemu spadkowi zdolności zarobkowych, podczas gdy w przypadku skazanych odbywających karę krótszą lub dłuższą przeważa efekt płynności, który łagodzi odstraszanie” (Zanella, 2021: 0).

Giulio Zanella badając m.in. społeczny efekt pracy w więzieniu – to znaczy stopień, w jakim skrócenie czasu wolnego od pracy (a zatem również czasu bezczynności) w więzieniu wpływa na amortyzację kapitału przestępczego. Uznał, że bezczynność w więzieniu sprzyja interakcjom społecznym o charakterze kryminogennym, zwłaszcza wśród **młodych więźniów** (Bayer i in., 2009; Aizer i Doyle, 2015; Stevenson, 2017), ale aktywność zawodowa może również zwiększać takie interakcje, łącząc więźnia z szerszą siecią więzienną (Zanella, 2020: 35).

Naukowiec jest przekonany, że programy pracy dla skazanych są powszechne, ale niewiele wiadomo na temat tego, czy i w jaki sposób programy te rzeczywiście przyczyniają się do resocjalizacji (Zanella, 2020: 1).

G. Zanella w swych pracach (Zanella, 2020 i 2021) zadaje pytania: *Czy zastąpienie czasu bezczynności aktywną pracę w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności zmniejsza wskaźnik resocjalizacji? Jeśli tak, to dlaczego – a jeśli nie, to dlaczego?* **Wskaźnik resocjalizacji** to miara skuteczności procesów resocjalizacyjnych, zazwyczaj wyrażana jako odsetek osób, które po opuszczeniu zakładu karnego nie popełniają ponownie przestępstwa. Jest przekonany, że odpowiedź na te pytania jest niezbędna, aby zrozumieć politykę odstraszenia i resocjalizacji skazanych, w tym ocenę, czy *programy pracy w więzieniach zmniejszają przyszłe wydatki na egzekwowanie prawa, ściganie i osadzanie w więzieniach?* (Zanella, 2021: 2-3). Polityka odstraszenia i resocjalizacji skazanych to dwa uzupełniające się podejścia w systemie karnym. Odstraszanie ma na celu zniechęcenie potencjalnych przestępców do popełniania przestępstw, podczas gdy resocjalizacja skupia się na zmianie zachowania skazanego i przygotowaniu go do powrotu do społeczeństwa po odbyciu kary (Stańko-Kawecka, 2022: 11-29).

Analiza empiryczna wykorzystuje unikalne dane administracyjne, obejmujące zbiór danych około 125.000 skazanych zwolnionych z 209 zakładów karnych we Włoszech w latach 2009–2012, liczbę przepracowanych godzin i zarobki z pracy w więzieniach oraz dokumentację dotyczącą ponownego osadzenia po zwolnieniu z trzech lat (Zanella, 2021: 3).

Wg autora efekt płynności wynika z zarobków w więzieniu, które zapewniają cenne zasoby w trakcie odbywania kary oraz bufor płynności po zwolnieniu. Podczas gdy ten drugi sprawia, że przestępstwo staje się mniej atrakcyjną opcją (Munyo i Rossi, 2015), pierwszy zwiększa wartość pobytu w więzieniu w porównaniu z wolnością². Efekt społeczny powstaje, ponieważ **praca zmienia wzorzec interakcji społecznych w więzieniu, a tym samym zasoby kapitału przestępczego** (Bayer i in., 2009).

Według G. Zanelli istnieje efekt szkolenia, ponieważ zatrudnienie, nawet w niewykwalifikowanej pracy w więzieniu, rozwija „miękkie” umiejętności, takie jak cele i motywacje (Heckman i Kautz, 2012), dyscyplinę pracy oraz – co kluczowe w kontekście więziennictwa – zdrowie psychiczne. Płynność finansowa, efekty społeczne i szkoleniowe są oddzielnie identyfikowane poprzez standardowe założenia dotyczące technologii umiejętności przestępczych i rynku pracy: samoproduktywność tych umiejętności, po

² Cox (2009) twierdzi, że programy pracy w więzieniach faktycznie zwiększają przestępczość, *ceteris paribus*, poprzez zmniejszenie nieużyteczności wynikającej z pobytu w więzieniu. Inną prawidłowością jest to, że zarobki w więzieniach generują efekt dochodowy, który sprzyja bezczynności, a tym samym przestępczości (Rossi i in., 1980).

raz pierwszy modelowana przez Bena-Poratha (1967) w kontekście szkoleń w miejscu pracy, a następnie uogólniona przez Cunhę i Heckmana (2007) oraz Cunhę i in. (2010; za Zanella, 2021: 4).

Bhuller i in. (2020) odkryli, że pozytywny wpływ uwięzienia na resocjalizację w Norwegii jest napędzany przez więźniów, którzy nie byli zatrudnieni przed uwięzieniem, dokumentując fakt, w jaki sposób wyższe oczekiwane zarobki wynikające z mniejszej presji na rynku pracy lub wyższych płac mają tendencję do wywierania efektu odstraszającego (Zanella, 2021: 5). Nowsze prace Yanga (2017), Agana i Makowsky'ego (2018), Siwacha (2018) oraz Schnepela (2018) przedstawiają obszerne dowody z USA, które wskazują, że **wyższe płace lub więcej możliwości zatrudnienia znacznie zmniejszają prawdopodobieństwo powrotu do więzienia** (Zanella, 2021: 4).

Wreszcie, wiodąca rola efektu szkolenia jest zgodna z dowodami pochodzącymi z randomizowanych programów reintegracji więźniów zorientowanych na zatrudnienie (Redcross i in., 2012; Cook i in., 2015) – kontekstu, w którym efekt społeczny jest nieobecny, a efekt płynności jest ograniczony. Również szacunki G. Zanelli wskazują, że efekt szkolenia charakteryzuje się malejącymi korzyściami (Zanella, 2021: 4).

We wnioskach G. Zanella podał m.in.:

- praca w niewykwalifikowanych zawodach więziennych może zmniejszyć wskaźnik resocjalizacji, ale występuje znaczna heterogeniczność (różnorodność) efektów resocjalizacji,
- siłą napędową resocjalizacji poprzez pracę jest efektywny kapitał ludzki, ale nie dlatego, że praca w więzieniach na tych przeważnie niewykwalifikowanych stanowiskach rozwija nowe umiejętności. Jak zauważył Bushway (2003) w odniesieniu do braku jednoznacznych dowodów na to, jak programy pracy w więzieniach wpływają na recydywę w Stanach Zjednoczonych, ekonometryczne oceny programów szkoleniowych dla bezrobotnych wskazują, że budowanie takich umiejętności jest trudne,
- z perspektywy administracji więziennej czas pracy w więzieniu jest inwestycją podlegającą dynamicznym współzależnościom;
- przedstawione dowody wskazują na negatywny efekt płynności finansowej skazanych, dla których dobre zarobki w więzieniu zmniejszają odstraszający efekt pozbawienia wolności;
- wynagrodzenie pieniężne jest często uzasadniane celowością zapewnienia skazanym środków na utrzymanie osób na ich utrzymaniu; jednakże wsparcie to

- może być lepiej zapewnione za pośrednictwem ogólnego systemu opieki społecznej niż poprzez ekonomiczne zniekształcenie systemu penitencjarnego;
- składnik pieniężny podważa opłacalność pracy w więzieniu jako narzędzia resocjalizacji;
 - system zapewniający więcej miejsc pracy w więzieniach i niższe zarobki jest lepszy niż taki, który oferuje wyższe zarobki, ale reglamentuje czas pracy (Zanella, 2021: 48-50).

4.2. Zjawisko braku pracy „bezrobocie” w badaniach empirycznych

Analizując pracę i brak pracy (bezrobocie) koniecznym jest też wskazanie wybranych badań ogólnopolskich i światowych na temat bezrobocia.

Główny Urząd Statystyczny (GUS) prowadzi cykliczne badania popytu na pracę od 1995 r. Celem ich jest uzyskanie informacji na temat zmian w liczbie pracujących oraz przyczyn tego zjawiska. W roku 1995 badaniem objęto duże jednostki sektora przedsiębiorstw, zaś w 1998 dołączono do nich jednostki średnie, wówczas badaniem objęte zostały podmioty, w których liczba pracujących wynosiła 6 i więcej osób. W 2000 i 2002 roku badanie przeprowadzone zostało w jednostkach dużych i średnich, w których liczba pracujących wynosiła 10 i więcej osób (Kryńska, 2004: 30).

Według informacji GUS: „dane pozyskiwane z tego badania dostarczają informacji o popycie zrealizowanym i niezrealizowanym, czyli o liczbie i strukturze obsadzonych i wolnych miejsc pracy (według stanów na koniec kwartałów) oraz miejscach pracy nowo utworzonych i zlikwidowanych (w okresie narastającym). Na potrzeby niniejszej publikacji informacje z badań kwartalnych (o podmiotach gospodarki narodowej dysponujących wolnymi miejscami pracy, obsadzonych i wolnych miejscach pracy) zostały uśrednione przy zastosowaniu średniej arytmetycznej według stanów na koniec kwartałów” (GUS, 2023).

W 2002 r. GUS badaniem objął „[...] 62,8 tys. podmiotów gospodarczych w sektorze przedsiębiorstw, w tym 74,2% to jednostki średnie pod względem liczby pracujących, a 25,8% to jednostki duże. Wśród badanych 57,3 tys., stanowiły przedsiębiorstwa sektora prywatnego. Badanie dotyczyło:

- zmian w liczbie pracujących i przyczyn tych zmian (według cech osób fizycznych oraz charakteryzujących zakłady pracy).

- określenia liczby wolnych miejsc pracy i ewentualnych trudności z ich obsadzeniem,
- ocen dotyczących przewidywanych zmian w liczbie pracujących w 2003 r. oraz przyczyn powodujących te zmiany” (GUS, 2003).

Elżbieta Kryńska podaje, że „w 2003 r. przeprowadzono badania w ramach projektu badawczego finansowanego przez Komitet Badań Naukowych, a realizowanego w Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Instrumenty rynku pracy w skali lokalnej. Badania zostały przeprowadzone z wykorzystaniem kwestionariusza ankietowego w zarządach 519 gmin położonych na terenach powiatów, zaliczanych do szczególnie zagrożonych bezrobociem strukturalnym oraz w 289 przedsiębiorstwach zlokalizowanych na obszarze trzech powiatów o wysokim bezrobociu brzozowskim (województwo podkarpackie), człuchowskim (województwo pomorskie) i żarskim (województwo lubuskie)” (Kryńska, 2004: 35).

W latach 2002-2003 realizowano projekt *Model powiatowego rynku pracy w powiecie łomżyńskim i mieście Łomża*. Zadaniem było przeprowadzenie analizy lokalnego popytu na pracę a zwłaszcza jego wielkości i struktury i zmian w długim okresie. Narzędziem w badaniu popytu na pracę była anketa skierowana do 304 pracodawców z powiatu łomżyńskiego (Golinowska i wsp., 2003).

Wspomnieć należy o badaniach bezrobocia prowadzonych w okresie międzywojennym. Ośrodkami badań były wówczas Instytuty Gospodarstwa Społecznego oraz Spraw Społecznych. Wyjątkową pozycję w dorobku badawczym Instytutu Gospodarstwa Społecznego zajmują badania bezrobocia wykonane metoda pamiętnikarską i opublikowane w tomie pt. *„Pamiętniki bezrobotnych”*. Podstawą rozpisania konkursu przez Instytut Gospodarstwa Społecznego na pamiętnik bezrobotnego była odezwa ogłoszona drukiem w grudniu 1931 r., a napisana przez Ludwika Krzywickiego. Odezwa, nie mając charakteru kwestionariusza, odegrała rolę narzędzia badawczego. Spowodował to tekst, właściwie sugerujący przyszłym autorom pamiętników sprawy i zagadnienia, które z punktu widzenia zainteresowań badawczych Instytutu posiadały charakterystyczne znaczenie. Analiza nadesłanych pamiętników pokazała bogactwo poruszanych w nich problemów. Uwydatnić należy, że zgodnie z przyjętym przez Instytut założeniem, pamiętniki bezrobotnych opublikowane zostały w brzmieniu autentycznym, bez przeróbek i poprawek treści czy stylu jak również doboru pod kątem przydatności do badań socjologicznych. Takie potraktowanie materiału badawczego nadało

„Pamiętnikom bezrobotnych” wartość dokumentu. W czasie trwania konkursu na pamiętnik bezrobotnego w 1932 r. Instytut przeprowadził badania empiryczne, poświęcone ujawnieniu zmian w warunkach bytu robotników pod wpływem zastoju w przemyśle i bezrobocia, których wyniki przedstawiła Anna Minkowska w publikacji pt. *„Rodzina bezrobotna: na podstawie ankiety 1932 r.”*. Podstawą badań – objęto 120 rodzin zamieszkałych w różnych dzielnicach robotniczych Warszawy – były książeczki rachunkowe (budżetowe) wypełniane w ciągu czterech miesięcy przez samych bezrobotnych, z okresową pomocą i kontrolą instruktorów oraz jednorazowa ankieta (w liczbie 100), zrobiona w tych samych rodzinach, a dotycząca warunków mieszkaniowych i związanych z nimi różnych składników egzystencji (Mlonek, 1999: 66).

Kontynuacja badań kwestii mieszkaniowej a jednocześnie rozszerzeniem ich było przeprowadzone w 1933 r. przez Instytut Gospodarstwa Społecznego ogólnopolskie badanie ankietowe. Badania opracowane zostały w książce Antoniego Zdanowskiego pt.: *„Warunki mieszkaniowe robotników w okresie kryzysu i bezrobocia”*. Badaniem objęto za pomocą dwóch wersji kwestionariusza – robotników bezrobotnych i pracujących. Badania wykazały, że w wyniku kryzysu w gospodarce i bezrobocia różnice między obiema grupami badanych były niewielkie i wypadły one źle (Zdanowski, 1936).

Rola w rozpoznaniu zjawiska bezrobocia przypada badaniom społecznym, których wyniki stanowią o diagnozie, a tym samym tworzeniu programów do łagodzenia skutków i przyczyn bezrobocia. Stwierdzić można, że w Polsce jest duża intensywność badań bezrobocia, aczkolwiek rozproszenie tychże badań utrudnia zebranie wiedzy o badanym zjawisku.

Prowadzone przez CBOS „sondowanie opinii o bezrobociu jako zjawisku społecznym rozpoczęto już w styczniu 1990 r. [...] co trzy miesiące sondaże na temat najważniejszych spraw dla Polski i dla Polaków dają możliwość śledzenia zmiany zainteresowań społecznych pod wpływem sytuacji politycznej i gospodarczej kraju. W latach 1989-1990 za najważniejsze sprawy uznawano najczęściej: poprawę gospodarki, polepszenie warunków życia i bezrobocie. O problemach związanych z bezrobociem najczęściej mówili ludzie młodzi i nie pracujący zawodowo, którzy sami w przyszłości odczuwać będą redukcję miejsc pracy. Najrzadziej wskazywały na nie osoby z wyższym wykształceniem” (CBOS, 1990: 2-8).

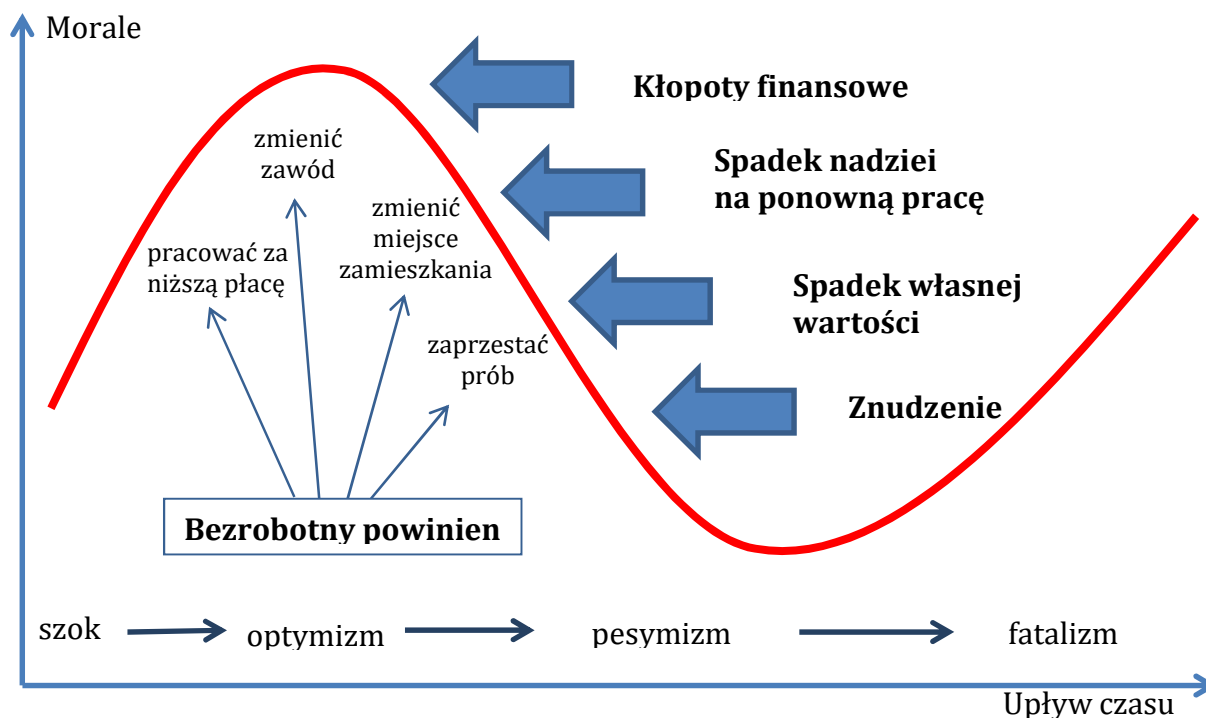
Według Marii Jarosz „w badaniach przeprowadzonych w 1990 r. na wylosowanej ogólnopolskiej próbie pracowników przedsiębiorstw państwowych stwierdzono, że bezrobocie było spostrzegane niejednolicie. Nie wszystkie kategorie pracowników uważały je za realne zagrożenie. Robotnicy z państwowych przedsiębiorstw najczęściej obawiali się utraty pracy i relatywnie najslabiej oceniali szanse znalezienia nowego miejsca zatrudnienia. Co drugi robotnik i co drugi działacz OPZZ czuł się zagrożony utratą pracy w przedsiębiorstwie, podczas gdy dyrektorom, działaczom »Solidarności« i samorządu perspektywa utraty pracy wydawała się mniej realna (20-30%). Deklarowane zagrożenie bezrobociem było związane zarówno z postrzeganą sytuacją zakładu pracy, jak też z poglądami na temat następstw bezrobocia – jako zjawiska stałego i powszechnego. Co drugi robotnik i co drugi OPZZ optowali za pełnym zatrudnieniem, dyrektorzy, działacze »Solidarności« i samorządu zajmowali postawę przyzwalającą na bezrobocie. Dość powszechny był pogląd o konfliktogennym charakterze bezrobocia. Około trzy czwarte robotników było przekonanych, że bezrobocie stworzy dyrektorom dodatkowe możliwości represjonowania ludzi niewygodnych” (Jarosz, 1991: 10).

Bezrobocie dla wielu dotkniętych nim ludzi jest trudnym doświadczeniem. Praca stanowi bowiem, oprócz źródła dochodu pozwalającego na zaspokojenie wielu potrzeb i zapewnienie bytu, formę aktywności i samorealizacji. Jej utrata pociąga za sobą wiele negatywnych konsekwencji. Zmienność reakcji psychicznych w czasie długotrwałego pozostawania bez pracy przedstawia rys. 9.

Dla przykładu takie badania przeanalizowano dla roku 2022. Badanie popytu na pracę jest realizowane z częstotliwością kwartalną. „Z analizy uśrednionych wyników badania popytu na pracę wynika, iż w 2022 r.:

- wśród analizowanej grupy podmiotów gospodarki narodowej 6,0% dysponowało wolnymi miejscami pracy, a największy udział takich podmiotów wystąpił w regionie lubuskim,
- na 100 miejsc pracy ogółem 1,11 miejsc pozostawało nieobsadzonych,
- najwyższy wskaźnik wolnych miejsc pracy odnotowano w sekcji Informacja i komunikacja, a w przekroju regionów – w regionie zachodniopomorskim,
- ponad połowa miejsc pracy (obsadzonych i wolnych) wystąpiła w podmiotach liczących 50 i więcej osób pracujących, a pod względem sekcji PKD – najwięcej miejsc pracy było w podmiotach należących do grupy sekcji stanowiących Przemysł,

Rys. 9. Zmienność reakcji psychicznych w czasie długotrwałego pozostawania bez pracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie Lubińska-Bogacka, 2011: 32.

- znaczącą sekcją PKD zarówno pod względem liczby podmiotów dysponujących wolnymi miejscami pracy, jak i liczby obsadzonych i wolnych miejsc pracy była sekcja Handel; naprawa pojazdów samochodowych,
- najwięcej miejsc pracy (obsadzonych i wolnych) dotyczyło wielkiej grupy zawodów Specjaliści. Kolejną pod tym względem była grupa Robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy (odnotowano tu najwyższy wskaźnik wolnych miejsc pracy), największe natężenie miejsc pracy (obsadzonych i wolnych [w przeliczeniu na 1000 ludności] odnotowano w regionie warszawskim stołecznym” (GUS, 2023).

4.3. Korelacja skłonności do popełniania przestępstw i bezrobocia

Liczne badania na ten temat dowodzą, że skłonność do popełniania przestępstw oraz bezrobocie mają podobne uwarunkowania etiologiczne oraz wzajemnie oddziałują na siebie (Hołyst, 2022). Dwustronna korelacja pomiędzy bezrobociem i przestępczością polega na tym, że bezrobocie, prowadząc do pogorszenia się warunków bytowych, niejednokrotnie wiedzie do popełniania przestępstw. Istnieje jednak także zależność odwrotna – osoby popełniające przestępstwa często

wykazują jednocześnie negatywny stosunek do podejmowania pracy, jak również pozostają bezrobotne po opuszczeniu ZK z uwagi na brak zdolności zatrudnienia się po odbytych wyroku [stygmata dewianta warunkujący nieufność ze strony pracodawców (Pierzchała, 2016)]. W doniesieniach badawczych szczególnie mocno podkreśla się związki między bezrobociem i przestępstwami przeciwko mieniu, mniej jednoznaczny jest natomiast związek pozostawania bez pracy z przestępstwami z użyciem przemocy (Atroszko, 2016: 244-252), choć podkreśla się, że napięcie wynikające z niemożności zaspokojenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych może prowadzić do frustracji, a tym samym do zachowań o charakterze agresywnym i przemocowym (Jaworska, 2016: 99).

Do wyjaśnienia trwałości zachowań antyspołecznych przydatne są podawane przez Martina E. P. Seligmana i współautorów (2003: 376-377) trzy podtypy zaburzeń zachowania. Zostały one wyodrębnione podczas prowadzenia badań podłużnych. Pierwszy podtyp to dzieci z trwałymi tendencjami antyspołecznymi i agresywnymi w okresie od dzieciństwa do wkroczenia w wiek dorosły. Mark G. Myers, David G. Stewart i Sandra A. Brown (Myers i wsp., 1998: 479) podają, że „około połowa dzieci spełniających kryteria diagnostyczne zaburzeń zachowania w końcu zostaje sklasyfikowana jako młodociani przestępcy a u 30 do 40% tych dzieci dochodzi do powstania aspołecznego zaburzenia osobowości w wieku dorosłym” (Róžańska-Kowal, 2010: 60-61). Drugi podtyp obejmuje osoby, u których w okresie dzieciństwa obserwuje się problemy z zachowaniem i którzy w późniejszym życiu także odczuwają przewlekłe trudności w funkcjonowaniu społecznym, takich jak: kłopoty z utrzymaniem stałego zatrudnienia, agresja fizyczna, znęcanie się nad małżonkiem. Trzeci podtyp to osoby, u których dylematy z zachowaniem pojawiają się w okresie dorastania. Te zachowania tworzą dla młodzieży sposób na zaznaczenie własnej niezależności. Mają one charakter przejściowy – osoby takie nie wykazują poważniejszych tendencji antyspołecznych w wieku dorosłym (Róžańska-Kowal, 2010: 61).

4.4. Patologie i zagrożenia we współczesnej rodzinie bezrobotnej

Porównywalnie jak w wielu innych krajach, także i w Polsce istnieje związek pomiędzy wzrostem bezrobocia, zwłaszcza długotrwałego, a wzmaganiem się procesów o charakterze patologicznym. W okresie pięciu lat po transformacji w 1989 r. liczba osób bezrobotnych wzrastała lawinowo, osiągając w 2004 roku 3,5 mil. osób bezrobotnych. W tym czasie przestępczość wzrosła o 61%, a alkoholizm zwiększył się o 68% (Lubińska-Bogacka, 2011: 90).

Badania dowodzą, że długotrwałe bezrobocie prowadzi często do alkoholizmu rodziców. Według danych MEN ponad 10% populacji szkolnej wychowuje się w rodzinach nadużywających alkoholu w stopniu zagrażającym interesom dziecka, gwałcącym jego prawa (Smrokowska-Reichman, 1997: 142). Wpływ alkoholu na życie rodziny rodzi, bądź pogłębia stany wykolejenia społecznego.

Bezrobocie, zła sytuacja w domu często kształtuje patologiczne typy zachowań wśród dzieci z tych rodzin. Według danych statystycznych, 76% ofiar przemocy pochodzi z rodzin z problemem alkoholowym. Coraz więcej dzieci z rodzin bezrobotnych przebywa w pogotowiacz opiekuńczych, schroniskach wychowawczych za uchylenie się od obowiązku szkolnego, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych, uprawianie nierzędu, nadużywania alkoholu i popełnianie czynu zabronionego (Ochmański, 1993: 9-10).

Magdalena Lubińska-Bogacka jest zdania, iż: „badania IPiSS ujawniły, że niemożność zaspokojenia potrzeb dzieci wywołuje u rodziców niezawinione poczucie winy i bezradności. U dzieci zaś bezskuteczność usiłowań rodziców może budzić uczucie żalu, a często i zawodu. Ubóstwo i bieda w rodzinach bezrobotnych uniemożliwiają dostęp do dóbr kultury, imprez różnego rodzaju, turystyki i wypoczynku, a wszystko to nie sprzyja wytwarzaniu się wspólnoty intelektualnej i kulturalnej rodziny. Bezrobocie prowadzi do osłabienia więzi środowiskowych i towarzyskich, a następnie do izolacji społecznej. W przeprowadzonych badaniach uzyskano informacje, iż bezrobotni postrzegali pogarszającą się pozycję ich dzieci w szkole i w środowisku rówieśniczym” (Lubińska-Bogacka, 2011: 94-95).

Z badań Józefy Anny Pielkowej wynika, że w 62% rodzin bezrobotnych zrezygnowano z opieki nad dzieckiem w żłobkach, przedszkolach, w 89,5% dokonano zasadniczych oszczędności na wyżywieniu, zmieniono jakość posiłków na mniej

urozmaicone. Ograniczeniu uległo kupowanie owoców cytrusowych, słodczy, a 45,6% dzieci nie jadło śniadania w domu. Najtrudniejsza sytuacja wystąpiła wtedy, gdy bezrobotnymi stali się oboje rodzice (Pielkova, 1997: 149).

Badania Zbigniewa Tyszki wskazują, że struktura rodziny, a w jej ramach relacje i więzi interpersonalne uległy niewątpliwym przemianom. Ponad wszystko jest to widoczne w rodzinach, gdzie bezrobocie trwa już dłużej i nie jest na ogół rezultatem niemożności znalezienia pracy. Są to rodziny specjalnej troski, problemowe, unikające pracy, żyjące z dochodów doraźnych. Występuje wśród nich alkoholizm, prostytutka i przestępczość, a interakcje i więzi interpersonalne są nieprawidłowe: konflikty, rozluźnienie więzi, niedbałość o dzieci i występuje to w 24,1% rodzin (Tyszka, 1992: 45-48).

4.5. Stosunek badanych do pracy

W piśmiennictwie kryminologicznym podkreśla się istotne znaczenie stosunku do pracy dla kształtowania się dalszych losów młodocianych przestępców. W pracach poświęconych prognozie społecznej dużą liczbę ujemnych punktów przypisuje się negatywnemu stosunkowi do pracy. Np. A.G. Rose stwierdził, że spośród 152 młodocianych recydywistów tylko 10% wykazywało dobry stosunek do pracy (stałe zatrudnienie, rzadkie zmiany pracy, zadawałające opinie), natomiast 72% wykazywało zły stosunek do pracy (ciągłe zmiany pracy, nie pracowanie bez ważnych przyczyn, złe opinie). Rose stwierdził również zależność między dobrym stosunkiem do pracy a późniejszą poprawą: spośród ogółu młodocianych dobrze pracujących 73% stanowili „poprawieni”, a tylko 16% ci, którzy w okresie katamnezy nadal popełniali poważniejsze przestępstwa. Autor ten dochodzi do wniosku, że dobry stosunek do pracy ma większe znaczenie dla poprawy niż mała liczba poprzednich skazań (Rose, 1954: 70-74).

Sheldon Glueck & Eleanor T. Glueck (1930) dokonując oceny na podstawie podobnych kryteriów, stwierdzili dobry stosunek do pracy w ok. 20% przypadków (Glueck, Glueck, 1930).

Według Haefely'ego 63% recydywistów po zwolnieniu z ZK nadal wykazywała niechęć do pracy (odpowiedni odsetek dla nierecydywistów wynosi 15%) (Schweiz.-Haefely, Markus, 1962: 81).

Autorzy S. Batawia i S. Szelhaus ujawniają brak zawodowych kwalifikacji młodocianych: spośród 100 nieletnich i młodocianych sprawców „wykroczeń chuligańskich” tylko dwóch miało wyuczony zawód (Batawia, Szelhaus, 1958: 253).

Marta Wilk stwierdza, że: „zgodnie z założeniami resocjalizacji praca uczy cierpliwości, wytrwałości, samodyscypliny oraz kształtuje zdolność narzucenia przymusu samemu sobie, nawet w przypadku czynności nieatrakcyjnych, lecz w sytuacji społecznej użyteczności daje możliwość realizacji [...] zamierzonej perspektywy, co jest bardzo istotne dla więźniów mających problem z konsekwencją realizacji prospołecznych celów. Na tym polega funkcja resocjalizacyjna pracy. [...] Praca więźniów powinna przyczynić się do utrwalania i rozwijania umiejętności zarabiania na swoje utrzymanie po zwolnieniu, jak również stwarzać możliwości zdobywania kwalifikacji zawodowych. Tymczasem badania EQUAL (2023) przeprowadzone w latach 2004-2006 pokazują słabe przygotowanie byłych więźniów do wejścia na rynek pracy – tylko 10-15% więźniów znajduje zatrudnienie po odbyciu kary pozbawienia wolności (Korsak, 2010: 5). Wielu osadzonych, będąc w placówce resocjalizacyjnej, odkrywa wartość pracy oraz to, że może ona przynosić satysfakcję. Przywołane badania EQUAL pokazują, że sporo skazanych wyraża chęć pracy, lecz z powodu przestarzałego systemu szkolnictwa przywięziennego występuje brak lub słabe możliwości praktycznej nauki zawodu” (Wilk, 2011: 412).

Podjęcie pracy przez więźniów to poniekąd ich obowiązek, jednak trzeba pamiętać, że nie ma możliwości zapewnienia jej wszystkim skazanym. Trzeba również wspomnieć, że przepisy prawa międzynarodowego zakazują pracy przymusowej więźniów, gdyż ogólnie wiadomo, iż taka praca wykonywana w haniebnych warunkach stanowi naruszenie praw człowieka.

Większość badanych twierdzi, że w czasie pobytu w zakładzie karnym ma możliwość podjęcia pracy. Skądinąd wiadomo, że w większości jest to praca o charakterze nieodpłatnym. Jeżeli tak jest należy to odczytywać jako dobry kierunek pracy resocjalizacyjnej włączający skazanych młodocianych do kształtowania odpowiednich postaw wynikających z pracy (Linowski, 2013: 223).

Grażyna B. Szczygieł badała **celowość utrzymania obowiązku pracy** w opinii badanych skazanych. Większość skazanych uważa, iż należy zrezygnować z obowiązku pracy, a decyzję o podjęciu pracy rezerwować do uznania skazanego. Najwięcej zwolenników tego rozwiązania znalazło się w grupie skazanych

młodocianych. W tej grupie 74,07% było przeciwko obowiązkowi pracy. W grupie skazanych po raz pierwszy odbywających karę 61,36% badanych opowiedziało się za pozostawieniem decyzji o podjęciu pracy do uznania skazanego, a w grupie recydywistów 68,60%. Prawie $\frac{1}{3}$ badanych uznała, że skazani w trakcie odbywania kary powinni pracować. Najwięcej zwolenników obowiązku pracy było w grupie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy – 36,93%. W grupie recydywistów skazani ci stanowili 30,85%. Najniższe uznanie znalazło to rozwiązanie wśród skazanych młodocianych i opowiedziało się za nim 25,93% badanych (Szczygieł, 2002: 237-238).

Grażyna B. Szczygieł badała *„Deklarowanie przez badanych skazanych podjęcia pracy przy braku obowiązku pracy”*. Skazani, którzy twierdzili, że podjęliby pracę mimo braku obowiązku pracy skazywali na różne motywy tej decyzji. Najczęściej był to argument o charakterze ekonomicznym. Prawie $\frac{1}{3}$ badanych stwierdziła, że podjęłaby pracę, gdyby praca była zgodna z zainteresowaniami. Na to uzasadnienie podjęcia pracy wskazało 30,83% młodocianych, 26,71% pierwszy raz odbywających karę i 26,28% recydywistów (Szczygieł, 2002: 238).

Jednym z ciekawszych problemów poruszonych przez Grażynę B. Szczygieł była kwestia **Pokrywanie kosztów pobytu w zakładzie karnym w opinii badanych skazanych**. Skazani w większości (70,62%) są przeciwni pokrywaniu kosztów pobytu w zakładzie karnym, nawet przy założeniu, że skazany będzie pracował i otrzymywał pełne wynagrodzenie za wykonywaną pracę. Najmniej zwolenników udziału w kosztach wykonywania kary było w grupie skazanych młodocianych. Tylko 8,15% opowiedziało się za uiszczaniem kosztów, a 2,22% za częściowym. Skazani młodociani uzasadniając powyższe twierdzili m.in.: „nie ponieważ to co zarobię mi się należy”, „nie bo jeżeli państwo zamyka niech państwo płaci”, „nie siedzi się z przyjemności tylko z przepisu sądu”, „nie bo skazany nie poszedł tak sobie aby przebywać tylko został skierowany przez specjalny urząd prawa i on musi płacić”, „nie bo jestem tu wbrew mej woli”, czy: „nikt mnie tu nie zapraszał” (Szczygieł, 2002: 244-245).

Marta Wilk w swych badaniach zapytała m.in. skazanych: *czym jest dla skazanego praca podczas odbywania kary pozbawienia wolności?* Ustalono następujące kategorie: „praca jest nagrodą”, „lekarstwem na nudę”, „przerwaniem bezczynności”, „przywilejem”, „nie mam zamiaru jej podejmować”, „nie ma dla mnie pracy”. Praca jest nagrodą dla jedynie (9%) skazanych, kategorię „praca jest lekarstwem

na nudę” wybrało (23%) więźniów, „praca jest przerwaniem bezczynności” dla (17%) badanych, a przywilejem – tylko dla (8%). Na podstawie tych danych można wywnioskować, że znakomita większość badanych traktuje pracę instrumentalnie. Jedynie dla 8% badanych więźniów praca kojarzy się z wartością, gdyż wybrali kategorię „praca jest przywilejem”. Wyniki badań potwierdzają tezę o istnieniu problemu pracy wśród uwiecznionych mężczyzn. Okazało się, że najmniej zainteresowani wyborem poszczególnych kategorii pracy są więźniowie poniżej 20. roku życia. Żaden skazany młodociany nie wybrał kategorii „przywilej”. Wśród tej grupy wiekowej widać dominujące wybory kategorii „nie mam zamiaru jej podejmować” i „nie ma dla mnie pracy”. Taki wynik potwierdza tezę o negatywnym nastawieniu do pracy tej grupy wiekowej skazanych (Wilk, 2011: 418-420).

Należy pamiętać, iż przepisy Kodeksu karnego wykonawczego przewidują, że skazanemu w miarę możliwości zapewnia się świadczenie pracy. Nie jest to przywilej, ale obowiązek zakładu karnego, aby zapewnić pracę, a nie zaoferować ją jako dodatkowy bonus. W każdej instytucji należy ustanowić systemy przywilejów odpowiednie dla różnych klas więźniów i różnych metod traktowania, aby zachęcać do dobrego zachowania, rozwijać poczucie odpowiedzialności oraz zapewnić zainteresowanie i współpracę więźniów w ich traktowaniu.

Z badań Marty Wilk wynika ponadto, że jednym z najistotniejszych czynników **aktywizacji zawodowej** skazanych jest uzupełnianie wykształcenia, bowiem zwiększa ono szanse odnalezienia się na rynku pracy. W związku z tym należałoby zwrócić uwagę na krótkie kursy zawodowe, które w warunkach więziennych potrafiłyby się dobrze sprawdzić. Trzeba jednak pamiętać, że ze względu na możliwości intelektualne części skazanych nie mogą oni korzystać z propozycji szkoleń, nauki czy kursów odbywających się w warunkach więziennych, oraz że wielu z nich może mieć wykształcenie podstawowe i zawodowe zdobyte dzięki pobytowi w placówce penitencjarnej (Wilk, 2011).

Zatrudnienie więźniów nie może być i nie jest wystarczającym środkiem resocjalizacji, zapewniającym pomyślną readaptację po zwolnieniu. Jest jedynie czynnikiem wspomagającym pozostałe, czyli kształcenie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, kontakty ze środowiskiem otwartym oraz terapię odwykową i psychokorekcyjną (Wilk, 2011: 421).

Zainteresowanie skazanych pracą skłania do nauki, podnoszenia kwalifikacji zawodowych oraz integracji społecznej.

4.6. Znaczenie zatrudnienia w ograniczaniu zachowań dewiacyjnych

Według Anetty Jaworskiej „znaczenie zatrudnienia w ograniczaniu zachowań dewiacyjnych wydaje się bezsporne. Wiele badań wskazuje (Griffin, Armstrong, 2003), że zaangażowanie w relacje społeczne, w szczególności te o charakterze zawodowym i rodzinnym, zmniejsza prawdopodobieństwo angażowania się w działania przestępcze. Badania przeprowadzone przez Christophera Uggena (2000) wykazały, że karani uprzednio mężczyźni, w wieku powyżej 27 lat, są mniej skłonni do ponownego popełniania przestępstw, jeżeli mają możliwość zatrudnienia się. Badania te wskazują jednak równocześnie, że posiadanie pracy ma zdolność ograniczania zachowań przestępczych, ale wyłącznie u osób starszych. Jak się okazuje, wpływ zatrudnienia na dokonywanie czynów karalnych nie dotyczy nieletnich i młodocianych sprawców przestępstw” (Jaworska, 2016: 58).

Dotychczasowe badania dostarczyły zasadniczo dużo dowodów na to, że „poczucie koherencji (spójności) człowieka” posiada ujemne związki korelacyjne z ogólnie pojmowanymi zachowaniami antyspołecznymi. Istnieje także nieznaczna liczba badań wykazujących jego bezpośrednie związki z przestępczością. Należą do nich badania, które przeprowadzili Teria Ristkari i współpracownicy (2009: 4-13) na podstawie fińskiego rejestru policyjnego. W badaniach tych dowiedziono, że występuje odwrotna korelacja pomiędzy liczbą popełnianych przestępstw a poczuciem koherencji w grupie wiekowej nieletnich i młodocianych przestępców. W badaniach tych wskazano równocześnie na silny związek pomiędzy antysocjalnością (osobowością dyssocjalną, amoralną, antysocjalną, asocjalną, psychopatyczną, socjopatyczną) i niskim poczuciem koherencji wśród młodych mężczyzn. Jaworska twierdzi, iż „także badania prowadzone nad związkami poczucia koherencji z poszukiwaniem doznań i skłonnością do podejmowania ryzyka (Jonah, 1997: 651-665) wykazały, że chęć do podejmowania fizycznego, społecznego, finansowego i prawnego ryzyka wiąże się z niskim poziomem poczucia koherencji” (Jaworska, 2016: 154).

Wykonywanie pracy społecznie użytecznej przez osoby pozbawione wolności jest jednym ze środków oddziaływania resocjalizacyjnego.

4.7. Perspektywy i obawy badanych po zwolnieniu

Skazani zapytani o plany po opuszczeniu zakładu karnego, najczęściej podają, że podejmą pracę. Z drugiej zaś strony, co piąty nie wie co ma czynić po opuszczeniu izolacji penitencjarnej. W tej odpowiedzi odnajdują się dwie sugestie dla pracy resocjalizacyjnej. Po pierwsze Krzysztof Linowski odczytuje, że „skoro badani nie wiedzą, co mają robić po odbyciu kary pozbawienia wolności, to wolno przyjąć wniosek, że proces readaptacji nie jest odpowiednio nakreślony, a wsparcie społeczne wątpliwe”. Po drugie wnosi on, że więzienie nie przyniosło efektu jako instytucja wychowawcza, readaptacyjna i resocjalizacyjna (Linowski, 2013: 225).

Oceniając **sytuację po opuszczeniu zakładu karnego** najbardziej optymistycznie do przyszłości nastawieni są skazani młodociani. W tej grupie 60,75% badanych stwierdziło, że ich sytuacja po opuszczeniu zakładu karnego polepszy się (Szczygieł, 2002: 255). W kwestii planu skazanych dotyczące przyszłości po opuszczeniu zakładu karnego skazani młodociani najczęściej deklarowali, że zamierzają założyć rodzinę (31,11%) i podjąć pracę (31,85%) (Szczygieł, 2002: 256).

Z kolei w kwestii **obawy skazanych** dotyczące sytuacji po opuszczeniu zakładu karnego – aż 85,16% badanych ma obawy dotyczące powrotu do społeczeństwa. W tej grupie prawie ¾ badanych (74,22%) obawia się braku pracy. Brak pracy był najczęstszą przyczyną obaw wskazywaną w poszczególnych grupach skazanych. Wskazało ją 74,82% młodocianych, 69,48% pierwszy raz karanych i 78,39% recydywistów. Znaczna grupa skazanych (33,67%) jako przyczynę obawy, co do zatrudnienia wskazała, iż ludzie nie chcą zatrudniać osób, które przebywały w zakładzie karnym, zaś 18,84% stwierdziło, że przyczyną trudności w znalezieniu pracy będzie brak wykształcenia. Prawie ¼ (23,39%) badanych wskazała na odtrącenie ze strony społeczeństwa. Najbardziej odtrącenia ze strony społeczeństwa obawiali się skazani młodociani (30,43%) i skazani recydywiści (23,61%). Na brak mieszkania wskazało 21,72% badanych, a 10,45% na niechęć ze strony rodziny (Szczygieł, 2002: 257).

Większość skazanych (77,30%) **oczekuje pomocy** po opuszczeniu zakładu karnego. Najbardziej na pomoc liczą skazani młodociani, bowiem aż 94,07% skazanych wskazało, że oczekuje pomocy. Skazani najczęściej wskazywali, że liczą na pomoc rodziny. Tak stwierdziło 46,83% badanych. Najczęściej na pomoc rodziny liczą skazani młodociani – aż 92,91%. Większość recydywistów, bo aż 74,05% zwróci się o pomoc do

ośrodków pomocy społecznej. Skazani młodociani i pierwszy raz karani sporadycznie wskazywali na chęć korzystania z tej formy pomocy (Szczygieł, 2002: 258-259).

4.8. Charakterystyka przyczyn demoralizacji młodocianych przestępców

Prowadząc badania Katarzyna Badźmirowska-Masłowska wśród młodocianych zabójców, stwierdziła, że większość sprawców wychowywała się w prawidłowej pod względem strukturalnym rodzinie. W rodzinach pełnych do 15. roku życia wychowywało się 75% młodocianych sprawców, z rodzin zrekonstruowanych pochodziło 10% badanych, a z niepełnych 17%. Rodziny młodocianych sprawców zabójstw przynajmniej pod względem formalnym tworzyły optymalne środowiska wychowawcze (Badźmirowska-Masłowska, 2000, s. 46).

Autorzy R. Zagar i współpracownicy doszli do wniosku, że utrwalaniu skłonności agresywnych sprzyjało członkostwo w gangach przestępczych, w których zachowania tego typu były wzmacniane. Tłem popełnionych przez nich zbrodni były najczęściej porachunki między gangami oraz konflikty (R. Zagar i wsp., 1990).

Charakteryzując środowiska rówieśnicze młodocianych zabójców, Katarzyna Badźmirowska-Masłowska wyraziła pogląd, że często wykazywały one różnorodne przejawy demoralizacji. Według ustaleń autorki, 63% badanych sprawców otaczało się osobami nigdzie niepracującymi ani nieuczącymi się, 84% wybierało towarzystwo osób nadużywających alkohol, a prawie 30% miało kontakty ze środowiskami narkomanów. Prawie 17% miało kontakty z osobami uprawiającymi prostytucję homoseksualną, a 70% utrzymywało kontakty z osobami, które popełniały już w przeszłości przestępstwa i obecnie przebywały w zakładach poprawczych lub karnych (Badźmirowska-Masłowska, 2000, s. 104).

Odnosząc się do problemu możliwości resocjalizacji sprawców zabójstw, w szczególności nieletnich i młodocianych, Henryk Machel (2003a) analizuje głównie prawne możliwości tych działań. Wskazuje, że fundamentalnym problemem jest stosowne dokonanie rozmieszczenia nieletnich sprawców w celach, tak by uniknąć negatywnego modelowania (Machel, 2003a). Zdaniem autora w resocjalizacji nieletnich sprawców zabójstw, poza blokowaniem negatywnych wpływów innych skazanych i tym samym ochroną przed demoralizacją, należy położyć nacisk na prężne kształcenie,

pracę, racjonalne wykorzystanie czasu wolnego i kontakty z rodzicami, o ile oczywiście nie przejawiają cech destrukcyjnych (Machel, 2003a: 112).

Zaskakujące jest to, że przestępca może wykazywać zdolności intelektualne i decyzyjne, ale brak sumienia, właściwej postawy moralnej, uniemożliwia mu zachowanie zgodne z podstawami życia zbiorowego. Aż 83% młodocianych przestępców, z którymi rozmawiał Lawrence Kohlberg (1971: 342–371) znajdowało się znacznie poniżej optymalnego poziomu rozwoju moralnego. Stan ich rozwoju moralnego pokazywał na całkowity brak świadomości autorytetów i wzorców nagród oraz kar. Wielu ze skazanych było często wykorzystanych, zaniedbanych i pozbawionych szacunku do samych siebie. W procesie naturalnego wychowania rzadko mieli okazję rozwinąć u siebie poczucie sprawiedliwości (Zieliński, 2023: 110).

Ponad połowa skazanych w badaniu Grażyny B. Szczygieł uznała, że pobyt w zakładzie karnym oddziałuje negatywnie. Prawie $\frac{1}{4}$ badanych stwierdziła, że demoralizuje. Prawie taka sama liczebnie grupa skazanych uznała, że zmienia charakter na gorszy. Tylko 12,90% badanych stwierdziło, iż pobyt w zakładzie karnym oddziałuje wychowawczo. Prawie $\frac{1}{4}$ badanych stwierdziła, że jest to okres pozwalający na przemyślenie dotychczasowego postępowania, zaś 14,24% badanych stwierdziło, że jest karą za wyrządzone zło. W grupie skazanych młodocianych najczęściej wskazywano, że pobyt w więzieniu demoralizuje. Tak oceniło pobyt w zakładzie karnym 29,69% młodocianych (Szczygieł, 2002: 262).

4.9. Adaptacja społeczna młodocianych sprawców przestępstw

Analizowany problem dotyczył przestępczej adaptacji społecznej młodocianych sprawców, którzy dopuścili się przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu. Zdaniem Małgorzaty Kowalczyk-Jamnickiej złożoność zjawiska przestępczości wymaga nieustannych analiz docierając do różnych obszarów życia i działania jednostki. W kręgu zainteresowania badawczego znalazły się m.in. przeżywane przez młodocianych sytuacje trudne, które wywołują stany napięcia psychicznego. Przede wszystkim są to przejawy wielopłaszczyznowego zakłócania relacji między badanymi młodocianymi a osobami znaczącymi. Analizie poddano wpływ zjawisk patologicznych, występujących

w środowiskach wychowawczych, na uczenie się motywacji do zachowań przestępczych badanych (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 278-279)

Celem analizy zgromadzonego materiału empirycznego była weryfikacja hipotezy głównej, która zawierała założenie, że przestępcza adaptacja młodocianych sprawców przestępstw uwarunkowana jest chronicznym stanem napięcia psychicznego, wynikających z niemożności osiągania pozytywnych celów oraz splotem negatywnych społecznych oddziaływań (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 279).

W badaniach tych autorka wysunęła kilka sugestii jak i wskazań profilaktycznych dla potrzeb resocjalizacji młodocianych, a to m.in.: 1) zdiagnozowała u większości badanych wysoki poziom agresji oraz silne tendencje wrogie; 2) stwierdziła u badanych nieadekwatną ocenę siebie i innych; 3) zdiagnozowała niski poziom wykształcenia oraz brak kwalifikacji zawodowych, połączone z nierealnymi aspiracjami zawodowymi w stosunku do ich możliwości (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 279-290).

4.10. Działanie systemów programowanego oddziaływania i terapeutycznych dla młodocianych przestępców

W Polsce badania nad efektywnością programów penitencjarnych albo w ogóle nie są prowadzone, albo nie mają w nich zastosowania wysokie standardy metodologiczne (Kuszał, 2014: 25-44), przyjęte w naukach przyrodniczych, medycznych i psychologii. Analizy przeprowadzone przez NIK w Polsce w 2015 roku (NIK, 2015) stwierdzają jednoznacznie, że programy realizowane w jednostkach penitencjarnych są mało skuteczne, co wynika m.in. z nietrafnego dostosowania tych programów do potrzeb skazanych, a także z niedostatecznego przygotowania merytorycznego osób odpowiedzialnych za ich prowadzenie.

E. Silecka, realizując swoje badania na grupie skazanych w 2004 r. w zakładach karnych Wielkopolski (N = 270), ustaliła, że 18,5% badanych nie uświadamiało sobie, w jakim systemie odbywa karę pozbawienia wolności (Silecka, 2005: 307). Odnosząc się do skazanych młodocianych, autorka pisze: „w grupie młodocianych odnotowano największą liczbę wypowiedzi na temat odbywania przez nich kary w systemie zwykłym oraz wypowiedzi dotyczących braku wiedzy na temat systemu, w jakim przebywali (odpowiednio [...] 9,6% oraz [...] 2,6%). Ich niewiedza jest wyraźnym sygnałem, że nie są zaangażowani w realizację systemu programowanego oddziaływania” (Silecka, 2005: 307).

W tej sytuacji możliwa jest wadliwa pracy personelu wychowawczego. Autorka pisze dalej, że „system, który stanowić miał dla nich przywilej, stał się raczej symbolem kontroli i przymusu” (Silecka, 2005: 307).

Do podobnych ustaleń doprowadziły badania Aleksandry Szymanowskiej (2003: 188–189). Autorka bardzo szczegółowo i wszechstronnie zbadała funkcjonowanie systemu programowanego oddziaływania wobec młodocianych, dorosłych pierwszy raz karanych i recydywistów. Jest ona przekonana, iż na podstawie tych badań nie można zrezygnować z obowiązku odbywania kary przez młodocianych w systemie programowanego oddziaływania. Biorąc pod uwagę ich bardzo słabe wykształcenie, przeważnie negatywny trening społeczny i poważne deficyty wychowawcze, należałoby raczej dla nich uatrakcyjnić system, niż pytać ich o zgodę na uczestniczenie w nim. Według tej autorki, w odniesieniu do młodocianych, nie wobec wszystkich wymagających dalszego kształcenia, postawiono takie zadania. Aż 36,2% (spośród 163) młodocianych badanych nie zalecono dalszego kształcenia. A. Szymanowska pisze: „nie wszyscy młodociani, którzy zobowiązali się do podjęcia nauki, z zadania tego się wywiązali [...] tylko 57,6% je zrealizowało” (Szymanowska, 2003: 188–189).

Jak wynika z badań A. Szymanowskiej, w przyszłości pracę planowało podjąć: 82,8% młodocianych, 76,7% dorosłych pierwszy raz karanych i 37% recydywistów. Warto zadać pytanie: *Ciekawe, jak chcą się utrzymywać ci, którzy nie planowali podjęcia pracy?* Nie można uznać tych osób za w pełni zresocjalizowane. Henryk Machel nie ma też pewności, czy osiągnięto cel resocjalizacyjny nawet w zakresie minimalnym (Machel, 2003b: 22–23). A. Szymanowska (2003, s. 308–319) zwraca uwagę, że w okresie dwóch lat (2000–2002) po wyjściu z więzienia do przestępstwa powróciło 31% młodocianych, 11,3% dorosłych pierwszy raz karanych i 33,7% recydywistów. Dowodzi to słabej skuteczności systemu penitencjarnego w głównej mierze z powodu jego wadliwego funkcjonowania (Szymanowska, 2003: 308–319; Machel, 2007: 145).

Metaanalizy świadczą na korzyść oddziaływań terapeutycznych – w badaniach przytaczanych przez Dorotę Baran oraz Wiesława Czernikiewicza wskaźniki recydywy wśród sprawców leczonych były niższe średnio nawet o 10% w porównaniu z grupą sprawców nieobjętych leczeniem (Baran, Czernikiewicz, 2017: 20). Odbywanie kary pozbawienia wolności to dla wielu sprawców to czasem jedyny moment uczestnictwa w jakichkolwiek oddziaływaniach terapeutycznych. Dlatego tak ważne jest objęcie nimi możliwie jak największej ich liczby.

Maja Zawadzka twierdzi, iż spektrum dostępnych środków w ramach oddziaływań resocjalizacyjnych powinno honorować różne formy w obszarze readaptacji społecznej, również w kontekście terapii. Znamienny wydaje się jednak wynik badania, wskazujący że ponad połowa młodocianych skazanych nie zdecydowałaby się rozmawiać o swoich problemach mentalnych z personelem więziennym, a 61,8% nie zgłosiłoby się po pomoc (Miles i wsp., 2012: 700; Zawadzka, 2020: 219-220).

Kierunki prowadzonych analiz (np. w Wlk. Brytania) dotyczą badania celów i postaw osób zaangażowanych w prowadzenie terapii w tej grupie więźniów oraz sposobów maksymalizowania skuteczności programów. Okazuje się, że niebagatelnym czynnikiem jest tu klimat terapeutyczny, który uwarunkowuje spójność uczestników sesji, poczucie swobody wyrażania uczuć i działania w grupie oraz redukcję postaw przemocowych (Beech, Hamilton-Giachrisis, 2005: 127-140; Zawadzka, 2020: 211).

W nurcie poznawczo-behawioralnym leczenie oparte w głównej mierze na uwzględnieniu podstawowych przekonań danej osoby w procesie terapeutycznym wydaje się kluczowe pod kątem poprawy funkcjonowania skazanych i spadku wskaźnika recydywy przestępczej. Efekty terapii uzależnień, zmniejszone ryzyko agresji i przestępstw seksualnych wśród młodocianych i dorosłych osób pozbawionych wolności, skłaniają do ciągłego dostosowywania działań do potrzeb indywidualnych i instytucjonalnych (Zawadzka, 2020: 211).

4.11. Praca kadry penitencjarnej oraz funkcjonowanie zakładów karnych

Krzysztof Linowski konstatuje, że większość respondentów (65%) twierdzi, że w czasie pobytu spotkało się z pozytywnym nastawieniem pracowników więziennych względem siebie. Znakomita większość, bo 90% wskazań, dotyczy bardzo dobrej i dobrej oceny pracy wychowawcy w więzieniu. Tylko ¼ odpowiedzi dotyczy tego, że pod wpływem prowadzonych zajęć przez wychowawców skazani zmieniają swój sposób myślenia. Zmiana postaw osadzonych polega na procesie reedukacji i resocjalizacji penitencjarnej. Należy zatem pochylić się nad takimi sygnałami w kontekście jakości pracy penitencjarnej i jej efektywności (Szałański, 2008b: 13–21; Linowski, 2013: 223).

65% badanych – Doroty Pstrąg – wyraża opinię, że podczas odbywania kary pozbawienia wolności czuje się bezpiecznie. Jest to dobry sygnał świadczący o dobrej pracy personelu ochronnego i penitencjarnego. Taka ocena może świadczyć o dobrym rozpoznaniu postaw skazanych, stosownym ich rozmieszczeniu oraz odpowiedniej współpracy pomiędzy odpowiednimi pionami służby (Pstrąg, 2009: 361–373).

W prowadzonych coraz szerzej badaniach nad działaniem zakładów karnych jako całości i istniejących programów wykonania kary zwraca się uwagę na fakt, iż wewnętrzna organizacja tych instytucji sympatyzuje w większym stopniu dehumanizacji więźniów niż poprawie ich postaw. Wniosek taki wypowiedziano na posiedzeniu sekcji do spraw więziennictwa we Francji. Podobną opinię sformułowano na V Kongresie ONZ poświęconym przestępczości i postępowaniu ze skazanymi (Genewa, 1975; Maćkowiak, 1976: 11–114; Hołyst, 1976) oraz na kongresie budapeszteńskim w 1974 r. (United Nations, 1974). Na kongresie genewskim podkreślono, że „istnieje kryzys zaufania opinii wobec rezultatów uwięzienia” oraz niebezpieczeństwo kryminogennego wpływu warunków więziennych na skazanych. W Budapeszcie natomiast zalecano, „aby środek ten stosować wyjątkowo, gdy żadna inna sankcja nie może być brana pod uwagę”. W literaturze penitencjarnej podkreśla się, że **dehumanizacji więźniów** sprzyjają ponadto przeludnienie zakładów penitencjarnych, niedostateczne warunki bytowe i brak szans na ich poprawę, permanentne obniżanie podstawowych standardów zabezpieczenia socjalnego oraz nieodpowiednia do potrzeb baza materialna. Niedomogi te obserwuje się we wszystkich niemal państwach (Śliwowski, 1976: 65-83; Lernell, 1967: 423 i n.; Klare, 1967: 423 i n.; Clemmer, 1958; Sykes, 1958; Poklewski-Kozieł, 1978).

Według Andrzeja Bałandynowicza „rejestr braków występujących w instytucjach penitencjarnych uzupełniają badania nad przebiegiem resocjalizacji w warunkach izolacyjno-dyscyplinarnych i stosowanymi metodami pracy wychowawczej. Podejmując analizę w tym kontekście, wskazuje się zwłaszcza na niestosowanie metod i środków oddziaływania do indywidualnych potrzeb osoby, ekspozowanie dyscypliny formalnej, zadań ochronnych, ekonomizacji pracy więźniów, zubożenie oddziaływań kulturalno-oświatowych itp. (Świda, Świda, 1961: 12; Jedlewski, 1966: 21 i 96), co uniemożliwia wyrobienie u skazanych właściwych mechanizmów w sferze motywacji i zachowań. Z tego samego punktu widzenia krytykuje się stosowanie tradycyjnych środków oddziaływania penitencjarnego, gdy tymczasem większość skazanych wymaga

oddziaływań terapeutycznych i dotyczy to zarówno skazanych dotkniętych chorobowymi zmianami psychicznymi, jak i skazanych wykazujących zaburzenia osobowości w postaci psychopatii, socjopatii, charakteropatii i zbliżonych do nich stanów z pogranicza normy zdrowia psychicznego. W odniesieniu do tych grup przestępców kara pozbawienia wolności okazuje się z reguły bezskuteczna, zwykle zaś metody penitencjarne całkowicie zawodzą. Stąd też nieadekwatność metod postępowania wobec więźniów staje się, w opinii niektórych autorów, głównym źródłem wielokrotnej recydywy” (Sutherland, Cressey, 1955; Bałandynowicz, 2019: 204).

Niewątpliwie najcenniejsze badania na temat „efektywność kary pozbawienia wolności” przeprowadził Teodor Szymanowski na próbie 2028 przestępców młodocianych po upływie 10 lat katamnezy. W badaniach tych rozpoznano nieważką statystycznie zależność między rozmiarami wcześniejszej karalności, a późniejszą recydywą i jej nasileniem. Jeśli bowiem recydywa niekaranych wcześniej (1188 osób) wynosiła w okresie katamnezy 56,6%, to wśród ukaranych uprzednio karą pozbawienia wolności (894 osoby) wskaźnik ten wyniósł 81,8%. W tej liczbie skazanych uprzednio jeden raz na karę pozbawienia wolności było 79,7%, a skazanych dwa i więcej razy na karę pozbawienia wolności i tych przestępców, wobec których stosowano w okresie nieletniości środki poprawcze – 92,0% (Szymanowski, 1976: 122 i n.)

O charakterze wpływu społecznego w więzieniach przekonują wyniki badania tegoż wpływu w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych (Nowacki, 2010: 121–126). Odległość fizyczna może mieć kluczowe znaczenie w kwestii wywierania wpływu w więzieniu. Minimalna powierzchnia celi mieszkalnej, która przypada na skazanego to 3 m², jednoznacznie wskazuje, że jest to niewielka odległość. Należy zatem oczekiwać wpływów społecznych w obrębie zbiorowości więziennej.

4.12. Wskazania Biura Narodów Zjednoczonych ds. Narkotyków i Przestępczości – dotyczące sposobu i zakresu badań skuteczności programów resocjalizacyjnych

Biuro Narodów Zjednoczonych ds. Narkotyków i Przestępczości określiło „Badanie lub ocena bazowa powinny próbować łączyć informacje ilościowe i jakościowe. Powinna ona analizować to, co jest dostarczane w więzieniach, a także wyniki, w tym koszty i korzyści finansowe, jeśli to możliwe. Analiza kosztów i korzyści może

dostarczyć ważnych dowodów na inwestycje. Badanie powinno również uzyskać informacje zwrotne od więźniów odbywających karę i/lub byłych więźniów oraz osób zaangażowanych w prowadzenie programów (przy jednoczesnym uznaniu wymiarów etycznych). Szczególnie ważne jest zidentyfikowanie postaw i obaw nauczycieli pierwszej linii i personelu więziennego, a także starszego personelu, który może być skłonny do bardziej przychylnego spojrzenia na działania. Jeśli w programy zaangażowane są organizacje społeczeństwa obywatelskiego, należy je również przesłuchać” (United Nations, 2017: 11-12).

Według Organizacji Narodów Zjednoczonych wszyscy więźniowie powinni mieć dostęp do zrównoważonego i wszechstronnego programu zajęć, który powinien w jak największym stopniu odzwierciedlać różnorodność zajęć dostępnych na wolności (United Nations, 2014: 49).

W przypadku wszystkich trzech kategorii programów resocjalizacyjnych, tj. edukacji, szkolenia zawodowego i pracy, ważne jest ustalenie odpowiedzi na następujące sześć pytań:

„(1) Co wiadomo o istniejących umiejętnościach i aspiracjach więźniów, ich typowym poziomie wykształcenia, czy mają oni jakiekolwiek umiejętności zawodowe i czy mogą przyczynić się do nauki i szkolenia?”

Zdecydowanie zaleca się analizę dokumentacji więźniów i przeprowadzenie odpowiedniego badania, aby uzyskać odpowiedzi na te podstawowe pytania dotyczące „klientów” resocjalizacji, co jest niezbędne, ale czasami pomijane lub zaniechane przy planowaniu nowych inicjatyw. W państwach członkowskich z systemem zindywidualizowanych ocen więźniów i kompleksowymi systemami zarządzania aktami więźniów, informacje te mogą być stosunkowo łatwe do uzyskania poprzez agregację danych z zanonimizowanych rejestrów wszystkich więźniów.

W wielu innych państwach członkowskich zbierane są jednak tylko podstawowe informacje o sytuacji osobistej i rodzinnej więźnia, jego (rzekomym) przestępstwie i karalności. Zgodnie z zasadami Nelsona Mandeli więzienia powinny mieć wdrożone polityki, aby właściwie oceniać i rejestrować, indywidualnie, potrzeby więźniów i ryzyko, jakie mogą stwarzać, zarówno po przyjęciu, jak i w regularnych odstępach czasu później.

W krótkim okresie opracowanie narzędzia do uzyskiwania informacji o wykształceniu, poziomie umiejętności i historii pracy więźniów może być

rozwiązaniem dla tych państw członkowskich, w których brakuje takiego systemu. Takie narzędzie powinno być w stanie ocenić poziom motywacji więźniów i ich zdolność do pracy w zespole, a także formalne kwalifikacje” (United Nations, 2017: 12-13).

„(2) Jaki jest obecny poziom zainteresowania więźniów programami resocjalizacyjnymi?

Ważne jest również ustalenie proporcji więźniów (podzielonych na różne kategorie więźniów), którzy obecnie mogą uczestniczyć w edukacji, szkoleniu zawodowym i pracy, a także zakresu tego zaangażowania, mianowicie pełnego, niepełnego lub okazjonalnego.

Audyt dotyczący zaangażowania więźniów w działania resocjalizacyjne powinien być wystarczająco czuły, aby uzyskać obraz sytuacji więźniów wymagających różnych poziomów bezpieczeństwa (w tym na przykład więźniów o zaostrzonym rygorze), więźniarek i więźniów o specjalnych potrzebach.

Ocena powinna również zbadać, czy istnieją specjalne ustalenia dotyczące zaangażowania analfabetów i młodych więźniów w programy edukacyjne, zgodnie z odpowiednimi wymogami międzynarodowych standardów i norm” (United Nations, 2017: 13).

„(3) W jaki sposób więźniowie są przydzielani do różnych kategorii programów resocjalizacyjnych i czy te programy nadają się do kontynuacji po zwolnieniu?

W prawie wszystkich systemach więziennych zapotrzebowanie na działania resocjalizacyjne jest większe niż miejsc. Ustalenie, jaki mechanizm jest stosowany do selekcji więźniów do udziału, jest ważnym zadaniem, aby ocenić, czy jest on przejrzysty, uczciwy, rozsądny i otwarty, w miarę możliwości, na wyrażone przez więźniów preferencje, czy też podatny na dyskryminację lub korupcję. Niektóre państwa członkowskie mają jasne kryteria dotyczące udziału więźniów w programach: na przykład w jednej z federalnych fabryk więziennych w Stanach Zjednoczonych praca jest dostępna tylko dla więźniów w ciągu dwóch lat od zwolnienia (Federal Prison Industries, Inc., 2016)

Ważne jest również, aby wiedzieć, czy więźniowie mają rzeczywiste możliwości kontynuowania edukacji, szkolenia zawodowego lub aktywności zawodowej po zwolnieniu – pytanie, które wymaga konsultacji z dostawcami edukacji i szkolenia zawodowego, a także potencjalnymi pracodawcami w społeczności” (United Nations, 2017: 13-14).

„(4) W jaki sposób i we współpracy z jakimi innymi (poza)rządowymi interesariuszami, istniejące działania są organizowane, nadzorowane i finansowane?

Badanie bazowe powinno zidentyfikować system zarządzania wdrożony dla programów resocjalizacji w więzieniach, a mianowicie, która osoba lub jednostka odpowiada w poszczególnych więzieniach, a także w siedzibie administracji więziennej; jakie obowiązki to pociąga za sobą (na przykład nadzór, zarządzanie strategiczne itp.); oraz w jakim stopniu finansowanie programów resocjalizacji jest odpowiednie i zrównoważone.

Ponadto należy ocenić zaangażowanie innych interesariuszy, zarówno rządowych, jak i pozarządowych, w stosownych przypadkach, oraz w jakim zakresie wszelkie formalnie uzgodnione zaangażowanie jest faktycznie zapewniane w praktyce. Jeśli chodzi o interesariuszy rządowych, na przykład Ministerstwa Edukacji, Spraw Społecznych i/lub Pracy powinny być naturalnymi partnerami pomagającymi w resocjalizacji więźniów. W miarę możliwości badanie powinno również ustalić procent budżetu więzienia, który jest wydawany na resocjalizację w porównaniu z bezpieczeństwem i innymi priorytetami.

Ważne jest również, aby wiedzieć, czy więźniowie mają rzeczywiste możliwości kontynuowania edukacji, szkolenia zawodowego lub aktywności zawodowej po zwolnieniu – pytanie, które wymaga konsultacji z dostawcami edukacji i szkolenia zawodowego, a także potencjalnymi pracodawcami w społeczności” (United Nations, 2017: 13-14).

„(5) Czy jest dostępna przestrzeń fizyczna, aby bezpiecznie i pewnie pomieścić bieżące i dodatkowe programy resocjalizacyjne, w tym niezbędny sprzęt i zasoby?

Podczas gdy w wielu państwach członkowskich infrastruktura fizyczna będzie daleka od ideału, podstawowe elementy zdrowia, bezpieczeństwa i ochrony w trakcie szkoleń zawodowych i programów pracy, w szczególności, będą musiały być przestrzegane. Podobnie, ocena będzie musiała ustalić, czy dostępna przestrzeń jest w pełni wykorzystana³ (United Nations, 2017: 14).

³ Niektóre badania wykazały na przykład, że w gospodarstwach więziennych uprawiano tylko niewielką część dostępnej ziemi; patrz np. (Pan African Institute for Development, 2015).

„(6) Czy więźniowie uczęszczają na kursy edukacyjne, szkolenia zawodowe lub pracują poza więzieniami, a jeśli tak, to w jakich okolicznościach?

Zasada normalizacji oznacza, że w zakresie, w jakim pozwala na to wynik indywidualnej oceny ryzyka, należy również rozważyć organizację programów resocjalizacyjnych poza więzieniem. Wiele państw członkowskich ma otwarte więzienia dla więźniów o niskim ryzyku, którzy często pracują bez nadzoru w społeczności przez kilka godzin dziennie. Edukacja, szkolenie zawodowe lub praca w społeczności mogą również stanowić część reżimu przed zwolnieniem w celu zapewnienia stopniowego powrotu do życia w społeczeństwie, zgodnie z wyraźnym wymogiem norm i standardów międzynarodowych. Jeśli istnieją zajęcia dla więźniów poza więzieniem, ocena powinna ustalić, który organ krajowy ponosi odpowiedzialność za takie programy, w tym odpowiednie ustalenia dotyczące selekcji, bezpieczeństwa i nadzoru” (United Nations, 2017: 14).

Kluczowe pytania do oceny programów pracy w więzieniach dotyczą następujących kwestii:

„(a) Cel pracy

Ocena powinna ustalić, czy głównym celem pracy jest rzeczywiście zapewnienie więźniom umiejętności, które pomogą im znaleźć zatrudnienie po zwolnieniu, czy też w praktyce cel generowania zysku dla administracji więziennej zastępuje ten cel (United Nations, 2017: 17).

(b) Charakter oferowanej pracy

Podobnie jak w przypadku szkoleń zawodowych, dotyczy to w szczególności kwestii, czy wybór programów pracy opiera się na ocenie potrzeb rynku pracy w danej społeczności.

(c) Wynagrodzenie i warunki pracy

Ponieważ więźniowie powinni być wynagradzani za wykonywaną pracę, ocena powinna ustalić, w jaki sposób takie wynagrodzenie jest obliczane, w jaki sposób odnosi się ono do krajowej płacy minimalnej, w stosownych przypadkach, oraz w jaki sposób system wynagrodzeń jest wdrażany i zarządzany.

Ponadto należy dokładnie zbadać, czy jakakolwiek praca może być opisana jako „uciążliwa” — to znaczy, czy powoduje ból lub cierpienie — lub stanowi sytuację wyzysku, w której prawa więźniów nie są respektowane. W tym względzie należy

skonsultować się z mechanizmami nadzoru, jeśli takie istnieją, w tym w odniesieniu do ich zakresu obowiązków, uprawnień, częstotliwości wizyt i ustaleń.

(d) Rola i zaangażowanie sektora prywatnego

Jeśli w zapewnianie pracy więźniom zaangażowane są firmy prywatne, ocena powinna jasno określać warunki ich umowy i porozumienia finansowego, zarówno pomiędzy administracją więzienia a firmą prywatną z jednej strony, jak i pomiędzy więzieniem, firmą i więźniami podejmującymi pracę z drugiej strony” (United Nations, 2017: 17-18).

Informacje zebrane w ramach oceny do oceny programów pracy powinny stanowić solidną podstawę do analizy luk – pomiaru niedociągnięć w obecnym świadczeniu programów resocjalizacyjnych w więzieniach i opracowania planu uzupełnienia tych luk. Niezbędne będzie zaangażowanie przez Służbę Więzienną kluczowych zewnętrznych, rządowych i pozarządowych interesariuszy w tym ćwiczeniu, zgodnie z międzynarodowymi i regionalnymi standardami i normami” (United Nations, 2017: 17-18).

Podsumowanie rozdziału

Zaufanie do zdolności więziennictwa do resocjalizacji przestępców współcześnie ustępuje miejsca bardziej realistycznym oczekiwaniom co do skutków pozbawienia wolności. Nacisk przesunął się na zapewnienie więźniom, niezależnie od statusu, pomocy i możliwości rozwoju ich indywidualnego potencjału oraz pozytywnego radzenia sobie z powrotem do społeczeństwa. Pogląd ten opiera się na rzeczywistości, że dzisiejszy więzień to jutrzejszy były więzień. W interesie zarówno więźnia, jak i społeczeństwa leży promowanie perspektyw resocjalizacji poprzez pozytywne traktowanie w więzieniu (PRI, 2001: 117). Programy mają kluczowe znaczenie. Problemów z zasobami nie można wykorzystywać jako usprawiedliwienia dla braku programów dla więźniów.

Z badań Marty Wilk wynika, że jednym z najistotniejszych czynników **aktywizacji zawodowej** skazanych jest uzupełnianie wykształcenia, bowiem zwiększa ono szanse odnalezienia się na rynku pracy. W związku z tym należałoby zwrócić uwagę na krótkie kursy zawodowe, które w warunkach więziennych potrafiłyby się dobrze sprawdzić. Trzeba jednak pamiętać, że ze względu na możliwości intelektualne części skazanych nie mogą oni korzystać z propozycji szkoleń, nauki czy

kursów odbywających się w warunkach więziennych, oraz że wielu z nich może mieć wykształcenie podstawowe i zawodowe zdobyte dzięki pobytowi w placówce penitencjarnej.

Zatrudnienie więźniów nie może być i nie jest wystarczającym środkiem resocjalizacji, zapewniającym pomyślną readaptację po zwolnieniu. Jest jedynie czynnikiem wspomagającym pozostałe, czyli kształcenie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, kontakty ze środowiskiem otwartym oraz terapię odwykową i psychokorekcyjną (Wilk, 2011: 421).

Zainteresowanie skazanych pracą skłania do nauki, podnoszenia kwalifikacji zawodowych oraz integracji społecznej.

Badanie skuteczności prowadzonych programów nie wydaje się realną opcją dla praktyków. Przedstawiciele świata nauki powinni zawsze pamiętać o odpowiedzialności za ogłaszane przez siebie wyniki badań, zwłaszcza gdy przedostają się one do dyskursu publicznego.

ROZDZIAŁ V.

METODOLOGICZNE PODSTAWY PROJEKTU BADAWCZEGO

Proces badawczy będący procesem poznania jest zamierzoną, celową i świadomą czynnością badacza, która powinien doprowadzić do określonego celu. Czynności badawcze realizowane metodycznie przy pomocy określonych reguł i wskazań warunkujących i sprawdzających postępowanie naukowca, odnoszą się do poznania konkretnych faktów lub zjawisk, w sposób zapewniający najwyższy stopień skuteczności (Leśniak-Moczuk, 2020: 13).

„Najogólniej rzecz ujmując badanie to metodyczne eksplorowanie rzeczywistości ukierunkowane na poszukiwanie nowej wiedzy” (Kubinowski, 2016: 6).

Aby zebrać dane, które posłużą do odpowiedzi na pytania badawcze, w badaniu wykorzystano przegląd literatury. Przegląd literatury, uwzględniającej zarówno teorię, jak również stan dotychczasowych badań w obszarze problemów pracy będącej czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych pozwoliło na przygotowanie i realizację własnego projektu badawczego.

W języku potocznym „projekt badawczy” , „plan badawczy” i „proces badawczy” często traktowane są jak synonimy z punktu widzenia badacza należy je rozgraniczyć. Pojęcia opisane w „Słowniku wybranych pojęć”.

Projekt badawczy można zdefiniować jako przedsięwzięcie zmierzające do realizacji wyznaczonego celu, wymagające wykorzystania zasobów i ujęte w ramy ograniczeń czasowych, kosztowych i jakościowych (Kerzner, 2005: 17).

Andrzej Bałandynowicz – kryminolog i penitencjarysta; autor wielu publikacji naukowych; jego zainteresowania koncentrują się na badaniu zjawisk społecznych z zakresu kryminologii, penologii, penitencjarystyki, socjologii prawa oraz filozofii prawa; założyciel jedynej w świecie Katedry Pedagogiki Pokoju i Probacji – twierdzi, że pełna eksploracja „badawcza oparta winna być na dwufazowej analizie, uwzględniającej stan diagnostyczny (obejmujący okres prekryminalny, penitencjarny, stan osobowości sprawców, ich sytuację życiową i podatność na wpływy resocjalizacyjne) oraz prognostyczny, odnoszący się do stadium adaptacji społecznej po zakończeniu kary wraz z określeniem postaw najbliższego otoczenia społecznego wobec skazanych. W ten sposób zaprogramowane badania winny odbywać się w dwóch etapach, tj. anamnezy

i katamnezy. Pierwszy z nich określiłby wyjściową sytuację diagnostyczną co do szans skazanych na resocjalizację rozumianą jako przystosowanie do życia społecznego, drugi zaś praktycznie zweryfikowałby, w jakim stopniu skazani bezkonfliktowo uczestniczą w dłuższym okresie w życiu społecznym, pełniąc pozytywne funkcje w grupach społecznego odniesienia. Wydaje się, że w drodze analizy anamnestyczno-katamnestycznej, podporządkowanej generalnie ustaleniom diagnozy i prognozy społecznej, można starać się w badaniach kryminologicznych ustalić obiektywną miarę efektywności resocjalizacyjnej sankcji karnej, której poddana jest określona społeczność” (Bałandynowicz, 2021a: 213).

Wszystkie niemal badania – niezależnie od celów, jakim mają one służyć – skuteczność swą zawdzięczają istniejącej zgodności ze stawianymi im wymaganiami metodologicznymi. Wymagania te na gruncie pedagogiki ustala się w metodologii badań pedagogicznych. Metodologia badań pedagogicznych jest nauką o zasadach i sposobach postępowania badawczego zalecanych i stosowanych w pedagogice (Łobocki, 2009a: 15).

Tworząc projekt badawczy przekonana byłam, iż nie mniej groźne jest faworyzowanie lub – co gorsza – absolutyzowanie głównie badań za pomocą metody. Stąd też zachodzi na ogół konieczność znajdowania wsparcia dla badań jakościowych za pomocą badań ilościowych, podobnie, jak wsparcia takiego wymagają również badania ilościowe ze strony badań jakościowych.

Niniejszy rozdział przedstawia metodologię zastosowaną w trakcie badań, w tym szczegółowe informacje dotyczące sposobu przeprowadzenia badania i uzasadnienia wyboru metod. Poniżej omówiono trafność, rzetelność i generalizowalność danych, a także kwestie etyczne oraz mocne i słabe strony wybranej metodologii. W badaniu wykorzystano zarówno dane pierwotne, jak i wtórne. Dane pierwotne zebrano głównie za pomocą sondażu diagnostycznego. Natomiast dane wtórne zebrano za pośrednictwem odpowiedniej literatury przedmiotu, w tym raportów, książek i istniejących badań.

5.1. Przedmiot i cel badań

Przedmiot badań określa obszar, na którym skupia się uwaga badacza, natomiast cel badań wskazuje, co konkretnie chce się osiągnąć poprzez analizę tego obszaru.

5.1.1. Przedmiot badań

Pierwszym krokiem w postępowaniu badawczym, a w związku z tym także w opisie projektu badawczego jest przedstawienie jego celu naukowego. W tym miejscu badacz powinien sobie odpowiedzieć na pytanie: *Co zamierza badać? Jaki jest jego przedmiot badań? Jaki oryginalny problem badawczy z nim związany chciałby rozwiązać? Jakie są granice jego pola badawczego? Jakie cele w aspekcie teoretycznym i empirycznym obiera w wyniku prowadzonych badań osiągnąć? Jakie stawia w tym kontekście pytania badawcze?* oraz *Jakie hipotezy według niego stanowią najbardziej prawdopodobne odpowiedzi na postawione pytania?* Siłą rzeczy badacz powinien nakreślić w tej sekcji także przyjętą perspektywę teoretyczną (Marsh, Stoker, 2006: 41-194), a wraz z nią założenia ontologiczne i epistemologiczne projektu (Marsh, Furlong, 2006: 17-40).

Według Tadeusza Pilcha w badaniach jakościowych – w takich jakie przewiduje przedmiotowy projekt badawczy – możliwe jest podjęcie tematów wykraczających poza to co mieralne, pozwalających na podejmowanie tematyki związanej z ocenami, wartościami, przeżyciami. Niewątpliwie ujemną stroną analizy ilościowej jest jej jednostronność. Dla pedagogów właściwszym jest podejście jakościowe, a nie ilościowe, które jest korzystniejsze, ponieważ zajmują się oni problemami związanymi z działaniem jednego człowieka wśród innych ludzi, w różnorodnego rodzaju placówkach (w tym w ZK), czyli zarówno jego jednostkowością jak i powiązaniem z innymi (Pilch, 1998: 56).

Przedstawione w niniejszej dysertacji badania odnoszą się do analizy opisowo-dyskryptywnej (wyjaśniającej) stanowiącej jeden z obszarów pedagogiki resocjalizacyjnej wyróżnionych ze względu na przedmiot badań, jakim zajmuje się ta dyscyplina, przeprowadzono badania spełniające cechy diagnostyczno-weryfikacyjne.

Pierwszym krokiem w postępowaniu badawczym, a w związku z tym także w opisie projektu badawczego jest określenie jego celu naukowego. W tym miejscu badacz powinien sobie odpowiedzieć na pytanie, co zamierza badać: Jaki jest jego przedmiot badań? Jaki oryginalny problem badawczy z nim związany chciałby rozwiązać? Jakie są granice jego pola badawczego?

Rys. 10. Przedmiot badania

Przedmiotem poznania dysertacji uczyniono diagnozę czynnika pracy, odgrywającego znaczącą rolę w sytuacji życiowej młodocianych skazanych, jako predyktora nadziei na sukces wychowawczy w procesie resocjalizacji.

Źródło: opracowanie własne

5.1.2. Cel badań

Cel badań – jest to jasno zarysowany powód dla jakiego prowadzi się badania i przynajmniej naszkicowany oczekiwany skutek. Według Tadeusza Pilcha „cel badań to poznanie bądź lepsze poznanie interesującego nas zagadnienia” Pilch, 1998: 56). Dokładne określenie przedmiotu obserwacji określa bliżej cel badań, jaki przyświeca badającemu. Cel ten osiąga się w wyniku obserwacji poprzez odbieranie różnego rodzaju faktów, zjawisk czy zdarzeń. Cel badań jest zawsze ogólniejszy niż cechy, które trzeba ocenić, aby cel ten osiągnąć (Łobocki, 2009a: 60 i 92). Podmiot podejmujący badania musi uzmysłwić sobie cel badań, *po co podejmuje badania i komu mają one służyć?*. Do najbardziej użytecznych celów badań społecznych można zaliczyć eksplorację (badanie, poszukiwanie, odkrywanie czegoś), opis i wyjaśnianie (Babbie, 2019: 110-113).

Janusz Gnitecki określa, że cel badań jest to rodzaj zamierzonego efektu do którego ma doprowadzić działalność badacza (Gnitecki, 1993; 1999; 2006; 2007). Autor wyróżnia następujące kategorie celów badawczych: *Cele poznawcze* – polegają na opisaniu, wyjaśnieniu oraz przewidzeniu badań zjawisk pedagogicznych; *Cele teoretyczne* – formułują ogólne założenia wychowawczo- dydaktyczne, które będą weryfikowane w pracy badawczej; *Cele praktyczne* – związane są one z opracowaniem praktycznych wskazówek pod adresem badanych zjawisk występujących w konkretnej pracy badawczej (Gnitecki, 1993; 1999; 2006; 2007).

Ważnym celem badawczym jest zdobycie nowej wiedzy na temat zależności (lub braku zależności) pomiędzy badanymi zmiennymi a nastrojem osadzonych (cel teoretyczno-poznawczy). Ponadto celem badań stało się ustalenie poziomu aspiracji i oczekiwań edukacyjnych, towarzyskich, materialnych oraz aktualnych osiągnięć badanych.

Wyniki własnych działań empirycznych powinny wykazać z jednej strony, jak realia naszego systemu więziennictwa mają się do szczytnych, zapewne nieraz zbyt idealistycznych, teoretycznych poglądów, a z drugiej – czy istniejące możliwości są w pełni wykorzystywane.

Dysertacja jest próbą zdefiniowania, na podstawie wyników badań, szeregu rekomendacji dla osób organizujących i realizujących procesy resocjalizacyjne, pozwalających na ich większą efektywność i sprawniejszy przebieg działań

wychowawczych poprzez zabieganie o taki poziom zadowolenia z pracy skazanych, który pozwoli im na uświadomienie sobie, że w warunkach penitencjarnych praca to szansa na rozwój osobisty, poszerzanie możliwości oraz nabywanie nowych umiejętności, zapewniających poprawę statusu społecznego i powrotu do uczciwego życia na wolności.

Ponadto celem dysertacji jest łączenie teorii, aktualnych wyników badań naukowych oraz praktyki, a także wypracowanie obszaru działań teoretycznych i empirycznych, które znajdą zastosowanie w rzeczywistych sytuacjach. Dysertacja odwołuje się zarówno do teorii, jak i do praktyki, starając się zidentyfikować praktyczne podejścia do wspierania osób młodocianych skazanych. Stwarza ona ponadto przestrzeń do wymiany doświadczeń, poglądów i inspiracji, wierząc, że tylko połączenie wspólnych doświadczeń może przynieść pozytywne efekty pracy w trudnym środowisku resocjalizacyjnym.

Rys. 11. Cel badań

Celem dysertacji uczyniono poznanie opinii młodocianych skazanych o wykonywanej pracy – jako czynnika resocjalizacji – umożliwiającej perspektywę wychowawczego sukcesu badanych w polskim systemie penitencjarnym.

Źródło: opracowanie własne.

Badania powinny ustalić, czy głównym celem pracy jest rzeczywiście zapewnienie więźniom umiejętności, które pomogą im znaleźć zatrudnienie po zwolnieniu, czy też w praktyce cel generowania zysku dla administracji więziennej zastępuje ten cel (United Nations, 2017: 17);

Cele szczegółowe:

Teoretycznym celem badań jest ukazanie pracy młodocianych skazanych jako czynnika resocjalizacji.

Poznawczym celem badań jest poznanie opinii, poglądów badanych nt. wykonywanej pracy jako czynnika resocjalizacji dającego możliwość sukcesu wychowawczego.

Praktycznym celem badań jest wypracowanie wskazań dla Służby Więziennej, realizującej działania resocjalizujące, kryteriów jakimi powinni się kierować w zakresie pracy młodocianych skazanych.

5.2. Problemy i hipotezy badawcze

Problemy badawcze i hipotezy to kluczowe elementy każdego procesu badawczego. Problem badawczy określa, co chcemy zbadać, natomiast hipoteza to przewidywana odpowiedź na to pytanie, którą staramy się zweryfikować. Innymi słowy, problem badawczy to pytanie, a hipoteza to potencjalna odpowiedź.

5.2.1. Problemy badawcze

Kolejnym etapem planowania strategii badawczej jest ustalenie problemów badawczych, w odniesieniu do postawionych wcześniej celów. Innymi słowy, konieczność sformułowania pytań, na które badający będzie poszukiwać odpowiedzi w czasie prowadzonych badań. Proces readaptacji społecznej osadzonych jest zjawiskiem wielowymiarowym, co niewątpliwie wymusza zaplanowanie wnikliwego i rozbudowanego procesu badawczego.

Mieczysław Łobocki jest zdania, że „w badaniach pedagogicznych – niezależnie na ogół od ilościowego lub jakościowego podejścia – pierwszorzędą rolę odgrywają problemy badawcze. Wprawdzie w badaniach jakościowych nie przywiązuje się do nich tak wielkiej wagi we wstępnej fazie badań – jak w badaniach ilościowych – to jednak i tam nie są one pozbawione istotnego znaczenia w trakcie ich prowadzenia, a zwłaszcza opracowywania otrzymanych z ich pomocą wyników. [...] Nie każde jednak pytanie, postawione przez badacza, jest w istocie swym problemem badawczym. Na ogół jest nim takie pytanie, które w miarę precyzyjnie określa cel zamierzonych badań i jednocześnie ujawnia braki w dotychczasowej wiedzy na interesujący nas temat. Problem badawczy jest zwykle uszczegółowieniem celu badań; umożliwia bowiem dokładniejsze poznanie tego, co rzeczywiście zmierzamy zbadać. Dlatego też stanowi on podstawowy składnik każdego liczącego się w nauce badania. Przypuszcza się nawet, iż poprawne sformułowanie problemu badawczego jest bardziej cenne pod względem naukowym niż jego rozwiązanie. [...] Zaleca się, aby formułowano problemy badawcze w sposób możliwie prosty, jasny i wyczerpujący. [...] Szczególnie cenne są problemy badawcze przybierające postać pytań, na które nauka nie dała dotychczas zadowalającej odpowiedzi. [...] Czasami też uzasadnione jest ponowne postawienie problemu rozwiązanego w przeszłości w sposób wystarczająco trafny i rzetelny” (Łobocki, 2009a: 23).

Generalnie została przyjęta zasada, iż formułowane problemy badawcze zostały wyrażane w ogólnych kategoriach teoretycznych i dotyczą możliwie szerokich, abstrakcyjnie zarysowanych klas zjawisk.

Proces resocjalizacji młodocianych skazanych poprzez pracę jest zjawiskiem wielowymiarowym, co z pewnością wymusza zaplanowanie starannego i rozbudowanego procesu badawczego. Formułując problemy badawcze uwzględniono podstawowe kryteria poprawności precyzowania problemu opisane w literaturze (Pilch, 1988; Łobocki, 2009a).

W niniejszym postępowaniu badawczym uwzględniono podział na problem główny i problemy szczegółowe. Biorąc pod uwagę cel badań sformułowano następujące problemy:

Rys. 12a. Problem główny

W jakim stopniu praca młodocianych skazanych warunkuje ich sukces wychowawczy w pozytywnym procesie resocjalizacji?

Źródło: opracowanie własne.

Problemy szczegółowe:

1. Jak dalece uwzględniane są – przy rozdziale zatrudnienia odpłatnego – potrzeby osób, które posiadają obowiązek płacenia alimentów oraz tych, którzy z różnych powodów znajdują się w trudnej sytuacji życiowej?
2. Na ile wykonywany zawód przed skazaniem może mieć wpływ na wykonywaną pracę w więzieniu?
3. Jakie wartości prezentują młodociani skazani?
4. Jakie istnieją powiązania kontaktów skazanych ze światem zewnętrznym mogące mieć wpływ na proces społecznej readaptacji?
5. Jakie istnieją możliwości rozwoju zawodowego młodocianych skazanych?
6. Jakie istnieją możliwości zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego młodocianych skazanych?
7. W jaki sposób badani postrzegają rolę pracy w procesie resocjalizacji penitencjarnej i jej wpływu na ich wewnętrzną przemianę?
8. Jakie istnieją opinie na temat perspektyw zawodowych młodocianych skazanych?
9. Jakie w opinii zarówno wychowawców jak i skazanych istnieją ważne elementy procesu resocjalizacji, które prowadzą do skutecznej resocjalizacji młodocianych skazanych?
10. Jakie w opinii zarówno wychowawców jak i skazanych istnieją zagrożenia i wyzwania wpływające na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych?

5.5.2. Hipotezy badawcze

Hipotezy są próbą odpowiedzi na sformułowane problemy badawcze. Niezależnie od tego, jakie jest ich źródło – wyrażają wstępne przekonanie badacza o tym, „*co jest znaczące w badanej kwestii?*” Hipoteza określa spodziewany związek między zmiennymi niezależnymi a zależnymi.

W dysertacji zasadniczo odstąpiono od postawienia hipotez badawczych, posiadając świadomość, iż nie zawsze wydają się konieczne w przypadku problemu dotyczącego właściwości badanych zmiennych. Niekiedy mogą nawet okazać się one wręcz niepożądane w rozwiązywaniu niektórych rodzaju problemów. W ten sposób – jak twierdzą niektórzy badacze – można uniknąć wywierania przez nie wpływu na końcowy wynik przeprowadzanych badań na temat właściwości (wartości) zmiennych, czyli badań *stricte* diagnostycznych (Łobocki, 2009a: 28; Fidelus, 2012: 232). Takie rozwiązanie podyktowane zostało faktem, że uwarunkowania resocjalizacji młodocianych skazanych poprzez pracę są złożonymi konstruktami teoretycznymi, stąd też trudno jest jednoznacznie rozstrzygnąć wiele poruszanych zagadnień.

W tej kwestii należy też przytoczyć pogląd Earla Babbie, który podaje, iż „każda znacząca hipoteza powinna być obalalna. Jeśli nie jesteś w stanie określić, jakie odkrycie empiryczne stanowiłoby zaprzeczenie twojej hipotezy, nie jest to prawdziwa hipoteza w naukowym znaczeniu tego słowa” (Babbie, 2019: 474).

Danuta Urbaniak-Zajac jest zdania, iż: „[...] szansa na odkrycie czegoś nowego zmniejsza się, ponieważ procedura ukierunkowana na sprawdzanie hipotez sprzyja raczej potwierdzaniu wyjściowej teorii” (Urbaniak-Zajac, 2006: 212).

Beata Stępień jest zdania, że: „w pracach awansowych oczekuje się od autorów stawiania hipotez, choć ustawodawca nie podaje takich wymagań i testowanie hipotez nie jest niezbędne do tego, aby utwór uznać za ważny i oryginalny wkład w rozwój nauki. Skłonność do sprostania przyzwyczajeniom [...] budowa hipotez bywa wymuszona, a ich treść dotyczy obrzeży tematyki. Jeśli w pracy określono ważny i aktualny problem badawczy, postawiono intrygujące pytania oraz prawidłowo sformułowano cel, to konsekwentna realizacja takiego zadania badawczego [...] będzie oryginalnym wkładem w naukę” (Stępień, 2016: 135/209).

Chociaż wskazuje się często, że przy badaniach diagnostycznych z reguły nie stosuje się hipotez, to jednak z racji roli koordynującej jaką pełnią hipotezy w badaniach

naukowych warto po nie sięgać, wypełniając uwarunkowania podane wcześniej. Wybrałam te spośród nich, które dają możliwość formułowania w miarę owocnych i interesujących poznawczo. Hipotezy te dotyczą empirycznych badań ilościowych.

Wszystkie pytania badawcze wynikają z przyjętych założeń teoretycznych lub są wynikiem analizy dotychczasowych badań empirycznych. W konsekwencji z takiego ich ujęcia zostały postawione hipoteza główna i dwie hipotezy robocze:

Rys. 12b. Hipoteza główna

Zakłada się, iż prawidłowe podejście do wykonywanej pracy przez młodocianych skazanych staje się pozytywnym prognostykiem ich przyszłej readaptacji społecznej.

Źródło: opracowanie własne.

Hipotezy szczegółowe:

- Zakłada się, że wykonywana praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego;
- Zakłada się, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) wpływa na pozytywny i wszechstronny rozwój osoby młodocianej.

5.3. Zmienne i wskaźniki

Zmienne i wskaźniki to pojęcia ściśle związane z badaniami i analizą danych, ale oznaczają różne rzeczy. Zmienna to cecha, która może przyjmować różne wartości, podczas gdy wskaźnik to konkretny, mierzalny sposób pomiaru tej zmiennej. Innymi słowy, wskaźnik jest jak narzędzie, które pozwala nam zmierzyć zmienną.

5.3.1. Zmienne

Ustalenie zmiennych w pracy badawczej jest niezbędne i stanowi kolejny etap badania naukowego. Zmienne i wskaźniki są nieodłącznym atrybutem badań pedagogicznych, bez nich nie byłoby one w pełni możliwe, ponieważ dzięki zmiennym i wskaźnikom można lepiej poznać i zrozumieć badane zjawisko. Przedstawione problemy warunkują dobór zmiennych, które potem rzutują na rodzaj prowadzonych analiz. Aby podjąć badanie empiryczne, musimy dysponować operacyjną definicją badanych zmiennych.

Każda zmienna musi mieć dwie istotne cechy: po pierwsze, składające się na nią wartości muszą być wyczerpujące i po drugie, muszą być wzajemnie rozłączne (Babbie, 2019: 156).

Teresa Bauman i Tadeusz Pilch twierdzą, że ważna jest świadomość, jaki jest związek pomiędzy poszczególnymi cechami, jaki jest kierunek zależności między nimi; która zmienna wpływa na inne, a która podlega wpływom. W zależności od tego, jakie zmienne nazywają się zmiennymi niezależnymi, a drugie zmiennymi zależnymi (Pilch, Bauman, 2001, s. 51).

Zarówno zmienne, jak i wskaźniki są próbą uszczegółowienia problemów badawczych (i w razie czego hipotez roboczych). Wartość zmiennej, jest cechą czegoś. Na przykład „kobieta”, „stary”, „zamieszkanie”. Zmienne zaś to logiczne zbiory wartości. W kontekście badań np. dotyczących zatrudnienia to zmienna o wartościach „zatrudniony” i „bezrobotny”, która należy tak zdefiniować by nikt nie był jednocześnie jednym i drugim. Oznacza to, że musimy być w stanie zaklasyfikować osobę, która pracuje, ale jednocześnie szuka pracy. W takim przypadku można tak zdefiniować wartości, by bycie zatrudnionym miało pierwszeństwo. Wówczas każdy kto pracuje jest osobą zatrudnioną, niezależnie od tego, czy poszukuje właśnie coś lepszego (Babbie, 2019: 155-156).

Listę wartości można byłoby przedłużyć, aby objęła także inne, np. „pracujący nieodpłatnie” (Babbie, 2019: 155-156). Tak więc płeć to zmienna złożona z dwóch wartości: kobieta i mężczyzna.

Odwołując się do podziału zmiennych (Łobocki, 2009a) w prezentowanych badaniach przyjęto zmienne: zależne, niezależne oraz pośredniczące.

5.3.1.1. Zmienna zależna

Według Mieczysława Łobockiego „zmienne zależne [...] są oczekiwanymi skutkami zmiennych niezależnych, czyli nierzadko spodziewanymi przez badacza wynikami zastosowanych w badaniach oddziaływań pedagogicznych lub następstwami różnych psychospołecznych uwarunkowań pożądanego lub niepożądanego rozwoju osób objętych badaniami” (Łobocki, 2009a: 34).

W niniejszym badaniu przyjęto jaką zmienną zależną satysfakcję z pracy warunkującą możliwość sukcesu wychowawczego w procesie resocjalizacji młodocianych skazanych.

5.3.1.2. Zmienne niezależne

Natomiast zmienne niezależne tworzy zespół czynników związanych z sytuacją życiową badanych. Zmiennymi niezależnymi nazywa się m.in. różne i ściśle określone sposoby działalności dydaktycznej lub wychowawczej albo jednej i drugiej. Zmiennymi niezależnymi w badaniu są:

- zmienne socjodemograficzne badanych – wiek, wykształcenie, miejsca zamieszkania przed skazaniem, stan cywilny,
- zmienne przebiegu kary w więzieniu – informacje nt. uczestnictwa w terapiach i programach resocjalizacyjnych, rodzaju popełnionego przestępstwa, wcześniejszego pobytu w placówkach resocjalizacyjnych, czasu pobytu w zakładzie karnym (aktualnego pobytu) oraz czasu pozostałego do końca kary pozbawienia wolności (por. Fidelus, 2012: 233 i n.)
- zmienne określające status zatrudnienia – zatrudniony, bezrobotny, pracujący odpłatnie, pracujący nieodpłatnie.

5.3.1.3. Zmienne pośredniczące

Prócz zmiennych niezależnych i zależnych znaczną rolę w badaniach z zakresu pedagogiki przywiązuje się do zmiennych pośredniczących. Nazywa się je również zmiennymi interweniującymi lub zmiennymi niezależnymi-zakłócającymi (Brzeziński, 2019; Babbie, 2019: 465-466).

W metodologii badań pedagogicznych mowa jest również o zmiennych kontrolnych oraz zmiennych ilościowych i jakościowych. Zmiennymi pośredniczącymi w dysertacji są: ustawodawca (przepisy prawa), wychowawcy, służba więzienna, kapelani więzienni, pracodawcy, rodzina, znajomi, osoby z wolności itp.

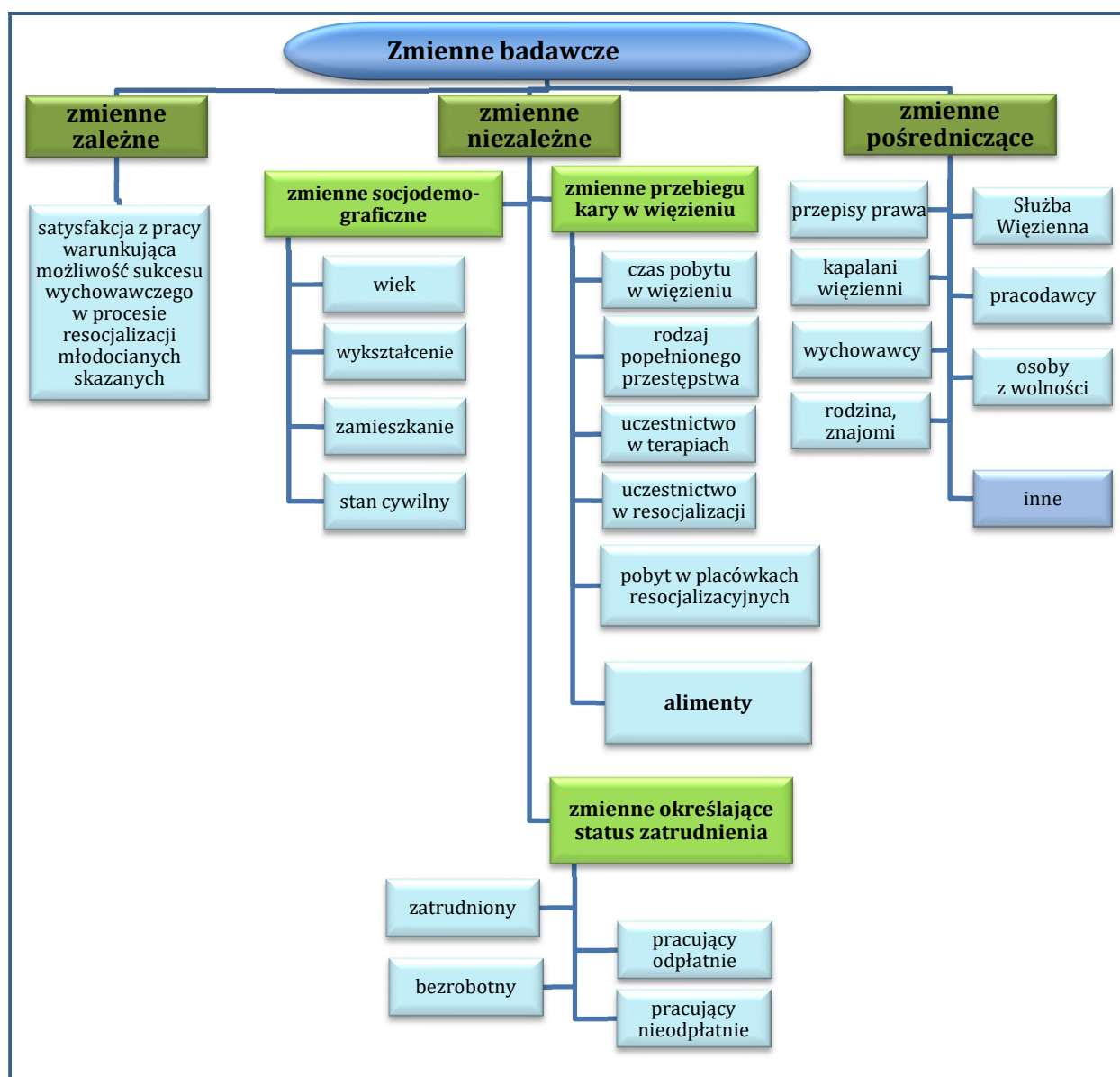
Graficznie zmienne badawcze projektu badawczego w dysertacji (zależne, niezależne i pośredniczące) przedstawia rys. 13.

Według Earla Babbie »ze względu na indywidualne zależności między zmiennymi „zależną” i „niezależną” a zmienną kontrolną, zmienne „zależna” i „niezależna” pozostają w zależności empirycznej, przy czym nie występuje między nimi związek przyczynowy. Zależność empiryczna między nimi jest więc tylko skutkiem ich przypadkowego powiązania ze zmienną kontrolną« (Babbie, 2019: 465).

Zmienne zależne podlegają zmianom i stanowią skutek w badanych zjawiskach. Zmienne niezależne oddziałują na zmienne zależne (Apanowicz, 2002: 51-54).

Nie zawsze zmienne te objęte są bezpośrednio badaniami. Jednak samo ich wyodrębnienie i zlokalizowanie pozwala lepiej rozpoznać zachodzące korelacje pomiędzy zmiennymi niezależnymi i zależnymi. Zmienne te wspomagają wyjaśnienie współzależności, często nieukazywanych w ustanowionym schemacie badawczym zmiennych niezależnych i zależnych.

Rys. 13. Zmienne badawcze projektu badawczego

Źródło: opracowanie własne.

5.3.2. Wskaźniki

Wskaźniki natomiast definiują każdą z wyodrębnionych zmiennych (Łobocki, 2009a: 33-34). Zadaniem ich jest znalezienie empirycznego sensu dla oznaczonych zmiennych, czyli poddanie ich tzw. operacjonalizacji (Hornowska, 1989). To znaczy,

wskaźniki mają umożliwić przełożenie „zmiennych” na wielkości poddające się badaniom empirycznym łącznie z podejściem ilościowym (Łobocki, 2009a: 33-34).

Oczywiście wskaźniki, które składają się na zmienną będą wyrazem pewnej konwencji, przekonania badacza, że w ten sposób uda się mu zmierzyć dana zmienną. Dane i wskaźniki prezentuje (aneks 1, tab. 1).

5.4. Dobór metody, technik analizy badań i narzędzi badawczych

Metody, jak i techniki badań to sposoby postępowania naukowego, mające na celu rozwiązanie określonego wcześniej problemu. Metody są ogólnie zalecanymi sposobami rozwiązywania nurtujących badacza problemów. Natomiast techniki odnoszą się do bardziej skonkretyzowanych sposobów postępowania badawczego i faktycznie stosowanych w danej nauce. Są one także metodami badań, lecz nie w ogólnym, ale węższym znaczeniu tego słowa (Łobocki, 2009a: 28).

Według Tadeusza Pilcha „metody jakościowe mogą stanowić alternatywną perspektywę dla badań pedagogicznych. Nie zastępują metod ilościowych, ale je uzupełniają. Są budowane w oparciu o inną metodologię, inny sposób myślenia o świecie i o poznawaniu. Źródła tego sposobu myślenia tkwią zarówno w filozofii (fenomenologia, hermeneutyka), jak i w samych naukach społecznych (socjologia humanistyczna, psychologia humanistyczna)” (Ablewicz, 1994; Plich, 1998: 74).

W mojej rozprawie przyjąłem paradygmat badań jakościowych i ilościowych, stosując podejście mieszane.

Dzięki temu mogłam spojrzeć na badany problem zarówno z perspektywy ogólnej – statystycznej – jak i indywidualnej – opartej na doświadczeniu i wypowiedziach badanych.

Metoda badawcza to ogólny sposób rozwiązywania problemu badawczego, technika badawcza to konkretny sposób działania (np. przeprowadzenie wywiadu), a narzędzie badawcze to instrument służący do technicznego gromadzenia danych (np. kwestionariusz).

5.4.1. Metoda badań

Mieczysław Łobocki stwierdza, iż: „metody są pewnym określonym, systemem reguł, dotyczących organizowania określonej działalności badawczej, tj. szeregu operacji poznawczych i praktycznych, kolejności ich zastosowania, jak również specjalnych środków działań skierowanych z góry na założony cel badawczy” (Łobocki, 2009: 247 i n.).

Stosownie do przyjętego celu badań, którym jest zdiagnozowanie „uwarunkowań procesu resocjalizacji młodocianych skazanych w polskim systemie penitencjarnym, przez rozpoznanie możliwości rozwojowych młodego człowieka dobrowolnie wykonującego pracę”, zdecydowano się na użycie metody sondażu diagnostycznego oraz studium przypadku.

Według Tadeusza Pilcha „badania sondażowe obejmują wszelkiego typu zjawiska społeczne o znaczeniu istotnym dla wychowania, ponadto stany świadomości społecznej, opinii i poglądów określonych zbiorowości, narastania badanych zjawisk, ich tendencji i nasilenia. Chodzi tu więc o wszystkie zjawiska, które nie posiadają instytucjonalnej lokalizacji a wręcz odwrotnie są jakby rozproszone w społeczeństwie. Badania sondażowe mają na celu wykrycie ich istnienia oraz ukazanie wszystkich atrybutów strukturalnych i funkcjonalnych” (Pilch, 1998: 50).

Metodę badań sondażowych zaleca się stosować szczególnie wtedy, kiedy pragniemy dowiedzieć się o opiniach i przekonaniach respondentów na temat interesujących nas spraw oraz o tym, jak je oni oceniają i w ogóle co o nich wiedzą lub chcieliby wiedzieć na ich temat (Łobocki, 2009a: 248). Precyzyjne określenie problemu badawczego pozwala na uściślenie zasięgu terytorialnego badanego zjawiska i dokonanie wyboru odpowiedniej próby do badań. Badania próbne (pilotażowe) przeprowadzono kwestionariuszem ankiety na grupie 8 osób młodocianych skazanych z AŚ w Radomiu (2023). Niestety jakość wykonanych ankiet była niewystarczająca. Kwestionariusz ankiety został zmieniony na kwestionariusz wywiadu z końcowymi wynikami bardzo przyzwoitymi.

Za wyborem tej metody badawczej przemawiało kilka względów. *Po pierwsze*, zarówno tożsamość, jak i motywacja należą do zjawisk, które są trudno dostępne za pomocą obserwacji. *Po drugie*, przedmiot badań posiada – w pewnym sensie – charakter pozainstytucjonalny i dotyka ewidentnej sfery samoświadomości, do której można dotrzeć dzięki zadaniu osobom badanym pytań w ramach wywiadów (lub poprzez

podanie im do wypełnienia ankiet). Obie wymienione techniki Chava Frankfort-Nachmias i David Nachmias uważają za typowe w realizacji badań sondażowych (Frankfort-Nachmias, Nachmias, 2001: 240–265).

Metoda „studium przypadku” (*case study*) lub zamiennie „metoda indywidualnych przypadków”, to dogłębna, jakościowa analiza pojedynczego, konkretnego przypadku (osoby, zjawiska, organizacji, zdarzenia), mająca na celu jego wszechstronne zrozumienie poprzez jednoczesne stosowanie wielu technik (wywiad, obserwacja, analiza dokumentów), co pozwala na wyciągnięcie wniosków i rozwój teorii, a także ma zastosowanie w edukacji (np. biznesowej) do nauki na przykładach. W odróżnieniu od badań ilościowych, skupia się na szczegółach i kontekście danego zjawiska, a nie na generalizowaniu praw, choć może służyć do tworzenia teorii (Łobocki, 2009a: 309-311).

5.4.2. Technika analizy badań

Techniki badawcze to konkretne sposoby i procedury stosowane w ramach metody badawczej do zbierania i analizy danych w badaniach. Są to praktyczne narzędzia, które pozwalają badaczom pozyskiwać informacje i przeprowadzać badania w systematyczny sposób.

W dysertacji wykorzystano dwie techniki badań: Hierarchię wartości według Mirosława J. Szymańskiego oraz ankietę.

5.4.2.1. Hierarchię wartości według Mirosława J. Szymańskiego

Hierarchię wartości według Mirosława J. Szymańskiego to „system wartości wyznacza kierunki dążeń życiowych jednostek i grup społecznych, w tym także kierunki podejmowanych i realizowanych dróg edukacyjnych. Badania systemu wartości mają wielorakie aspekty teoretyczne i mogą służyć różnym celom praktycznym” (Szymański, 2006: 21), w którym możliwe jest wyszczególnienie 10 grup wartości uwzględnionych w badaniu. Wg Mirosława Józefa Szymańskiego (polskiego pedagoga i socjologa oświaty) każda grupa wartości reprezentowana jest przez 10 zdań wskaźnikowych. Badany ocenia te zdania w skali pięciopunktowej. Odpowiadała temu używana podczas kodowania wyników punktacja. Najwyższa aprobata zdania afirmującego daną wartość oznacza przyznanie (2) punktów, umiarkowana aprobata (1) punkt, ambiwalencja „Nie mam

zdania” – (0) punktów, umiarkowana negacja : (-1) punkt, natomiast zdecydowane odrzucenie takiego zdania: (-2) (Szymański, 2001: 136).

W przedmiotowej dysertacji cały proces skrócony został do ułożenia kolejności uznania przez respondenta 10 wartości. W rozprawie wykonano uproszczone badanie, prosząc badanych o ustawienie chronologiczne wartości (wpisując obok cyfry od 1 do 10), w jakim stopniu są dla nich ważne. 10 – oznaczało, że jest najważniejsza, a 1 – że najmniej ważna.

5.4.2.2. Ankieta

Według Mieczysława Łobockiego „najogólniej przez metodę sondażu rozumie się metodę badań, której podstawową funkcją jest gromadzenie informacji o interesujących badacza problemach w wyniku relacji słownych osób badanych, nazywanych respondentami. Cechą konstytutywną metody sondażu jest »wypytywanie« czy sondowanie opinii. Tak więc częścią składową metody tej są zadawane respondentom pytania. Przy czym odpowiedzi na nie mogą być pisemne lub ustne. W przypadku odpowiedzi pisemnych przybiera ona formę ankiety czy – inaczej mówiąc – badań ankietowych, a w przypadku odpowiedzi ustnych formę wywiadu. Mówimy wtedy o różnych technikach metody sondażu, tj. ankiecie lub wywiadzie. W literaturze metodologicznej ankieta i wywiad uchodzą często za samoistne metody badań, zwłaszcza na gruncie socjologii i pedagogiki” (Łobocki, 2009a: 247).

Ankieta to technika badawcza, w której informacje zbierane są poprzez samodzielne wypełnienie kwestionariusza przez respondentów. Może być przeprowadzana w obecności ankietera lub bez niej, w zależności od konkretnego celu i rodzaju badania.

W dysertacji zastosowano ankietę wywiadu (w tym pogłębiony).

5.4.3. Narzędzia badawcze

Narzędzia badawcze to przedmioty, instrumenty lub oprogramowanie używane do zbierania, rejestrowania i analizowania danych w badaniach naukowych. Mogą to być kwestionariusze, arkusze obserwacji, dyktafony, a także zaawansowane oprogramowanie do analizy danych. Kluczowe jest, by narzędzia te były rzetelne, trafne, obiektywne i wystandaryzowane.

5.4.3.1. Autorski kwestionariusz wywiadu, pn.: „Praca czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych” (aneks 2)

W dysertacji wykorzystałam Autorski kwestionariusz wywiadu. Kwestionariusz wywiadu – z jednej strony – pozwala badaczowi na elastyczne zadawanie pytań i wyjaśnianie ich znaczenia, a także na sprawowanie większej kontroli nad sytuacją. W efekcie może otrzymać większą liczbę swobodnych odpowiedzi. Z drugiej strony prowadzenie wywiadów jest czasochłonne (i czasem kosztowne), a brak anonimowości nierzadko sprawia, że badany czuje się zagrożony, co zwłaszcza w badaniu młodego człowieka niedostosowanego społecznie, wykazującego wysoki poziom nieufności, może przyczyniać się do podawania nieprawdziwych informacji (Kupiec, 2019: 232).

Przy układaniu pytań przyjęto, aby pytania sondażowe nie były dziełem przypadku, lecz wynikiem przyjętej koncepcji badań, tj. pozostawały w zgodzie ze sprecyzowanym celem i problemem badawczym.

Narzędzie składa się z trzech części: pedagogiczno-penitencjarnej, psychologiczno-socjologicznej i metryczki, składa się z pytań ilościowo-jakościowych (zamkniętych), z nasileniem na jakościowe, jak i dwóch pytań otwartych. Przy opracowywaniu kwestionariusza pamiętano, że pytanie otwarte powinny weryfikować pytania zamknięte: *czy odpowiedzi są prawdziwe?* W kwestionariuszu przyjęta została też zasada, że przy badaniach jakościowych pytania zamknięte nie powinny być w formie „tak”, „nie” i „brak odpowiedzi”, tylko koniecznym było przygotowane kilkunastu wariantów odpowiedzi, ukazujących intensywność, moc, siłę, częstotliwość, żeby z tego wynikało pełne zróżnicowanie, a odpowiadający miał wiele możliwości, aby mógł się wykazać i być pewnym, że jest to odpowiedź dokładnie zgodna z jego poglądem. Ważnym elementem przy układaniu pytań i odpowiedzi nie było zasady, że odpowiedź pozytywna jest „u góry”, co wymuszało dodatkową koncentrację badanych. Np. potrzeba wysokiej samooceny, szacunku do siebie, poczucia własnej wartości. Samoocena może być: wysoka, niska, średnia, ambiwalentna, brak odpowiedzi. W kilku przypadkach stworzono w ankiecie „powtarzające się pytania”, które sprawdzały prawdomówność i koncentrację badanego, np. pyt. 6 i 27.

Kwestionariusz wywiadu został zaprojektowany z założenia uzyskania informacji istotnych w poznaniu aktualnej i przeszłej, odczuć, zachowań itp. w sytuacji badanej grupy więźniów. Układając pytania do kwestionariusza wzięto pod uwagę pewne

specyficzne cechy charakteryzujące sytuację osób, które miały zostać poddane badaniu (Babbie, 2019: 282-285; Fidelus, 2012: 245).

5.4.3.2. Kwestionariusz wywiadu indywidualnego

Ponadto jako narzędzie badawcze został wykorzystany sondaż z zastosowaniem wywiadu indywidualnego, mający na celu zebranie opinii od wychowawców, od których oczekuję weryfikacji (uzupełnienia) odpowiedzi młodocianych skazanych oraz wybranych młodocianych skazanych. Narzędzie takie jest sposobem gromadzenia interesujących badacza informacji w bezpośrednim kontakcie z osobami badanymi.

Kwestionariusz wywiadu indywidualnego to narzędzie badawcze, w którym ankieter zadaje pytania respondentowi, a odpowiedzi notuje na specjalnie przygotowanym kwestionariuszu. Jest to metoda zbierania danych w badaniach społecznych, gdzie ankieter odgrywa kluczową rolę w zadawaniu pytań i rejestrowaniu odpowiedzi (Łobocki, 2009a: 29). Opinie te były niezbędne dla prawidłowej oceny wyników badań empirycznych.

5.4.4. Narzędzia statystyczne

Narzędzia statystyczne to narzędzia wykorzystywane do analizy danych, obejmujące miary, testy, i metody statystyczne. Do najczęściej stosowanych należą średnia, mediana, moda, odchylenie standardowe, wariancja, analiza regresji, analiza wariancji (ANOVA), testy t, chi-kwadrat, oraz różnorodne pakiety oprogramowania jak SAS i SPSS.

Po sformułowaniu problemów badawczych i hipotez roboczych zazwyczaj przystępuje się do projektowania narzędzi badawczych, czyli dobierania lub konstruowania odpowiednich sposobów umożliwiających rozwiązanie tych problemów, czy weryfikowanie przyjętych hipotez. Dzięki temu zapobiega się „naciąganiu” problemów badawczych i hipotez roboczych do posiadanych metod i technik badawczych, często mało trafnych i rzetelnych. Do badania hipotez badawczych wykorzystano Współczynnik siły poparcia/odrzućcia problemu/tezy/hipotezy – współautorski „współczynnik siły poparcia (Sp AW)” (Woźniak, 2023: 194-195).

5.4.4.1. Współczynnik siły poparcia/odrzućenia problemu/tezy/hipotezy – współautorski⁴ „współczynnik siły poparcia ($S_p AW$)”

Aktualnie nauki społeczne, w tym pedagogika, korzystają z profesjonalnych narzędzi dla wartościowania poznawczego, diagnostycznego i praktycznego, narzucając obligatoryjność stosowania sztywnych, schematycznych i technokratycznych sposobów interpretowania budowanej rzeczywistości. Pod względem poprawności metodologicznej eliminuje się innowacyjność hermeneutyczną, a ogłęd przedmiotu poznawczego sprowadza się często do powielaczowej i powierzchownej formy. Wg Andrzeja Woźniaka i Kazimierza Pierzchały zasadnym stało się wprowadzenie współautorskiego narzędzia badawczego o nazwie „Współczynnik siły poparcia ($S_p AW$)”, w którym wykorzystano średnią ważoną i autorskie współczynniki przypisane do określonego stopnia poparcia konkretnej odpowiedzi:

$$S_p AW = \frac{(w_1 * 1) + (w_2 * 0,5) + (w_3 * (-0,5)) + (w_4 * (-1)) + (w_5 * (-0,1))}{n}$$

gdzie:

$S_p AW$ - siła poparcia

w_1	- zdecydowanie TAK	(współczynnik stopnia poparcia = 1,0)
w_2	- raczej TAK	(współczynnik stopnia poparcia = 0,5)
w_3	- raczej NIE	(współczynnik stopnia poparcia = -0,5)
w_4	- zdecydowanie NIE	(współczynnik stopnia poparcia = -1,0)
w_5	- trudno powiedzieć / brak odpowiedzi	(współczynnik stopnia poparcia = -0,1)
n	- ogólna liczba osób badanych	

Przyjęto także, że osób z odpowiedziami „trudno powiedzieć / brak odpowiedzi” powinna być niższa niż 15%

$$\frac{w_5}{n} \leq 15\%$$

Duża ilość braków odpowiedzi, względnie odpowiedzi „trudno powiedzieć” w analizie danych lub w procesie decyzyjnym może prowadzić do zniekształcenia wyników, błędnych wniosków, a nawet do odrzucenia oferty/badań.

Określa się siłę poparcia na:

- 0,5 – 1,0 - bardzo duża siła poparcia
- 0,1 – 0,5 - duża siła poparcia
- 0,1 – 0,1 - niska do zerowej siła poparcia/odrzućenia/ambiwalencja

⁴ **Współczynnik siły poparcia ($S_p AW$)** Kazimierza Pierzchały i Andrzeja Woźniaka z 2019 r. – współautorska metoda badawcza siły poparcia/odrzućenia problemu/tezy/hipotezy (Woźniak, 2023: 194-195).

- 0,1 – -0,5 – duża, negatywna siła do odrzucenia
- 0,5 – -1,0 – bardzo duża, negatywna siła do odrzucenia

Uwagi:

Ustawienie współczynnika stopnia poparcia dla odpowiedzi „trudno powiedzieć / brak odpowiedzi” na poziomie -0,1 (a nie 0,0) wynika z przekonania, że osoba badana, która wybiera ten sposób poparcia jest raczej w kierunku na „NIE”, za odrzuceniem stawianej tezy, hipotezy.

Zmienne „n” i „w₅” powinny być przed badaniem wyraźnie określone. Są to zmienne, które mogą mieć bardzo duży wpływ na końcowy wynik. Zmienna „n” powinna być jak największa (wówczas przypadkowe odpowiedzi nie wpłyną znacząco na wynik końcowy badania), natomiast zmienna „w₅” jak najmniejsza. W badaniu zostało ustalone (założone) maksymalnie na 15%.

5.4.4.2. Poziom istotności statystycznej χ^2 (chi-kwadrat)

Test nieparametryczny chi-kwadrat (χ^2) jest w naukach społecznych jednym z częściej używanych testów istotności. Poziom istotności to punkt odcięcia określający prawdopodobieństwo, że otrzymany wynik wystąpił w próbie przypadkowo, inaczej poziom istotności (lub poziom α) stanowi próg, który określa, czy wynik badania można uznać za statystycznie istotny po przeprowadzeniu planowanych badań statystycznych.

Według Earla Babbie „wartość chi-kwadrat jest miarą różnicy między zaobserwowanym rozkładem łącznym analizowanych zmiennych w próbie a rozkładem, który wynikałby z założenia, że zmienne te są od siebie niezależne. Sam fakt, że taka różnica istnieje, nie oznacza jeszcze oczywiście, że zmienne są ze sobą powiązane – różnica mogła przecież powstać jako wynik błędu z próby nawet w sytuacji, gdy zmienne w populacji są całkowicie od siebie niezależne. Mając wartość chi-kwadrat, możemy jednak określić prawdopodobieństwo, że za zaobserwowane różnice odpowiedzialne są tylko błędy losowe” (Babbie, 2019: 504).

Test chi-kwadrat – analiza służąca do zbadania zależności pomiędzy dwiema zmiennymi na skali nominalnej bądź porządkowej (Nowak i wsp., 2023). Nie zakłada istnienia zależności przyczynowo-skutkowych (Fidelus, 2012: 256).

Przykład: $p < 0,5$, $p < 0,05$, $p < 0,01$, $p < 0,005$ oznacza, że w pierwszym przypadku błąd może wynieść 50%, w drugim 5%, w trzecim 1% a w czwartym jedynie 0,5%, tzn.,

że w czwartym przypadku ta istotność jest najwyższa, a w pierwszym najniższa (Gruszczyński, 1986: 124).

Za wyniki istotne statystycznie uznano takie, gdzie $p < 0,05$ (5%). W niektórych przypadkach zdecydowano się dodatkowo na opisanie zależności znajdujących się na poziomie tendencji statystycznej ($p < 0,1$ – 10%). Warto zaznaczyć jednak, tego typu wyniki mogą świadczyć o występowaniu jedynie częściowych lub bardzo słabych zależności.

Przyjęto następujące wartości dla stopnia istotności zależności:

- 0,001-0,050 – wysoki stopień istotności
- 0,051-0,100 – średni stopień istotności
- 0,101-0,500 – niski stopień istotności
- 0,501-1 – brak istotności.

Wzór na test zgodności chi-kwadrat z badań dokonuje się na podstawie wzoru matematycznego (Guilford, 1960: 263):

$$\chi^2 = \sum_r \frac{(f_i - np_i)^2}{np_i}$$

gdzie:

χ^2 – test chi-kwadrat

f_i – liczba zaobserwowanych wartości z danego przedziału

np_i – liczba jednostek (n), które powinny znaleźć się w danym przedziale (wartości oczekiwane przedziałów)

Wzór na test niezależności chi-kwadrat (χ^2) ma postać:

$$\chi^2 = \sum_{j=1}^k \frac{(O_j - E_j)^2}{E_j}$$

gdzie:

χ^2 – test chi-kwadrat

O_j – liczebność obserwowana dla danej grupy

E_j – liczebność oczekiwana dla danej grupy

Stopień swobody wyznacza się stosując wzór:

$$S = (k - 1)(w - 1)$$

gdzie „k” oznacza liczbę kolumn tablicy, zaś „w” liczbę wierszy (Kowalczyk-Jamnicka, 2006: 113).

Aby sprawdzić, czy wartość statystyki chi-kwadrat wskazuje na istotną statystycznie zależność, musimy sprawdzić, posługując się tablicą rozkładu chi-kwadrat, czy dana wartość wskazuje na istotne statystycznie różnice (tab. 9).

5.4.4.3. Współczynnik korelacji r-Pearsona

Według Earla Babbie „korelacja zachodzi między zmiennymi wówczas, gdy zaobserwujemy, że są one powiązane. To znaczy, że gdy jedna z nich pojawia się lub zmienia, to samo dzieje się z drugą. [...] Podsumowując, większość badaczy społecznych uznaje, że między dwiema zmiennymi występuje zależność przyczynowa, jeśli (1) przyczyna poprzedza skutek, (2) występuje między nimi korelacja empiryczna (oparta na doświadczeniu – przyp. AK) oraz (3) okazuje się, że zależność ta nie jest rezultatem działania jakiejś trzeciej zmiennej” (Babbie, 2019: 92-93).

Analizy korelacji r r-Pearsona – bada istotność powiązania liniowego między dwiema zmiennymi. Nie zakłada jednak istnienia związku przyczynowo-skutkowego, bada jedynie współwystępowanie dwóch zjawisk.

Aby dokładniej poznać system wartości, warto poddać analizie wzajemne korelacje kilku zmiennych. Umożliwia to wykonana, za pomocą programu komputerowego, analiza korelacji interesujących nas grup wartości. W tabeli zostają podane najsilniejsze korelacje wyliczonego według kowariancyjnego współczynnika korelacji Pearsona na podstawie danych zebranych od ogółu badanych.

WSP.KORELACJI(tablica1;tablica2)

W składni funkcji WSP.KORELACJI występują następujące argumenty:

- tablica1 Argument wymagany. Zakres wartości komórek.
- tablica2 Argument wymagany. Drugi zakres wartości komórek.

Uwagi

- Jeśli argument tablicowy lub odwołaniowy zawiera tekst, wartości logiczne lub puste komórki, wartości te są ignorowane. Uwzględniane są jednak komórki o wartościach zerowych.

- Jeśli liczba punktów danych argumentów *tablica1* i *tablica2* jest różna, funkcja *WREL* #N/A.
- Jeśli argumenty *tablica1* i *tablica2* są puste lub jeśli (s) (odchylenie standardowe) ich wartości jest równe zero, funkcja *WREL* zwraca wartość #DIV/0! .
- Współczynnik korelacji jest bliższy wartości +1 lub -1, ale wskazuje dodatnie (+1) lub ujemne (-1) korelację między tablicami. Korelacja dodatnia oznacza, że jeśli wartości w jednej tablicy rosną, wartości w drugiej tablicy również wzrastają. Współczynnik korelacji, który jest bliższy wartości 0, oznacza brak korelacji lub słabą korelację.

Równanie współczynnika korelacji jest następujące:

$$\text{Correl}(X, Y) = \frac{\sum(x-\bar{x})(y-\bar{y})}{\sum(x-\bar{x})^2 \sum(y-\bar{y})^2}$$

gdzie:

są wynikami funkcji *ŚREDNIA*(*tablica1*) i *ŚREDNIA*(*tablica2*).

W analizie statystycznej zwykle przyjmuje się następującą skalę:

- $r_{xy} = 0,0$ – zmienne nie są skorelowane,
- $0,0 < r_{xy} < 0,1$ – korelacja nikła,
- $0,1 \leq r_{xy} < 0,3$ – korelacja słaba,
- $0,3 \leq r_{xy} < 0,5$ – korelacja przeciętna,
- $0,5 \leq r_{xy} < 0,7$ – korelacja wysoka,
- $0,7 \leq r_{xy} < 0,9$ – korelacja bardzo wysoka,
- $0,9 \leq r_{xy} < 1$ – korelacja prawie pełna (Babbie, 2019: 92-95).

Współczynnik korelacji Pearsona. Celem przeprowadzonej analizy korelacji było określenie związków zachodzących między poszczególnymi typami wartości społecznych uznawanymi przez osadzonych. W tej analizie wykorzystano współczynniki korelacji liniowej Pearsona. Miernik ten obrazuje „[...] na ile obie zmienne zmieniają się równocześnie w sposób liniowy?” (Aczel, 2000: 479). Wartości współczynników korelacji wskazują zarówno kierunek, jak i siłę zależności. Współczynnik korelacji Pearsona przyjmuje wartości z przedziału od -1 do 1, przy czym wartości ujemne oznaczają negatywną liniową związek między badanymi cechami, a wartości dodatnie pozytywny liniową związek. Wartość „0” oznacza sytuację, że pomiędzy analizowanymi zmiennymi nie występuje związek liniowy. O sile związku mówią wartości współczynnika – im są one

bardziej oddalone od wartości 0, tym liniowa związek jest silniejszy. W skrajnych przypadkach – wartości -1 i 1 – związek między cechami ma charakter funkcyjny (liniowy), a więc przy pomocy informacji o wartości jednej z cech można dokładnie określić wartość drugiej z nich. Miara ta ma charakter symetryczny. Oznacza, że umożliwia ona jedynie określenie wzajemnych związków między zmiennymi, natomiast nie przesądza o tym, która z cech warunkuje (jest zmienną niezależną), a która jest warunkowaną (zmienną zależną).

W analizowanej macierzy korelacji przedstawione zostały wyróżnione te wartości współczynników, które okazały się istotne statystycznie przy poziomie istotności $p=0,01$. A więc przedstawione wyniki informują o tym, które z uznawanych przez badanych wartości pozostają ze sobą w wyraźnych (dostatecznie silnych z punktu widzenia statystycznego) związkach korelacyjnych.

Aby dokładniej poznać system wartości badanych warto poddać analizie wzajemne korelacje uznawanych przez nich wartości. Umożliwia to wykonana za pomocą programu komputerowego analiza korelacji interesujących nas grup wartości. Podane korelacje (na poziomie $p=0,01$) zostały wyliczone według kowariancyjnego współczynnika korelacji Person, na podstawie danych zebranych od ogółu badanych.

5.4.4.4. Odchylenie standardowe (rozproszenie)

Rozproszenie odnosi się do rozkładu wartości wokół pewnej wartości centralnej, takiej jak przeciętna. Podstawowym miernikiem rozproszenia jest odchylenie standardowe – **S**. Jest to wskaźnik poziomu zmienności w zbiorze danych. Odchylenie standardowe jest wskaźnikiem poziomu zmienności w zbiorze danych. Wyższe „S” oznacza, że dane są bardziej rozproszone (Babbie, 2019: 444).

5.4.4.5. Średnia arytmetyczna

Obliczając średnią arytmetyczną wykorzystano wzór:

$$M = \frac{\sum x}{N}$$

gdzie:

- poszczególne wartości zmiennej **X** przez **X₁, X₂, X₃, ..., X_n**
- ogólna liczebność zbiorowości przez **N**
- Średnia arytmetyczna **M** (Nowaczyk, 1995: 65).

5.4.4.6. Inne narzędzia statystyczne

Dużej wnikliwości wymaga również analiza jakościowa i ilościowa wyników badań. Zebrane w badaniach materiały empiryczne po pogrupowaniu umieszczane są w tablicach (tabelach) w tekście opracowania. Prawidłowo zbudowana tablica pozwala na szybką orientację w prezentowanym materiale statystycznym, umożliwia porównanie wyników badań i analizę struktury zbiorowości, ułatwia wykrywania prawidłowości, a także umożliwia obliczanie miar statystycznych (Krajewska, 2010).

Dane gromadzono przy użyciu arkusza kalkulacyjnego Microsoft Excel. Uzyskane wyniki badań zestawiono za pomocą programu Microsoft Excel. Obliczenia zostały wykonane z wykorzystaniem również programu Microsoft Excel. W przypadku danych o charakterze ilościowym wyniki opisano przy użyciu następujących parametrów: liczba przypadków (N), wartość średnia, przedział ufności $\pm 95\%$, mediana (Me), minimum (Min), maksimum (Max), kwartył (miara tendencji centralnej, która dzieli zbiór danych na cztery równe części) pierwszy (Q1) i kwartył trzeci (Q3) oraz odchylenie standardowe (S). Dane o charakterze zmiennych jakościowych (kategoryzowanych) zostały opisane przez zestawienie liczby przypadków (N) i ich procentowy udział (%) w badanej grupie.

Oczywiście nie wszystkie dane pozwalają się stabelaryzować i przedstawić graficznie. Ważnym zadaniem w opracowywaniu materiału badawczego jest zwykle przedstawienie (zestawienie) związanych z nim danych w tzw. tablicy (tabeli) zbiorczej. Ta zaś może stanowić podstawę sporządzania bardziej szczegółowych tabel, a także diagramów i wykresów.

5.5. Wykorzystanie narzędzia do skracania (ujednolicenia) adresów URL

Najprostszy skracacz adresów URL to TinyURL. Jest to darmowe i łatwe w obsłudze narzędzie, które pozwala na skrócenie długiego adresu URL do krótkiego i poręcznego linku. Narzędzie to wykonuje szczegółową analizę linków, tworzy w pełni markowe domeny, masowe krótkie adresy url oraz udostępnia funkcje zarządzania linkami (Skracacz, 2023).

5.6. Dobór grupy badanej

Tadeusz Pilch podaje, iż „nie ma stałych reguł, pozwalających na dobór próby reprezentatywnej w ustalonej wysokości. Są natomiast reguły, pozwalające na jakościowy dobór próby. Generalna reguła domaga się, aby próba reprezentowała wszystkie cechy i wszystkie elementy populacji generalnej” (Plich, 1998: 179).

Dobór grupy badanych jest to kolejny etap konceptualizacji badań empirycznych w przyjętej procedurze badawczej, w której zostaną zastosowane narzędzia badawcze stosowne do technik badawczych w ramach metod badawczych. Spośród istniejących procedur badawczych: eksperymentalnej, operacyjnej, ewaluacyjnej, **diagnostycznej** (to czynności badawcze polegające na ustaleniu danego stanu rzeczy lub zmian stanów rzeczy dokonujących się w pewnym przedziale czasowym; stosuje się ją aby ustalić istniejący aktualnie stan rzeczy oraz wykryć przyczyny tego stanu) i **korelacyjnej** (zmierza do wyznaczenia współzależności i współzmienności zjawisk) (Apanowicz, 2002: 38-41) zgodnie z postawionym celem badań w niniejszej dysertacji, zastosowano dwie ostatnie (Leśniak-Moczuk, 2020: 30).

Earl Babbie jest zdania, że chociaż dobór próby może oznaczać każdą procedurę wyboru jednostek obserwacji, to kluczem do uogólnienia wniosków z próby na szerszą populację jest probabilistyczny dobór próby (ang. *probability sampling* – to każdy dobór próby badanej, w którym został wykorzystany operat losowania oraz określona technika losowania jednostek), powiązany z ważną ideą doboru losowego (Babbie, 2019: 201).

Generalnie probabilistyczne metody doboru próby użyte do badań w 1948 r. okazały się znacznie trafniejsze niż techniki kwotowego doboru próby (ang. *quota sampling*). Jest to metoda nielosowego doboru próby badanej. Udział (liczebność, odsetek) osób w próbie ustalany jest w taki sposób, żeby był proporcjonalny do ich rzeczywistego udziału w całej populacji badanej. Przy doborze kwotowym uwzględniana jest zwykle płeć, wiek i miejsce zamieszkania badanych osób. Jeżeli jesteśmy pewni, że populacja badana liczy 51% kobiet i 49% mężczyzn, to właśnie takie proporcje zostaną przyjęte przy doborze kwotowym (Babbie, 2019: 206).

Badania społeczne prowadzone są często w sytuacjach, w których niemożliwe jest dobranie prób probabilistycznych tego rodzaju, jakie stosuje się w dużych sondażach. Jedną z nieprobabilistycznych metod jest dobór próby na dostępności

badanych. Zdawanie się na dostępność przedmiotów badania dobieranych do próby, czyli np. dobór próby poprzez zatrzymywanie ludzi na ulicy, to bardzo ryzykowna metoda, mimo to w praktyce jest stosowana bardzo często. Metoda ta w sposób oczywisty nie dopuszcza żadnej kontroli nad reprezentatywnością próby. Jak pisze Earl Babbie – jeśli przyczyną zastosowania tej metody jest niemożność innych metod, należy zachować wielką ostrożność w uogólnianiu wniosków (Babbie, 2019: 204).

Niekiedy właściwe jest dobranie próby na podstawie własnej wiedzy o badanej populacji oraz celach badań. Ten typ doboru nazywany jest próbą celową (ang. *purposive sampling*) lub arbitralną (ang. *judgemental sampling*) (Babbie, 2019: 205).

Kolejną metodą nieprobabilistyczną doboru próby badawczej jest metoda kuli śnieżnej (ang. *snowball sampling*). Ta metoda jest właściwa, gdy trudno jest odszukać członków jakiejś specyficznej populacji (np. bezdomni, nielegalni migranci). Badacz znajduje kilku badanych i prosi o dostarczenie informacji o innych osobach tej populacji (Babbie, 2019: 204).

Następną metodą nieprobabilistyczną doboru próby badawczej jest metoda na informatora. W badaniach społecznych pojęcie respondentów odnosi się do ludzi, którzy dostarczają informacji o sobie, umożliwiając w ten sposób badającemu stworzenie złożonego obrazu grupy, którą owi respondenci reprezentują, natomiast informator (jeżeli jest potrzebny do spełnienia celu badania) jest członkiem grupy, który może wypowiadać się bezpośrednio o grupie (psycholog, wychowawca, kierownik, sędzia, kapelan więzienny, pielęgniarka itp.). Informator powinien być tak dobrany, aby był jak najbardziej typowy dla danej grupy (Babbie, 2019: 207).

Henryk Machel twierdzi, iż „więźniowie młodociani od wielu lat stanowią szczególną kategorię w polskiej praktyce penitencjarnej. To szczególne podejście do tej kategorii więźniów polega na nieco innym traktowaniu resocjalizacyjnym, uwzględniającym ich ostatnią fazę dojrzewania psychospołecznego” (Machel, 2007: 206).

W sytuacji omawianego projektu badawczego **dobór próby skazanych** (pracujących odpłatnie i nieodpłatnie oraz niepracujących, czyli bezrobotnych) przebywających w ZK **był celowo-arbitralny** (z lekką domieszką metody doboru próby osób dostępnych oraz metody kwotowej) – nie losowy, na dużej ilości badanych (ok. 130 osób). Charakteryzuje się on zwiększoną reprezentatywnością badanych jednostek zbiorowości, mających specjalne znaczenie z punktu widzenia potrzeb badającego. Został tak wykonany, aby właściwie zróżnicować populację od samego początku. Przy

wyborze nie mógł rządzić przypadek tylko z góry ustalone proste, nieskomplikowane kryteria doboru, istotne dla resocjalizacji młodocianych skazanych poprzez pracę.

Do badania celowo dobrano wyłącznie grupę mężczyzn – ze względu na znaczną ich przewagę i trudności w dotarciu do większej grupy kobiet. Z osobami reprezentującymi tę grupę badawczą autorka pracy ma długoletni kontakt pracując w AŚ w Radomiu (2023).

Ponadto do badań były wykorzystane opinie 10 wychowawców, zajmujących się na co dzień wychowywaniem młodocianych skazanych oraz 10 młodocianych skazanych.

W dniu 31 grudnia 2024 r. w zakładach karnych odbywały karę pozbawienia wolności 69.137 osoby, w tym skazanych 60.469 (w tym młodocianych 508, tj. 0,84%) (CZSW, 2024: 4-5).

Wybór 128 osób z 508 oznacza, że przebadano prawie 25% istniejącej na koniec 2023 r. populacji młodocianych skazanych, co wymagało dużego zaangażowania i szczegółowego planu działania.

5.7. Teren badań

Badania własne zostały przeprowadzone na skazanych przebywających w 5. ZK w Polsce, co umożliwiło uwzględnienie zróżnicowanego kontekstu społecznego i organizacyjnego. Zebrane informacje, miały charakter badań rozpoznawczych (Brzezińska, 2005: 665-681). Posłużyły one do diagnozy uwarunkowań procesu resocjalizacji młodocianych skazanych dobrowolnie wykonywujących pracę w polskim systemie penitencjarnym, poprzez rozpoznanie ich możliwości rozwojowych.

Do badań wyselekcjonowano zakłady karne, w których przebywają skazani młodociani i realizowany jest program „Praca dla więźniów”. Badanie przeprowadzono w następujących jednostkach penitencjarnych: AŚ w Radomiu, ZK w Grudziądzu, ZK w Sieradzu, AŚ w Warszawie-Białołęce i ZK we Włocławku.

»**Areszt Śledczy w Radomiu** jest jedną z największych jednostek penitencjarnych w Polsce. Pojemność aresztu określona jest na 1081 miejsc zakwaterowania. Na terenie funkcjonują 3 pawilony mieszkalne – jeden dla tymczasowo aresztowanych, drugi typu zamkniętego dla skazanych odbywających karę po raz pierwszy i **młodocianych**, trzeci - dla skazanych i tymczasowo aresztowanych zakwalifikowanych, jako wymagających osadzenia w wyznaczonym oddziale lub celi aresztu śledczego lub zakładu karnego typu

zamkniętego w warunkach zapewniających wzmożoną ochronę społeczeństwa i bezpieczeństwo aresztu lub zakładu karnego. Ponadto działa również największy w Polsce oddział terapeutyczny dla osadzonych uzależnionych od alkoholu, który przeznaczony jest dla skazanych recydywistów i odbywających karę po raz pierwszy. W roku 2017 dokonano rozbudowy oddziału i aktualnie jego pojemność wynosi 85 miejsc. [...] Stale rozwija się rządowy program „Praca dla więźniów”. Osadzeni w radomskim areszcie biorą udział w wielu kursach zawodowych, zajęciach kulturalno-oświatowych, sportowych, pracach społecznych na rzecz społeczności lokalnej oraz akcjach charytatywnych. Korzystają także z szerokiej oferty programów readaptacyjnych, również tych specjalistycznych, jak „Trening zastępowania agresji ART”, „Duluth”, „Stop przemocy – druga szansa”. Areszt Śledczy w Radomiu realizuje kampanie społeczne „Spowiedź drogowego zabójcy”, „Więzienie stracony czas”, „Bezpieczni w pracy i w służbie” (AŚ w Radomiu, 2023).

„Zakład Karny nr 1 w Grudziądzu wraz z Oddziałem Zewnętrznym podlega Okręgowemu Inspektoratowi Służby Więziennej w Bydgoszczy. Jest zakładem karnym typu zamkniętego z oddziałami zakładu karnego typu półotwartego i aresztu śledczego dla kobiet i mężczyzn. Jednostka jest przeznaczona dla osób **młodocianych**, odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy a także w przypadku kobiet, recydywistek penitencjarnych. Oddział Zewnętrzny przeznaczony jest dla mężczyzn recydywistów penitencjarnych, z oddziałami: zakładu karnego typu zamkniętego i półotwartego (wyłącznie skazani przebywający w związku z realizacją umowy o zatrudnieniu), aresztu śledczego dla mężczyzn oraz dla skazanych mężczyzn uzależnionych od alkoholu odbywających karę w systemie terapeutycznym. Pojemność jednostki wraz z Oddziałem Zewnętrznym to 1674 osadzonych. [...] Obok specyficznych oddziaływań resocjalizacyjnych np. kierowanych w stosunku do osadzonych kobiet ciężarnych, matek, uczennic, w jednostce realizowane są liczne programy sprzyjające readaptacji społecznej osadzonych, zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Osadzeni biorą także udział w kursach współfinansowanych ze środków unijnych oraz w programie Praca dla Więźniów. Na terenie Zakładu Karnego są 4 hale produkcyjne a w Oddziale Zewnętrznym jedna, gdzie skazani są zatrudnieni odpłatnie” (ZK w Grudziądzu, 2023).

„Zakład Karny w Sieradzu może pomieścić 759 osadzonych mężczyzn. Jest jednostką typu zamkniętego z oddziałami typu półotwartego **dla młodocianych** i odbywających karę po raz pierwszy oraz aresztu śledczego. W wyodrębnionym oddziale terapeutycznym przebywają osoby z niepsychotycznymi zaburzeniami

psychicznymi lub upośledzone umysłowo (87 miejsc). Służbę w sieradzkim więzieniu pełni 250 funkcjonariuszy. Zatrudnieni są również pracownicy cywilni. [...] Zakład jest otwarty na współpracę w zakresie zatrudnienia skazanych przez zewnętrzne podmioty gospodarcze. Współpracujemy z podmiotami zewnętrznymi, które zatrudniają osadzonych zarówno wewnątrz jednostki jak i na swoim terenie. Największym kontrahentem jest Państwowe Przedsiębiorstwo Odzieżowe, w którym pracuje około 80 osadzonych” (ZK w Sieradzu, 2023).

„**Areszt Śledczy w Białolecie** jest jednostką organizacyjną Służby Więziennej podlegającą Dyrektorowi Okręgowemu Służby Więziennej w Warszawie. Jest to areszt dla mężczyzn (tymczasowo aresztowanych, deportowanych z innego państwa na podstawie umów międzynarodowych w tym Europejskiego Nakazu Aresztowania, skazanych wobec których toczą się postępowania przed sądem w innych sprawach, odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy, recydywistów w warunkach zakładu półotwartego oraz **młodocianych**. Areszt może pomieścić 1394 osadzonych (nie licząc Oddziałów Zewnętrznych). Jest to największy tego typu obiekt w Europie.[...] Około 140 skazanych jest zatrudnionych, 80% spośród nich poza terenem Zakładu Karnego w systemie bez konwojenta. Prawie 60% swoją pracę wykonuje nieodpłatnie. W zakładzie służbę pełni 156 funkcjonariuszy oraz 20 pracowników cywilnych. Pracę wychowawczą wykonuje 14 wychowawców oraz 3 psychologów. Przy Zakładzie Karnym funkcjonuje drużyna piłkarska oraz nieetatowa drużyna przeciwpożarowa” (AŚ w Warszawie, 2023).

„**Zakład Karny we Włocławku** jest jednostką penitencjarną typu zamkniętego przeznaczoną dla osadzonych mężczyzn: odbywających karę po raz pierwszy, młodocianych oraz recydywistów penitencjarnych, z oddziałami: aresztu śledczego, zakładu karnego typu półotwartego dla odbywających karę po raz pierwszy, zakładu karnego typu półotwartego dla **młodocianych**. Ustalona pojemność zakładu to 1320 miejsc. W jednostce funkcjonuje także oddział dla osadzonych wymagających osadzenia w wyznaczonym oddziale lub celi aresztu śledczego lub zakładu karnego, w warunkach zapewniających wzmożoną ochronę społeczeństwa i bezpieczeństwa aresztu lub zakładu oraz oddział terapeutyczny dla osadzonych uzależnionych od środków odurzających lub substancji psychotropowych. [...] Na terenie Zakładu Karnego we Włocławku funkcjonuje wybudowana w ramach programu "Praca dla więźniów" hala produkcyjna, oddana do użytku w czerwcu 2018 roku. Hala wraz z częścią socjalną ma powierzchnię użytkową 1000 m², zaś zatrudnienie odpłatne podejmuje w niej 50

osadzonych odbywających karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu zamkniętego” (ZK we Włocławku, 2023).

5.8. Organizacja badań

W prezentowanej pracy analizowanym i interpretowanym zagadnieniem jest praca młodocianych skazanych jako możliwy czynnik resocjalizacyjny. Główną zasadą, którą przyjąłem w dysertacji jest przyjęcie układu poszczególnych części pracy: „od ogółu do szczegółu”.

Opracowując koncepcję, pisząc pracę przyświecała mi postawione pytanie przez Mariana Nowaka za Winfriedem Böhm'em: *„Czy jest to teoria, a dokładniej, czy jest to teoria dla praktyki (dla wychowania) czy teoria o praktyce?”* (Böhm, 2004: 33-40 za Nowak, 2006: 146).

Według Beaty Stępień: „pragmatycznym celem metodologii jest wypracowanie takich sposobów poznania, które dawałyby obiektywne, choć uproszczone i uporządkowany obraz danego wycinka rzeczywistości, pozwalając na udzielenie odpowiedzi na pytania badawcze dotyczące natury, relacji, przyczyn czy trendów” (Stępień, 2016: 74/209).

Kolejnym elementem projektu badań jest koncepcja i wspomniany wcześniej plan badań. Ten etap przygotowawczy ma na celu upewnienie się, że przyjęte cele naukowe są możliwe do zrealizowania, podejście metodologiczne – efektywne, zaś dobór próby badawczej – właściwy. Plan badań jest odpowiedzią na pytanie, *co badacz zamierza po kolei zbadać?* Aby zachować swoją funkcjonalność, plan badań powinien być opisany zwięźle, klarownie i jednoznacznie. Odpowiadając na pytanie: *jak rozwiązany zostanie podjęty problem?*, badacz musi konkretnie i skrupulatnie opisać rozwiązania w zakresie sposobu prowadzenia badań, metod, technik oraz narzędzi badawczych. Koncepcja badań powinna zawierać nie tylko nazwy poszczególnych metod, technik i narzędzi, ale także przyjęte w tym określonym projekcie gruntowne przesłanki przyświecające zbieraniu i analizie danych oraz zasady weryfikacji zebranego materiału. Konstruuując ten element projektu badacz powinien ostatecznie przekonać siebie i ewentualnych recenzentów, że niniejsze badania są możliwe do realizacji. Przeanalizowane elementy stanowią **metodykę projektu** (Bäcker i wsp., 2016: 12-15).

Badania skazanych autor dysertacji przeprowadził osobiście. Zostały one przeprowadzone w zbiorowościach reprezentatywnych, wyłonionych młodocianych skazanych (według zasady podanej wcześniej), którzy zostali zaproszeni do świetlicy oddziału, gdzie prowadzący badanie udzielił im wyczerpującego instruktażu, zapewniając o anonimowości badania oraz zachęcając do zastanowienia się przed udzieleniem każdej odpowiedzi i informując o możliwości rezygnacji z uczestnictwa na każdym etapie badania. Wszystkie wypowiedzi były rejestrowane (za zgodą respondentów), a następnie poddane transkrypcji. Prowadzący badanie starał się zadbać o właściwe warunki realizacji badania oraz dobrą jakość kontaktu z badanymi. Badanie kończyła rozmowa ze skazanymi, w trakcie której osoby badane miały sposobność uzyskania odpowiedzi na nurtujące pytania, jak choćby te dotyczące celu badania, swojego uczestnictwa, uzyskanych wyników oraz ich znaczenia.

Materiał badawczy analizowano przy wykorzystaniu analizy tematycznej, co umożliwiło wyodrębnienie powtarzających się kategorii i wzorów zachowań. Pojawiające się w wypowiedziach motywy poddano konfrontacji między przypadkami oraz między sektorami, co pozwoliło na bardziej pogłębioną interpretację zjawisk. Badania przeprowadzono z zachowaniem zasad etycznych właściwych dla badań jakościowych: rzetelność zapewniono poprzez porównanie wypowiedzi, dokumentacji więziennej i obserwacji kontekstowych, a także poprzez konsultację wstępnych wniosków (por. Pilch, Bauman, 2019; Łobocki 2009a; Babbie, 2019 i inni).

Jak twierdzi Siegfried Lamnek nie zawsze można ujawnić wcześniej badanego celu badań we wszystkich jego szczegółach. Mogłoby to bowiem – jak twierdzą niektórzy – upozorować czy wręcz zafałszować zachowania osób obserwowanych (Lamnek, 1995).

Przed przystąpieniem do badań określamy interesującą nas populację osób. Według Krzysztofa Konarzewskiego polega to na podaniu własności jasno wytyczającej interesujący badacza zbiór obiektów. Po określeniu populacji można się zająć wyłonieniem próbki. Można to zrobić w sposób losowy bądź nielosowy. Losowaniem nazywa się taką metodę wyłaniania próbki, jaka zapewnia wszystkim możliwym próbkom jednakową szansę realizacji (Konarzewski, 2000: 100).

Organizacja i etapy badań naukowych wynikają z refleksyjnego myślenia i uwzględniają szereg przedsięwzięć i elementów badawczych. Przygotowania do opracowania studium empirycznego poprzedziły studia literatury przedmiotu (rozdziały 1-3). Zapoznano się z aktualnym stanem badań (rozdział 4). Pogłębione studia nad literaturą przedmiotu pozwoliły na sprecyzowanie problemu badawczego,

dokonanie wyboru metod i technik badawczych oraz skonstruowanie narzędzia badawczego.

5.8.1. Procedura badawcza

Projektem badawczym objęto w sumie 128 młodocianych skazanych z jednostek penitencjarnych: w Radomiu, w Grudziądzu, Sieradzu, we Włocławku oraz z Warszawa-Białołęka. Badaniem objęto pracujących (odpłatnie, nieodpłatnie) oraz bezrobotnych, ze wsi i miasta, mężczyzn itp.

Zaplanowana procedura badawcza oparta została na ilościowo-jakościowym podejściu, z wykorzystaniem w ich analizie podejścia komplementarnego (wzajemnie się uzupełniającego, dopełniającego). Łączenie badań ilościowych z jakościowymi pozwoli na zgłębienie i przeprowadzenie bardziej zaawansowanych analiz w obszarze uwarunkowań procesu resocjalizacji młodocianych skazanych poprzez pracę w polskim systemie penitencjarnym

W oparciu o literaturę można ogólnie wyrazić pogląd, że pracujący młodociani skazani odznaczają się podwyższoną zdolnością do odczuwania winy z tytułu popełnionego przestępstwa oraz większą chęcią zadośćuczynienia, co przekłada się na poprawną samoocenę skazanego. Praca w zakładzie i potem na wolności powinna pozwalać na zadośćuczynienie krzywd, odpracowanie win oraz budowę nowego człowieka.

Badania właściwe poprzedzono badaniami pilotażowymi, które zrealizowano w połowie 2023 r. w formie ankiety, na grupie 8 osób młodocianych skazanych z AŚ w Radomiu. Niestety jakości wykonanych ankiet była niewystarczająca. Kwestionariusz ankiety został zmieniony na kwestionariusz wywiadu z końcowymi wynikami bardzo przyzwoitymi. Po przeprowadzeniu badań pilotażowych dokonano niewielkich korekt kwestionariusza.

Badania przeprowadził osobiście autor projektu badawczego ze środków własnych. Badania przeprowadzono od połowy 2023 r. do końca stycznia 2024 r. Po wyborze grupy badanych przeprowadzano z skazanymi wywiady bezpośrednie i pośrednie, wykorzystując w tym celu autorski kwestionariusz wywiadu (aneks 2), kwestionariusz wywiadu indywidualnego z wychowawcami (aneks 3) oraz kwestionariusz wywiadu indywidualnego ze skazanymi (aneks 4).

Indywidualne prowadzone rozmowy trwały 0,5-1 godziny. Czas ten niezbędny był do uzyskania pełnej informacji, wyjaśnienia kwestii budzących wątpliwości, a jednocześnie ze zmęczeniem było różnie. Badający wcześniej wyjaśniał pytania z ankiety. Przy każdym pytaniu było pytanie o jego zrozumienie. Bardzo ważne było zrozumienie pytań przez ankietowanych, ponieważ większość posiadała najniższe wykształcenie. Przy niezrozumieniu mogli prosić o wyjaśnienie pytań. Ankiety były wypełniane anonimowo, bez udziału innych skazanych. Wszyscy respondenci zostali zaznajomieni z celem badań i wzięli w nich udział dobrowolnie. Ankiety wypełniane były przy obecności funkcjonariusza SW, wychowawcy, czasem psychologa.

Poza nielicznymi wyjątkami odmowy (czasem nawet demonstracyjnej) badani na ogół chętnie brali udział w badaniu i w skupieniu wypełniali kwestionariusze. Niektórzy respondenci bardzo szybko męczyli się, prosili o chwilę odpoczynku. Dla większości jednak nie wywoływał zmęczenia i znużenia. Nad organizacją przebiegu badań czuwali pracownicy działu penitencjarnego, od których otrzymano wszechstronną pomoc.

Na podstawie danych liczbowych scharakteryzowano badaną zbiorowość, przedstawiono w kategorii jakościowych jej cech, które uprzednio pogrupowano w dane liczbowe. Porównanie między sobą wielkości liczbowych dało w efekcie obraz zależności i korelacji między czynnikami i zdarzeniami w obszarze celu, przedmiotu i problemów badawczych przedmiotowego projektu badawczego. Ustalając zależności posłużono się testem nieparametrycznym χ^2 , siłę korelacji ustalono, stosując współczynnik r-Persona. Zróżnicowanie i komplementarny charakter technik pozwolił na uzyskanie obszernego i wiarygodnego materiału badawczego.

Każdy skazany posiada akta osobo-poznawcze. Przed badaniem wybrane akta zostały osobiście przejrane, nakreślona w pamięci sylwetka osoby, a następnie była przeprowadzona rozmowa ze skazanym.

Do dyspozycji badacza były następujące akta osobowe skazanego, z tzw. „*Teczki osobo-poznawczej skazanego*”, w której skład wchodzi:

- Karta karalności i czasu pobytu w więzieniu,
- Projekty okresowych opinii komisji penitencjarnych (kary, nagrody, praca, uczestnictwo w grupach nieformalnych),
- Opinie diagnostyczno-psychologiczne osobowości i prognozy,
- Okresowe opinie komisji penitencjarnej – *sporządzane co 6 miesięcy*.

Chcąc wykorzystać do zmiennej niezależnej karalność oraz czas pobytu w więzieniu zostały dane te pobrane z „*Karty karalności i czasu pobytu w więzieniu*”.

5.8.2. Diagram metodyki badań własnych, ustalonej według wskazówek Earla Babbie

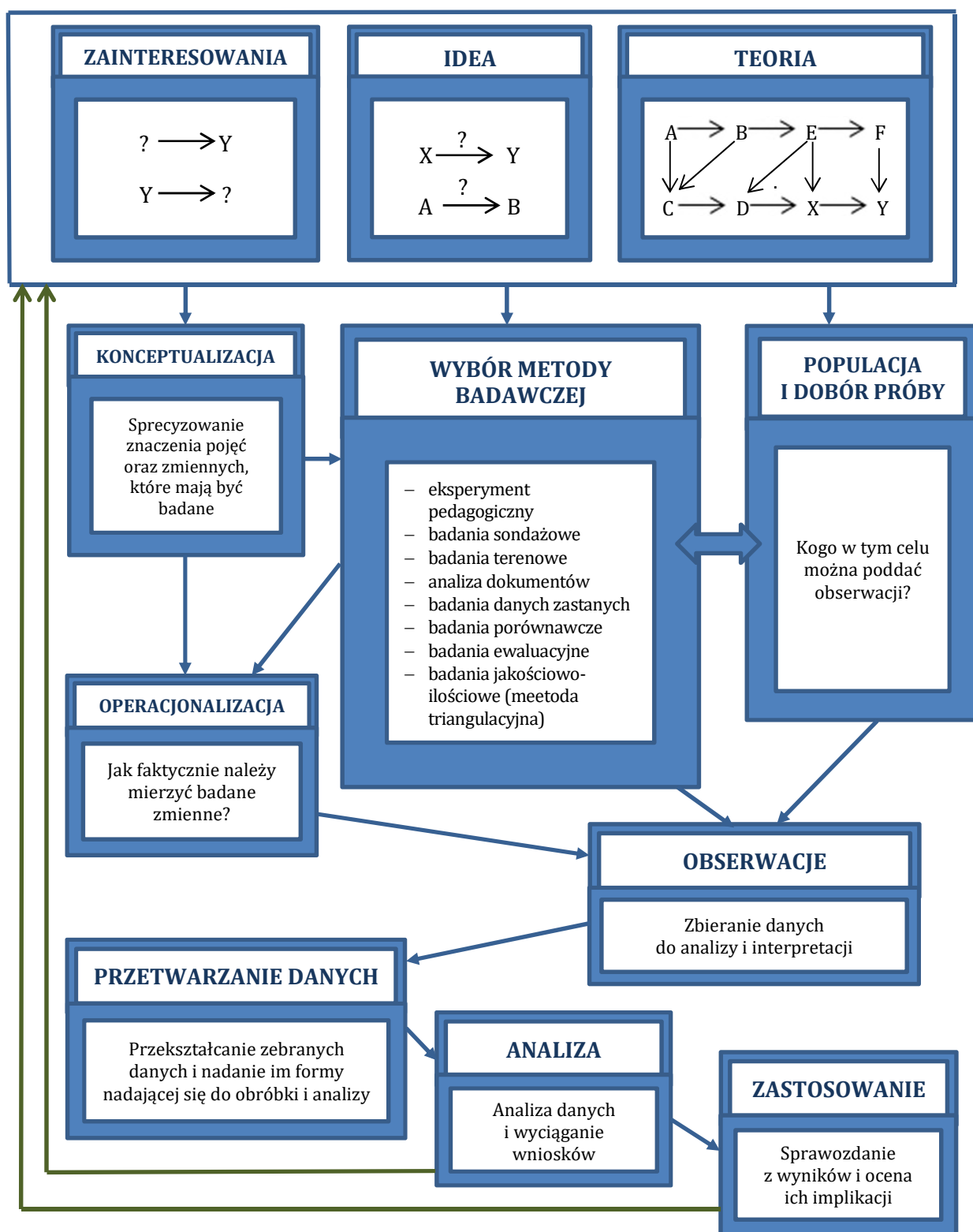
W rzeczywistości cały proces jest trochę bardziej skomplikowanym mechanizmem i miesiącami pracy koncepcyjnej, wyboru metody badawczej, operacjonalizacji (wyboru technik pomiaru), wyboru próby, przetworzenia danych, analizy, godzin przemyśleń i dokonywania korekt, a na końcu próba stworzenia koncepcji zastosowania itp. (Babbie, 2019: 128-138).

Analiza uzyskanych danych empirycznych pozwala na sformułowanie wniosków, które mogą być źródłem inspiracji do działań praktycznych na gruncie nauk społecznych, dalszych badań i opracowań teoretycznych. Analiza ukazuje wiele pytań i problemów, torujących drogę do dalszych dociekań badawczych niż gotowych odpowiedzi. Cytując słowa Bogusława Śliwerskiego „zgodnie z powszechnie akceptowanym poglądem, że nauka rozwija się kumulacyjnie dzięki gromadzeniu danych empirycznych i tworzeniu systemów teoretycznych, każde następne badania nad danym zagadnieniem powinny uwzględniać usytuowanie tego problemu na tle dotychczasowych osiągnięć naukowych. Nieliczenie się z tym kryterium skazałoby nas na odkrywanie prawidłowości być może już dawno przez kogoś dostrzeżonych czy prowadzenie badań dawno już zrealizowanych i zweryfikowanych, a tym samym naraziło nas na daremne zbieranie materiałów do rozwiązania sformułowanych problemów” (Śliwerski, 2010: 11).

Sformułowane przeze mnie problemy są wynikiem studiowania literatury odnoszącej się do zagadnienia pracy skazanych, wypełniając istniejącą wciąż lukę w stanie wiedzy na ten temat, pamiętając iż badacz musi być ostrożny w formułowaniu nowych tez, z zachowaniem pewnej dozy sceptycyzmu metodycznego.

Diagram badawczy (rys. 14) wskazuje za Earlem Babbie uporządkowaną kolejność działań w badaniach społecznych.

Rys. 14. Proces badawczy wg Earla Babbie

Źródło: Opracowanie własne za: E. Babbie (2019: 128); Łobocki, 2009a.

5.9. Opis znaczenia projektu

Według Romana Bäckera i wsp. rozwinięciem organizacji badań jest opis znaczenia projektu, w którym najważniejszą rolę pełni uzasadnienie podjęcia problemu badawczego oraz jego nowatorskiego charakteru. Badacz w procesie odpowiadania na pytanie, *dlaczego zamierza rozwiązać wybrany problem?*, powinien odnieść się do obecnego stanu wiedzy w badanej dziedzinie (w moim przypadku – naukach społecznych w kontekście pracy młodocianych przestępców), powołując się na już istniejące ustalenia naukowe oraz wskazując istniejące luki. Z założenia wyniki przeprowadzonej kwerendy powinny być uporządkowane i jasno wskazywać unikatowość podejmowanego projektu, w jakim języku zostały opublikowane ich rezultaty. Innym aspektem nowatorskiego charakteru badań może być także przyjęta perspektywa teoretyczna lub/i założenia metodologiczne. O ile znaczenie poznawcze projektu wynika wprost z zaprezentowanych wcześniej ustaleń obecnego stanu wiedzy, o tyle w przypadku rozwoju cywilizacyjnego badacz powinien spróbować nakreślić praktyczne skutki swojej pracy. Z kolei utylitarny aspekt projektu stanowi odpowiedź na pytanie: *komu i do czego mogą być pomocne jego końcowe wyniki?* (Bäcker i wsp., 2016: 12).

Przedstawiany projekt badawczy wskazuje możliwości resocjalizacyjne pracy młodocianych skazanych, w oparciu o dostępną literaturę i własne badania empiryczne. Projekt obejmuje diagnozę w oparciu o zróżnicowane źródła, a także wynikające z niej rekomendacje dla systemu penitencjarnego. W dysertacji starano się skoncentrować na kilku istotnych i szerokich polach problemowych, a w ich obrębie również na bardziej szczegółowych zagadnieniach, pozwalających na ukazanie konkretnych aspektów sytuacji młodocianych skazanych i wypracowanie szczegółowych rekomendacji i wskazania praktycznych skutków pracy. Całemu projektowi przyświeca wskazanie unikatowości i niepowtarzalności (Mingus, 2002). Badaniu przyświeca myśl, iż projekt jest unikatowym przedsięwzięciem, któremu towarzyszy pewien poziom niepewności. Aby zwiększyć kontrolę i powiązania między kolejnymi działaniami, zazwyczaj dzieli się go na kilka faz. Każda faza oznacza wykonanie określonej – mierzalnej i weryfikowalnej – pracy.

Unikatowość (novum) dysertacji zapewnia podejście komplementarne do badań, którego efektem jest autorski kwestionariusz wywiadu oraz dwa kwestionariusze wywiadu indywidualnego z wychowawcami i ze skazanymi, a także

rezultaty badań własnych. Zasadniczym walorem głównego kwestionariusza jest operatywność i komplementarność pozwalająca na precyzyjny dostęp do zróżnicowanych wyników badań. Novum badań jest poszukiwanie korelacji rodzaju przestępstwa młodocianych skazanych (przy pełnej anonimowości, przy zachowaniu RODO) i poglądów na resocjalizację systemu penitencjarnego. Unikatowym jest także szeroka analiza literatury i badań obcych w zakresie pracy i bezrobocia długookresowego oraz chwilowego.

Przyjęte strategie zastosowanej metodologii tworzą płaszczyznę dla refleksji teoretycznej w połączeniu z prakseologią w obszarze procesu resocjalizacyjnego i wychowania. Pozwala to na odkrycie problemów praktyki wychowawczej, dotyczących warunków zmiennej rzeczywistości oraz uwzględnianie trudności w osiąganiu tożsamości w procesie readaptacji skazanych oraz stworzenie **autorskiego modelu resocjalizacji młodocianych przestępców** w oparciu o własne badania i studia literaturowe. Zastosowana metodologia pozwala na optymalizację procesu badawczego.

5.10. Etyka badań naukowych

Etyka badań naukowych w Polsce regulowana jest przez Kodeks Etyki Pracownika Naukowego uchwalony przez Polską Akademię Nauk (PAN, 2025; Grabski i in., 2004), a także przez specjalistyczne przepisy i wytyczne, np. w badaniach klinicznych przez Naczelną i lokalne komisje bioetyczne. Kluczowe zasady obejmują ochronę godności i bezpieczeństwa uczestników, rzetelność, uczciwość, przejrzystość, odpowiedzialność, poszanowanie prywatności oraz odpowiednie traktowanie zwierząt. Naukowcy muszą dbać o integralność nauki i jej wiarygodność, co obejmuje uczciwe postępowanie z danymi, współautorstwem, publikacjami i recenzjami.

W niniejszym badaniu starannie rozważyłam kwestię etyki. Przed przeprowadzeniem badania musiałam dokładnie rozważyć, czy uzyskałam świadomą zgodę uczestników, udzielając im ważnych informacji na temat badania.

Wyjaśniłam przedmiot badania, cel i istotę badania oraz szczegóły procesu wywiadu, w tym czas trwania i prawo do wycofania udziału w dowolnym momencie. Poinformowałam również uczestników o środkach podjętych w celu ochrony poufności i wyjaśniłam, w jaki sposób zebrane dane będą przetwarzane i wykorzystywane, precyzując, że materiał zostanie wykorzystany wyłącznie do celów badawczych, a notatki terenowe, nagrania wywiadów i transkrypcje będą przechowywane w zamkniętej szafce na dokumenty, do której tylko ja będę miał dostęp. Ponadto

zaznaczyłam, że uczestnicy pozostaną anonimowi w raporcie końcowym, a wszelkie potencjalnie identyfikujące ich informacje zostaną usunięte.

Do głównych zasad etyki w badaniach naukowych należą:

- Zgodność z prawem i zasadami: Badania muszą być zgodne z obowiązującymi przepisami prawa, a także z normami etycznymi, w tym zasadami dobrej praktyki klinicznej.
- Ochrona uczestników badań:
 - Należy minimalizować ryzyko i szkody dla uczestników.
 - Konieczne jest poszanowanie godności, prywatności i autonomii badanych.
 - Szczególna ochrona należy się grupom wrażliwym.
 - Zasada sprawiedliwości dotyczy także równego podziału korzyści i obciążeń związanych z badaniami.
- Badania na zwierzętach powinny być prowadzone z należyтым szacunkiem i troską, unikać zbędnego cierpienia oraz zapewniać właściwą opiekę.
- Naukowcy muszą działać uczciwie i rzetelnie, unikać stronniczości, a także zapewniać przejrzystość i uczciwe raportowanie wyników.
- Poufne dane (np. medyczne, osobowe) muszą być zabezpieczone.
- Dokumenty takie jak Kodeks Etyki Pracownika Naukowego zawierają wytyczne dotyczące współautorstwa, recenzowania i publikowania.

Głównym wyzwaniem pozostaje zapobieganie nieuczciwym praktykom, takim jak plagiat, fałszowanie danych (*falsification*) i fabrykowanie danych (*fabrication*), które podważają wiarygodność nauki i zaufanie społeczne.

Etyka badań naukowych na skazanych musi przestrzegać zasady poszanowania godności, dobrostanu i bezpieczeństwa uczestników, zasady dobroczynności (maksymalizacja korzyści przy minimalizacji ryzyka) oraz zasady sprawiedliwości (sprawiedliwy dobór uczestników i równy podział korzyści oraz obciążeń). Wymaga to uzyskania dobrowolnej, świadomej zgody, zapewnienia poufności, ochrony przed krzywdą, a także jasnego określenia celów i procedur badawczych. Badania te są szczególnie wrażliwe i wymagają dodatkowej, niezależnej oceny przez komisje etyczne, które muszą potwierdzić ich naukową zasadność i dopuszczalność etyczną.

Przy badaniach stosowano następujące zasady etyczne:

- Poszanowanie osób (zasada autonomii):
 - Świadoma i dobrowolna zgoda badanych. Skazani zostali poinformowani o celu badania, procedurach, potencjalnych korzyściach i ryzykach. Zgoda była dobrowolna i poparta chęcią udziału, a uczestnik miał prawo zrezygnować w każdej chwili bez negatywnych konsekwencji.
 - Zostały podjęte wszelkie kroki, aby zminimalizować ryzyko szkody fizycznej i psychicznej badanego.
- Zasada dobroczynności:
 - Równowaga między korzyściami a ryzykiem. Badania było w pełni uzasadnione naukowo, przynosząc potencjalne korzyści, które przeważają nad ryzykiem dla uczestników.
 - Uczestnicy zostali poinformowani, że ich udział jest dobrowolny i mogą zrezygnować z badania w dowolnym momencie bez konieczności podawania przyczyny.
 - Zostały wykorzystane takie procedury badawcze, które w mojej opinii były najmniej inwazyjne.
- Zasada sprawiedliwości:
 - Dobór uczestników do badań był sprawiedliwy i oparty na kryteriach naukowych, a nie na uprzedzeniach czy łatwości dostępu. Unikano sytuacji, w której skazani są nadmiernie obciążani kosztem korzyści przynoszonych badaniom.
- Zasada poufności i anonimowości:
 - Wszystkie informacje przekazane przez uczestników pozostały poufne i zostały wykorzystane wyłącznie do celów badania, chyba że uczestnik wyraził zgodę na ich publikację.
 - Prywatność uczestników była chroniona poprzez rygorystyczne procedury zarządzania danymi oraz usuwanie wszystkich informacji umożliwiających identyfikację na etapie raportowania.
- Wymogi formalne i proceduralne:
 - Badania było konsultowane z ekspertami.
 - Jestem gotowa poddać mój Projekt badawczy niezależnej ocenie przez komisję etyczną, która sprawdza zarówno jego wartość naukową, jak i zgodność z zasadami etycznymi.
 - Po zakończeniu badania przeprowadzono tzw. „sesję wyjaśniającą” (*debriefing*), podczas której dokładnie opisywałam i wyjaśniałam uczestnikom wszystkie zastosowane procedury (PAN, 2025; Grabski i in., 2004).

ROZDZIAŁ VI.

ANALIZA I PREZENTACJA WYNIKÓW W BADANIACH WŁASNYCH

Jednym z najstarszych środków oddziaływania na osadzonych w czasie wykonywania kary pozbawienia wolności, od czasów nowożytnego więziennictwa, jest praca. Dla osób pozbawionych wolności, które wcześniej nie pracowały albo pracowały tylko dorywczo, zdecydowanie trudniej znaleźć pracę. Praca jest resocjalizująca jedynie wtedy, gdy prowadzi u więźnia do pożądanych zmian. Chodzi o to, aby praca nie była tylko obowiązkiem, ale również sposobem na rozwój umiejętności, kształtowanie pozytywnych nawyków i przygotowanie do życia po opuszczeniu ZK (SW, 2025b).

Wartość pracy to stabilne, dobrze płatne zajęcie, gwarantujące w głównej mierze zaspokojenie potrzeb ekonomicznych, ale też zapewniające przewidywalną ścieżkę kariery, opartą na wolności, samorealizacji, kreatywności (SW, 2025b).

Idea resocjalizacji poprzez pracę jest wyrazem postępu i rozwoju myśli pedagogicznej, psychologii, prawa, kryminalistyki i socjologii. W instytucjach realizujących zasady wychowania resocjalizującego dąży się do dokonania zmiany skazanego i przygotowania go do wartościowego i pełnego życia w społeczeństwie (Okoń, 2017: 108).

Skuteczność pracy w procesie resocjalizacji stanowi istotne ogniwo systemu profilaktyki, opieki, wychowania i terapii poprzez pracę osób niedostosowanych społecznie. Aktualnie w Polsce występuje kilka organizacyjnych odmian oddziaływań resocjalizacyjnych poprzez pracę: resocjalizacja poprzez pracę w warunkach zróżnicowanych struktur zakładów poprawczych, resocjalizacja poprzez pracę w warunkach kurateli sądowej, resocjalizacja poprzez pracę w warunkach ośrodków wychowawczych oraz resocjalizacja poprzez pracę w warunkach krótkoterminowych o charakterze interwencyjno-diagnostycznym (Konopczyński, 2009c: 80-106; Mydlowska, 2023: 152 i n.).

W dysertacji podjęto próbę poznania opinii młodocianych skazanych oraz ich wychowawców o wykonywanej pracy osadzonych, jako czynnika resocjalizacji, umożliwiającego perspektywę wychowawczego sukcesu badanych w polskim systemie penitencjarnym. Nie chodzi jedynie o kwestię pracy zarobkowej, której poświęca się współcześnie coraz więcej uwagi zarówno

w obszarze funkcjonowania procesu resocjalizacji skazanych, jak i empirycznych badań naukowych. Pracę rozumie się jako aktywność człowieka, poprzez którą wyraża się jego zdolność do przekształcania świata przy jednoczesnej umiejętności samodoskonalenia (Jeziorański, 2021: 177-190). Według Agnieszki Lewickiej-Zelant „Praca i możliwość jej wykonywania jest jednym z podstawowych praw człowieka. Pozwala na samorozwój, samodoskonalenie i zdobywanie doświadczenia. Umożliwia rozwijanie kompetencji osobistych i społecznych, w tym zawodowych [...]” (Lewicka-Zelent, Pytka, 2023: 135).

6.1. Charakterystyka badanej zbiorowości

Badaniem została objęta grupa 128 młodocianych skazanych. Odrzucono 1 ankietę, które nie spełniała przyjętych założeń. Pozostawiono 127. ankiet, w tym 7. z 10-20% „brakiem odpowiedzi”.

Ponadto do badań były wykorzystane opinie 10 wychowawców, zajmujących się na co dzień wychowywaniem młodocianych skazanych oraz 10 młodocianych skazanych.

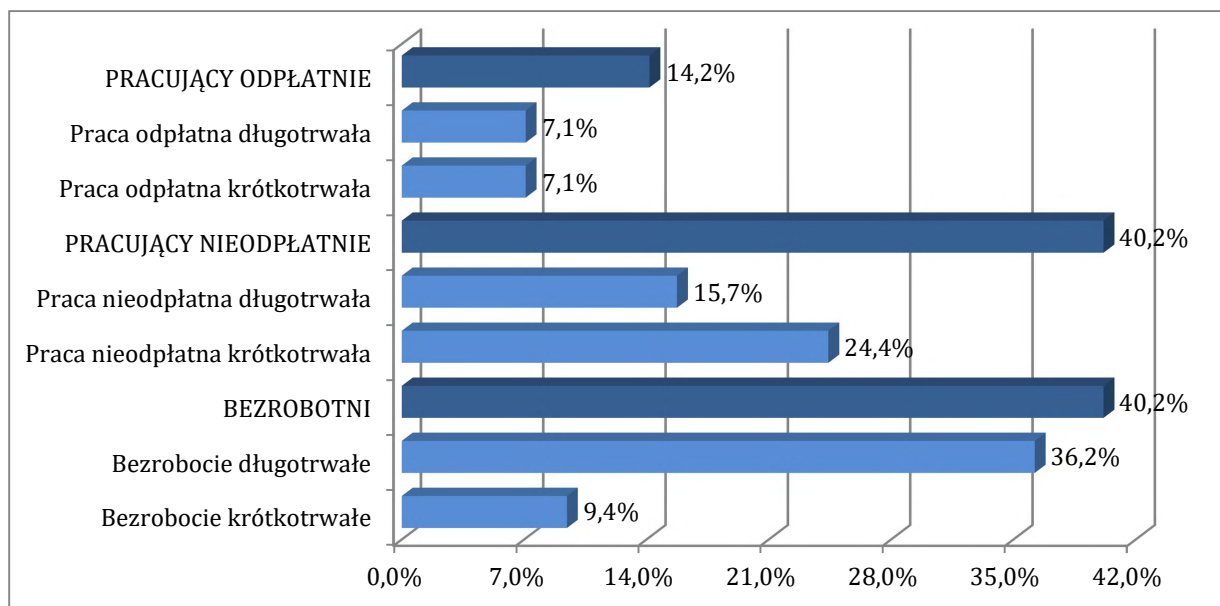
Charakterystykę badanej zbiorowości (badanie zasadnicze 127 ankiet) przedstawia tab. 2 i szereg kolejnych rysunków.

Tab. 2 i rys. 15 przedstawia podstawowy podział badanych (27).

Badani (respondenci) – pracujący (odpłatnie i nieodpłatnie) długotrwale to osoby, które przepracowały w ZK większość czasu, a krótkotrwale to badani, którzy wcześniej nie pracowali. Niepracujący długotrwale to osoby, które nigdy w ZK nie pracowały, a krótkotrwale to osoby, które wcześniej pracowały.

W badaniu uczestniczyło 127 młodocianych skazanych mężczyzn, w tym po N=9 osób (po 7,1%) posiadających w ZK pracę odpłatną długotrwale i krótkotrwale. Wykonujących pracę nieodpłatną długotrwale posiadało N=20 osób (15,7%), a pracę nieodpłatną krótkotrwale N=31 badanych (24,4%). W populacji badanych występowali także nieposiadający pracy (bezrobotni) długotrwale N=46 badanych (36,2%) i krótkotrwale N=12 badanych (9,4%). Ogólnie N=18 (14,2%) posiadało pracę stałą, N=51 (41,2%) posiadało pracę nieodpłatną, a N=58 (45,7%) nie posiadało pracy.

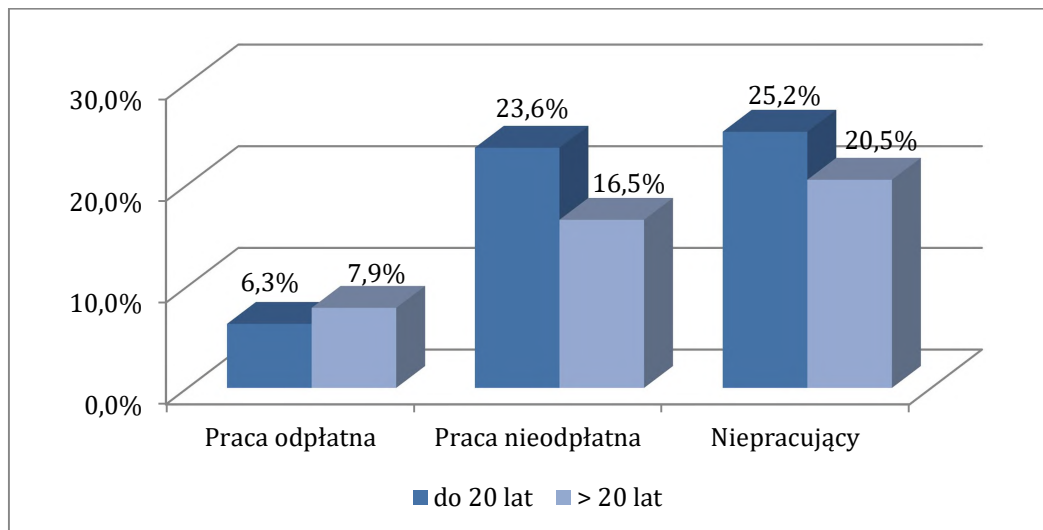
Rys. 15. Badani ogółem ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Jedną ze zmiennych niezależnych jest wiek badanych (tab. 2 i rys. 16).

Rys. 16. Wiek badanych ($p < 0,01$)

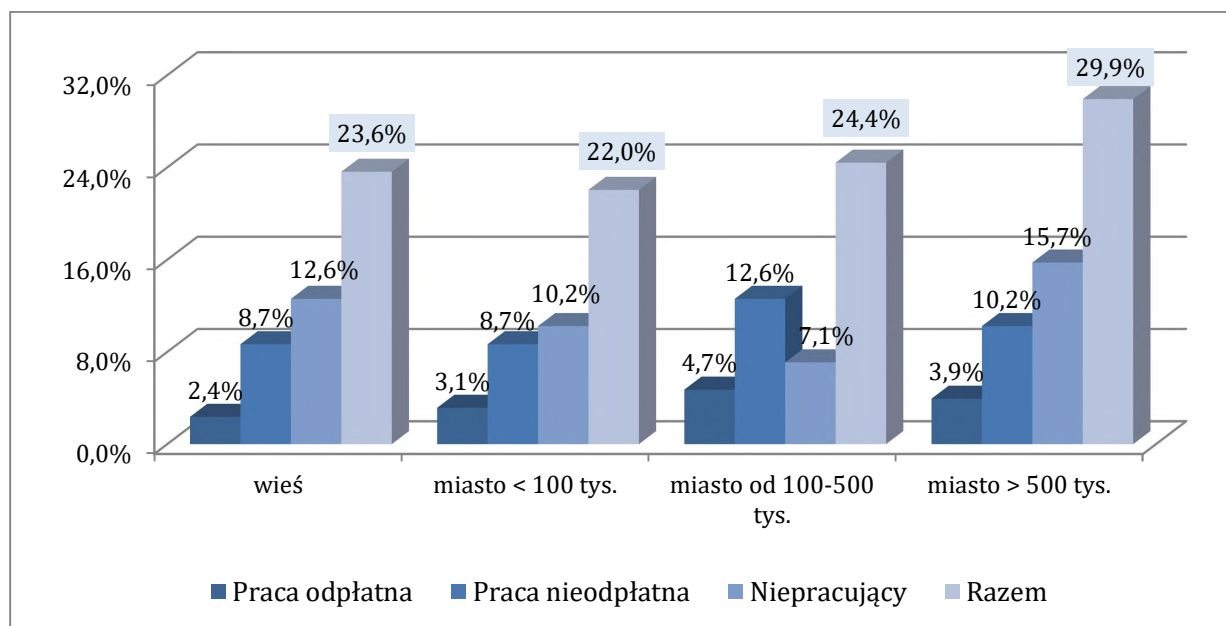
Źródło: opracowanie własne.

Badani posiadający pracę nieodpłatną i niepracujący w nieco większym stopniu reprezentowali skazanych do 20 lat (odpowiednio 23,6% i 20,5%), natomiast pracę odpłatną nieco więcej wykonuje skazanych w wieku ponad 20 lat. Prawdliwość ta jest ze wszech miar uzasadniona.

W charakterystyce badanej zbiorowości uwzględniono również miejsce zamieszkania respondentów. Poczynione założenia badawcze (kwotowy dobór grupy) pozwoliły na udział osób reprezentujących różne środowiska: wiejskie, małomiasteczkowe i środowisko wielkomiejskie. Pod względem wielkości miejsca zamieszkania najliczniejszą grupę stanowili mieszkańcy miast powyżej 500 tysięcy mieszkańców (N=38; 29,9%). Pozostałe wartości kształtują się na podobnym poziomie, w granicach 22,0%-24,4%. Taki rozkład udziału badanych reprezentujących wspomniane środowiska jest korzystny, gdyż w licznych badaniach postaw społecznych zauważa się korelację wielkości środowiska lokalnego z określonymi postawami społecznymi. Z uwagi na podjęte kwestie młodocianych skazanych wielkość środowiska zamieszkania respondentów może okazać się szczególnie istotna.

Szczegółowe informacje dotyczące miejsca zamieszkania badanych przedstawia w tab. 2 i na rys. 17.

Rys. 17. Miejsce zamieszkania respondentów ($p < 0,01$)

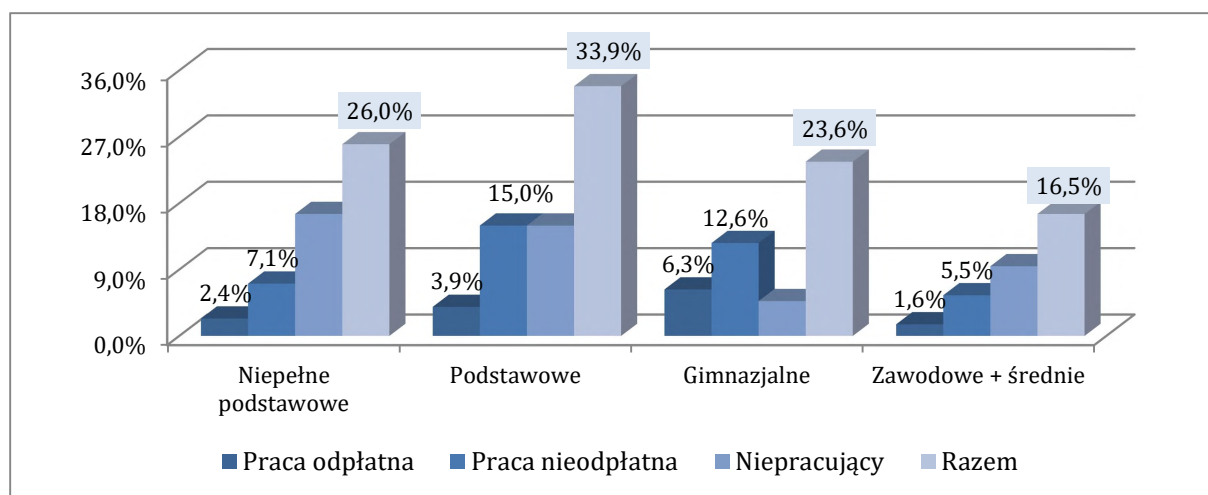
Źródło: opracowanie własne.

Kolejną cechą charakteryzującą badaną zbiorowość jest poziom uzyskanego przez respondentów wykształcenia. Można przypuszczać, że status edukacyjny młodocianych skazanych może znacząco wpływać na kształtowanie się określonej postawy, gdyż jak przekonujemy się analizując definicje i komponenty postawy, wiedza o przedmiocie jest jej znaczącym elementem (tab. 2, rys. 18).

W badaniu dominuje wykształcenie podstawowe (w tym niepełne) – w sumie 59,8%, z czego podstawowe 33,9%, niepełne podstawowe 26,0%. Ponadto co czwarty badany charakteryzował się wykształceniem gimnazjalnym 23,6%, a co szósty wykształceniem zawodowym i średnim – 16,5%.

Wysoki odsetek osób z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym wskazuje na palącą potrzebę stworzenia możliwości do podnoszenia poziomu wykształcenia skazanych, co zwiększy ich szanse na rynku pracy.

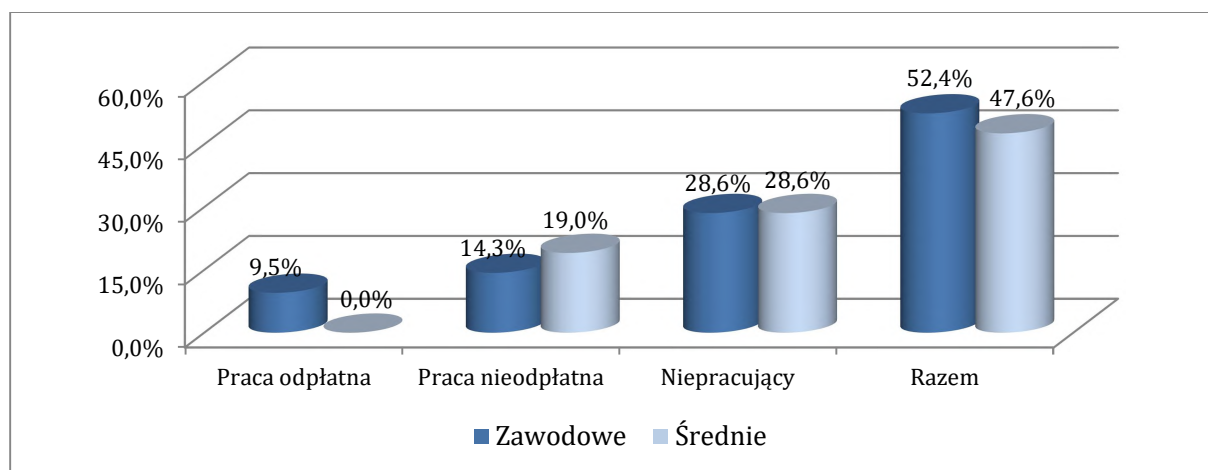
Rys. 18. Wykształcenie osób badanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

W związku z młodym wiekiem badanych struktura wykształcenia bardzo się spłaszcza z dominacją jednego elementu. Po przeprowadzeniu badania do celów badawczych połączono wykształcenie: zawodowe i średnie. Z szczegółowego badania wynika, iż wyniki obydwu wskaźników nie różnią się za bardzo – tab. 2, rys. 19.

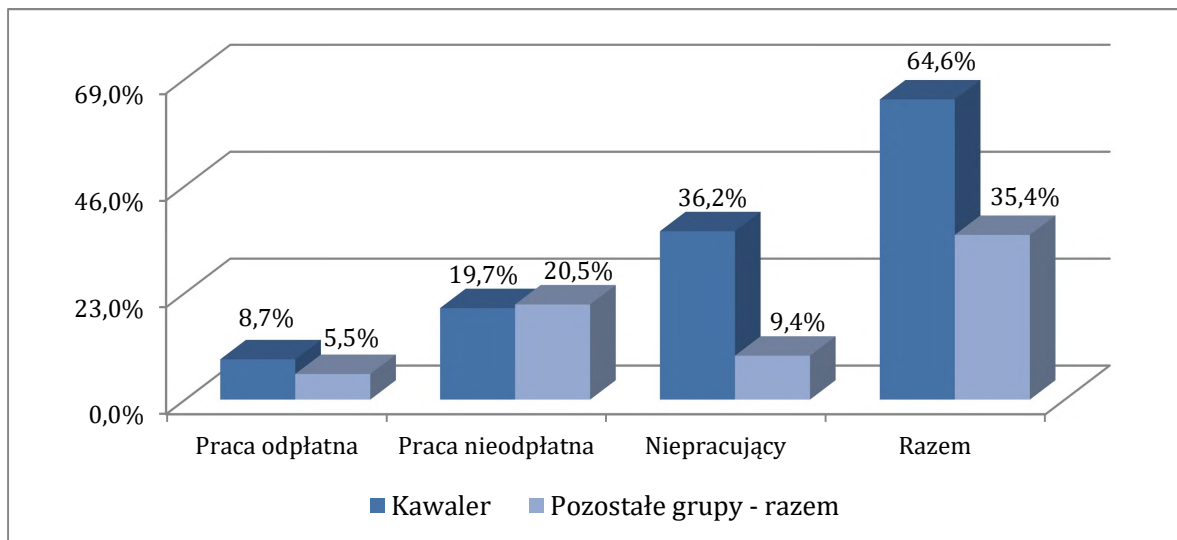
Rys. 19. Wykształcenie zawodowe i średnie respondentów ($p < 0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

Kolejną cechą charakteryzującą badaną zbiorowość jest stan cywilny respondentów. W związku z młodym wiekiem badanych większość ($\frac{2}{3}$) badanych to kawalerowie – pozostałych połączono w jedną pozycję. Szczegółowo przedstawia tab. 2 i rys. 20. Główna różnica uwidoczniła się w niepracujących (kawalerowie N=46 do pozostali N=12). Z tego można założyć, że kawalerowie mniej są interesowani pracą, aniżeli żonaci, w związku, czy też rozwiedzeni. Posiadanie rodziny zobowiązuje.

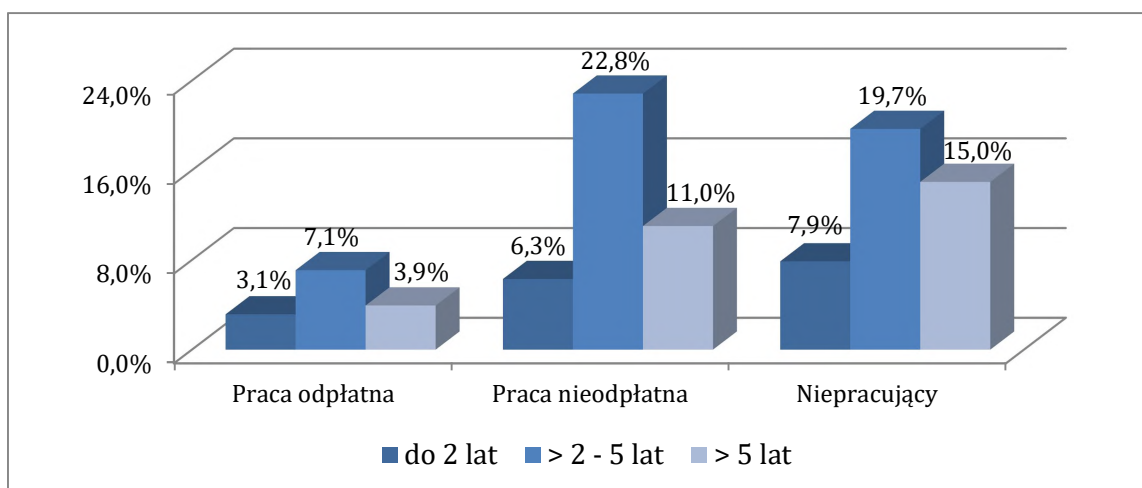
Rys. 20. Stan cywilny badanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Kolejną cechą charakteryzującą badaną zbiorowość z zakresu przebiegu kary jest długość ostatniej kary respondentów. Długość kary podzielono na 3 okresy: do 2 lat (najlżejsze), >2-5 lat (średnie) i >5 lat (najcięższe) – tab. 2, rys. 21. Z analizy tej wynika, że najwięcej badanych posiadało średnią wielkość kar (>2-5 lat) – 49,6%, z kolei kar najcięższych (>5 lat) – 29,9% i w końcu najlżejszych (do 2 lat) – 17,3%. 4. osoby nie odpowiedziały.

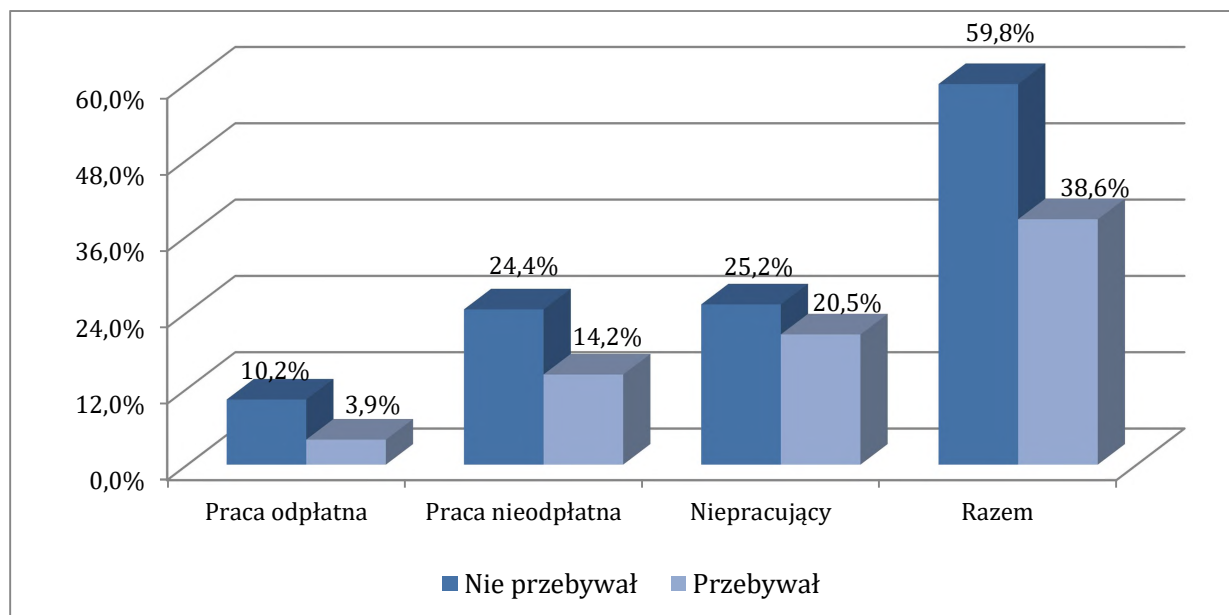
Rys. 21. Podział badanych wg wysokości ostatniej kary ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Kolejną cechą charakteryzującą badanych jest określenie osób badanych przebywających w ośrodkach wychowawczo-resocjalizacyjnych przed skazaniem, tj.: w domu dziecka, w pogotowiu opiekuńczym, w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, w zakładzie poprawczym) – tab. 2, rys. 22.

Rys. 22. Pobyt w ośrodkach wychowawczo-resocjalizacyjnych przed skazaniem ($p < 0,025$)

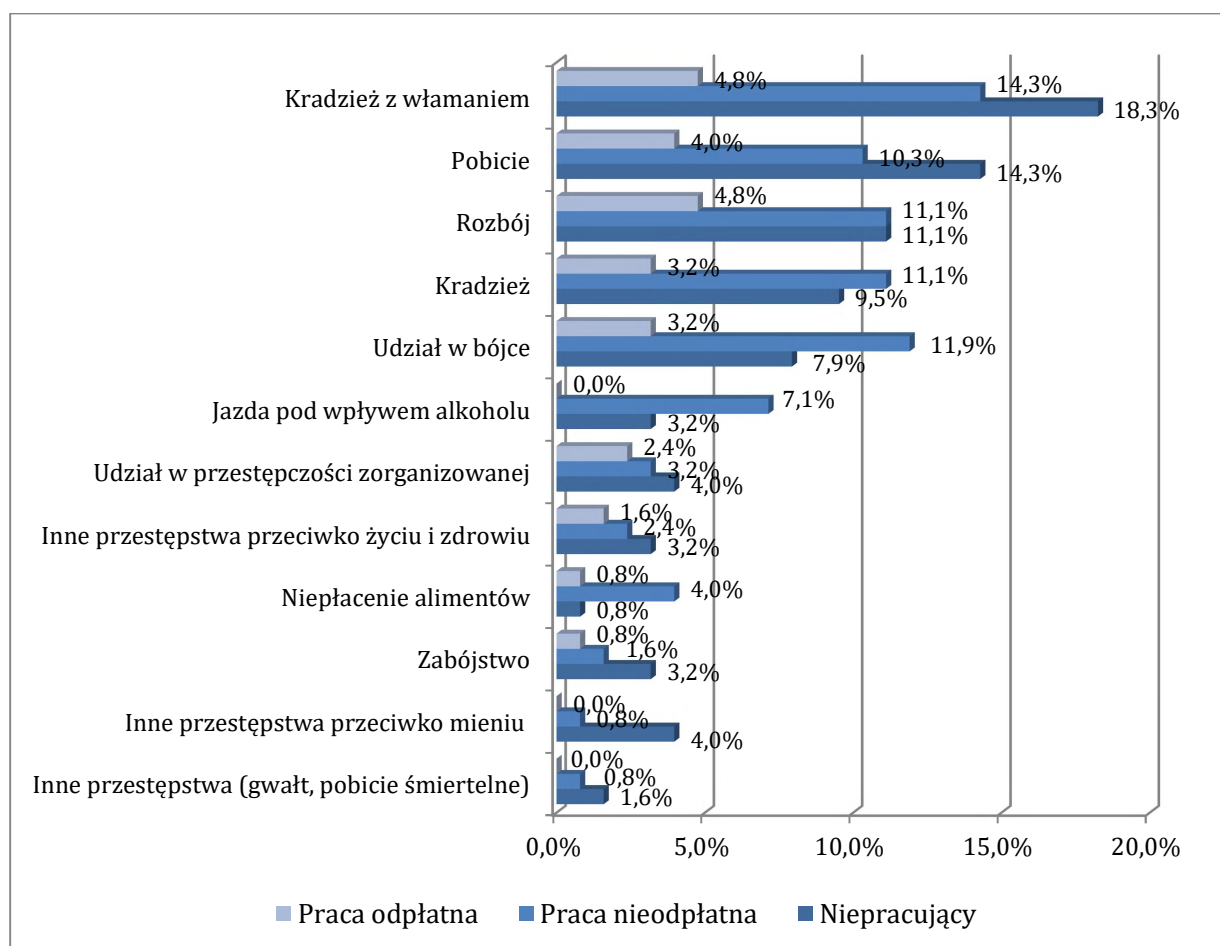
Źródło: opracowanie własne.

Z powyższego badania wynika, iż 38,6% badanych przebywało przed skazaniem w różnych ośrodkach wychowawczo-resocjalizacyjnych. Ponadto 4. badanych przebywało w 2-3 takich placówkach. Z tego wynika, że dla prawie 40% badanych

ośrodki takie stają się przedsiönkiem więzienia, a próby resocjalizacji nieletniego skazane zostały na niepowodzenie (Opóra, 2013). W procesie wychowawczym należy oddziaływać na człowieka tak, by on sam z własnego przekonania dokonywał właściwych wyborów moralnych (Bałandynowicz, 2022: 40), ale z pewnością nie zawsze się to udaje.

Bardzo ciekawym, będącym swoistym novum w zakresie badań naukowych jest cecha charakteryzująca „rodzaj popełnionego przestępstwa”. Kolejnych przestępstw udział już jest znacznie mniejszy. Szczegóły przedstawia tab. 2 i rys. 23.

Rys. 23. Rodzaj popełnionego przestępstwa przez respondentów ($p < 0,005$)

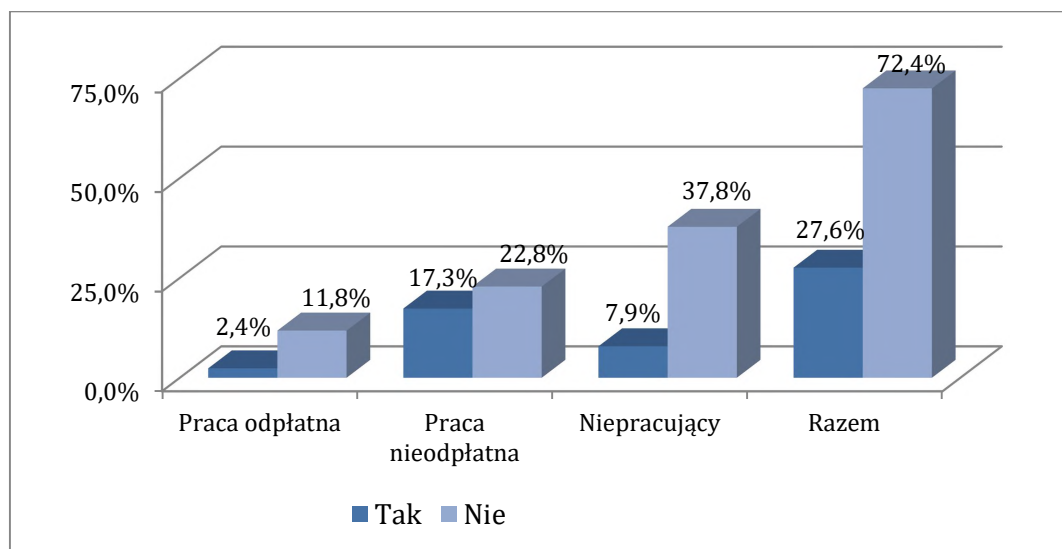

Źródło: opracowanie własne.

W sumie na 126 (1. brak danych) ankiet zostało wskazane 233 przestępstwa, za które młodociani skazani przebywają w więzieniu. Najwięcej badanych ($N=47$; 37,3% badanych) posiadało zarzut „Kradzież z włamaniem”, z kolei „Pobicie” ($N=36$, tj. 28,6% badanych), „Rozbój” ($N=34$, tj. 27,0% badanych); „Kradzież” ($N=30$, tj. 23,8%), „Udział w bójce” ($N=29$, tj. 23,0%).

Kolejną ważną cechą charakteryzującą badaną zbiorowość jest „*Wpływ terapii na życie i rozwój młodocianych skazanych*”, na poglądy związane z resocjalizacją, na znaczenie pracy itp. – tab. 2, rys. 24. Przestępcze zachowanie jednostki, w tym młodocianych, może być bezpośrednio powiązane z problemem podstawowym, takim jak zaburzenia związane z używaniem narkotyków lub nadużywanie alkoholu. Terapia jest działaniem pomocowym, ukierunkowanym na usuwanie przyczyn i objawów trudności. Jakość tychże działań oraz ich racjonalizacja w dużej mierze uwarunkowane są dostrzeganiem i uznaniem zróżnicowanych potrzeb młodego człowieka, niezależnie od jego funkcjonalnej (nie)sprawności. To znaczy, że każdemu młodemu człowiekowi należy stworzyć możliwości wszechstronnego rozwoju „na miarę”, czyli wzmacniania tego, co funkcjonalnie prawidłowe, i korygowania tego, co zaburzone, oraz kompensowania nieprawidłowości, będących skutkiem uszkodzeń lub deficytów rozwojowych (Skibska, 2020: 11-30).

Rys. 24. Uczestnictwo badanych w terapii ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

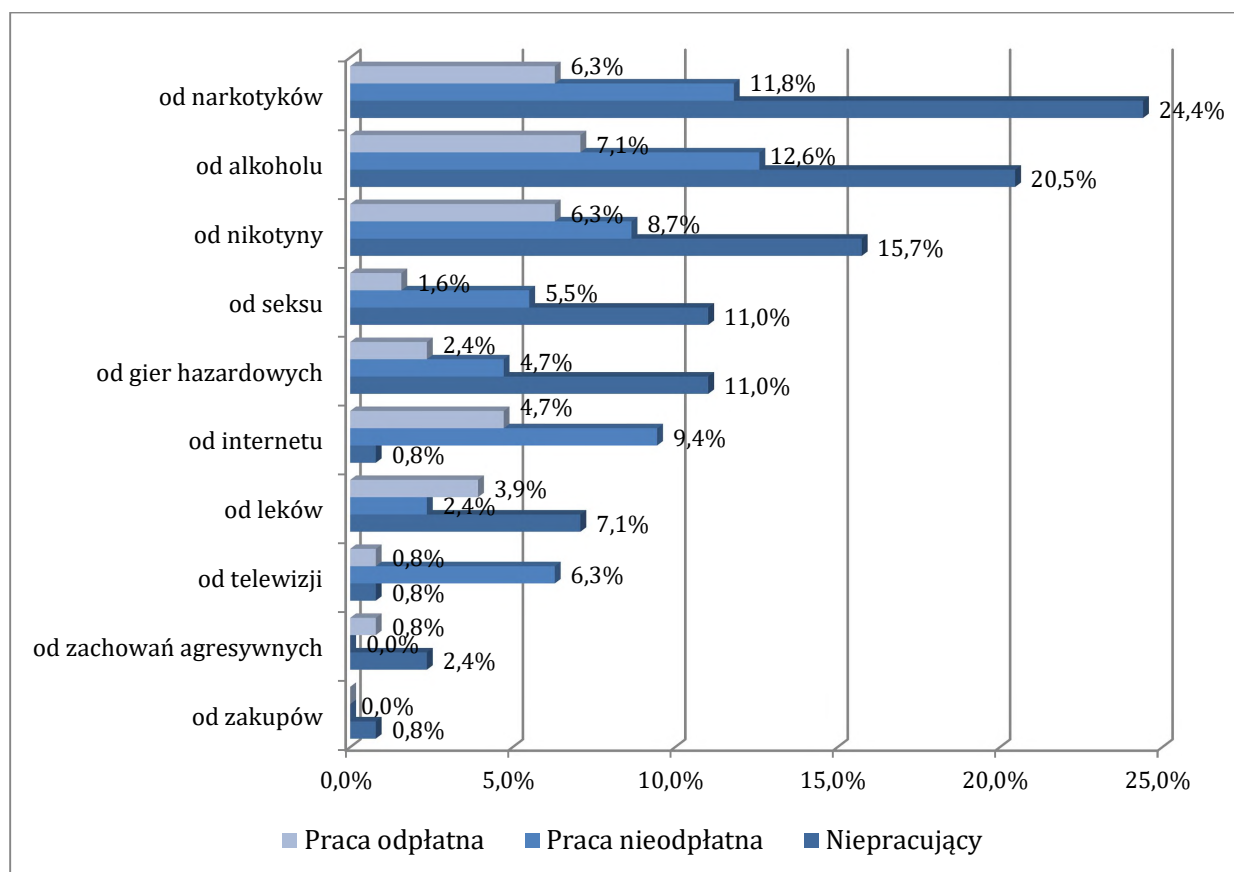
Według Beaty Mydlowskiej „należy zwrócić większą uwagę na strukturę działań w całym procesie resocjalizacyjnym, prowadzących do zatrudnienia osadzonych. Struktura ta powinna obejmować kolejno: terapie przeciwdziałające uzależnieniom i skłonnością do agresji i przemocy oraz w zależności od potrzeby, uzupełnienie braków w wykształceniu osadzonych, a następnie dopiero zatrudnienie (są to podstawowe elementy modelu organizacji pracy osadzonych). Odwrócenie tej kolejności sprawia, że skazani preferują dowolne zatrudnienie a marginalizują potrzebę pracy nad sobą

i swoimi deficytami. W efekcie praca nie pełni funkcji resocjalizacyjnych” (Mydlowska, 2023: 422-423).

Z powyższej analizy wynika, iż 27,6% badanych uczestniczyło w różnych terapiach: alkoholowej, narkotykowej, przeciw agresji itp. Należy pamiętać cytując Ewę Wysocką, iż „[...] najważniejsze w procesie terapeutycznym staje się prawidłowe rozpoznanie (diagnoza), którego efekty pozwalają lub choćby pomagają w rozstrzygnięciu wskazanych powyżej problemów, wstępnie organizując działania wspierające rozwój młodego pokolenia” (Wysocka, 2020: 31).

Badani wskazali średnio 1,9 uzależnienia na jedną osobę. W sumie najwięcej uzależnionych wskazano od narkotyków – 42,5% badanych, od alkoholu – 42,2%, od nikotyny – 30,7%, od seksu i gier hazardowych – po 18,1%, od Internetu – 15,0%, od leków – 13,4%, od telewizji – 7,9%, a najmniej od zachowań agresywnych – 3,1% i od zakupów – 0,8%. Szczegóły przedstawia rys. 25.

Rys. 25. Uzależnienia badanych ($p < 0,005$)

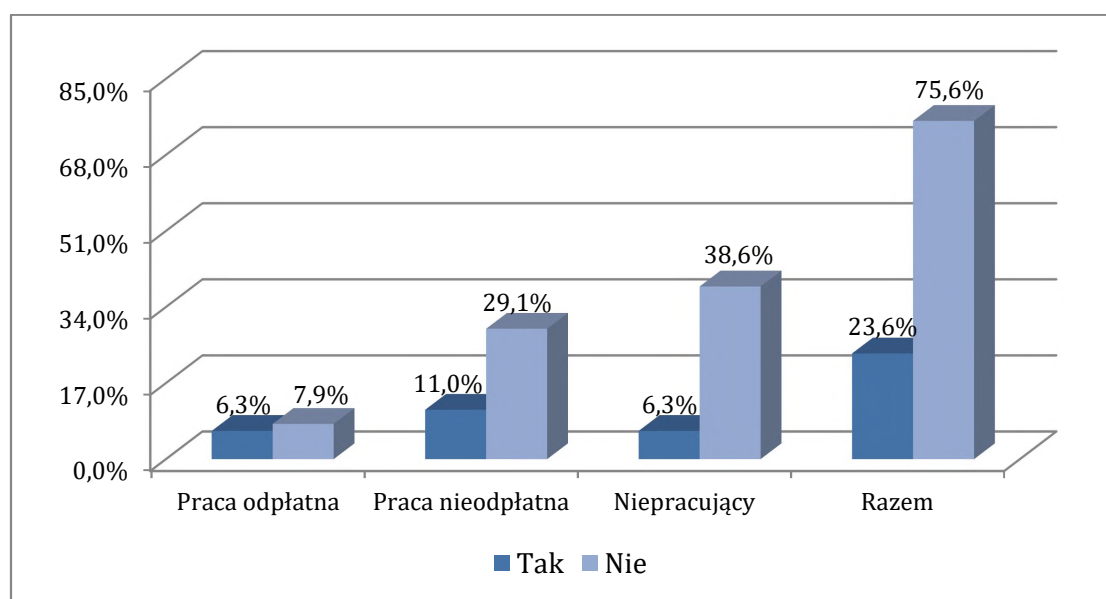

Źródło: opracowanie własne.

6.2. Badanie możliwości spłaty świadczeń alimentacyjnych

Ważną cechą charakteryzującą badaną grupę w kontekście pracy jest: obowiązek alimentacyjny skazanego (35, 36). W celu weryfikacji odpowiedzi na 1. pytanie badawcze dotyczące możliwości spłaty świadczeń alimentacyjnych, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną – tab. 2, rys. 26.

Rys. 26. Odpowiedzialność alimentacyjna badanych i możliwości realizacji przedmiotowych zobowiązań

Źródło: opracowanie własne.

Zgodnie z przepisami Kodeksu karnego wykonawczego, pracę zapewnia się przede wszystkim skazanym zobowiązanym do świadczeń alimentacyjnych, a także mającym szczególnie trudną sytuację materialną, osobistą lub rodzinną. Oznacza to, że w pierwszej kolejności, przy rozdzielaniu możliwości zatrudnienia, uwzględnia się potrzeby osób, które mają obowiązek płacenia alimentów oraz tych, którzy z różnych powodów znajdują się w trudnej sytuacji życiowej (k.k.w., 1997: art. 122. § 2).

W praktyce oznacza to, że skazani, którzy mają dzieci na utrzymaniu lub znajdują się w innej trudnej sytuacji materialnej, np. brak środków do życia, brak dachu nad głową, czy trudna sytuacja rodzinna, mają pierwszeństwo w dostępie do możliwości zatrudnienia w zakładach karnych.

Obowiązek alimentacyjny skazanego, mimo osadzenia w zakładzie karnym, nie wygasa automatycznie. Skazany nadal jest zobowiązany do płacenia alimentów na rzecz osoby uprawnionej, np. dziecka. Jeżeli skazany ma dochody z pracy w zakładzie karnym,

to z nich mogą być potrącane alimenty. W przypadku braku dochodów lub niewystarczających środków, skazany może wnioskować o obniżenie alimentów, jeśli jego sytuacja finansowa uległa pogorszeniu.

Badanie to powinno dać odpowiedź na pytanie badawcze: *Jak dalece otrzymywanie pracy odpłatnej przez młodocianych skazanych jest powiązane z potrzebą spłaty zobowiązań?*

Zgodnie z oświadczeniem badanych N=30 (23,6%) posiada płatności alimentacyjne, z tego N=7 odbywa karę za niepłacenie alimentów. Niezwykle poważnym jest to, że jedynie co czwarty (N=8, tj. 6,3%) posiada pracę odpłatną, a tylko N=1 (!!!) odbywający z tego tytułu karę. W tej kwestii Służba Więzienna ma wiele do poprawy.

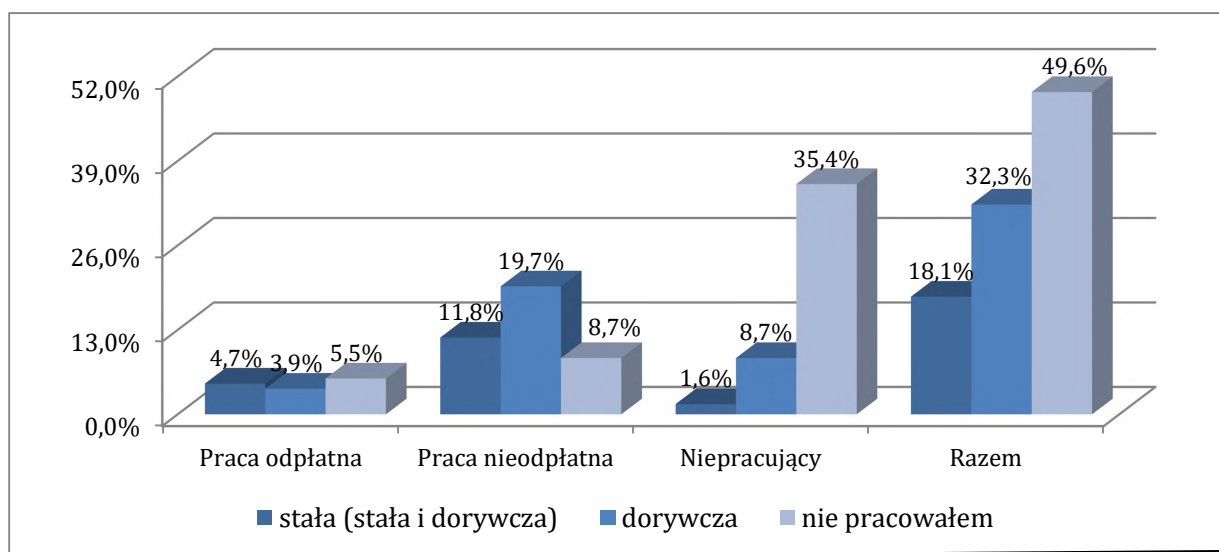
6.3. Korelacja charakteru wykonywanej przeszłej i terażniejszej pracy

Osoby przebywające w zakładach karnych stanowią grupę dosyć zróżnicowaną pod względem socjodemograficznym. Są to skazani w różnym wieku, wywodzący się ze zróżnicowanych środowisk społecznych, posiadają różne wykształcenie oraz kwalifikacje i doświadczenia związane z pracą zawodową. Wśród respondentów znalazły się więc także osoby aktywne zawodowo, pracujące przed skazaniem oraz takie, które nigdy nie pracowały lub po raz pierwszy zaczęły pracować dopiero w zakładzie karnym.

Respondentów zapytano „*Charakter Twojej pracy przed osadzeniem*” (23). Szczegóły przedstawia – tab. 3 i rys. 27.

Mimo stosunkowo niskiego poziomu wykształcenia respondentów (patrz tab. 2, rys. 18 i 19) połowa badanych (50,4%) z nich pracowało przed skazaniem, z czego niestety znacząca większość (32,3%) tylko dorywczo. Stałą pracę posiadała ok. $\frac{1}{5}$ badanych (18,1%), z czego połowa (7,9%) to osoby z wykształceniem zawodowym i średnim, uzyskując tym samym przygotowanie, ułatwiające podjęcie pracy.

Rys. 27. Charakter pracy badanych przed skazaniem ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Relacja pomiędzy charakterem pracy przed skazaniem i w zakładzie karnym

W celu weryfikacji odpowiedzi na 2. pytanie badawcze dotyczące identyfikacji związku (powiązania) pomiędzy charakterem pracy badanego przed skazaniem (23) i w czasie odbywania kary pozbawienia wolności w zakładzie karnym – przeprowadzono analizę statystyczną – tab. 3, rys. 28.

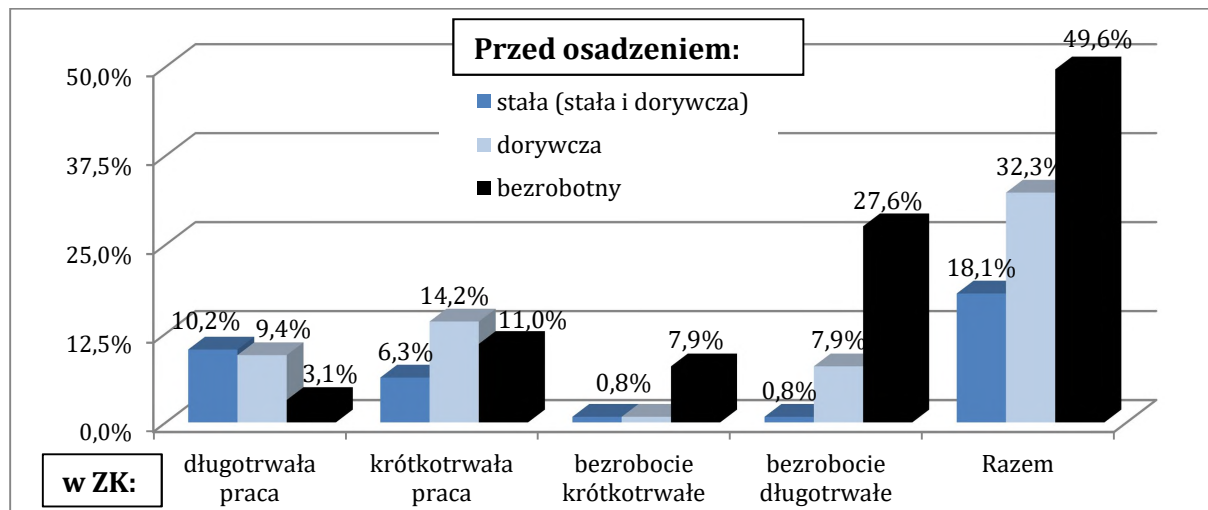
Z przeprowadzonej analizy można wywnioskować, iż osoby posiadające pracę stałą przed skazaniem (N=23, tj. 18,1% badanych) w większości pracowali w ZK praktycznie bez przerw (N=13; 10,2%), w ¼ pracowali krótkotrwale (N=8, tj. 6,3%). Jedynie po N=1, tj. 0,8% zanotowali oni w czasie badania bezrobocie krótkotrwale i długotrwale.

Respondenci pracujący tylko dorywczo przed skazaniem (N=41 – 32,3%) w czasie badania wykazali: N=12, tj. 9,4% pracę długotrwale, N=18, tj. 14,2% pracę krótkotrwale, N=1, tj. 0,8% bezrobocie krótkotrwale i N=10, tj. 7,9% bezrobocie długotrwale. Oznacza to, że dla osób chcących pracować w większości nie jest ważne gdzie. Nawet pracujący na wolności w formie „dorywczej” wykazują w większości chęć do pracy, nie zawsze stałej, ale jednak.

Połowa badanych tzw. „niepracujących” przed skazaniem (N=63; 49,6%) zaledwie N=4, tj. 3,1% pracowali w ZK w formie długotrwałej, N=14, tj. 11,0%

pracowało w formie krótkotrwałej, N=10, 7,9% pracowało wcześniej, ale zaprzestało i w końcu N=35, tj. aż więcej niż co czwarty badany tj. 27,6% nie interesowało się pracą.

Rys. 28. Relacja pomiędzy charakterem pracy przed skazaniem a charakterem pracy w zakładzie karnym ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Wydaje się, iż wykonany przed skazaniem zawód powinien w pewnym stopniu wpływać na rodzaj pracy oferowanej skazanemu w więzieniu, ale nie powinien być decydującym kryterium. Z założenia priorytetem jest zapewnienie skazanym możliwości pracy, a niekoniecznie zgodnej z ich wcześniejszym doświadczeniem zawodowym. Ważniejsze jest dostosowanie pracy do predyspozycji i umiejętności skazanego, a także do potrzeb zakładu karnego i możliwości zatrudnienia.

6.4. Prezentowane wartości badanych

Uznając, że praca posiada charakter relatywny i historyczny, warto poddać refleksji przykładowe interpretacje tego pojęcia w kontekście różnych aspektów, kładących akcent zarówno na trud, produkowanie, zaspokajanie potrzeb itp., jak i tworzenie porządku na świecie czy różnych form realizowania duchowych dążeń człowieka (patrz rozdz. 1). Człowiek rozwija się całe życie. Zmienia poglądy, modyfikuje hierarchię swoich norm i wartości, wyznacza nowe cele, podejmuje wyzwania i doświadcza zmiennych sytuacji. Miejsce wartości w hierarchii wyznacza się przez ustalenie wzajemnej relacji podrzędności i nadrzędności (Mydłowska, 2023: 303).

W celu weryfikacji odpowiedzi na 3. pytanie badawcze dotyczące umiejscowienia pracy w systemie wartości osób pozbawionych wolności, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną.

Poznanie hierarchii wartości młodocianych skazanych posiada wielorakie znaczenie. Umożliwia przede wszystkim lepszą orientację w ich stanie świadomości. Pozwala zatem lepiej zrozumieć ich cele i dążenia. Ułatwia zrozumienie potrzeb życiowych, a także analizę ich postaw. W wymiarze *stricte* ekonomicznym wiedza o wartościach odczuwanych i uznawanych przez młodego człowieka jest niezbędnym, podstawowym składnikiem racjonalnego planowania pracy wychowawczej, oceny jego przebiegu oraz bilansowania efektów. Służy także przewidywaniu dalszych dążeń i zachowań młodocianych skazanych, co posiada niebagatelne znaczenie dla prognozowania ich rozwoju społecznego (Szymański, 2006: 47).

Według Mirosława J. Szymańskiego „system wartości wyznacza kierunki dążeń życiowych jednostek i grup społecznych, w tym także kierunki podejmowanych i realizowanych dróg edukacyjnych. Badania systemu wartości mają wielorakie aspekty teoretyczne i mogą służyć rozmaitym celom praktycznym” (Szymański, 2006: 21). Graficznie badanie przedstawia rys. 29.

U Mirosława J. Szymańskiego badana młodzież wolnościowa (w skali -2, 0, + 2) najwyżej ceniła na początku XXI w. wartości allocentryczne, tj. bliskie i serdeczne stosunki z rówieśnikami, wspólne zajęcia i przeżycia, wzajemne obdarzania się przyjaźnią i zaufaniem, dzielenie się wiadomościami, udzielanie sobie pomocy i liczenie na wsparcie (Szymański, 2006: 48).

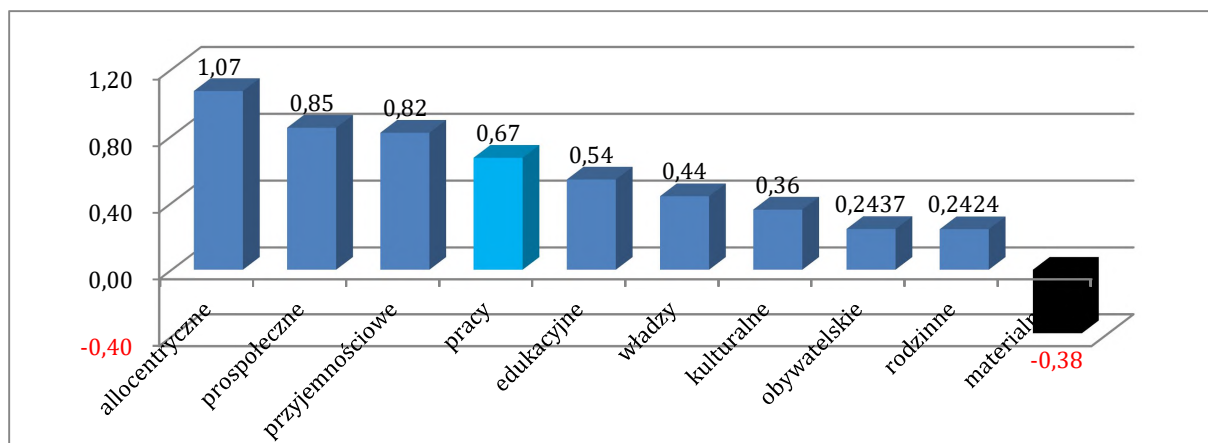
Na drugim miejscu, co należy uznać za zjawisko pozytywne, znalazły się wartości prospołeczne. Dobrze, że młodzież nie ogranicza się tylko do własnych problemów, wykazując zainteresowanie problemami społecznymi oraz działaniami korzystnymi dla obcych ludzi (Szymański, 2006: 48-49).

Wysoka pozycja wartości przyjemnościowych (trzecia w hierarchii) zapewne jest skutkiem liberalizacji wychowania szczególnie po 1989 r. Młodzież wie (zarówno w mieście jak i na wsi), że warto jest korzystać z „radości życia”.

Wśród ogółu respondentów stosunkowo wysoko cenione są wartości związane z pracą i ze sprawowaniem władzy. Tak wysoka pozycja wartości związanych z pracą oznacza uświadomienie sobie znaczenia pracy w warunkach gospodarki rynkowej, co przekłada się na losy życiowe młodego człowieka. Pozycja wartości związanych z pracą

jest odbiciem demokratycznych przemian w życiu społecznym. Osoby rządzące cieszą się większym prestiżem. Dla wielu sprawowanie władzy przysparza sporo satysfakcji i jest powodem do dumy (Szymański, 2006: 50).

Rys. 29. Hierarchia wartości ogółu badanych uczniów wg Mirosława J. Szymańskiego (N=2090)

Źródło: opracowanie własne za (Szymański, 2006: 49).

Umieszczenie wartości edukacyjnych w połowie hierarchii wartości młodzieży można uznać za pozycję niską, a uzyskane wyniki świadczą, że młodzież szkolna zajmuje wobec edukacji jako wartości postawę pośrednią między całkowitą ambiwalencją a umiarkowaną akceptacją. Zbigniew Kwieciński jest przekonany, iż „społeczeństwo nasze straciło jakby elementarny rozum edukacyjny, to jest zdolność do zadbania o elementarne warunki rozwoju własnych dzieci” (Kwieciński, 1992). Bagatelizowanie edukacji (również przez dorosłych) jest cechą ujemną (Szymański, 2006: 50-51).

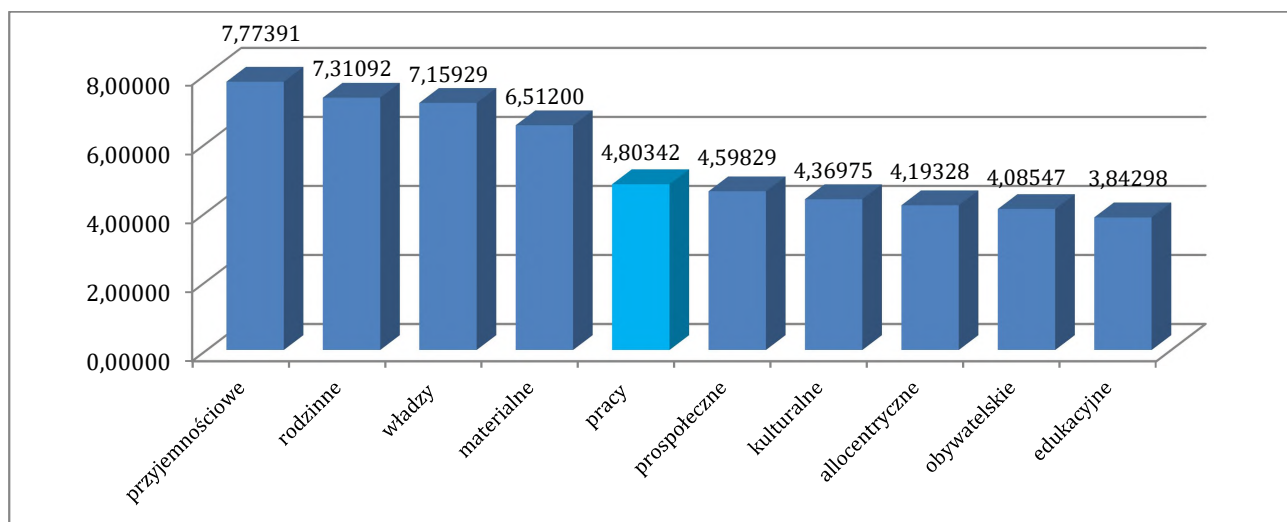
Zaskakująco nisko uplasowały się wartości rodzinne i obywatelskie, będące blisko ambiwalencji. Taki wynik może być przyczyną trwającego kryzysu społecznego, w tym także kryzysu współczesnej rodziny. Może to być też odbiciem słabego systemu edukacji (Szymański, 2006: 51).

Na samym końcu hierarchii wartości znalazły się wg Mirosława J. Szymańskiego wartości materialne. Wartości te są najmniej cenione przez respondentów. Stan taki budzi wątpliwości. Z jednej strony mogłoby cieszyć tych, którzy wcześniej zarzucali młodym ludziom konsumpcyjne podejście do życia, z drugiej zaś strony dążenie w gospodarce rynkowej do sukcesu nie może być traktowane negatywnie, a walorem jest konkurencja, rywalizacja i wynik. Brak poczucia znaczenia wartości materialnych można określać jako symptom słabego przygotowania młodego człowieka do życia społecznego i działalności zawodowej (Szymański, 2006: 51-52).

Zdaniem Mirosława J. Szymańskiego „różnice wyliczonych wskaźników uznania wartości nie są duże, a większość z nich niewiele odbiega od środka skali. Nie można więc mówić o jakiejś bardzo dużej dominacji jednej wartości nad innymi lub też o wyraźnym odrzucaniu jakichś wartości przez badanych”. Zestawienie hierarchii wartości badanych i M. Szymańskiego przedstawia tab. 4.

Pytanie dotyczące wartości (22) jak się okazało miało bardzo duże zainteresowanie, niektórzy badani kilkakrotnie nawet poprawiali, aby hierarchia odzwierciedlała ich autentyczne odczucie. Wyniki są godne uwagi i szerszej analizy. Graficznie hierarchię tą przedstawia tab. 5 i rys. 30.

Rys. 30. Hierarchia wartości (W) ogółu badanych młodocianych skazanych (N=127)

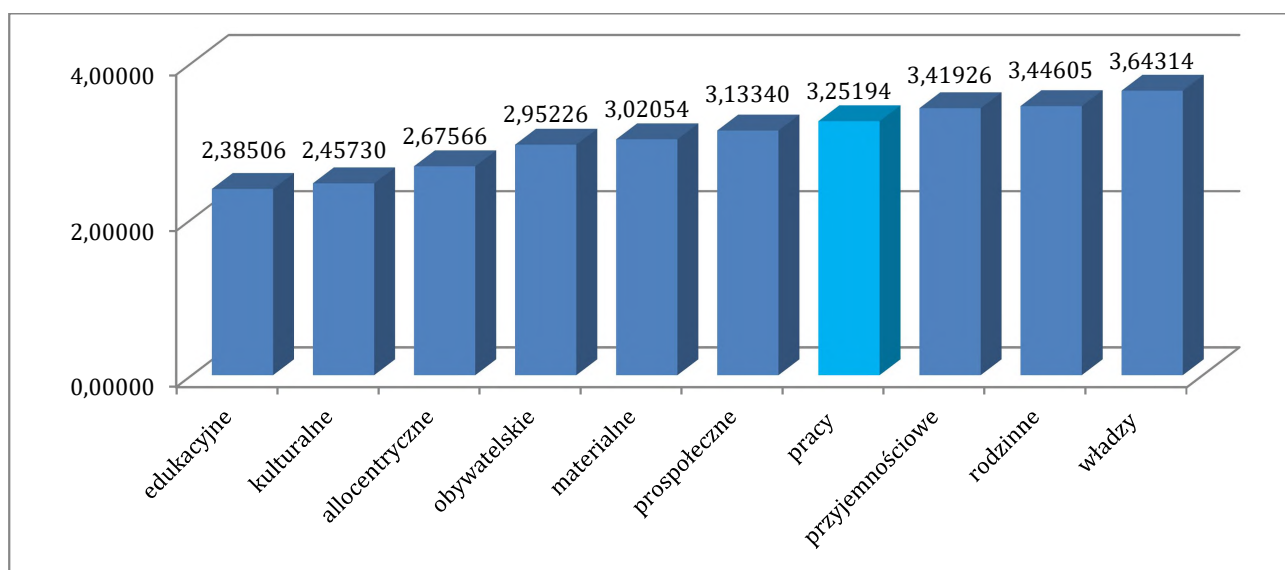
Źródło: opracowanie własne.

Dla pełniejszego zobrazowania odpowiedzi badanych w stosunku do konkretnych wartości zostanie przedstawione odchylenie standardowe – rys. 31. Odchylenie standardowe jest wskaźnikiem poziomu zmienności w zbiorze danych. Wyższe „S” oznacza, że dane są bardziej rozproszone (Babbie, 2019: 444).

Z badania tego wynika, iż najmniejsze rozproszenie zanotowały odpowiedzi dot. wartości edukacyjnych ($S=2,38506$), a największe wartości związane z sprawowaniem władzy ($S=3,64314$).

W hierarchii 4. pierwsze wartości znacznie odbiegają od reszty, wykazując pełną akceptację badanych. Są to wartości przyjemnościowe, rodzinne, związane ze sprawowaniem władzy i materialne.

Rys. 31. Odchylenie standardowe hierarchii wartości ogółu badanych (N=127)

Źródło: opracowanie własne.

Wartości przyjemnościowe obrazujące cele satysfakcji, przyjemności i zabawy uplasowały w badaniach hierarchii wartości młodocianych skazanych (w skali 1 – 10) na pierwszym miejscu ($W=7,77391$; $S=3,41926$), wykazując pełną akceptację.

Małgorzata Jankowska i Justyna Krasoń są zdania, że „dla jednostki uznającej wartości przyjemnościowe za kryterium oceny ważny byłby dodatni znak emocji, jaką w niej dane obiekty wywołają. Wysoko cenione byłyby te obiekty, które pozwalają niwelować stany przykre i uciążliwe, bądź te, które stają się źródłem stanów dodatnich, lecz o niezbyt intensywnym nasileniu. Jednostki ceniące wartości przyjemnościowe mogłyby często wcale nie cenić obiektów, z którymi kontakt dostarcza uczuć zbyt silnych, choćby nawet były to uczucia pozytywne. Działoby się tak, dlatego że w wyobrażeniu tego typu ludzi każde intensywne uczucie albo samo w sobie nosi już możliwość cierpienia, albo też zagraża cierpieniem w przyszłości. Dlatego też w ich oczach cenne byłoby życie łatwe i bezproblemowe; uznaniem cieszyliby się ci ludzie, z którymi kontakt nie przynosi napięć i konfliktów, natomiast dostarcza odprężenia, pozwalając zapomnieć o własnych trudnościach, kłopotach itp.” (Jankowska, Krasoń, 2009: 27).

Dla młodocianych skazanych najważniejszą wartością okazuje się korzystanie z radości życia, tylko ta radość życia przez nich widziana jest dosyć często opacznie, doprowadzając nawet do pozbawienia wolności. Zdecydowana ich większość uważa, że młodzież powinna się przede wszystkim bawić. Dodać należy, iż wartość (S) rozproszenie danych jest w tym badaniu bardzo znaczące.

Bardzo wysoko w hierarchii wartości (na drugim miejscu) badani wskazali **wartości rodzinne** ($W=7,31092$, $S=3,44605$), wykazując dla tej wartości pełną akceptację. Rodzinę, a w niej dobro dzieci, młodzież, podobnie jak starsi, stawia na czele wszystkich wartości i im podporządkowuje tak ważne wartości osobiste jak zdrowie, a kiedy trzeba nawet życie (Dyczewski, 1980: 261-261). Większość ludzi chce być wychowywana w naturalnej oraz kochającej rodzinie, w której będzie miała oparcie w razie swoich niepomyślności lub różnych innych problemów w swoim życiu. Dla młodych ludzi bardzo ważne stają się: akceptacja, miłość, branie pod uwagę ich zdania, empatia, szacunek, wolność, styl komunikacji, czułość, humor, zabawa, odpoczynek, wkład w jakość życia, uznanie, indywidualizm, wdzięczność, życzliwość itp. Niemniej jednak odchylenie standardowe (rozproszenie opinii) jest na 9. miejscu, czyli uznanie wartości i jednocześnie ambiwalencja u wielu. Zdaniem Katarzyny Braun podstawową wartością w rodzinie są „bezpośrednie, czułe i opiekuńcze postawy [...], dostarczanie wzorów opiekuńczych i pomocowych postaw wobec innych” (Braun, 2012: 108). Natomiast według Sabiny L. Zalewskiej we współczesnej rodzinie w Polsce widać wyraźnie malującą się w niej sprzeczność. Sprzeczność ta dotyczy wielu obszarów: celów, dążeń, działań, wartości. Najbardziej niepokojąca sprzeczność, to sprzeczność wartości. Zupełnie inne wartości członkowie rodziny deklarują, a zupełnie inne wprowadzają w życie i wyznają (Zalewska, 2017: 183-198).

Na trzecim miejscu w hierarchii wartości badani umieścili **wartości związane ze sprawowaniem władzy** – $W=7,15929$, przy jednoczesnym największym rozproszeniu $S=3,64314$. Władza wiąże się ze statusem społecznym i prestiżem, kontrolą nad ludźmi, dominacją nad nimi, dominacją interpersonalną, autorytetem, uznaniem społecznym, satysfakcją. Wyniki badań pokazują, że sprawowanie władzy jest związane zarówno z pozytywnymi, jak i negatywnymi skutkami społecznymi. Zgodne z powszechnie panującym poglądem, władza zmienia ludzi. Niestety, najczęściej zmienia na gorsze, a w więzieniu bodajże najbardziej. Każde zachowanie polegające na zadawaniu cierpienia sobie lub innym jest krzywdą. Stąd rodzi się konieczność zabiegania o socjalizację ukierunkowaną na postawy moralne, eliminującą dążenia do przejęcia za wszelką cenę władzy i dominację nad drugim człowiekiem (Bałandynowicz, 2022: 74).

Czwartą wartością w hierarchii są **wartości materialne** ($W=6,51200$, przy średnim rozproszeniu $S=3,02054$). U Mirosława J. Szymańskiego wartości te znalazły się

na samym końcu hierarchii wartości. *Co mogło wpłynąć na młodocianych skazanych, że wartości te znacznie zostały docenione?* Według Anny M. Zawadzkiej i Aleksandry Lewandowskiej-Walter „materializm oznacza przypisywanie nadmiernego znaczenia posiadaniu dóbr materialnych (Belk, 1985; Richins, Dawson, 1992). Materializm u nastolatków odnosi się do pożądania, nabywania i posiadania rzeczy materialnych, pożądania pieniędzy, aby te rzeczy nabywać i pożądania w przyszłości takich zawodów, które zapewnią ciągłą możliwość kupowania wszystkiego tego, czego się będzie chcieć (Goldberg i wsp., 2003)” (Zawadzka, Lewandowska-Walter, 2016: 395-396).

Natomiast Małgorzata Jankowska i Justyna Krasoń są zdania, że „jednostka, która kładłaby nacisk tylko na wartości materialne, charakteryzowałaby się zarazem konsumpcyjnym stosunkiem do nich. Oceniałaby ona obiekty ze względu na własne materialne korzyści, które mogłaby zyskać, lub ze względu na rangę obiektów o materialnym statusie. Ludzie, którzy w ocenie tej jednostki mogliby zdobyć uznanie, musieliby charakteryzować się zaradnością, określonym statusem materialnym, umiejętnością zdobywania pieniędzy, bądź też umiejętnością ich wydawania itp. Związek z innym człowiekiem byłby udany m.in. gdyby dzięki niemu można było prowadzić życie na wysokiej stopie. Dla tego typu jednostki decyzjami słusznymi byłyby te, które umożliwiają wyższy poziom konsumpcji oraz przynoszą korzyści materialne, drogie i tym samym wartościowe przedmioty” (Jankowska, Krasoń, 2009: 27).

Piątą wartością w hierarchii badani określili **wartości związane z pracą** (W=4,80342, przy dość wysokim S=3,25194). Wynik ok. W=5,0 oznacza umiarkowaną akceptację, a (S) wskazuje na duże rozproszenie odpowiedzi. Wysoką pozycję wartości związanych z pracą można interpretować, jako uświadomienie sobie przez badanych dużego znaczenia pracy w warunkach gospodarki rynkowej i tego, że wykonywana praca posiada znaczący wpływ na losy każdego człowieka. Możliwość świadczenia pracy (szczególnie odpłatnej) przez skazanych powinno stać się priorytetową sprawą dla więziennictwa. Zatrudnienie skazanych podczas odbywanego przez nich wyroku zwiększa prawdopodobieństwo kształtowania w nich pozytywnych postaw wobec pracy.

Warto zaznaczyć, że wartości związane z pracą i te związane ze sprawowaniem władzy dzieli w powstałej w moich badaniach hierarchii nieduży dystans. Może to świadczyć o tym, że młodociani skazani cenią sobie karierę zawodową i władzę.

Zdaniem Beaty Mydłowskiej „miejsce pracy w systemie wartości będzie warunkować jej znaczenie w życiu człowieka. Postrzeganie pracy jako wartości będzie przekładać się na podejmowanie zachowania osadzonych w kierunku zdobycia i podtrzymania zatrudnienia w trakcie wykonywanej kary pozbawienia wolności. [...] Wartość pracy komponuje się z teorią egzystencjonalną [...], której celem jest wzmocnienie osobistej odpowiedzialności za własne działania, czyny, które będą umożliwiać kontakty z innymi, ale także należy wspomnieć o teorii cech pracy, która nadaje znaczenie pracy wskazując, w jakim stopniu praca wpływa na życie osadzonych i innych osób funkcjonujących w społeczeństwie” (Mydłowska, 2023: 308-309).

Pozostałe 5. wartości kształtują się na dość porównywalnym poziomie umiarkowanej akceptacji. Są to w kolejności: wartości prospołeczne, kulturalne, allocentryczne, obywatelskie i ostatnie wartości edukacyjne.

Szóste w hierarchii wartości znalazły się **wartości prospołeczne** (W=4,59829, S=3,13340). Wartości te odnoszą się z reguły do szerokich kręgów społeczeństwa, a więc ludzi czy też ludzkości w ogóle, narodu, pokolenia, grup społecznych o szczególnych cechach (np. mniejszości narodowych i wyznaniowych, osób poszkodowanych, potrzebujących pomocy). Identyfikacja tych wartości wiedzie do zaangażowania w sprawy społeczne. Jednostki, które posiadają pozytywny stosunek do wartości prospołecznych, są życzliwe w stosunku do otoczenia, cieszą się z postępu w życiu społecznym, chętnie podejmują działania na rzecz grup społecznych, znajdujących się w trudniejszym położeniu, niezależnie od tego, czy w ich skład wchodzi osoby im znane czy nie (Jankowska, Krasoń, 2009: 31).

Lokata ta (6/10) wartości prospołecznych jak się zdaje jest wyrazem trwającego od wielu lat w naszym kraju kryzysu społecznego. Jest to także kolejne odbicie słabości systemu edukacji, w którym nie ma wdrażania elementarnych wartości. Zatem można powiedzieć, że dla tych osób, dla których są ważne wartości obywatelskie także ważne, średnio biorąc, są stosunki społeczne, przyjaźń, dobra materialne oraz zdobywanie pracy i wykształcenia. Wydaje się, iż podział zadań czy kompetencji zwiększa prawdopodobieństwo, że młody człowiek wywiąże się ze swoich obowiązków, a przy tym poczuje się doceniony, wyróżniony. Dzięki temu zwiększa się u niego motywacja, poczucie własnej wartości oraz chęć pomagania (Prokosz, 2018: 202). Według Małgorzaty Prokosz i Katarzyny Segiet »działania o charakterze prospołecznym

inspirowane są różnymi motywacjami: altruistyczną, która jest „potrzebą dopełnienia wartości własnego życia bezinteresowną pomocą dla innych”; zadaniową, polegającą między innymi na neutralizacji niedostatku; ideologiczną, czyli przeżywaniem rodzinnym i religijnym; egoistyczną, która oznacza potrzeby: zdobywania nowych umiejętności, sprawdzania się, podwyższania poczucia własnej wartości, podnoszenia prestiżu; oraz afiliacyjną, czyli silną potrzebą kontaktu z osobami o podobnych poglądach» (Segiet, 2005: 118-119; Prokosz, 2018: 209).

Siódmą wartością w hierarchii wartości młodocianych skazanych zostały **wartości kulturalne** ($W=4,36975$; przy bardzo niskim rozproszeniu $S=2,45730$). Ich istnienie związane jest ze skłonnością człowieka do oceny i hierarchizacji osób, przedmiotów, zjawisk, wydarzeń czy idei. Lokata ta może świadczyć o kryzysie wychowania w rodzinie i szkole – wychowanie przez sztukę na ogół ma niewielkie znaczenie w działalności tych instytucji.

Janusz Gajda jest zdania, że „wartości kultury nie mogą bezpośrednio kształtować ludzkości, kształtują ludzi. I całe znaczenie edukacji kulturalnej sprowadza się do tego procesu kształtowania ludzkiej jednostki. Oczywiście, dokonywać się to powinno w takich lub innych wspólnotach, ale punktem docelowym pozostaje zawsze człowiek i jego jakość. Z tego punktu widzenia edukacja kulturalna nie jest tylko prostym przysposobieniem jednostki do uczestniczenia w kulturze, jak się to niekiedy formułuje. Edukacja kulturalna jest edukacją w określonej strategii życia” (Gajda, 2006: 302). Dla Leona Dyczewskiego „kultura to świat wartości, które ukierunkowują ludzkie pragnienia i działania oraz są podstawą oceny wszystkiego, co człowiek myśli, czego pragnie i co czyni” (Dyczewski, 2001: 30).

Ósmą wartością w hierarchii wartości badanych stały się **wartości allocentryczne**, inaczej afiliacyjne ($W=4,19328$ przy $S=2,67566$), która oznacza się wyrażaniem ważności relacji, spraw koleżeńskich oraz rozumieniem drugiego człowieka. Wartości te zalecające traktowanie innego człowieka jako autonomicznej wartości, służbę dobru drugiego człowieka lub stwarzające szansę działań ukierunkowanych na indywidualną osobowość innej jednostki, bliskie i serdeczne stosunki z koleżankami i kolegami, wspólne zajęcia i przeżycia, wzajemne obdarzanie się przyjaźnią i zaufaniem, dzielenie się problemami i sukcesami, świadczenie sobie pomocy i możliwości liczenia na rówieśników w trudnych momentach (Szymański, 2006: 48-49).

Tak niska w badaniu pozycja tych wartości wydaje się dosyć zaskakująca. Na szczycie upragnionych wartości młodego pokolenia stoją takie wartości jak: udane, szczęśliwe życie rodzinne, odwzajemniona miłość, przyjaźń, akceptacja, życzliwość i szacunek innych. W przedmiotowym badaniu okazuje się, że młodociani skazani wybierając je akceptują wartość osoby ludzkiej, wartość jednostki, wyrażając silne pragnienie przynależenia do małych grup społecznych, spośród których najważniejszą jest rodzina, a następnie grono lubianych i lubiących przyjaciół (Dyczewski, 1980: 261).

Dziewiątą pozycję w hierarchii wartości respondentów zajęły **wartości obywatelskie** ($W=4,08547$; $S=2,95226$) – podejście pomiędzy ambiwalentnym, a umiarkowaną akceptacją. Jest to zaskakująco niska lokata. Zdaniem Mirosława J. Szymańskiego taki wynik może być przyczyną trwającego kryzysu społecznego. Jest to też odbiciem słabego systemu edukacji (Szymański, 2006: 51). Rozwój postawy obywatelskiej to rozbudzanie elementarnych uczuć patriotycznych w toku zajęć tematycznych oraz obchodów uroczystości państwowych, przygotowanie do aktywnego uczestnictwa w życiu państwa przez zapoznanie z jego instrumentami (rząd, parlament, sąd, policja, armia itd.), obserwacja funkcjonowania społeczności lokalnej podnoszenie poziomu wiedzy o samorządzie terytorialnym oraz narzędziach demokracji (wybory, referendum), podsycanie pożądanych przejawów patriotyzmu lokalnego, wyjaśnianie problematyki uczestnictwa Polski w strukturach NATO oraz Unii Europejskiej (Tyc, 2018: 370).

Ostatnią (dziesiątą) rangą w hierarchii wartości młodocianych skazanych umiejscowiły się **wartości edukacyjne** ($W=3,84298$; przy najniższym rozproszeniu $S=2,38506$) – podejście pomiędzy ambiwalentnym, a umiarkowaną akceptacją. Nauka daje możliwość rozbudowania samoświadomości i samowiedzy, które są podstawowymi składnikami dynamizmu życia. Podniesienie poziomu wykształcenia skazanych i umożliwienie im zdobycia kwalifikacji pełni niebagatelną rolę w przygotowaniu ich do życia na wolności (patrz: podrozdział 7.6.). Sytuacja na polskim rynku pracy zmusza do posiadania wykształcenia i nieustannego uzupełniania wiedzy. W niekorzystnym położeniu znajdują się zarówno osoby mające braki w zakresie formalnego wykształcenia, jak i mające deficyty w obszarze przygotowania zawodowego. Te czynniki sprzyjają wykluczeniu z rynku pracy.

Korelacja wybranych wartości uznawanych przez młodocianych skazanych

Korelację wybranych wartości uznawanych przez respondentów przedstawia tab. 6.

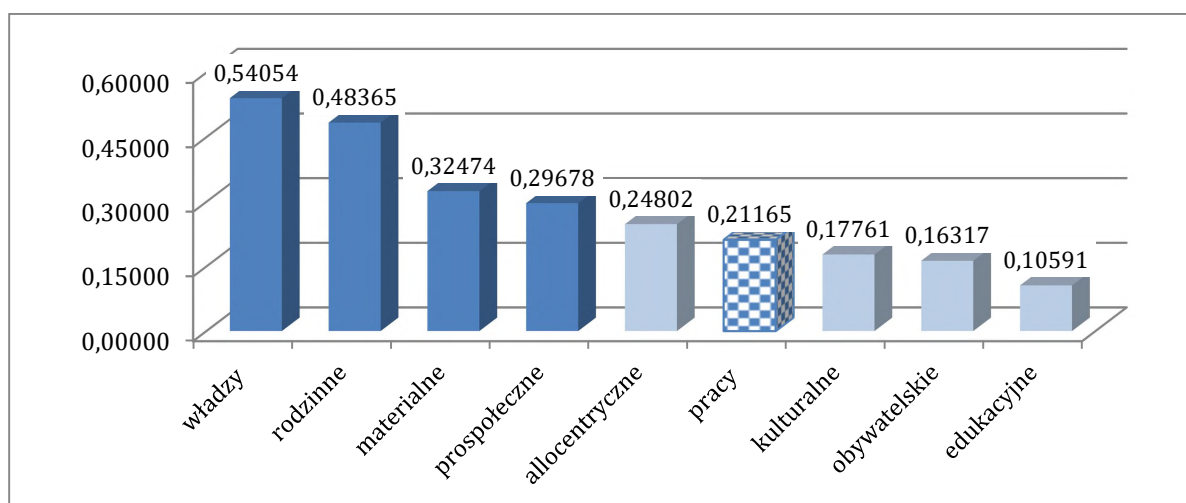
W analizie statystycznej zwykle przyjmuje się następującą skalę:

- $r_{xy} = 0,0$ – zmienne nie są skorelowane,
- $0,0 < r_{xy} < 0,1$ – korelacja nikła,
- $0,1 \leq r_{xy} < 0,3$ – korelacja słaba,
- $0,3 \leq r_{xy} < 0,5$ – korelacja przeciętna,
- $0,5 \leq r_{xy} < 0,7$ – korelacja wysoka,
- $0,7 \leq r_{xy} < 0,9$ – korelacja bardzo wysoka,
- $0,9 \leq r_{xy} < 1$ – korelacja prawie pełna (Babbie, 2019: 92-95).

Wartości przyjemnościowe to grupa wartości najbardziej ceniona przez badanych. Najistotniejsze współczynniki korelacji wartości przyjemnościowych zachodzą z wartościami rodzinnymi ($r=0,48365$), związanymi ze sprawowaniem władzy ($r=0,54054$), materialnymi ($r=0,32474$) i prospołecznymi ($r=0,29678$). Pozostałe korelacje nie są istotne – rys. 32.

Często młodzi ludzie, którzy na pierwszym planie stawiają przyjemności, przeważnie nie wykazują zbyt głębokiego zainteresowania sprawami publicznymi, edukacją (traktując jako zło konieczne) czy kulturą (korelacja słaba $r=0,17761$). Większość społeczeństwa preferuje tylko łatwo przychodzące przyjemności i z pewnością rzadko zaglądają do teatrów, bibliotek czy muzeów. Są natomiast częstymi bywalcami dyskotek, lubią muzykę disco polo, lunaparków, pubów i sal kinowych na filmach dla masowego widza, rozbudzające nie zawsze zdrowe emocje, przy zupełnym niedostatku głębszych treści (Szymański, 2006: 55).

Rys. 32. Korelacja wartości przyjemnościowych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

Korelacja wartości przyjemnościowych (korzystanie z radości życia) i rodzinnych (w stopniu przeciętnym $r=0,48365$) jest dosyć trudna do wytłumaczenia. W badaniach Mirosława J. Szymańskiego (2006: 53-57) badający młodzież wolnościową nie stwierdza możliwości korelacji tych dwóch wartości. Niemniej jednak młodociani skazani (będący jeszcze bardzo młodzi) są już w innej rzeczywistości. Nie wyzbywają się oni wartości przyjemnościowych, ale też zaczynają być dla nich ważne inne wartości, jak np. rodzinne (kontakt z rodzicami, rodzeństwem, dziećmi).

Korelacja wartości przyjemnościowych z wartościami związanymi ze sprawowaniem władzy (w stopniu wysokim $r=0,54054$) jest podobnie jak korelacja poprzednia dosyć trudna do wyjaśnienia. Niemniej jednak znów trzeba zaznaczyć, iż badamy młodocianych skazanych, którzy nie wyzbywają się wartości przyjemnościowych, ale też widzą nowe wartości, w tym m.in. związane ze sprawowaniem władzy, sławą.

Korelacja wartości przyjemnościowych z wartościami materialnymi (w stopniu przeciętnym $r=0,32474$) daje się wyjaśnić stosunkowo łatwo. Korzystanie z radości z życia potrzebuje zasobów materialnych.

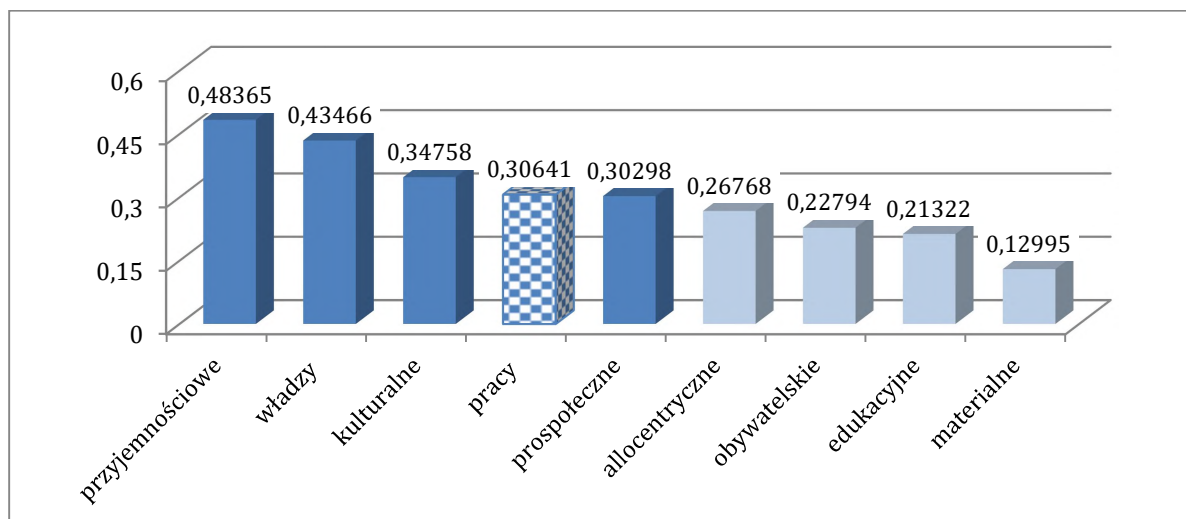
Korelacja wartości przyjemnościowych z prospołecznymi (w stopniu słabym na przeciętny $r=0,29678$) jest dobrym zjawiskiem, które wskazuje na przyjemność pomocy humanitarnej (np. DPS). Skazani poprzez osobisty kontakt z podopiecznymi DPS-ów zaczynają inaczej patrzeć na wartość zdrowia, ludzkiego życia oraz dóbr materialnych. Dostrzegają wartość kontaktów międzyludzkich i rodzinnych. Mogą oni mieszkańców DPS-ów lepiej poznać i dostrzec w nich pełnowartościowych ludzi.

Drugą grupą wartości cenionych przez młodocianych skazanych są **wartości rodzinne**. Wartości te plasują się w tych badaniach bardzo wysoko w hierarchii wartości młodocianych skazanych, wykazują dodatnią korelację na poziomie istotności 0,01 z wartościami przyjemnościowymi ($r=0,48365$), związanymi ze sprawowaniem władzy ($r=0,043466$), kulturalnymi ($r=0,34758$), związanymi z pracą ($r=0,30641$) i prospołecznymi ($r=0,30298$). Pozostałe korelacje nie są istotne – rys. 33.

Wartości rodzinne wzmacniają więzy wspólnoty, szacunku i zaufania. Pierwsze wartości moralne, osobiste i społeczne uczą się w domu poprzez nauki, które rodzice przekazują swoim dzieciom, a które z kolei były przekazywane przez dziadków, rodzeństwo, ciotki i wujków oraz innych krewnych lub bliskich. Ważne jest, aby rodziny miały dobrze zdefiniowane wartości, na których się opierają, ponieważ te z kolei będą

przekazywane potomkom. Stabilność pracy (korelacja przeciętna $r=0,30641$) i silne więzi rodzinne są powszechnie uznane za ważne w procesie wychodzenia z przestępczości. Dowody wskazują, że podtrzymywanie więzi rodzinnych ma pozytywny wpływ na resocjalizację wszystkich więźniów (Howse, 2003: 33). Rola środowiska rodzinnego polega przede wszystkim na dostarczaniu określonych wzorów zachowań, ale także na zapewnieniu szans edukacyjnych (korelacja słaba $r=0,21322$) i rozwoju zainteresowań. Po osadzeniu w zakładzie karnym życie rodzinne skazanego często rozpada się całkowicie, a rozwody są najczęściej orzekane zaocznie (Jaworska, 2016: 64, 168). Wydaje się, że niedostatki rodziny w odosobnieniu poprawiają jej lokatę.

Rys. 33. Korelacja wartości rodzinnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p<0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

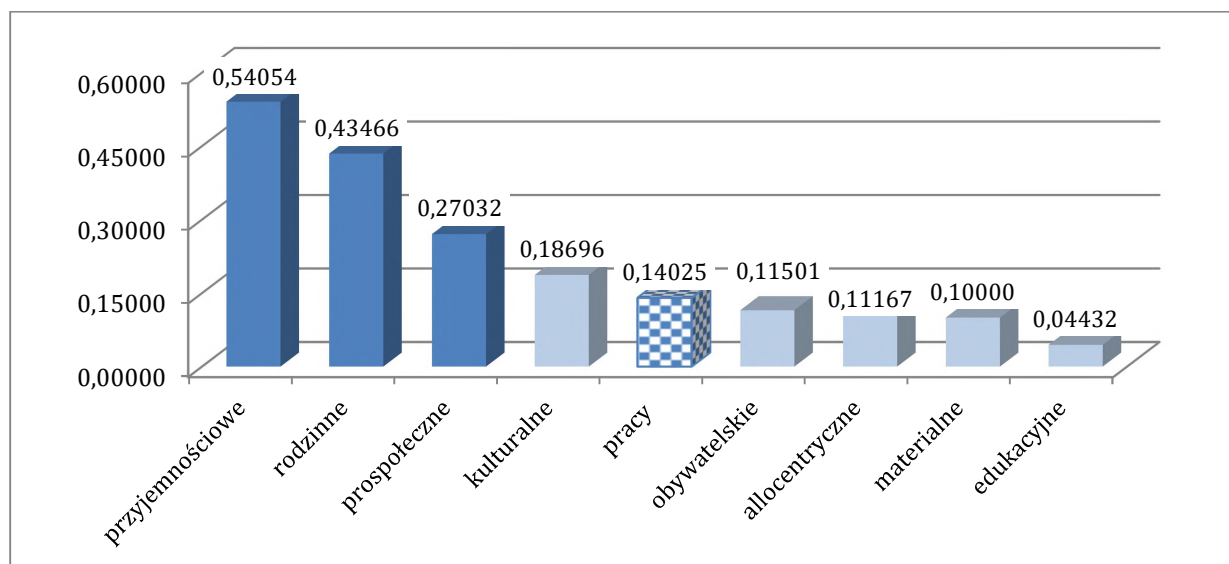
Można zadać sobie pytanie: *Co można zrobić, aby podtrzymywać więzi rodzinne?*

- Zachęcać do odwiedzin skazanych i w miarę możliwości umawiać wizyty młodocianych w pierwszej kolejności;
- Wydłużać czas trwania odwiedzin, gdy rodziny napotykają trudności w ich odwiedzeniu ze względu na duże odległości, brak środków i transportu;
- Rozważyć zapewnienie bezpłatnych (niskopłatnych) noclegów dla rodzin podróżujących z daleka;
- Nigdy nie zabraniać widzeń z rodziną jako środka dyscyplinarnego w odpowiedzi na łamanie zasad przez skazanych;
- Rozwijać współpracę z opieką społeczną i organizacjami pozarządowymi w celu ułatwienia kontaktu między skazanymi a ich rodzinami.

Wartości związane ze sprawowaniem władzy wykazują istotne dodatnie związki korelacyjne jedynie z wartościami przyjemnościowymi ($r=0,54054$), rodzinnymi ($r=0,43466$) i w stopniu słabym z prospołecznymi ($r=0,27032$). Pozostałe korelacje nie są istotne – rys. 34.

Miejsce trzecie wartości związanych ze sprawowaniem władzy jest bardzo wysokie. Wartości te to możliwość wywierania przez jednostkę bądź grupę rzeczywistego wpływu na istotne okoliczności życia przez ukierunkowywanie własnego postępowania (władza nad sobą – indywidualna) lub postępowania innych osób (władza nad innymi – społeczna). Tam, gdzie przeważa zgodność interesów i woli współzależnych osobników, zbędne są stosunki władcze. Bardzo pozytywnym jest łączenie wartości związanych ze sprawowaniem władzy z wartościami rodzinnymi ($r=0,43466$) i prospołecznymi ($r=0,27032$), czyli wartościami społecznie pożądanymi i akceptowanymi. Martwić może fakt, iż najniższą korelację wartości związanych ze sprawowaniem władzy badani wskazali na wartości edukacyjne ($r=0,04432$), co oznacza brak zrozumienia, iż udane sprawowanie władzy wymaga naprawdę gruntownego wykształcenia.

Rys. 34. Korelacja wartości związanych ze sprawowaniem władzy z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p<0,01$)

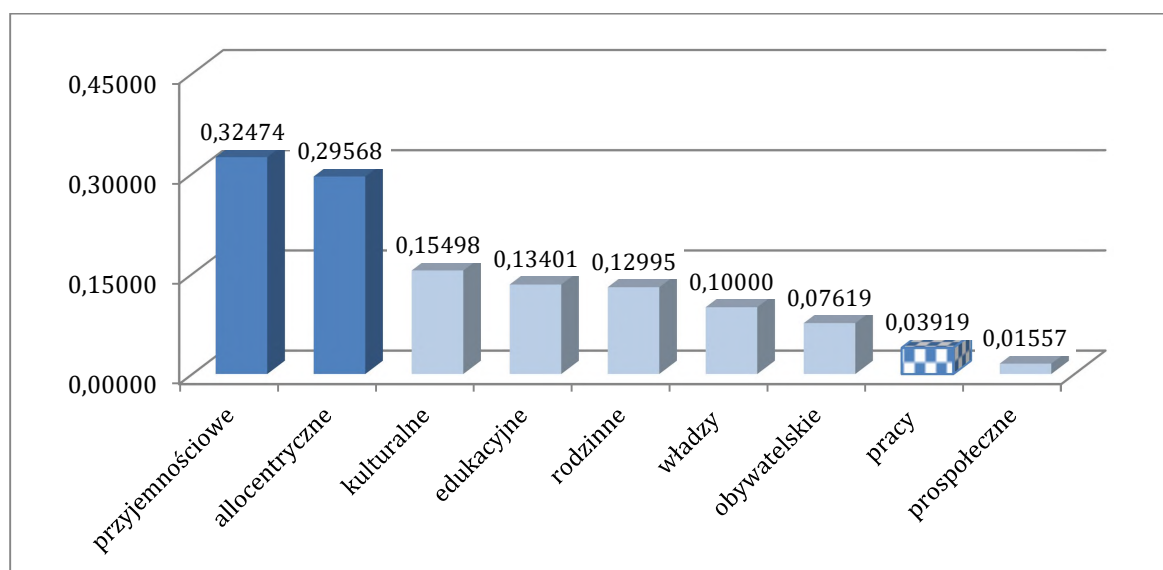
Źródło: opracowanie własne.

Wartości materialne w świadomości badanych młodocianych skazanych łączy się z wartościami przyjemnościowymi ($r=0,32474$) i allocentrycznymi ($r=0,29568$). Poza tym korelują dodatnio, ale na nieistotnym statystycznie poziomie, z wartościami kulturalnymi ($r=0,15498$), edukacyjnymi ($r=0,13401$) i rodzinnymi ($r=0,12995$).

Wysoko korelacja wartości materialnych i przyjemnościowych wskazywałaby na pasję i zainteresowanie. Najsilniej zdaje się wykluczać z wartościami prospołecznymi ($r=0,01557$), choć w sumie jeszcze dodatnio – rys. 35.

W poprzednim ustroju jednostki penitencjarne ujednoliciły swoich podopiecznych niemal w każdej dziedzinie – wszyscy posiadali porównywalne zasoby materialne, a więc ich status był równy. Obowiązek pracy – wraz z jej dostępnością – pozwalał na zakup kilkunastu paczek papierosów w miesiącu, kilku puszek taniej żywności i skromnych artykułów higieny osobistej. Za luksus uchodziła herbata – mocny napar był swoistym substytutem alkoholu. Więźniowie nie posiadali własnych ubrań, biżuterii i cennych przedmiotów oraz – w odróżnieniu od obecnej rzeczywistości – np. drogich, ekskluzywnych kosmetyków (Bałandynowicz, 2015: 199).

Rys. 35. Korelacja wartości materialnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p<0,01$)

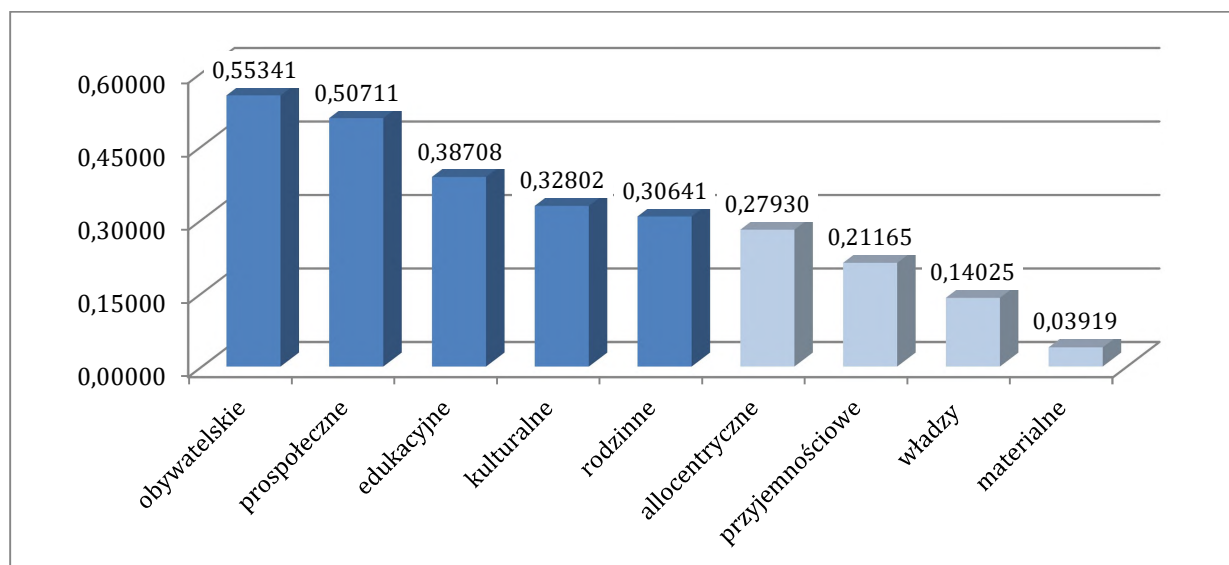

Źródło: opracowanie własne.

Wartości związane z pracą wykazują istotne związki korelacyjne z większością uwzględnionych w badaniu wartościami. Najwyższe jednak z wartościami obywatelskimi ($r=0,55341$), prospołecznymi ($r=0,50711$), edukacyjnymi ($r=0,38708$), kulturalnymi ($r=0,32802$) i rodzinnymi ($r=0,30641$). To, że wartością związaną z pracą dodatnio korelują z wartościami o odmiennym charakterze nie budzi zdziwienia. Praca bowiem bywa pojmowana jako środek wiodący do osiągnięcia innych wartości, lub tak jak edukacja ($r=0,38708$), która może być środkiem do uzyskania pożądanej pracy. Trudniej natomiast wytłumaczyć niewielki związek pracy z wartościami materialnymi

($r=0,03919$). Taka korelacja przypomina czasy PRL-u, w którym zarobki prawie w ogóle nie były powiązane z jakością pracy, jej efektywnością i znaczeniem społecznym. Młodzi ludzie nie pojęli jeszcze zasad gospodarki rynkowej, w której pieniądź nie jest już wartością podejrzaną czy też wstydliwą, a wręcz przeciwnie. Staje się bodźcem silnie stymulującym aktywność zawodową i inne zachowania społeczeństwa (Szymański, 2006: 55-56). Graficznie korelację tą przedstawia rys. 36.

Rys. 36. Korelacja wartości związanych z pracą z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p<0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

Możliwość świadczenia pracy przez skazanych powinno stać się priorytetową sprawą dla więziennictwa. Zatrudnienie skazanych podczas odbywanego przez nich wyroku zwiększa prawdopodobieństwo kształtowania w nich pozytywnych postaw wobec pracy. Praca jest dla większości jednostek źródłem utrzymania, zabezpieczenia finansowego swojego i rodziny, jest również motywacją do dalszego rozwoju, a także daje możliwość zaspokojenia potrzeby zawodowego sukcesu, kariery, dojścia do władzy (w badaniu prawie brak korelacji $r=0,14025$). Zastanawiając się nad sensem swojego życia badani chcą nadać mu określony kierunek, wielu z nich dostrzega ten cel w uczciwej i rzetelnej pracy. Jednak tego typu wzorce nie wytrzymują często konfrontacji z doświadczeniem życiowym. Życie wielu młodych, uzależnionych w poważnym stopniu od wzorców prezentowanych w mass mediach, koncentruje się na muzyce, modzie, seksie oraz społecznych patologich.

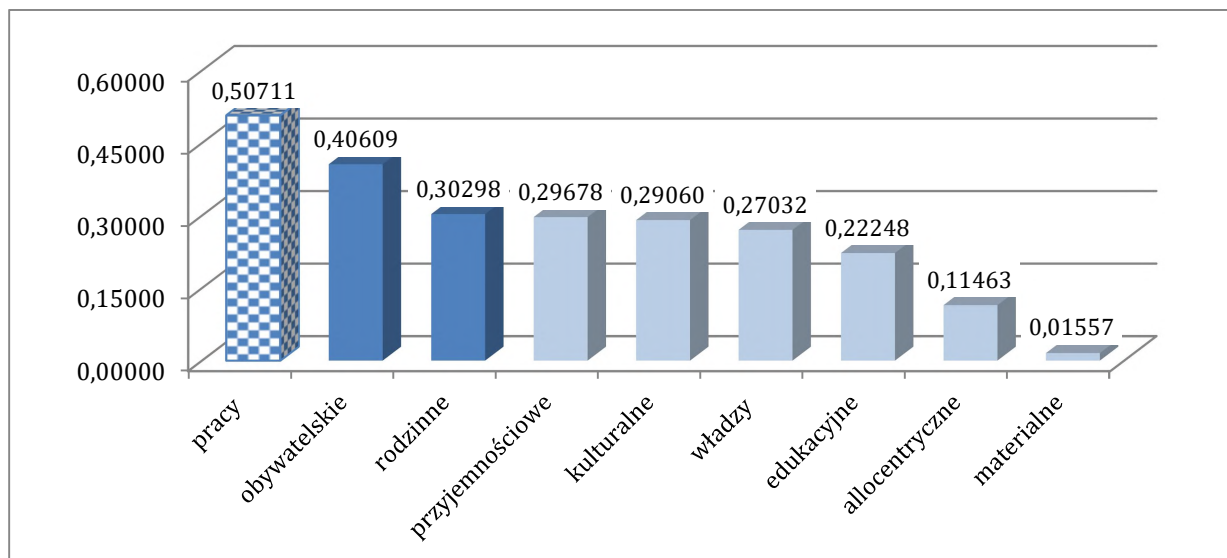
Przytaczając Beatę Mydlowską i jej ostatnią publikację „**wartość pracy**” sprowadza się [...] do samorealizacji, oczywiście o ile nie naruszamy podczas jej wykonywania praw

przysługujących innym ludziom, którzy także mają prawo do realizowania swoich uzdolnień” (Mydłowska, 2023: 29). Jest „ze względu na jej osobowy wymiar i fakt, [...] jest koniecznością, jest takim dobrem, które może pomnażać ludzką godność, pozwala utrzymać siebie i własną rodzinę oraz pozwala jednostce wnieść swój wkład w budowanie wspólnego dobra” (Mydłowska, 2023: 51-51; Zadroga, 2010: 214). „Wartość pracy w życiu człowieka jest niezaprzeczalna, niezależnie czy osadzonego w zakładzie karnym, czy po wyjściu z niego na wolność, bowiem oddziałuje pozytywnie na szereg kwestii natury psychologicznej, ekonomicznej oraz społecznej. Zatem należy wdrażać coraz więcej programów umożliwiających osadzonemu rozwój zawodowy” (Mydłowska, 2023: 163). „Wartość pracy w znacznej mierze zależy od satysfakcji, zaangażowania i kwalifikacji zatrudnionych [...]” (Mydłowska, 2023: 206). „W większości praca postrzegana jest jako strategia radzenia sobie z izolacją więzienną, [...] zadowolenie z pracy nie wpływa na resocjalizacyjną wartość. Staje się ona głównie formą ucieczki od więziennej rzeczywistości” (Mydłowska, 2023: 312). „Satysfakcja osadzonych z pracy podnosi resocjalizacyjną wartość pracy, co jest uwarunkowane wieloczynnikowo i nie poddaje się prostym, jednoznacznym ocenom” (Mydłowska, 2023: 417).

Wartości prospołeczne najsilniej korelują z wartościami związanymi z pracą ($r=0,50711$), z wartościami obywatelskimi ($r=0,40609$) oraz rodzinnymi ($0,30298$). Ponadto wartości te posiadają istotne związki korelacyjne, ale już słabsze, prawie ze wszystkimi rozpatrywanymi wartościami, w wyjątku materialnych, z którymi praktycznie nie są skorelowane. Graficznie wartości te ukazuje rys. 37.

Stosunkowo wysoka korelacja wartości prospołecznych z wartościami związanymi z pracą, wydaje się zrozumiała. Wygląda na to, że skazani w XXI wieku nie ograniczają swoje zainteresowania sprawami społecznymi do wąskiego kręgu problemów rodziny, ale też działaniami korzystnymi dla nieznanym sobie ludzi, odczuwając zaangażowanie w życie społeczne. Potrzebę tą w więzieniu przyswaja się raczej jako zasadę etyczną niż jako dyrektywę konkretnego działania. Należy pamiętać, iż niedostatki życia społecznego, z którymi wielu spotyka się w latach szkolnych, wywierają wpływ hamujący i ograniczający rzeczywiste postawy prospołeczne. Wynika stąd, iż ocena znaczenia postaw prospołecznych, nawet w tym samym wymiarze nieco inaczej wygląda w ujęciu teoretycznym, inaczej natomiast w odniesieniu do tego, co się dzieje w otaczającym świecie (Szymański, 2006: 61-64).

Rys. 37. Korelacja wartości prospołeczne z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

Bardzo wysoko występuje korelacja wartości prospołecznych z wartościami rodzinnymi, oznaczałoby to, że badani potrafią pogodzić dbałość o rodzinę i o inne osoby.

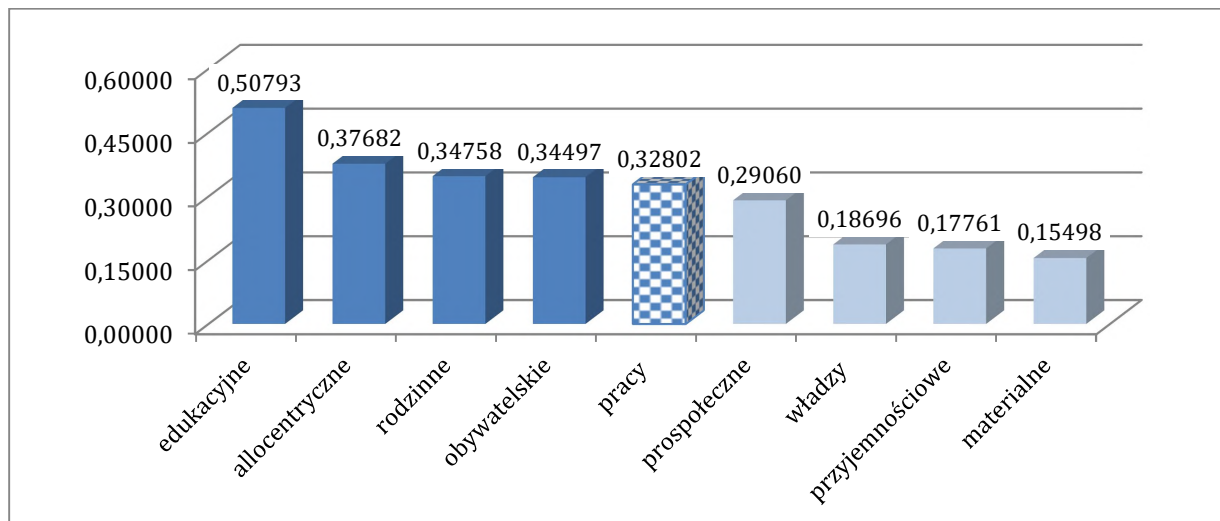
Istotnym zadaniem jest uwrażliwienie skazanych na drugiego człowieka, zwrócenie uwagi na otaczający go świat i możliwość jego zmiany na lepsze poprzez czynienie dobra na rzecz ludzi zwłaszcza potrzebujących. Wolontariat daje okazję do sprawienia komuś radości, wyświadczenia dobra osobom, które są samotne, odrzucone, czują się nikomu niepotrzebne. Utrwalanie wartości społecznych przygotowuje skazanych do aktywnego uczestniczenia w życiu społecznym, rozwija ich zainteresowania, umiejętności społeczne, a w głównej mierze niesie ze sobą wiele wartości wychowawczych, budujących kreatywność, odpowiedzialność, wrażliwość i otwartość na drugiego człowieka.

Wartości kulturalne najsilniej korelują z wartościami edukacyjnymi ($r=0,50793$), z allocentrycznymi ($r=0,37682$), rodzinnymi ($r=0,34758$), obywatelskimi ($r=0,34497$) oraz związanymi z pracą. Graficznie wartości te ukazuje rys. 38.

Najistotniejszym spoiwem kultury są wartości. Każda wspólnota wypracowała na przestrzeni dziejów, na podstawie historii, tradycji i religii, swój kanon wartości, czyli ważne dla danej społeczności idee, których realizacja stanowi podstawę tożsamości jednostki i grupy. Edukacja kulturalna oznacza kształtowanie zaangażowanej postawy – umiejętności rozróżniania poziomów wartości, walkę z cynizmem, wulgarnością

i „antykulturalnymi prądami”, a także otwartość i umiejętność dostrzeżenia autentycznych wartości tkwiących w różnych kulturach.

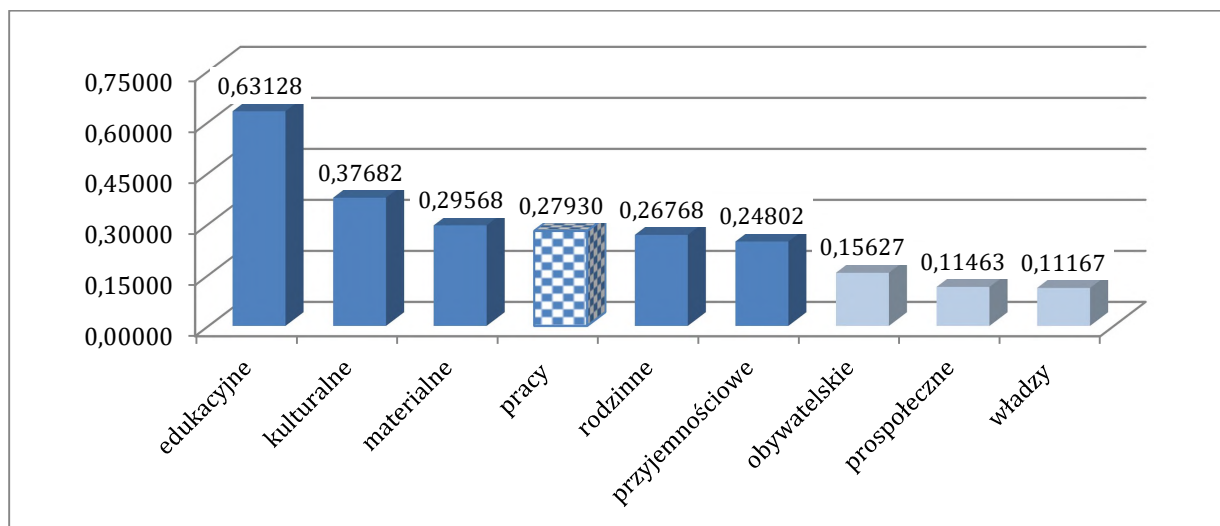
Rys. 38. Korelacja wartości kulturalnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

Wartości allocentryczne (rys. 39) są zawsze bliskie badanym. Więzi koleżeńskie dla wielu są ostoją w przypadku konfliktów rodzinnych i różnych niepowodzeń, zawirowań w życiu.

Rys. 39. Korelacja wartości allocentrycznych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

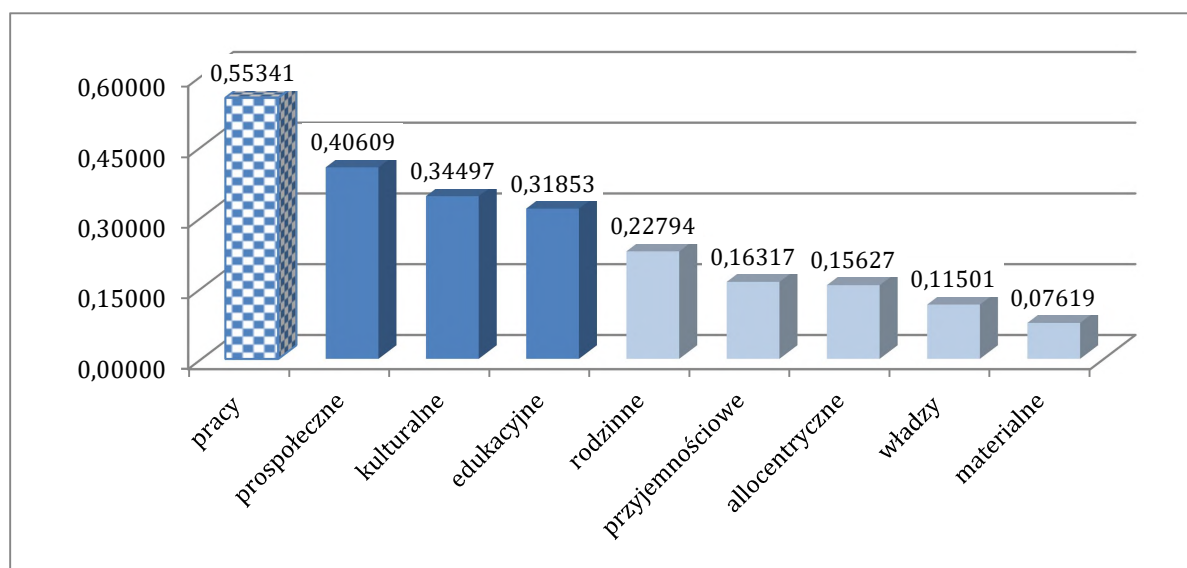
Korelacja wartości allocentrycznych w badaniu najczęściej zachodzi z wartościami edukacyjnymi ($r = 0,63128$), a ponadto z kulturalnymi ($r = 0,37682$), materialnymi ($r = 0,29568$), związanymi z pracą ($r = 0,27930$), rodzinnymi ($r = 0,26768$)

i przyjemnościowymi ($r=0,24802$). W sumie wartości allocentryczne są pozytywnie skorelowane ze wszystkimi branymi pod uwagę wartościami. Trochę niepokoi niska korelacja z wartościami prospołecznymi ($r=0,11463$). Tak niska korelacja świadczy o tym, że kontakty koleżeńskie posiadają często aspołeczny charakter. Martwić może też fakt, iż koleżeństwo i przyjaźń wśród badanych posiada dość mocny podkład materialny.

Wysoka korelacja wartości allocentrycznych z edukacyjnymi (najwyższa w badaniu $r=0,63128$) jest dosyć trudna do wytłumaczenia. Skądinąd wiadomo, iż wartości edukacyjne nie są przez młodych nazbyt cenione. Zazwyczaj te wartości są przez młodych ludzi traktowane instrumentalnie. Taka relacja może być efektem pewnej tęsknoty za minionym czasem. Poszukiwanie kolegów najbardziej kojarzyć może się ze szkołą, z edukacją. Dodać należy, iż wartości edukacyjne ustawiono w hierarchii wartości na ostatnim miejscu, co oznacza podejście ambiwalentne do samej edukacji.

Wartości obywatelskie (rys. 40) uplasowały się dopiero na dziewiątym miejscu. Ta stosunkowo niska ranga tych wartości jest o tyle zaskakująca, że w programach szkolnych przywiązuje się, zwłaszcza po 1989 r., dużą wagę do wychowania obywatelskiego. Wygląda nadal na to, iż poglądy młodocianych skazanych nie świadczą o silnej internalizacji wartości obywatelskich. Niemała część ma do nich stosunek ambiwalentny. Są niestety i tacy, dla których wartości obywatelskie nie istnieją (Szymański, 2006: 78-81).

Rys. 40. Korelacja wartości obywatelskich z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p<0,01$)

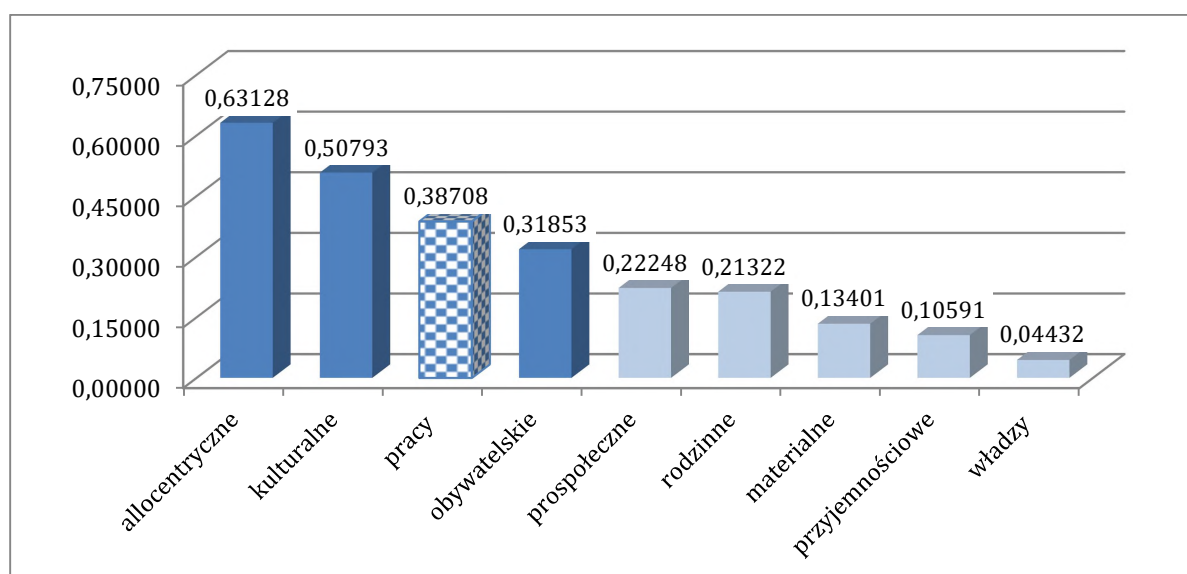

Źródło: opracowanie własne.

Korelacja wartości obywatelskich z wartościami związanymi z pracą ($r=0,55341$) oraz wartościami prospołecznymi ($r=0,40609$) w grupie młodocianych skazanych może tylko cieszyć, oznacza to że badani widzieliby swoją pracę zaangażowaną w sprawy społeczne z rozbudzaniem elementarnych uczuć patriotycznych.

Wartości edukacyjne (rys. 41) niestety w hierarchii wartości uplasowały się na ostatnim miejscu. Najbardziej skorelowane są z wartościami: allocentrycznymi ($r=0,61128$ – najwyżej w badaniu, korelacja wysoka), kulturalnymi ($r=0,50793$), związanymi z pracą ($r=0,38708$) i obywatelskimi ($r=0,31853$). Uzasadnienie tych korelacji podano we wcześniejszych opisach.

Rys. 41. Korelacja wartości edukacyjnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p<0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

Zbigniew Kwieciński jest przekonany, iż „społeczeństwo nasze straciło jakby elementarny rozum edukacyjny, to jest zdolność do zadbania o elementarne warunki rozwoju własnych dzieci” (Kwieciński, 1992), a bagatelizowanie edukacji (również przez dorosłych) jest cechą bardzo niekorzystną (Szymański, 2006: 50-51).

Niech za posumowanie podrozdziału będą słowa Urszuli Dębskiej, która pisze, że: **»ludzie bez orientacji na wartości**, znudzeni, niewidzący przyszłości i sensu, nic nie robiący, bo i po co, to szczególny dramat naszych czasów. Takie osoby, być może po to, by mniej boleśnie odczuwać pustkę swojego życia, sięgają po alkohol, narkotyki, wpadają w szpony sekt, które – niestety – potrafią wprzęgnąć ich bezwolne umysły

w swoją diabelską machinę. Najbardziej podatni na wszelkie manipulacje są ludzie, które nie cenią wartości, nie wiedzą, czego chcą, szukają „mocnych wrażeń”» (Dębska, 2011b: 38).

Badani w swej hierarchii wartości najcenniejszymi uznali allocentryczne. Kolejnymi są: prospołeczne, przyjemnościowe, pracy, edukacyjne, władzy, kulturalne, obywatelskie, rodzinne, a najmniej ważnymi okazały się wartości materialne.

Korelacja poszczególnych 10. wartości (alfabetycznie: allocentrycznych, edukacyjnych, kulturowych, materialnych, obywatelskich, prospołecznych, przyjemnościowych, rodzinnych, związanych z pracą, związanych ze sprawowaniem władzy) pomiędzy sobą oscyluje pomiędzy korelacją nikłą, a korelacją wysoką. Najwyżej w korelacjach do innych wartości okazały się wartości przyjemnościowe, rodzinne, władzy i materialne. Wartości związane z pracą uplasowały się na piątym miejscu, czyli tak pośrodku. Oznacza to, że dla badanych praca w korelacji z poszczególnymi wartościami stawiana była wysoko, ale nie najwyżej, jest użyteczna, wpływająca na pozostałe wartości, ale inne wartości są ważniejsze.

6.5. Czynniki środowiskowe determinujące przestępczość a proces społecznej readaptacji w opinii skazanych młodocianych

W celu weryfikacji odpowiedzi na 4. pytanie badawcze dotyczące wpływu otoczenia społecznego na funkcjonowanie skazanego, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną.

Rozpatrując wpływ kontaktów młodocianych skazanych ze światem zewnętrznym, jako elementu procesu społecznej readaptacji wzięto pod uwagę:

- wpływ kryminogeny środowiska przed popełnieniem przestępstwa (10),
- posiadanie relacji z rodziną oraz kontakt z nią i innymi osobami z poza zakładu karnego (14, 15, 17),
- relacje z pracodawcami, społecznością lokalną (sąsiadami, mieszkańcami danej miejscowości) (45).

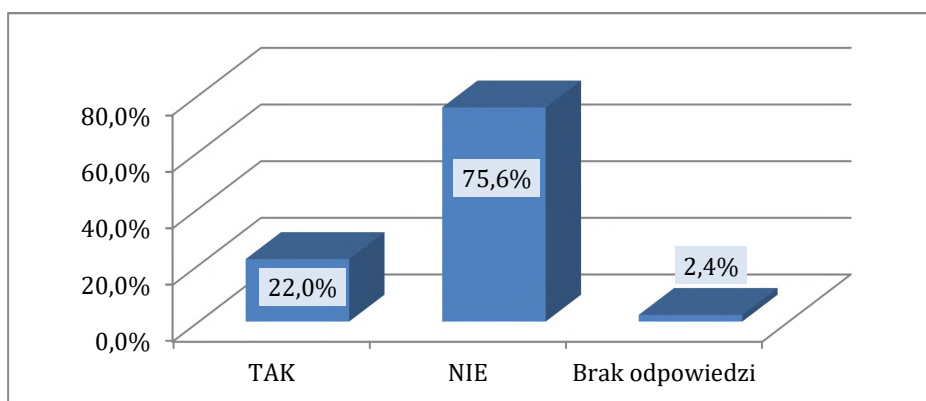
W literaturze przedmiotu można odnaleźć liczne przykłady opisów społeczno-demograficznych skazanych wskazujące, na iż struktura i więzi rodzinne osób pobawionych wolności są bardziej skomplikowane niż w innych grupach społecznych. Środowisko, w którym się wychowywali i dorastali, jest kluczowe w ich socjalizacji, która niekoniecznie przebiegła prawidłowo. Grupy społeczne, które za to najbardziej odpowiadają to: dom rodzinny, szkoła i rówieśnicy. Większość osób przebywających w

zakładach karnych nie jest formalnie bądź nieformalnie związana ze swoim partnerem, wiele osób ma dzieci więcej niż z jedną osobą, bardzo często są oni również opiekunami potomstwa z poprzednich związków. W populacji więziennej można zauważyć wysoki poziom rozwodów, często są to rodziny z problemami przemocy lub alkoholowymi (Muskala, 2006: 90-100; Matysiak-Błaszczuk, 2007: 187-276; Skafiriak, 2007: 239-258; Mydlowska: 2023: 246).

Jednym z najważniejszych i najskuteczniejszych sposobów podtrzymywania więzi między więźniami a światem zewnętrznym jest umożliwienie społeczności uczestnictwa w codziennych czynnościach więźniów, w miarę możliwości. W ten sposób życie w więzieniu może być bliższe normalnemu życiu, zgodnie z zaleceniami instrumentów międzynarodowych, a jednocześnie obciążenie władz więziennych związane z wypełnianiem obowiązku zapewnienia zróżnicowanego i zrównoważonego reżimu, a także innych usług, zostaje odciążone. Dla więźniów, którzy nie mają rodziny ani krewnych lub których rodziny i krewni nie mogą ich odwiedzić, kontakt z organizacjami społecznymi może być jedynym sposobem na osobistą komunikację ze światem zewnętrznym, co jest istotnym elementem resocjalizacji (United Nations, 2014: 77).

Badając wpływ otoczenia młodej osoby popełniającej przestępstwo na początek analizie poddano wpływ kryminogeny środowiska zamieszkania badanego przed popełnieniem przestępstwa (10) – rys. 42.

Rys. 42. Przebywanie badanych w środowiskach kryminogennych przed popełnieniem przestępstwa ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Z powyższej analizy wynika, iż prawie co czwarty badany (22,0%) wywodził się ze środowiska kryminogennego. Choć samo zamieszkanie nie jest głównym i bezpośrednim czynnikiem kryminogennym, to jednak w sposób pośredni może

wpływać na szereg dysfunkcji poznawczo-behawioralnych, które mogą przyczyniać się do wystąpienia zachowań przestępczych (Mydłowska, 2023: 185). W uzupełnieniu danych liczbowych badani zostali poproszeni o krótkie określenie tego środowiska. Padały m.in. następujące odpowiedzi: ojciec przebywał w ZK, brat wielokrotnie, koledzy, cała rodzina była karana, kolegowałem się z ludźmi, którzy przebywali w ZK, wszyscy znajomi mieli konflikt z prawem, alkoholem, „patologia Warszawy” i domu dziecka.

W tej kwestii Anna Fidelus jest zdania, że: „zagadnienie dotyczące miejsca pobytu skazanego jest szczegółowo analizowane przez Sąd w sytuacji podejmowania decyzji o warunkowym przedterminowym zwolnieniu. Wówczas uwzględniane są informacje na temat dotychczasowego środowiska zamieszkania skazanego. Szczególnie rozpatrywane są ewentualne możliwości ulegania wpływom przestępczym, co może skutkować powrotem do środowiska kryminogennego. W przypadku podejrzenia pojawiania się tego typu zagrożeń Sąd wydając decyzję o przedterminowym zwolnieniu, nakazuje skazanemu pobyt poza dotychczasowym środowiskiem miejsca zamieszkania (tzn. dotyczącym okresu sprzed pobytu w zakładzie karnym), ustalając np. pobyt w Ośrodku Readaptacji Społecznej „Patronat” czy w innej wskazanej placówce. Skazany, dozorowany przez kuratora sądowego, ma obowiązek podporządkowania się decyzjom wydanym przez Sąd. Rozwiązania uwzględniające zmianę dotychczasowego miejsca zamieszkania, tzn. tego z okresu przed pobytem w zakładzie karnym, podejmowane są również przez samych więźniów. Często sami świadomie nie wracają do rodzinnego, znanego środowiska, gdyż obawiają się reakcji najbliższych członków rodziny, sąsiadów, społeczności lokalnej. Do tej grupy skazanych należą głównie ci, którzy w trakcie bytności w izolacji nie utrzymywali kontaktów z najbliższymi. Są przeświadczeni, że pobyt w nowym środowisku pomoże im w procesie readaptacji” (Fidelus, 2012: 302-303). Byłoby wskazane po opuszczaniu ZK eliminowanie kontaktów z dawnym środowiskiem kryminogennym oraz organizowania nowego układu społecznego, w którym osoby te będą skłonne do pełnienia nowych ról społecznych, zapewniających im większą globalną nagrodę niż role dawne (Bałandynowicz, 2015: 471).

Korelacja relacji skazanego z otoczeniem społecznym

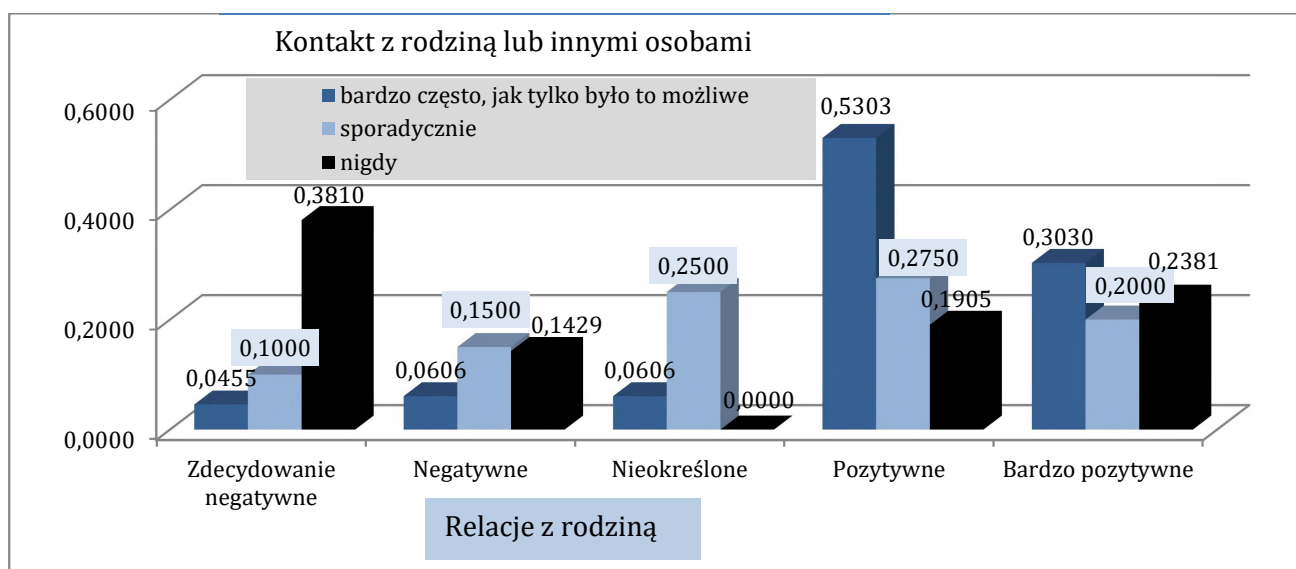
Następnie przebadane zostało posiadanie relacji z rodziną oraz kontakt z nią i innymi osobami z poza zakładu karnego (14, 15, 17), pod kątem wpływu na funkcjonowanie skazanego – tab. 7, rys. 42 i 43.

Z przebiegu tych badań wynika (tab. 7 i rys. 43), iż wśród N=127 badanych, N=66 osób, tj. 52,0% posiada „bardzo częste, jak tylko jest to możliwe” kontakty z osobami z poza więzienia (w tym rodziną), sporadyczne N=40, tj. 31,5%, w ogóle N=21, tj. 16,5%.

Wykonana korelacja relacji z rodziną (15) z kontaktem z rodziną i innymi osobami (14). Korelacja ta powinna dać odpowiedź, na ile relacje korelują (nie wpływają !!!) z częstotścią kontaktu.

Osoby posiadające „zdecydowani negatywne” relacje (z rodziną) praktycznie nigdy nie spotykają się z osobami z poza więzienia ($r=0,3810$ – korelacja przeciętna). Natomiast osoby posiadające „pozytywne” relacje kontaktują się z otoczeniem w stopniu wysokim ($r=0,5303$). Osoby określające swe relacje jako „nieokreślone” kontakt z otoczeniem posiadają sporadyczny ($r=0,2500$).

Rys. 43. Korelacja relacji z rodziną oraz kontaktu z nią i innymi osobami z poza zakładu karnego ($p<0,005$)

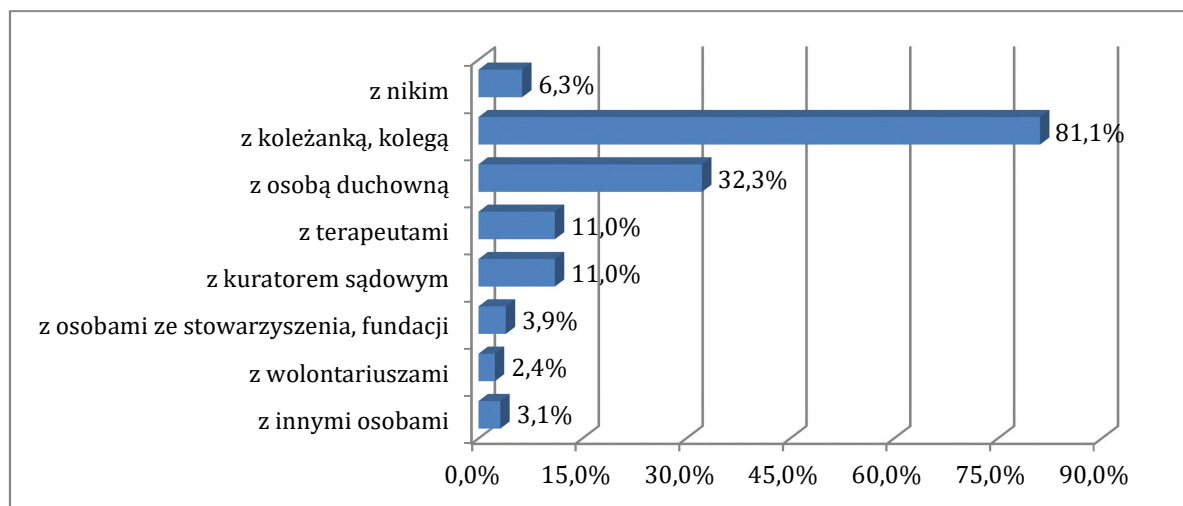
Źródło: opracowanie własne.

Natomiast osoby z „bardzo pozytywnymi” relacjami z rodziną dosyć niezrozumiale posiadają niższą korelację z otoczeniem od osób, które określają te relacje na „pozytywne”. W sumie rozkład wyników staje się dosyć wyrównany, pomiędzy $r=0,2000$ (sporadycznie), $r=0,2381$ (nigdy) po $r=0,3030$ (bardzo często...). Pozostałe wyniki nie posiadają większego znaczenia statystycznego.

Utrzymywanie kontaktu przez skazanych z ich rodzinami oraz osobami bliskimi, podtrzymywanie więzi z nimi, posiada niezwykle istotne znaczenie dla poprawnego przebiegu procesu resocjalizacji penitencjarnej oraz jej końcowego efektu (Machel, 2014: 45). Silna więź rodzinna winna być wykorzystywana do wspierania oraz

wzmacniania procesu readaptacji społecznej, natomiast w przypadku osłabienia więzi należy podejmować kroki na rzecz jej wzmocnienia, m.in. poprzez zapewnienie skazanemu możliwie jak najczęstszych kontaktów z bliskimi.

Rys. 44. Utrzymywanie częstego kontaktu poza rodziną w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności ($p < 0,005$)

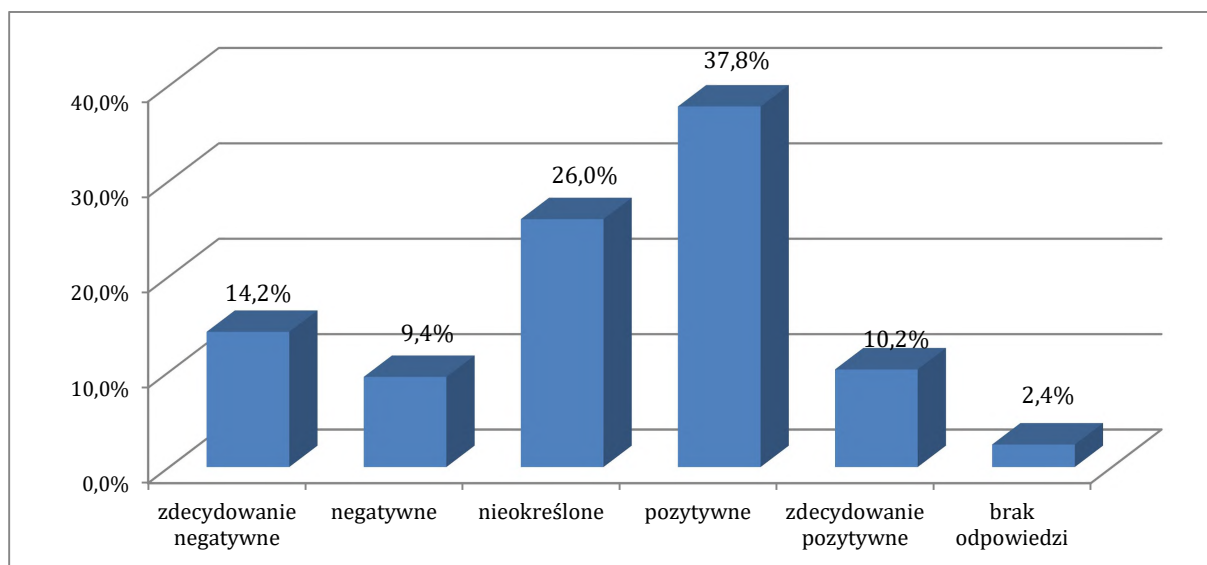
Źródło: opracowanie własne.

Poza rodziną człowiek funkcjonuje również w innych grupach społecznych: koleżeńskich, sąsiedzkich, pracowniczych. Jakość relacji w tych środowiskach również nie pozostaje bez wpływu na proces readaptacji społecznej skazanych. Trzecim elementem przedmiotowego pytania badawczego jest przebadanie relacji młodocianych skazanych z pracodawcami, społecznością lokalną (sąsiadami, mieszkańcami danej miejscowości) (pyt. 45). Większość badanych pozytywnie oceniała jakość relacji z otoczeniem, co przedstawiono na poniższym rys. 45.

Z analizy wynika, iż 37,8% badanych stosunki z pracodawcami, społecznością lokalną (sąsiadami, mieszkańcami danej miejscowości) ocenia jako pozytywne, 26,0% jako nieokreślone, 14,2% jako zdecydowanie negatywne, 10,2% jako zdecydowanie pozytywne i 9,4% jako negatywne. Ponadto 2,4% nie dało odpowiedzi.

Przy analizie kontaktów wyłania się konieczna, realna współpraca z pracodawcami w zakresie ich oczekiwań i pomocy w procesie zatrudniania skazanych.

Rys. 45. Relacje badanego z pracodawcami, społecznością lokalną (sąsiadami, mieszkańcami danej miejscowości)

Źródło: opracowanie własne.

Przychylając się do zdania Krzysztofa Linowskiego pobyt w jednostce penitencjarnej będzie skutkował zaistnieniem wielu negatywnych dla izolowanej osoby zjawisk – stygmatyzacją, degradacją czy też depersonalizacją (Linowski, 2011: 128). Istotne jest to, że przeprowadzanie oddziaływań resocjalizacyjnych skazanych wiąże się z urozmaiconymi metodami readaptacji społecznej, do których zalicza się m.in. nauczanie, pracę, uczestnictwo w zajęciach kulturalno-oświatowych i sportowych, a także **utrzymywaniem kontaktów ze światem zewnętrznym, w tym z rodziną.**

Cytując Agatę Hulak jestem dokładnie tego samego zdania, że „utrzymywanie kontaktu ze światem zewnętrznym w okresie przebywania w zakładzie karnym pozytywnie wpływa na proces resocjalizacji oraz ułatwia readaptację po zakończeniu odbywania kary. Katalog praw skazanych, obejmujący m.in. prawo do utrzymywania kontaktu ze światem zewnętrznym, prawo do informacji, prawo do edukacji, pracy, uczestnictwa w zajęciach kulturalno-oświatowych i sportowych, umożliwia osadzonemu podążanie za niezwykle szybkim tempem zmian zachodzących w społeczeństwie” (Hulak, 2021: 1).

6.6. Możliwość rozwoju zawodowego młodocianych skazanych

Możliwości rozwoju zawodowego młodocianych skazanych są realizowane poprzez zatrudnienie, kształcenie zawodowe oraz różnorodne programy resocjalizacyjne, które mają na celu przygotowanie ich do życia po opuszczeniu ZK.

6.6.1. Programy oddziaływań resocjalizacyjnych

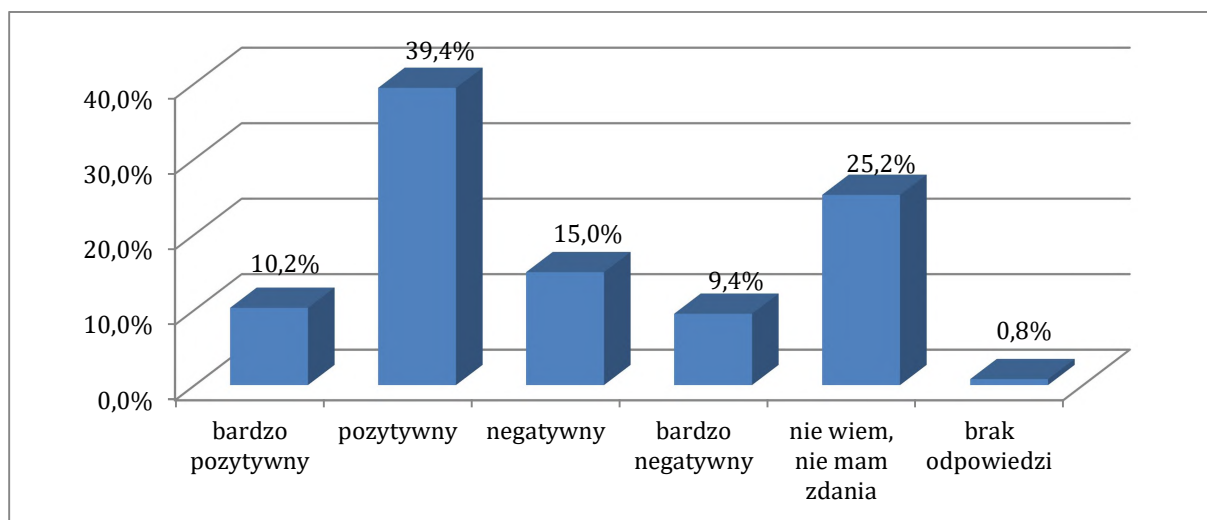
Z piśmiennictwa naukowego można wywnioskować, iż zatrudnianie skazanych jest obecnie w polskim więziennictwie najczęściej stosowanym środkiem resocjalizacji (program praca dla więźniów) (Mydłowska, 2023: 408). W obszarze środków oddziaływania resocjalizacyjnego w warunkach penitencjarnych najczęściej wymieniane są: zdobywanie i podnoszenie wykształcenia i kwalifikacji zawodowych, zatrudnianie w trakcie odbywania kary, angażowanie się w aktywność sportową, wzmacnianie więzi z rodziną i osobami bliskimi, wzmacnianie systemu wartości skazanych i ich życia duchowego (Świtka i wsp., 2005: 169).

Należy pamiętać, iż do czynników utrudniających proces readaptacji społecznej byłych skazanych są m.in. trudności związane ze znalezieniem zatrudnienia, wynikające zarówno z problemów lokalnego rynku pracy, ale również z powodu niskich kwalifikacji zawodowych. Dlatego ważną jest taka aktywność w ZK, która umożliwi skazanemu zdobycie doświadczenia w danym zawodzie, pozyskanie nowych kwalifikacji i możliwość zaistnienia na rynku pracy (Machel, 2003b: 73).

Anna Fidelus jest zdania, że „wśród najczęściej wymienianych przyczyn sprzyjających wzrostowi bezrobocia wśród skazanych wymienia się głównie: niekorzystną sytuację na rynku pracy (wysoki wskaźnik bezrobocia); brak odpowiednich kwalifikacji zawodowych dostosowanych do potrzeb rynku pracy; długi okres pozostawania bez pracy; lęk przed nowymi wyzwaniami” (Fidelus, 2012: 81).

W celu weryfikacji odpowiedzi na 5. pytanie badawcze dotyczące stosunku badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe lub nauki nowego zawodu (11), przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Graficznie problem ten ujmuje rys. 46.

Rys. 46. Stosunek badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe lub przyuczających do nowego zawodu ($p < 0,005$)

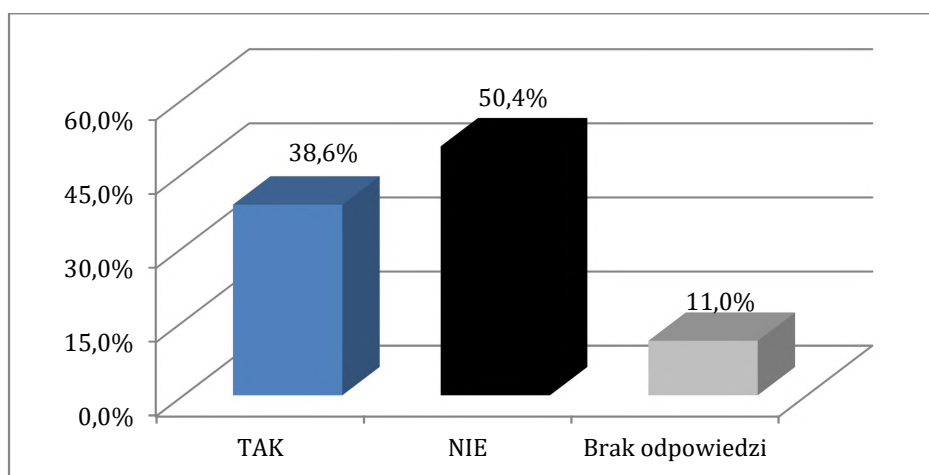

Źródło: opracowanie własne.

Badani w większości (10,2% + 39,4%) posiadają pozytywny i bardzo pozytywny stosunek do wdrażanych programów poszerzających ich kwalifikacje zawodowe lub naukę nowego zawodu.

W tym temacie zadano badanym kolejne pytanie, które ściśle łączy się z poprzednim, a jest o przygotowanie badanego do wykonywania określonego zawodu (48) – rys. 47.

Rys. 47. Przygotowanie badanych do wykonywania określonego zawodu ($P < 0,005$)

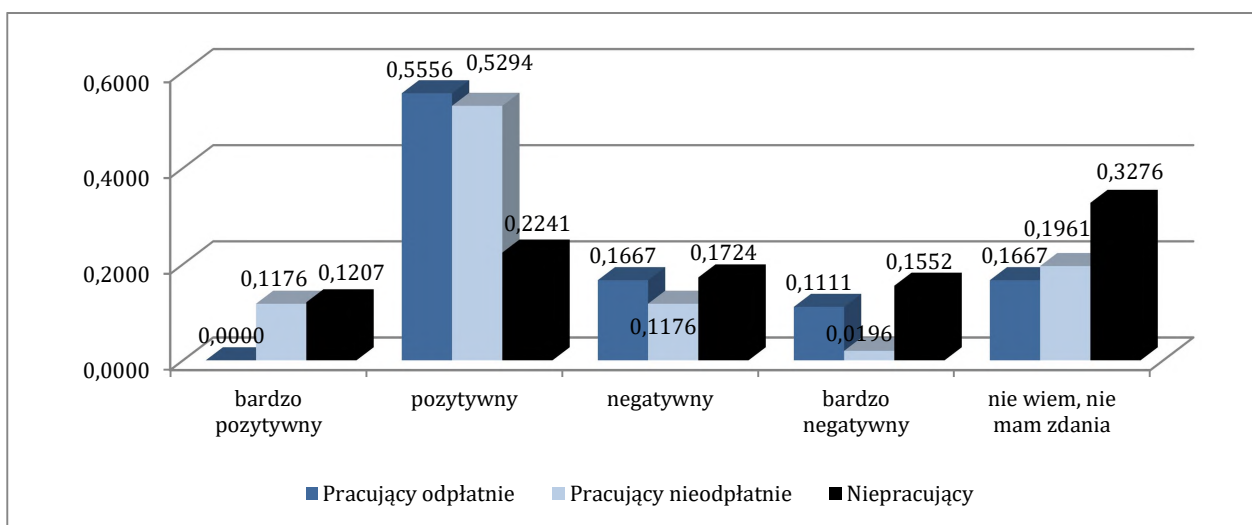
Źródło: opracowanie własne.

Z przeprowadzonej analizy wynika, iż ponad połowa (50,4%) stwierdza, że nie jest przygotowanym do zawodu. Z drugiej zaś strony wynika, że 38,6% jest przygotowana. Poniżej w korelacji zostanie zbadane, kim są te osoby.

Korelacja stosunku badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe (nauki i przygotowania do zawodu) oraz charakteru pracy w zakładzie karnym

Korelacja charakteru pracy (27) i stosunku badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe (11) powinna odpowiedzieć na pytanie: *na ile różni się stosunek badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe w zależności od tego czy badany pracuje odpłatnie, nieodpłatnie czy też jest niepracującym?* Graficznie korelację tą przedstawia rys. 48.

Rys. 48. Korelacja stosunku badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe oraz charakteru pracy w zakładzie karnym ($p<0,005$)

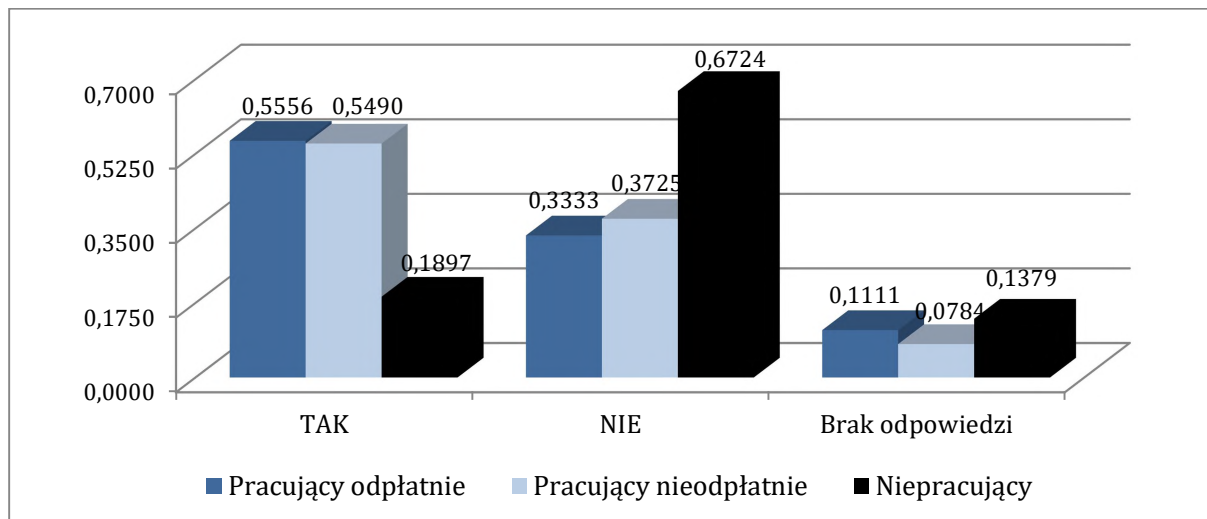
Źródło: opracowanie własne.

Z powyższej korelacji wynika, iż w sumie pozytywnie i bardzo pozytywnie pracujący odpłatnie widzą w $r=0,5556$, pracujący nieodpłatnie w $r=0,6471$ (korelacja wysoka) i niepracujący (korelacja przeciętna) – $r=0,3448$. Negatywnie i bardzo negatywnie (korelacja od słabej do przeciętnej): $r=0,2778$ pracujący odpłatnie, $r=0,1373$ pracujący nieodpłatnie i $r=0,3276$ niepracujący.

Odpowiedź „nie wiem, nie mam zdania” udzieliło (korelacja od słabej do przeciętnej): praktycznie po równo pracujący odpłatnie – $r=0,1667$, pracujący nieodpłatnie – $r=0,1961$ i znacznie więcej niepracujący 0,3276. Można byłoby zadać pytanie: *czemu pracujący odpłatnie posiadają gorsze zdanie na temat ww. programów od pracujących nieodpłatnie?* Może coś z tą pracą odpłatną jest nie tak. Może praca odpłatna w ZK nie umożliwia do końca skazanemu zdobycie doświadczenia w danym zawodzie, pozyskanie nowych kwalifikacji i możliwości zaistnienia na rynku pracy.

W drugiej korelacji zostaną zestawione informacje o przygotowaniu skazanych do zawodu (48) oraz charakteru pracy w ZK (27) – rys. 49.

Rys. 49. Korelacja przygotowania do zawodu skazanych oraz charakteru pracy badanych w zakładzie karnym

Źródło: opracowanie własne.

Z przeprowadzonej korelacji wynika, iż o przygotowaniu do zawodu na TAK podobnie świadczą, zarówno pracujący odpłatnie ($r=0,5556$ – korelacja wysoka), jak i nieodpłatnie ($r=0,5490$ – korelacja wysoka). Wyraźnie nieprzygotowanymi są osoby „Niepracujące” ($r=0,6724$ – korelacja wysoka). Przeprowadzone badania (rys. 48 i 49) posiadają bardzo podobne wyniki, co oznacza o przykładaniu się badanych do badania.

Jestem przekonana się, iż przygotowanie do zawodu młodocianego skazanego mogącego przekształcać się w „narzędzie przygotowujące do przyszłości” wymaga innego sposobu działania. Chodzi w tym względzie o zmniejszenie rozdzwiewu pomiędzy pedagogiką teoretyczną a stosowaną, tzn. znalezienie takich narzędzi, które pozwolą inaczej patrzeć w przyszłość skazanym. W dużej mierze chodzi o zmiany w programie „Praca dla więźniów” w kierunku nacisku na pracę odpłatną i to taką, która byłaby dla skazanych „pociągającą”.

Podejmowane działania powinny sprawić, że zarówno zdobyte kompetencje, jak i kwalifikacje osób skazanych będą się pokrywały z potrzebami rynku pracy, co będzie sprzyjało jej znalezieniu oraz utrzymaniu przez skazanych na wolności (Mydlowska, 2023: 163).

Programy rozwoju kompetencji to specjalistyczne programy opracowane w celu pomocy dzieciom w konflikcie z prawem w rozwiązywaniu podstawowych problemów

w ich rozwoju poznawczym, które mogły przyczynić się do ich przestępczego zachowania. Tematy powszechnie omawiane obejmują odpowiedzialne podejmowanie decyzji, umiejętności komunikacyjne, rozwiązywanie problemów, rozwiązywanie konfliktów, poczucie własnej wartości i radzenie sobie z gniewem. Większość programów rozwoju kompetencji to programy „doświadczeniowe” lub programy aktywnej nauki. Badania wielokrotnie wykazały, że programy aktywnej nauki, które dają dzieciom/młodocianym możliwość ćwiczenia lub modelowania pozytywnego zachowania, są lepsze i znacznie skuteczniejsze niż pouczanie przestępców o prawie i właściwym zachowaniu (United Nations, 2018: 91-92).

6.6.2. Edukacja

Kolejnym środkiem realizowanym w trakcie pobytu skazanego w zakładzie karnym jest edukacja, która jednocześnie znacząco sprzyja społecznej readaptacji skazanych po powrocie na wolność.

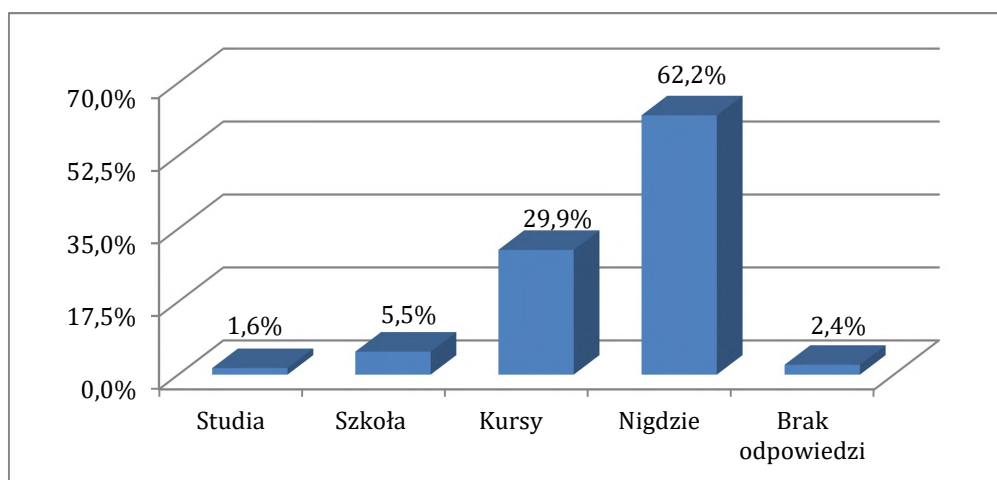
We współczesnym świecie ogromną rolę odgrywa wiedza. Raporty na temat modernizacji edukacji wyraźnie podkreślają, że współczesne społeczeństwo i społeczeństwo przyszłości jest/powinno być społeczeństwem uczącym się, tj. takim, dla którego wiedza staje się jedną z podstawowych wartości i które zmierza do edukacji całościowej (Kochanowska, 2011: 126).

Zdaniem Beaty Mydlowskiej „głównym celem edukacji w więziennych warunkach powinien być rozwój osoby osadzonej w odniesieniu do różnych aspektów: społecznego, ekonomicznego, jak również kulturalnego. W Rekomendacji przede wszystkim zwraca się uwagę na istotny udział w realizacji edukacji osób osadzonych, personelu więziennego, który powinien wielowymiarowo wspierać i ułatwiać im dalszą edukację, a przede wszystkim zachęcić osoby osadzone do brania aktywnego udziału w organizowanych w zakładzie karnym przedsięwzięciach edukacyjnych” (Rekomendacja, 1989 za Mydlowska, 2023: 118). „Liczną grupę osadzonych tworzą skazani, którzy sami zgłaszają chęć udziału w organizowanych przez dane jednostki penitencjarne różnego rodzaju możliwościach rozwoju zawodowego np. na kursach zawodowych w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki. Taka forma edukacji stanowi uzupełnienie pełnej oferty edukacyjnej przeznaczonej dla osób pozbawionych wolności, a także cieszy się bardzo dużym zainteresowaniem osadzonych. Szkolenie zawodowe jest skierowane głównie do takich osób, które nie posiadają żadnych

umiejętności zawodowych lub też dla tych, którzy wymagają zawodowego przekwalifikowania” (Mydłowska, 2023: 97).

W celu weryfikacji odpowiedzi dotyczące możliwości rozwoju edukacyjnego młodocianych skazanych, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Z zakresu edukacji zadano badanym jedno pytanie, czy i jaki zakres edukacji odbył dotychczas w ZK (20) – rys. 50.

Rys. 50. Edukacja badanych skazanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Z analizy wynika, że studia i szkoły ukończyło zaledwie 7,1%, ponadto kursy 29,9%. N=79 (62,2%) oświadczyło, że nic nie ukończyło, argumentując m.in. (alfabetycznie): bo i tak nie dają warunkowego, bo nie chcą mnie wysłać, bo nie, bo to słabe więzienie, brak chęci SW, brak miejsc i zainteresowania, brak możliwości, brak zdecydowania, może w przyszłości, nie było czasu na głupoty, nie chciało mi się, nie miałem okazji, nie wiem, niski wyrok, szukam kierunku. Tak duża liczba braku edukacji może budzić lekkie obawy o przyszłą społeczną readaptację badanych.

Kursy ukończyło N=38 (29,9%), w tym (analfabetycznie): 1 detektywa, 2 kucharza, 12 malarza, 3 montera klimatyzacji, 2 remontowy, 1 spawacza, 5 stolarza. Pozostali nie podali rodzaju kursu.

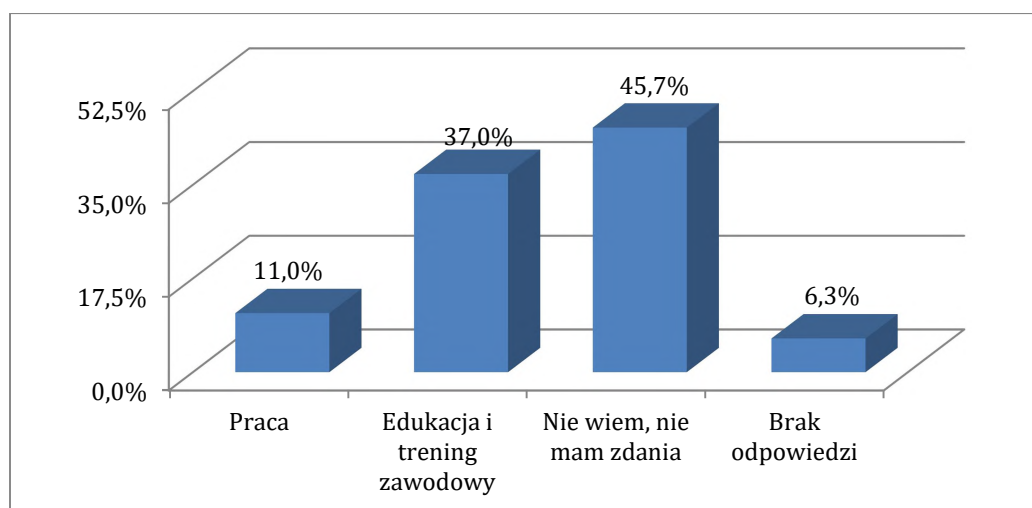
Wpisując się w analizę Aliny Górniok-Naglik w drodze ku samostwarzaniu, poszukiwaniu pełni człowieczeństwa skazanego nie może zabraknąć podbudowy (edukacji) aksjologicznej. Niezbędnym jest przenikanie w edukacji tego, co rozumowe, z tym, co duchowe, ponieważ tylko tą drogą można wzbogacić sferę przeżyć i ukształtować człowieka (zresocjalizować skazanego) w jego pełni. Nieodzwonne jest zerwanie z wszelakim schematyzmem, sztywnością myślenia o edukacji, myślenia

w kontekście niejednokrotnie uznanych, ale już przebrzmiałych doktryn edukacyjnych. Tylko takie podejście do edukacji stwarza szansę ukształtowania człowieka, którego naczelnym celem będzie nieustanny i twórczy rozwój (Górniok-Naglik A, 2011: 183-185).

Należy mieć nadzieję, że przyszłość edukacji (tak zarówno w ujęciu mikro – więzienie, jak i makro – państwo) będzie zmierzać w kierunku procesów samoregulacyjnych, torujących drogę do demokracji. Demokratyczna oświata powinna przygotowywać do rzeczywistego korzystania z demokracji. Działalność wychowawcza powinna być powiązana ze sprawiedliwą, skuteczną i demokratyczną praktyką (Gwizdak, 2011: 65-66).

Drugim pytaniem łączącym się z przedmiotowym pytaniem badawczym była analiza, co dla młodocianego jest ważniejsze: praca czy edukacja i trening (34) – rys. 51.

Rys. 51. Priorytety życiowe młodocianych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Współczesnemu człowiekowi przyszło żyć w ciekawym i złożonym świecie. Z jednej strony jest to świat oferujący wiele możliwości, kuszący propozycjami rozwoju i samorealizacji, z drugiej zaś – pełen niepokoju i napięć w skali globalnej.

Trening i szkolenie to terminy często stosowane synonimicznie. Autorzy publikacji często wykorzystują je jako zabieg stylistyczny służący do opisu działań edukacyjnych ludzi dorosłych. Trening sytuuje się w obszarze psychologicznym, szkolenie zaś przypisuje naukom o zarządzaniu, edukacja naukom pedagogicznym. Zacieranie różnic między pojęciami takimi jak: trening, szkolenie, kształcenie, edukacja

wynika ze zmian w oczekiwaniach ludzi dorosłych – zdaniem Ewy Dębskiej – wobec różnego rodzaju aktywności edukacyjnych (Dębska, 2012: 23-29).

Dosyć zaskakująco odpowiedzieli badani, ponieważ najwięcej było osób niezdecydowanych, nie mających zdania (45,7%), co oznaczałoby, że obecni młodzi ludzie, a szczególnie skazani to osoby często zagubione, nie mające do końca określonych priorytetów życiowych. Na drugim miejscu uplasowali się respondenci, którzy za priorytet życiowy uznali edukację i trening zawodowy, co wydaje się ze wszech miar słuszne. Najmniej osób (11,0%) wykazało priorytetem pracę.

Należy pamiętać, iż przywiązywanie wagi do motywacji i otwartości na nabywanie niezbędnych kompetencji zawodowych oraz do umiejętności związanych z pracą w grupie, to cechy szczególnie istotne, jeżeli wziąć pod uwagę charakter wykonywanej pracy w nowoczesnej firmie (Mydlowska, 2023: 22-23).

6.6.3. Zajęcia dydaktyczne

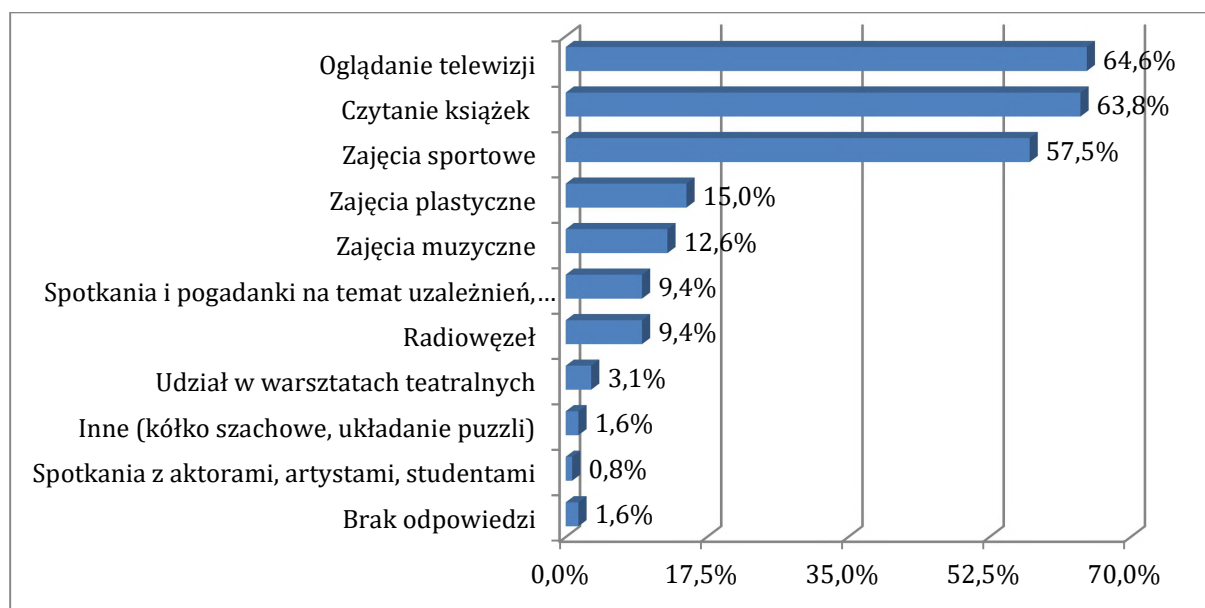
Jak zauważył w czasie konferencji w Popowie William Rentzmann: „więźniowie [...] powinni uczestniczyć w zorganizowanych poza więzieniem rozmaitych zajęciach typu oświatowo-wychowawczego, w zajęciach dydaktycznych (doksztalać się), a także pracować, o ile to tylko jest możliwe. Jest to bowiem okazja do unikania wielu negatywnych reperkusji, jakie dla człowieka odbywającego karę pozbawienia wolności pociąga za sobą więzienie. Można tu mówić o zasadzie otwartości więzienia. Uwzględnianie tej zasady przy jednoczesnym respekcie dla celów ochronnych ma na celu uspołecznianie w bardziej naturalnych warunkach” (Rentzmann, 1990; za Kojadyńska, Gałędek, 2017: 86).

W celu weryfikacji odpowiedzi częściowych na 5. pytanie badawcze dotyczące identyfikacji zajęć dydaktycznych organizowanych dla skazanych przez Służbę Więzienną, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Badanych zapytano: w jakich formach zajęć dotychczas uczestniczyli w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności – realizowanych na terenie zakładu karnego (18) – rys. 52.

Oprócz pracy i działań terapeutycznych, które są najistotniejszymi formami działań resocjalizacyjnych, w jednostkach penitencjarnych organizowane są różnorodne zajęcia o charakterze kulturalnym, oświatowym i sportowym. Do najczęściej wymienianych form zajęć, w których uczestniczyli badani skazani w trakcie pobytu w

zakładzie karnym, należą: oglądanie telewizji (64,6%), czytanie książek (63,8%) oraz zajęcia sportowe (57,5%). Najrzadziej wymienianymi formami spędzenia wolnego czasu były kółko szachowe i układanie puzzli (1,6%), udział w warsztatach teatralnych (3,1%), radiowęzeł (9,4%), spotkania i pogadanki na temat uzależnień, agresji, przemocy (9,4%), zajęcia muzyczne (12,6%) oraz zajęcia plastyczne (15,0%).

Rys. 52. Formy spędzania wolnego czasu w zakładzie karnym ($p < 0,005$)

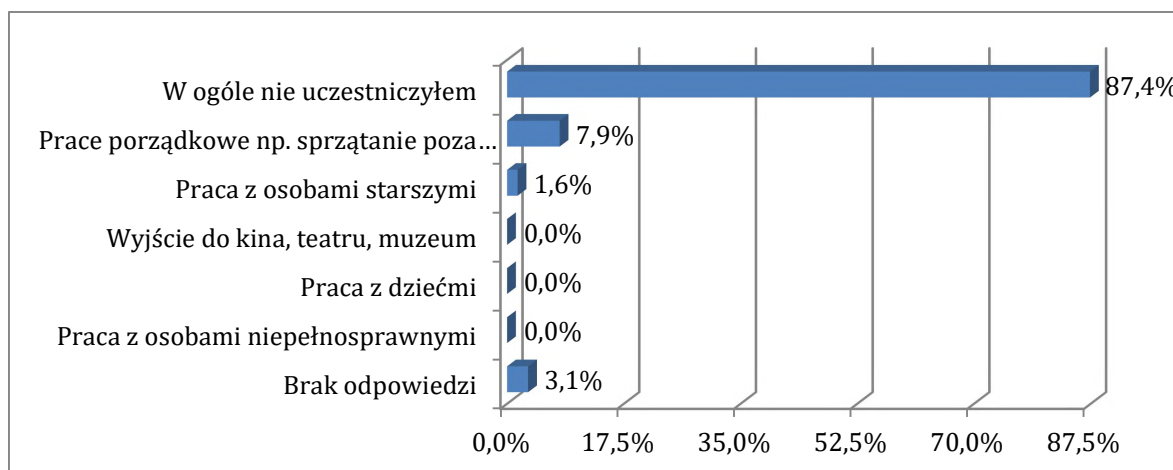
Źródło: opracowanie własne.

Od wielu lat nie zmieniała się forma spędzania wolnego czasu przez skazanych. Najczęściej skazani w czasie wolnym oglądają programy telewizyjne (Szymanowski, 1989: 129; Rejzner, 1997: 62).

Zajęcia sportowe powodują oderwanie od monotonii życia więziennego, rozładowują u skazanych stres i napięcia, łagodzą obyczaje, korzystnie wpływają na współżycie w grupach, rozluźnia się więź z podkulturą więzienną, skazani dostrzegają inne formy spędzania wolnego czasu. Bywa, że skazani uczestniczą w zajęciach sportowych wspólnie z funkcjonariuszami, co może przyczynić się do zmian postaw skazanych do funkcjonariuszy (Szczygieł, 2002: 171).

Z kolei badanych zapytano: w jakich formach zajęć dotychczas uczestniczyli w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności – realizowanych poza zakładem karnym (19) – rys. 53.

Rys. 53. Uczestnictwo w różnorodnych formach zajęć poza jednostką penitencjarną w trakcie pobytu w zakładzie karnym ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Z roku na rok wzrasta liczba programów resocjalizacyjnych organizowanych poza zakładem karnym. Programy są najczęściej realizowane przez organizacje pozarządowe, stowarzyszenia i fundacje, które pomagają skazanym (programy przedstawiono w 4.3). Niestety 87,4% badanych skazanych w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności nie uczestniczyło w żadnych formach zajęć odbywających się poza zakładem, 7,9% badanych brało udział w pracach porządkowych, np. w sprzątaniu poza zakładem, natomiast 1,6% pracowało z osobami starszymi.

Rozwijanie różnych umiejętności służy wyrabianiu nawyku aktywnego spędzania wolnego czasu. Wprowadzanie celowej aktywności ma również na celu przełamanie nudy. Zważywszy, że skazani to młodociani o niskim poziomie wykształcenia, z rodzin dysfunkcyjnych, mający trudności w nawiązaniu kontaktów, istotny byłby trening społeczny, uczenie umiejętności pracy w zespole. Skazani np. grając przydzielone role, mogliby uczyć się jak inny potrafią rozwiązywać problemy.

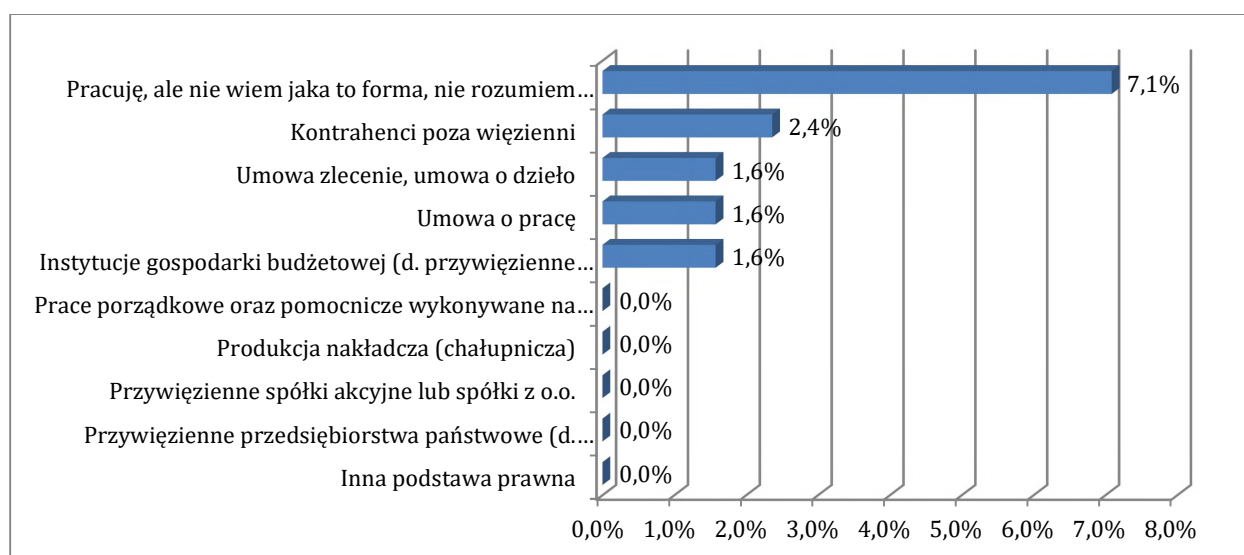
6.7. Rozpoznanie możliwości zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego młodocianych skazanych

Zgodnie z przepisami skazanemu, w miarę możliwości zapewnia się świadczenie pracy (art. 121, § 1, k.k.w., 1997). Zatrudnia się go na podstawie skierowania do pracy albo umożliwia wykonywanie pracy zarobkowej w ramach umowy o pracę, umowy zlecenia, umowy o dzieło, umowy o pracę nakładczą lub na innej podstawie prawnej.

Należy podkreślić, iż skazanemu, niezależnie od formy zatrudnienia, przysługuje miesięczne wynagrodzenie w wysokości co najmniej minimalnego wynagrodzenia za pracę (art. 123 § 2, k.k.w.; 1997). Przepis ten został zmieniony z dniem 8 marca 2011 r. Zmiana nastąpiła w wyniku wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 lutego 2010 r. (Wyrok TK, 2010).

W celu weryfikacji odpowiedzi na kolejne pytanie badawcze dotyczące możliwości zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego młodocianych skazanych, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Najpierw badanych zapytano: jaką formę odpłatnego zatrudnienia wykonują na chwilę obecną (28) – rys. 54, a następnie o formę nieodpłatnego wynagrodzenia (29) – rys. 55.

Rys. 54. Formy zatrudnienia odpłatnego badanych ($p < 0,005$)

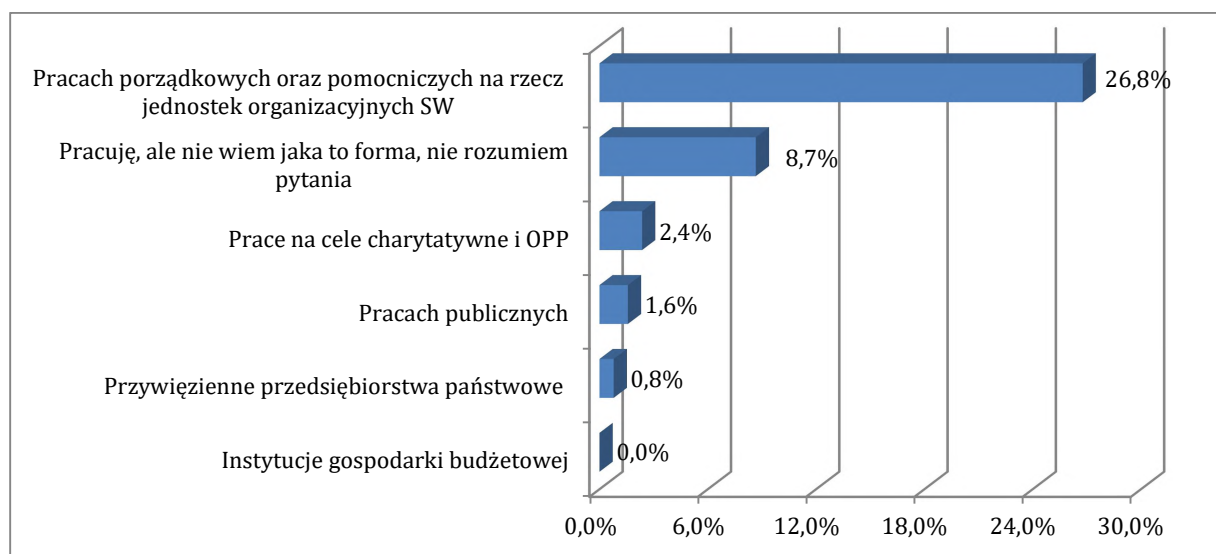
Źródło: opracowanie własne.

Na chwilę badania pracę odpłatną posiadało N=18 skazanych, tj. 14,2% wszystkich respondentów, w tym 7,1% badanych nie wiedziało jaka to forma, 2,4% badanych pracowało u kontrahentów poza więzieniem i po 1,6% (po N=2) badanych pracowało na umowę zlecenia, umowę o dzieło oraz podobnie na umowę o pracę i w instytucjach gospodarki budżetowej. 85,8% badanych pytanie to nie dotyczyło, ze względu na to, że albo nie pracowali, albo pracowali nieodpłatnie.

Na chwilę badania pracę nieodpłatną posiadało N=51, tj. 40,2% badanych. Najwięcej, bo 26,8% badanych wskazało prace porządkowe oraz pomocnicze na rzecz jednostek organizacyjnych SW, z kolej 8,7% badanych nie wiedziało jaka to forma, 2,4%

pracowało na cele charytatywne i OPP, natomiast 0,8% respondentów pracowało w przywieźiennych przedsiębiorstwach państwowych.

Rys. 55. Formy zatrudnienia nieodpłatnego respondentów ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Należy pamiętać, iż wielu skazanych zgłasza się do prac społecznie użytecznych (np. wolontariat w hospicjum) nie tylko ze względu na ograniczoną liczbę ofert pracy dla więźniów czy możliwość zadośćuczynienia społecznej krzywdy wynikającej z łamania prawa (Weissbrot-Koziarska, Kanios, 2021: 383).

Można stwierdzić, że praca poza zakładem karnym wydaje się najbardziej pożądana przez skazanych. Atrakcyjność pracy poza terenem ZK wynika z chęci zmiany otoczenia, poczucia namiastki wolności, a także doświadczania pracy w naturalnych warunkach.

Według Giulio Zanellii „Komponent dyskrecjonalny mechanizmu przydziału jest źródłem problemu identyfikacji, gdy próbuje się ustalić związek przyczynowo-skutkowy między pracą w więzieniu a resocjalizacją skazanych. Mówiąc dokładniej, czas spędzony w pracy podczas odbywania kary pozbawienia wolności odzwierciedla nieobserwowane cechy indywidualne, które prawdopodobnie korelują z nieobserwowaną [...] skłonnością do ponownego angażowania się w działalność przestępczą po zwolnieniu” (Zanella, 2020: 11).

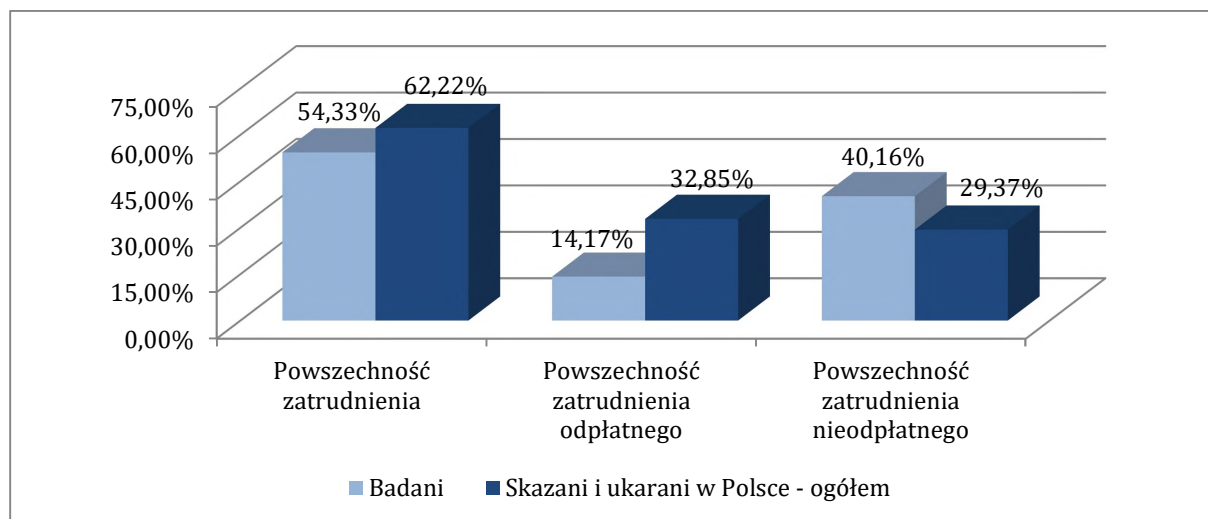
Z kolei została przebadana powszechność zatrudnienia respondentów w porównaniu z ogólnym zatrudnieniem skazanych w systemie penitencjarnym w Polsce.

6.7.1. Powszechność zatrudnienia

Powszechność zatrudnienia badanych oraz skazanych i ukaranych w Polsce przedstawia tab. 8 oraz rys. 56 i 57.

Z pierwszego badania wynika, iż wybór próby badawczej (54,33%) był adekwatny do ogólnego trendu powszechności zatrudnienia w polskim systemie penitencjarnym – ogółem (62,22%), z 9 punktową różnicą na niekorzyść przedmiotowego badania. Znacznie większa różnica na niekorzyść badanych młodocianych skazanych zachodzi w zatrudnieniu odpłatnym (odpowiednio – 14,17% do 29,21%) i to może budzić pewne zaniepokojenie.

Rys. 56. Porównanie powszechności zatrudnienia badanych i skazanych w polskim systemie penitencjarnym za 2023 r.

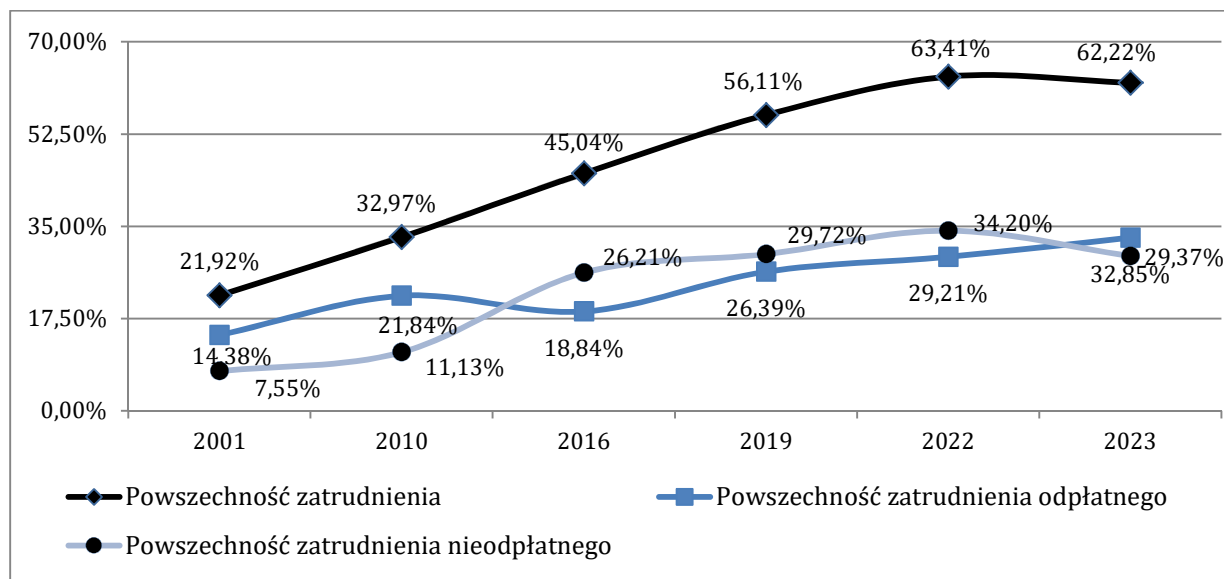

Źródło: opracowanie własne.

Poniższy rysunek ukazujący powszechność pracy w wybranych latach w polskim systemie penitencjarnym wygląda bardzo ciekawie i obiecująco. Warto również zauważyć, że wspomniany wcześniej program o nazwie „Praca dla Więźniów” przyczynił się do zwiększenia zatrudnienia osadzonych ponad 12 tysięcy osób, a sam wskaźnik powszechności zatrudnienia osadzonych przekroczył już wartość 62,2%.

Problemem może być sam system pracy nieodpłatnej, który czasem jest dla „idei” a nie dla tego żeby coś wnosił. Ważne jest, aby praca wykonywana przez osadzonych oraz powierzane im zadania, które nawet jeśli nie są wykonywane odpłatnie, wносиła w ich zawodowe doświadczenie przekonanie o doniosłości i celowości ich wysiłku.

Rys. 57. Powszechność zatrudnienia w polskim systemie penitencyjnym w wybranych latach

Źródło: opracowanie własne.

6.7.2. Związek korelacyjny odpłatnego i nieodpłatnego zatrudnienia oraz wybranych zmiennych niezależnych

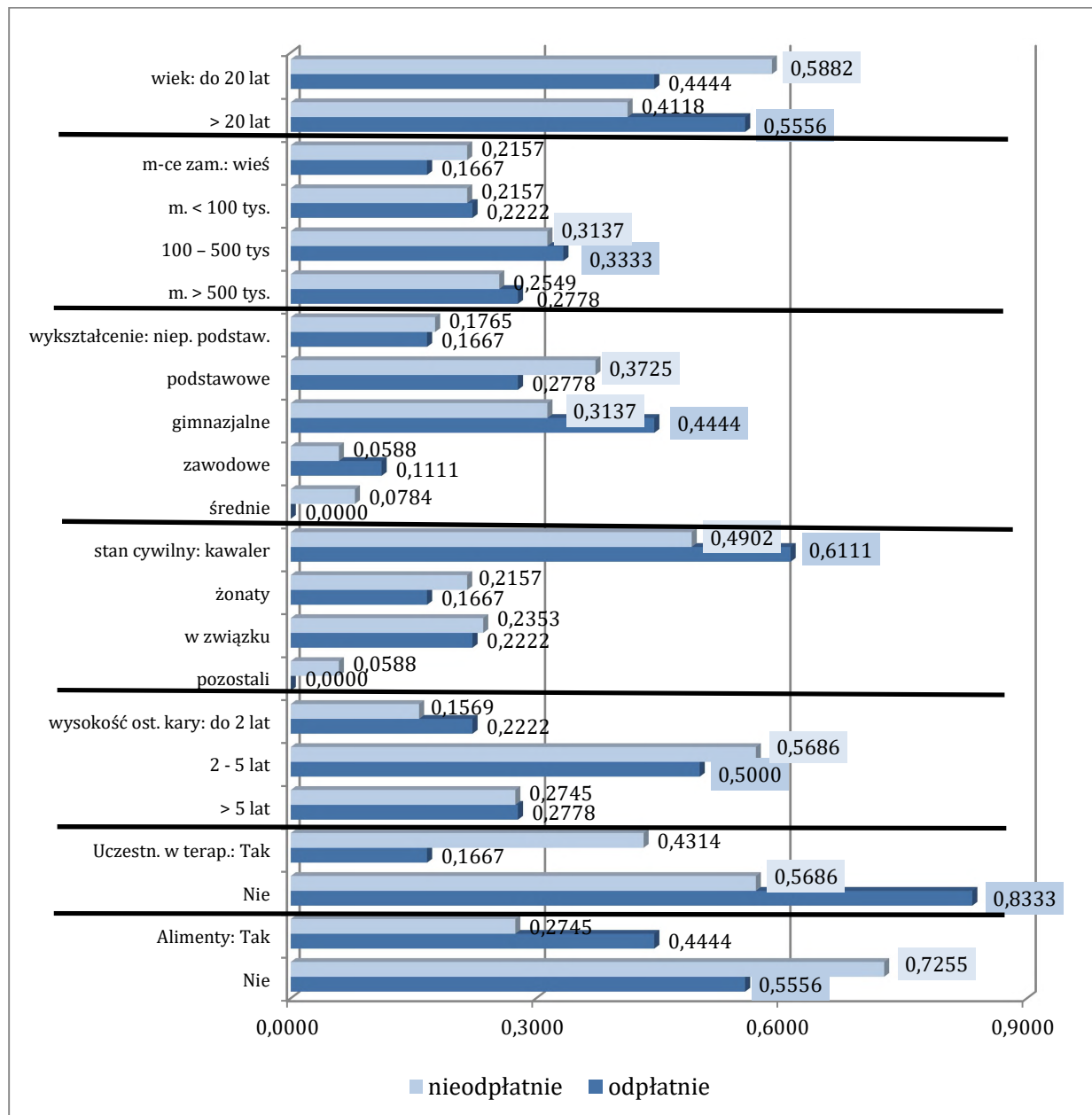
Korelację odpłatnego i nieodpłatnego zatrudnienia z wybranymi zmiennymi niezależnymi przedstawia rys. 58.

Przy odpłatnym zatrudnieniu młodocianych skazanych: bardziej zauważalna jest korelacja (związek) badanych: powyżej 20 roku ($r=0,5556$), zamieszkujących w miastach od 100-500 tys. mieszkańców ($r=0,3333$), posiadających wykształcenie gimnazjalne ($r=0,4444$), będących kawalerami ($r=0,6111$ – korelacja wysoka), posiadających średniej długości karę od 2-5 lat ($r=0,5000$) oraz wyraźnie nie uczestniczących w terapii ($r=0,8333$ – korelacja bardzo wysoka) i nie posiadających świadczenia alimentacyjnego ($r=0,5556$).

Przy nieodpłatnym zatrudnieniu respondentów w poszczególnych grupach zmiennych bardziej korelują: tym razem osoby poniżej 20 roku życia, podobnie mieszkający w miastach od 100-500 tys. ($r=0,3137$), posiadający wykształcenie podstawowe ($r=0,3725$) i gimnazjalne ($r=0,4444$), będący – podobnie jak przy odpłatnym zatrudnieniu – kawalerami ($r=0,4902$), również jak przy odpłatnym posiadający karę od 2-5 lat ($r=0,5686$) oraz nie uczestniczący w terapiach ($r=0,5686$).

i podobnie jak przy odpłatnym (tylko bardziej znacząco) osoby nie posiadające świadczeń alimentacyjnych ($r=0,7255$ – korelacja bardzo wysoka).

Rys. 58. Korelację odpłatnego i nieodpłatnego zatrudnienia z wybranymi zmiennymi niezależnymi ($p<0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Uwaga: wyniki przyciemnione – korelacja znacząca

6.8. Rola pracy w procesie resocjalizacji młodocianych skazanych

Praca odgrywa kluczową rolę w procesie resocjalizacji, stanowiąc jeden z podstawowych czynników wspierających powrót osób skazanych do społeczeństwa. Jest uznawana za narzędzie, które pomaga w odbudowie poczucia własnej wartości, nabyciu nowych umiejętności i odpowiedzialności, a także w zmniejszaniu ryzyka powrotu do przestępstwa.

Według Giulio Zanelli „Praca w więzieniu może również zmniejszyć zakres statystycznej dyskryminacji (stygmatyzacji – przyp. AK) byłych skazanych (Pager, 2003; Holzer i in., 2007; Doleac i Hansen, 2020), ponieważ doświadczenie zawodowe w więzieniu, nawet w zawodach niewymagających kwalifikacji, może wskazywać na inne umiejętności miękkie, takie jak „dobry charakter” i dyscyplina pracy (Bushway i Apel, 2012; za Zanella, 2020: 33).

6.8.1. Stosunek do pracy

W dużej mierze stosunek badanego do (wykonywanej) pracy określiła wcześniej analiza hierarchii wartości, w tym wartości związanej z pracą (patrz 7.4).

Amerykański socjolog Robin Dubin podzielił na trzy kategorie ludzi według ich stosunku do pracy. Do pierwszej zaliczył ludzi, dla których praca stanowi najważniejszą wartość – jest sprawą pierwszoplanową. Aktywność zawodowa dostarcza im bardzo dużego zadowolenia oraz wymiernych gratyfikacji, lecz bywa też źródłem frustracji oraz wielu rozczarowań. W drugiej kategorii znalazły się osoby, dla których praca jest przede wszystkim jednym ze sposobów zdobywania środków służących do realizowania celów oraz dążeń, które są powiązane z wielowymiarowym funkcjonowaniem człowieka w życiu społecznym. Dubin wyróżnił jeszcze trzecią, dość marginalną kategorię, składającą się z takich osób, które charakteryzuje zmienność dążeń, jak również brak zdecydowanych zainteresowań (Mydłowska, 2023: 63).

Według Beaty Mydłowskiej „pozytywny stosunek do pracy, umiejętność sumiennego wykonywania swoich obowiązków zawodowych jest jednym z warunków skutecznej readaptacji. Z kolei zatrudnianie osadzonych bez względu na ich zainteresowania i predyspozycje nie tylko nie stanowi dobrej metody oddziaływań, ale może doprowadzić do zniechęcenia, frustracji i złości jednostki. Trudno poprzez tego

typu zatrudnienie budować pozytywny stosunek do pracy a tym samym zwiększać szansę jednostki na skuteczną resocjalizację” (Mydłowska, 2023: 174).

Beata Mydłowska jest przekonana, że „człowiek w pracy przeżywa różne napięcia emocjonalne, które wywołują zarówno zwiększoną chęć do jej wykonywania, jak i mogą, choć nie muszą powodować, także spadek zainteresowania. [...] W każdym zakładzie pracy mają miejsce nie tylko procesy produkcyjne czy usługowe, ale również odbywa się tam [...] wychowanie i samowychowanie korygujące postawy, zachowania i systemy wartości osób tam zatrudnionych (Podoska-Filipowicz, 1996: 32). Powszechnie wiadomo, że ma to wpływ na zadowolenie z pracy, zaś osoby, które realizują w pracy swoje powołanie i są bardzo zadowolone z wykonywanego zawodu, to osoby na ogół zadowolone z życia i częściej osiągające ogólne szczęście w życiu, co pozytywnie wpływa na jakość relacji w danej grupie społecznej” (Mydłowska, 2023: 76-77). Jeśli człowiek w trakcie pracy napotyka na niepowodzenie, frustrację, brak zrozumienia przez otoczenie, wówczas odczuwa on niezadowolenie z pracy, co przekłada się na niezadowolenie z życia (Mydłowska, 2023: 173). Według Anny Zalewskiej zadowolenie z pracy jest postawą wobec pracy (Zalewska, 2003: 29). Zadowolenie to wiąże się także z aspektem uznania, na jakie może liczyć pracujący na skutek dobrze wykonywanych zadań, a to z kolei posiada pozytywny wpływ na rozwój społeczeństwa (Nowak-Dziemianowicz, 2016: 53).

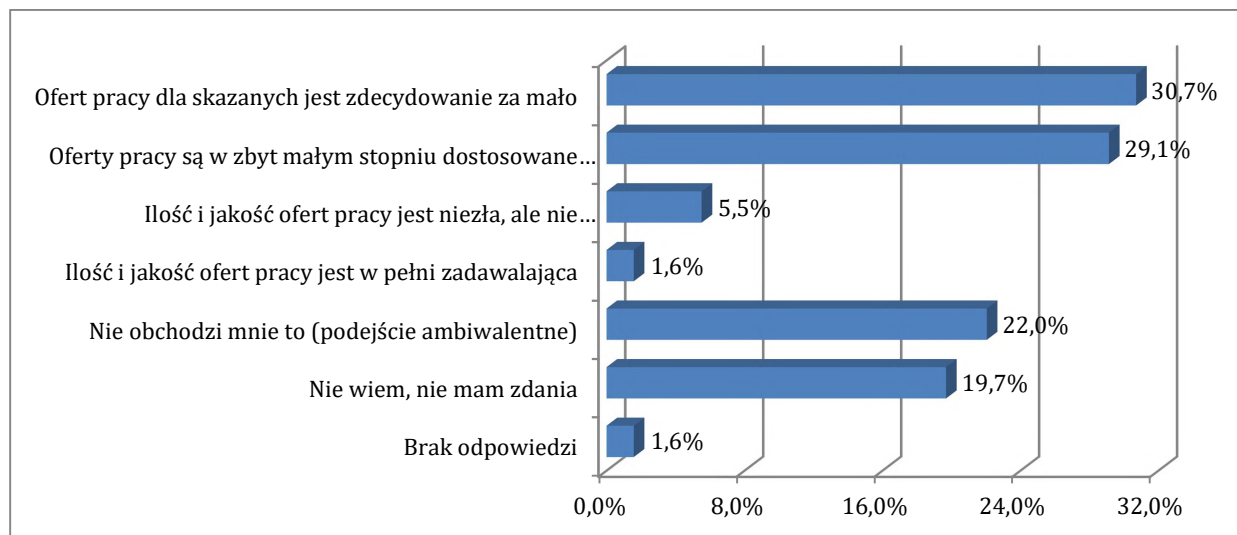
Rozwój osobisty oraz zawodowy to w głównej mierze zwiększenie możliwości na znalezienie przez skazanych konkretnego zatrudnienia już po opuszczeniu murów więziennych. Rozwój ten zapewniają różnego rodzaju kursy, które nie zawsze są właściwie dopasowane do potrzeb, predyspozycji oraz możliwości uczestników (Domżańska, 2013: 131). W procesie pracy jednym z ważniejszych życiowych wyzwań jednostki staje się rozwój zawodowy, który powinien ułatwiać sprostanie wyzwaniom budowanym przez współczesne przeobrażenia, rozwój technologiczny, a także postępującą globalizację. Rozwój zawodowy i osobisty to umiejętność praktycznego uczenia się przez całe życie.

W celu weryfikacji odpowiedzi na kolejne pytanie badawcze dotyczące postrzegania przez młodocianych skazanych roli pracy w procesie resocjalizacji, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Zadano badanym kolejno: czy ilość i jakość ofert pracy dla skazanych jest zadowalająca (30) – rys. 59, a następnie zapytano o

walory podejmowanej w ZK pracy (31) – rys. 60, a by w końcu zapytać: o wpływ pracy na rozwój badanego (40) – rys. 61.

Na początku przebadana zostało zadowolenie (uznanie) skazanych z ilości i jakości ofert pracy (30) – rys. 59.

Rys. 59. Stopień zadowolenia młodocianych skazanych z ilości i jakości ofert pracy ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

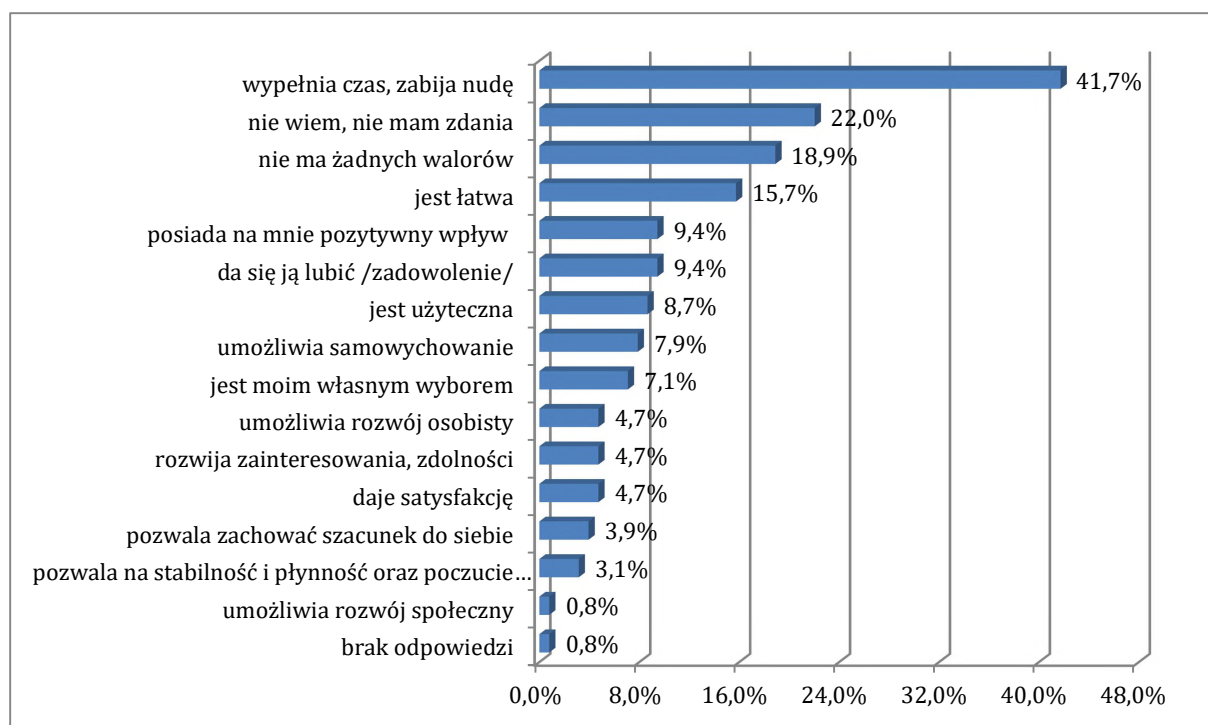
Wydaje się, iż największą barierą utrudniającą zatrudnienie młodocianych skazanych jest brak odpowiedniej liczby ofert pracy, na co wskazało 30,7% badanych. Drugą przyczyną wpływającą na brak zadowolenia jest są zbyt mało dostosowane ofert pracy do potrzeb skazanego (29,1%). Z kolei 22,0% badanych stwierdziła, że „nie obchodzi ich to”, z czego N=19, tj. 15,0% badanych to osoby niepracujące. Kolejną grupą okazały się osoby, które „nie miały zdania” N=25, tj. 19,7%, z czego N=20, tj. 15,7% to ponownie osoby niepracujące. Dla 5,5% respondentów „Ilość i jakość ofert pracy jest niezła, ale nie rewelacyjna” i tylko dla N=2, tj. 1,6% „Ilość i jakość ofert pracy jest w pełni zadowalająca”.

Badanie pozwala na sformułowanie wniosku, że **zadowolenie z pracy**, rozumiane jako stosunkowo stała ocena pracy, bądź postawa wobec pracy, ukazująca stosunek do pracy, jest istotnym walorem społecznym, opartym o właściwości osoby, środowisko pracy oraz ich współdziałanie (por. Nowak-Dziemianowicz, 2016: 53; Mydlowska, 2023: 78-79).

Niezadowolenie z pracy wytwarza dyskomfort, osłabiający aktywność psychiczną jednostki, zmniejszający jej wysiłki w kierunku rozwoju osobistego i zmiany na lepsze swojej sytuacji, wyzwalający poczucie złości, bezsilności wobec problemów, beznadziei sytuacji i prowadzący w konsekwencji do łamania zasad i norm społecznych, często wprowadzając jednostkę na drogę przestępczości (Mydłowska, 2023: 79).

Drugim zagadnieniem z zakresu zadowolenia z pracy było zapytanie o walory podejmowanej w ZK pracy (31) – rys. 60.

Rys. 60. Walory podejmowanej pracy w zakładzie karnym ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

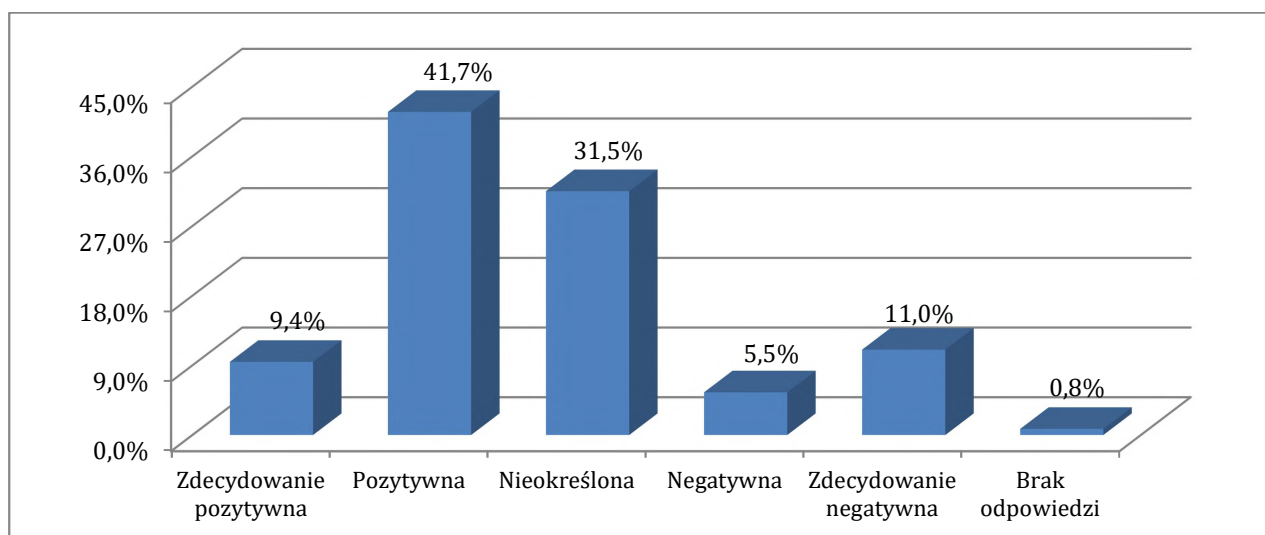
Cztery pierwsze odpowiedzi o walorach negatywno-obojętnych wskazują na dość umiarkowane walory otrzymywanej pracy (odpłatnej i nieodpłatnej), z tego prawie połowa badanych (41,7%) stwierdziła, że praca „wypełnia czas i zabija nudę”, 22,0% nie miało zdania, dla 18,9% „nie ma żadnych walorów” i dla 15,7% „jest łatwa”. Po niżej 10% badanych widziało w otrzymywanej pracy pozytywy, w tym: posiadanie pozytywnego wpływu – 9,4%, zadowolenie, bo da się ją lubić – 9,4%, widziało jej użyteczność – 8,7%, umożliwiające samowychowanie – 7,9%, będącą własnym wyborem – 7,1%, umożliwiającą rozwój osobisty – 4,7%, umożliwiającą zainteresowania i zdolności – 4,7%, pozwalającą zachować szacunek do siebie – 3,9%, pozwalającą na

stabilność i płynność oraz poczucie bezpieczeństwa – 3,1% i umożliwiającą rozwój społeczny – 0,8%.

Z powyższego badania można wywnioskować, iż **zatrudnienie w pracy bez pozytywnych walorów, nie posiada wartości resocjalizacyjnych i rozwojowych**. Przy oferowaniu pracy należy bardziej wnikliwie analizować proponowaną pracę, która w konsekwencji pozwoli na podnoszenie poziomu umiejętności zawodowych i możliwości na przyszłość.

Warunkiem aktywnego udziału w twórczym przekształcaniu i doskonaleniu samego siebie oraz otoczenia jest **właściwy rozwój zawodowy pracownika**. Badanych zapytano: o wpływ pracy na ich rozwój (40) – rys. 61.

Rys. 61. Wpływ pracy na rozwój osobisty i zawodowy skazanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

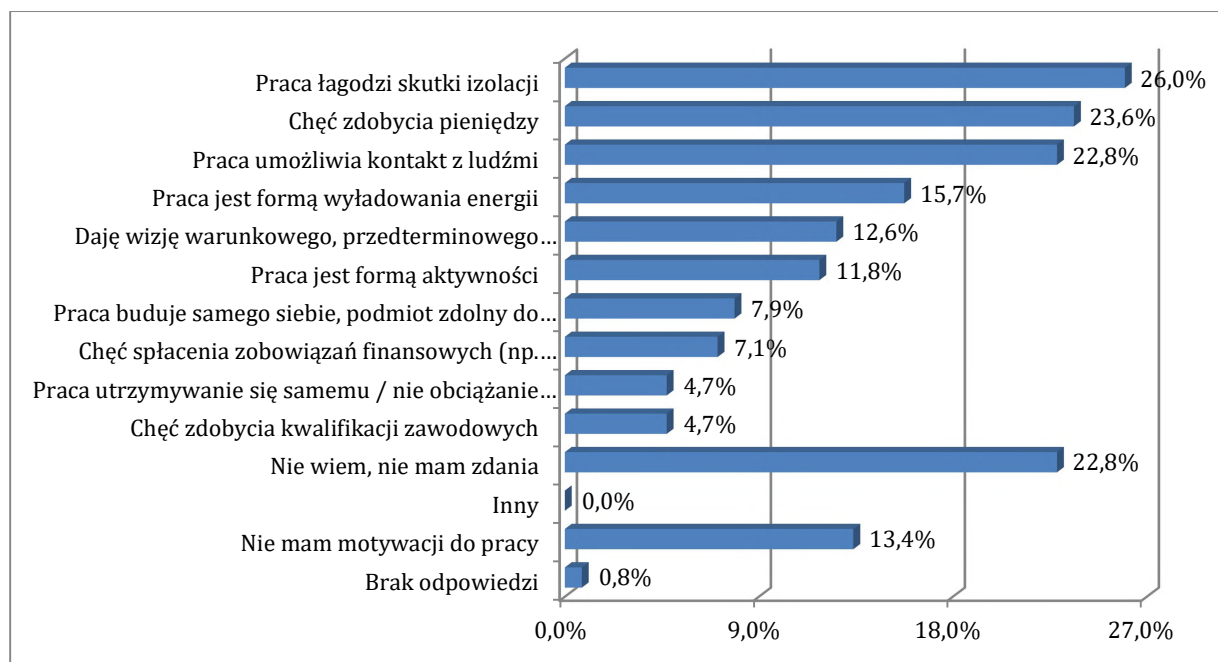
Wyniki badania są w miarę pozytywne, ponieważ aż 51,2% respondentów opowiedziało się za pozytywną (41,7%) i zdecydowanie pozytywną rolą pracy (9,4%), z czego pracujący odpłatnie i nieodpłatnie $N=48$, tj. 37,8% i co najciekawsze dla $N=17$, tj. 13,4% niepracujących. Drugą wartością w badaniu okazał się wskaźnik „nieokreślona” (31,5%), w tym dla $N=17$ osób pracujących, tj. 13,4% i $N=23$, tj. 18,1% niepracujących. Zaistniały też odpowiedzi o zdecydowanie negatywnym nastawieniu (11,0%) i negatywnym (5,5%), w $N=4$, tj. 3,1% osób pracujących i $N=17$, tj. 13,4% osób niepracujących.

Administracja więzienna powinna zadbać, aby oferowana dla młodocianych skazanych praca była dla nich nie tylko satysfakcjonująca, ale także umożliwiała im rozwój zawodowy i osobisty, dająca poczucie bezpieczeństwa, rozwijająca pozytywne kontakty interpersonalne oraz ucząca radzenia sobie z porażkami i z sukcesami (por. Mydlowska, 2023: 387).

6.8.2. Motywy i oczekiwania w stosunku do podejmowanej pracy

W celu weryfikacji odpowiedzi na kolejne pytanie badawcze dotyczące motywacji i oczekiwań respondentów w stosunku do podejmowanej pracy, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Zadano badanym dwa pytania o pracę w ZK: o motywy podejmowania pracy (32) – rys. 62, a następnie oczekiwania wobec tej pracy (33) – rys. 63.

Rys. 62. Motywy podejmowanej pracy przez badanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

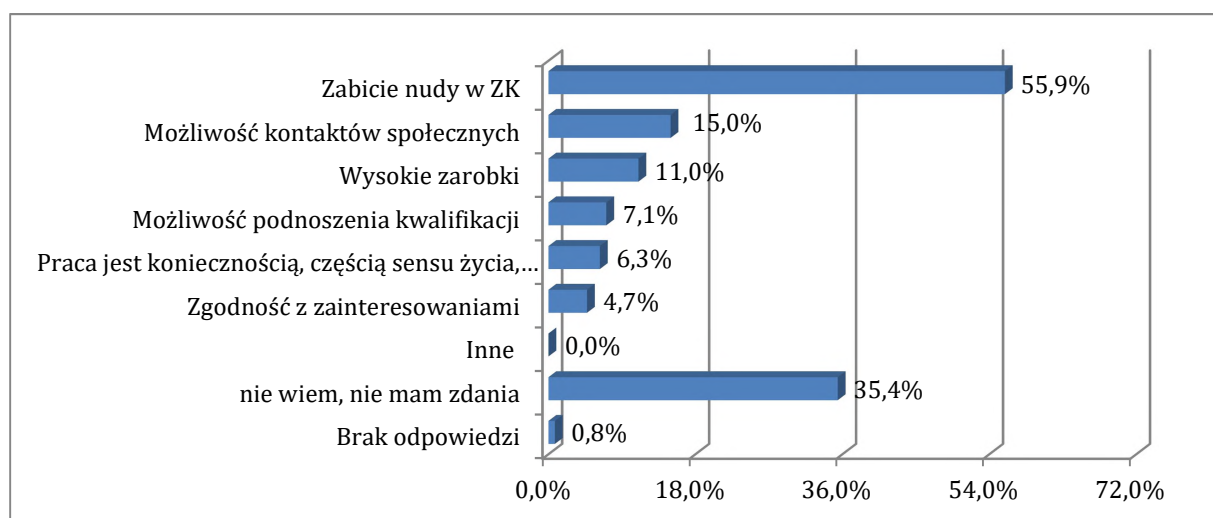
Z badania motywów podejmowanej pracy (32) wynika, że 26,0% badanych uznaje ją jako środek łagodzący izolację, 23,6% badanych jako środek do zdobycie pieniędzy, a dla 22,8% badanych praca umożliwia kontakt z ludźmi. Ponadto poniżej 16% badanych motywem do pracy jest: dla 15,7% wyładowaniem energii, dla 12,6% wizja przedterminowego zwolnienia, dla 11,8% jest formą aktywności, dla 7,9% praca buduje samego siebie, podmiot zdolny do rozwoju, dla 7,1% umożliwia spłacenie zobowiązań finansowych (np. alimentów), dla 4,7% pozwala na samodzielne

utrzymywanie się / nie obciążanie rodziny i podobnie dla 4,7% badanych praca staje się możliwością zdobycia kwalifikacji zawodowych. 22,8% badanych nie miało zdania.

Ponadto N=17, tj. 13,4% wykazało całkowity brak motywacji do pracy, w tym: N=1 pracujący odpłatnie, N=1 pracujący nieodpłatnie i N=15 niepracujący (z N=63 niepracujących, czyli co czwarty 23,8%).

Drugim badaniem w tym temacie było określenie oczekiwań młodocianych skazanych wobec pracy (33) – rys. 63.

Rys. 63. Oczekiwania od pracy młodocianych skazanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Dla ponad połowy badanych (55,9%) najważniejszym oczekiwaniem od pracy jest zabicie nudy w ZK, a ponadto dla 15,0% możliwość kontaktu, dla 11,0% wysokie zarobki, dla 7,1% badanych możliwość podnoszenia kwalifikacji, dla 6,3% praca to sens życia, dla 4,7% badanych są oczekiwania pracy zgodnej z zainteresowaniami. Niestety 35,4% badanych nie posiada zdania na ten temat.

Wydaje się, iż od pracy skazani powinni znacznie więcej oczekiwać niż „zabicia nudy”.

6.8.3. Skuteczność pracy w procesie resocjalizacji

Skuteczność pracy w procesie resocjalizacji stanowi istotne ogniwo systemu profilaktyki, opieki, wychowania i terapii poprzez pracę osób niedostosowanych społecznie. Natomiast m.in. posiadane wykształcenie, które często wiąże się z potencjałem jednostki, poczuciem jej kompetencji przekłada się na jej efektywność w pracy (Mydłowska, 2023: 152, 339). Znajomość tych reguł w procesie pracy jest

warunkiem rozszerzenia efektywności tego procesu oraz trafności przewidywania zachowań, działań i procesów, które mogą się pojawić (Wilsz, 2009: 78).

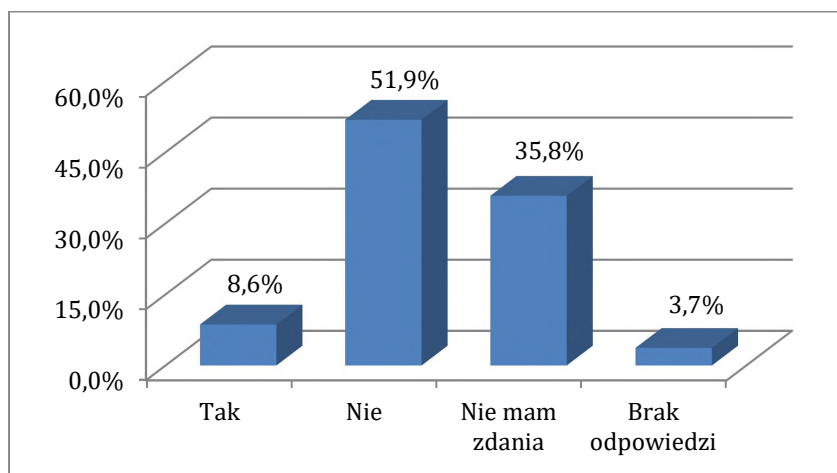
W kolejnym etapie badań zbadana została skuteczność (46) i efektywność pracy (47) młodocianych skazanych, w opinii ich samych. **Na pytania te nie odpowiadały osoby nigdy niepracujące w zakładzie karnym (N=46).** Analiza została przeprowadzona na N=81 badanych. W badaniu tym, w którym badani sami się oceniają należy mieć do wyników końcowych odpowiedni dystans.

W celu weryfikacji odpowiedzi na kolejne pytanie badawcze dotyczące skuteczności i efektywności pracy młodocianych skazanych w opinii ich samych, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Zadano badanym dwa pytania: o skuteczność w pracy w warunkach penitencjarnych (46), a następnie efektywność pracy w warunkach penitencjarnych (47) w opinii osób pracujących w ZK.

Badanie skuteczności pracy osób pracujących (46) zawarte zostało w sześciu pytaniach zadanych młodocianym skazanym.

Pierwsze pytanie dotyczyło reklamacji dotyczących wykonywanej pracy (46a) – rys. 64.

Rys. 64. Reklamacje wobec pracy ($p < 0,005$)

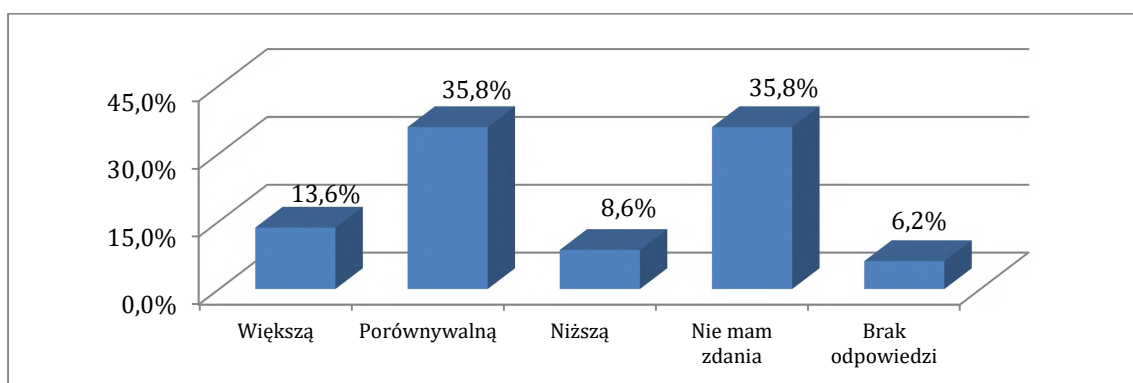

Źródło: opracowanie własne.

Do reklamacji wobec ich pracy przyznało się N=7 (z N=81 osób badanych) tj. 8,6%, w tym N=3 pracujących odpłatnie i N=4 pracujących nieodpłatnie. W odniesieniu do miejsca zamieszkania: N=2 pochodzące ze wsi, N=1 z miasta 100-500 tys. i N=4 z miast >500 tys. obywateli. A ponadto N=3 pracujących zawsze i N=4 osoby, które wcześniej nie pracowały, a pracowały w czasie badania.

Kolejne zagadnienie dotyczyło oceny wydajności własnej pracy w stosunku do kolegów (46b) – rys. 65. Oszacowanie swojej wydajności było chyba czynnością prostszą od określenia wadliwości swoich wyników pracy. N=11 (z N=81), tj. 13,6% swą wydajność widzi wyższą, w tym N=4 pracujący cały czas, N=1 pracujący wcześniej i N=6 niepracujących wcześniej, a pracujących w czasie badania. I w końcu N=6 z N=18 (tj. 33,3%) pracujących odpłatnie, N=22 z N=51 (43,1%) pracujący nieodpłatnie i N=1 niepracujący, który wcześniej pracował. Z tej korelacji wynika, że badani pracujący nieodpłatnie (najczęściej przy porządkach) czują, że ich wydajność jest wyższa (!!).

Rys. 65. Wydajność własnej pracy w stosunku do kolegów ($p<0,005$)

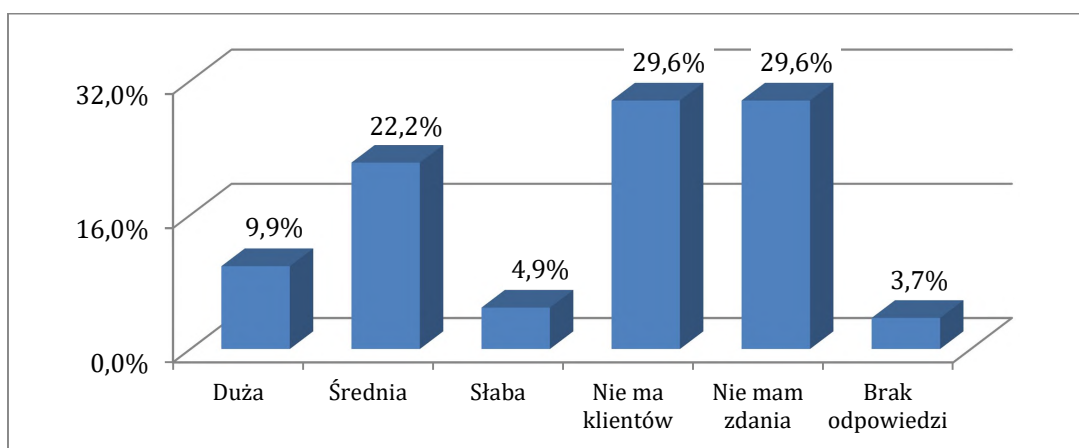
Źródło: opracowanie własne.

Ponadto 35,8% badanych (N=29) stwierdziło, że ich wydajność jest porównywalna, 8,6%, że niższa, 35,8% nie miało zdania, a 6,2% nie wypowiedziało się. *Kto może stwierdzać o swej niższej wydajności?* Okazuje się, że N=4 to pracujący odpłatnie (z tego N=1 posiadający alimenty, podający, że nie ma możliwości spłaty) i N=3 pracujący nieodpłatnie (w tym N=2 posiadających alimenty, jeden płacący sporadycznie (!!), a drugi nie mający możliwości spłaty).

Kolejnym zagadnieniem jest poziom zadowolenia klientów z pracy badanego (46c) – rys. 66.

Określenie satysfakcji klientów z pracy pokazuje, że prawie 60% badanych nie ma klientów, albo nie posiada zdania. Ponadto N=8, tj. 9,9% badanych stwierdziło duże uznanie klientów wobec ich pracy, w tym N=3 pracujący cały czas i N=5 wcześniej niepracujących. N=3 (!!) pracujących odpłatnie i N=5 pracujących nieodpłatnie. Jeden posiadający alimenty i płacący sporadycznie.

Rys. 66. Poziom satysfakcji klientów z pracy badanego ($p < 0,005$)

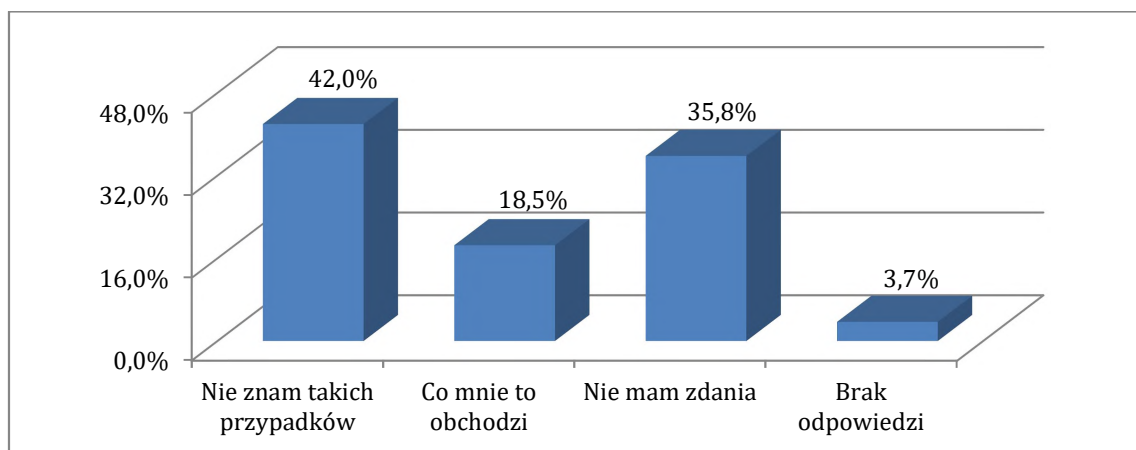

Źródło: opracowanie własne.

Czwartym zagadnieniem jest ocena bezawaryjności swojej pracy (46d) – rys. 67.

Bezawaryjność swojej pracy ocenia N=34, tj. 42,0% badanych. Interesującą grupą jest N=15, tj. 18,5% badanych osób, które stwierdza, że wcale ich bezawaryjność pracy nie obchodzi. *Kim są ci ludzie?* Wśród tych osób są N=4 pracujące odpłatnie, N=9 nieodpłatnie i N=2 niepracujących w czasie badania. Ponadto N=5 osób pracujących cały czas, N=2 pracujących wcześniej, ale już niepracujących i N=8 wcześniej niepracujących, ale w czasie badaniu pracujących.

Rys. 67. Bezawaryjność pracy skazanego ($p < 0,005$)

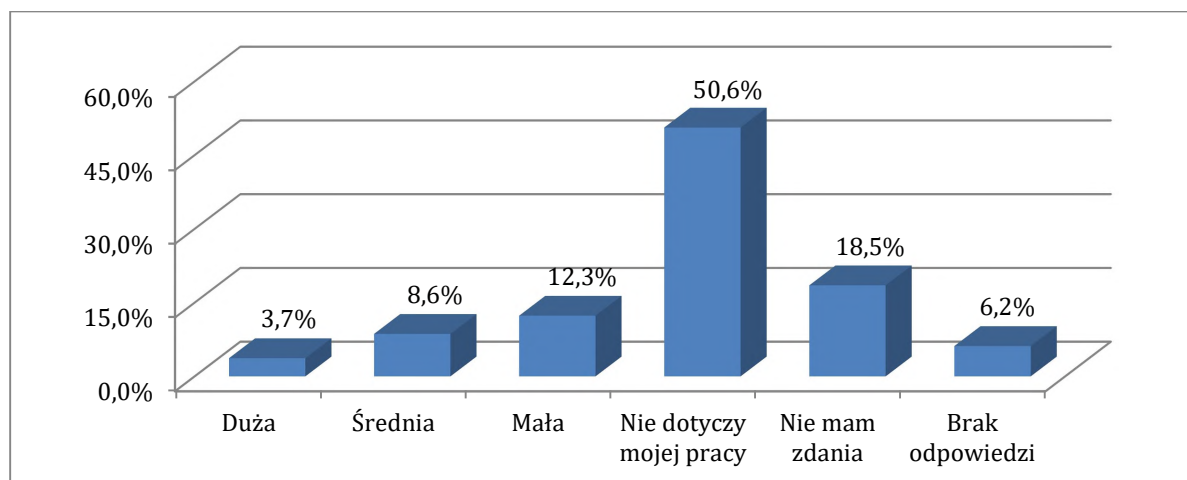

Źródło: opracowanie własne.

Wygląda na to, że 1/5 badanych nie obchodzi jak wykonują pracę i jakie są jej efekty.

Piątym zagadnieniem badania skuteczności pracy młodocianych skazanych jest określenie pozostałości odpadów po wykonywanej pracy (46e) – rys. 68.

Rys. 68. Pozostałość odpadów z wykonywanej pracy ($p < 0,005$)

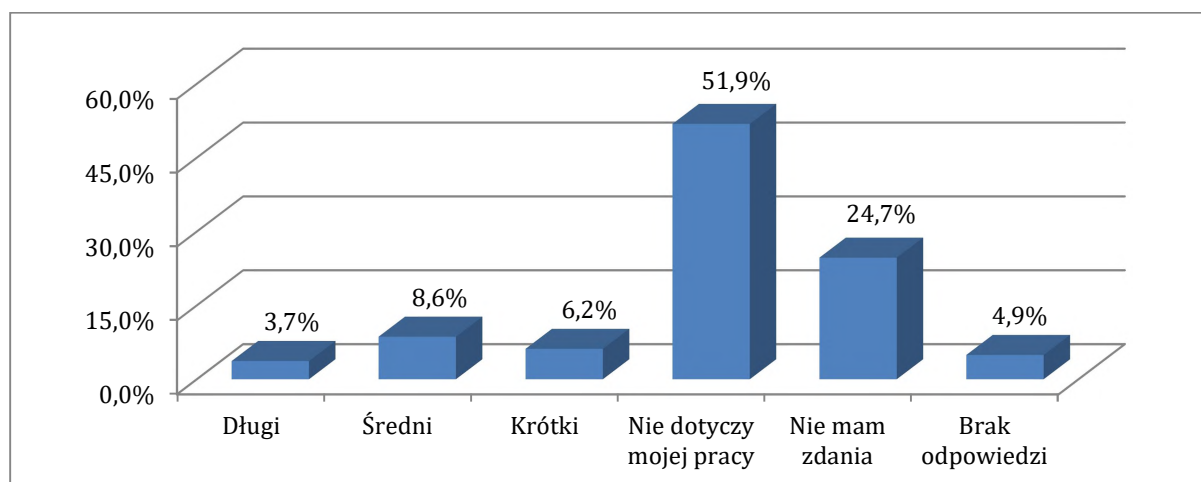

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki tegoż badania są dosyć jednoznaczne. Ponad połowy badanych $N=41$, tj. 50,6% problem odpadów ich nie dotyczy, w tym $N=5$ (z $N=18$, tj. 27,8%) pracujących odpłatnie, $N=32$ (z $N=51$, tj. 62,7%) pracujących nieodpłatnie (w tym $N=24$ przy pracach porządkowych, $N=6$ nie wie jaka to działalność i $N=1$ pracujący na cele charytatywne) i $N=4$ już niepracujących w czasie badania.

Ostatnim badaniem z tej kategorii jest określenie średniego czasu realizacji zamówień klientów (46f) – rys. 69.

Rys. 69. Średni czas realizacji zamówień klientów ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

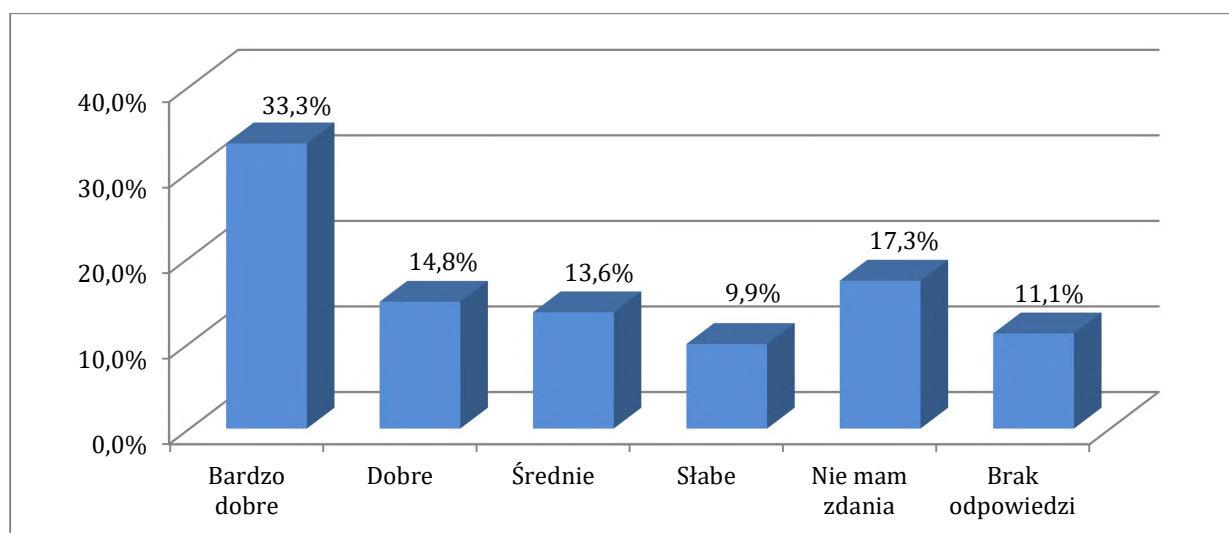
Z analizy badania wynika, że większość pracujących nie dotyczy praca z klientem (51,9%). Oznacza to, że są duże możliwości w tym względzie dla poprawy kontaktów ze społeczeństwem.

„Dobra komunikacja w organizacji ma istotne znaczenie. Wzmacnia motywację pracowników, zwiększa ich zadowolenie z pracy, zaangażowanie i efektywność pracy” (Balawajder, 1998: 10). Natomiast zdaniem Tadeusza Tomaszewskiego, każdy człowiek wykonując powierzone mu zadania liczy na uzyskanie jak najlepszych wyników, które są motywowane jego potrzebą osiągnięć i chęcią uzyskania sukcesów (Tomaszewski, 1984b: 146 -148).

Pierwszym problemem w tej kategorii jest zbadanie zmotywowanie do pracy i komunikacja (47a) – rys. 70.

Bardzo dobre i dobre zmotywowanie do pracy i umiejętność komunikacji posiada prawie połowa badanych (z N=81) tj. N=39 – 48,1%. W tej liczbie badanych znalazło się N=11, tj. 61,1% badanych pracujących odpłatnie (z N=18); N=27, tj. 52,9% badanych pracujących nieodpłatnie (z N=51) i N=1 niepracujący. Oznacza to, że pracujący odpłatnie o 8,2 punktu procentowego czują większe zmotywowanie i umiejętność komunikacji aniżeli pracujący nieodpłatnie. Dodać należy, iż sam wynik u pracujących nieodpłatnie bardzo pozytywnie zaskakuje.

Rys. 70. Zmotywowanie do pracy i komunikacja pracujących młodocianych skazanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Można przyjąć, że zadowolenie z tego typu zatrudnienia związane jest z silną motywacją wewnętrzną, z tego powodu korzystniejsze jest zatrudnianie osób,

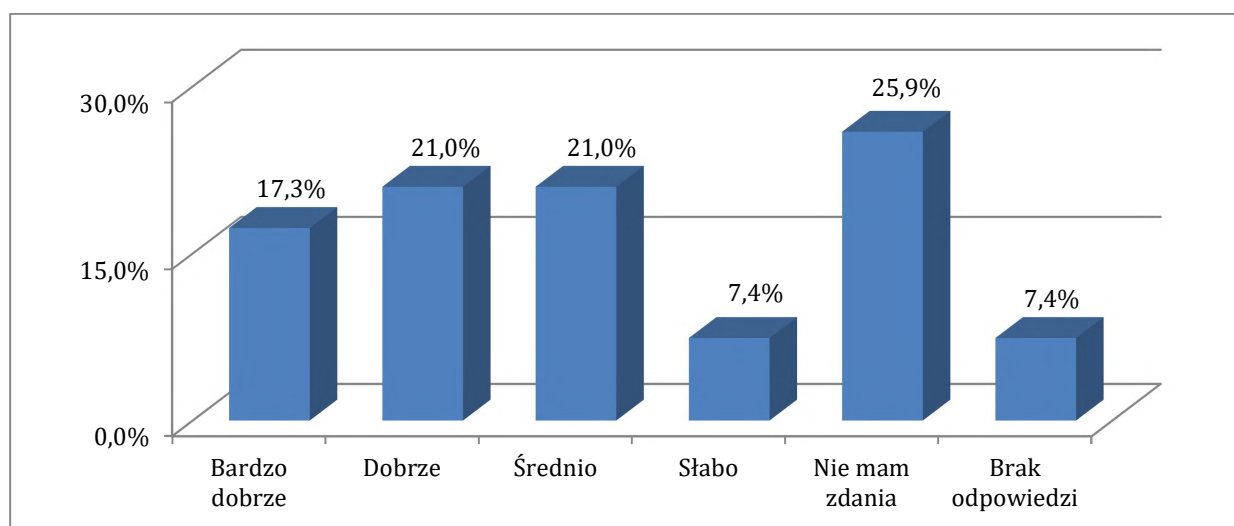
przejawiających chęć dobrowolnej pracy, w przeciwieństwie do osób niezmotywowanych i do niej zmuszanych (Mydlowska, 2023: 377, 426).

Drugim zagadnieniem badania efektywności pracy jest sprawdzenie czy właściwie planowane są działania i zarządzany czas badanych (47b) – rys. 71.

Dobre zarządzanie czasem ma wiele zalet. To lepsza organizacja własnej pracy, mniej chaosu i stresu, lepsze wyniki, większa motywacja, większe zadowolenie z pracy, mniejsza presja w pracy i nacisk na wydajność, mniej błędów popełnianych podczas realizacji zadań oraz szybsze osiągnięcie celów. Rolą służb penitencjarnych jest nauczanie pracowników umiejętności świadomego zarządzania czasem i eliminowania pożeraczy czasu.

Z badania wynika, iż dla N=31, tj. 38,3% właściwie (w stopniu bardzo dobrym i dobrym) są planowane działania badanych i zarządzanie ich czasem. Ponadto jako te działania za złe uznało tylko N=6, tj. 7,4%. Ponadto co czwarty (25,9%) nie miał zdania, a N=6, tj. 7,4% nie dało w ogóle odpowiedzi. Wynika z tego, że dla prawie $\frac{2}{3}$ badanych (59,3%) działania Służby Więziennej w zakresie planowania działań skazanych oraz zarządzania ich czasem są dobrze odbierane przez badanych w stopniu od średniego do bardzo dobrego.

Rys. 71. Zbadanie właściwego planowania pracy badanych oraz zarządzanie ich czasem ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki badań niewątpliwie korespondują z założeniami tzw. Modelu odpowiedzialności sprawcy Roberta Opory. „Model ten w pracy resocjalizacyjnej akcentuje pomoc sprawcy w planowaniu jasnych celów na przyszłość, nabycie

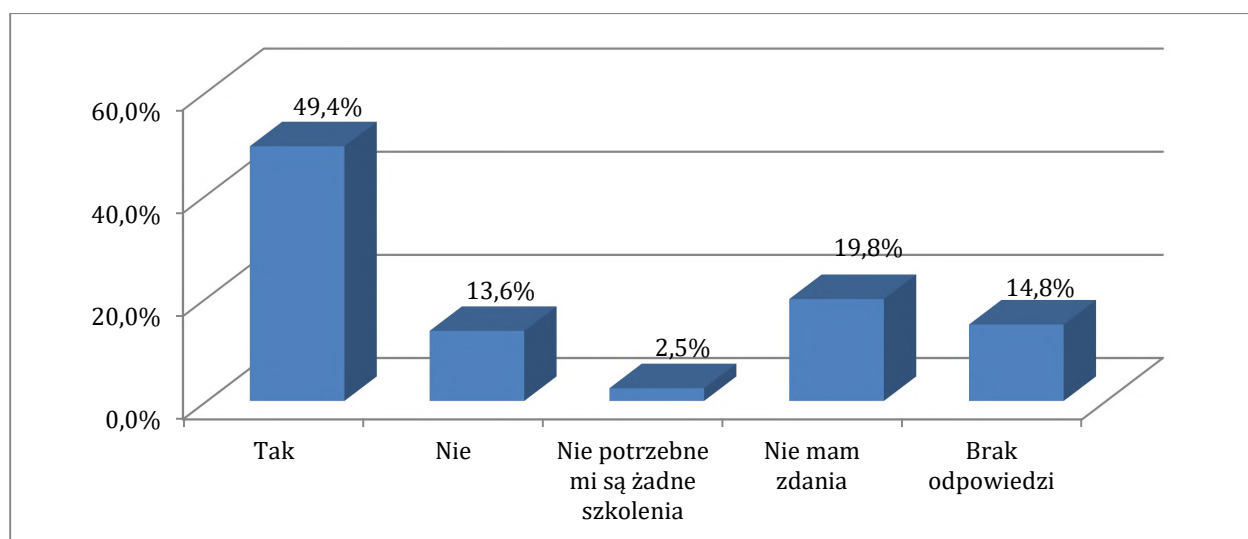
umiejętności rozwiązywania problemów, kształtowania poczucia własnej skuteczności oraz podtrzymywania motywacji do pokonywania pojawiających się w życiu trudności” (Opora, 2010: 60-61).

Kolejnym tematem z zakresu efektywności pracy jest poznanie opinii badanych o odbyciu zalecanych szkoleń dla pracowników? (47c) – rys. 72.

Prawie połowa badanych oświadczyła, że odbyła zalecane szkolenia dla pracowników (49,2%). Ponadto 13,6% stwierdziła, że nie odbyła, a dla 2,5% badanych nie potrzebne są żadne szkolenia i w końcu 19,8% nie ma zdania i 14,8% wstrzymało się od wyrażenia tego zdania. Oznacza, że co drugi zalecane szkolenia posiada, co oznacza pracę do wykonania przez Służbę Więzienną w tej kwestii.

W gronie osób, które nie potwierdziły zalecanego szkolenia dla pracowników jest N=9, tj. 50,0% pracujących odpłatnie, N=22, tj. 43,1% pracujących nieodpłatnie.

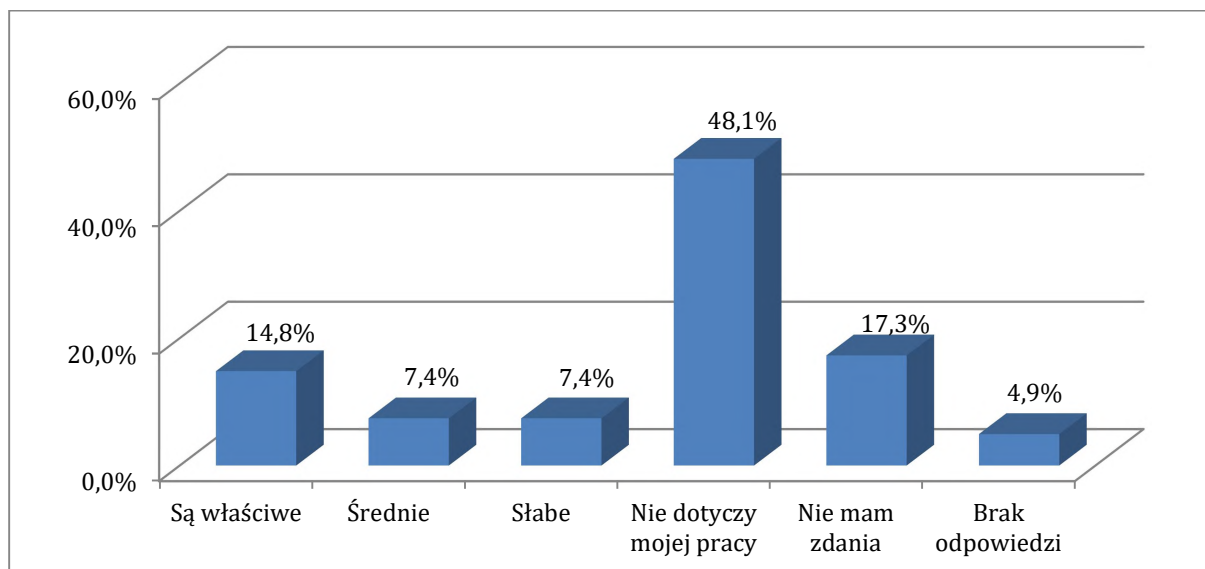
Rys. 72. Odbycie zalecanych szkoleń dla pracowników ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym zagadnieniem związanym z efektywnością pracy jest sprawdzenie poglądu badanych nt. optymalnej wilgotności powietrza i temperatury w ich miejscu pracy (47d) – rys. 73.

Rys. 73. Optymalna wilgotność powietrza i temperatury w miejscu pracy ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

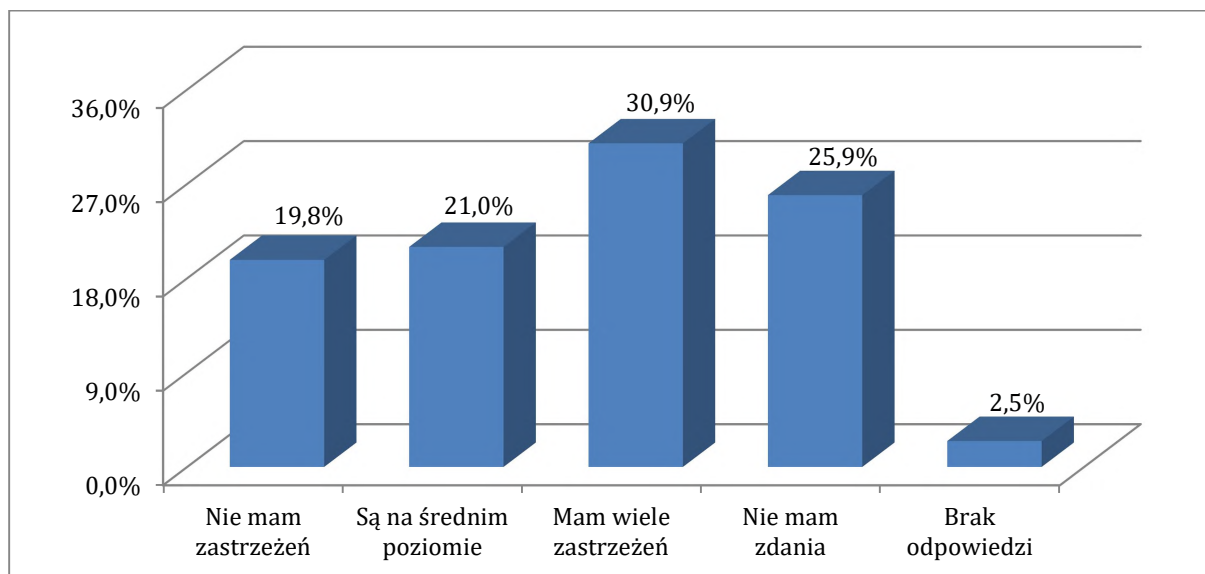
Temperatura i wilgotność powietrza to dwa parametry mające poważny wpływ na samopoczucie pracowników i jakość pracy. Oprócz prawidłowej temperatury w miejscu pracy pracodawca powinien jednocześnie utrzymywać odpowiednią wilgotność powietrza. Normy wilgotności powietrza dotyczą biur, hali produkcyjnej, a nawet magazynu. Zbyt niska lub odwrotnie – zbyt wysoka wilgotność powietrza zagraża zdrowiu pracowników i wyposażeniu oraz pomieszczeniom firmowym.

Z badania wynika, że aż 70,4% temat ten nie dotyczy, nie mają zdania lub uchylili się od odpowiedzi. Pozostali w 14,8% uznali te warunki za właściwe, a po 7,4% za średnie i za słabe. Wygląda na to, że większość z badanych nie ma na ten temat praktycznie pojęcia.

Kolejnym zagadnieniem jest sprawdzenie Bezpieczeństwa i Higieny Pracy na stanowisku pracy respondentów (47e) – rys. 74.

W badaniu 19,8% badanych uważało, że warunki BHP są bardzo dobre, 21,0% badanych widziało je na średnim poziomie, a 30,9% posiadało wiele zastrzeżeń. Co czwarty (25,9%) nie miał na ten temat zdania. Z pewnością należałoby przeprowadzić na ten temat niezależne badania.

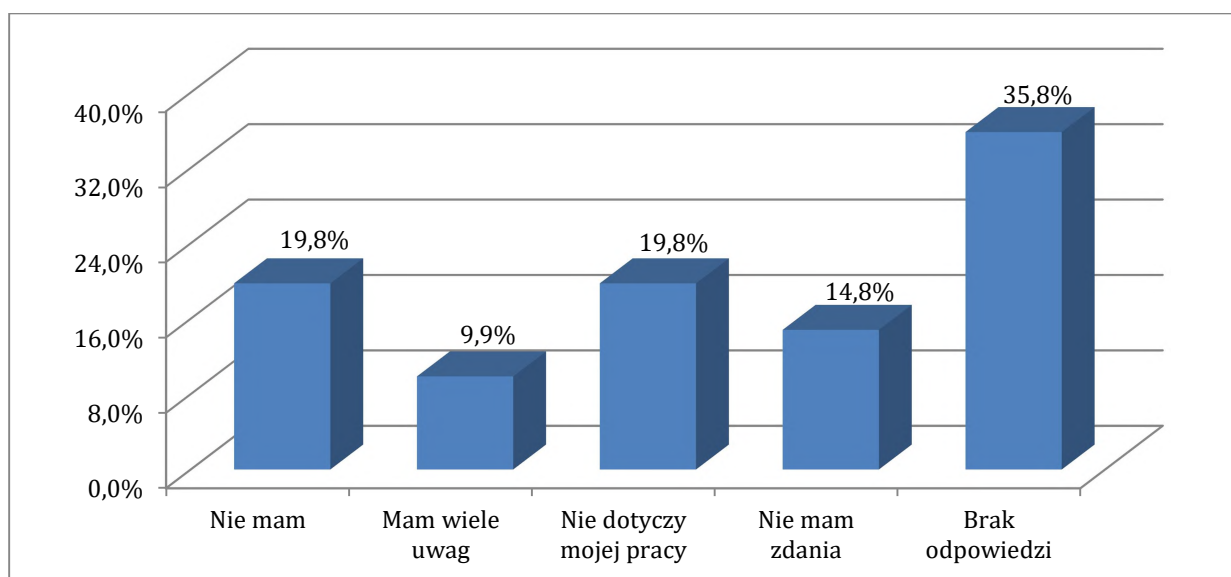
Rys. 74. Przestrzeganie przepisów BHP na stanowisku pracy ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym elementem efektywności pracy jest zarządzanie zespołem. W tej kwestii wyniki opisuje (47f) – rys. 75.

Rys. 75. Uwagi badanych w kwestii zarządzania zespołem ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Ważny aspekt pracy osób skazanych to także sposób zarządzania i kontroli, czyli z jednej strony nadzór sprawowany przez jednostki nadrzędne więziennictwa, z drugiej natomiast nadzór penitencjarny nad legalnością i prawidłowością przebiegu rozwoju zawodowego (Ostrowska, 2008: 224-228). Niezwykle ważna jest więc atmosfera

w pracy oraz metody zarządzania pracą, które mogą zachęcać lub zniechęcać do jej wykonywania.

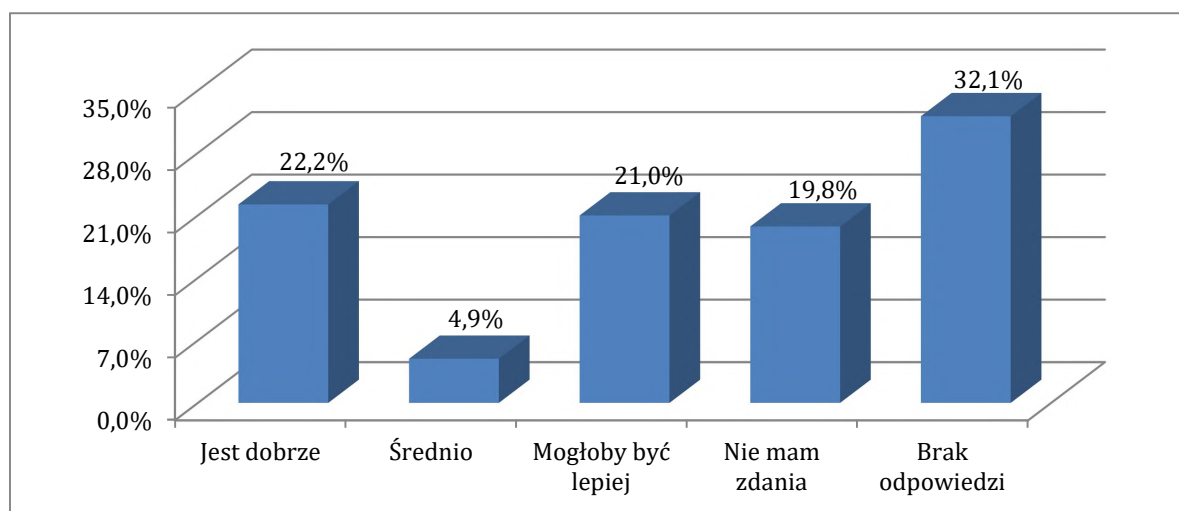
Pytanie mogło być na tyle trudne, iż wyniki nie są przekonujące. Uwag do zarządzania zespołem nie ma 19,8% badanych, natomiast wiele uwag posiadało 9,9%. Pozostali badani w sumie nie odpowiedzieli na zadane pytanie.

Ostatnim pytaniem z zakresu badania efektywności pracy jest pytanie o poziom stresu przy wykonywaniu pracy (47g) – rys. 76.

Zgodnie z literaturą do redukcji stresu w środowisku zawodowym osoby skazanej znacząco przyczynia się wzrost poczucie własnej skuteczności w zakresie budowania pozytywnych relacji w miejscu pracy, która wzmacnia jej samoocenę (Kwiatkowski, 2020: 145). Stres związany z pracą może być bardzo groźnym zjawiskiem, niszczącym nie tylko pozytywne stosunki interpersonalne istniejące między ludźmi, ale i ich zaangażowanie, sprawne działanie w zakładzie pracy, a więc także ograniczającym sprawność i efektywność jego funkcjonowania (Mydłowska, 2023: 76).

Funkcjonowanie skazanych w środowisku pracy zaspokaja ludzką potrzebę przynależności, wpływając sprzyjająco w zakresie lepszej odporności na stres, ponieważ w pracy często tworzą się trwałe i pozytywne relacje międzyludzkie. Takiego zdanie w badaniu miało 22,2% badanych. Dla podobnej grupy mogłoby być lepiej (21,0%), a dla 4,9% badanych warunki związane ze stresem były średnie. Niemniej jednak połowa badanych nie miała zdania lub się w ogóle nie wypowiedziała.

Rys. 76. Ocena poziomu stresu przy wykonywaniu pracy przez respondentów ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Analizując stosunek do pracy młodocianych skazanych z pewnością ważne są warunki związane z materialnym wymiarem środowiska pracy (lokalizacja, wyposażenie i wystrój wnętrza, narażenie na hałas, czas i godziny pracy, rodzaj umowy, udogodnienia związane z przepisami BHP itd.), o które powinien zadbać pracodawca i na które pracownik posiada niewielki wpływ. Rodzą one różne reakcje organizmu człowieka, mają duże znaczenie dla tworzenia dobrej atmosfery i odczuwania satysfakcji zawodowej (por. Jakimiuk, 2016: 44).

Zła atmosfera pracy wynikająca czy to z niepewności zatrudnienia, czy z zastrzeżeń co do własnych kompetencji i odczuwania strachu przed niemożnością sprostaną wymaganiom otoczenia, które aktualnie oczekują coraz większego zaangażowania ze strony pracowników, często powoduje odczucie nierówności podnoszące poziom doświadczanego stresu i wiele innych zjawisk wzmacniających demobilizujące oddziaływanie pracujących na siebie nawzajem. Bezradność wobec codziennych wyzwań pokazuje słabe więzi społeczne, prowokując do zachowań antyspołecznych. Dlatego ze strony służb penitencjarnych warto jak najwcześniej reagować na wszystko, co może być zapowiedzią trudności, prowokujących łamanie norm społecznych. Żeby to czynić w miarę skutecznie, trzeba mieć świadomość znaczenia pracy w realizowaniu przez skazanych ról społecznych, związanych z działaniem zarówno w przestrzeni zawodowej, jak i osobistej (Mydłowska, 2023: 61).

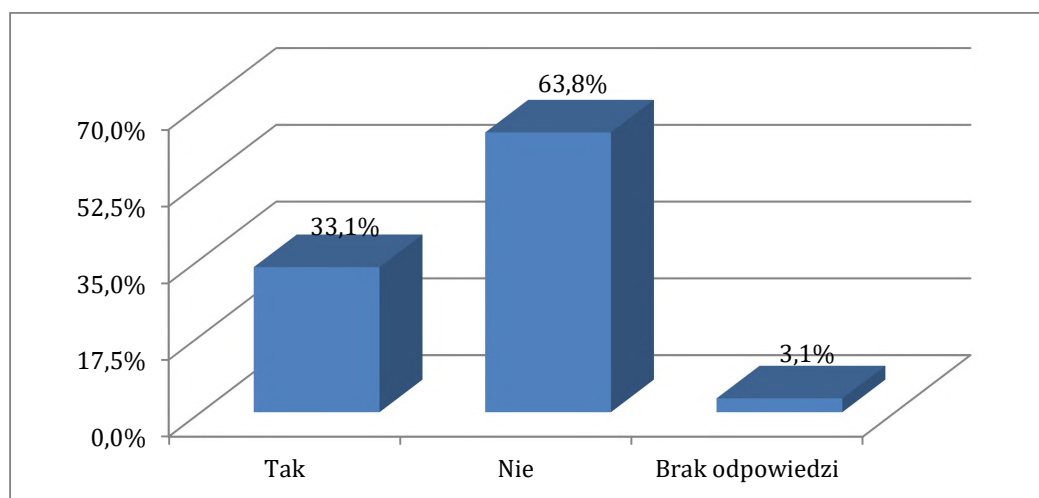
6.8.4. Porzucanie pracy

Praca jest jednym z priorytetowych składników życia społecznego, którego znaczenie jest bezcenne. Wcześniej często pracownik był zmuszany do pracy, a pracę traktowano jako karę (Szymanowski 1984, s. 116). Powszechnie wyrażano niechęć dla pracy fizycznej (jako niegodnej człowieka dobrze urodzonego), gloryfikowano zaś trudy wojowników, arystokratów. Poglądy dotyczące pracy uległy zmianie wskutek rozwoju społecznego, przynoszącego rozwój cywilizacji i techniki. Praca stała się źródłem zaspakajania potrzeb człowieka, a sam on zaczął traktować pracę jako źródło dobrobytu oraz pozycji w strukturze społecznej.

W celu weryfikacji odpowiedzi dotyczących skłonności do porzucania pracy badanych i jej wpływu na pozostawanie bezrobotnym, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Zadano badanym kolejno: czy zdarzyło się „na wolności”

badanemu porzucić pracę? (24) – rys. 77, a następnie dlaczego badany nie chciał i nie chce pracować? (25) – rys. 78.

Rys. 77. Zjawisko porzucania pracy przed skazaniem ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

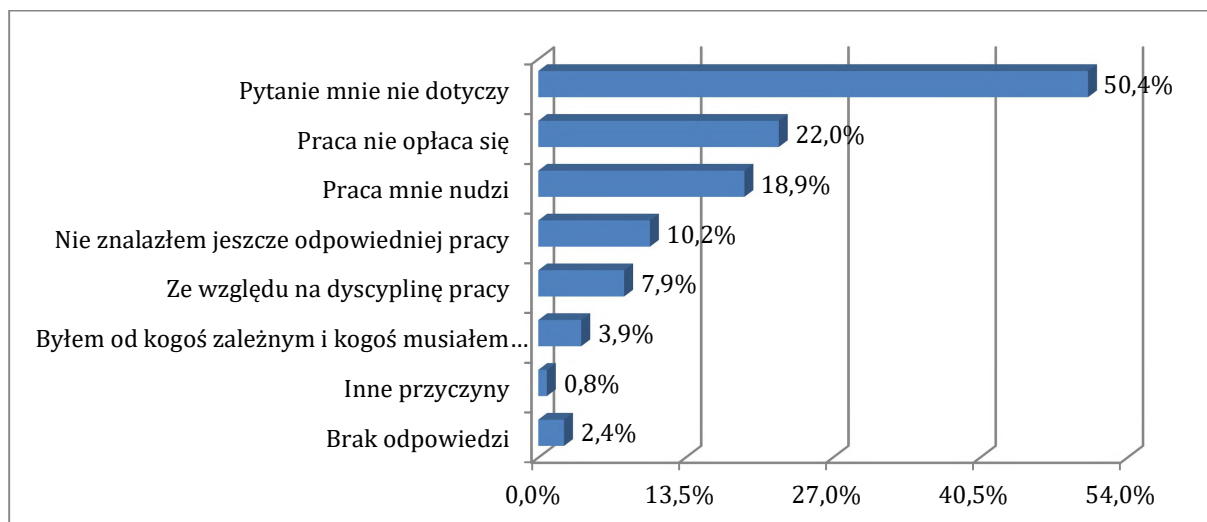
Porzucenie pracy na wolności zadeklarowało $\frac{1}{3}$ badanych $N=42$, tj. 33,1%, w tym 12,6% jeden raz, a 20,5% wiele razy. Uzasadnieniem porzucania pracy było: brak zapłaty, nuda, złe warunki, odmienne zdanie, konflikt, nie była ona wymarzona, znalezienie lepiej płatnej itp.

Nie pracowało w zakładzie karnym tylko 7,1% osób, którzy wcześniej porzucili pracę ($N=42$), pracowało odpłatnie $N=11$, tj. 26,2% z $N=42$ i $N=28$, tj. 66,7% z $N=42$. Oznacza to, że wcześniejsze porzucanie pracy nie wpływa na niechęć pracy w ZK.

To w końcu: *dlaczego badany w ZK nie chciał i nie chce pracować, jakie są powody takiego stanu rzeczy?* (25) – rys. 78, jeżeli nie jest to przyzwyczajenie „z wolności” do porzucania pracy.

Z badań wynika, iż ponad połowy badanych (50,4%) pytanie to nie dotyczyło. Druga połowa określiła swoje przyczyny, w tym: 22,0% badanych ($N=28$) uznało, że praca nie opłaca się, 18,9% badanych praca nudzi, 10,2% badanych nie znalazło jeszcze właściwej pracy, 7,9% nie odpowiada dyscyplina pracy, dla 3,9% nie odpowiada zależność od kogoś i podległość, a $N=1$ (0,8%) oświadczył, że po szkole chce wyjechać za granicę.

Rys. 78. Przyczyny niechęci do pracy ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Powyższe badanie zostało skorelowane z charakterem pracy w ZK (23), z którego wynika, iż N=3 z N=18, (tj. 16,7% pracujących odpłatnie) wykazały przyczyny niechęci do pracy. Natomiast N=20 z N=41 (48,8% pracujących nieodpłatnie) wykazało przynajmniej po jednej przyczynie niechęci do pracy. I w końcu N=36 z N=63 (57,1% niepracujących) wykazało swoje przyczyny niechęci do pracy.

Taki wynik oznacza praktycznie, iż niepracujący i pracujący nieodpłatnie w podobnej wielkości (odpowiednio 57,1% do 48,8%) widzą przyczyny niechęci do pracy, co ponownie się potwierdza, iż praca nieodpłatna nie daje satysfakcji skazanym, a tylko widzą w niej swoją niechęć.

6.8.5. Resocjalizacyjno-wychowawcza rola pracy

Z naukowego punktu widzenia praca jest uznawana za jeden z podstawowych czynników resocjalizacyjnych. Sam brak pracy często wiąże się z przestępczością, a jej znalezienie po opuszczeniu zakładu karnego jest kluczowym elementem reintegracji społecznej skazanego (Ciosek, Pastwa-Wojciechowska, 2016).

Według Janusza Lewandowskiego oraz Beaty Mydlowskiej „w ramach procesu resocjalizacji poprzez powiązanie wychowania z pracą dąży się do kształtowania aktywnych osobowości uczestników, wzbogacania ich wiedzy i umiejętności, kształtowania pożądanych cech charakteru, a poprzez kontakt z innymi pracownikami w naturalnym procesie produkcyjnym możliwe jest przyswajanie właściwych nawyków i właściwego zachowania. Zmierza się w tym procesie to do zmniejszenia

i wyeliminowania zagrożenia, które związane jest z nieprawidłowym rozwojem społeczno-moralnym oraz utrwała się postawy akceptowane społecznie. **Rolą kadry Służby Więziennej oraz pracodawców** jest ukazywanie osadzonemu korzyści i pozytywnych stron związanych z pracą. Wychowanie poprzez pracę jako metoda resocjalizacyjna spełnia następujące kryteria:

- kształtuje właściwy stosunek do pracy,
- zapobiega i łagodzi frustracje i rozczarowania wynikające z braku możliwości znalezienia zatrudnienia,
- przeciwdziała patologiom,
- aktywizuje do samodzielnego i odpowiedzialnego życia w społeczeństwie” (Lewandowski, 2002: 22; za Mydłowska, 2023: 150)

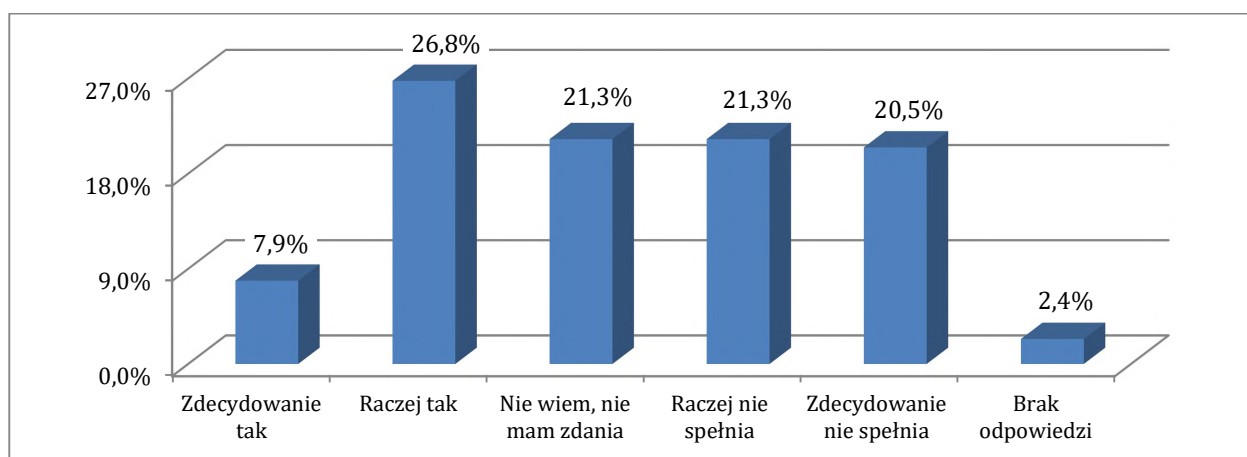
Drogą realizacji wartości pracy na gruncie zakładu karnego powinno być **wychowanie przez pracę** młodocianego przestępcy. Zygmunt Wiatrowski proces ten określa jako: „zamierzony i celowo zorganizowany rodzaj działalności wychowawczej, którego cechą szczególną jest **wykorzystanie pracy** w procesach oddziaływania na jednostkę i dokonywania zmian w jej osobowości” (Wiatrowski, 2004: 155).

W celu weryfikacji odpowiedzi na pytanie badawcze dotyczące analizy oceny przez młodocianych skazanych roli pracy w resocjalizacji penitencjarnej, w tworzeniu „nowego człowieka” i odstąpienie od przestępczości, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną. Z przedmiotowego zakresu zadano badanym 3. pytania: *Czy praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego?* (37), a następnie: *Czy wykonywana praca może mieć wpływ na Twoją pozytywną zmianę (odstąpienia od przestępczości)?*. (38) i w końcu: *Co sądzi o powiedzeniu, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) „tworzy nowego człowieka”?*. (41).

Z naukowego punktu wyjścia resocjalizacja poprzez pracę osób skazanych na karę pozbawienia wolności związana jest z humanitarnym spojrzeniem na proces przywracania skazanych do społeczeństwa, poprzez tworzenie im możliwości godnego życia, jednocześnie chroniąc ich przed powrotem do ponownego popełnienia przestępstwa. Resocjalizacja stanowi nowoczesną alternatywę dla modelu represyjnego, odpowiadając za tych, którzy będąc w izolacji mogą być uczestnikami życia społecznego (Kieszkowska, 2012: 71-72; Komisarska, 2024a).

W pierwszej kolejności zapytano badanych: *czy praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego?* (37) – rys. 79.

Rys. 79. Praca środkiem oddziaływania resocjalizującego na skazanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

W przeprowadzonym badaniu 7,9% badanych (N=10) zdecydowanie odpowiedziało, iż praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanych. Z kolei 26,8% badanych (N=34) odpowiedziało także pozytywnie, ale już mniej zdecydowanie, czyli w sumie co trzeci skazany (34,6%) odpowiedział pozytywnie. Niestety negatywne zdanie miało nieco więcej badanych. Raczej nie spełnia tego zadania wybrało 21,3% badanych (N=27) i zdecydowanie nie spełnia 20,5% (N=26). Oznacza to, że negatywne zdanie nt. oddziaływania resocjalizującego poprzez pracę ma wspólnie 41,8%. Przy analizie negatywnych odpowiedzi nie należy pomijać również badanych, którzy stwierdzili, iż nie mają zdania na ten temat (21,3%) i osób, którzy nie udzielili odpowiedzi (2,4%).

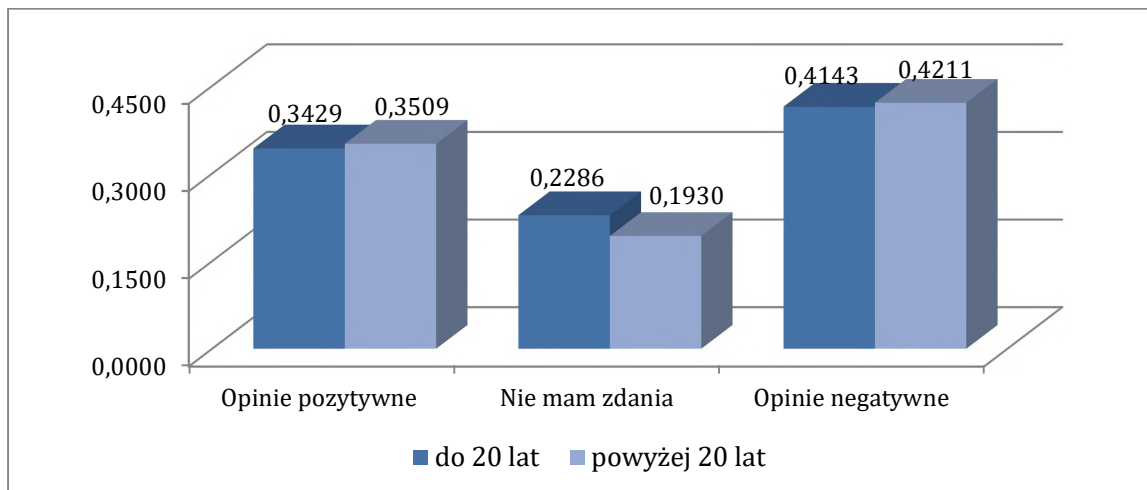
Dla zobrazowania różnicy poglądów badanych nt. znaczenia resocjalizacji poprzez pracę poniżej została wykonana **korelacja szeregu zmiennych niezależnych ze zmienną zależną jaką jest resocjalizacja poprzez pracę** młodocianych skazanych.

Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę

Następnie za pomocą serii analiz chi – kwadrat zbadano korelację poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę zależy od wieku, miejsca zamieszkania, wykształcenia, stanu cywilnego oraz kilku aspektów związanych z sytuacją skazanych: wysokością ostatniej kary, pobytu w placówkach opiekuńczych i wychowawczych przed skazaniem, rodzaju popełnionej kary, pobytu w oddziale terapeutycznym, zobowiązaniem do świadczeń alimentacyjnych.

Pierwszą korelację poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę przeprowadzono ze zmienną wiek badanych (37 z 2) – rys. 80.

Rys. 80. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z wiekiem badanych ($P < 0,005$)

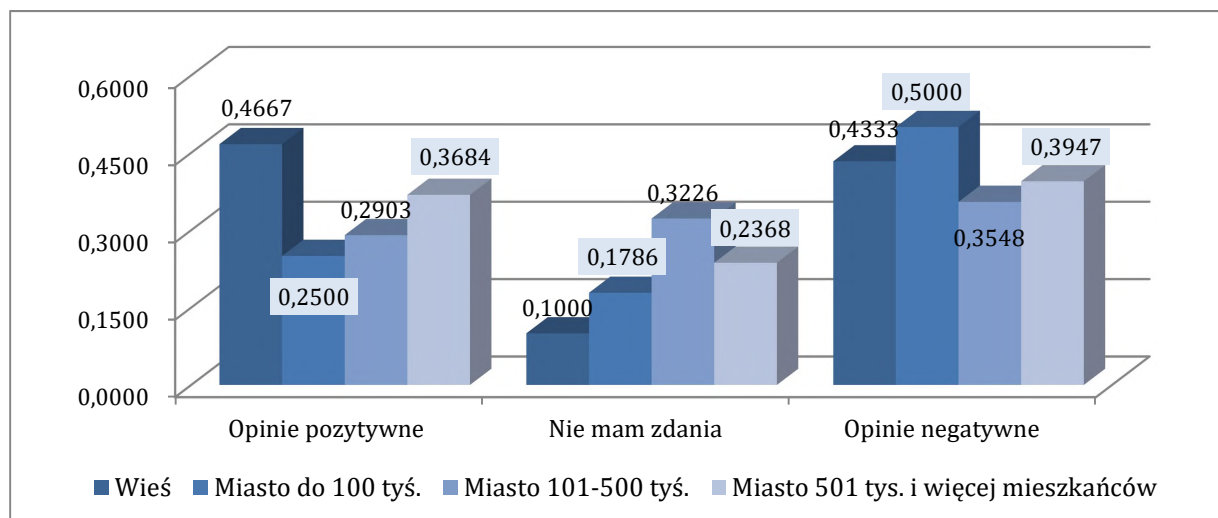

Źródło: opracowanie własne.

Z powyższego badania wynika, że praktycznie nie ma różnicy w poglądzie na wskazaną korelację w odniesieniu do wieku. Opinie pozytywne i negatywne korelują się na poziomie przeciętnym ($r = 0,3-0,5$) i praktycznie na równym poziomie. Wynik taki z pewnością jest skutkiem małej różnicy wieku pomiędzy badanymi.

Drugą korelację poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę przeprowadzono ze zmienną niezależną miejsce zamieszkania badanych (37 z 3) – rys. 81.

Rys. 81. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z miejscem zamieszkania badanych ($P < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

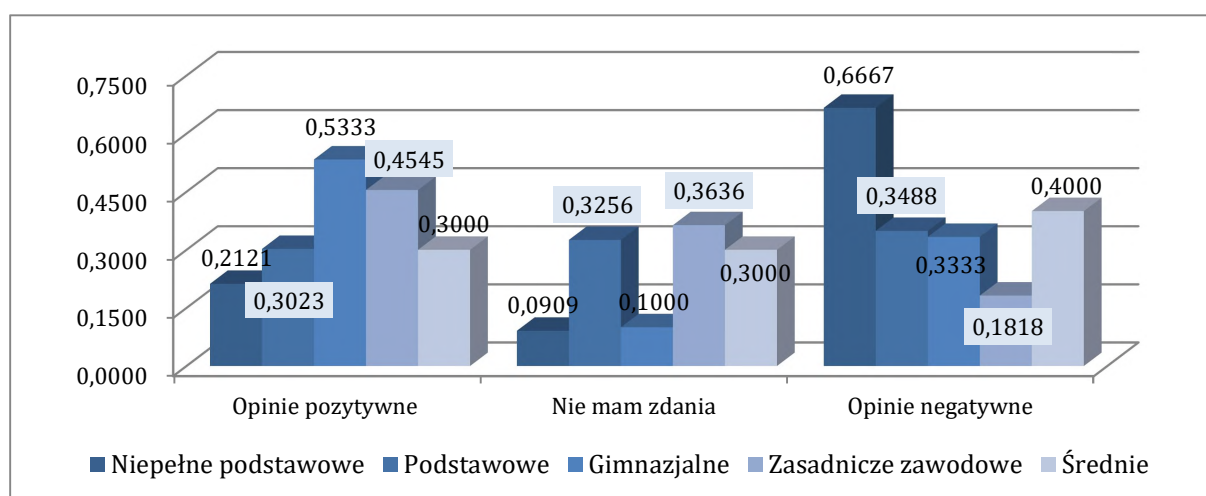
Korelacja ta wykazuje już różnice powiązania analizowanych zmiennych. Ogólnie większość korelacji mieści się w przedziale korelacji przeciętnej ($r=0,3-0,5$), względnie słabej ($r=0,1-0,3$).

W opiniach pozytywnych najwyższa (najmocniejsza) korelacje występuje u badanych pochodzących ze wsi ($r=0,4667$), czyli podejście do resocjalizacyjnej roli pracy jest u tych osób najbardziej pozytywne. W opiniach negatywnych najwyższa korelacja na poziomie przeciętno-wysokim ($r=0,5000$) zachodzi w małych miastach do 100 tys. mieszkańców. Ciekawym zjawiskiem w tej kwestii jest też korelacja na wsi, która też jak przy pozytywnych należy do wyróżniającej się ($r=0,4333$ – korelacja przeciętna).

Wskaźnik „nie mam zdania” najwyżej koreluje w stopniu przeciętnym ($r=0,3226$) u mieszkańców średnich miast od 100-500 tys.

Trzecią korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę przeprowadzono ze zmienną wykształcenie badanych (37 z 4) – rys. 82.

Rys. 82. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z wykształceniem badanych ($P<0,005$)

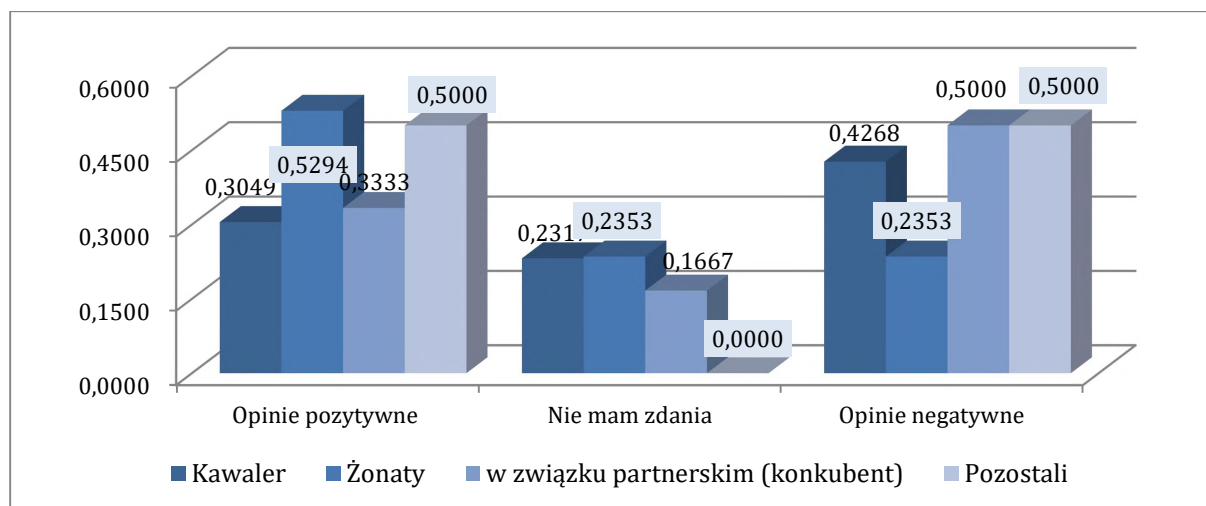
Źródło: opracowanie własne.

W korelacji tej występują już powiązania o sile wysokiej. I tak w opiniach pozytywnych korelacja wysoka zachodzi przy wykształceniu gimnazjalnym ($r=0,5333$), a najniższa słaba z wykształceniem niepełnym podstawowym ($r=0,2121$). W opiniach negatywnych natomiast najwyższa korelacja (znacząco przewyższająca pozostałe) zachodzi w stopniu wysokim u osób z wykształceniem niepełnym podstawowym ($r=0,6667$) i ze średnim wykształceniem ($r=0,4000$). Osoby ze średnim wykształceniem w ogóle twierdzą, że brak jest pracy dla osób lepiej wykształconych, a w pytaniu

otwartym przy resocjalizacji jeden z badanych napisał „nie wiem co to jest”, natomiast z niepełnym podstawowym podali m.in.: „resocjalizacja nie istnieje”, „brak takiej funkcji”, „nie interesuje mnie resocjalizacja”, czy też „nie działa w tym ZK”.

Kolejną korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę przeprowadzono ze zmienną „stan cywilny” badanych (37 z 5) – rys. 83.

Rys. 83. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę ze stanem cywilnym badanych ($P < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

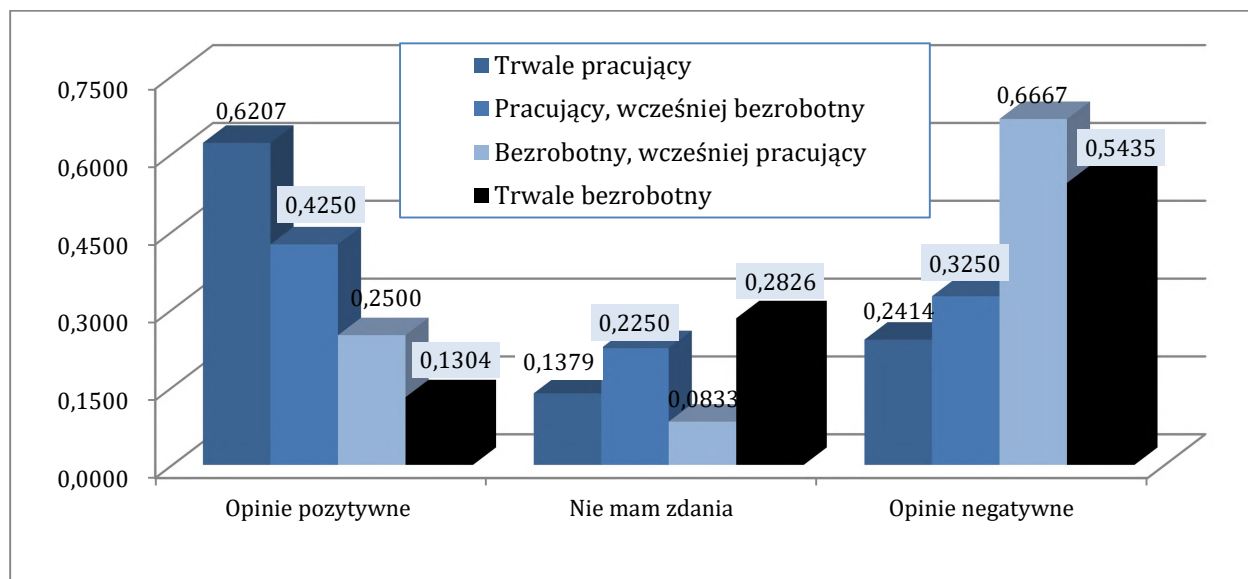
W sumie przy korelacji tej występuje N=82 kawalerów, N=17 żonaty, N=24 będących w związku i N=4 pozostali (1 rozwiedziony, 2 w separacji i 1 wdowiec), czyli rozkład jest znacząco zaburzony. Przy opiniach pozytywnych wysoka korelacja zachodzi u badanych „żonaty” ($r=0,5294$) i przeciętno-wysoka przy badanych pozostałych ($r=0,5000$). Przy opiniach negatywnych korelacja przeciętno-wysoka ($r=0,5000$) zachodzi przy badanych będących w związku i pozostałych. W sumie też i kawalerowi posiadają znaczącą przeciętną korelację ($r=0,4268$).

Kolejną korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę jest poszukiwanie powiązania z charakterem pracy/bezrobocia badanych w zakładzie karnym (37 z 6) – rys. 84.

Przedmiotowe badanie (korelacja) jest jedna z ważniejszych, bowiem pokazuje różnicę poglądów osób pracujących i bezrobotnych (trwale, krótkotrwale) w zakładzie karnym. Różnice te są bardzo znaczące.

Opinie pozytywne w stopniu korelacji wysokiej ($r=0,6207$) zachodzą u osób trwale pracujących, i z kolei pracujących krótkotrwale ($r=0,4250$). W tym tylko badaniu widać z sukcesem wyniki pracy jako element resocjalizacji.

Rys. 84. KORELACJA POGLĄDÓW MŁODOCIANYCH SKAZANYCH NA RESOCJALIZACJĘ POPRZECZ PRACĘ Z CHARAKTER PRACY/BEZROBOCIA BADANYCH W ZK ($p<0,005$)

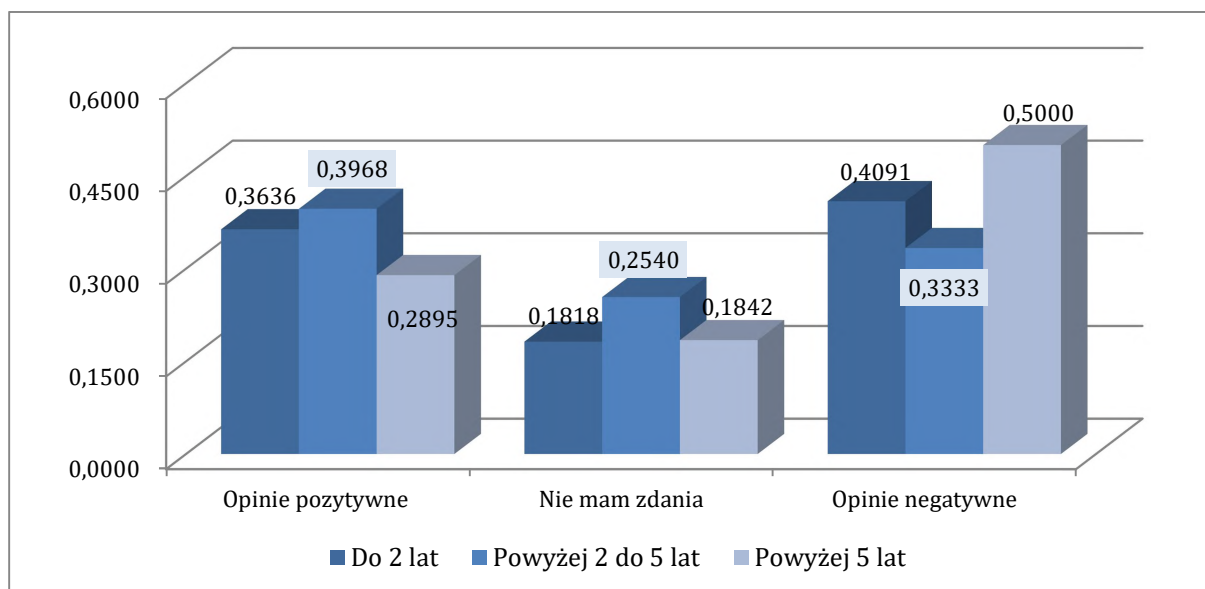
Źródło: opracowanie własne.

Opinie negatywne w stopniu korelacji wysokiej ($r=0,6667$) zachodzą u osób bezrobotnych, którzy wcześniej pracowali. Można spokojnie założyć, iż większość z nich straciła pracę ze względu na brak przestrzegania ustalonych zasad w pracy. W pytaniu otwartym czytamy: „brak takiej funkcji”, a dotyczy to resocjalizacyjnej roli pracy. Drugą pozycją w korelacji zajmują osoby trwale bezrobotne, u których korelacja znajduje się w stopniu wysokim ($r= 0,5435$), a którzy w pytaniach otwartych piszą m.in.: „brak takiej funkcji”, „nie interesuje mnie resocjalizacja”.

Według Beaty Mydłowskiej, aby resocjalizacja poprzez pracę mogła rozwijać swój potencjał konieczne jest wyeliminowanie najbardziej niekorzystnych czynników. Resocjalizacja ta jest jedną z najlepszych form skutecznej rehabilitacji społecznej osoby skazanej (Mydłowska, 2023: 153) i takie właśnie zdanie posiadała większość badanych, głównie trwale pracujących, ale i tych, którzy zaczęli pracę przed badaniem, a wcześniej nie pracowali.

Kolejną korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę jest poszukiwanie związku z wysokością ostatniej kary (37 z 7) – rys. 85.

Rys. 85. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z wysokością ostatniej kary ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

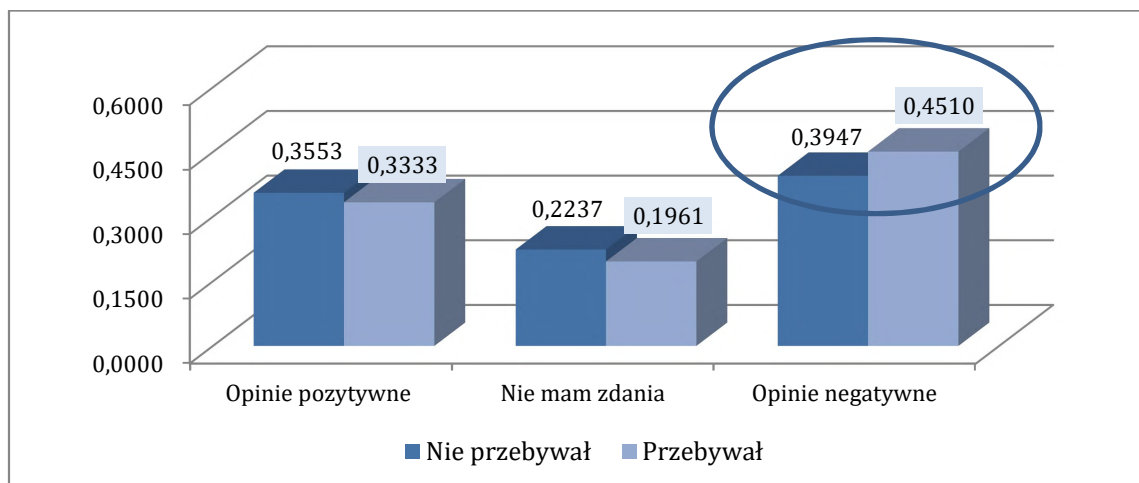
Przeprowadzone badanie korelacji zmiennych wykazuje niezbyt duże powiązanie zmiennej zależnej wyrażającej poglądy młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z zmienną niezależną: wysokość ostatniej kary. Największy związek ($r=0,5000$) na poziomie korelacji na granicy przeciętnej i wysokiej ($r=0,3-0,5$) w opiniach negatywnych wykazują wyniki badanych, którzy otrzymali najwyższe kary (powyżej 5 lat). Najwyższy poziom korelacji (przeciętna $r=0,3968$) w opiniach pozytywnych wykazują badani z karami pomiędzy 2 a 5 lat, czyli średnimi i z karami najniższymi do 2 lat ($r=0,3636$).

Kolejną korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę jest poszukiwanie związku z wcześniejszymi pobytami przed skazaniem w placówkach opiekuńczych i resocjalizacyjnych (37 z 8) – rys. 86.

Z badania wynika, że poglądy – osób przebywających wcześniej przed skazaniem w różnych placówkach opiekuńczych i resocjalizacyjnych, czasem więcej niż jednej – na resocjalizację poprzez pracę nie odbiegają znacząco od osób, które wcześniej w takich placówkach nie byli. Różnice te są naprawdę niewielkie. U osób przebywających w takich placówkach (w domu dziecka, w pogotowiu opiekuńczym, w młodzieżowym ośrodku wychowawczym czy też w zakładzie poprawczym) korelacja opinii negatywnych mieści się w sile przeciętnej ($r=0,4510$), przy ($r=0,3947$) osób

nieprzebywających. Różnica w opiniach pozytywnych jest jeszcze mniejsza ze wskazaniem na osoby, które wcześniej nie przebywały w takich placówkach.

Rys. 86. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z pobytami przed skazaniem w placówkach opiekuńczych i resocjalizacyjnych ($p < 0,005$)

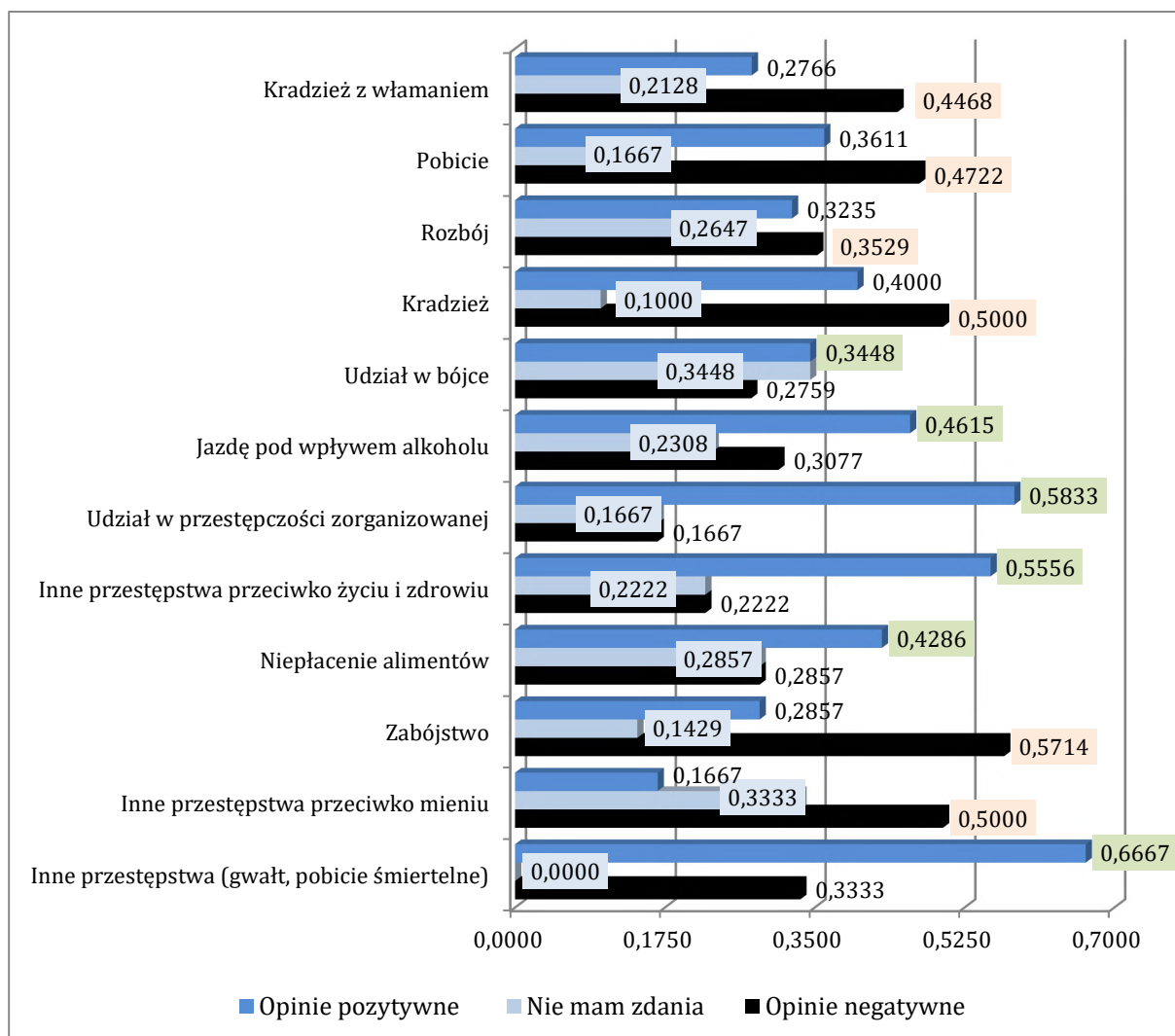
Źródło: opracowanie własne.

Powyższe wyniki nie stoją w sprzeczności z opiniami (badaniami) innych naukowców, którzy są przekonani o trudnościach w resocjalizacji młodocianych więźniów, byłych wychowanków zakładów poprawczych lub innych placówek wychowawczych. Moje badanie wskazuje jedynie na poglądy badanych na temat resocjalizacyjnej funkcji pracy, a nie świadczą o trudnościach wychowawczych.

Jan Szałański zwraca uwagę, iż „wbrew pozorom skazani młodociani nie przejawiają zbyt wysokiej podatności na resocjalizację” (Szałański, 2008a: 374). Autor ten podkreśla, że trudną kategorią z punktu widzenia oddziaływań wychowawczych są byli wychowankowie placówek resocjalizacyjnych i opiekuńczo-wychowawczych, którzy wywodzą się ze zmarginalizowanych bądź przestępczych środowisk rodzinnych (Szałański, 2008a: 374; Kuć, 2013: 132).

Kolejną korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę jest poszukiwanie związku z rodzajem przestępstw, za które badani zostali skazani (37 z 9) – rys. 87.

Rys. 87. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z rodzajem przestępstw, za które badani zostali skazani ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Z badania powyższej korelacji wynika, iż w opiniach pozytywnych występują trzy przypadki korelacji wysokiej: „Inne przestępstwa (gwałt, pobicie śmiertelne)” – $r=0,6667$; „Inne przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu” – $0,5556$ oraz „Udział w przestępczości zorganizowanej” – $r=0,5833$. W kolejnych trzech przypadkach wystąpiła korelacja przeciętna (przewyższająca również w tych wskaźnikach opinie negatywne), tj.: „Niepłacenie alimentów” – $r=0,4286$; „Jazdę pod wpływem alkoholu” – $r=0,4615$ oraz „Udział w bójce” – $r=0,3438$. Czyli w tych przypadkach osoby ukarane za konkretne czyny bardziej opowiadały się za opiniami pozytywnymi aniżeli negatywnymi w kwestii resocjalizacyjnej roli pracy.

W pozostałych przypadkach korelacja opinii negatywnych przewyższała korelację opinii pozytywnych.

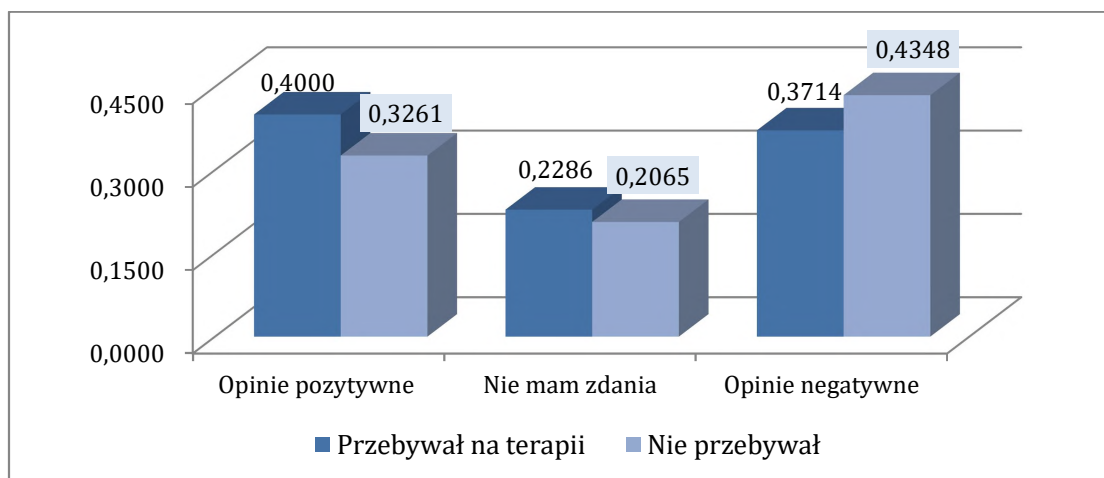
W opiniach negatywnych przewyższające korelacje w stosunku do opinii pozytywnych kształtowały się prawie wszystkie (z wyj. zabójstw) w skali siły przeciętnej ($r=0,3-0,5$) i wystąpiły w następujących rodzajach przestępstw: „Kradzież z włamaniem” – $r=0,4468$; „Pobicie” – $r=0,4722$; „Rozbój” – $r=0,3235$; „Kradzież” – $r=0,5000$; „Zabójstwo” (korelacja wysoka) – $r=0,5714$ oraz „Inne przestępstwa przeciwko mieniu” – $r=0,5000$.

Wnioskiem z powyższej analizy jest, iż służby penitencjarne powinny się przyjrzeć młodocianym skazanym, którzy resocjalizacyjną rolę pracy widzą bardziej negatywnie niż pozytywnie, dotyczy to: zabójstw (ograniczenie ustawowe), kradzieży, kradzieży z włamaniem, pobić, rozbojów oraz innych przestępstw przeciwko mieniu.

Kolejną korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę jest poszukiwanie związku z pobytem w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności na oddziale terapeutycznym (37 z 12) – rys. 88. Badanie powinno dostarczyć odpowiedź, czy osoby przebywające na terapiach inaczej postrzegają resocjalizacyjną rolę pracy, aniżeli osoby pozostałe?

Pobyt na różnych terapiach nieznaczaco wpływa na zwiększenie opinii pozytywnych nad negatywnymi. Opinie pozytywne wynoszą $r=0,4000$ osób przebywających, do $r=0,3261$ pozostałych badanych. Ta różnica na korzyść osób przebywających na terapiach jest większa po stronie opinii negatywnych i wynosi $r=0,3714$ osób przebywających na terapiach i $r=0,4348$ pozostałych.

Rys. 88. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z pobytem w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności na oddziałach terapeutycznych ($p<0,005$)

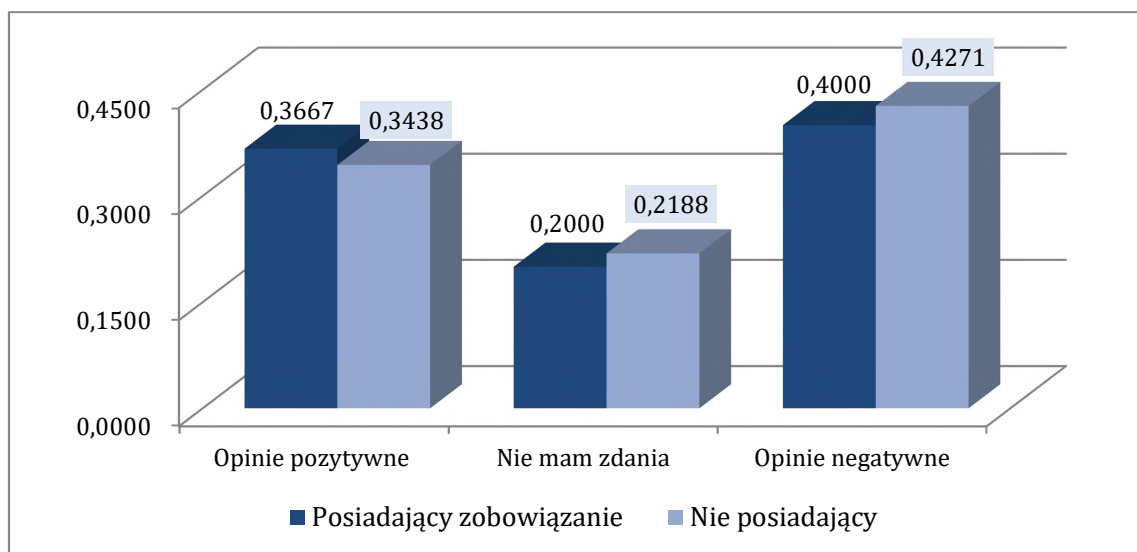
Źródło: opracowanie własne.

Różne badania pokazują (np. Bouffard i wsp., 2000: 1), że prowadzone oddziaływania terapeutyczne wykorzystujące pracę wpływają na możliwą poprawę funkcjonowania psychospołecznego, co zmniejsza ryzyko powrotności do przestępstwa uczestników, u których zauważalny jest wzrost dążenia do rozwijania życia rodzinnego, wzrost celowości na budowanie pozytywnych relacji z innymi ludźmi, opartych na otwartości, współpracy i wsparciu, polepszanie stosunku do siebie i swojego życia przy jednoczesnym – utrzymującym się wysokim poziomie dążenia do życia zgodnego z normami prawnymi (Mydłowska, 2023: 163-164).

Zatem uznać należy, że system terapeutyczny w stopniu nieznacznym, ale zawsze to coś, zwiększa przekonanie młodocianych skazanych o resocjalizacyjnej roli pracy.

Ostatnią korelacją poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę jest poszukiwanie związku z osobami zobowiązanymi do świadczeń alimentacyjnych (37 z 35) – rys. 89.

Rys. 89. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z osobami zobowiązanymi do świadczeń alimentacyjnych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

W sumie samo zobowiązanie płatności świadczeń alimentacyjnych nie wpływa negatywnie na postrzeganie resocjalizacyjnej roli pracy. Co ciekawe to osoby posiadające to zobowiązanie dysponują delikatnie lepszy wynik. A czy te poglądy nie ulegną zmianie, jeżeli skazany posiadający ww. zobowiązanie nie ma możliwości ich spłaty (37 z 36) – rys. 90.

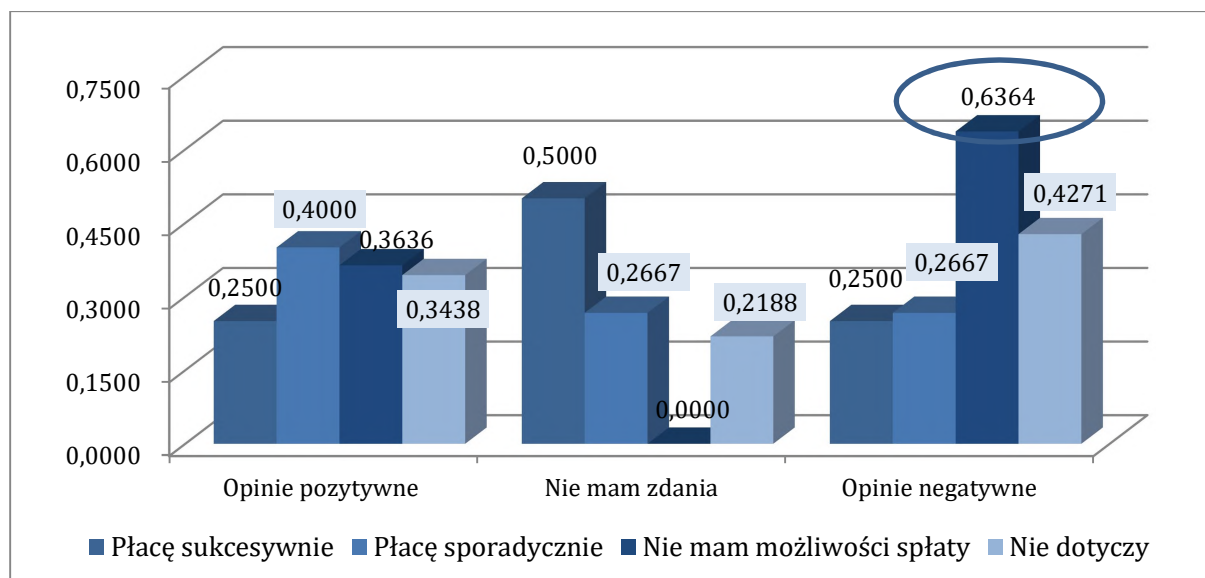
Tak jak można byłoby się spodziewać korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z osobami zobowiązanymi do świadczeń alimentacyjnych, w kontekście możliwości ich regulowania znacznie ulega pogorszeniu, w przypadku braku możliwości spłaty zobowiązań alimentacyjnych.

Osoby nie mające możliwości spłaty korelują na poziomie wysokim $r=0,6364$ w opiniach negatywnych nt. resocjalizacji poprzez pracę w kontekście możliwości ich regulowania zobowiązań alimentacyjnych.

Na jeszcze dalsze wnioski (związane ze skutecznością resocjalizacji przez pracę) pozwalają badania Macieja Muskały, który po wielu wywiadach stwierdził, że „w analizowanych narracjach wśród czynników ułatwiających utrzymanie zachowania wolnego od przestępstw najczęściej, poza rodziną, pojawiała się praca” (Muskała, 2016: 241).

Istota aksjologicznego wymiaru pracy może być związana z różnymi aspektami jej pojmowania. Np. w pismach Karola Marksa można znaleźć stwierdzenie, że „historia nie jest niczym innym, jak tylko tworzeniem człowieka poprzez pracę” (Stępień, 1990: 80).

Rys. 90. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z osobami zobowiązanymi do świadczeń alimentacyjnych, w kontekście możliwości ich regulowania ($p<0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

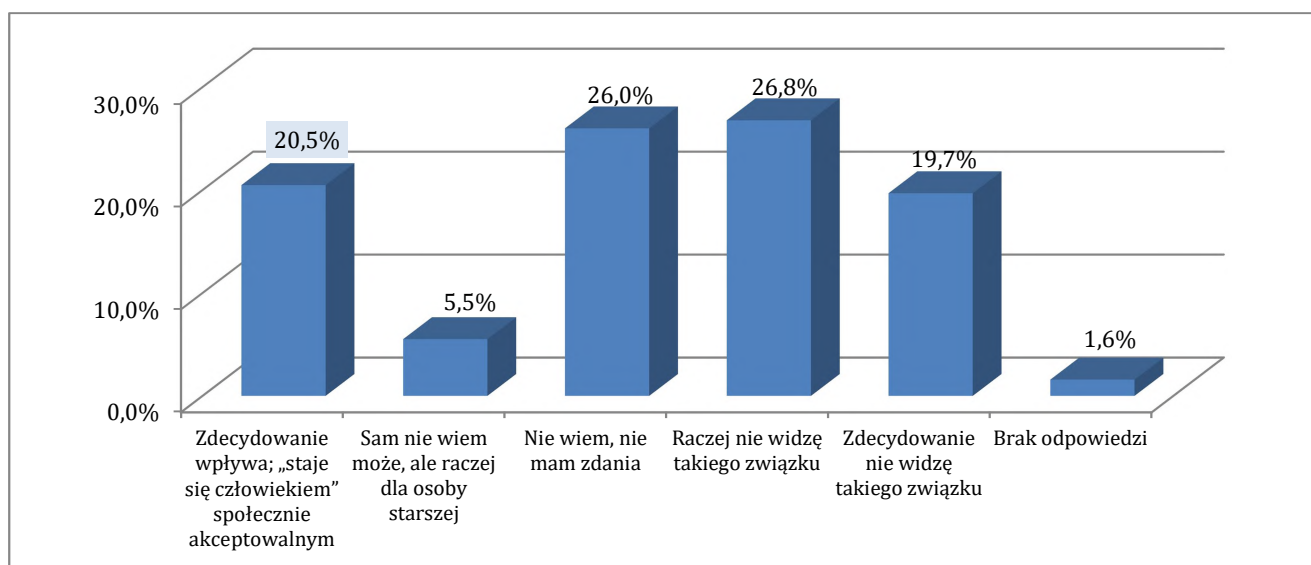
Przeprowadzone zostało badanie pod kątem trzech pytań: *Czy wykonywana praca może mieć wpływ na Twoją pozytywną zmianę (odstąpienia od przestępczości)? i Co sądzisz o powiedzeniu, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) „tworzy nowego człowieka”?* oraz *„Czy w tym momencie możesz powiedzieć, że będziesz po wyjściu*

z więzienia tak funkcjonować, aby nigdy ponownie w to miejsce nie trafić?”. (38, 41 i 51) – rys. 91-96.

Analiza powyższego badania nie napawa dużym optymizmem. Tylko co piąty badany (20,5%) jest zdania, iż praca ma na niego tak duży wpływ, iż można zakładać, że w przyszłości pomoże skazanemu na odstąpienie od przestępczości. Niestety pozostali w to wątpią lub też są przekonani, że takiego wpływu praca nie posiada.

Pedagodzy spostrzegają **znaczenie pracy jako czynnika wychowawczego**, pomagającego w doskonaleniu człowieka, kształtowaniu jego osobowości, ułatwiającego samoocenę, poczucie odpowiedzialności za siebie i innych. Dlatego pojawiły się trendy zwracające uwagę na charakter wychowawczy pracy, między innymi na przygotowanie człowieka do współpracy oraz współżycia z otaczającym go społeczeństwem (Mydlowska, 2023: 62-66). Wspomniana wychowawcza funkcja pracy wymaga w tym miejscu rozdzielenia znaczenia pracy w kontekście ujęcia wychowania przez pracę i wychowania do pracy.

Rys. 91. Możliwość wpływu pracy na pozytywną zmianę skazanego (odstąpienia od przestępczości) ($p < 0,005$)

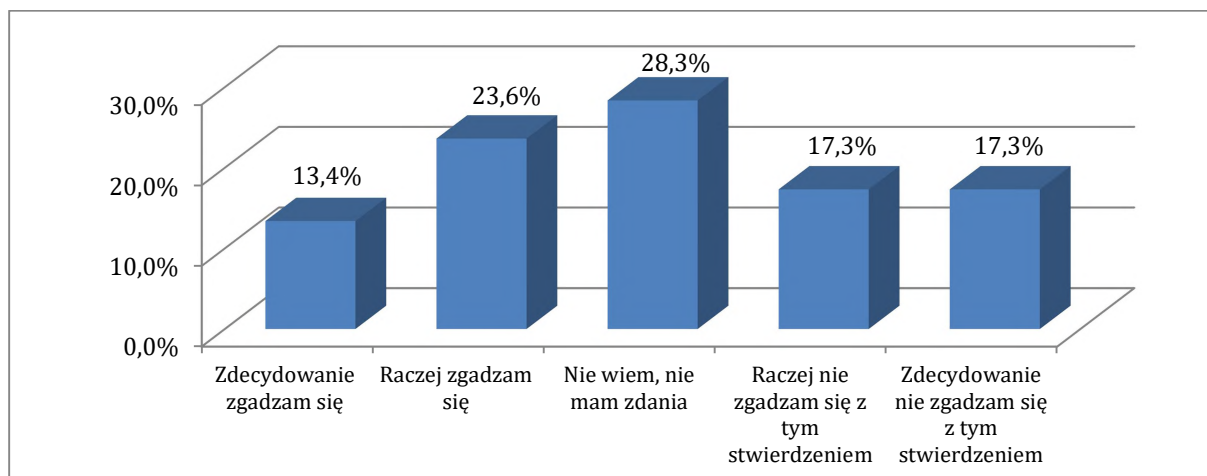
Źródło: opracowanie własne.

Kontynuacją poprzedniej analizy (w której pytano o znaczenie samej pracy) jest kolejne pytanie skierowane do badanych: *Co sądzisz o powiedzeniu, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) „tworzy nowego człowieka”?* (41) – rys. 92.

Na inaczej zadane pytanie, tworzące szerszy obszar działania, wyniki wskazują na 37,0% poparcie (zdecydowane 13,4% i raczej 23,6%) wpływu pracy wychowawczej

(resocjalizacyjnej) na pozytywną zmianę młodocianego skazanego. Nieco mniejsza grupa badanych (34,6%) takiej zmiany i wpływu nie widzi (po 17,3% zdecydowanie i raczej). Do tego bez mała co trzeci badany (28,3%) nie wyraził poglądu na ten temat.

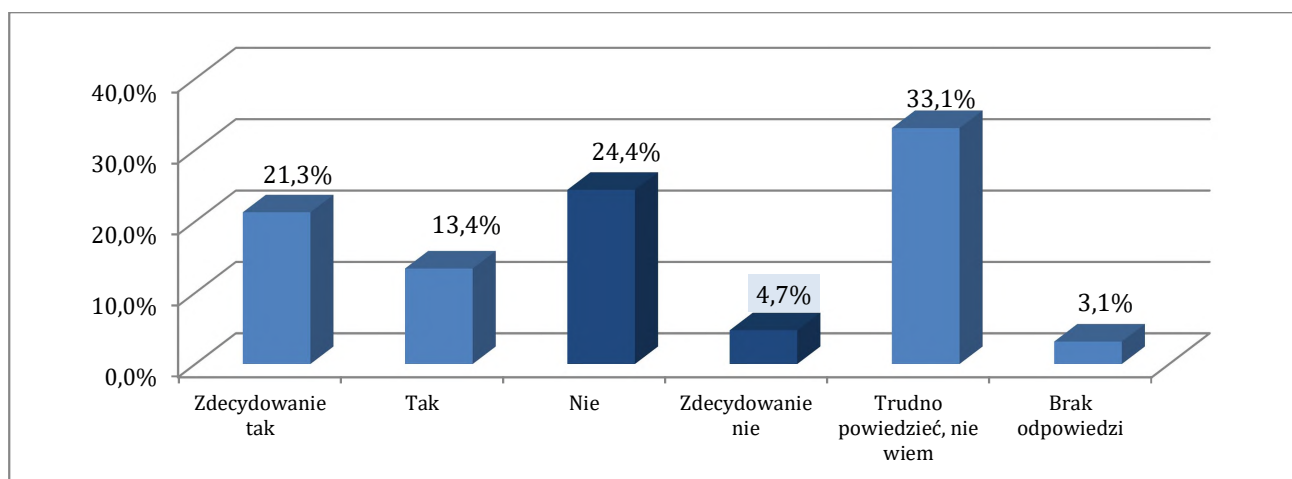
Rys. 92. Możliwość wpływu pracy wychowawczej (resocjalizacyjnej) na pozytywną zmianę skazanego („tworzenie nowego człowieka”) ($p < 0,02$)

Źródło: opracowanie własne.

Kontynuacją tego zagadnienia jest przeprowadzenie badania do kolejnego pytania: *Czy w tym momencie możesz powiedzieć, że będziesz po wyjściu z więzienia tak funkcjonować, aby nigdy ponownie w to miejsce nie trafić?* (51) – rys. 93.

Rys. 93. Deklaracja zmiany badanego w kierunku odwrotu od przestępczości ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Z przedmiotowego badania wynika, że $\frac{1}{3}$ badanych (34,6%) jest przekonana w stopniu zdecydowanym (21,3%) i ograniczonym (13,4%), iż tak będą funkcjonować po wyjściu z więzienia, aby do niego nigdy nie powrócić. Niestety praktycznie podobna ilość badanych (29,1%) nie deklaruje, że nie powróci w przyszłości do przestępstwa,

w tym w stopniu zdecydowanym (4,7%) i ograniczonym (24,4%), czyli są przekonani o nieuchronnej powrotności na drogę przestępczą. Nie można nie wspomnieć o trzeciej grupie badanych (33,1%), która jeszcze nie wie co czas pokaże.

Zdaniem Mieczysława Cioska w miarę wzrostu długości odbytych kar pozbawienia wolności wzrasta wskaźnik powrotności do przestępstwa (Ciosek, 2001: 181-182).

Przy tak podzielonych wynikach poniżej zostaną wykonane korelacje wszystkich trzech zagadnień (38, 41 i 51) z charakterem wykonywanej pracy i bezrobocia w zakładzie karnym (6).

***Korelacje związku ogólnie pracy i pracy wychowawczej na pozytywną zmianę
skazanego w relacji z charakterem pracy (bezrobocia) badanych
w zakładzie karnym***

Do badań korelacyjnych wybrano jedną zmienną niezależną: charakter pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK (6), chcąc ustalić znaczenie dla osób pracujących i bezrobotnych pracy (jako takiej) i pracy wychowawczej.

Korelacja pierwsza dotyczy pytania (38) i (6).

Osoby długotrwale pracujące – najbardziej korelują z poglądem „zdecydowanie wpływa; „staje się człowiekiem” społecznie akceptowalnym”« ($r=0,4828$ – korelacja o sile przeciętnej). Z kolei, ale już o bardzo niskiej sile korelują ze z poglądem „raczej nie widzę takiego związku” ($r=0,1724$ – korelacja słaba). Pozostałe wyniki nie posiadają znaczenia statystycznego.

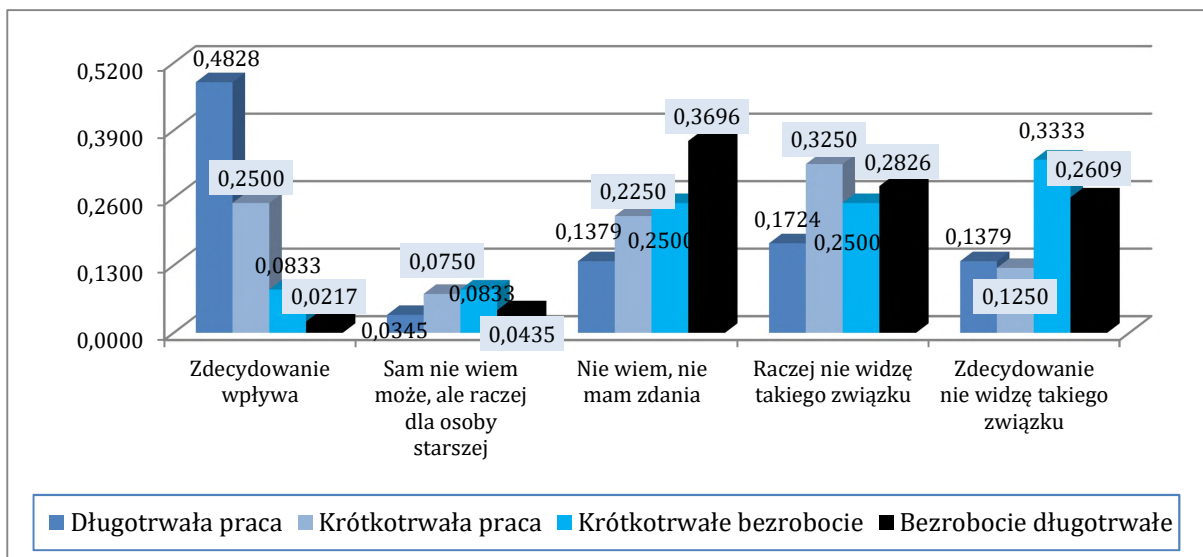
Osoby krótkotrwale pracujące – najbardziej korelują z poglądem „raczej nie widzę takiego związku” ($R=0,3250$), z kolei „zdecydowanie wpływa...” ($r=0,2500$), „nie wiem, nie mam zdania” ($0,2250$). Pozostałe wyniki nie posiadają znaczenia statystycznego.

Osoby z krótkotrwałym bezrobociem – najbardziej korelują z „zdecydowanie nie widzę takiego związku” ($r=0,3333$ – korelacja przeciętna) i „raczej nie widzę takiego związku” ($r=0,2500$), „nie wiem, nie mam zdania” ($r=0,2500$). Pozostałe wyniki nie posiadają znaczenia statystycznego.

Osoby długotrwale bezrobotne – najbardziej korelują z poglądem „nie wiem, nie mam zdania” ($r=0,3696$), z kolei z poglądami negatywnymi: „raczej nie widzę takiego

związku” ($r=0,2826$) i „zdecydowanie nie widzę takiego związku” ($r=0,2609$). Pozostałe wyniki nie posiadają znaczenia statystycznego.

Rys. 94. Korelacja wpływu pracy na pozytywną zmianę skazanego (odstąpienia od przestępczości) z charakterem pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK ($p<0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowując: osoby pracujące (długotrwale i nawet krótkotrwale) dostrzegają pozytywny wpływ pracy na zmianę skazanego. Przeciwnie ma się sprawa z osobami bezrobotnymi (zarówno długotrwale jak i krótkotrwale), które nie widzą takiego związku.

Korelacja druga została zaprezentowana w bardziej uproszczony sposób. Opinie pozytywne (zdecydowanie i raczej zgadzam się) oraz negatywne (zdecydowanie i raczej nie zgadzam się) zostały połączone.

Korelacja wpływu pracy wychowawczej (resocjalizacyjnej) na pozytywną zmianę skazanego („tworzenie nowego człowieka”) (41) z charakterem pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK (6) kształtuje się następująco:

Osoby długotrwale pracujące – najbardziej korelują w stopniu wysokim z opiniami pozytywnymi ($r=0,6897$). Pozostałe wyniki nie posiadają znaczenia statystycznego.

Osoby krótkotrwale pracujące – posiadają bardziej wyrównane wyniki. Najbardziej korelują z opiniami pozytywnymi ($r=0,4250$), ale też znaczące wyniki są

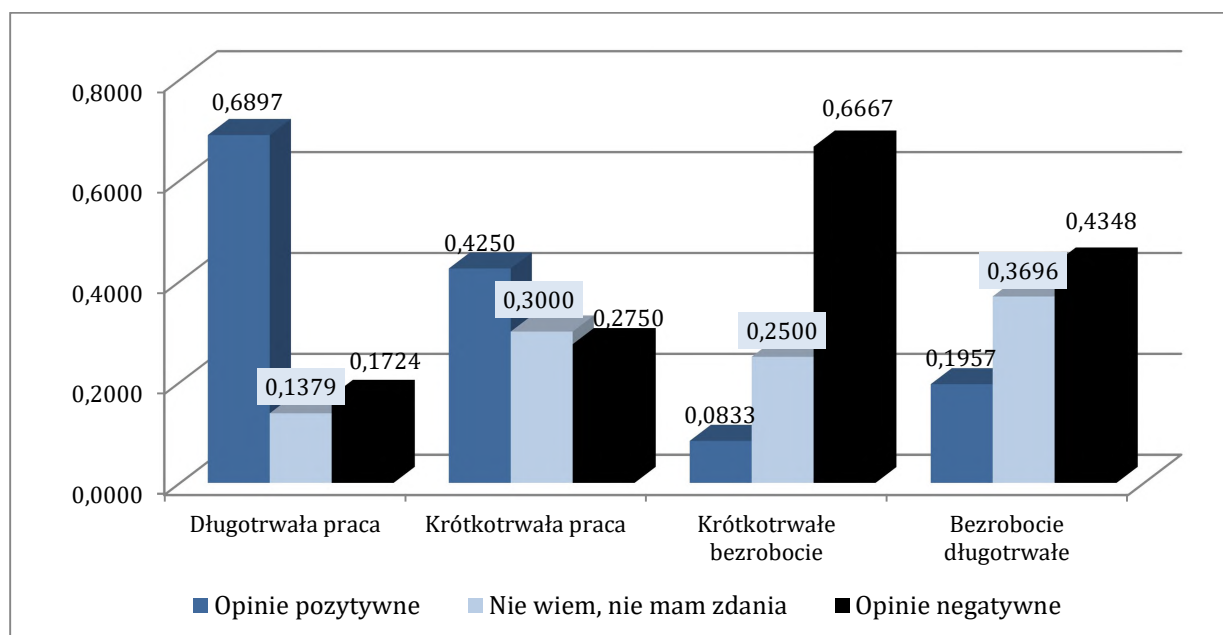
z opiniami negatywnymi ($r=0,2750$). Sporo też jest osób, które nie umiały wybrać pomiędzy odpowiedziami negatywnymi a pozytywnymi ($r=0,3000$).

Osoby o krótkotrwałym bezrobociu – najbardziej korelują z opiniami negatywnymi ($r=0,6667$). Sporo też jest osób, które nie umiały wybrać pomiędzy odpowiedziami negatywnymi a pozytywnymi ($r=0,2500$).

I na koniec osoby o długotrwałym bezrobociu – najbardziej korelowały z opiniami negatywnymi ($r=0,4348$), ale o sile niższej niż u osób z krótkim bezrobociem. Bardzo znaczącą grupą znalazły się też osoby, które nie umiały wybrać ($r=0,3696$).

Podsumowanie do tej korelacji jest dokładnie takie same jak poprzednie.

Rys. 95. Korelacja wpływu pracy wychowawczej (resocjalizacyjnej) na pozytywną zmianę skazanego („tworzenie nowego człowieka”) z charakterem pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK ($p<0,005$)

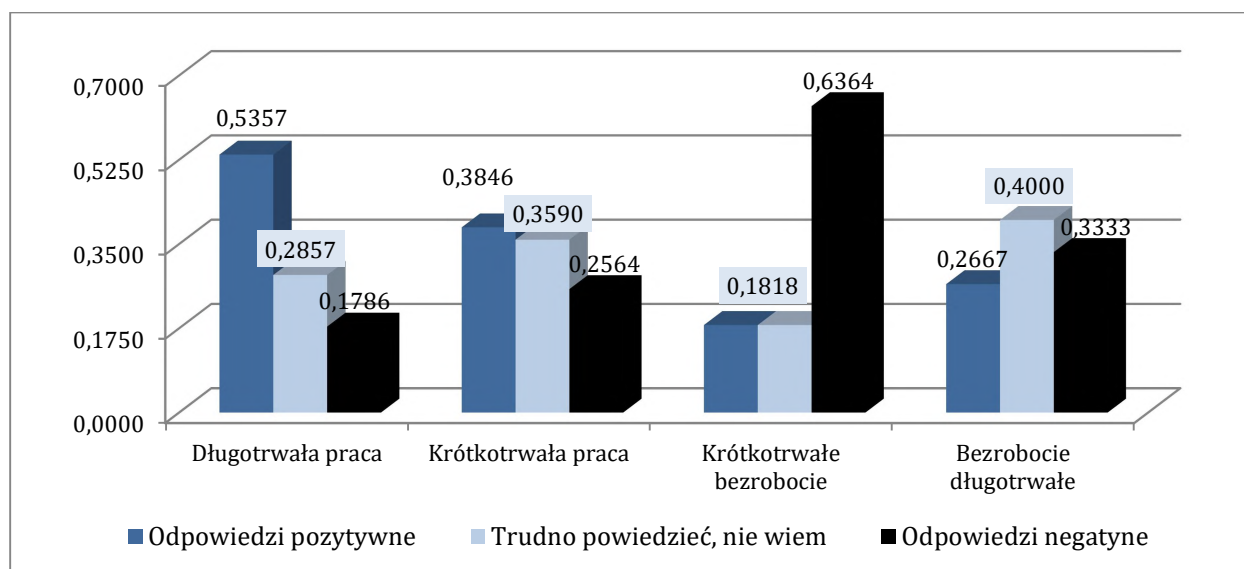
Źródło: opracowanie własne.

W końcu trzecia korelacja do pytania (51) z (6) obrazuje rys. 96.

Pytanie brzmiało: *Czy w tym momencie możesz powiedzieć, że będziesz po wyjściu z więzienia tak funkcjonować, aby nigdy ponownie w to miejsce nie trafić?* Taką deklaracja skorelowana została z charakterem pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK (6). Prezentacja również jak poprzednio została uproszczona do opinii pozytywnych i negatywnych.

Zaprezentowana korelacja dość jednoznacznie wskazuje, iż osoby długotrwale pracujące cenią sobie zmianę na przyszłość ($r=0,5357$), natomiast osoby bezrobotne (szczególnie krótkotrwale) nie deklarują na tyle zmiany, aby po powrocie z więzienia nie wrócić do starych upodobań i zajęć ($0,6364$ – korelacja wysoka). Należałoby się zastanowić, przebadac dokładniej skąd się to bierze. W sumie w grupie osób krótkotrwale bezrobotnych pozostałe wyniki nie posiadają znaczenia statystycznego. Natomiast osoby długotrwale bezrobotne są najbardziej skorelowane są z odpowiedziami niezdecydowanymi ($r=0,4000$).

Rys. 96. Korelacja deklaracji skazanego o powrocie do przestępczości z charakterem pracy (bezrobocie) młodocianych skazanych w ZK ($p<0,01$)

Źródło: opracowanie własne.

Po przeprowadzonych badaniach w tym podrozdziale w pełni potwierdzają się poglądy Wincentego Okonia, wskazujące na efekty stosowania pracy w procesie wychowania, przypisując jej dużą moc oddziaływania wychowawczego. Uważa On, że to właśnie **wychowanie przez pracę jest jednym z głównych składników wychowania**, którego „celem jest ukształtowanie u młodzieży rzetelnego stosunku do pracy, głównie opartego na dobrym przygotowaniu do ogólnego wykonywania pożytecznej pracy, przyzwyczajaniu do pracy, szacunku dla ludzi pracujących oraz wytworów ich pracy” (Okoń, 2017: 448). Wychowanie przez pracę (i w sumie i do pracy) produktywne będzie wtedy, gdy ten proces będzie długotrwały, zaplanowany, jak również odpowiednio

zorganizowany od najmłodszych lat (por. Mydłowska, 2023: 69). To samo dotyczy młodocianych skazanych, co udowodniły powyższe badania.

Podsumowując zagadnienie można przyjąć – za Beatą Mydłowską i Darią Becker-Pestka i wsp. – że „**resocjalizacja poprzez pracę w szczególności sprzyja:**

- wzbudzeniu motywacji do znalezienia właściwego zatrudnienia i ogólnego odnalezienia się w panujących warunkach życia na wolności,
- wyposażeniu osadzonych w umiejętność oraz przygotowaniu ich do dość aktywnego poszukiwania pracy,
- dokonaniu rzetelnej oceny słabych, jak również mocnych stron osób skazanych w kontekście aktualnych wymogów rynku pracy,
- poprawie samooceny osadzonych,
- poznaniu specyfiki rynku pracy,
- zdobyciu przez osadzonych pełnej wiedzy z zakresu przygotowania właściwych dokumentów aplikacyjnych,
- nabyciu umiejętności kontaktu z każdym potencjalnym pracodawcą i odpowiedniego dokonywania autoprezentacji,
- zdobyciu wiedzy w zakresie stworzenia własnej firmy” (Mydłowska, 2023: 91-92; za Becker-Pestka i wsp., 2017: 78; zob. Machel, 2003b: 298; Kieszkowska, 2009: 99-105; Wieczorek 2020: 188-190).

6.9. Perspektywy zawodowe młodocianych skazanych

Wiele korzyści skazanym w ZK przynosi praca absorbująca na tyle, że stanowi rodzaj wyzwania odwracającego uwagę od deprawacji w więzieniu, pozwalającego również na podniesienie samooceny. Przede wszystkim jednak jest przygotowaniem do wejścia w życie społeczne po opuszczeniu więzienia - otwiera perspektywy na przyszłość, jest swoistą formą edukacji i wychowania (Mydłowska, 2023: 10-11).

W ostatniej części badań będzie analiza postawy skazanych wobec przyszłości, budzącą wiarę we własne możliwości, wpływającą na prawidłowy proces powrotu skazanych do społeczeństwa i rokującą dobrze na ich wolnościową przyszłość.

W celu weryfikacji odpowiedzi na kolejne pytanie badawcze dotyczące oczekiwań wobec przyszłości badanych, przeprowadzono poniższą analizę statystyczną.

6.9.1. „Bycie wolnym”

„Tylko mrok celi i żadnej nadziei”

(Lowrie, 2023: 199)

Według Mariana Filara „[...] człowiek musi być wolny najpierw wobec samego siebie. Nie może być całkowicie zdeterminowany różnymi popędami i dążeniami, powinien uświadamiać sobie te uzależnienia i być samokrytyczny, umieć działać w ramach licznych uzależnień swej cielesnej i społecznej konstrukcji i nie okłamywać samego siebie. Aby być wolnym, człowiek w pierwszym rzędzie musi spełnić te warunki, a dopiero później szukać wolności na zewnątrz, w swoim otoczeniu. Myśląc w ten sposób, nawet **jeśli ktoś trafi za kratki, może pozostać człowiekiem wolnym, jeśli zrozumie, dlaczego tak się stało, co z tego wynika** itd. Nie musi ulegać tyranii wobec samego siebie, ale powinien starać się zrozumieć i poprawić” (Filar, 2002).

Jednym z pytań było: *Co dla Ciebie oznacza bycie wolnym?* (49) – rys. 97.

Rys. 97. Bycie wolnym według badanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

1/3 badanych uznało, iż „Życie na wolności a nie za kratami” za najważniejsze w byciu wolnym (31,5%). Z kolei „Wolność to szansa na bycie lepszym” wskazało 29,9% badanych.

Pozostałe hasła już znacznie mniej uznało za ważne, tj.: „Bycie wolnym związane jest z istnieniem człowieka i innych ludzi” – 21,3% badanych, „Wolność nie jest dana człowiekowi, jest mu zadana, by ukazywała prawdę o dobru” – 15,7% badanych,

„Wolności nie można tylko posiadać, ale trzeba ją stale zdobywać, tworzyć” – 13,4% badanych, „Wolność człowieka, który czyni dobro, jest bardziej wyzwolona niż wolność osoby, która używa jej w zły sposób” – 8,7% badanych.

I znacznie mniej „Wolność osłabia zaniżone poczucie własnej wartości, kompleks niższości oraz związane z tym postawy braku asertywności, braku własnych poglądów, zależności od opinii publicznej i podatności na medialną manipulację” – tylko 3,1% badanych, „Odpowiedzialność człowieka nie oznacza pełni wolności; człowiek nie jest nigdy całkowicie wolnym” – 2,4% badanych.

Ponadto 9,4% wyraziło pogląd „Raczej z żadną odpowiedzią się nie zgadzam się”, „Zdecydowanie z żadną odpowiedzią się nie zgadzam się” to już nawet 15,0%, „Nie wiem, nie mam zdania” – 2,4% i „Brak odpowiedzi” to 2,4%.

Dla największej grupy badanych najważniejszym jest „Życie na wolności a nie za kratami” (31,5%). Należy też pamiętać, iż wielu boi się żyć za kratami, a w więzieniu boi się żyć na wolności. Zacytuję fragment z Gazety Współczesnej: „jeden z osadzonych podpalił śmieci w koszu i włożył do niego głowę, by też spłonąć. Inny chciał się zabić wbijając w czoło gwoździe, kolejny - odgryzł kawałek języka, aby się nim zadławić. Pracownicy Służby Więziennej mówią, że niektórzy ich podopieczni nie mają żadnych hamulców. Są na dnie, często odtrąceni przez rodzinę, na alkoholowym, czy narkotycznym głodzie” (Wysocka, 2018).

Wartą przeczytania jest publikacja Donalda Lowrie (2023), „Moje życie na wolności”. Pisarz zostaje warunkowo zwolniony z więzienia stanowego San Quentin i ryzykując wszystko rozpoczyna krucjatę o godne traktowanie więźniów. Szybko odkrywa on, że więzienne mury są niczym wobec barier, które dzielą społeczeństwo. W 1915 roku publikuje sequel: *Moje Życie na Wolności*, opisując życie swoje i byłych współwięźniów z nadzieją na zmianę w nieuleczalnie chorej cywilizacji amerykańskiego konsumpcjonizmu. Jego książka jest ciągle aktualna - zwłaszcza w kontekście refleksji o więziennictwie polskim i jego stanie obecnym.

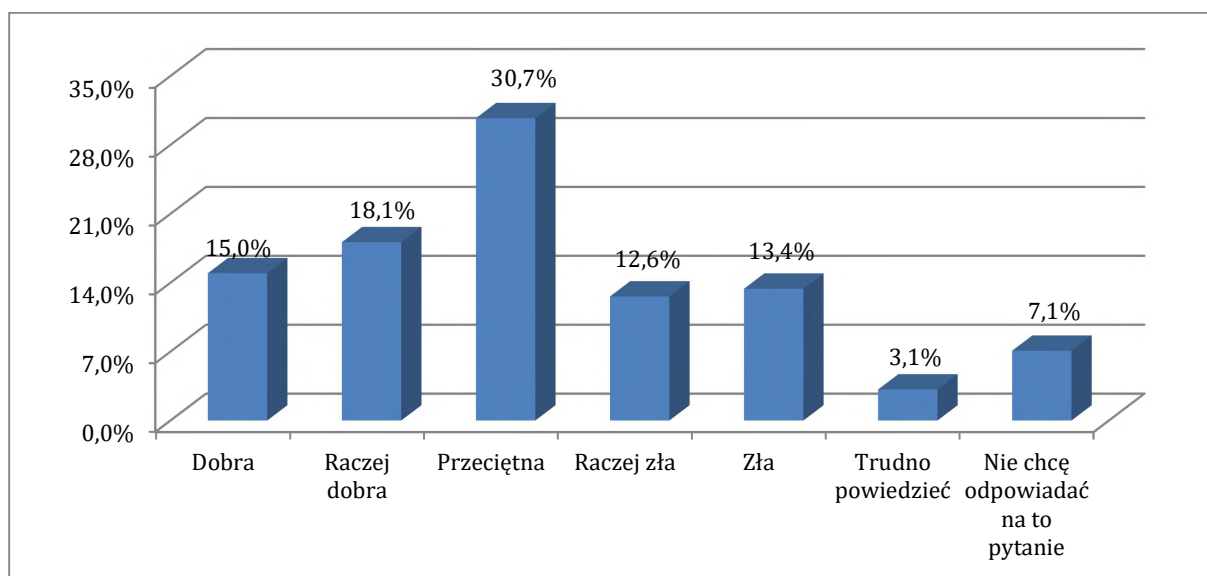
W temacie znaczenia pracy ludzkiej warto przytoczyć kilka fragmentów: „praca jest warta zachodu tylko dla tych, którzy widzą i czują, że rozwój ludzkości jest ważniejszy niż egoizm” (Lowrie, 2023: 42). „Ale jeśli były skazaniec pójdzie do salonu, nawet po wyjściu na wolność, nawet jeśli nie jest na zwolnieniu warunkowym, ludzie kręcą głowami i przewidują jego rychły powrót do więzienia. Oczywiście, lepiej jest, aby były więzień nie pił, ani nie chodził do salonu, tak jest lepiej dla każdego człowieka, ale

faktem jest, że od ciebie i ode mnie oczekuje się, że będziemy wzorem cnoty, i musimy żyć zgodnie z tym oczekiwaniem tak długo, jak długo jesteśmy utożsamiani z tą pracą” (Lowrie, 2023: 135-136). „Widziałem również mężczyzn zupełnie niezdolnych temperamentem do takiej pracy, zmuszanych do obsługi krosna. Dla osoby nerwowej, lub takiej, która ma słaby wzrok, taka praca była śmiertelnym zagrożeniem [konsekwencją błędów lub małej wydajności był kaftan – przyp. red.]” (Lowrie, 2023: 145). Ostatni cytat to dla osób, które uważają, iż skazanemu można dać każdą pracę. „Praca za te stawki nie pozwala byłemu więźniowi na utrzymanie się, a po pracy w więzieniu, jego mięśnie nie są przystosowane do ciężkiej pracy fizycznej” (Lowrie, 2023: 147).

6.9.2. Spodziewana sytuacja materialna skazanych po opuszczeniu zakładu karnego

Badanych zapytano: Jak oceniasz swoją sytuację materialną z wolności? (26) – rys. 98.

Rys. 98. Sytuacja materialna badanych z wolności ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Ważnym czynnikiem wzmacniającym proces readaptacji społecznej po wyjściu z więzienia jest sytuacja materialna „z wolności”. Ogólnie sytuacja materialna rzutuje na warunki rozwoju jednostki - tj. wybór szkoły, zawodu i pracy. Złe warunki materialne (np. w domu rodzinnym) mogą determinować zachowania prowadzące do przestępczego stylu życia (Mydlowska, 2023: 253).

Większość badanych oceniła swoją sytuację materialną, jako przeciętną (30,7%), jako dobrą (15,0%) i raczej dobrą (18,1%) badanych, raczej złą (12,6%) i złą (13,4%). 7,1% badanych nie zechciało odpowiedzieć na to pytanie.

6.9.3. Cele i plany na przyszłość młodocianych skazanych i ocena sytuacji życiowej

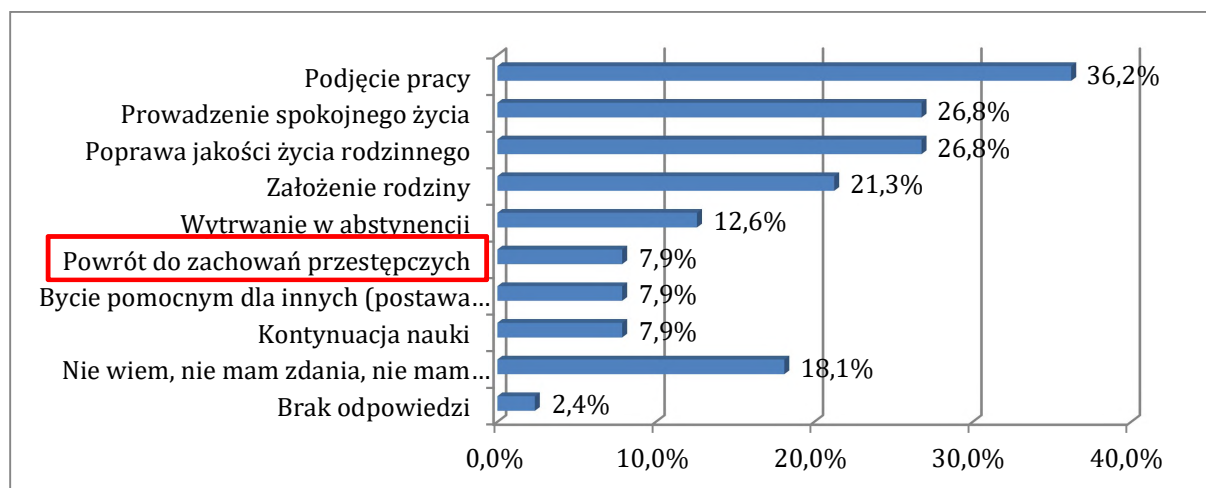
Zachowanie człowieka bardzo często uzależnione jest od nastawienia umysłu, pozwalającego na ocenę swojej sytuacji życiowej. Z perspektywy tej teorii istotne jest poznanie procesów poznawczych skazanego. Dlatego za istotne uznano poznanie oceny samych skazanych na temat swojej aktualnej sytuacji życiowej i perspektyw, obaw na przyszłość (Fidelus, 2012: 340-341).

W końcu w badaniach przyszła kolej na poszukiwanie odpowiedzi na pytanie kim jest badany, jak ocenia samego siebie, sens jego życia, plany na przyszłość, cele życiowe, przyszła sytuacja, obawy itp.

Cele życiowe to wszystko, na czym zależy człowiekowi najbardziej w życiu. Coś, co daje mu poczucie spełnienia i satysfakcji. Cele życiowe często wiążą się z pasją lub rzeczami, które wywodzą się z pragnienia wewnętrznego.

W badaniach zapytano młodocianych skazanych o główne cele po wyjściu z więzienia (52) – rys. 99.

Rys. 99. Cele życiowe skazanych w opinii badanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Zachodzący w ZK proces prizonizacji nie ułatwia skazanym procesu readaptacji społecznej po wyjściu na wolność (Szymanowski, 1989). Badani za swój główny cel wskazali na podjęcie pracy (36,2% badanych). Z kolei: podjęcie spokojnego życia (26,8%), poprawa jakości życia rodzinnego (26,8%), założenie rodziny (21,3%), wytrwanie w abstynencji (12,6%), **powrót do zachowań przestępczych** (7,9%), a ponadto bycie pomocnym dla innych (postawa prospołeczna) (7,9%), kontynuacja

nauki (7,9%). Co piąty badany (18,1%) nie miał zdania, a N=3 nic nie odpowiedziało (2,4%).

W przypadku ludzi młodocianych skazanych po opuszczeniu więzienia, powracając do bliskiego środowiska, najczęściej chcą zaimponować swoim dawnym kolegom, głównie poprzez powrót do zachowań przestępczych. Taki scenariusz planuje duża grupa badanych, co może budzić duży problem.

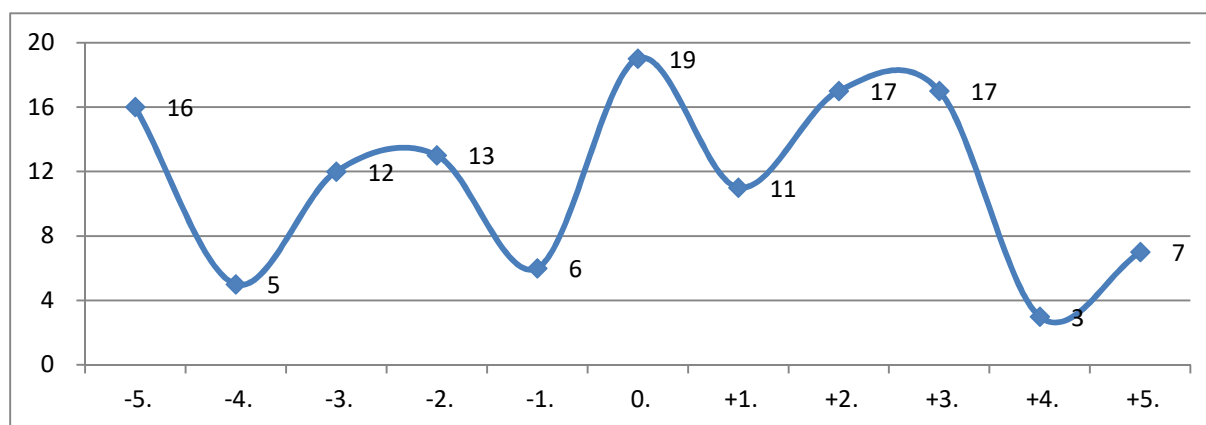
Optylizmem napawają wyniki prezentujące deklaracje potencjalnej pomocy innym, jaką w przyszłości chciałyby podjąć badane osoby.

W sumie zauważalna jest pozytywna postawa wobec przyszłości. Jednak obok tych pozytywnych obrazów zauważa się pewne obszary, które wymagają niezwłocznych modyfikacji.

Analizy przyszłej sytuacji badanych dokonano w oparciu o kilka pytań postawionych młodocianym skazanym.

Pierwszym z nich jest: *Jak widzisz w tej chwili swoją ogólną sytuację po wyjściu z więzienia?* (44) – rys. 100. Badani oznaczali na skali (od -5, poprzez „0” do +5), tzn. sytuację gorszą niż przed pobytem z więzienia, bez zmian do sytuacji lepszej niż przed pobytem z więzienia.

Rys. 100. Określenie ogólnej sytuacji po wyjściu z więzienia – w opinii skazanych ($p < 0,005$)

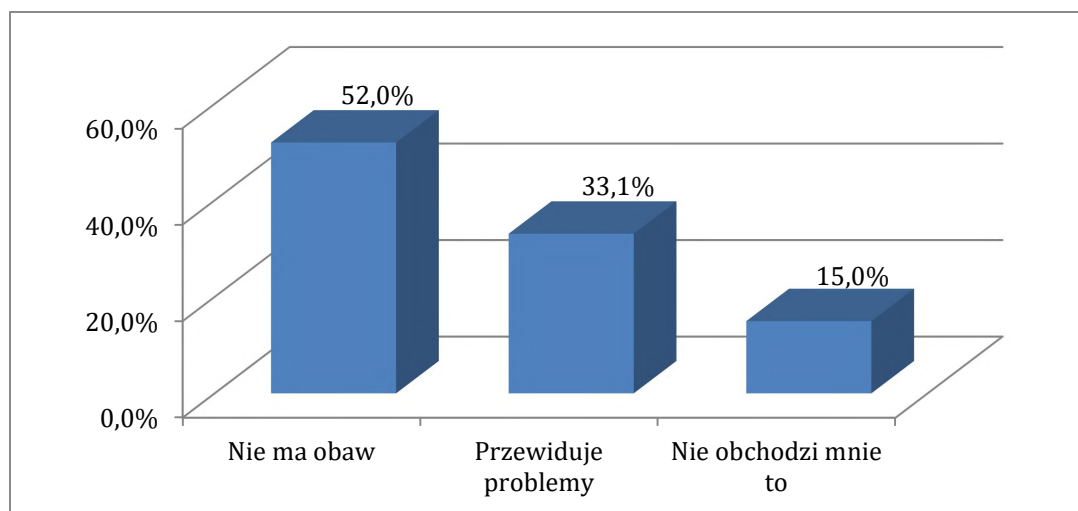
Źródło: opracowanie własne.

W badaniu uczestniczyło 126 osób. N=16 uznało swą sytuację za znacznie gorszą (-5), N=7 uznało swą sytuację za znacznie lepszą (+5), a reszta pomiędzy. Średnia ważona wyliczona z wszystkich odpowiedzi wyszła (-0,20), czyli w sumie „bez zmian”. Ogólnie „gorszą” sytuację określiło N=52 badanych, sytuację bez zmian N=19 badanych, a sytuację „lepszą” N=55 badanych. Oznacza w sumie to, że spora grupa badanych widzi

swą przyszłość po wyjściu z więzienia za lepszą (dość odważna opinia), w tym N=4 badanych, którzy przy poprzednim pytaniu wskazali „Powrót do zachowań przestępczych”, ale też N=13 wskazało „założenie rodziny”.

Kolejnym pytaniem z tego działu jest, ściśle łączącym się z poprzednim jest: Czy posiadasz obawy dotyczące funkcjonowania na wolności w kwestii zatrudnienia? (42) – rys. 101.

Rys. 101. Ogólne obawy badanych o przyszłość ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

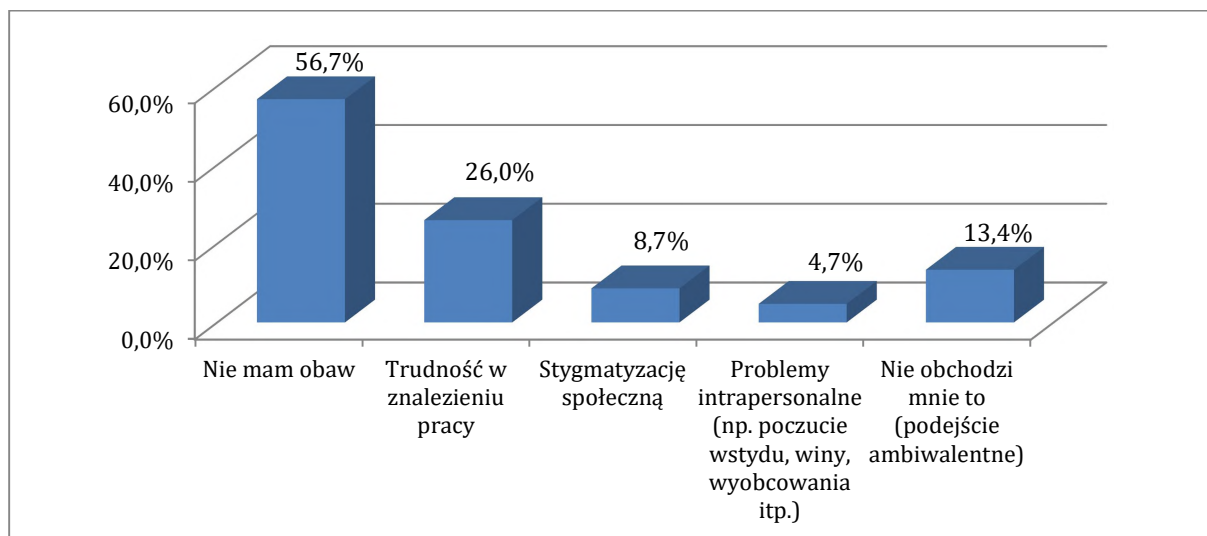
Ponad połowa badanych (52,0%) nie posiada obaw o przyszłość. Takowe obawy posiada co trzeci badany (33,1%), a 15,0% badanych „nie obchodzi to, podejście ambiwalentne).

Anna Fidelus podaje, iż w grupie skazanych charakteryzujących się **negatywnymi tendencjami w ocenie procesu readaptacji** zaobserwowano, że wraz ze wzrostem samoświadomości obronnej badani mają niższą samoakceptację, akceptację innych, wolność emocjonalną oraz posiadają mniej negatywną postawę wobec przyszłości (Fidelus, 2012: 382).

Pytaniem łączącym się z poprzednim jest kolejne: o określenie rodzajów obaw dotyczących funkcjonowania na wolności w kontekście zatrudnienia? (43) – rys. 102.

W kontekście samego zatrudnienia: 56,7% nie posiada obaw, trudności ze znalezieniem pracy spodziewa się – 26,0%, stygmatyzacji społecznej – 8,7%, problemów intrapersonalnych (np. poczucie wstydu, winy, wyobcowania itp.) – 4,7%, a 13,4% – zupełnie to nie obchodzi (podejście ambiwalentne).

Rys. 102. Rodzaje obaw dotyczące funkcjonowania na wolności w kontekście zatrudnienia ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Praca jest przygotowaniem do wejścia w życie społeczne osadzonych po opuszczeniu więzienia, otwierając perspektywy na przyszłość, jest swoistą formą edukacji i wychowania (Mydłowska, 2023: 11).

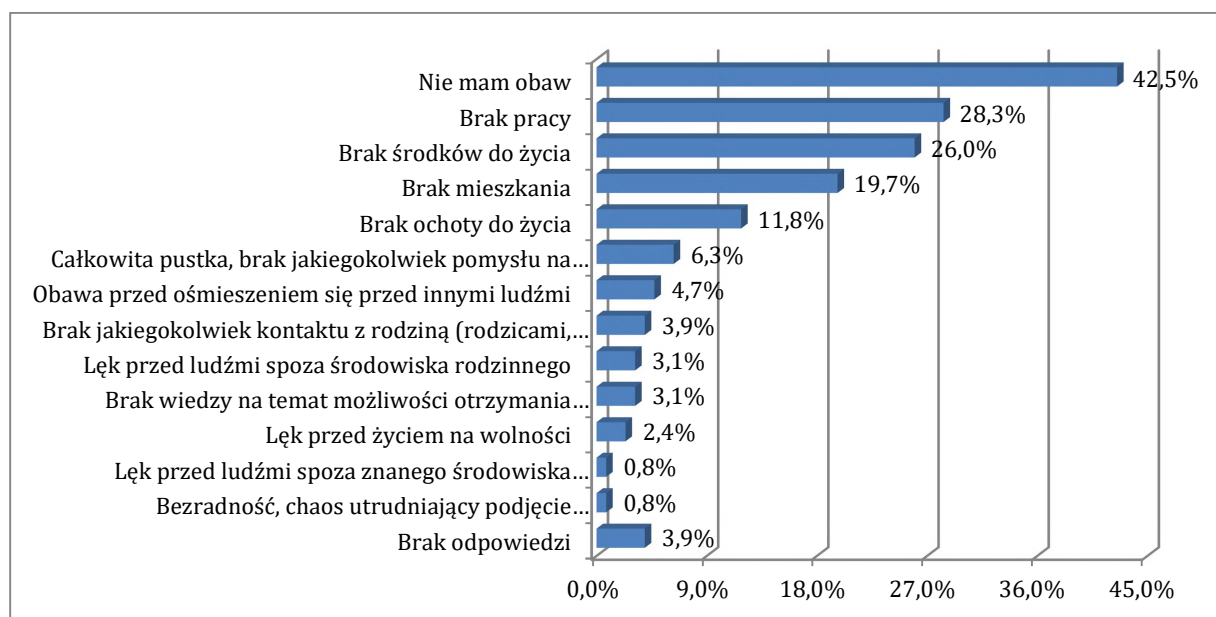
Sposób myślenia o przyszłości może motywować skazanych do podejmowania działań związanych z chęcią do podjęcia pracy w warunkach więziennych. W pytaniu otwartym niektórzy ze skazanych o swojej przyszłości opowiadają bardzo konkretnie, stwierdzając bez głębszych przemyśleń, że nie chcą wrócić do więzienia.

Kolejnym zagadnieniem dotyczącym przyszłej sytuacji młodocianych skazanych jest określenie imienne problemów, których spodziewają się badani (50) – rys. 103.

Z badania tego wynika, że nie ma obaw – 42,5% badanych. Do największych problemów, z jakimi skazani spotykali się po wyjściu z zakładu karnego zaliczano: brak pracy – u 28,3% badanych; brak środków do życia – u 26,0% badanych, brak mieszkania – u 19,7% badanych, brak ochoty do życia – u 11,8%, całkowita pustka, brak jakiegokolwiek pomysłu na życie – u 6,3% badanych, obawa przed ośmieszeniem się przed innymi ludźmi – u 4,7% badanych, brak jakiegokolwiek kontaktu z rodziną (rodzicami, żoną, dziećmi) – u 3,9% badanych, lęk przed ludźmi spoza środowiska rodzinnego – u 3,1% badanych, brak wiedzy na temat możliwości otrzymania jakiegokolwiek wsparcia – u 3,1% badanych, lęk przed życiem na wolności – u 2,4% badanych, lęk przed ludźmi spoza znanego środowiska przestępczego – u 0,8%

badanych i bezradność, chaos utrudniający podjęcie konstruktywnych działań – u 0,8% badanych.

Rys. 103. Przewidywane problemy z powrotem do życia na wolności ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Wielu badanych podczas pobytu w izolacji obawia się powrotu na wolność, ponieważ zdaje sobie sprawę, że trudno im będzie rozwiązać różnorakie problemy występujące poza murami więzienia. Owej bliżej nieokreślonej sytuacji na wolności towarzyszy lęk. Badani skazani wymieniali różne przyczyny odczuwanego lęku. Uzyskane wyniki, świadczące o różnorodności problemów, których doznają badani, potwierdzają występowanie kryzysu emocjonalnego wśród skazanych (por. Fidelus, 2012: 308 i n.).

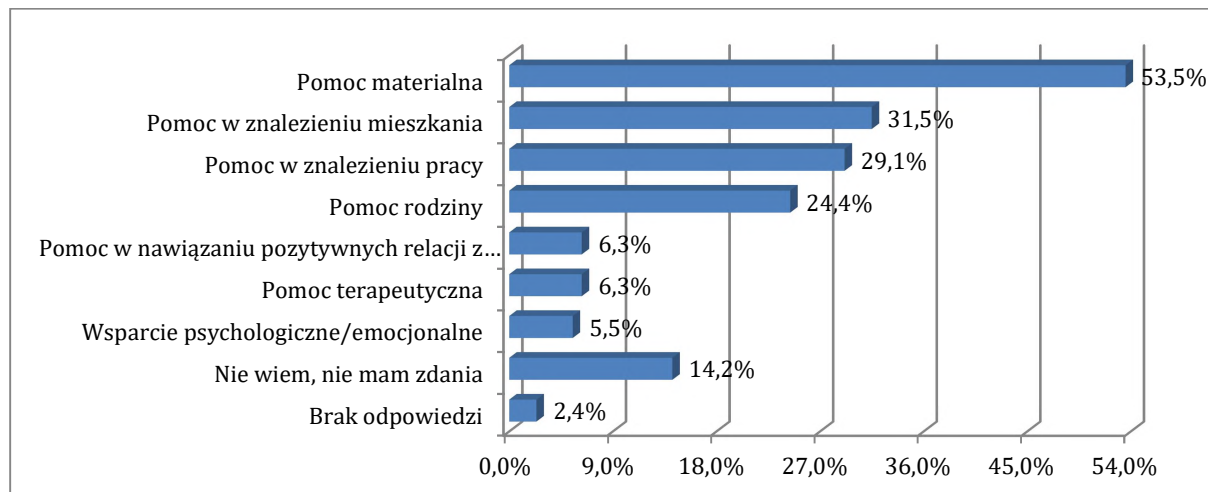
Wobec takiego stanu rzeczy, należałoby zwrócić uwagę na podjęcie działań pozwalających na wzmocnienie pozytywnego myślenia dotyczącego przyszłości w grupie osób powracających do życia na wolności (por. Fidelus, 2012: 356).

Ostatnim zagadnieniem badań pozostało analiza rodzajowa pomocy najbardziej pożądanej dla osób opuszczających zakłady karne (53) – rys. 104.

Badani (młodociani skazani) wskazali na pożądany rodzaj pomocy dla osób opuszczających zakłady karne, w tym: pomoc materialna – 53,5% badanych, pomoc w znalezieniu mieszkania – 31,5% badanych, pomoc w znalezieniu pracy – 29,1% badanych, pomoc rodziny – 24,4%, pomoc w nawiązaniu pozytywnych relacji z najbliższymi – 6,3% badanych, pomoc terapeutyczna – 6,3% badanych, wsparcie

psychologiczne/emocjonalne – 5,5% badanych. Ponadto 14,2% badanych nie posiadało zdania, a 2,4% badanych nie dało odpowiedzi.

Rys. 104. Pomoc najbardziej pożądana dla osób opuszczających zakłady karne – według opinii badanych ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Stanowisko badanych w kwestii konieczności podejmowania działań pomocowych związanych z umożliwieniem podjęcia pracy przez osoby powracające do życia na wolności napawa optymizmem, podobnie jak świadomość badanych, że osobom z przeszłością przestępczą i izolacyjną potrzebne jest wsparcie psychologiczne.

Za Józefem Tischnerem „o człowieku można powiedzieć tyle, że jest, albowiem jest w stadium ciągłego stawania się. Sens tego stawania się leży w tym, by człowiek z osoby, jaką jest przez swoją naturę, przekształcił się w osobowość, to znaczy, by doszedł do pełnego rozkwitu swych władz duchowych i cielesnych. Im bardziej człowiek jest osobowością, tym bardziej jest człowiekiem” (Tischner, 2000: 10; za Skutnik, 2011: 88).

Danuta Waloszek jest zdania, iż „najczęściej nietolerancyjny jest człowiek nieoświecony, przesądny, pełen uprzedzeń, załęczony, indoktrynowany, bycie tolerancyjnym wymaga bowiem wiedzy, racjonalizmu, otwartości, poczucia bezpieczeństwa w odkrywaniu, doświadczaniu, poszukiwaniu, badaniu. W jej osiągnięciu pomóc może niewątpliwie edukacja szanująca prawo człowieka do uczenia się zachowań wobec drugiego człowieka, w sytuacjach rzeczywiście wspierających, wymagających bycia obok, z sobą, razem i osobno” (Waloszek, 2011: 149).

Natomiast Urszula Dębska jest zdania, iż: „tolerancja, akceptacja to zaledwie początek **stawania się człowiekiem**. Bycie prawdziwie wartościowym człowiekiem

musi sięgać dalej – ku odpowiedzialnej miłości do drugiego człowieka, szacunku dla niego, ku przyjmowaniu go jako niepowtarzalnej istoty, która może być okazją dla każdego z nas do dowiedzenia naszego człowieczeństwa. W tym kontekście zawsze przychodzą mi na myśl osoby, które cicho, systematycznie oddają swoje życie dla i za innych, trwając na posterunku – okazując nieustannie swoje ludzkie oblicze” (Dębska, 2011: 155).

Wychowawca powinien pomagać skazanemu w odnalezieniu sensu życia z wyraźnie zarysowaną wizją przyszłości. To osoba winna sięgając swym wzrokiem poza horyzont dzisiaj, przygotowująca wychowanca do jutra, w którym przyjdzie mu żyć. Człowiek mądry postępuje tak, żeby nie musiał się wstydzić swego zachowania w przyszłości.

Anna Fidelus bardzo trafnie określiła stan umysłowy, duchowy osób przebywających w ZK: „[...] są najczęściej „ontologicznie niepewne”. Nie tylko nie mają pewności co do swojej przyszłości, ale również nie odnajdują się w przestrzeni środowiskowej, normatywnej, czasowej. Nie znają swojego położenia w ramach społeczno-kulturowych, jak i swoich indywidualnych możliwości. Odczuwają lęk, nie czują się na sile, aby podjąć i przeprowadzić jakiegokolwiek zmiany w swoim życiu. Nie wierzą we własną siłę sprawczą. Te odczucia nie pozwalają im na prawidłowe relacje z innymi osobami” (Fidelus, 2012: 177).

6.10. Elementy pozytywnego procesu i skutecznej resocjalizacji w stosunku młodocianych skazanych

Według badania przeprowadzonego przez Narodowy Instytut Sprawiedliwości Stanów Zjednoczonych więźniowie, którzy mają możliwość uczestniczenia w programach pracy więziennej podczas odbywania kary, łatwiej znajdują pracę po wyjściu na wolność (ConnectNetwork, 2016; Moses, Smith C.J., 2007).

Autorzy Marilyn C. Moses i Cindy J. Smith twierdzą, że »przestępcy, którzy podczas odbywania kary pracowali w prywatnych firmach, szybciej znajdowali zatrudnienie, dłużej je utrzymywali i rzadziej powracali do przestępstwa niż ci, którzy pracowali w tradycyjnych zakładach karnych lub zajmowali się działalnością „inną niż praca”« (Moses, Smith C.J., 2007).

Według Jana Szałańskiego ważnym elementem procesu resocjalizacji osób skazanych odbywających karę pozbawienia wolności jest wzbudzenie w nich nadziei „na odzyskanie godności człowieka i rozpoczęcie konstruowania pozytywnych planów własnego życia po zwolnieniu z więzienia” (Szałański, 2008a: 374).

Skuteczna resocjalizacja opiera się na holistycznym, indywidualnym podejściu, łączącym wsparcie psychologiczne i terapeutyczne (radzenie sobie z traumą, emocjami) z edukacją i szkoleniami zawodowymi (podnoszenie kwalifikacji, reintegracja na rynek pracy), a także rozwojem umiejętności społecznych (współpraca, komunikacja) i programami reintegracyjnymi, które pomagają w powrocie do społeczeństwa, z uwzględnieniem zasobów jednostki i zaangażowaniem specjalistycznej kadry. Kluczowe są pozytywne nastawienie personelu, wysoka inteligencja, samoocena, odporność na stres, wiarygodność, umiejętności praktyczne, życzliwość oraz przekonanie o możliwości zmiany. Ważne jest również wzbudzenie nadziei na zmianę i pomoc w konstruowaniu pozytywnych planów na przyszłość (Karpeta, 2025).

W literaturze przedmiotu można wyróżnić następujące elementy pozytywnego procesu resocjalizacji:

1. *Nastawienie personelu* – pozytywne, życzliwe i wspierające podejście personelu resocjalizacyjnego ma ogromne znaczenie dla skuteczności procesu (Kuć, 2013: 6).
2. *Indywidualizacja działania* – dostosowanie metod i treści do indywidualnych potrzeb i możliwości osoby poddawanej resocjalizacji (Pawela, 2007: 204-205; Machel, 1983: 101-102).
3. *Edukacja i trening umiejętności społecznych* – programy edukacyjne i treningi umiejętności społecznych pozwalają na zdobycie wiedzy i umiejętności niezbędnych do funkcjonowania w społeczeństwie (Kopczyńska-Wisz, 2019: 267).
4. *Sprawiedliwość naprawcza* – dążenie do naprawienia szkód wyrządzonych przestępstwem i zadośćuczynienia ofiarom (k.p.k, 1997: 23a.4; k.k., 1997: 53.3; WSW, 2025; Płatek, Fajsta, 2005: okładka; United Nations, 2020: 5 i n.)
5. *Aktywizacja i zaangażowanie* – aktywne uczestnictwo w działaniach resocjalizacyjnych, takich jak praca czy zajęcia terapeutyczne, pomaga w budowaniu poczucia własnej wartości i odpowiedzialności (Bałandynowicz, 2019: 223).
6. *Wsparcie społeczne* – otoczenie resocjalizowanej osoby wsparciem ze strony rodziny, przyjaciół i innych członków społeczności jest kluczowe dla utrzymania pozytywnych zmian (Kopczyńska-Wisz, 2019: 268).
7. *Nadzieja i poczucie sensu życia* – wzbudzenie nadziei na przyszłość i pomoc w odnalezieniu sensu życia poza przestępstwem jest niezbędne dla trwałej zmiany (Kopczyńska-Wisz, 2019).

8. *Długotrwałość procesu* – resocjalizacja to proces, który wymaga czasu i cierpliwości, a wsparcie powinno być kontynuowane również po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej (Pierzchała, 2023; Fidelus: 2012).

Z kolei czynnikami sprzyjającymi resocjalizacji są:

1. *Pozytywne środowisko* – dobre warunki w placówce resocjalizacyjnej, brak przemocy i agresji, sprzyjają procesowi resocjalizacji (Kuć, 2013: 33 i in.).
2. *Wsparcie rodziny i bliskich* – rodzina, która akceptuje i wspiera osobę poddawaną resocjalizacji, może znacząco przyczynić się do jej sukcesu (m.in.: Kopczyńska-Wisz, 2019: 268).
3. *Motywacja do zmiany* – osoba, która sama pragnie zmiany i jest gotowa do pracy nad sobą, ma większe szanse na powodzenie w procesie resocjalizacji (m.in. Mydlowska, 2023).
4. *Dostęp do zasobów i możliwości* – umożliwienie dostępu do edukacji, pracy, terapii i innych form wsparcia jest kluczowe dla reintegracji w społeczeństwie (Kuzina; 2025: 41 i in.).
5. *Skuteczna profilaktyka wtórna* – działania profilaktyczne skierowane do osób, które już miały kontakt z przestępstwem, mogą zapobiegać powrotowi na drogę przestępczą (Kuryłowicz, Strzelec, 2022).

Tak określone elementy pozytywnego procesu i skutecznej resocjalizacji młodocianych skazanych poddano wywiadowi indywidualnemu (pogłębionemu) z wychowawcami i młodocianymi skazanymi, aby móc zweryfikować, uzupełnić powyższe informacje.

6.10.1. W opinii wychowawców

Wychowawcom zadano 6 pytań, w tym 4. do tego zagadnienia.

Pyt. 1. Na ile praca młodocianego skazanego może stać się czynnikiem sukcesu wychowawczego?

W sumie praca (młodocianego) skazanego jest istotnym czynnikiem w procesie resocjalizacji i może stanowić czynnik sukcesu wychowawczego. Umożliwia ona osadzonym nabywanie nowych umiejętności, rozwój zawodowy i przygotowanie do powrotu do społeczeństwa.

Wychowawcy wyróżnili kilka elementów znaczenia pracy skazanego w kontekście wychowawczym, a to m.in.:

- *Rozwój zawodowy i umiejętności* – praca pozwala skazanym zdobywać nowe kwalifikacje zawodowe, co zwiększa ich szanse na zatrudnienie po opuszczeniu zakładu karnego i może przyczynić się do stabilizacji finansowej.
- *Nabywanie nawyków pracy* – praca uczy dyscypliny, odpowiedzialności i systematyczności, co jest ważne dla prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie.
- *Odpowiedzialność i samodyscyplina* – wykonywanie pracy wymaga od skazanych samodyscypliny, organizacji czasu i odpowiedzialności za powierzone zadania, co może pozytywnie wpłynąć na ich postawy.
- *Integracja społeczna* – praca w grupie sprzyja integracji społecznej i współpracy z innymi, co jest kluczowe dla funkcjonowania w społeczeństwie.
- *Oderwanie od negatywnych wzorców* – praca może stanowić formę zajęcia, która odciąga skazanych od negatywnych wzorców zachowań i myślenia.
- *Poczucie sensu i celu* – praca może dawać skazanym poczucie sensu i celu, co jest istotne dla ich samopoczucia i motywacji do zmiany.
- *Wzrost poczucia własnej wartości* – wykonywanie pracy i otrzymywanie za nią wynagrodzenia może podnieść samoocenę skazanego i wzmocnić jego poczucie wartości.

W swych odpowiedziach wykazano również warunki, które powinna spełniać praca (młodocianego) skazanego, aby była efektywna wychowawczo:

- *Produktywność* – Praca powinna być produktywna i mieć sens, a nie jedynie symboliczną formę.
- *Charakter pracy w zespole* – praca powinna odbywać się w zespole, co sprzyja integracji społecznej i kształtowaniu umiejętności interpersonalnych.
- *Ochrona pracy* – praca skazanych powinna być objęta taką samą ochroną jak praca na wolności.
- *Odpowiednie wynagrodzenie* – skazani powinni otrzymywać za swoją pracę odpowiednie wynagrodzenie, co pozwoli im na zdobycie doświadczenia w gospodarowaniu finansami.
- *Dostęp do szkoleń zawodowych* – skazani powinni mieć możliwość uczestniczenia w szkoleniach zawodowych, które pozwolą im zdobyć nowe umiejętności i kwalifikacje.

Podsumowując, praca skazanego posiada potencjał resocjalizacyjny, ale aby był on w pełni wykorzystany, musi spełniać określone warunki i być traktowana jako integralny element procesu resocjalizacji.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

Sukces jest wtedy jeśli młodociany nie wraca do jednostki penitencjarnej. [...] Obowiązek, którego nigdy nie doświadczyli również jest czynnikiem wpływającym na sukces. Jeśli jest to praca odpłatna to możliwość gospodarowania pieniędzmi [...]

[...] Praca wspierana przez bliskich, kadre penitencjarną, udział psychologa, który pomaga młodocianym zawsze są kluczem do sukcesu. [...] Motywacja do podjęcia zatrudnienia [...]. Jak przekonać człowieka młodego żeby pracował miesiąc uczciwie za pieniądze, które zarabiał na wolności w jeden dzień. Zrozumienie pracy, [...] postrzegania siebie, drugiego człowieka, środowiska z którego pochodzi.

[...] Uważam, że obowiązkowość wynikająca z pracy, możliwość dokształcania się poprzez szkoły zawodowe, kursy zawodowe daje większe możliwości na lepsze życie. Sukcesem można nazwać gdy młody człowiek otwiera się wychowawcy i opowiada o swoim życiu, w którym nikt nigdy nie pracował a on chce to zmienić. [...] Warto dać komuś przysłowiową wędkę, której nie otrzymał na wolności [...].

Dobrze wykonywana praca z zaangażowaniem, sumiennością, za którą otrzymują nagrody jest zawsze rozpatrywana w kategoriach sukcesu. [...] Praca odpłatna pozwala im na stabilizację finansową [...]. Praca [...] pozwala na posiadanie celu, pozwala na spłatę zaległości finansowych.

Praca, jako element procesu resocjalizacji, pomaga w kształtowaniu pozytywnych postaw, nawyku systematyczności oraz nabywaniu nowych umiejętności zawodowych. Jednocześnie, odpowiednio zorganizowana praca może przyczyniać się do podniesienia samooceny i poczucia własnej wartości, co jest kluczowe dla efektywnej resocjalizacji i co za tym idzie do sukcesu wychowawczego.

Praca wspomaga rozwój młodego człowieka, jego postrzeganie świata. Poprzez pracę nabywa on dobrych nawyków.

Praca skazanych, choć z założenia ma charakter resocjalizacyjny, nie zawsze przekłada się na sukces wychowawczy. Choć praca w zakładach karnych ma na celu rozwój umiejętności zawodowych, kształtowanie postaw prospołecznych i zagospodarowanie czasu, to jej wpływ na rzeczywistą zmianę zachowania i postaw skazanych jest złożony i niejednoznaczny.

Pyt. 2. Jakie widzisz ważne aspekty oddziaływań resocjalizacyjnych poprzez pracę?

Wychowawcy w sumie skłaniali się do określenia pracy młodocianych skazanych jako jednego z kluczowych elementów ich resocjalizacji, wpływając na ich rozwój społeczny, zawodowy i emocjonalny. Oddziaływanie to ma na celu nie tylko zapewnienie zatrudnienia, ale również kształtowanie pozytywnych nawyków, odpowiedzialności i umiejętności przydatnych po opuszczeniu zakładu karnego.

W swych odpowiedziach wskazali na następujące aspekty oddziaływania pracy na młodocianych skazanych:

- *Rozwój umiejętności zawodowych* – praca pozwala młodocianym zdobyć konkretne kwalifikacje i doświadczenie zawodowe, co zwiększa ich szanse na znalezienie zatrudnienia po odbyciu kary.
- *Kształtowanie nawyku pracy* – regularne wykonywanie obowiązków zawodowych uczy systematyczności, odpowiedzialności i sumienności, co jest istotne w życiu pozawięziennym.
- *Budowanie poczucia własnej wartości* – praca daje skazanym poczucie sprawczości, samodzielności i przydatności, co pozytywnie wpływa na ich samoocenę.
- *Wzmacnianie poczucia odpowiedzialności* – wykonywanie zadań zawodowych uczy skazanych odpowiedzialności za powierzone im obowiązki i konsekwencji ich działań.
- *Umożliwienie nawiązywania relacji społecznych* – praca w zespole pozwala na budowanie relacji z innymi pracownikami, co może być pomocne w procesie reintegracji społecznej.
- *Redukcja stresu i napięcia* – praca może stanowić formę odreagowania emocjonalnego i redukcji stresu związanego z pobytem w zakładzie karnym.
- *Przygotowanie do powrotu do społeczeństwa* – praca uczy skazanych funkcjonowania w środowisku pracy, co jest istotne przy powrocie do normalnego życia po odbyciu kary.
- *Możliwość uzyskania zarobku* – praca pozwala skazanym zarabiać pieniądze, co może być pomocne w przygotowaniu się do samodzielnego życia po opuszczeniu zakładu karnego.
- *Wspieranie procesów resocjalizacji* – praca, obok innych form oddziaływań, takich jak nauczanie czy zajęcia terapeutyczne, wspiera kompleksowy proces resocjalizacji młodocianych skazanych.

Oddziaływanie poprzez pracę na młodocianych skazanych jest zatem ważnym elementem ich resocjalizacji, przyczyniającym się do zmiany ich zachowań, nabywania nowych umiejętności i przygotowania do powrotu do społeczeństwa.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

[...] Praca tj. wstawanie, wykonywanie tej pracy każdego dnia, zapłata i możliwość zrobienia sobie paczki w kantynie to jest uczciwa droga do posiadania, do bycia dobrym człowiekiem. [...] Praca to zawsze uczciwość, planowanie, doskonalenie się. [...].

Praca jest niewątpliwie ważnym aspektem oddziaływania na młodego człowieka. Udział w programach resocjalizacyjnych, gdzie może się otworzyć i zrozumieć swoje

błędy. Rozumie mechanizmy, które nim kierowały, potrafi nazwać emocje. [...] Chce lepiej żyć, uczciwie.

Ważnym aspektem oddziaływań resocjalizacyjnych na młodocianych jest praca i nauka. [...].

Poprzez zatrudnienie, osoba skazana uczy się odpowiedzialności, zdobywa nowe umiejętności, podnosi samoocenę i zyskuje możliwość spłaty zobowiązań.

Praca jest istotnym elementem procesu resocjalizacji, pomagającym osobom pozbawionym wolności w powrocie do społeczeństwa i zapobieganiu powrotowi do przestępstwa. Umożliwia nabycie nowych umiejętności, podniesienie samooceny, spłatę zobowiązań i regulowanie życia po opuszczeniu jednostki penitencjarnej.

Praca kształtuje każdego człowieka, tym bardziej młodocianego. Uczy prawdomówności, systematyczności. [...].

[...] Poprzez pracę dokonuje się zmiana ich postaw, ich zachowań, ich przemyślenia są inne. [...] Nie oceniają a [...] starają się zrozumieć [...].

Pyt. 3. Jak określiłabyś/określiłbyś znaczenie pracy wychowawcy w resocjalizacji młodocianych skazanych?

Praca wychowawcy w resocjalizacji młodocianych skazanych jest niezwykle ważna. Wychowawca, jako osoba wspierająca i prowadząca proces resocjalizacji ma za zadanie pomóc młodym ludziom w powrocie do społeczeństwa po odbyciu kary. Jego rola wykracza poza nadzór i kontrolę – obejmuje budowanie relacji, wsparcie emocjonalne, pomoc w nauce i znalezieniu pracy, a także promowanie pozytywnych wzorców zachowań.

Badani wskazywali na szereg aspektów pracy wychowawcy w resocjalizacji, które można przedstawić następująco:

- *Budowanie relacji i zaufania* – wychowawca staje się dla młodocianego skazanego osobą, na której może polegać, co jest kluczowe dla efektywnego procesu resocjalizacji.
- *Indywidualne wsparcie* – wychowawca poszukuje i dostosowuje metody i formy oddziaływań do konkretnych potrzeb i problemów każdego wychowanka.
- *Pomoc w nauce i rozwoju zawodowym* – umożliwienie młodym ludziom zdobycia wykształcenia i kwalifikacji zawodowych, co zwiększa ich szanse na znalezienie zatrudnienia po opuszczeniu zakładu karnego.
- *Promowanie pozytywnych wartości i wzorców zachowań* – poprzez kształtowanie postaw obywatelskich, odpowiedzialności i umiejętności radzenia sobie w trudnych sytuacjach.

- *Współpraca z rodziną i środowiskiem* – poprzez ułatwianie reintegracji ze środowiskiem rodzinnym i lokalnym, co jest priorytetowe dla zapobiegania powrotowi do przestępczości.
- *Wsparcie w trudnych sytuacjach życiowych* – pomoc w radzeniu sobie z problemami emocjonalnymi, uzależnieniami czy trudnościami adaptacyjnymi.

Wychowawca, działając w duchu pedagogiki resocjalizacyjnej, staje się przewodnikiem i mentorem, pomagającym młodym ludziom odzyskać wiarę w siebie i swoje możliwości, a także odnaleźć swoje miejsce w społeczeństwie. Jego praca wymaga nie tylko wiedzy i umiejętności pedagogicznych, ale także empatii, cierpliwości i zaangażowania.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

Jest bardzo istotna, gdyż poprzez pracę, kwalifikowanie osadzonych do pracy pokazujemy im właściwą drogę jakiej nigdy nie znali. To wychowawca poprzez rozmowy stara się pokazać młodemu człowiekowi jak praca potrafi dawać radość, zaspokajać potrzeby, jest stabilizacją dla całej rodziny.

Praca wychowawcy w resocjalizacji jest kluczowa dla powodzenia procesu. Wychowawca pełni rolę przewodnika i mentora, pomagając osobom niedostosowanym społecznie w powrocie do pełnoprawnego funkcjonowania w społeczeństwie. Poprzez indywidualne podejście, budowanie relacji opartych na zaufaniu i stosowanie odpowiednich metod, wychowawca wspiera proces resocjalizacji, umożliwiając młodym ludziom zmianę zachowań i postaw.

[...] Poprzez wywiad, opinie psychologiczno-psychiatryczne, [...] rozmowy z młodym osadzonym poznaje go. Stara się zrozumieć, pomóc. [...].

[...] Myślenie młodego człowieka pod wpływem pracy ulega stopniowej zmianie na lepsze. Dostrzega, że w uczciwym świecie na wszystko człowiek musi zarobić. [...].

Jest bardzo ważnym czynnikiem kształtującym młodego człowieka, wpływającym na jego podejmowane dalsze decyzje. Wychowawca traktuje młodocianego osadzonego jako partnera, osobę, której chce podać pomocną dłoń. [...] Osadzony [...] poprzez rozmowę nabiera wiary w swoje możliwości [...].

Praca ma ogromne znaczenie w życiu człowieka, zarówno pod względem materialnym, jak i duchowym. Zapewnia środki do życia, organizuje codzienność, daje poczucie sensu i spełnienia, a także umożliwia rozwój osobisty i zawodowy [...].

Praca z młodocianymi jest bardzo ciężka. Są to osoby, które często [...] chcą wzbudzać strach [...]. Nasiąknęci są patologicznymi zachowaniami z rodzinnego domu [...]. Na nas spoczywa tzw. naprawa tego człowieka, który innego życia poza tym co przeżył nie zna, nie widział nawet nie wie o czym mu mówimy.

Pyt. 4. Jak określiłabyś/określiłbyś znaczenie dobra młodocianych skazanych w procesie resocjalizacji, tzn. uznanie że on jest w tym wszystkim najważniejszy?

Dobro młodocianych skazanych w procesie resocjalizacji jest priorytetem, a jego ochrona i wsparcie to kluczowe aspekty skutecznego oddziaływania. Proces ten ma na celu nie tylko ograniczenie negatywnych skutków naruszenia prawa, ale przede wszystkim ukształtowanie w młodym człowieku akceptowanego w społeczeństwie systemu norm i reguł postępowania.

Badani wskazali na szereg ważnych aspektów, dotyczących dobra młodocianych w procesie resocjalizacji, które można ogólnie przedstawić jako potrzebę:

- Indywidualnego podejścia – każdy młodociany powinien być traktowany indywidualnie, z uwzględnieniem jego specyficznych potrzeb i problemów.
- *Wsparcia psychologicznego i terapeutycznego* – młodociani otrzymują wsparcie psychologiczne, które pomaga im radzić sobie z trudnościami emocjonalnymi i psychicznymi, często związanymi z ich przeszłością i popełnionym czynem.
- *Szerzenia edukacji i rozwoju zawodowego* – proces resocjalizacji obejmuje także edukację i rozwój zawodowy, co daje młodocianym szansę na zdobycie wiedzy i umiejętności, które ułatwią im powrót do społeczeństwa i znalezienie pracy.
- *Wprowadzania programów resocjalizacyjnych* – stosowane są różnorodne programy resocjalizacyjne, takie jak trening zastępowania agresji, programy przeciwdziałania uzależnieniom, programy kształtujące umiejętności społeczne i poznawcze, oraz programy aktywizacji zawodowej.
- *Kontaktu z rodziną i bliskimi* – utrzymywanie kontaktu z rodziną i bliskimi jest ważnym elementem resocjalizacji, ponieważ pozytywny wpływ rodziny może znacząco motywować do zmiany.
- *Współpracy z instytucjami zewnętrznymi* – proces resocjalizacji angażuje również instytucje, takie jak sądy rodzinne, kuratorską służbę sądową, placówki penitencjarne i ośrodki pomocy społecznej, które wspólnie działają na rzecz dobra młodocianego.
- *Bezpieczeństwa i ochrony* – priorytetem winno być zapewnienie bezpieczeństwa i ochrony młodocianym w trakcie pobytu w placówkach resocjalizacyjnych.

Dzięki kompleksowemu podejściu i uwzględnieniu dobra młodocianych w procesie resocjalizacji, możliwe jest skuteczne przeciwdziałanie demoralizacji i przygotowanie ich do życia w społeczeństwie zgodnym z prawem.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

Moim zdaniem każdy człowiek rodzi się dobry⁵. Ci którzy trafiają do więzienia często [...] nie odróżniają dobra od zła, bo nigdy tego dobra nie otrzymali, bądź otrzymali go w niedosyacie [...].

„Dobro człowieka” to szerokie pojęcie, które można rozumieć na różne sposoby, ale ogólnie odnosi się do pozytywnych wartości i stanów, które sprzyjają rozwojowi i pomyślności jednostki. Może to obejmować zarówno dobro materialne, jak i niematerialne, takie jak zdrowie, szczęście, wolność, godność, rozwój osobisty i relacje z innymi. Takiego właśnie dobra wychowawca musi szukać w swym wychowanku.

Każda wykonywana praca czyni dobro.

Twierdzenie, że „człowiek to najwyższe dobro wszechświata”, jest subiektywną opinią i nie ma uniwersalnego, naukowego potwierdzenia. [...]. Wydaje mi się, iż koncepcja „najwyższego dobra” jest przedmiotem rozważań etycznych i filozoficznych, a nie naukowych. [...].

Jeśli młody człowiek otrzymuje dobro i dobrem jest otoczony to stara się je oddawać [...].

Dobro człowieka można określić z różnych perspektyw, zarówno etycznej, jak i prawnej, a także z punktu widzenia psychologii i wartości osobistych. [...] W ogólnym ujęciu, dobro człowieka to stan, który sprzyja jego pomyślności, zdrowiu, rozwojowi i szczęściu, a także respektuje jego godność i prawa.

Każdy młodociany to przysłowiowe „dobro” i tak traktowany zaczyna widzieć inaczej świat [...].

6.10.2. W opinii młodocianych skazanych

Młodocianym skazanym zadano 3 pytania, w tym 2. do tego zagadnienia.

Pyt. 1. Jak postrzega Pan potrzebę wykonywania pracy?

Pytanie to na pierwszy rzut oka jest bardzo proste. Głównym elementem jaki przychodzi na myśl gdy mówimy o tym dlaczego potrzebujemy pracy – jest wynagrodzenie: pracujemy by zarabiać pieniądze. Jest to podstawowa rola pracy, ponieważ dzięki niej (czy raczej dzięki jej finansowym rezultatom) można zaspokajać najbardziej podstawowe potrzeby bezpieczeństwa, egzystencji.

Poza rolą ekonomiczną pracy wyróżnić można rolę społeczną czy też psychologiczną. Oprócz tego, że praca stanowi niezbędny warunek egzystencji jest ona także wyznacznikiem kształtującym osobowość: wpływa na rozwój człowieka, wyzwala w nim inicjatywę i twórczą aktywność myślową, dostarcza przeżyć estetycznych,

⁵ Teza, że „każdy człowiek rodzi się dobry”, jest przedmiotem długotrwałej debaty filozoficznej i psychologicznej. Nie ma jednoznacznej odpowiedzi, a różne nurty myślowe zajmują odmienne stanowiska. Filozofia, zwłaszcza Rousseau, sugeruje, że człowiek rodzi się dobry, a zło jest wynikiem wpływu społeczeństwa i cywilizacji (Rousseau, 1750; 1762). Z drugiej strony, istnieją koncepcje, które mówią o wrodzonej skłonności do egoizmu lub nawet zła.

przynosi radość i zadowolenie, ale i stanowi też źródło trudności, zmartwień i niepowodzeń oraz może wprowadzać człowieka w stan niezadowolenia i zniechęcenia. Potrzeba uznania, samorealizacji, kompetencje oraz aktywność zawodowa dobrze oceniana przez kolegów i przełożonych są bardzo istotną dla zaspokojenia potrzeb człowieka – sferą życia. Ludzie są istotami dążącymi do rozwoju i wykorzystania swoich potencjalnych możliwości.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

Dla mnie to jest bardzo ważne. Nie obciążam rodziny. Mogę się sam utrzymać. Robię wszystko i pilnuję się żeby jej nie stracić. Szybciej czas mi też leci. Nie wiem jakby to było bez pracy, z pewnością bardzo ciężko.

Nigdy nie pracowałem, nikt u mnie w domu nie pracował. Teraz wiem co to jest praca. Jest ciężko, do tej pory ćwiczyłem pod celą, grałem w karty, gadaliśmy, oglądałem TV a teraz się ucięło. Na razie to praca nieodpłatna, ale muszę wstać i zrobić swoje. Chciałbym już mieć etat odpłatny. Jak wyjdę to idę do pracy. Dużo zrozumiałem, przemyślałem, nauczyłem się. Praca to obowiązek każdego dnia [...].

A teraz pracuję ale jak wyjdę to nie wiem czy pójdę do pracy. Denerwuje mnie ta cała dyscyplina, wstawanie, polecenia, wykonywanie pracy. Praca ma sens jak jest dobrze płatna.

Ja nie pracuję, bo chcę do odpłatnej a na razie brak etatów. Do nieodpłatnej nie idę, darmo nie będę robił.

Pracuję i lubię to, zawsze trochę kasy na wypiskę [...]. Praca to podstawa mojego życia. Bez pracy nie mam nic dosłownie nic, ani tu ani poza murem.

Pracuję i spłacam alimenty zawsze to coś [...]. Jak wyjdę to muszę iść do pracy żeby alimenty mi nie rosły.

Nie pracuję bo nie chcę. Wiem, że inni pracują ale ja wolę posiedzieć w celi. Może jak wyjdę to się gdzieś załapię.

Cieszę się, że mam pracę [...].

Pracuję, wynagrodzenie jest śmieszne. Pracuję, żeby tylko wyjść z celi i nie siedzieć.

Pracuję pomimo niskiego wynagrodzenia, dużo jest potrąceń. Praca sama w sobie nie jest złym pomysłem w kryminale.

Badania pokazują, że większość skazanych pozytywnie ocenia możliwość podjęcia pracy, ale głównie odpłatnej. Praca jest postrzegana jako szansa na rozwój, zarobek, spłatę zobowiązań i zagospodarowanie czasu. Skazani, którzy pracują na własne życzenie, częściej niż inni, uważają pracę za przywilej i nie traktują jej jako uciążliwości.

Pyt. 2. Jakiego Pana zdaniem występują kluczowe elementy pozytywnego procesu resocjalizacji?

W opinii młodocianych skazanych, pozytywny proces resocjalizacji opiera się na kilku kluczowych elementach. Skuteczna resocjalizacja to dla nich przede wszystkim szansa na zmianę, zrozumienie i wsparcie, a nie tylko kara. Młodociani cenią sobie indywidualne podejście, empatię ze strony wychowawców, możliwość rozwoju zainteresowań i zdobywania nowych umiejętności, a także perspektywę powrotu do społeczeństwa jako pełnoprawny członek.

Kluczowe elementy pozytywnego procesu resocjalizacji w opinii młodocianych skazanych:

- *Indywidualne podejście i empatia* – młodociani chcą być traktowani jako jednostki, a nie numery. Cenią sobie zrozumienie ich sytuacji, indywidualne podejście do ich problemów i empatię ze strony wychowawców.
- *Wsparcie i zrozumienie* – ważne jest poczucie, że nie są sami w swoim procesie zmiany. Oczekują wsparcia emocjonalnego i praktycznego, które pomoże im w pokonywaniu trudności.
- *Możliwość rozwoju i nauki* – młodociani doceniają możliwość rozwijania swoich zainteresowań, zdobywania nowych umiejętności (np. zawodowych) i edukacji. Uważają to za szansę na poprawę swojej sytuacji po opuszczeniu zakładu.
- *Planowanie przyszłości i perspektywy* – ważne jest dla nich, aby resocjalizacja nie była tylko „odbyciem kary”, ale realną szansą na powrót do społeczeństwa i prowadzenie normalnego życia. Oczekują pomocy w planowaniu przyszłości i przygotowaniu się do samodzielnego życia po wyjściu.
- *Akceptacja i reintegracja społeczna* – młodociani pragną być akceptowani przez społeczeństwo i odzyskać zaufanie. Chcą być traktowani jako pełnoprawni członkowie społeczeństwa, a nie osoby naznaczone piętnem.
- *Uczestnictwo w procesie decyzyjnym* – badani chcą mieć wpływ na to, co dzieje się w procesie ich resocjalizacji. Cenią sobie możliwość wyrażania swoich opinii i sugestii.
- *Dobre relacje z wychowawcami* – zaufanie i pozytywna relacja z wychowawcami odgrywają kluczową rolę w procesie resocjalizacji. Badani chcą czuć, że mogą liczyć na pomoc i wsparcie ze strony osób, które ich prowadzą.
- *Poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji* – ważne jest, aby młodociani czuli się bezpiecznie w środowisku resocjalizacyjnym i mieli stabilną sytuację.
- *Kultura i wartości* – w procesie resocjalizacji istotne jest kształtowanie pozytywnych postaw, wartości i norm moralnych.

Podsumowując, młodociani skazani widzą resocjalizację jako szansę na zmiany, a nie tylko więzienie jako karę. Oczekują indywidualnego podejścia, zrozumienia, wsparcia i perspektyw na przyszłość. Ich opinie wskazują na potrzebę holistycznego podejścia do resocjalizacji, które uwzględnia zarówno aspekty pedagogiczno-psychologiczne, jak i społeczne.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

[...]. Dla mnie kurs technolog robót wykończeniowych daje mi duże możliwości na wolności. Obecnie pracuję. Mam wsparcie wychowawcy, psychologa i kierownika na warsztatach. We wszystkim co tylko jest i mogę biorę udział. Na wolności takiej szansy nie będę miał.

Myślę, że dużo mi pomógł psycholog, terapia od alkoholu. Inaczej patrzę na życie. Chcę sobie to wszystko poukładać, żyć normalnie. Żebym mógł normalnie żyć to muszę mieć pracę po wyjściu i boję się czy ją znajdę, bo od tego zależy moje życie, utrzymanie. Uważam, że ten kryminal wskazał mi drogę pomimo, że to takie niezbyt dobre miejsce dla młodego człowieka.

Pozytywne jest to, że coś się dzieje jak nie kursy to programy, to wyjścia k-o. Ostatnio teatr przyjechał i byłem, a ja w życiu w teatrze nie byłem. Chodzę na spotkania z dobrą książką. Zacząłem czytać, nigdy nie czytałem a teraz czytam i więcej rozumiem siebie [...].

Codziennie mogę się spotkać z wychowawcą, dużo rozmawiamy o wszystkim, nie jest tak sztywno. Jest super. Namawiają mnie na szkołę ale może się zdecyduję [...]. Moja przyszłość to nie wracać tutaj.

Mam kurs „opiekun osób starszych”, uważam, że zawsze jakąś pracę znajdę. W budowlance też mogę pracować. Ukończyłem dużo programów dotyczących uzależnień, agresji. Mam dobre relacje z przełożonymi i współosadzonymi.

Praca to w kryminale najważniejsza rzecz [...]. Wstajesz, coś zjesz i idziesz [...]. Praca pozwala mi funkcjonować [...].

Dużo dają rozmowy z wychowawcą, psychologiem [...]. Każda rozmowa w domu to awantura. Lubię taką normalność i tak chcę żyć.

Obserwuję „papierologię” i brak czasu na wszystko [...]. Dobrze, że w celi mam normalnych i się dogadujemy.

6.11. Zagrożenia i wyzwania wpływające na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych

Z kolei pytania dotyczyły ogólnie zagrożeń oraz wyzwań wpływających na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych w opinii wychowawców i samych skazanych.

6.11.1. W opinii wychowawców

Wychowawcom zadano 6 pytań, w tym 2. do tego zagadnienia.

Pyt. 5. Jakie widzisz zagrożenia i wyzwania w resocjalizacji młodocianych skazanych?

Resocjalizacja młodocianych skazanych – zdaniem badanych wychowawców – to proces trudny i obarczony wieloma wyzwaniami i zagrożeniami. Do głównych zagrożeń należą:

- brak motywacji do zmiany,
- negatywny wpływ grupy rówieśniczej w środowisku zakładu karnego,
- trudności w adaptacji do życia po opuszczeniu placówki,
- brak odpowiednich zasobów i wsparcia,
- nawroty przestępczości.

Wyzwania to m.in.:

- dostosowanie metod resocjalizacyjnych do indywidualnych potrzeb młodocianych,
- zapewnienie im odpowiedniej edukacji i przygotowania zawodowego,
- wsparcie w adaptacji do życia po opuszczeniu zakładu karnego,
- współpraca z rodziną i środowiskiem lokalnym,
- skuteczne przeciwdziałanie powrotowi do przestępstwa,
- konieczność ciągłego doskonalenia kadr resocjalizacyjnych.

Resocjalizacja młodocianych skazanych to proces skomplikowany, który wymaga zaangażowania wielu podmiotów i uwzględnienia wielu czynników. Skuteczność resocjalizacji zależy od wielu czynników, w tym od indywidualnych predyspozycji młodocianego, warunków w jakich dorastał, a także od jakości i efektywności prowadzonych oddziaływań.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

Wyzwaniem jest praca – etat dla każdego młodocianego bez względu na jego zachowanie. Zagrożenia to praca dla wybranych młodocianych.

Wyzwaniem jest stwarzanie miejsc pracy po odbyciu kary by zachować ciągłość jego zachowań. Nie dopuścić do sytuacji, że wychodzi i jest bezrobotnym [...] Zagrożeniem jest zawsze środowisko, gdzie wracają, gdzie ich postawy są nieakceptowane wręcz śmieszne.

Wyzwaniem jest zmniejszenie populacji skazanych poprzez oddziaływania resocjalizacyjne. Zagrożeniem jest system, gdzie większość czasu poświęcamy na dokumenty niż na człowieka.

Resocjalizacja, czyli proces reedukacji i reintegracji społecznej osób niedostosowanych, mierzy się z wieloma wyzwaniami i zagrożeniami. Zaliczyć do nich można m.in. złożoność procesów resocjalizacyjnych, wpływ czynników endogennych i egzogennych, trudności w eliminowaniu czynników kryminogennych, a także ograniczenia instytucjonalne i społeczne [...].

Wyzwaniem jest doprowadzenie do sytuacji, że nasz podopieczny nigdy nie wróci do więzienia, Zagrożeniem natomiast zły system i brak odpowiednich zasobów finansowych [...].

Wyzwaniem jest stwarzanie miejsc pracy po opuszczeniu jednostki.

Pyt. 6. Jakie wg Ciebie główne czynniki wpływają na zmianę postaw i zachowań młodocianego skazanego?

Zmiana postaw i zachowań młodocianych skazanych jest procesem złożonym, na który wpływa wiele czynników.

Kluczowe znaczenie mają:

1. *Środowisko rodzinne* – karalność rodziców, pozbawienie wolności członków rodziny, czy konflikty w rodzinie mogą prowadzić do utrwalania się negatywnych wzorców.
2. *Środowisko rówieśnicze* – grupa rówieśnicza może być źródłem zarówno pozytywnych, jak i negatywnych wpływów. Negatywne wzorce i presja grupy mogą utrwalać zachowania przestępcze.
3. *Cechy indywidualne skazanego*, a w tym m.in.:
 - poziom inteligencji i emocjonalności,
 - motywacja do zmiany,
 - doświadczenie życiowe.
4. *Oddziaływania resocjalizacyjne* podejmowane w zakładach karnych i poza nimi, a w tym:
 - programy resocjalizacyjne – skuteczne programy resocjalizacyjne, takie jak terapia, edukacja, praca i zajęcia sportowe, mogą pomóc w rozwijaniu

umiejętności społecznych, radzenia sobie ze stresem i rozwiązywania konfliktów.

- wsparcie po opuszczeniu zakładu karnego – ważne jest wsparcie w reintegracji społecznej, w tym pomoc w znalezieniu pracy, mieszkania i wsparcie psychologiczne.
- współpraca z rodziną.

5. *Inne czynniki, a w tym:*

- *dostęp do edukacji i pracy* – zapewnienie dostępu do edukacji i możliwości rozwoju zawodowego może zwiększyć szanse na pomyślną reintegrację społeczną,
- *dostęp do kultury i aktywności pozaszkolnych* – umożliwienie udziału w kulturze i aktywnościach pozaszkolnych może pomóc w rozwijaniu zainteresowań i budowaniu pozytywnego wizerunku siebie.

Podsumowując, zmiana postaw i zachowań młodocianych skazanych jest procesem wieloetapowym, wymagającym zaangażowania zarówno ze strony skazanego, jak i jego otoczenia. Skuteczna resocjalizacja wymaga holistycznego podejścia, uwzględniającego czynniki indywidualne, rodzinne, środowiskowe oraz oddziaływania resocjalizacyjne.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

Zmiana postaw i zachowań powstaje pod wpływem pracy. Jeśli dobrze ją wykonujesz dostajesz nagrody [...]. Praca skłania skazanego do przemyśleń, do zastanowienia się nad sobą, co dalej chce robić, kim być. [...]

Praca, udział w programach resocjalizacyjnych, kursach zawodowych, aktywizacji zawodowej.

Motywacja do zmiany to siła, która popycha do działania i pokonywania trudności w procesie wprowadzania zmian w życiu [...].

Nauka, praca i kontakt zewnętrzny z bliskimi, którzy wspierają osadzonego.

Rozmowy z osadzonym tym bardziej z młodocianym, wychowawca może być niejako jedynym człowiekiem, który chce mu pomóc, który go stara się zrozumieć i który pokazuje, że można inaczej.

Po opuszczeniu zakładu karnego skazani mogą liczyć na różnorodne formy wsparcia, mające na celu ułatwienie im powrotu do społeczeństwa. Pomoc ta obejmuje [...] pomoc w znalezieniu pracy, zakwaterowania, wsparcie psychologiczne, prawne oraz reintegrację społeczną [...].

[...] Dostęp (w miarę możliwości) do szerokiej kultury [...]. Motywacja do zmiany [...].

Wpływ rówieśników na postawę młodego człowieka jest znaczący i wielowymiarowy, szczególnie w okresie dorastania. Może [...] wpływać na rozwój emocjonalny, społeczny i behawioralny. Z jednej strony, grupa rówieśnicza dostarcza wsparcia, poczucia przynależności i akceptacji, a także może motywować do rozwoju i odkrywania nowych

zainteresowań. Z drugiej strony, presja grupy może prowadzić do podejmowania ryzykownych decyzji, naśladowania negatywnych wzorców zachowań oraz obniżenia samooceny. [...].

6.11.2. W opinii młodocianych skazanych

Młodocianym skazanym zadano 3 pytania, w tym 1. do tego zagadnienia.

Pyt. 3. Jakie widzisz zagrożenia i wyzwania w resocjalizacji młodocianych skazanych?

Główne zagrożenia i wyzwania wpływające na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych, w ich opinii, obejmują obawy przed brakiem wsparcia po wyjściu na wolność, trudności w znalezieniu pracy i zakwaterowania, stygmatyzację społeczną oraz wpływ negatywnych wzorców z otoczenia więziennego. Dodatkowo mogą stanowić poważne przeszkody: niskie poczucie własnej wartości, brak umiejętności radzenia sobie ze stresem i emocjami, a także brak motywacji do zmiany.

Uzyskane wyniki świadczą o tym, że większość młodocianych skazanych dostrzega korzyści wynikające z podejmowanej przez nich pracy, m.in. zmiany w swoim zachowaniu, lepsze samopoczucie, czy też poprawę relacji z innymi. Praca stanowi ważny szczegół urozmaicenia ich życia w izolacji. Natomiast czynnikiem, który w największym stopniu przyczynia się do niezadowolenia więźniów z pracy, są zbyt duże potrącenia z wynagrodzeń oraz negatywne stereotypy (np. negatywny odbiór społeczny), negatywne emocje, negatywne lub obojętne traktowanie innych ludzi itp.

Powyższe wyraża się:

- *Brakiem wsparcia po wyjściu na wolność* – skazani często obawiają się, że po opuszczeniu zakładu karnego nie otrzymają wystarczającego wsparcia społecznego, finansowego czy emocjonalnego, co może prowadzić do powrotu do przestępczości.
- *Trudnościami w znalezieniu pracy i zakwaterowania* – utrudniony dostęp do rynku pracy i brak stabilnego miejsca zamieszkania to poważne bariery w procesie resocjalizacji i ponownej integracji ze społeczeństwem.
- *Stygmatyzacją społeczną* – uprzedzenia i negatywne nastawienie społeczne do osób z przeszłością kryminalną mogą utrudniać im nawiązywanie kontaktów, znalezienie pracy i budowanie pozytywnego wizerunku.
- *Wpływem negatywnych wzorców* – w środowisku więziennym skazani mogą być narażeni na kontakty z osobami o silnych tendencjach przestępczych, co może podsycać ich własne negatywne postawy i zachowania.

- *Niskim poczuciem własnej wartości i brakiem umiejętności radzenia sobie ze stresem* – osoby skazane często wykazują niską samoocenę i trudności w radzeniu sobie z trudnymi emocjami, co może prowadzić do impulsywnych zachowań i powrotu do przestępstwa.
- *Brakiem motywacji do zmiany* – brak wewnętrznej motywacji do zmiany postaw i zachowań jest poważnym wyzwaniem w procesie resocjalizacji. Skazany musi sam chcieć dokonać zmiany, aby resocjalizacja była skuteczna.

Skuteczna resocjalizacja dla młodocianych skazanych wymaga kompleksowego podejścia, uwzględniającego wsparcie psychologiczne, pomoc w znalezieniu pracy i mieszkania, a także działania mające na celu zmianę negatywnych wzorców i budowanie poczucia własnej wartości u skazanych.

Z odpowiedzi można wyróżnić następujące fragmenty:

Boimy się braku wsparcia po opuszczeniu zakładu karnego [...]. Obawiam się, że [...] zostanę osamotniony, bez pomocy w znalezieniu pracy, mieszkania, czy w nawiązywaniu kontaktów społecznych [...].

Trochę się boję bo wracam w to samo środowisko [...]. Liczę, że znajdę pracę, mam [...] kurs, będzie łatwiej. Może wyjadę za pracę do Holandii. Moi rodzice finansowo mi nie pomogą, u nich mam spanie [...].

Lęk przed znalezieniem pracy i zakwaterowania po opuszczeniu więzienia jest powszechny wśród osób opuszczających zakłady karne. [...] Obawiam się braku perspektyw zawodowych, trudności w znalezieniu mieszkania, a także społecznej stygmatyzacji [...].

[...] Firmy nie założę bo nie mam pieniędzy. Dobrze by było żeby jakaś ta praca była zapewniona na wolności.

Niskie poczucie własnej wartości to poważny problem skazanego, [...] wpływający negatywnie na nasze funkcjonowanie w izolacji i utrudniający powrót do społeczeństwa. Ważne jest, aby zapewnić skazanemu odpowiednie wsparcie psychologiczne i terapeutyczne [...].

Jeśli będzie praca, dzięki której utrzymam się i coś odłożę to będzie mój strzał w dziesiątkę. Z całą resztą dam radę [...].

Nie mam chęci do zmiany zachowań, co z pewnością może wynikać z różnych czynników, takich jak trudności adaptacyjne, brak wsparcia społecznego, negatywne wzorce zachowań, czy brak wiary we własne możliwości.

Chcę sobie ułożyć życie, mieć rodzinę, dbać o nią. W rodzinie nie miałem na kogo liczyć. Może to dziwne ale dopiero w kryminale mi podano rękę. Może wyjadę. Poza Polską więcej płacą. [...] Chciałbym się odciąć od towarzystwa.

[...] Chcę coś zmienić na lepsze w swoim życiu [...].

[...] Praca do której bym poszedł musi być dobrze płatna, żebym mógł odłożyć.

Nie potrafię radzić sobie ze stresem [...]. Wszyscy zmagamy się z trudnościami adaptacyjnymi w więzieniu, co potęguje stres i może prowadzić do negatywnych konsekwencji: nasilenia objawów psychicznych, agresji czy zachowań autodestrukcyjnych.

Po wyjściu [...] coś powinno państwo mi zapewnić: jakieś lokum czy pracę.

6.12. Opracowanie hipotez roboczych

Opracowanie hipotez roboczych to kluczowy etap procesu badawczego, polegający na sformułowaniu wstępnych, sprawdzalnych założeń, które mają pomóc w rozwiązaniu problemu badawczego. Hipotezy robocze stanowią przewidywania dotyczące wyników badania i pozwalają na ukierunkowanie procesu zbierania i analizy danych.

W badaniu określono hipotezę główną oraz hipotezy robocze:

Zakłada się, iż prawidłowe podejście do wykonywanej pracy przez młodocianych skazanych staje się pozytywnym prognostykiem ich przyszłej readaptacji społecznej.

6.12.1. Hipoteza 1: Zakłada się, że wykonywana praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego /pyt. 37/

Procedurę weryfikacji hipotezy 1 przedstawia tab. 10, pozwala ocenić, czy dane z próby wspierają hipotezę dotyczącą populacji, w której badanie jest prowadzone.

Współczynnik siły poparcia ($S_p AW$):

$$S_p AW = \frac{(10 * 1) + (34 * 0,5) + (27 * (-0,5)) + (26 * (-1)) + (30 * (-0,1))}{127} = \frac{-15,5}{127} = -0,1220$$

$S_p AW$ - siła poparcia

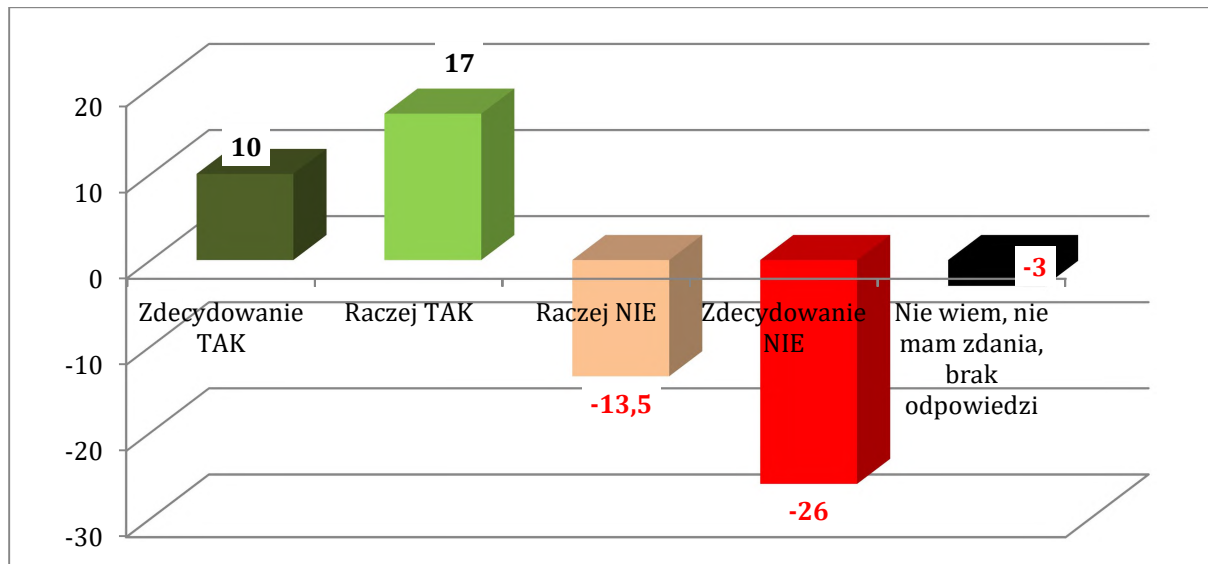
$$S_p AW = -0,1220$$

Dla zobrazowania wyników liczbowych poparcia dla hipotezy 1 poniżej przedstawione zostaną wyniki w formie graficznej przedstawia rys. 105.

Struktura badanych do hipotezy 1 przedstawia, że na zadane pytanie: „Czy Twoim zdaniem praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego?” – 34,6% badanych odpowiedziało TAK, w tym „zdecydowanie TAK” 7,9%, „raczej TAK” – 26,8%. Niestety – 41,7% odpowiedziało NIE, w tym „raczej NIE” – 21,3%, a „zdecydowanie NIE” – 20,5%. Problemem przy tym badaniu jest liczba osób, która odpowiedziała „Nie wiem, nie mam zdania” (N=27) oraz nic nie odpowiedziała (N=3), co dało wynik 23,6% (> niż 15% – obarczona dużym błędem). Twórcy tej metody Andrzej Woźniak i Kazimierz Pierzchała określili max wielkość na 15%. Podaje on, iż „duża ilość braków odpowiedzi,

względnie odpowiedzi „trudno powiedzieć” w analizie danych lub w procesie decyzyjnym może prowadzić do zniekształcenia wyników, błędnych wniosków, a nawet do odrzucenia oferty/badań” (Woźniak, 2023: 195).

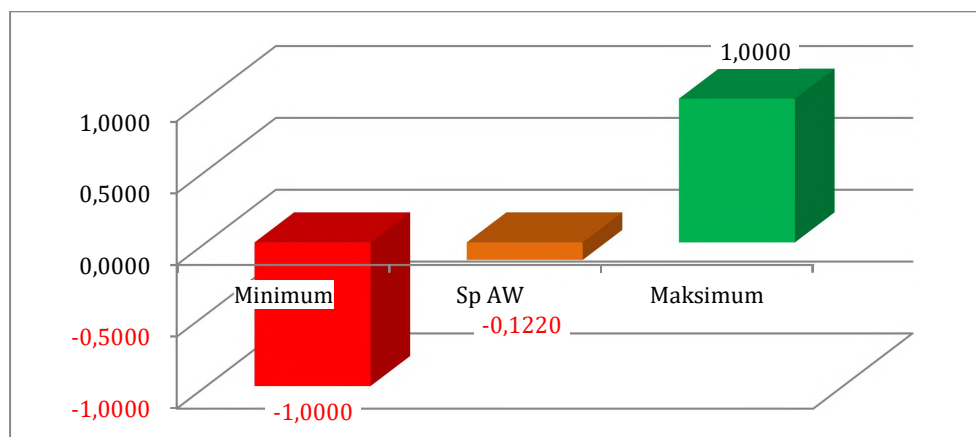
Rys. 105. Struktura badanych do hipotezy 1 ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Siłę poparcia do hipotezy 1 prezentuje rys. 106

Rys. 106. Współczynnik siły poparcia hipotezy 1 ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Siła poparcia $Sp_{AW} = -0,1220$ oznacza **dużą, negatywną siłę do odrzucenia**. Wynik ten można traktować pomocniczo, przy tak dużej ilości braku odpowiedzi i nie wyrażaniu zdania.

Praca ogólnie uznawana jest za bardzo ważny czynnik resocjalizacji, ale jej skuteczność zależy od wielu czynników i nie jest jednoznacznie potwierdzona przez

wszystkie badania. Istnieją różne opinie na temat roli pracy w procesie resocjalizacji, a niektóre badania wskazują na jej pozytywny wpływ, podczas gdy inne sugerują ograniczenia. Oznacza to, że jest w tej materii wiele do zrobienia.

6.12.2. Hipoteza 2: Zakłada się, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) wpływa na pozytywny i wszechstronny rozwój osoby młodocianej /pyt. 40/

Dla zobrazowania poparcia dla hipotezy 2 poniżej zostanie przedstawiona szczegółowa procedura wyliczenia.

Procedurę weryfikacji hipotezy 2 przedstawia tab. 11, pozwala ocenić, czy dane z próby wspierają hipotezę dotyczącą populacji, w której badanie jest prowadzone.

Współczynnik siły poparcia ($S_p AW$):

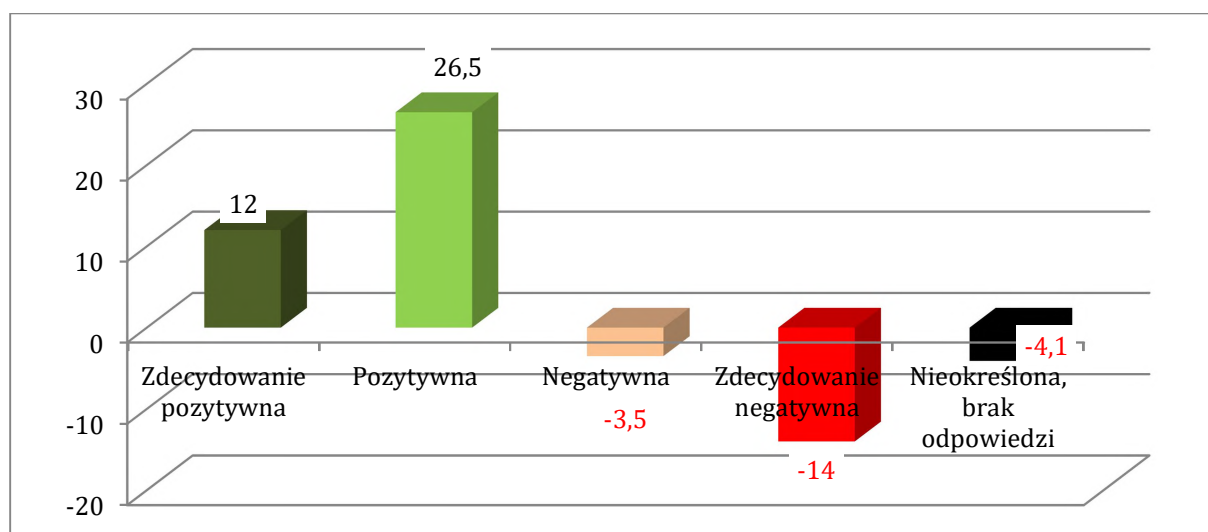
$$S_p AW = \frac{(12 * 1) + (53 * 0,5) + (7 * (-0,5)) + (14 * (-1)) + (41 * (-0,1))}{127} = \frac{16,9}{127} = 0,1331$$

$S_p AW$ - siła poparcia

$$S_p AW = 0,1331$$

Dla zobrazowania wyników liczbowych poparcia dla hipotezy 2 poniżej przedstawione zostaną wyniki w formie graficznej przedstawia rys. 107

Rys. 107. Struktura badanych do hipotezy 2 ($p < 0,005$)

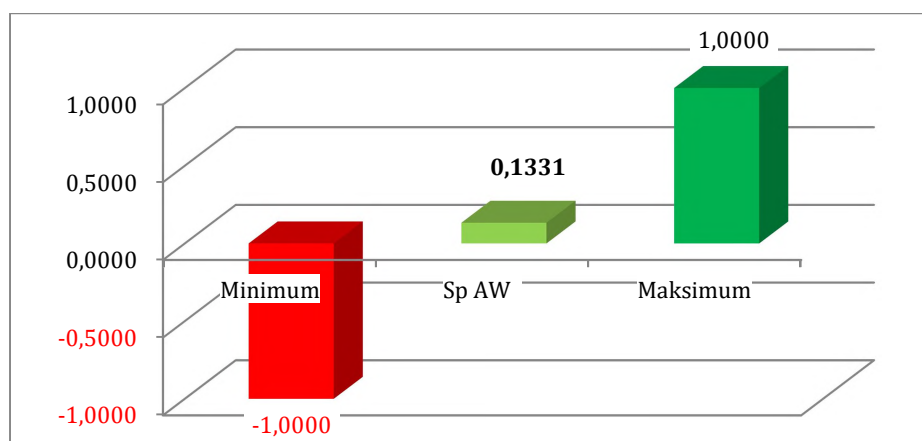

Źródło: opracowanie własne.

Struktura badanych do hipotezy 2 przedstawia, że na zadane pytanie: „Czy praca wg Ciebie wpływa na Twój rozwój?” – 51,2% badanych odpowiedziało TAK, w tym „zdecydowanie pozytywnie” 9,4%, „pozytywnie” – 41,7%. Mniejszość bo – 16,5% odpowiedziało NIE, w tym „negatywnie” – 5,5%, a „zdecydowanie negatywnie” – 11,0%. Problemem przy tym badaniu jest (podobnie jak przy hipotezie 1) liczba osób, która odpowiedziała „Brak określenia” (N=40) oraz nic nie odpowiedziała (N=1), co dało wynik 32,3%, czyli co trzeci badany (>niż 15% – obciążona dużym błędem). Twórcy tej metody Andrzej Woźniak i Kazimierz Pierzchała określili max wielkość na 15%. Podaje on, iż „duża ilość braków odpowiedzi, względnie odpowiedzi „trudno powiedzieć” w analizie danych lub w procesie decyzyjnym może prowadzić do zniekształcenia wyników, błędnych wniosków, a nawet do odrzucenia oferty/badań” (Woźniak, 2023: 195).

Siłę poparcia do hipotezy 1 prezentuje rys. 108.

Rys. 108. Współczynnik siły poparcia hipotezy 2 ($p < 0,005$)

Źródło: opracowanie własne.

Siła poparcia $Sp_{AW} = 0,1331$ oznacza **niską siłę poparcia / ambiwalencję**. Wynik ten można traktować pomocniczo, przy tak dużej ilości braku odpowiedzi i nie wyrażaniu zdania.

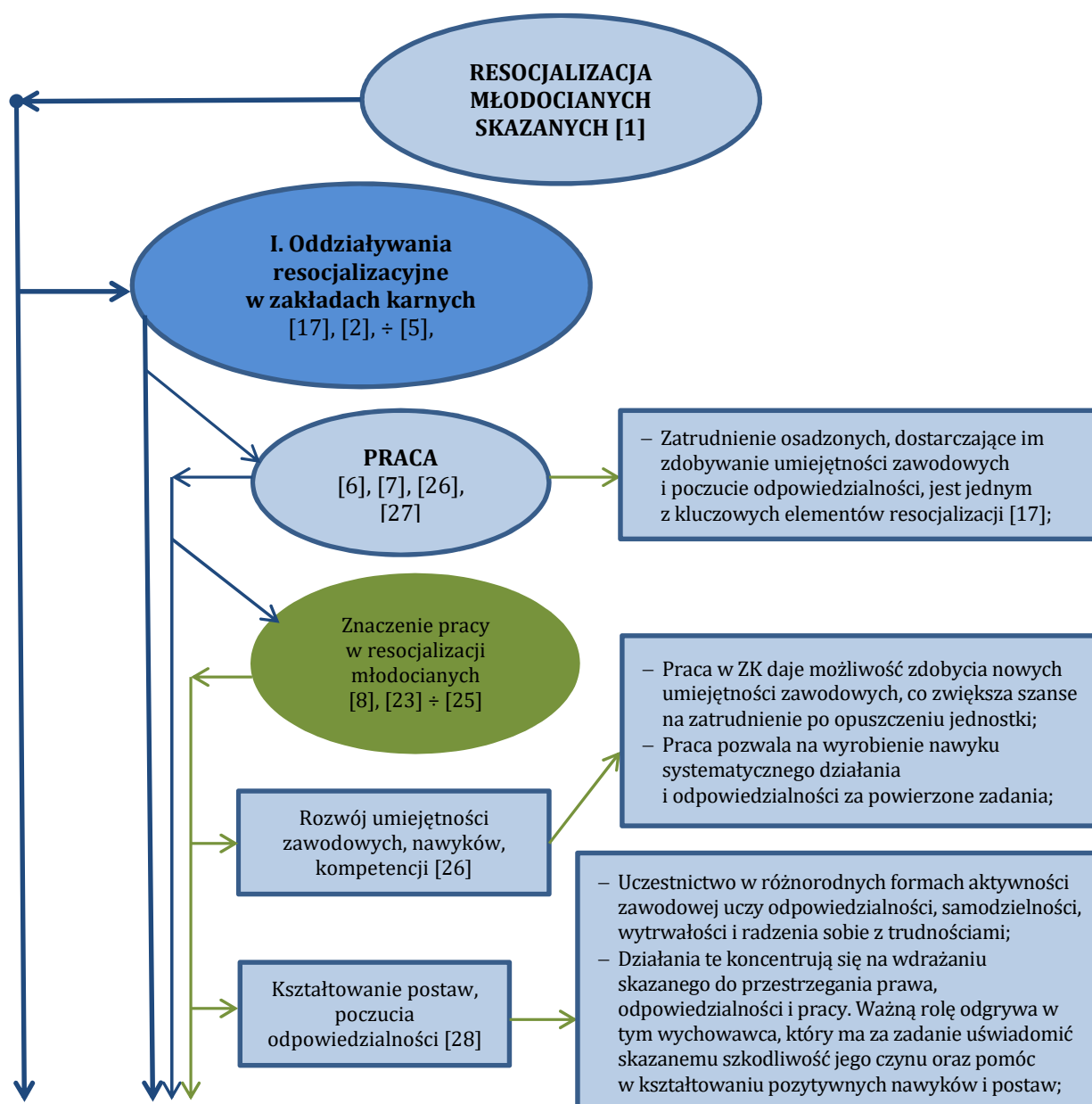
Należy zdać sobie sprawę z tego, jak ważna jest praca wychowawcza, która przeciwdziała „pustce penitencjarnej” i wzmacnia odpowiednimi impulsami kreatywny potencjał skazanego. Pedagodzy i wychowawcy nie mogą dopuścić do zmarnowania drzemiącego w młodocianym skazanym potencjału.

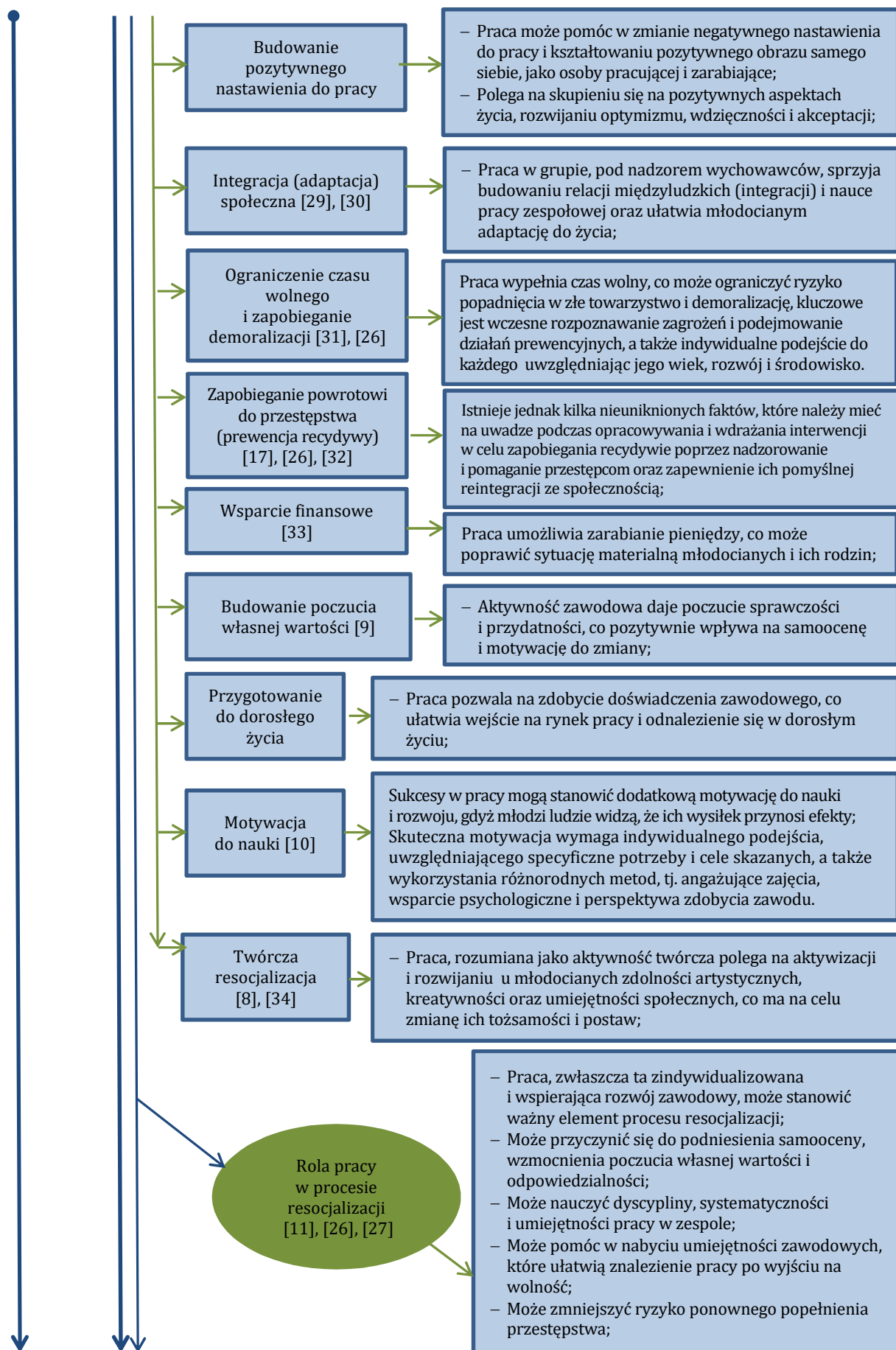
Praca w zakładzie karnym posiada ogólnie pozytywny wpływ na rozwój skazanego, wspierając jego resocjalizację i reintegrację społeczną. Praca uczy odpowiedzialności, systematyczności, dyscypliny i umiejętności współdziałania w zespole, a także pozwala na zdobycie doświadczenia zawodowego i generowanie środków finansowych. Jednak młodociani skazani widzą to trochę inaczej.

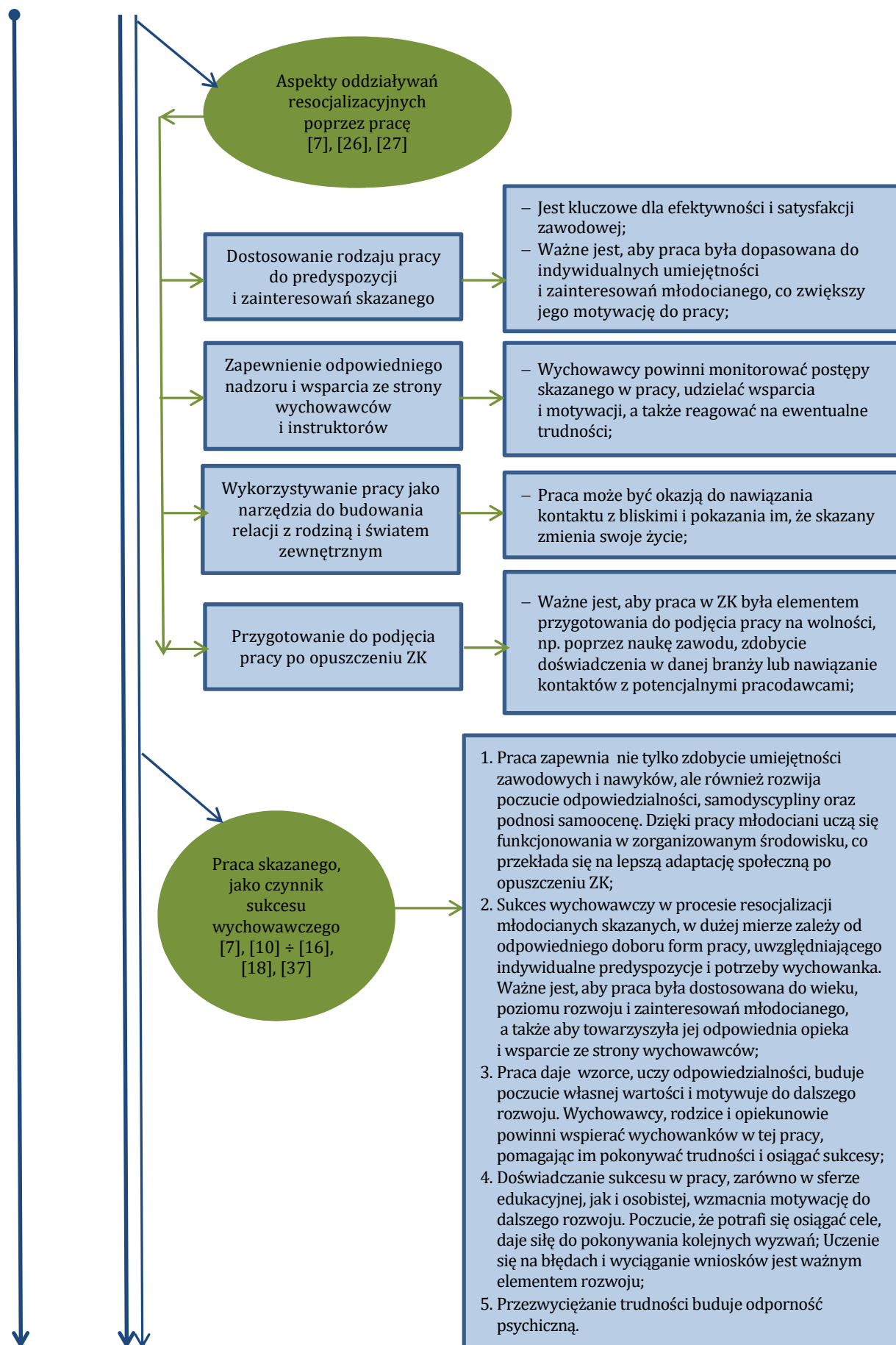
6.13. Autorski model ontologiczno-gnozeologiczny implikacji pedagogicznych z badania możliwości resocjalizacji młodocianych skazanych, w kontekście wykonywanej pracy, umożliwiające perspektywę sukcesu wychowawczego

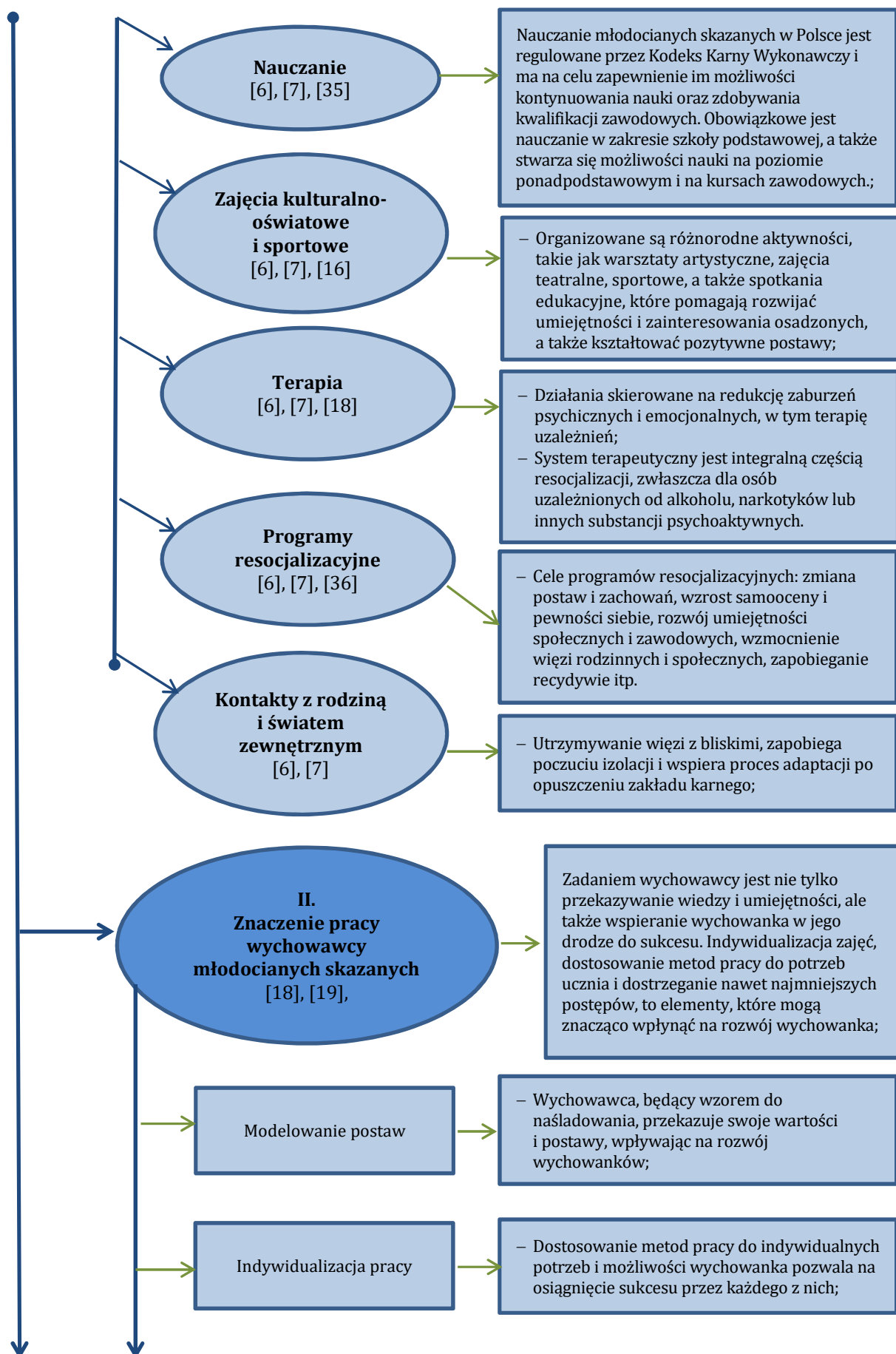
W trakcie badań własnych, studiów literaturowych i pisania niniejszej pracy, nasunęły się określone refleksje, które poniżej będą spisane w formie pisemnej i graficznej jako autorskie implikacje pedagogiczne (rys. 109).

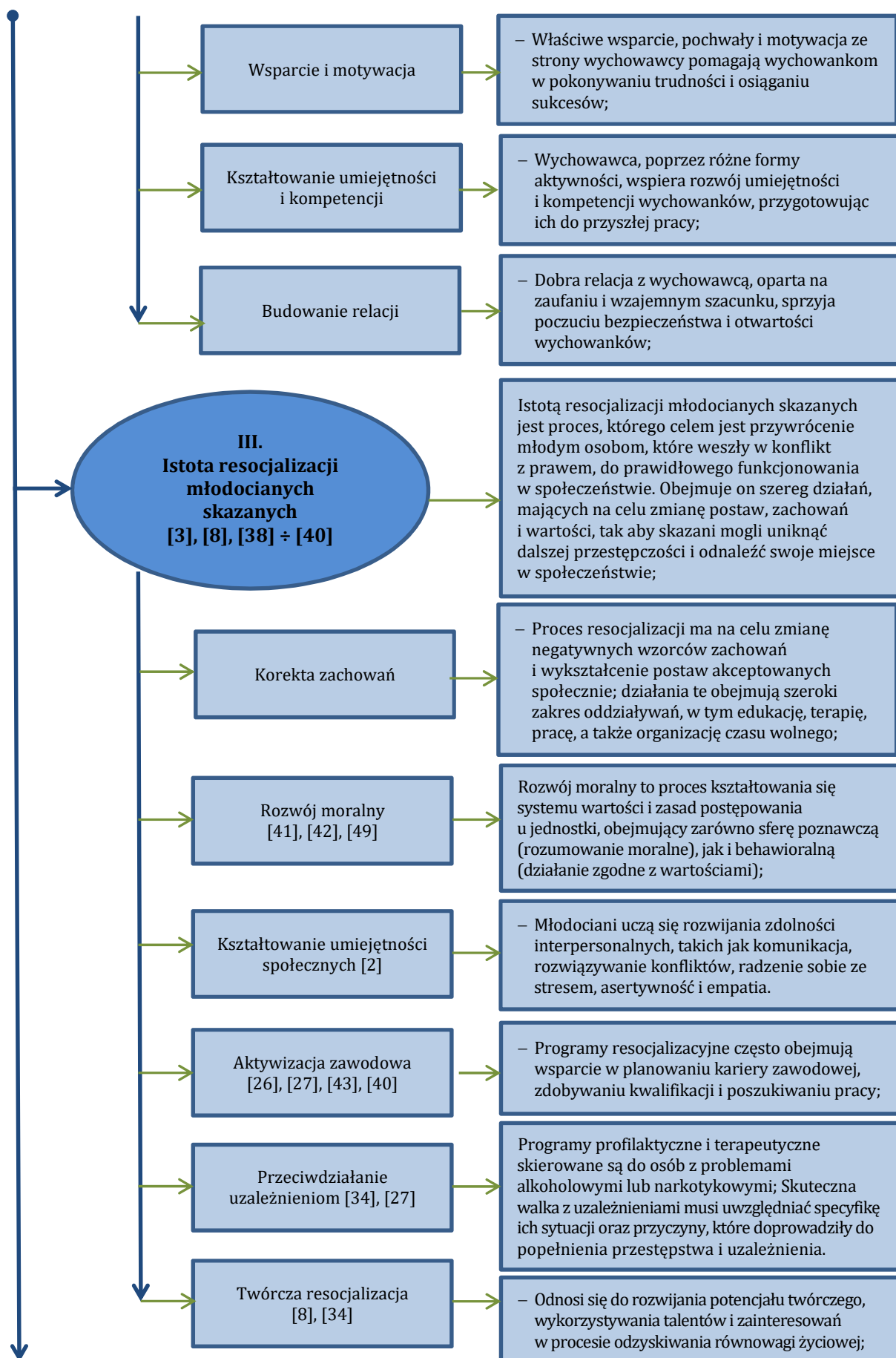
Rys. 109. Autorski model ontologiczno-gnozeologiczny implikacji pedagogicznych z badania możliwości resocjalizacji młodocianych skazanych, w kontekście wykonywanej pracy, umożliwiające sukces wychowawczy

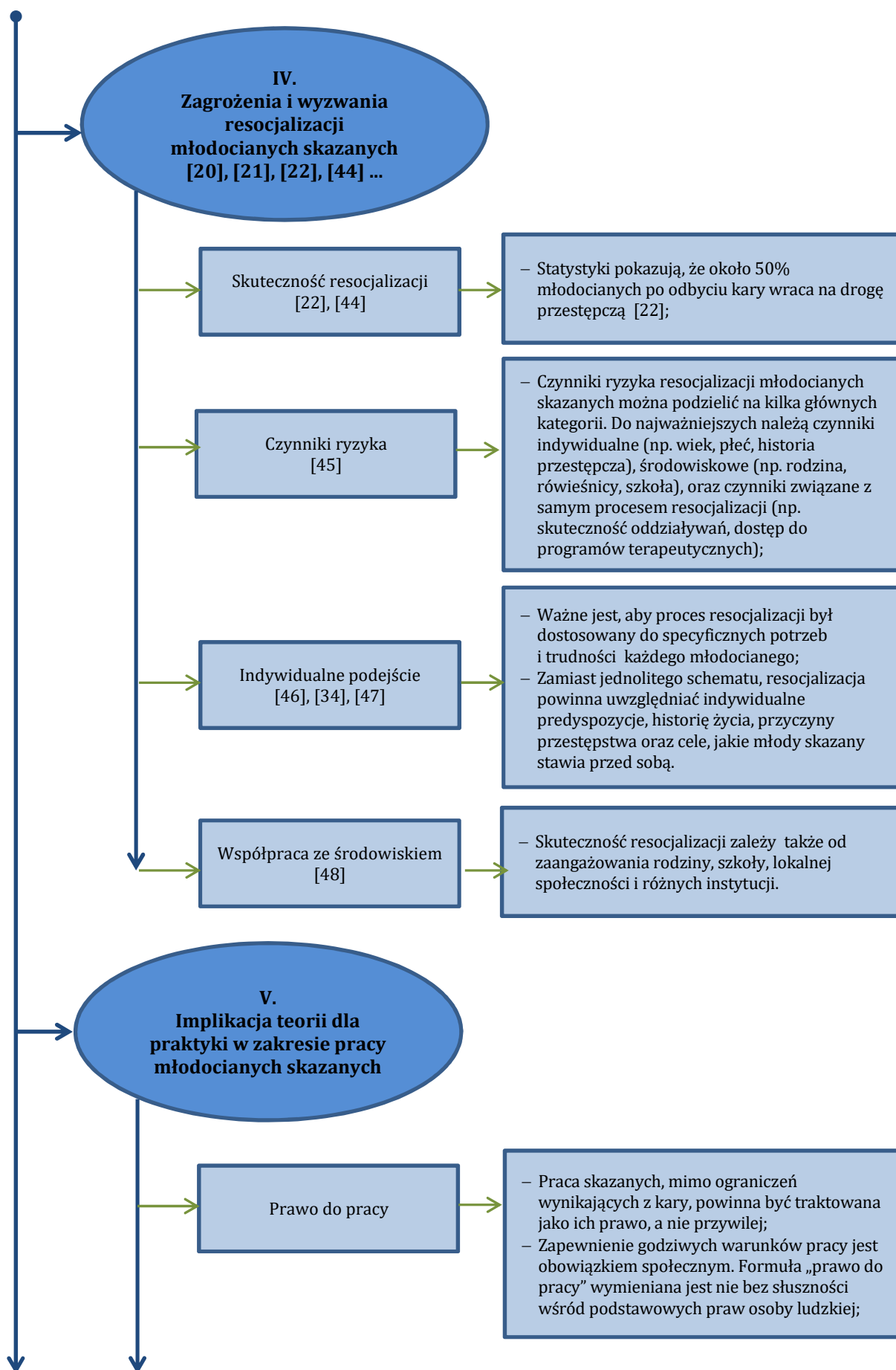

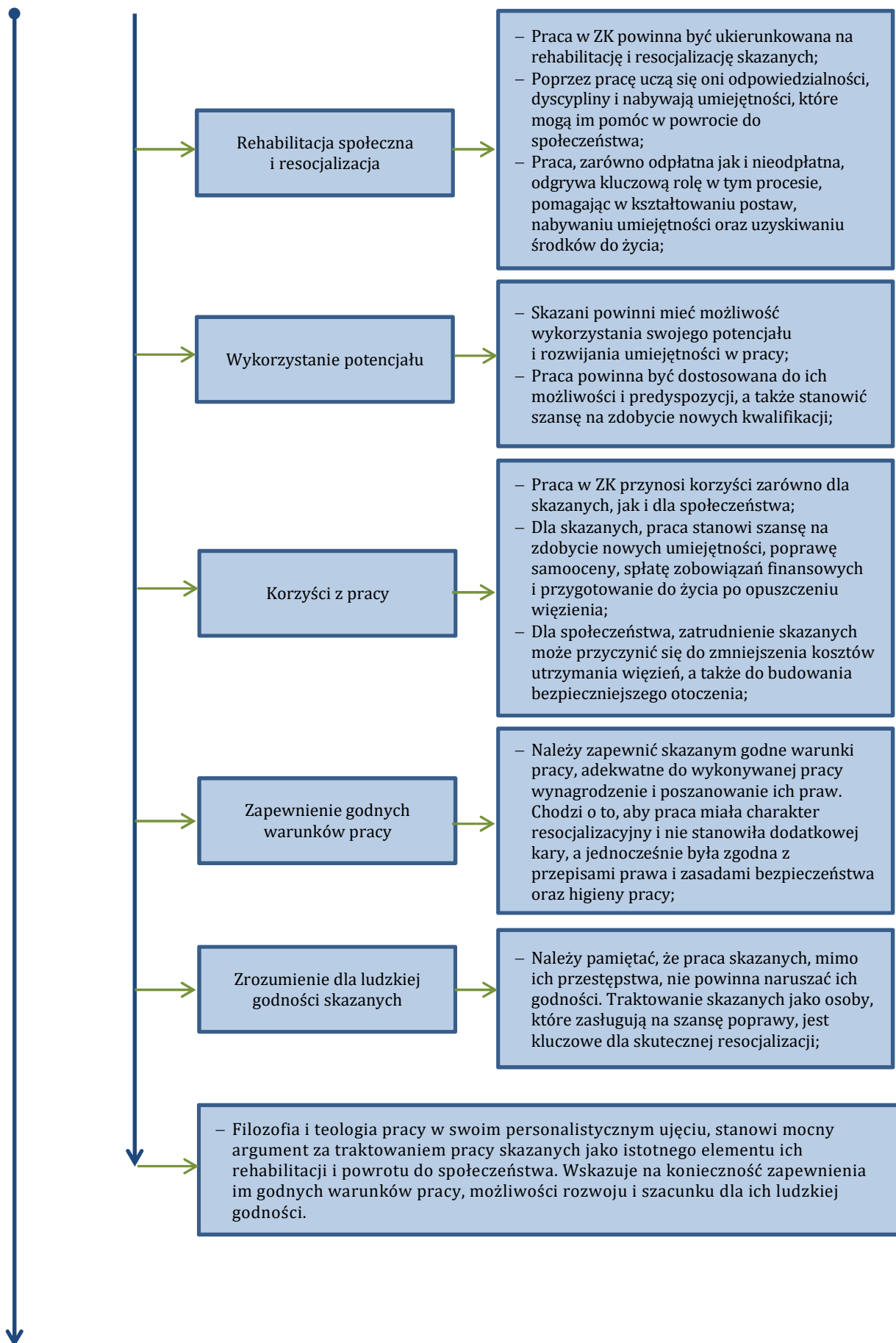

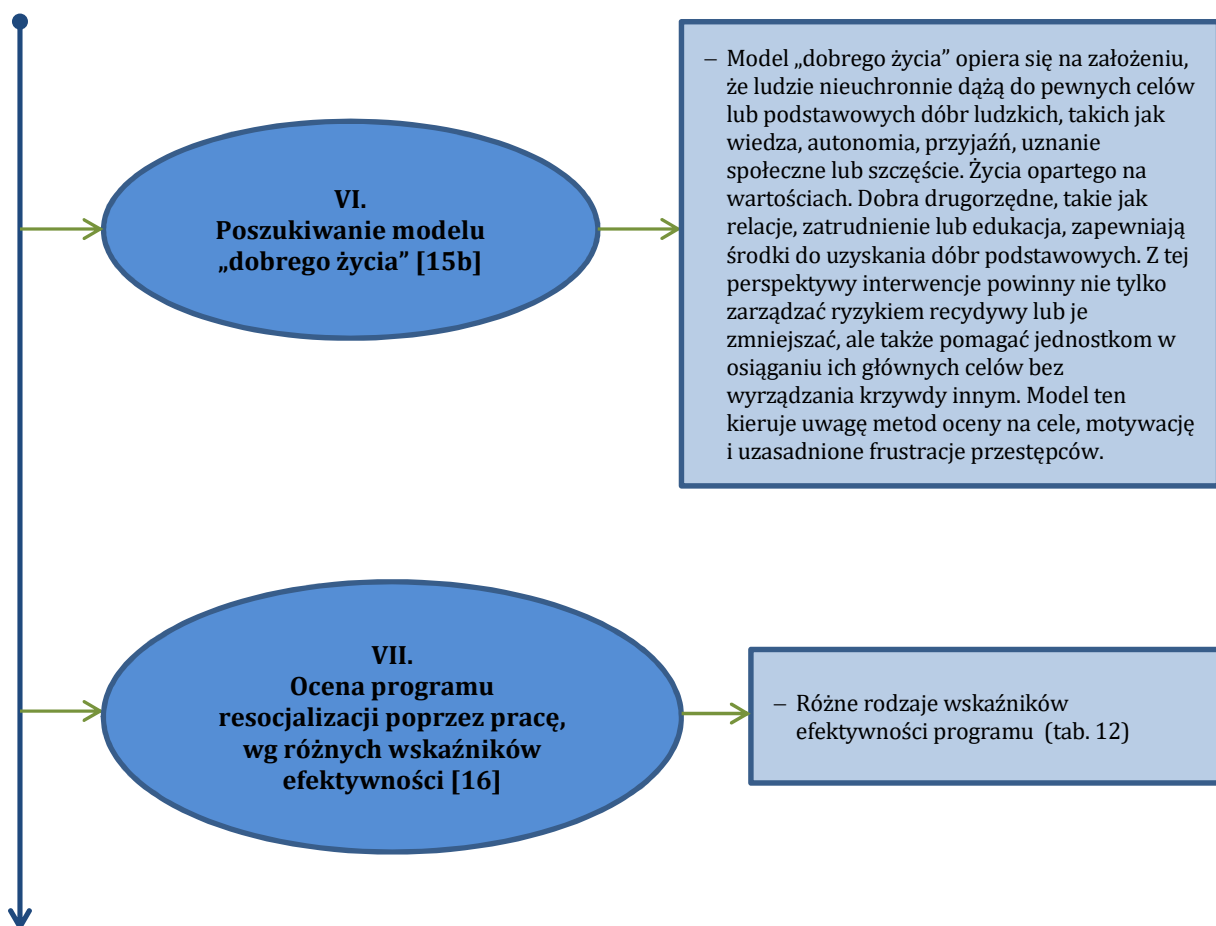

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań własnych i literaturowych.

Uwagi:

- [1] Szafrńska K. (2018), *Kształtowanie się celów życiowych nastolatków w pieczy instytucjonalnej. Model ontologiczno-gnozeologiczny*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [2] Poklek R. (2018), *Grupowe oddziaływania penitencjarne na przykładzie programu dla skazanych młodocianych „Efekt Motyla”*, „Studia Edukacyjne”, nr 51, 437-456.
- [3] Waśkowicz W. (2021), *Oddziaływania resocjalizacyjne w zakładach karnych dla młodocianych a współczesne problemy pracowników penitencjarnych*, „Probacja”, 1, s. 27-42.
- [4] Zarzycki D. (2016), *Młodociani, problem czy wyzwanie*, Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/djv992cu> (dostęp: 31.06.2023).
- [5] Służba Więzienna (2025), *Oddziaływania penitencjarne – na czym to polega?*, <https://tinyurl.com/4a6wheev> (dostęp: 16.06.2025).
- [6] Niewiadomska I. (2016), *Polski model resocjalizacji penitencjarnej*, „Teka Kom. Praw. – OL PAN”, s. 100-122.
- [7] Weissbrot-Koziarska A., Kanios A. (2021), *Praca jako środek resocjalizacji osób w izolacji więziennej – przegląd badań*, „Resocjalizacja Polska”, nr 22, s. 377-389.
- [8] Konopczyński M. (2018), *Pedagogika resocjalizacyjna – w kierunku twórczej resocjalizacji*, „Nauki o wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, vol. 6, no 1.
- [9] Koczoń-Zurek S. (2017), *Poczucie sukcesu jako czynnik podtrzymujący rozwój zawodowy nauczyciela*, [w:] *Sukces jako zjawisko edukacyjne*, red. S. Koczoń-Zurek, M. Humeniuk, Vol. 1, Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 226-238.
- [10] Jaroszevska M., Pierzchała K. (red.), (2023), *Kształcenie zawodowe skazanych - konteksty penitencjarne*, Warszawa: Wydawnictwo SWWS.
- [11] Pierzchała K. (2018b), *Rola pracy w resocjalizacji penitencjarnej w kontekście badań własnych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 100, s. 147-180.
- [12] Husak P., Gusak L., Skits A., *Formation Of Juveniles Social Competence In The Process Of Resocialization*, <https://tinyurl.com/3e46spch> (dostęp: 16.06.2025).
- [13] Wiatrowski Z., (1983), *Praca jako czynnik resocjalizacyjny*, „Studia Psychologiczne”, z. 4, s. 100-111.
- [14] United Nations (2017), *Roadmap for the Development of Prison-based Rehabilitation Programmes*, Criminal Justice Handbook Series, Vienna.
- [15a] United Nations (2012), *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*, Criminal Justice Handbook Series, New York.
- [15b] United Nations (2018), *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*, Criminal Justice Handbook Series, Vienna.

- [16] United Nations (2010), *Handbook on the crime prevention guidelines*, Making them work, Criminal Justice Handbook Series, New York.
- [17] Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - *Kodeks karny wykonawczy* (Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557; t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 706, 1907, z 2025 r. poz. 621), § 67, poz. 3.
- [18] Kojadyńska A., Gałędek J. (2017), *Resocjalizacja osadzonych przebywających w zakładzie karnym*, „Kortowski Przegląd Prawniczy”, nr 2, s. 84-90.
- [19] Sejdowska-Szrajber J. (2022), *Wychowawca w zakładzie karnym - zostań funkcjonariuszem Służby Więziennej*, Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/5eyz4y54> (dostęp 16.06.2025).
- [20] Nynca W., (2021), *(Nie)efektywna czy (nie)efektywna resocjalizacja – w obronie resocjalizacji racjonalnej*, „Colloquium Pedagogika – Nauki O Polityce I Administracji”, 3(43), s. 135-152.
- [21] Konopczyński M. (2013), *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium.
- [22] Włodarczyk-Madejska J., *Efektywność środków izolacyjnych orzekanych wobec nieletnich*, „Prawo w działaniu”, 43, 2020, s. 10-13.
- [23] Jeziorański M. (2021), *Znaczenie pracy w procesie resocjalizacji penitencjarnej w świetle teorii rezonansu społecznego Hartmuta Rosy*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 177-190), red. B. Mydłowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [24] Sarżała D. (2014), *Znaczenie pracy w resocjalizacji penitencjarnej więźniów*, [w:] *Eksplikatywne ujęcie procesu resocjalizacji, horyzonty pedagogiczne*, red. E. Łuczak, S. Przybyliński, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- [25] Wilk M. (2011), *Znaczenie pracy w opiniach uwięzionych*, [w:] *Tożsamość osobowa dewiantów a ich reintegracja społeczna* (s. 411-421), red. A. Kieszowska, Część I, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [26] Mydłowska B. (2021), *Aksjologiczny wymiar pracy w kontekście nowych wyzwań*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 46-67), red. B. Mydłowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [27] Mydłowska B. (2023), *Satysfakcja z pracy osadzonych w polskich zakładach karnych jako zasadniczy determinant skutecznego procesu resocjalizacji*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe Episteme.
- [28] Marczak M. (2013), red., *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [29] Karpuszenko E. (2017), *Praca a readaptacja społeczna osadzonych*, „Pedagogika”, t. XXVI, nr 1, s. 185-197.
- [30] NIK (2015), *Readaptacja społeczna skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności*, Warszawa: Departament Porządku i Bezpieczeństwa Wewnętrznego.
- [31] Urawska Ż. (2011), *Jakie są środki zapobiegania i zwalczania demoralizacji nieletnich?*, INFOR, <https://tinyurl.com/2s3nwruu> [dostęp: 17.06.2025].
- [32] Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o *wspieraniu i resocjalizacji nieletnich* (Dz.U. 2022 poz. 1700; t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1700, z 2023 r. poz. 289, 1860) – uowrn, 2022.
- [33] Szymanowska A. (2003), *Więzienie i co dalej?*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- [34] Jaworska A. (2012), *Leksykon resocjalizacji*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [35] Pindel E. (2019), *Proces readaptacji społecznej sprawców przestępstw. Od zakładu karnego do życia na wolności*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [36] Linowski K., (2013), *Więzienie a skazani młodociani*, „Resocjalizacja Polska”, Nr 4/2013, s. 215-230.
- [37] Wyszyński S. (2000), *Duch pracy ludzkiej. Myśli o wartości pracy*, Warszawa: Wydawnictwo im. Stefana Kard. Wyszyńskiego Soli Deo, Instytut Wydawniczy „Pax”.
- [38] Pytka L. (2000), *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wyd. 4, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- [39] Pytka L. (2006), *Resocjalizacja*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. V, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 268-270.
- [40] Machel H. (2007), *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej - casus polski*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [41] Świtka J., Kuć M., Niewiadomska I. (red.) (2005), *Rola wartości moralnych w procesie socjalizacji i resocjalizacji*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- [42] Łobocki M. (2009c), *Wychowanie moralne w zarysie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [43] Bałandynowicz A. (2021a), *Aktywizacja zawodowa skazanych jako cecha modalna w ich readaptacji społecznej*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 209-228), red. B. Mydłowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [44] Wysocka E. (2015), *Diagnoza pozytywna w resocjalizacji. Model teoretyczny i metodologiczny*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- [45] Kiliszek E. (2013), *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 21, s. 165-222.
- [46] Kopczyńska-Wisz J. (2019), *Współczesne problemy resocjalizacji*, „Roczniki Pedagogiczne”, Tom 11(47), numer specjalny, s. 257-270.
- [47] Świda H., Świda W. (1961/1972), *Młodociani przestępcy w więzieniu*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Wydawnictwo Prawnicze.
- [48] Stańkowski B. (2020), *Efektywność resocjalizacji w duchu systemu prewencyjnego: badania własne w salezjańskich MOW w Polsce*, „Społeczeństwo - Edukacja - Język”, Tom 11, s. 15-38.
- [49] Mariański J. (2017), *Praca ludzka jako wartość moralna. Szkice ze społecznego nauczania Kościoła Katolickiego*, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie.
- [50] Chlipała T., *Problematyka pracy w aspekcie moralnospołecznym, w kontekście sytuacji po drugiej wojnie światowej, w spuściźnie pisarskiej ks. Józefa Majki*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Jana Kowalskiego, Wrocław 2009.

6.14. PODSUMOWANIE BADAŃ ORAZ REKOMENDACJE WSKAZAŃ DLA PRAKTYKI PENITENCJARNEJ (WNIOSKI)

Na początku stwierdzam, że żadne uniwersalne generalizacje nie mogą być konkluzywnie potwierdzone, gdyż nigdy nie można być pewnym, że w badaniu uwzględniono wszystkie istotne elementy.

Głównym aspektem funkcjonowania ZK dla młodocianych skazanych jest zdolność dynamicznego przystosowywania się do wymogów zmieniającej się rzeczywistości społecznej, w tym w szczególności w zakresie reagowania na zagrożenia wynikające ze zjawiska przestępczości. Jednak okazuje się, że zarówno wyniki badań, jak i praktyka penitencjarna ciągle pozostają w tyle za nieustannie ewoluującym ukrytym wymiarem świata społecznego. To sprawia, że ustawicznie istnieje duże zapotrzebowanie na prowadzenie wielopoziomowych, interdyscyplinarnych badań w tym obszarze. Praktyka penitencjarna dostarcza mnóstwo przykładów sukcesów i porażek w obszarze pracy z osobą osadzoną.

Praktyka penitencjarna wskazuje, że często człowiek, nie mogąc się zainstalować w „normalnym” otoczeniu społecznym, jest po prostu spychany do środowisk przestępczych, które robią z niego przestępcę i powraca do przestępstwa. Poniżej przedstawiam szereg rekomendacji dla praktyki penitencjarnej.

6.14.1 Podsumowanie wyników badań

Celem dysertacji uczyniono poznanie opinii młodocianych skazanych o wykonywanej pracy – jako czynnika resocjalizacji – umożliwiającej perspektywę wychowawczego sukcesu badanych w polskim systemie penitencjarnym.

W toku przeprowadzonych badań w pełni został zrealizowany cel eksploracji, co oznacza osiągnięcie wszystkich założonych celów badawczych, zgodnie z planem i metodologią. Obejmuje to zarówno zebranie i analizę danych, jak i wyciągnięcie wniosków, które weryfikują postawione hipotezy i odpowiadają na pytania badawcze.

W toku badań ustalono i potwierdzono, iż:

Praca w resocjalizacji odgrywa kluczową rolę, stanowiąc istotny element procesu reintegracji osób niedostosowanych społecznie. Zapewnia ona nie tylko środki do życia, ale również wspiera rozwój poczucia własnej wartości, odpowiedzialności i umiejętności niezbędnych do samodzielnego funkcjonowania w społeczeństwie.

Praca rozwija umiejętności i kompetencje – ucząc odpowiedzialności, sumienności, dyscypliny i współpracy, a także pozwala zdobyć nowe umiejętności zawodowe, co jest kluczowe dla znalezienia zatrudnienia po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej.

Poprzez pracę następuje budowanie poczucia własnej wartości i sprawczości. Uczestnictwo w procesie pracy, nawet jeśli jest nieodpłatne, pozwala osobom poddawanych resocjalizacji poczuć się potrzebnymi i wartościowymi członkami społeczeństwa, co pozytywnie wpływa na ich samoocenę i motywację do zmiany.

Praca pozwala spłacać zobowiązania i wspierać rodzinę – umożliwiając osobom skazanym spłatę zobowiązań finansowych wobec osób prywatnych i instytucji, co posiada istotne znaczenie dla budowania pozytywnych relacji i poczucia stabilności.

Pracując następuje redukcja ryzyka recydywy – poprzez naukę nowych umiejętności, budowanie pozytywnych nawyków i spłacanie zobowiązań, praca w resocjalizacji przyczynia się do zmniejszenia ryzyka powrotu do przestępstwa po opuszczeniu placówki.

I w końcu praca osób poddanych resocjalizacji przynosi korzyści dla społeczeństwa, m.in. poprzez redukcję kosztów utrzymania więźniów, możliwość zadośćuczynienia pokrzywdzonym i wsparcie ich rodzin, a także zmniejszenie zadłużenia skazanych.

6.14.2. Weryfikacja hipotez

W toku badań postawione zostały hipoteza główna oraz dwie hipotezy szczegółowe.

Hipoteza główna to:

Zakłada się, iż prawidłowe podejście do wykonywanej pracy przez młodocianych skazanych staje się pozytywnym prognostykiem ich przyszłej readaptacji społecznej.

Hipoteza główna odpowiada na cel główny, przewidując ogólne zależności i zjawiska, które zostaną zbadane w toku analizy.

Do hipotezy głównej postawione zostały dwie hipotezy szczegółowe:

- Zakłada się, że wykonywana praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego;

- Zakłada się, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) wpływa na pozytywny i wszechstronny rozwój osoby młodocianej.

W obydwu przypadkach nastąpiło brak rozstrzygnięcia, tzn. że dane nie są wystarczająco silne, aby potwierdzić lub obalić hipotezę. Wynika to ze zbyt dużej liczby osób, które uchyliły się od odpowiedzi. Brak rozstrzygnięcia przez hipotezy szczegółowe to sytuacja, w której badania nie dają jednoznacznej odpowiedzi na postawione pytania, ale z pewnością mogą być cennymi informacjami dla dalszego rozwoju badań. Wyniki badań w tej kwestii powinny być interpretowane z dużą ostrożnością. Nie można wyciągać jednoznacznych wniosków. Brak rozstrzygnięcia sugeruje także, że potrzebne są dalsze badania, z większą próbą, lepszymi metodami pomiaru lub innymi strategiami badawczymi.

6.14.3. Odpowiedzi na pytania badawcze

W niniejszym postępowaniu badawczym uwzględniono podział na problem główny i problemy szczegółowe. Biorąc pod uwagę cel badań sformułowano następujące problemy:

Problem główny

W jakim stopniu praca młodocianych skazanych warunkuje ich sukces wychowawczy w pozytywnym procesie resocjalizacji?

Problemy szczegółowe:

1. *Jak dalece uwzględniane są – przy rozdziale zatrudnienia odpłatnego – potrzeby osób, które posiadają obowiązek płacenia alimentów oraz tych, którzy z różnych powodów znajdują się w trudnej sytuacji życiowej?*

Skazani, w tym osoby zobowiązane do płacenia alimentów, mają możliwość podjęcia pracy w zakładach karnych, zarówno wewnątrz jednostki, jak i na zewnątrz, u kontrahentów. Zatrudnienie ma na celu nie tylko resocjalizację, ale również umożliwia spłatę zobowiązań finansowych, w tym alimentów.

Zgodnie z oświadczeniem badanych N=30 (23,6%) posiada płatności alimentacyjne, z tego N=7 odbywa karę za niepłacenie alimentów. Niezwykle poważnym jest to, że jedynie co czwarty (N=8, tj. 6,3%) posiada pracę odpłatną, a tylko N=1 (!!!) odbywający z tego tytułu karę. W tej kwestii Służba Więzienna ma wiele do poprawy.

Brak odpłatnej pracy dla skazanych zobowiązanych do płacenia alimentów jest problemem, który może skutkować trudnościami w regulowaniu zaległych zobowiązań. Sytuacja ta może prowadzić do pogłębiania zadłużenia alimentacyjnego i utrudniać spłatę zobowiązań po opuszczeniu zakładu karnego.

2. Na ile wykonywany zawód przed skazaniem może mieć wpływ na wykonywaną pracę w więzieniu?

Wydaje się, iż wykonany przed skazaniem zawód powinien w pewnym stopniu wpływać na rodzaj pracy oferowanej skazanemu w więzieniu, ale nie powinien być decydującym kryterium. Z założenia priorytetem jest zapewnienie skazanym możliwości pracy, a niekoniecznie zgodnej z ich wcześniejszym doświadczeniem zawodowym. Ważniejsze jest dostosowanie pracy do predyspozycji i umiejętności skazanego, a także do potrzeb zakładu karnego i możliwości zatrudnienia.

3. Jakie wartości prezentują młodociani skazani?

Hierarchia wartości to uporządkowany zbiór wartości, które jednostka uznaje za ważne i kieruje się nimi w życiu. Badani swe wartości ułożyli w sposób następujący: *allocentryczne* (bliskie i serdeczne stosunki z rówieśnikami, wspólne zajęcia i przeżycia, wzajemne obdarzania się przyjaźnią i zaufaniem, dzielenie się wiadomościami, udzielanie sobie pomocy i liczenie na wsparcie), *przyjemnościowe* (związane z przyjemnością i zadowoleniem), *prospołeczne* (związane z dobrem społecznym), *pracy* (związane z pracą i jej efektami), *edukacyjne* (związane z nauką i rozwojem), *władzy* (związane z wpływem i kontrolą), *kulturalne* (związane z kulturą i sztuką), *obywatelskie* (związane z obowiązkami i prawami obywatela), *rodzinne* (związane z rodziną i bliskimi) i *materialne* (związane z dobrami materialnymi). Każda osoba posiada indywidualną hierarchię wartości, która kształtuje jej postawy i zachowania.

Dla młodocianych najważniejszymi są wartości *allocentrycznych*, czyli takie, które koncentrują się na dobru innych i relacjach międzyludzkich. Należą do nich m.in. udane życie rodzinne, odwzajemniona miłość, przyjaźń, akceptacja, życzliwość i szacunek.

Młodzi ludzie cenią również wartości *prospołeczne*, takie jak solidarność, współodczuwanie i wrażliwość na potrzeby innych.

Korelacja poszczególnych 10. wartości pomiędzy sobą oscyluje pomiędzy korelacją niską, a korelacją wysoką. Najwyżej w korelacjach do innych wartości okazały się wartości przyjemnościowe, rodzinne, władzy i materialne. Wartości związane z pracą uplasowały się na piątym miejscu, czyli tak pośrodku. Oznacza to, że dla badanych praca w korelacji z poszczególnymi wartościami stawiana była wysoko, ale nie najwyżej, jest użyteczna, wpływająca na pozostałe wartości, ale inne wartości są ważniejsze.

4. Jakie istnieją powiązania kontaktów skazanych ze światem zewnętrznym mogące mieć wpływ na proces społecznej readaptacji?

Utrzymywanie kontaktów skazanych ze światem zewnętrznym, w tym z rodziną i innymi bliskimi osobami, jest kluczowe dla ich procesu readaptacji społecznej. Te kontakty, realizowane poprzez widzenia, korespondencję, rozmowy telefoniczne i inne środki łączności, pomagają minimalizować negatywne skutki izolacji więziennej, takie jak zaburzenia emocjonalne czy problemy psychiczne. Badania w pełni to potwierdziły.

Warunki, w jakich odbywają się widzenia, mają ogromne znaczenie dla podtrzymywania więzi społecznych i zachowania poczucia własnej wartości więźniów. Personel powinien być specjalnie przeszkolony w zakresie przeprowadzania widzeń w atmosferze poszanowania godności ludzkiej.

5. Jakie istnieją możliwości rozwoju zawodowego młodocianych skazanych?

Młodociani skazani w Polsce mają możliwość rozwoju zawodowego poprzez pracę, edukację i szkolenia, które mają na celu przygotowanie ich do powrotu do społeczeństwa. Istotnym elementem jest resocjalizacja, czyli proces kształtowania pożądanych postaw i umiejętności potrzebnych do funkcjonowania w społeczeństwie. Opracowywany jest indywidualny program resocjalizacji dla danego skazanego, który uwzględnia jego potrzeby i możliwości, a jego celem jest przygotowanie go do życia po wyjściu na wolność. Skazani mogą uczestniczyć w zajęciach terapeutycznych, kulturalnych i sportowych, które pomagają w ich psychologicznym i emocjonalnym rozwoju, a po wyjściu na wolność mogą korzystać z pomocy instytucji wspierających powrót do społeczeństwa, takich jak ośrodki readaptacji społecznej.

6. *Jakie istnieją możliwości zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego młodocianych skazanych?*

Młodociani skazani mogą być zatrudniani odpłatnie i nieodpłatnie. Zatrudnienie odpłatne odbywa się na podstawie skierowania do pracy lub umowy o pracę, z możliwością wykonywania pracy zarobkowej w ramach różnych umów. Natomiast zatrudnienie nieodpłatne może być realizowane przy pracach porządkowych, pomocniczych na rzecz jednostek organizacyjnych służby więziennej lub samorządu terytorialnego, a także przy pracach publicznych na cele charytatywne.

7. *W jaki sposób badani postrzegają rolę pracy w procesie resocjalizacji penitencjarnej i jej wpływu na ich wewnętrzną przemianę?*

Praca w procesie resocjalizacji penitencjarnej odgrywa kluczową rolę, działając jako środek kształtowania postaw i sprzyjając wewnętrznej przemianie osadzonych. Wykonywanie obowiązków zawodowych, poza zaspokajaniem podstawowych potrzeb, stwarza przestrzeń do rozwoju osobistego, budowania umiejętności i nawiązywania relacji społecznych, co przekłada się na pozytywne zmiany w zachowaniu i postrzeganiu świata przez osadzonych.

Praca uczy odpowiedzialności, systematyczności i dyscypliny, a także pozwala na nabycie nowych umiejętności i kwalifikacji zawodowych. Wykonywanie pracy daje poczucie sprawczości, podnosi samoocenę i pozwala na rozwijanie pasji i zainteresowań. Praca w zespole, pod nadzorem przełożonych, uczy współpracy, komunikacji i rozwiązywania konfliktów. Zajęcie osadzonych pracą odwraca ich uwagę od negatywnych emocji, zmniejsza poczucie izolacji i napięcia, a także redukuje ryzyko konfliktów. Uczy ona samodzielności, zaradności i odpowiedzialności za własne utrzymanie, co ułatwia reintegrację społeczną po odbyciu kary.

8. *Jakie istnieją opinie na temat perspektyw zawodowych młodocianych skazanych?*

Perspektywy zawodowe młodocianych skazanych obejmują możliwość zdobycia kwalifikacji zawodowych w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności, co ma na celu ułatwienie im powrotu do społeczeństwa i znalezienia zatrudnienia po opuszczeniu zakładu karnego. Służba Więzienna, w miarę możliwości, umożliwia skazanym zdobycie wykształcenia i kwalifikacji w różnych zawodach, a także podjęcie pracy zarobkowej.

9. Jakie w opinii zarówno wychowawców jak i skazanych istnieją ważne elementy procesu resocjalizacji, które prowadzą do skutecznej resocjalizacji młodocianych skazanych?

Skuteczna resocjalizacja młodocianych skazanych wymaga holistycznego podejścia, uwzględniającego zarówno czynniki indywidualne, jak i środowiskowe. Kluczowe elementy to indywidualizacja oddziaływań, rozwój umiejętności społecznych, edukacja, wsparcie psychologiczne i społeczne, a także zaangażowanie w konstruktywne działania, jak praca i twórczość. Ważne jest również budowanie pozytywnych relacji z wychowawcami i otoczeniem, a także wzbudzanie nadziei na przyszłość i motywacji do zmiany.

Kluczowe elementy pozytywnego procesu resocjalizacji to: i n d y w i d u a l i z a c j a – czyli dostosowanie metod i form resocjalizacji do specyficznych potrzeb i możliwości każdego młodocianego skazanego; r o z w ó j u m i e j ę t n o ś c i s p o ł e c z n y c h – tzn. uczenie komunikacji, rozwiązywania konfliktów, asertywności i innych umiejętności niezbędnych do funkcjonowania w społeczeństwie; e d u k a c j a – zapewnienie dostępu do edukacji na różnych poziomach, mające na celu zdobywanie wiedzy i kwalifikacji zawodowych młodocianych; w s p a r c i e p s y c h o l o g i c z n e – udzielanie wsparcia w radzeniu sobie z trudnościami emocjonalnymi, traumami i negatywnymi doświadczeniami; w s p a r c i e s p o ł e c z n e – przez budowanie sieci wsparcia społecznego, w tym relacji z rodziną, przyjaciółmi i innymi osobami, które mogą pozytywnie wpływać na młodocianego; d z i a ł a l n o ś ć t w ó r c z ą – angażując skazanych w aktywności artystyczne, sportowe lub inne, które pozwalają na wyrażanie siebie i rozwijanie zainteresowań.

10. Jakie w opinii zarówno wychowawców jak i skazanych istnieją zagrożenia i wyzwania wpływające na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych?

Resocjalizacja młodocianych skazanych – zdaniem wychowawców – to proces trudny i obarczony wieloma wyzwaniami. Do g ł ó w n y c h z a g r o ż e ń n a l e ż ą : brak motywacji do zmiany, negatywny wpływ grupy rówieśniczej w środowisku zakładu karnego, trudności w adaptacji do życia po opuszczeniu placówki, brak odpowiednich zasobów i wsparcia, nawroty przestępczości. Natomiast wyzwania to m.in.: dostosowanie metod resocjalizacyjnych do indywidualnych potrzeb młodocianych,

zapewnienie im odpowiedniej edukacji i przygotowania zawodowego, wsparcie w adaptacji do życia po opuszczeniu zakładu karnego, współpraca z rodziną i środowiskiem lokalnym, skuteczne przeciwdziałanie powrotowi do przestępstwa oraz konieczność ciągłego doskonalenia kadr resocjalizacyjnych.

Główne zagrożenia i wyzwania wpływające na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych, w opinii ich samych, obejmują obawy przed brakiem wsparcia po wyjściu na wolność, trudności w znalezieniu pracy i zakwaterowania, stygmatyzację społeczną oraz wpływ negatywnych wzorców z otoczenia więziennego. Dodatkowo, niskie poczucie własnej wartości, brak umiejętności radzenia sobie ze stresem i emocjami, a także brak motywacji do zmiany.

6.14.4. Implikacje praktyczne, zalecenia, rekomendacje, interpretacja wyników oraz spostrzeżenia i wnioski

Wyjaśnienie, co oznaczają uzyskane wyniki w kontekście postawionych problemów badawczych. Odniesienie do teorii, literatury przedmiotu oraz innych badań, nadając wynikom szerszy kontekst.

6.14.4.1. Wybrane rekomendacje z badania literatury przedmiotu

W literaturze przedmiotu rekomendacje wskazują m.in. na:

Podsumowując swoje badania, we wnioskach G. Zanella podał m.in.:

- praca w niewykwalifikowanych zawodach więziennych może zmniejszyć wskaźnik resocjalizacji, ale występuje znaczna heterogeniczność (różnorodność) efektów resocjalizacji,
- siłą napędową resocjalizacji poprzez pracę jest efektywny kapitał ludzki, ale nie dlatego, że praca w więzieniach na tych przeważnie niewykwalifikowanych stanowiskach rozwija nowe umiejętności. Jak zauważył Bushway (2003) w odniesieniu do braku jednoznacznych dowodów na to, jak programy pracy w więzieniach wpływają na recydywę w Stanach Zjednoczonych, ekonometryczne oceny programów szkoleniowych dla bezrobotnych wskazują, że budowanie takich umiejętności jest trudne,
- z perspektywy administracji więziennej czas pracy w więzieniu jest inwestycją podlegającą dynamicznym współzależnościom;

- przedstawione dowody konsekwentnie wskazują na negatywny efekt płynności finansowej, w którym zarobki w więzieniu zmniejszają odstraszający efekt pozbawienia wolności;
- wynagrodzenie pieniężne jest często uzasadniane celowością zapewnienia skazanym środków na utrzymanie osób z rodziny; jednakże wsparcie to może być lepiej zapewnione za pośrednictwem ogólnego systemu opieki społecznej niż poprzez ekonomiczne zniekształcenie systemu penitencjarnego;
- składnik pieniężny podważa opłacalność pracy w więzieniu jako narzędzia resocjalizacji;
- system zapewniający więcej miejsc pracy w więzieniach i niższe zarobki jest lepszy niż taki, który oferuje wyższe zarobki, ale reglamentuje czas pracy (Zanella, 2021: 48-50).
- Bezczynność w więzieniu sprzyja interakcjom społecznym o charakterze kryminogennym, zwłaszcza wśród młodych więźniów (Bayer i in., 2009; Aizer i Doyle, 2015; Stevenson, 2017), ale aktywność zawodowa może również zwiększać takie interakcje, łącząc więźnia z szerszą siecią więzienną (Zanella, 2020: 35).
- Wyższe płace lub więcej możliwości zatrudnienia znacznie zmniejszają prawdopodobieństwo powrotu do więzienia (Zanella, 2021: 4).

Wybranymi rekomendacjami rozwiązań dla praktyki penitencjarnej są:

- Giulio Zanella jest przekonany, że programy pracy dla skazanych są powszechne, ale niewiele wiadomo na temat tego, czy i w jaki sposób programy te rzeczywiście przyczyniają się do resocjalizacji (Zanella, 2020: 1).
- Następuje pilna konieczność zmiany dotychczasowych metod kształcenia i zarządzania w celu wyzwolenia nowych inicjatyw oraz zdolności innowacyjnych (Radziewicz-Winnicki, 2005: 121), szczególnie u pracowników, gdyż dzięki wprowadzanim innowacjom są w stanie w szybkim tempie modernizować technologie stosowane w procesie pracy (Wilsz, 2009: 22).
- Józef Kozielecki wskazuje, iż wszelakie działania wychowawcze powinny wytwarzać możliwości rozwoju człowieka – sprawcy, który w życiu swoim byłby zdolny do skuteczności, innowacyjności oraz autokreacji (za Witkowski, 1998: 104).
- Praca nad resocjalizacją skazanego nie jest zadaniem łatwym, wymaga od wychowawcy określonych kompetencji intelektualnych, by mógł on pojąć otaczającą go rzeczywistość oraz ocenić, co w jej obrębie służy, a co szkodzi człowiekowi. Wymaga także – co chyba jawi się jako trudniejsze – rozwoju

duchowego i moralnego na odpowiednio wysokim poziomie, urzeczywistniania w swoim codziennym funkcjonowaniu takich wartości, jak życzliwość, prawda, odwaga i mądrość (Mlicki, 1988: 6–8). Należy zdać sobie sprawę z tego, jak ważna jest praca wychowawcza, która przeciwdziała „pustce penitencjarnej” i wzmacnia odpowiednimi impulsami kreatywny potencjał skazanego. Pedagodzy i wychowawcy nie mogą dopuścić do zmarnowania drzemiącego w młodocianym skazanym potencjału. To trudne wymaganie dla wychowawcy łączy się z nieustanną pracą samowychowawczą. Oczywiście praca nad sobą, nad kształtowaniem siebie nie przychodzi łatwo, wymaga ona czasu i systematyczności.

- Brane pod uwagę w badaniach czynniki i sytuacje wywołujące stan napięcia u młodocianych przestępców z pewnością nie były jedynymi, które wywoływały u badanych zachowania przestępcze. Stanowiły jednak zespół czynników ryzyka ze względu na swą długotrwałość, powtarzalność, brak przydatności konformistycznych sposobów redukowania stanów napięcia (np. niski poziom wykształcenia, który blokował możliwości realizacji oczekiwań finansowych) oraz utrwalone agresywne sposoby reagowania w sytuacjach napięcia (Kowalczyk, 2017).
- Ważną jest: „w przypadku sprawców młodocianych aktywność fizyczna, która odgrywa szczególną rolę, także w zakresie zmniejszania stanów napięcia emocjonalnego, które może rozładować wysiłkowa aktywność fizyczna” (Kowalczyk, 2017: 593).
- „W związku z narastającą falą brutalnych przestępstw wśród coraz młodszej populacji dzieci i młodzieży oraz silnych związków psychopatii z zachowaniami antyspołecznymi i stosowaniem przemocy należałoby zwrócić baczniejszą uwagę na możliwość diagnozowania tego zaburzenia we wcześniejszych stadiach rozwoju człowieka” (Jaworska, 2012: 147).
- Przestępstwa różnią się nasileniem między sobą. Największymi przestępstwami są: zabójstwo, rabunek, kradzież, znęcanie się, przestępstwa na tle seksualnym. Wyroki także się różnią od siebie. W trakcie resocjalizacji ważne jest stworzenie osobowych profili psychologicznych jednostek, dostosowanie warunków życia w izolacji więziennej (Pospiszyl, 2002).
- Administracja więzienna powinna zadbać o to, aby oferowana dla młodocianych skazanych praca była dla nich nie tylko satysfakcjonująca, ale także umożliwiała im rozwój zawodowy i osobisty, dawała poczucie bezpieczeństwa, rozwijała pozytywne kontakty interpersonalne oraz uczyła radzenia sobie z porażkami i z sukcesami (por. Mydłowska, 2023: 387).

- „Relacja wychowawcza [młodociany – wychowawca – przyp. AK] to integralny element procesu resocjalizacji, bez którego możliwości oddziaływań resocjalizacyjnych są bardzo ograniczone” (Opora, 2013: 29).
- Aby resocjalizacja poprzez pracę mogła rozwijać swój potencjał konieczne jest wyeliminowanie najbardziej niekorzystnych czynników. Resocjalizacja poprzez pracę jest jedną z najlepszych form skutecznej rehabilitacji społecznej osoby skazanej (Mydłowska, 2023: 153).
- Praca jest resocjalizująca wyłącznie wtedy, kiedy powoduje u więźnia właściwe zmiany. Wtedy następuje **wychowanie przez pracę** (Machel, 2003: 260; Jaroszevska, 2018: 276).
- Wychowanie przez pracę (i do pracy) produktywnie będzie wtedy, gdy ten proces będzie długotrwały, zaplanowany, jak również odpowiednio zorganizowany od najmłodszych lat (por. Mydłowska, 2023: 69). To samo dotyczy młodocianych skazanych, co udowodniły powyższe badania.
- Wobec takiego stanu rzeczy, należałoby zwrócić uwagę na podjęcie działań pozwalających na wzmocnienie pozytywnego myślenia dotyczącego przyszłości w grupie osób powracających do życia na wolności (Fidelus, 2012: 356).
- Należy pamiętać, iż akty prawne, stanowiące podstawę funkcjonowania zakładów karnych, umożliwiają organizację pracy skazanych, która ma za zadanie wzbudzić motywację do zmiany stylu życia i do działalności zawodowej. Jest to szczególnie ważne z perspektywy uspołeczniania skazanych oraz ich przyszłej egzystencji po odbyciu kary pozbawienia wolności, w kontekście pojmowania pracy jako jednego z wyznaczników skutecznego procesu resocjalizacji. Należałoby tak je zmienić, aby to wszystko osiągnąć (por. Mydłowska, 2023).
- Badanie pozwala na sformułowanie wniosku, że **zadowolenie z pracy**, rozumiane jako stosunkowo stała ocena pracy bądź postawa wobec pracy, ukazująca stosunek do pracy, jest istotnym walorem społecznym, opartym o właściwości osoby, środowisko pracy oraz ich współdziałanie (por. Nowak-Dziemianowicz, 2016: 53; Mydłowska, 2023: 78-79).

Według Grażyny B. Szczygieł: „istotną rolę w społecznej readaptacji skazanych odgrywają różne formy aktywności skazanych. Ich celem jest nauczenie skazanego zachowań umożliwiających mu funkcjonowanie w różnych rolach społecznych, które będzie pełnił po opuszczeniu zakładu karnego, a więc przygotowanie skazanego do życia na wolności. [...] Celem jej jest przede wszystkim pomóc skazanemu w uzyskaniu przygotowania zawodowego przydatnego po opuszczeniu zakładu karnego” (Szczygieł, 2002: 89).

W tek kwestii warto przyjrzeć się opracowanemu modelowi w 2014 roku przez Lubelskich naukowców pt.: *„Nowa Droga – innowacyjny model współpracy z przedsiębiorstwami w zakresie aktywizacji zawodowej i społecznej młodocianych więźniów”* (Chmura i in., 2014). „Adresaci realizowanego programu stanowią niezwykle ciekawą grupę społeczną z punktu widzenia oddziaływań resocjalizacyjnych. Znajdują się oni w ostatniej fazie dojrzewania psychospołecznego, co sprawia, że w ich przypadku resocjalizacja polegać będzie na korekcie końcowej fazy rozwojowej, tzn. procesów rozwojowych, zamiast korekty społecznie niedojrzałej osobowości” (Chmura i in., 2014: 186).

6.14.4.2. Rekomendacje wynikające z badań własnych i obserwacji

Przedstawione wyniki badań pozwoliły na opracowanie rekomendacji natury praktycznej. Dowodzą one, że praca to nie tylko swoiste odkupienie winy, forma rehabilitacji społecznej osadzonego czy unikanie nudy, ale przede wszystkim budowanie nowego człowieka, otwartego na respektowanie norm społecznych i zasad pracy zespołowej, wrażliwego na potrzeby innych, ale także otwartego na aspekty relacji społecznych, które pozwalają na ukształtowanie odpowiednich kompetencji.

Rekomendacje dla Służby Więziennej dotyczące programu pracy młodocianych skazanych powinny uwzględniać przede wszystkim aspekty edukacyjne, resocjalizacyjne i przygotowanie do życia po odbyciu kary. Program powinien być zindywidualizowany, dostosowany do wieku, predyspozycji i potrzeb osadzonych, a także uwzględniać specyfikę poszczególnych zakładów karnych. Istotne jest również, aby praca była formą nauki zawodu i dawała szansę na zdobycie kwalifikacji przydatnych na rynku pracy.

Rekomendacjami rozwiązań dla praktyki penitencjarnej są:

- W nowoczesnych placówkach penitencjarnych nie może zabraknąć szerokich możliwości zatrudnienia skazanych.
- Władze więzienne muszą położyć znaczny nacisk na oferowanie szkoleń w zakresie umiejętności zawodowych oraz znaczącego i płatnego doświadczenia zawodowego w więzieniach, którego przestępcy potrzebują, aby znaleźć i utrzymać pracę po zwolnieniu. Bez takich umiejętności reintegracja społeczna przestępców pozostaje problematyczna.
- Wpływ szkoleń zawodowych i programów pracy w więzieniach jest prawdopodobnie największy, gdy takie programy są mocno oparte na zapotrzebowaniu na rynku pracy. Nawet jeśli przestępcy niekoniecznie

wykorzystają umiejętności zawodowe lub szkolenie, które otrzymali w więzieniu po zwolnieniu, umiejętności zawodowe, które mogą zdobyć (niezawodność, wiarygodność lub zdolność do pracy z własnej inicjatywy) często okazują się niezbędne dla ich perspektyw zatrudnienia.

- Osoby wdrażające programy powinny znać teorię, na której program się opiera, być przeszkolone w zakresie korzystania z narzędzi oceny, które identyfikują przestępców mogących odnieść korzyści z programu, posiadać umiejętności promowania uczenia się społecznego oraz być w stanie kontynuować te działania przez wystarczająco długi czas. Rygorystyczna ewaluacja musi być wbudowana od samego początku, aby sprawdzić integralność programu, a także jego skuteczność. Integralność programu oznacza, że program jest realizowany zgodnie z planem przez czas wystarczający do oceny jego skuteczności.
- Interwencje i programy mające na celu zapobieganie recydywie wymagają inwestycji w szkolenia personelu, aby zapewnić jego kompetentne wdrożenie, a także w personel do oceny. Nie oznacza to, że wszyscy uczestniczący w programie pracownicy muszą być wyspecjalizowanymi ekspertami, ale muszą być świadomi podstawowych idei leżących u podstaw interwencji i umieć działać zgodnie z wymogami programu.
- Aby zwiększyć wartość i skuteczność wprowadzanych programów, działania i programy te powinny być nie tylko dobrze wyważone, ale także uporządkowane w taki sposób, aby zapewnić więźniom logiczną ścieżkę rozwoju.
- Nie należy lekceważyć znaczenia indywidualnej pracy z więźniami w kontekście przestępczości. Daje to więźniowi możliwość szczegółowej analizy swoich czynów przestępczych i wzięcia za nie odpowiedzialności, co jest kluczowe dla zmniejszenia ryzyka w przyszłości.
- Ważnym czynnikiem wspierającym resocjalizację przestępców po zwolnieniu jest kwestia wynagrodzenia, które przestępcy powinni otrzymywać za pracę wykonywaną w więzieniu, z czego część powinna być odkładana jako fundusz oszczędnościowy, który zostałby przekazany więźniom w momencie ich zwolnienia.
- Naturalnym następstwem powinna być troska pedagogów o racjonalne wdrażanie wychowanków do pracy, o to aby dzieci – małoletni i młodociani – od najmłodszych lat poznawały sens i istotę wartości pracy, uczyły się jej urzeczywistniania oraz aby w konsekwencji wartość ta znalazła się we właściwym miejscu w ich hierarchii wartości. Wychowanie powinno stwarzać takie warunki, aby człowiek mógł optymalnie i w jak największej wolności

rozwijać swoje osobiste możliwości oraz uczyć się rozwijać swoje szanse zawodowe.

- Dzieci rodziców osadzonych w więzieniu doświadczają poważnych konsekwencji emocjonalnych i fizycznych, takich jak zwiększone używanie narkotyków, zaburzenia snu, stres, depresja oraz poczucie winy i wstydu.
- W drodze ku samostwarzaniu, poszukiwaniu pełni człowieczeństwa skazanego nie może zabraknąć podbudowy (edukacji) aksjologicznej. Koniecznym jest przenikanie w edukacji tego, co rozumowe, z tym, co duchowe, ponieważ tylko tą drogą można wzbogacić sferę przeżyć i ukształtować człowieka w jego pełni. Konieczne jest zerwanie z wszelkim schematyzmem, sztywnością myślenia o edukacji, myślenia w kontekście niejednokrotnie uznanych, ale już przebrzmiałych doktryn edukacyjnych. Tylko takie podejście do edukacji stwarza szansę ukształtowania człowieka, którego naczelnym celem będzie nieustanny i twórczy rozwój. Kryminologiczne badania społecznych uwarunkowań przestępczości młodocianych dawno wskazywały, że słabe wykształcenie lub wręcz jego brak, a także brak zawodu, mogą często mieć charakter kryminogeny.
- Konieczne jest odbudowanie wartości życia skazanego, dobrze podbudowanej emocjonalnie.
- Zakłady penitencjarne powinny starać się kształtować u skazanych właściwy stosunek do świata wartości, do społeczeństwa, do drugiego człowieka, do świata kultury i przyrody, a także do samego siebie.
- Działania penitencjarne nie mogą tracić z pola widzenia tego, że kontakty skazanego z rodziną oraz osobami bliskimi to nie tylko kwestia utrzymania spójności rodziny. Problematyka ta ściśle wiąże się bowiem ze zjawiskiem prizonizacji, czyli procesem adaptacyjnym, podczas którego więźniowie przystosowują się do warunków, jakie istnieją w więzieniu. Jest to efekt przyjętej polityki penitencjarnej opartej na założeniu, że skutecznie prowadzona resocjalizacja nie może być prowadzona w oderwaniu od środowiska wolnościowego, a zwłaszcza środowiska rodzinnego. Pomaganie więźniom w nawiązywaniu i utrzymywaniu konstruktywnych kontaktów z ich rodzinami, a także z przyjaciółmi i odpowiednimi agencjami poza więzieniem jest ważnym sposobem ułatwienia ich ostatecznej reintegracji społecznej po zwolnieniu.
- Pomoc skazanym powinna być szczególnie korzystna dla młodych przestępców, którzy są głównymi opiekunami dzieci. Dla przestępców z odpowiedzialnością rodzicielską ponowne zjednoczenie się z dziećmi i opieka nad nimi nieraz jest

bardzo trudna. Należy jednak przyznać, że wspólną cechą przestępców jest częsty brak wsparcia rodziny.

- Dla młodych ludzi bardzo ważne stają się: akceptacja, miłość, branie pod uwagę ich zdania, empatia, szacunek, wolność, styl komunikacji, czułość, humor, zabawa, odpoczynek, wkład w jakość życia, uznanie, zróżnicowanie, indywidualizm, wdzięczność, życzliwość itp. i nad tym warto pomyśleć przy układaniu programów „naprawczych”.
- Wysoką pozycję wartości związanych z pracą w „hierarchii wartości” można interpretować jako uświadomienie sobie przez badanych dużego znaczenia pracy w warunkach gospodarki rynkowej i tego, że wykonywana praca posiada znaczący wpływ na losy każdego człowieka. **Możliwość świadczenia pracy (szczególnie odpłatnej) przez skazanych powinno stać się priorytetową sprawą dla więziennictwa.** Zatrudnienie skazanych podczas odbywanego przez nich wyroku zwiększa prawdopodobieństwo kształtowania w nich pozytywnych postaw wobec pracy.
- Każde zachowanie polegające na zadawaniu cierpienia sobie lub innym jest krzywdą. Stąd rodzi się konieczność zabiegania o socjalizację ukierunkowaną na postawy moralne, eliminującą dążenia do przejęcia za wszelką cenę władzy i dominację nad drugim człowiekiem.
- Istotnym zadaniem jest uwrażliwienie skazanych na drugiego człowieka, zwrócenie uwagi na otaczający go świat i możliwość jego zmiany na lepsze poprzez czynienie dobra na rzecz ludzi zwłaszcza potrzebujących.
- Byłoby wskazane po opuszczaniu zakładu karnego skuteczne eliminowanie kontaktów z dawnym środowiskiem kryminogennym oraz organizowania nowego układu społecznego, w którym osoby te będą skłonne do pełnienia nowych ról społecznych, zapewniających im większą globalną nagrodę niż role dawne.
- Nasuwa się konieczna, realna współpraca z pracodawcami w zakresie ich oczekiwań i pomocy w procesie zatrudniania skazanych.
- Ocena sytuacji finansowej przestępcy w momencie przyjęcia do systemu więziennego może być najlepszym momentem na ustalenie wpływu finansowego uwięzienia na jednostkę. Informacje o sytuacji finansowej więźniów powinny być zawarte w ich aktach osobowych i powinny być starannie rozważone podczas opracowywania planu zwolnienia.
- Warto byłoby na wzór Irlandii Płn. (wprowadziła tzw. System Postępu Osobistego) przeprowadzać ocenę zdolności do zatrudnienia poszczególnych

więźniów, co mogłoby pomóc w opracowywaniu planów resocjalizacji, aby zapewnić reintegrację więźniów po zwolnieniu.

- Należy pamiętać, iż przywiązywanie wagi do motywacji i otwartości na nabywanie niezbędnych kompetencji zawodowych oraz do umiejętności związanych z pracą w grupie, to cechy szczególnie istotne, jeżeli wziąć pod uwagę charakter wykonywanej pracy w nowoczesnej firmie.
- Zgodnie z art. 123a k.k.w. (1997) pracę winno zapewnić się przede wszystkim skazanym zobowiązanym do świadczeń alimentacyjnych, a także mającym szczególnie trudną sytuację materialną, osobistą lub rodzinną. Zgodnie z oświadczeniem badanych 26,3% posiada płatności alimentacyjne, z tego N=7 odbywa karę za niepłacenie alimentów. Niezwykle poważnym jest to, że jedynie co czwarty (6,3%) posiada pracę odpłatną, a tylko N=1 (!!!) odbywający z tego tytułu karę. Posiadanie pracy odpłatnej nie do końca skutkuje sukcesywną realizacją świadczeń alimentacyjnych. I na odwrót – brak pracy lub praca nieodpłatna nie do końca skutkuje brakiem możliwości realizacji zobowiązań, nawet w stopniu incydentalnym. Tej sytuacji należałoby się przyjrzeć.
- Ważne jest, aby praca wykonywana przez skazanych oraz powierzane im zadania, które nawet jeśli nie są wykonywane odpłatnie, wносиła w ich zawodowe doświadczenie przekonanie o doniosłości i celowości ich wysiłku.
- Niepokojącą może być różnica na niekorzyść młodocianych skazanych w stosunku do ogółem zatrudnionych odpłatnie w Polsce (za 2022 r. odpowiednio – 14,17% do 29,21%, tab. 8). Oznacza to, że w tym względzie jest wiele do zrobienia.
- Zatrudnienie w pracy bez pozytywnych walorów, nie posiada wartości resocjalizacyjnych i rozwojowych. Przy oferowaniu pracy należy bardziej wnikliwie analizować proponowaną pracę, która w konsekwencji pozwoli na podnoszenie poziomu umiejętności zawodowych i możliwości na przyszłość.
- Od pracy skazani powinni znacznie więcej oczekiwać niż „zabicia nudy”. Wygląda na to, że $\frac{1}{5}$ badanych nie obchodzi jak wykonują pracę i jakie są jej efekty. Oznacza to, że praca jest zbyt nudna.
- Z analizy badania wynika, że większość pracujących nie dotyczy praca z klientem (51,9%). Oznacza to, że są duże możliwości w tym względzie.
- Tylko połowa badanych pracujących (odpłatnie i nieodpłatnie) potwierdziła przejście obowiązkowych szkoleń dla pracowników. Pytanie dlaczego?
- Wnioskiem z analizy korelacji poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z rodzajem przestępstw, za które badani zostali skazani – jest, iż służby penitencjarne powinny się przyjrzeć młodocianym

skazanym, którzy resocjalizacyjną rolę pracy widzą bardziej negatywnie niż pozytywnie, dotyczy to takich przestępstw jak: zabójstwa (ograniczenie ustawowe), kradzieże, kradzieże z włamaniem, pobicia, rozboje oraz inne przestępstwa przeciwko mieniu.

- Zatrudnienie byłego skazanego może znacznie zmniejszyć ryzyko ponownego popełnienia przestępstwa.
- Należałoby wyposażać przestępców w umiejętności, porady, nastawienie i wsparcie, których potrzebują, aby mogli iść dalej ze swoim życiem i odejść od przestępczości.
- Zalecaną normą jest, aby więźniowie przebywali poza celami w ciągu dnia i zajmowali się pożytecznymi zajęciami, które powinny stanowić istotny element rozwoju i resocjalizacji więźnia.
- Więźniom, którzy są w stanie z skorzystać z pracy, a zwłaszcza młodym więźniom, należy zapewnić szkolenie zawodowe w użytecznych zawodach. Szkolenia lub rozwój umiejętności są równie ważnymi sposobami zaspokojenia potrzeb więźniów.
- Interesy więźniów i ich szkolenia zawodowego nie mogą być podporządkowane celowi osiągnięcia zysków finansowych z działalności gospodarczej prowadzonej w zakładzie karnym.
- Indywidualny więzień sam musi rozwijać swoje osobiste relacje, czy to z rodziną, czy z przyjaciółmi. Zbyt duża ingerencja często przynosi efekt przeciwny do zamierzonego.
- W ramach resocjalizacji skazanych należy pamiętać o zasadzie różnicowania i indywidualizmie.
- Oferowana praca powinna, w miarę możliwości, być powiązana z możliwościami zatrudnienia poza więzieniem.
- Wynagrodzenie za pracę więźniów nie powinno być tak niskie, aby podważać zasadę „praca się opłaca”, w tym przekonanie więźniów, że uczciwa praca jest odpowiednim sposobem zarabiania na życie po zwolnieniu.
- Kwestia środków bezpieczeństwa stosowanych w pracy – więźniowie powinni być przeszukiwani, nadzorowani, a sprzęt dokładnie rozliczany po każdej pracy.
- **Programy pracy tymczasowej** mogą być kolejnym skutecznym sposobem ułatwiania więźniom reintegracji społecznej. Służba Więzienna mogłaby pomagać skazanym w poszukiwaniu pracy i uczestnictwie w rozmowach kwalifikacyjnych w społeczności. Więzień mógłby wychodzić do pracy i wracać do więzienia każdej nocy. W niektórych programach pracy tymczasowej więźniów mógłby przebywać z rodziną w weekendy, a noce po pracy spędzać w więzieniu.

Personel więzienny przeprowadzałby kontrole bezpieczeństwa i monitoring, a także badania alkomatem i analizę moczu.

- Zasadnym byłoby (w oparciu o badania i wyniki Giulio Zanelli'ego, 2020; 2021) w przyszłości przebadanie skazanych pod kontem wpływu pracy na resocjalizację, tzn. na ile istnieje on pomiędzy wykonywaniem pracy odpłatnej a recydywą i na kogo ta praca bardziej wpływa odbywających krótsze czy dłuższe wyroki? Ponadto godnym zbadania byłby wpływ zarobków więźniów na bodźce do popełniania przestępstw: powstający tzw. efekt odstraszaający, zapewniając bufor płynności czy efekt zachęcający, oferując skazanym szansę na zarabianie pieniędzy w więzieniu? Zbadanie czy zastąpienie czasu bezczynności aktywną pracą w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności zmniejsza/zwiększa wskaźnik resocjalizacji? Do takiego badania konieczne są quasi-eksperymentalne i strukturalne metody ekonometryczne oraz zespół badaczy, aby uzyskać zarówno wiarygodną identyfikację, jak i izolację mechanizmów.

Podsumowując implikacje dla pracy skazanych to:

- Skazany posiada prawo do pracy: praca skazanych, mimo ograniczeń wynikających z kary, powinna być traktowana jako ich prawo, a nie przywilej. Zapewnienie godziwych warunków pracy jest obowiązkiem społecznym. Formuła „prawo do pracy” wymieniana jest nie bez słuszności wśród podstawowych praw osoby ludzkiej (por. Chlipała, 2009).
- Rehabilitacja społeczna i resocjalizacja: praca w ZK powinna być ukierunkowana na rehabilitację i resocjalizację skazanych. Poprzez pracę uczą się oni odpowiedzialności, dyscypliny i nabywają umiejętności, które mogą im pomóc w powrocie do społeczeństwa. Praca, zarówno odpłatna jak i nieodpłatna, odgrywa kluczową rolę w tym procesie, pomagając w kształtowaniu postaw, nabywaniu umiejętności oraz uzyskiwaniu środków do życia.
- Wykorzystanie potencjału skazanych: powinni oni mieć możliwość wykorzystania swojego potencjału i rozwijania umiejętności w pracy. Praca powinna być dostosowana do ich możliwości i predyspozycji, a także stanowić szansę na zdobycie nowych kwalifikacji.
- Korzyści z pracy wykonywanej przez skazanych: praca w ZK przynosi korzyści zarówno dla skazanych, jak i dla społeczeństwa. Dla skazanych, praca stanowi szansę na zdobycie nowych umiejętności, poprawę samooceny, spłatę zobowiązań finansowych i przygotowanie do życia po opuszczeniu więzienia. Dla społeczeństwa, zatrudnienie skazanych może przyczynić się do zmniejszenia kosztów utrzymania więzień, a także do budowania bezpieczniejszego otoczenia.

- Godne warunki pracy: należy zapewnić skazanym godne warunki pracy, adekwatne do wykonywanej pracy wynagrodzenie i poszanowanie ich praw. Chodzi o to, aby praca miała charakter resocjalizacyjny i nie stanowiła dodatkowej kary, a jednocześnie była zgodna z przepisami prawa i zasadami bezpieczeństwa oraz higieny pracy, i w końcu
- Zrozumienie dla ludzkiej godności: należy pamiętać, że praca skazanych, mimo ich przestępstwa, nie powinna naruszać ich godności. Traktowanie skazanych jako osoby, które zasługują na szansę poprawy, jest kluczowe dla skutecznej resocjalizacji.
- W przypadku prac więziennych należałoby ustanowić mechanizm racjonowania pracy, ustalając cztery priorytetowe kryteria, które Służba Więzienna powinna stosować przy przydzielaniu więźniów do pracy:
 - czas trwania bezrobocia w areszcie;
 - obecność osób na utrzymaniu (alimenty);
 - umiejętności i doświadczenie więźnia; oraz
 - rodzaj pracy, którą więzień może podjąć po zwolnieniu.

Zasadniczo administracja więzienna powinna dokładać wszelkich starań, aby angażować lokalne agencje obywatelskie i organizacje pozarządowe w organizację zajęć dla młodocianych skazanych.

Program pracy dla młodocianych skazanych powinien być kompleksowy, zindywidualizowany i nastawiony na ich wszechstronny rozwój. Powinien dawać im realną szansę na zdobycie kwalifikacji, umiejętności i wiedzy, promując zdrowy styl życia oraz kształtując postawy społecznie pożądanych, które pozwolą im na powrót do społeczeństwa i znalezienie miejsca na rynku pracy po odbyciu kary. W sumie praktyka penitencjarna musi się zmierzyć z pewnymi problemami i to nie tyle indywidualnie poprzez wykonawców kary, ile właśnie systemowo.

ZAKOŃCZENIE

Założeniem dysertacji było, aby wyniki własnych badań empirycznych wykazały z jednej strony, jak realia systemu penitencjarnego odnoszą się do zbyt idealistycznych, teoretycznych poglądów, a z drugiej – czy istniejące, potencjalne możliwości są wykorzystywane.

Więzienie z definicji nie jest „normalne”. Próby uczynienia go bardziej normalnym środowiskiem nigdy nie zniwelują pozbawienia wolności, ale mogą zmniejszyć alienacyjny efekt uwięzienia. Inicjatywy mające na celu utrzymanie więziennych relacji ze światem zewnętrznym są ważnym elementem normalizacji życia w jednostkach penitencjarnych, podobnie jak udogodnienia umożliwiające osadzonemu np. noszenie własnych ubrań, wystrój celi. Zapewnienie takich możliwości służy kilku celom. Zmniejszenie różnic między życiem w więzieniu a poza nim sprzyja niezależności i odpowiedzialności, umożliwia ćwiczenie podstawowych umiejętności i zmniejsza zależność od usług świadczonych przez administrację więzienną (PRI, 2001: 121).

Zdaniem Henryka Machela „współczesne społeczeństwa, w tym polskie, nie mogą zrezygnować z kary pozbawienia wolności i instytucji więzienia, w której się ją wykonuje. Mogą natomiast ograniczyć ich przeludnienie przez umieszczanie w nich jedynie bardzo poważnych przestępców, czyli takich, wobec których żadna forma probacyjna albo alternatywna nie mogą zostać – ze względu na dobro społeczne – zastosowane” (Machel, 2007: 262).

Obecnie powszechnie uznaje się, że więzienia funkcjonują bezpiecznie i skutecznie dzięki współpracy więźniów (PRI, 2001: 118).

Programy pracy dla skazanych są powszechne, jednak zaskakująco niewiele wiadomo w jaki sposób programy te faktycznie przyczyniają się do resocjalizacji skazanych. Przedmiotowa dysertacja powinna stać się „zaczynem” w kierunku takich badań. Wpływ przyczynowy i ścieżki łączące pracę w więzieniu z resocjalizacją pozostają – moim zdaniem – nadal nieuchwytnie. Programy dla więźniów są zazwyczaj zaprojektowane tak, aby zaspokoić potrzeby młodszych więźniów, dążąc do ograniczenia ich recydywy po zwolnieniu, poprzez wspieranie ich umiejętności zawodowych i edukacji. W rzeczywistości badania wykazały, że wskaźniki recydywy

spadają wraz z wiekiem (Howse, 2003: 25) i że większość więźniów odbywających długoterminową karę pozbawienia wolności nie stanowi zagrożenia dla bezpieczeństwa. Niektóre badania wykazały również, że starsi więźniowie są lepszymi kandydatami do wcześniejszego zwolnienia warunkowego niż młodszy przestępcy (Uzoaba: 1998: 81).

Z zagadnieniem pracy wiąże się problem bezrobocia wśród skazanych. Ma on niebagatelne znaczenie w całokształcie oddziaływań na skazanego, stwarza bowiem niebezpieczeństwo wykształcenia postawy roszczeniowej związanej z zabezpieczeniem jego potrzeb, uniemożliwia wykształcenie nawyku pracy, poczucia odpowiedzialności itp. (Kuć, 2013: 96-97).

Fakt, że do braku dostatecznej propozycji pracy dochodzi niktę doświadczenie zawodowe wielu przestępców. Jednocześnie „zatrudnialność” więźniów jest uważana za jeden z kluczowych czynników, które zmniejszają prawdopodobieństwo ponownego popełnienia przestępstwa przez więźnia. Zatrudnienie jest kluczowe dla zdolności przestępców do zapewnienia sobie mieszkania, osiągnięcia stabilności finansowej, wspierania członków rodziny, zyskania pewności siebie, nawiązania przyjaźni i ostatecznie zaprzestania popełniania przestępstwa (United Nations, 2018: 34-35).

Józef Graffam, Alison J. Shinkfield, Lesley Hardcastle oraz Barbara Lavelle zwracają uwagę, że zatrudnienie jest kluczowym czynnikiem we właściwej reintegracji zarówno byłych jak i obecnych więźniów. Winno być ono nie tylko źródłem dochodu. Zapewnia strukturę i możliwości wniesienia wkładu w pracę i życie innych, ułatwiając jednocześnie wartościowe kontakty społeczne. Pomaga byłym więźniom nawiązywać kontakt ze społecznością oraz przyczyniać się do ich zwiększonej samooceny, pewności siebie i samoskuteczności (Graffam i in., 2008: 4).

Zaangażowanie społeczności w działalność więzienną to również dobry sposób na zwiększenie świadomości społecznej na temat więzień i zachęcenie do poparcia społecznego dla wysiłków władz więziennych na rzecz poprawy jakości reżimu więziennego i usług świadczonych więźniom (United Nations, 2014: 77).

Jan Szałański zwraca uwagę, iż „wbrew pozorom skazani młodociani nie przejawiają zbyt wysokiej podatności na resocjalizację” (Szałański, 2008a: 374). Autor ten podkreśla, że trudną kategorią z punktu widzenia oddziaływań wychowawczych są byli wychowankowie placówek resocjalizacyjnych i opiekuńczo-wychowawczych, którzy wywodzą się ze zmarginalizowanych bądź przestępczych środowisk rodzinnych (Szałański, 2008a: 374; Kuć, 2013: 132).

Badania pokazują, że izolacja pogłębia alienację, apatię, negatywną samoocenę skazanych oraz tworzy wizerunek działalności przestępczej jako formy życia, którą można łatwo zaakceptować (Bałandynowicz, 1998: 12). Według Anetty Jaworskiej „młodociani skazani traktują związek z »drugim życiem« jako przygodę i alternatywę na wszechobecnie panującą nudę. Może to być także wynik poszukiwania stymulacji bodźcowej wskutek deprywacji sensorycznej, jakiej podlega osadzony w instytucji totalnej” (Jaworska, 2008a: 201). „[...] Sami więźniowie mówią, że brak zajęć, nuda wśród niedojrzałych emocjonalnie, dźwigających bagaż doświadczeń wyniesionych z poprawczaka, głodnych silnych wrażeń młodocianych, są powodami wymyślenia coraz to nowych »zabaw«, których celem jest upadlanie i dyskryminacja najsłabszych oraz po prostu zapełnianie wolnego czasu” (Jaworska, 2008a: 204).

Zgodnie z teorią Anny Fidelus uzyskane wyniki dotyczące „[...] zagrożeń i patologii wychowawczych stanowią jedynie ilustrację znacznie ogólniejszych zjawisk zachodzących we współczesnym świecie edukacji wychowawczej. Wszystkie one sygnalizują, że zachodzi pilna potrzeba opracowania takich strategii i paradygmatów wychowawczych, które nie tylko zahamowałyby dotychczasową eskalację szerzącego się zła wynikającego z bezrobocia i traktowania pracy, ale jednocześnie dokonałyby radykalnej zmiany w dziedzinie zjawisk wychowawczych” (Sullivan, 1997: 110-112; Fidelus, 2011a: 33).

Hanna Karaszewska opisując przygotowanie wychowanka (niepełnoletniego, młodocianego) do samodzielności twierdzi, iż „[...] stanowi [to – przyp. AK] wyzwanie dla osób pracujących w placówkach. Wyrobienie umiejętności samodzielnego radzenia sobie w życiu jest w rzeczywistości ukoronowaniem pracy wykonanej w instytucji. [...] Przygotowując wychowanka do samodzielności, wychowawcy często zwracają uwagę na konieczność uwzględnienia przez podopiecznych w życiu codziennym takich aspektów, jak: planowanie budżetu, oszczędzanie, umiejętne gospodarowanie pieniędzmi, oszczędzanie energii, relacje z sąsiadami, segregowanie śmieci, zabezpieczenie mieszkania przed włamaniem, przyjmowanie gości, posiadanie zwierząt. [...] Wymieniając problemy osób, które opuszczają placówki, wskazać można: powrót do przestępczości, poczucie osamotnienia i brak satysfakcji z obecnego życia, przytłoczenie obowiązkami, brak współpracy z opiekunem usamodzielnienia. Są to także trudności związane z powrotem do nałogów, rezygnacją z nauki czy pracy, a zatem wynikające z tego, że takie osoby nie wchodzą w konstruktywne role społeczne. Jak pokazuje raport NIK (NIK, 2014; National

Governers Association, 2014), próby wejścia w dorosłość po 18. roku życia nie kończą się najlepiej. Byli wychowankowie borykają się z bezrobociem, brakiem mieszkań oraz niewystarczającymi świadczeniami finansowymi. Są zatem bardziej narażeni na bezdomność i wejście w konflikt z prawem” (Karaszewska, 2022: 429).

Z analiz europejskich systemów resocjalizacyjnych wynika szereg trafnych postulatów (Kalinowski, 2005a; Jaworska, 2012: 250), dotyczących m.in.:

- eliminacji zamkniętych placówek dla nieletnich i zastępowanie ich resocjalizacją w środowisku otwartym lub naturalnym;
- reguł minimalnej interwencji (niestosowanie wobec dzieci i młodzieży ostrej interwencji policyjno-sądowej, ale postępowanie łagodne, wykorzystujące „normalne” środki wychowawcze, bez przemocy i izolacji);
- nakazu faktycznego akceptowania podmiotowości wychowanka, jego indywidualności (postulat ten ma znaczenie zwłaszcza w związku z nerwicogennością współczesnej szkoły);
- potrzeby pomocy rodzinie przez likwidację patologii rodzinnych zamiast odbierania rodzicom dzieci i premiowania wychowawczej nieudolności rodziców;
- stopniowego odchodzenia od kar retributywnych na rzecz: sprawiedliwości naprawczej, zadośćuczynienia za wyrządzone ofierze szkody i mediacja (Piechowiak, 2003: 194). Zdaniem Andrzeja Bałandynowicza powinno się, wzorem Nowej Zelandii, obligatoryjnie kierować do mediacji osoby nieletnie, które popełniły czyn karalny (Bałandynowicz, 2019: 327).

Anetta Jaworska dekadę temu twierdziła, iż „wydaje się, że współcześnie w Polsce prewencja zachowań dewiacyjnych ogranicza się jednak wyłącznie do interwencji policyjno-sądowej, czego konsekwencje to odwetowe podejście do nieletnich i młodocianych sprawców przestępstw i zaostrzanie restrykcji prawno-karnych. Taki stan rzeczy skutkuje nie ograniczaniem, lecz zaostrzaniem problemu przestępczości, w której najmłodszy mają coraz większy udział. Problem nie polega jednak na braku zdolności do formułowania w Polsce trafnych myśli resocjalizacyjnych, na nie dostrzeganiu rozwiązań oferowanych przez teoretyków i ignorowaniu fali krytyki wysuwanej przeciwko nadmiernej restrykcji i izolacji na rzecz sprawiedliwego karania, opartego **na mediacji i sprawiedliwości naprawczej oraz twórczych przemianach osobowości.**” (Jaworska, 2012: 249). *Czy coś się poprawiło?...*

Najpierw Józef Rejman, a za nim Henryk Machel stwierdzają, że aby właściwy model resocjalizacyjny mógł być realizowany, tradycyjny system organizacyjny zakładu

karne dla młodocianych powinien zostać zreformowany. W ramach tego zabiegu innowacyjnie powinna zostać potraktowana rola wychowawców więziennych. Dzisiejsze zakłady karne dla młodocianych, niestety, funkcjonują według modelu tradycyjnego, co nie gwarantuje osiągnięcia celów społecznie oczekiwanych. Należałoby – zdaniem H. Machela – wprowadzić szereg bloków edukacyjnych, których celem byłoby, przy wsparciu innych metod oddziaływań (np. pracy, nauki, terapii), przygotowanie młodocianych do trudnego, ale niezwykle ważnego dla ich przyszłości procesu readaptacyjnego po opuszczeniu więzienia (Machel, 2007: 209). Jak ważne jest oddziaływanie korekcyjne na skazanych młodocianych, nie trzeba uzasadniać. Młodociani osadzeni w zakładach karnych powinni się readaptować w społeczeństwie, tym bardziej że w rzeczywistości zaczynają oni dorosłe życie. Praca resocjalizacyjna z nimi ma znaczenie szczególne, choćby ze względu na perspektywę życiową po zwolnieniu z więzienia (Machel, 2007: 211; Komisarska, 2024a).

Biorąc pod uwagę stan rozwoju psychospołecznego młodocianych, potrzebę wykazywania się tężyzną i sprawnością fizyczną, a przede wszystkim sprawnością sportową należy szeroko propagować kulturę fizyczną. Nie chodzi tylko np. „o danie im piłki i niech sobie pograją”, ale o określone oddziaływanie, realizowane przez wychowawców (instruktorów) wychowania fizycznego. Istnieje wiele dowodów na to, że aktywność sportowa nie tylko rozładowuje nadmiar młodzieńczej energii, ale korzystnie wpływa na postawy fizyczne młodocianych, uczy ich kulturalnej rywalizacji, uczy wygrywać i przegrywać, uczy szacunku dla rywala i przeciwnika, rozbudza ambicję i skłania do sportowego doskonalenia się, do pracy nad sobą, wykorzenia agresję i chamstwo, uczy przestrzegania reguł (także życiowej rywalizacji) (Machel, 2007: 210; Poklek, 2005: 120–127).

Proces przygotowania do zwolnienia i resocjalizacji rozpoczyna się w więzieniu i trwa po jego zwolnieniu, dlatego też konieczna jest ciągłość pomocy w tym okresie. Wymaga to ścisłej współpracy między agencjami i służbami socjalnymi, a także odpowiednimi organizacjami społecznymi i administracją więzienną w trakcie odbywania kary. Ponadto, konieczny jest program pomocy w przygotowaniu do zwolnienia w okresie zbliżonym do daty zwolnienia (często rozpoczynający się 1-2 miesiące przed datą zwolnienia), aby zapewnić zaspokojenie potrzeb społecznych, psychologicznych i medycznych więźnia oraz ich nieprzerwaną kontynuację po opuszczeniu więzienia. Działania podejmowane w więzieniu muszą być powiązane

z usługami poza więzieniem, aby zapewnić ciągłość opieki i monitorowania zwolnionych więźniów.

Według Roberta Oporę „w trakcie pracy resocjalizacyjnej podopieczny uczy się, jak radzić sobie z własnymi trudnościami. Planuje on strategie radzenia sobie z konfliktami, które pojawiają się w jego życiu. Dlatego pewne etapy pracy resocjalizacyjnej wymagają spojrzenia w przyszłość, aby przygotować nieletniego do zapobiegania lub lepszego radzenia sobie z pojawiającymi się trudnymi sytuacjami” (Opora, 2013: 119).

Wobec powszechnie negatywnej oceny skuteczności instytucjonalnych procesów opiekuńczo-wychowawczych należałoby poszukać innych rozwiązań w pracy resocjalizacyjnej z nieletnimi czy też młodocianymi. Jednym z takich rozwiązań jest system probacji, preferujący stosowanie środków nieizolacyjnych (Bałandynowicz, 2019). Np. w Dani zamiast karania młodocianych sprawców przestępstw środek ciężkości oddziaływań wychowawczych i resocjalizacyjnych został tam przeniesiony na pomoc rodzinie w realizowaniu jej funkcji wychowawczej (Jaworska, 2012: 252).

Zdaniem Kazimierza Machela, twórcy eksperymentalnego modelu resocjalizacji skazanych „stosowanie modelu wykazało, że można osiągnąć wymaganą dyscyplinę wśród skazanych również innymi niż tradycyjnymi metodami, a przede wszystkim, że są kategorie skazanych, którymi można sterować odwołując się do rozmaitych, ważnych dla nich wartości. Zastosowane rozwiązania położyły znacznie większy nacisk na znaczenie pracy osobopoznawczej oraz podniosły wagę i rangę decyzji klasyfikacyjnych” (Machel, 1983: 112). Twórca propozycji *modelu ośrodka pracy skazanych dla młodocianych i dorosłych nierecydywistów* Henryk Machel posiadał świadomość, iż program ten wniósł wiele dobrego do systemu resocjalizacji, tylko powinien być doskonalony.

Okres pobytu w więzieniu może być czynnikiem prowadzącym do wyobcowania ze społeczeństwa, niszczącym więzi z rodziną, przyjaciółmi i pozostałą częścią społeczeństwa, stąd konieczne jest takie ukierunkowanie działań penitencjarnych, które pozwolą więźniom na prowadzenie odpowiedzialnego społecznie życia po zwolnieniu z zakładu karnego i na przygotowanie skazanych do tej roli jeszcze w czasie odbywania kary pozbawienia wolności. Jak zauważa M. Porowski, „trudności w przystosowaniu się do naturalnych warunków społecznych nie zawsze i wcale nie najczęściej wynikają ze złej woli oswobodzonego przestępcy lub jego niekorzystnej sytuacji sprzed skazania.

Były więzień potrzebuje pomocy również dlatego, że kara i jej wykonanie wywołuje problemy, którym sam nie jest w stanie zaradzić, że tak, a nie inaczej zostały obmyślane prawne skutki skazania, że długotrwała izolacja powoduje określone [...] następstwa zdrowotne, psychiczne, społeczne, że kara w zamiarze resocjalizująca i mająca doprowadzić do społecznej reintegracji przestępcy, faktycznie pogłębia jego ekskluzję, niekiedy przyczynia się również do dezorganizacji więzi emocjonalnych i podstaw egzystencji" (Porowski, 1993: 7–8). W efekcie powrót do społeczeństwa niesie ze sobą dla skazanych wiele zagrożeń i jest o wiele trudniejszy niż pobyt w więzieniu (Szczygieł, 2001). Taki powrót do społeczeństwa powinien być przez skazanego zaplanowany.

Problem przestępczości młodocianych jest zagadnieniem o szczególnym znaczeniu społecznym i wymaga stałego i wszechstronnego zainteresowania ze strony naukowców i działaczy polityki społecznej. Cytując Krzysztofa Linowskiego „konstatując powyższe rozważania można stwierdzić, że należy poszukiwać nowych, bardziej efektywnych rozwiązań w zakresie prowadzonych oddziaływań resocjalizacyjnych. Trzeba tworzyć instytucję penitencjarną bardziej prospołeczną, otwartą na tworzenie więzi społecznych (Ambrozik, 2001: 511–519), zwłaszcza dla skazanych młodocianych. Kadra zaś i programy resocjalizacyjne (Gaes i wsp., 1999: 361-426) winny być autentyczną formą pomocy osadzonemu, a nie wyłącznie wypełnianiem nakazów prawa" (Linowski, 2013: 227).

Podjęmowane oddziaływania wychowawcze wymagają zintegrowanych działań i harmonijnego współdziałania wszelkich możliwych środowisk wychowawczych, w głównej mierze: rodziny, państwa, szkoły, Kościoła, organizacji i stowarzyszeń, grup rówieśniczych, przy moralnym wsparciu środków masowego przekazu. Prawdą jest bowiem, że tylko przez wspólne działania można pozytywnie wpływać na proces wychowania człowieka, a zwłaszcza młodocianych skazanych do życia bez zniewolenia, otwartego na prawdziwe wartości, które stanowi znaczne dobro i dar dla całego społeczeństwa (Słotwińska, 2019: 125).

Istotnym elementem zarządzania wyrokiem jest zapewnienie wszystkim więźniom, w tym młodocianym skazanym, zrównoważonego programu konstruktywnych zajęć. Byli więźniowie powinni mieć możliwość ukończenia wszelkich kursów edukacyjnych i zawodowych, a także leczenia rozpoczętego w więzieniu.

Podjęcie pracy przez więźniów to poniekąd ich obowiązek, jednak trzeba pamiętać, że nie ma możliwości zapewnienia jej wszystkim skazanym. Choć praca przymusowa lub obowiązkowa jest zakazana na mocy prawa międzynarodowego, jej definicja nie obejmuje pracy podejmowanej przez skazanych więźniów, ani na mocy decyzji sądu, ani na mocy wymogu władz więziennych. *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, art. 8.3 (b), (c), (i) (United Nations, 1966); *Konwencja o pracy przymusowej* z 1930 r. (nr 29), art. 2(2)(c) (Konwencja, 1930). Należy również zauważyć, że *Konwencja o zniesieniu pracy przymusowej* z 1957 r. (nr 105) (Konwencja, 1957) zakazuje pracy przymusowej jako środka przymusu politycznego lub kary za posiadanie lub wyrażanie określonych poglądów politycznych (United Nations, 2016: 109). Trzeba również wspomnieć, że przepisy prawa międzynarodowego zakazują pracy przymusowej więźniów, gdyż ogólnie wiadomo, iż taka praca wykonywana w haniebnych warunkach stanowi naruszenie praw człowieka.

Ważne jest jednak, aby wszelka praca wykonywana w więzieniu nie była uciążliwa; aby godziny pracy i warunki pracy były jak najbardziej zbliżone do tych w społeczeństwie, w tym godziwe wynagrodzenie; aby zabezpieczenia dotyczące zdrowia i bezpieczeństwa nie były mniej korzystne niż te stosowane w społeczeństwie; oraz aby praca miała charakter użyteczny (United Nations, 2016: 109)

Według Giulio Zanelli „Praca w więzieniu może [...] zmniejszyć zakres statystycznej dyskryminacji (stygmatyzacji – przyp. AK) byłych skazanych (Pager, 2003; Holzer i in., 2007; Doleac i Hansen, 2020), ponieważ doświadczenie zawodowe w więzieniu, nawet w zawodach niewymagających kwalifikacji, może wskazywać na inne umiejętności miękkie, takie jak „dobry charakter” i dyscyplina pracy (Bushway i Apel, 2012; za Zanella, 2020: 33).

Praca jest dla wielu osób sposobem samorealizacji, samowychowania, samokształcenia, samokontroli i samodyscypliny. Praca ludzka powinna zapewniać dobrobyt i pomyślność obywateli. Aby zmaksymalizować liczbę pracujących skazanych, Służba Więzienna najczęściej wdraża ustalony mechanizm podziału pracy, charakteryzujący się pracą „na zmianę”.

W miejscu zatrudnienia skazanych zazwyczaj zawiązują się przyjaźnie, praca pozwala spełniać cele życiowe, kształtować osobowość, akceptować ludzi pomimo różnic etnicznych i kulturowych. Praca pełni doniosłą rolę w zakresie nauki akceptacji tolerancji, co sprzyja rozwojowi świadomości i osobowości (Kolasińska, 2011: 16).

Każdy pedagog (wychowawca) – według Iwony Oleksy – wprowadzający młodych ludzi w tajniki pracy powinien kierować się słowami Tadeusza W. Nowackiego: „wychowując przez pracę należy wprowadzać proces pracy niejako do wnętrza osobowości, wyrabiając układ odpowiednich przyzwyczajeń, zamiłowań do pracy, kształtując odpowiednie społeczne układy motywacyjne [...]” (Nowacki, 1980: 55). **Wychowując przez pracę** należy zawsze mieć na uwadze, że obiektem działań wychowawcy jest młody człowiek (dziecko, młodociany), który stara się odnaleźć swoje miejsce w otaczającym świecie. To od pedagogów będzie zależało, czy otrzyma ono właściwe wsparcie i pomoc w rozwoju – również zawodowym, a w konsekwencji odnajdzie swój życiowy cel (Olek, 2017: 19).

Praca **może** stanowić skuteczny czynnik resocjalizacji młodocianych skazanych, wspierając ich powrót do społeczeństwa i zapobiegając powrotowi do przestępstwa. Aktywizacja zawodowa uczy odpowiedzialności, dyscypliny, a także nabywania umiejętności przydatnych na rynku pracy, co zwiększa szanse na samodzielność i niezależność po opuszczeniu zakładu karnego.

Praca, zarówno fizyczna, jak i umysłowa, staje się źródłem rozwoju osobowości. Według Doroty Pstrąg „praca traktowana jako środek oddziaływania [resocjalizacyjnego – przyp. AK] na skazanych powinna więc być adekwatnie wynagradzana, użyteczna społecznie, twórcza, dobrowolna, zgodna z zainteresowaniami, możliwościami, wykształceniem skazanego. Powinna zapewniać mu możliwość odnoszenia sukcesów, zdobywania i poszerzania kwalifikacji zawodowych, uczyć dyscypliny, odpowiedzialności oraz poszanowania pieniędzy. Ważne również jest to, aby sprzyjała nawiązywaniu pozytywnych relacji społecznych o charakterze zadaniowym, a jej organizacja uwzględniała w miarę możliwości podstawowe prawa pracownicze, przysługujące wszystkim osobom zatrudnionym” (Pstrąg, 2014: 152).

Pozytywnie można ocenić wdrożony w 2016 r. program „Praca dla więźniów” zwiększający realne możliwości zatrudnienia skazanych. Chociaż trafne są też uwagi i zastrzeżenia kierowane pod adresem tego programu. Program ten przynosi korzyści zarówno pracodawcom, którzy zdecydują się na skorzystanie z niego, jak i samym skazanym (w tym młodocianym). Jednak posiada on spore luki. Program „Praca dla więźniów” przyniósł poprawę w niektórych elementach zatrudnienia – przede wszystkim zatrudnienia odpłatnego przez kontrahentów zewnętrznych i wzrost realny zatrudnienia o około 3 tysiące osadzonych [do 18.957 zatrudnionych odpłatnie i 17.005

zatrudnionych nieodpłatnie w 2024 r., co daje wskaźnik powszechności zatrudnienia skazanych i ukaranych na poziomie 56,3% [CZSW, 2024: 25]], co powinno stanowić i stanowi powód do satysfakcji. *Czy jest to przełomowy program rozwiązujący problem zatrudnienia więźniów?* – nie jest i być nie może przy infrastrukturze jaką obecnie dysponuje polskie więziennictwo.

Drogą realizacji wartości pracy na gruncie zakładu karnego powinno być **wychowanie przez pracę** młodocianego przestępcy. Zygmunt Wiatrowski proces ten określa jako: „zamierzony i celowo zorganizowany rodzaj działalności wychowawczej, którego cechą szczególną jest wykorzystanie pracy w procesach oddziaływania na jednostkę i dokonywania zmian w jej osobowości.” (Wiatrowski, 2004: 155).

Z badań Marty Wilk wynika, że jednym z najistotniejszych czynników aktywizacji zawodowej skazanych jest uzupełnianie wykształcenia, bowiem zwiększa ono szanse odnalezienia się na rynku pracy.

Zatrudnienie więźniów nie może być i nie jest wystarczającym środkiem resocjalizacji, zapewniającym pomyślną readaptację po zwolnieniu. Jest jedynie czynnikiem wspomagającym pozostałe, czyli kształcenie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, kontakty ze środowiskiem otwartym oraz terapię odwykową i psychokorekcyjną (por. Wilk, 2011: 421).

Zainteresowanie skazanych pracą skłania do nauki, podnoszenia kwalifikacji zawodowych oraz integracji społecznej. Skazani młodociani są najbardziej podatni na oddziaływania wychowawcze. Jednocześnie są oni impulsywni i przez to trudniej układają właściwe relacje z personelem ochronnym (por. Zieliński, 2023: 136).

Zdaniem Beaty Mydłowskiej „satysfakcja osadzonych z pracy podnosi resocjalizacyjną wartość pracy, co jest uwarunkowane wieloczynnikowo i nie poddaje się prostym, jednoznacznym ocenom” (Mydłowska, 2023: 417).

Zdaniem Mai Zawadzkiej

„w procesie powrotu do społeczeństwa kluczowa powinna być organizacja systemu readaptacji społecznej oraz zintegrowane działania Ministerstwa Sprawiedliwości i Ministerstwa Zdrowia w celu zapewnienia możliwości kontynuowania leczenia (farmakoterapii, psychoterapii) w warunkach wolnościowych przez tę grupę skazanych” (Zawadzka, 2020: 211).

Pytanie, które nasuwa się w tym momencie, brzmi: *czy wszystkich młodocianych skazanych można wychować i czy każdego z nich należy poddać stosownym procedurom*

psychokorekcyjnym? Odpowiedź jest oczywista, bowiem, jak wskazuje praktyka penitencjarna, nie można. Należy jednak pamiętać, że takie próby warto podejmować.

Najważniejszym w wychowaniu młodego człowieka, także w resocjalizacji młodocianych – zdaniem Markiem Konopczyńskiego:

„[...] jest stosunek do człowieka, [...] postawa wobec innego człowieka, [...] dostrzeganie w nim nie tylko jego wad, ułomności, ale również jego potencjałów, talentów, mocnych stron [...]. Zmiana młodego człowieka powinna absolutnie polegać na dostrzeganiu potencjałów, talentów, zasobów, umiejętności, kompetencji i rozwijaniu ich, a nie na nieustannej wojnie z deficytami, ułomnościami i [...] próbie – przyp. AK] naprawy tych deficytów” (Gawina, 2024; por. Konopczyński, 2010)

i z tym trudno dyskutować, a co w dużej części zostało potwierdzone w dysertacji.

Poprawa skuteczności interwencji dla młodocianych skazanych wymaga kompleksowych modeli interwencji, które integrują ryzyka, potrzeby, czynniki odpowiedzialności i role społeczne. Wszystkie programy powinny opierać się na perspektywie rozwojowej i być wdrażane za pomocą podejścia multidyscyplinarnego. Muszą mieć one zasadniczo charakter edukacyjny i być w stanie sprostać szczególnym wyzwaniom, przed którymi stają młodociani w konflikcie z prawem (United Nations, 2018: 81). Podstawowym celem pozbawienia wolności zarówno dziecka jak i młodocianego będącego w konflikcie z prawem, podobnie jak wszelkich działań podejmowanych przeciwko nim w systemie wymiaru sprawiedliwości, musi być **rehabilitacja i reintegracja** młodej osoby mającej problemy z prawem (United Nations, 2018: 87).

Badanie skuteczności prowadzonych programów nie wydaje się realną opcją dla praktyków. Przedstawiciele świata nauki powinni zawsze pamiętać o odpowiedzialności za ogłaszane przez siebie wyniki badań, zwłaszcza gdy przedostają się one do dyskursu publicznego. Warto jednak kontynuować badania w tym zakresie, by ustalić uniwersalizm wyżej przedstawionych wyników badań zarówno na gruncie polskim, jak i międzynarodowym.

Czy w więzieniu można pozostawić człowieka samemu sobie? Praktyka penitencjarna wskazuje, że nie można. Henryk Machel jest przekonany, że „Praktyka penitencjarna (nie tylko polska) pokazuje przykłady optymistyczne, uzyskiwane przez aktywne uczestniczenie w rozmaitych formach pracy kulturalno-oświatowej, przez aktywizowanie się więźniów w twórczości literackiej i artystycznej, **przez stałe odpłatne zatrudnienie**, przez udział w zajęciach sportowych, przez umożliwianie częstych kontaktów z rodziną” (Machel, 2007:

223). Wydaje się, że regularne przepustki, umożliwiające więźniom spędzanie czasu z rodzinami, a tym samym utrzymywanie z nimi kontaktu, stanowią również skuteczny sposób podtrzymywania relacji i zmniejszania poczucia izolacji.

Niepokoí fakt, że większość badanych pracuje nieodpłatnie oraz niemały ich odsetek świadczy pracę tylko na terenie zakładu karnego. Skazani najczęściej podejmują pracę w celu „zabicia nudy”, co może stanowić informację dla personelu więziennego o potrzebie organizacji większej liczby różnorodnych zajęć dodatkowych.

I na koniec zacytuję zapis Reguły 4 Standardowych Minimalnych Reguł Postępowania z Więźniami ustalonych przez Organizację Narodów Zjednoczonych (tzw. Reguły Nelsona Mandeli), która powinna zawsze przyświecać działaniom związanym z wymiarem sprawiedliwości:

„Reguła 4, pkt 1. Celem kary pozbawienia wolności lub podobnych środków pozbawiających wolności danej osoby jest przede wszystkim ochrona społeczeństwa przed przestępczością i ograniczenie recydywy. Cele te można osiągnąć tylko wtedy, gdy okres pozbawienia wolności zostanie wykorzystany w celu zapewnienia, w miarę możliwości, reintegracji takich osób ze społeczeństwem po zwolnieniu, aby mogły prowadzić samodzielne życie zgodne z prawem” (United Nations, 2015: 4.1).

W tym celu instytucja więzienna powinna wykorzystać wszelkie dostępne i odpowiednie środki oraz formy pomocy, w tym środki naprawcze, edukacyjne, moralne, duchowe i inne, a także starać się je stosować zgodnie z indywidualnymi potrzebami skazanych.

Władze więzienne powinny szanować wolność myśli, sumienia i wyznania wszystkich więźniów, w tym prawo do wyznawania, przyjmowania i manifestowania wybranej religii lub przekonań, a także zapewniać specjalne wymagania dietetyczne lub higieniczne, w stosownych przypadkach. Przekonania religijne więźnia nie powinny być wykorzystywane przeciwko niemu przez władze więzienne (United Nations, 2016: 146). Władze te powinny być regularnie informowane o wynikach nowych badań, aby być na bieżąco z nowymi odkryciami i osiągnięciami, dzięki czemu będą mogli podejmować świadome decyzje w postępowaniu ze skazanymi.

Słusznie wskazuje Paweł Kobes, że

„Młodociani, [...] wymagają większej troski ze strony zakładu karnego, co jest ściśle związane z ich stanem rozwoju psychofizycznego, charakteryzującego się młodzieńczym niedoświadczeniem, które powoduje bezkompromisowość w dokonywaniu oceny innych,

w tym przełożonych, szybkość podejmowania decyzji, irracjonalność działania, dynamiczność, wrażliwość, itp.” (Kobes, 2015: 133).

Ryzyko przyszłych zachowań przestępczych można zmniejszyć, pomagając więźniom rozwijać się jako dojrzałe jednostki z poczuciem odpowiedzialności. Wiąże się to z traktowaniem więźniów z godnością i poszanowaniem ich praw człowieka, jasnym informowaniem ich o wyborach i ich konsekwencjach oraz oferowaniem wsparcia w samorozwoju.

Przewodnie zasady traktowania więźniów obejmują:

- minimalizowanie cierpienia związanego z pozbawieniem wolności;
- normalizację życia więziennego;
- wspieranie przestrzegania prawa i samowystarczalności po zwolnieniu;
- zapewnianie pomocy dostosowanej do indywidualnych potrzeb;
- ułatwianie stopniowego powrotu do życia w społeczeństwie;
- podkreślanie ciągłego uczestnictwa więźniów w życiu społecznym (PRI, 2001: 118-119).

Należy podkreślić, że skuteczność programów związanych z resocjalizacją (w tym praca) zależy od ich wpisania się w zrównoważony system działań obejmujących m.in. edukację, możliwości zatrudnienia i szkolenia zawodowe, które są ukierunkowane na podstawowe przyczyny działalności przestępczej i mają kluczowe znaczenie dla długoterminowego sukcesu strategii reintegracji społecznej.

Jestem świadoma, iż nie ma jednego optymalnego podejścia, ale przemyślana strategia w każdym obszarze będzie równoważyć i wykorzystywać szereg podejść, które mogą reagować na specyficzne problemy związane z przestępczością, wiktylizacją czy też resocjalizacją skazanych, zarówno w perspektywie krótkoterminowej, jak i długoterminowej. Taka strategia będzie odpowiadać potrzebom wszystkich sektorów społeczeństwa w sposób, który nie będzie zwiększał wykluczenia społecznego ani ekonomicznego poszczególnych grup i będzie promował poszanowanie praworządności.

Powszechnie przyjmuje się, że bezpieczeństwo w więzieniach zależy od stworzenia pozytywnego klimatu, który sprzyja współpracy więźniów. Bezpieczeństwo zewnętrzne (zapobieganie ucieczkom) i bezpieczeństwo wewnętrzne (zapobieganie nieporządkom) najlepiej zapewnić poprzez budowanie pozytywnych relacji między więźniami a personelem. To właśnie jest istotą dynamicznego bezpieczeństwa, które powinno być stosowane zarówno w więzieniach dla mężczyzn, jak i dla kobiet (United Nations, 2014: 37).

Więzienia winny być zorientowane na społeczność, a praca skazanych tylko w tym pomaga. Coraz powszechniejsze jest przekonanie, że zaostrzanie kary pozbawienia wolności jest nie tylko nieuzasadnione, ale także zmniejsza szanse na resocjalizację po zwolnieniu, a tym samym zwiększa ryzyko dla społeczeństwa, jeśli były więźniowie powrócą do przestępstwa jako sposobu na przetrwanie.

Wszyscy więźniowie powinni mieć dostęp do zrównoważonego i wszechstronnego programu zajęć, który powinien w jak największym stopniu odzwierciedlać różnorodność zajęć dostępnych na wolności. Rodzaj i jakość zajęć oraz programów dla więźniów, a także poziom dostępu więźniów do nich leżą u podstaw sukcesu działań resocjalizacyjnych w więzieniach. Zajęcia oferowane więźniom powinny umożliwiać im prowadzenie pozytywnego życia wolnego od przestępczości po wyjściu na wolność poprzez podnoszenie kwalifikacji zawodowych i poprawę wykształcenia, a jednocześnie chronić ich zdrowie psychiczne. Badania wskazują (por. United Nations, 2014: 49-50; Fidelus, 2012), że stałe zatrudnienie po wyjściu na wolność jest jednym z najważniejszych czynników zapobiegających recydywie, obok silnych więzi rodzinnych i wsparcia.

Niezależnie od wieku przestępca, państwo powinno prowadzić politykę wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, zgodnie z którą kary długoterminowe są wymierzane tylko wtedy, gdy są konieczne dla ochrony społeczeństwa. Obecna tendencja do wydłużania wyroków i wprowadzania surowych kar, takich jak dożywocie bez możliwości zwolnienia warunkowego, wpłynęła na wzrost populacji więziennej w wielu krajach na całym świecie. Doprowadziło to do pogorszenia warunków, wzrostu przemocy w więzieniach, braku zajęć więziennych, samookaleczeń i samobójstw, co podważa jeden z podstawowych celów pozbawienia wolności, jakim jest reintegracja społeczna (United Nations, 2009: 133).

Praca to dobro jednostki i społeczeństwa (wartość moralna), to narzędzie reintegracji (społecznie użyteczne, resocjalizacja) oraz forma budowania kapitału społecznego (wspólnota, relacje).

Zakończę słowami jednego z administratorów więzienia w Stanach Zjednoczonych, który miał na myśli skazane dorosłe kobiety, ale i do młodocianych to w 100% przystaje:

„Myślę, że gdyby 90% miało jakąś alternatywę, zmieniliby się i staliby się wartościowymi obywatelami, a nie obciążeniem dla społeczeństwa, jakim są jako więźniowie”.

(Morash; Bynum & Koons, 1998: 6).

BIBLIOGRAFIA

Piśmiennictwo przedmiotu

- Ablewicz K. (1994), *Hermeneutyczno-fenomenologiczna perspektywa badań w pedagogice*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Abramowski E. (1986), *Idee społeczne kooperatyizmu*, [w:] *Rzeczpospolita przyjaciół. Wybór pism społecznych i politycznych*, red. E. Abramowski, Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- Aczel A. (2000), *Statystyka w zarządzaniu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Adamski F. (2005), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. IV, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.
- Agan A. Y. and Makowsky M. D. (2018), *The minimum wage, EITC, and criminal recidivism*, Working Paper 25116, NBER.
- Aizer A., Doyle J. and Joseph J. (2015), *Juvenile incarceration, human capital, and future crime: Evidence from randomly assigned judges*, “The Quarterly Journal of Economics” 130(2), p. 759–803.
- Aleksander T. (2002), *Teoria i praktyka kształcenia dorosłych wobec zmian współczesnego rynku pracy*, [w:] *Pedagogika wobec aktualnych problemów społecznych*, red. Z. Gawlina, S. Scisłowicz, Ostrowiec Świętokrzyski: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości.
- Allen S. (1975), [w:] *The Future of Imprisonment*, red. N. Morris, Chicago–London: Michigan Law Review.
- Ambrozik W. (2001), *Więzi społeczne i ich rola w procesie resocjalizacji*, [w:] *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, red. B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępiak, Warszawa–Poznań–Kalisz: Wydawnictwo UAM, CZSW, COSSW, s. 511–519.
- Ambrozik W. (2007), *Potrzeba reorganizowania się społeczności lokalnych na rzecz readaptacji byłych przestępców*, [w:] *Resocjalizacja* (s. 194–195), red. B. Urban, J.M. Stanik, T. 2., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ambrozik W. (2008), *Potrzeba reorganizowania się społeczności lokalnych na rzecz readaptacji byłych przestępców*, [w:] *Resocjalizacja* (s. 194–196), red. B. Urban, J.M. Stanik, T. II, Warszawa: Pedagogium Wyższa Szkoła Pedagogiki Resocjalizacyjnej, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ambrozik W. (2009), *Postępowanie probacyjne z perspektywy pedagogiki resocjalizacyjnej*, „Probacja”, nr 1, s. 110–119.
- Ambrozik W. (2010), *Społeczność lokalna jako płaszczyzna funkcjonowania systemu profilaktyczno-resocjalizacyjnego*, „Resocjalizacja Polska”, nr 1, s. 157–173.
- Ambrozik W. (2011), *Reorganizacja społeczności lokalnej a reintegracja społeczna byłych przestępców*, [w:] *Tożsamość osobowa dewiantów a ich reintegracja społeczna* (s. 65–70), red. A. Kieszowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Ambrozik W. (2015), *Wizja probacji w ujęciu pedagogiki resocjalizacyjnej*, [w:] *Prawda, dobro, piękno. Wymiar filozoficzno-prawny i socjopedagogiczny* (s. 221–228), red. A. Kieszkowska, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Ambrozik W. (2016), *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę uspołecznienia systemu oddziaływań*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ambrozik W., Kieszkowska A., (2012), red., *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ambrozik W., Konopczyński M. (2022), *Współczesne problemy resocjalizacji. W stronę integracji teorii z praktyką*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Andrzejewski M. (2011), *Brak umiejętności w przystosowaniu do życia młodzieży opuszczającej placówki opiekuńczo-wychowawcze. Czyli o potrzebie wspierania wychowanków w usamodzielnianiu*, [w:] *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej*, red. E. Włodarczyk, I. Cytlak, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Apanowicz J. (2002), *Metodologia ogólna*, Wydawnictwo Diecezji Chełmińskiej. Gdynia: Bernardinum, 2002, s. 33-38.
- Aranowska E., Rytel J. (2012), *Struktura czynnikowa kwestionariusza agresji Bussa i Perry’ego (BPQA) w populacji polskiej*, „*Studia Psychologica*” 12(2), s. 135-151.
- Aswathappa K. (2006), „*Job Analysis and Job Design*”, *Human Resource and Personal Management*, 4th Edition, p. 93-125, India: Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited.
- Atroszko P. (2016), *Praca jako podstawowa forma oddziaływania penitencjarnego*, [w:] *Psychologia penitencjarna*, red. M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 244–252.
- Babbie E. (2019), *Badania społeczne w praktyce*, Copyright: 2003, Wydanie I, 6 dodruk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bäcker R. (2016), Czechowska L., Gadomska G., Gajda J., Gawron-Tabor K., Giedz M., Kasproicz D., Mateja M., Płotka B., Rak J., Seklacka A., Szewczak W., Winclawska M., Wojciechowska J., *Metodologia badań politologicznych*, , Warszawa: Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych.
- Baczko B. (1972), *Brzozowski - filozofia czynu i pracy*, „*Teksty : teoria literatury, krytyka, interpretacja*”, nr 3, 9-32.
- Badora S., Karpuszenko E. (2012), *Tożsamość przestępczyń. Raport z badań*, [w:] *Tożsamość grupowa dewiantów a ich społeczna reintegracja*, red. W. Ambroziak, A. Kieszkowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Badźmirowska-Masłowska K. (2000), *Młodociani sprawcy zabójstw*, Kraków: Wydawnictwo Zakamycze.
- Bakiera L. (2009), *Czy dorastanie musi być trudne?*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Balcerowicz L. (1993), *Fundamenty polityki Balcerowicza*, „*Rzeczpospolita*”, nr 2.
- Balcerowicz L. (1994), *Fundamenty szybkiego rozwoju*, „*Życie Gospodarcze*”, nr 24.

- Baładynowicz A. (2015), *Probacja sprawiedliwość karząca*, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Baładynowicz A. (2019), *Probacja. Resocjalizacja z udziałem społeczeństwa. Konteksty antropologiczno-filozoficzne*, Wydanie 3, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer.
- Baładynowicz A. (2021a), *Aktywizacja zawodowa skazanych jako cecha modalna w ich readaptacji społecznej*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 209-228), red. B. Mydlowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Baładynowicz A. (2021b), *Człowiek częstką wszechświata. Rozważania antropologiczno-filozoficzne i filozoficznoprawne*, Wydanie 2 rozszerzone, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Baładynowicz A. (2022), *Pokój fundamentem człowieczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Bańka A.M. (1992), *Podręcznik pomocy psychologicznej*, Poznań: Wydawnictwo Print-B.
- Bańka A.M. (1995), *Jakość życia w psychologicznym doświadczaniu codzienności związanym z rozwojem zawodowym, pracą i bezrobociem*, [w:] *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo i bezrobotnych*, red. A.M. Bańka, R. Derbis, Poznań–Częstochowa: Środkowoeuropejskie C.E Działania Społecznego.
- Bańko M. (2014), red., *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Baran D., Czernikiewicz W. (2017), *Psychoterapia grupowa preferencyjnych sprawców czynów pedofilnych w nurcie poznawczo-behawioralnym*, „Seksuologia Polska”, nr 15,
- Baran J. (1989), *Wychowawcza rola środowiska pracy*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Baranowicz K. (2013), *Pedagogiczne inspiracje resocjalizacji penitencjarnej. Eksperyment wychowawczy w więzieniu w Szczypiornie*, [w:] *Pedagogiczne inspiracje resocjalizacji penitencjarnej* (s. 243-254), red. D. Müller, A. Sobczak, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Barinov D.N. (2012), *The life plans, educational strategies, and social mood of the young people of Russia*, „Russian Education and Society”, vol. 54(5), s. 91–99.
- Bartkowicz Z. (1987), *Efektywność resocjalizowania nieletnich w zakładzie poprawczym i wychowawczym*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartkowicz Z., Chudnicki A. (2015), *Konflikty z prawem byłych wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych*, „Resocjalizacja Polska”, nr 10, s. 137–148.
- Bartnik C.S. (1991), *Praca jako wartość humanistyczna*, Lublin: nakładem autora.
- Bartnik C.S. (2000), *Personalizm*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Bartnik C.S. (2005), *Praca jako wartość humanistyczna*, [w:] *Praca a kultura*, red. M. Kowalczyk, Lublin: Wydawnictwo Standruk.
- Bartnik C.S. (2006), *Szkice do systemu personalizmu*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Barwiński Ł., Gierowski J.K. (2008), *Controversies around the concept of psychopathy and its usefulness in forensic psychological reporting concerning adolescents*, „Problems of Forensic Sciences”. Vol. LXXVI.

- Batawia S., Szelhaus S. (1958), *Stu nieletnich i młodocianych sprawców wykroczeń chuligańskich*, "Państwo i Prawo", nr 2.
- Bayer P., Hjalmarsson R., and Pozen D. (2009), *Building criminal capital behind bars: Peer effects in juvenile corrections*, "The Quarterly Journal of Economics" 124(1), p. 105–147.
- Bąbik A., Olejniczak D. (2014), *Uwarunkowania i profilaktyka samobójstw wśród dzieci i młodzieży w Polsce. Dziecko Krzywdzone*, „Teoria, Badania, Praktyka”, 13(2), s. 99-121.
- Becker H.S. (1963), *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York: The free Press; London: Collier-Macmillan Limited.
- Becker-Pestka D., Kołodziej J., Pujer K., (2017), *Rozwój osobisty i zawodowy. Wybrane problemy teorii i praktyki*, Wrocław: Wydawnictwo Exante.
- Beech A.R., Hamilton-Giachris C.E. (2005), *Relationship Between Therapeutic Climate and Treatment Outcome in Group-Based Sexual Offender Treatment Programs*, „A Journal of Research and Treatment”, no. 17 (2), p. 127–140.
- Begg D., Fischer S., Dornbush R. (2003), *Makroekonomia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Belk R. (1985), *Materialism: trait aspect of living in the material world*, "Journal of Consumer Research", no. 12, p. 265-280.
- Ben-Porath Y. (1967), *The production of human capital and the life cycle of earnings*, "Journal of Political Economy" 75(4), p. 352–365.
- Bernard Y., Colli J.C. (1995), *Słownik ekonomiczny i finansowy*, przeł. z fr. Bogdan Nowosad. Katowice: Wydawnictwo „Książnica”.
- Bhuller M., Dahl G. B., Løken K. V., and Mogstad M. (2020), *Incarceration, recidivism, and employment*, "Journal of Political Economy" 128(4), p. 1269–1324.
- Biegeleisen-Żelazowski B. (1967), *Zarys psychologii pracy*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Biel K. (2010), *Zła resocjalizacja czy resocjalizacja zła*, [w:] *Resocjalizacja wobec tajemnicy zła*, red. K. Biel, M. Sztuka, Kraków: Wydawnictwo WAM, „Ignatianum”, s. 133-160.
- Bielawiec A. (1988), *„Pojęcie własnego ja” a plany życiowe nieletnich przestępców*, Szczecin: Wydawnictwa Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Bielecka A. (2005), *Statystyka w w biznesie i ekonomii. Teoria i praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo WSPiZ im. L. Koźmińskiego.
- Bielecka A. (2017), *Statystyka dla menedżerów. Teoria i praktyka*, Wyd. 2, Piaseczno: Wydawnictwo Nieoczywiste.
- Bielicki E. (1991), *Młodociani przestępcy. Ich wartości i orientacja wartościująca*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Bielska T. (2003), *Wybrane cechy osobowości sprawców zabójstw i innych przestępstw*, Szcztyno: Wyższa Szkoła Policji.
- Biskup P. (1965), *Konstytucja Duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym. Gaudium Et Spes*, Rzym: z dnia 7 grudnia 1965 r. – skrót KDK.
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K. (2007), *Kryminologia*, Warszawa: Wolters Kluwer.

- Błaszczczyński A. (red) (1995), *Słownik pojęć ekonomicznych*, Kraków: Wydawnictwo: Szkoła Zarządzania Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Böhm W. (2004), *Il problema di teoria e prassi nella pedagogia tedesca*, „Rassegna di Pedagogia. Pädagogische Umschau”, 1–4, s. 33–40.
- Borkowski T., Marcinkowski A.S. (1999), red., *Socjologia bezrobocia*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Bouffard J., Layton M., Hickman L. (2000), *Effectiveness of Vocational Education and Employment Programs for Adult Offenders: A Methodology-Based Analysis of the Literature*, „Journal of Offender Rehabilitation”, no. 1–2.
- Bramska M. , Kurek A., Schmidt D . (2000), *System programowego oddziaływania w warunkach zakładu karnego typu zamkniętego*, [w:] *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV. Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej*, nr 42, Warszawa: Biuletyn RPO 2000.
- Braun K. (1975), *Drugie życie wśród skazanych młodocianych*, Warszawa: Fundacja Pedagogium.
- Braun K. (2022), *Wolontariat – młodzież – wychowanie*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Braunmühl, von E. (1978), *Zeit für Kinder. Theorie und praxis von Kinderfeindlichkeit, Kinderfreund lichkeit, Kinderschutz. Zur Beseitigung der Unsicherheit im Umgang mit Kindern. Ein lern buch*, Frankfurt a. Main: Fischer Verlag.
- Brzezińska A.I. (2005), *Jak trafnie rozpoznawać problemy rozwojowe?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, red. A. Brzezińska, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 665-681.
- Brzeziński J.M. (2019), *Metodologia badań psychologicznych*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Buczyńska A. (2013), *Zakład karny jako jednostka penitencjarna*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 80, s. 601-612
- Budrewicz I. (1997), *Środowiskowe uwarunkowania zachowań przestępczych nieletnich dziewcząt*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Bulenda T. (2001), *Kryminologiczne i polityczno-kryminalne problemy wykonywania kary pozbawienia wolności wobec młodocianych do 18 lat*, [w:] *Więziennictwo. Nowe wyzwania* (s. 162-189), red. B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępiak, Warszawa–Poznań–Kalisz: Centralny Zarząd Służby Więziennej, UAM, Polskie Towarzystwo Penitencjarne.
- Bushway S. (2003), *Reentry and prison work programs*, Urban Institute Reentry Roundtable, New York University Law School.
- Bushway S. D. and Apel R. (2012), *A signaling perspective on employment-based reentry programming*, „Criminology & Public Policy” 11(1), p. 21–50.
- Buss A.H., Durkee, A. (1957), *An inventory for assessing different kinds of hostility*, „Journal of Consulting Psychology”, 21, s. 343-349.
- Buss A.H., Perry M. (1992), *The Aggression Questionnaire. Journal of Personality and Social Psychology*, 63,(3), s. 452-459.
- Buss D.M. (2007), *Morderca za ścianą*, tłum.: A. Nowak, Gdańsk: GWP Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Caprara G.Y., Renzi P. (1981), The frustration-aggression hypothesis vs. irritability, "Recherches de Psychologie Sociale" (3), p. 125-135.
- CBOS (1990), Najważniejsze sprawy dla Polski i Polaków. Analiza spontanicznych wypowiedzi respondentów CBOS. Komunikat z badań CBOS, BS/169/72/90, Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Chałas K. (2006), red. *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, t. 1, Lublin – Kielce: Wydawnictwo „Jedność”.
- Chałas K. (2007), *Aksjologiczne wymiary pracy ludzkiej – zarys zagadnienia*, [w:] *Praca człowieka jako kategoria współczesnej pedagogiki* (s. 72-80), red. W. Furmanek, Rzeszów – Warszawa: Wydawnictwo Oświatowe „Fosze”, Szewczyk Zbigniew. 2007, s. 72-80.
- Chałas K. (2021), *Praca człowieka płaszczyzną urzeczywistniania przymiotów osoby*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 13-45), red. B. Mydlowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Chlipała T., *Problematyka pracy w aspekcie moralnospołecznym, w kontekście sytuacji po drugiej wojnie światowej, w spuściźnie pisarskiej ks. Józefa Majki*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Jana Kowalskiego, Wrocław 2009.
- Chmaj L. (1963), *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Chmura R., Drożyński Z., Fijałkowski P., Juściński K., Lewicka-Zelent A., Mazur A., Nikolajew J., Ostasz A., Otczyk E., Puzewicz M., Kalinowski P., Olszowa-Szlachta M., Radecka J., Sikorska A., Trojniał M., Wnuk J., Zegzda L. (2014), *Nowa Droga – innowacyjny model współpracy z przedsiębiorstwami w zakresie aktywizacji zawodowej i społecznej młodocianych więźniów*, Lublin: Stowarzyszenie POSTIS.
- Chmurska E. (1998), *Absolwenci programu „Atlantis”*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 20-21.
- Chmurska E. (2003), *Skuteczność programu „Atlantis”*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 40-41.
- Cicourel A. (1980), *Three Models of Discourse Analysis*, „Discourse Processes”, vol. 3, no. 2, s. 101-131.
- Cieciuch J. (2013), *Kształtowanie się systemu wartości. Od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*, Warszawa: Wydawnictwo Liberi Libri.
- Cielecki T. (1985), *Skuteczność resocjalizacyjna zakładów wychowawczych*, Opole: Instytut Śląski.
- Ciosek M. (2001), *Psychologia sądowa i penitencjarna*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Ciosek M., Pastwa-Wojciechowska B. (2016), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Clemmer D. (1958), *The prison community*, New York: Holt, Rinehart & Winston
- Clendenon-Wallen J. (1991), *The Use of Music Therapy to Influence the Self-Confidence and Self-Esteem of Adolescents Who Are Sexually Abused*, „Music Therapy Perspectives”, no. 9(1).

- Cohen S. (1979) *"The Punitive City": Notes on the dispersal of social control*, Contemporary Crisis, 3, 399-363.
- Cohen S., & Taylor L. (1981), *Psychological survival: The experience of long-term imprisonment*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Cook P. J., Kang S., Braga A. A., Ludwig J., and O'Brien M. E. (2015), *An experimental evaluation of a comprehensive employment-oriented prisoner re-entry program*, "Journal of Quantitative Criminology" 31(3), p. 355-382.
- Coughlin C., Vuchinich S. (1996), *Family experience in preadolescence and the development of male delinquency*, "Journal of Family and Marriage", Vol. 58.
- Cox R. (2009), *An Economic Analysis of Prison Labor*, Ph. D. thesis, Department of Economics, Georgia State University.
- Crocker J., Knight K.A. (2005), *Contingencies of self-worth*, "Current Directions in Psychological Science", no. 14, 4, p. 200-203.
- Cunha F. and Heckman J. (2007), *The technology of skill formation*, "American Economic Review" 97(2), p. 31-47.
- Cunha F., Heckman J.J., and Schennach S.M. (2010), *Estimating the technology of cognitive and noncognitive skill formation*, "Econometrica" 78(3), p. 883-931.
- Cybal-Michalska A. (2014), *Młodzież akademicka a kariera zawodowa*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Cylkowska M.-Nowak, Melosik Z. (1999), *Viagra: konteksty kulturowe i społeczne*, [w:] *Ciało i zdrowie w społeczeństwie konsumpcji*, Toruń-Poznań: Wydawnictwo „Edytor”, s. 218-249.
- Czakon W. (2010), *Zasobowa teoria firmy w krzywym zwierciadle*, „Przegląd Organizacji”, nr 4.
- Czapów C. (1962), *Młodzież a przestępstwo – zarys resocjalizacji metodą indywidualnych przypadków „NK”*, Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Czapów C. (1968), *Rodzina a wychowanie*, Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Czapów C. (1978), *Wychowanie resocjalizujące*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czapów C., Jedlewski S. (1971), *Pedagogika resocjalizacyjna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czarny B., Rapacki R. (2002), *Podstawy Ekonomii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czekaj K. (2011), *Metody resocjalizacji skazanych uzależnionych od środków odurzających lub psychotropowych*, [w:] *Tożsamość osobowa dewiantów a ich reintegracja społeczna* (s. 377-391), red. A. Kieszkowska, Część I, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Dandurand Y., Christian J., Murdoch D., Brown R.E. (2008), *Conditional Release Violations, Suspensions and Revocations*, Edition 1st, Publisher: International Centre for Criminal Law Reform.
- Danecki J. (1991), red., *Postęp i regres społeczny: raport z badań prowadzonych w latach 1987-1990*, Warszawa: Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego.

- Danilewicz W.T., Izdebska J., Krzesińska-Żach B. (2001), *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym. Materiały pomocnicze dla studentów studiów pedagogicznych*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie „Trans Humana”.
- Dankiewicz M. (2016), *Empowerment w organizacji czyli siła w pracownikach*, [w:] *Empowerment czyli dodawanie siły w praktyce psychologicznej*, red. A. Hennel-Brzozowska (s. 237-256), Kraków: Wydawnictwo «Scriptum».
- Danner D., Snowdon D., Friesen W. (2001), *Positive emotion in early life and longevity: findings from the nun stud*, „Journal of Personality and Social Psychology”, vol. 80, p. 804-813.
- Dąbek M. (1987), *Zainteresowanie własną pracą jako podstawa rozwoju zawodowego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dąbkiewicz K. (2018), *Kodeks karny wykonawczy - komentarz*, 4. wydanie, Warszawa: Wolters Kluwer.
- De Viggiani N. (2003), *(Un)healthy prison masculinities: Theorising men's health in prison*, PhD, University of Bristol.
- De Voltaire F.-M.A. (1984), *Powiatki filozoficzne. Zagid, czyli los. Powieść wschodnia*, przeł. T. Boy-Żeleński, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Debesse M. (1965), *Etapy wychowania*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Delors J. (1998), (red.), *Edukacja – jest w niej ukryty skarb*, Warszawa: Wydawnictwo UNESCO.
- Denek K., *Aksjologiczne aspekty edukacji*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek
- Denzin N.K. (2009), *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, New Brunswick (USA) and London (U.K.): Aldine Transaction.
- Derbis R. (1995), *Znaczenie pracy dla jakości życia* [w:] *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo i bezrobotnych*, red. A.M. Bańka, R. Derbis, Poznań–Częstochowa: Środkowoeuropejskie C.E Działania Społecznego.
- Dębska E. (2012), *Chaos pojęciowy wokół szkoleń i treningów. Próba uporządkowania terminologii*, „Edukacja Dorosłych”, nr 1, s. 23-42.
- Dębska U. (2011a), *Tolerancja i miłość cechami dobrego człowieka*, [w:] *Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice* (s. 155-157), red. B. Dymara, B. Cholewa-Gałużska, E. Kochanowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Dębska U. (2011b), *„Twoja gwiazda przewodnia” – słów kilka o wartościach jako drogowskazach*, [w:] *Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice* (s. 37-38), red. B. Dymara, B. Cholewa-Gałużska, E. Kochanowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Dobrowolska D. (1980), *Praca w życiu człowieka*, Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Doleac, J. L. and B. Hansen (2020), *The unintended consequences of “ban the box”: Statistical discrimination and employment outcomes when criminal histories are hidden*, „Journal of Labor Economics” 38(2), p. 321–374.
- Domański H. (2000), red., *Encyklopedia socjologii*, t. III, O–R, Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Domżańska D. (2013), *Sytuacja byłych skazanych na rynku pracy*, „Forum Pedagogiczne”, nr 2, s. 127-148.
- Dowden C., Andrews D. (2004), *The importance of staff practice in delivering effective correctional treatment: a meta-analytic review of correctional practice*, „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology”, no. 48, p. 203-214.
- Dubiel K. (2013), *Krótką historią resocjalizacji penitencjarnej*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 27-33), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Dubisz S. (red) (2006), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa:
- Dudzikowa M. (1993), *Praca młodzieży nad sobą. Z teorii i praktyki*, Warszawa: Wydawnictwo „Terra”.
- Dyczewski L. (1980), *System wartości w świadomości młodego pokolenia*, „Roczniki Nauk Społecznych”, Tom VIII, s. 259-271.
- Dyczewski L. (2001), *Miejsce i funkcje wartości w kulturze*, [w:] *Kultura w kręgu wartości*, red. Leon Dyczewski, Lublin: Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Dyczewski L. (2005), *Praca w nauczaniu Jana Pawła II*, „Rynek Pracy”, nr specjalny, VII, s. 7-36.
- Dyer J., Singh H. (1998), *The Relational View: Corporative Strategy and Sources of Interorganizational Competitive Advantage*, „Academy of Management Review”, 24, p. 660-679.
- Dylus A. (1989), *Praca*, [w:] *Słownik teologiczny*, red. A. Zuberbier, t. II, Katowice: Wydawnictwo Księgarnia Św. Jacka.
- Dymara B., Cholewa-Gałaszka B., Kochanowska E. (2011), red., *Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Eckhardt C., Norlander B., Deffenbacher J. (2004), *The assessment of anger and hostility: a critical review*, „Aggression and Violent Behavior”, 9, s. 17-43.
- Ezop (2015), *Bajki*, tłum. B. Sobiewska, Wrocław: Biblioteka Narodowa Seria II, Ossolineum.
- Federal Prison Industries, Inc. (2016): *“Annual Management Report to the Congress of the United States”*.
- Fichte J.G. (1956), *Powołanie człowieka*, przeł. A. Zieleńczyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fidelus A. (2011a), *Oblicza wykluczenia i marginalizacji społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Fidelus A. (2011b), *W stronę resocjalizacji inkluzyjnej*, „Probacja” 2, 2011., s. 72–79.
- Fidelus A. (2012), *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Florczykiewicz J. (2010), *Twórczość i sztuka w resocjalizacji. Wybrane aspekty teoretyczne i praktyczne*, Białystok: Wydawnictwo PRYMAT Mariusza Śliwowskiego.

- Franken R. E. (2006), *Psychologia motywacji*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 17–300.
- Frankfort-Nachmias C., Nachmias D. (2001), *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, s. 240–265.
- Frąckowiak P. (2017), *Kapitał resocjalizacyjny zakładu poprawczego*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Friedrich W. (2015), *Diagnoza penitencjarna sprawców przestępstw*, „Resocjalizacja Polska” („Polish Journal of Social Science”), nr 9, s. 43–54.
- Fryszak M. (2020), *Praca osób pozbawionych wolności, stan prawny oraz praktyka – zarys problematyki*, „The Prison Systems Review”, nr 107, s. 163–174.
- Furmanek W. (2007), *Praca jako wartość w pedagogice współczesnej*, [w:] *Praca człowieka jako kategoria współczesnej pedagogiki* (s. 27–49), red. W. Furmanek, Rzeszów – Warszawa: Wydawnictwo Oświatowe Fosze, Szewczyk Zbigniew.
- Gaes G.G., Flanagan T.J., Motiuk L.L., Stewart L. (1999), *Adult Correctional Treatment*, [w:] *Prisons. Crime and Justice*, ed. M. Tonry, J. Petersilia, Vol. 26, Chicago and London: University of Chicago Press Journals 1999, s. 361–426.
- Gajda J. (2006), *Pedagogika kultury w zarysie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Galewicz W. (1988), *O fenomenologicznym ujęciu wartości*, [w:] *Z fenomenologii wartości*, red. W. Galewicz, Kraków: Wydawnictwo PAT.
- Galińska E. (1978), *Podstawy teoretyczne muzykoterapii*, „Zeszyt Naukowy Akademii Muzycznej im. Karola Lipińskiego we Wrocławiu”, nr 17.
- Gałkowski J.W. (1980), *Praca i człowiek. Próba filozoficznej analizy pracy*, Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- Gaś B. (2010), *Rozwój profesjonalny wychowawców: terapia a praktyka*, [w:] *Powinność i kompetencje w wychowaniu osób niedostosowanych społecznie*, red. Z. Bartkowicz, A. Węgliński, A. Lewicki, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Gerlach R. (2008), *Praca człowieka, jako problem pedagogiczny*, [w:] *Praca człowieka w XXI wieku. Konteksty – wyzwania – zagrożenia*, red. R. Gerlach, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Gerlach R., Tomaszewska-Lipiec R. (2017), *Wokół podstawowych zagadnień pedagogiki pracy*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Gierowski J.K. (1988), *Osobowość i procesy motywacyjne sprawców zabójstw seksualnych*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne”, t. 19.
- Gierowski J.K. (1989), *Motywacja zabójstw*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Medycznej.
- Gierowski J.K. (1991), *Agresywność u sprawców zabójstw*, [w:] *Stany afektywne w opiniowaniu sądowym psychiatryczno-psychologicznym. Materiały IX Konferencji Sekcji Psychiatrii Sądowej PTP*, red. Z. Majchrzyk, T. Gordon, E. Milewska, Warszawa: Wydawnictwo PTP.
- Gierowski J.K. (2000), [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, red. J. Strelau, Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Glikman P., Kabaj M., Muszkiet.T. (1997), *Ciągłość i transformacja gospodarki. Zasoby kapitału, pracy, energii i ich wykorzystanie do roku 2000-2010*, Warszawa: Wydawnictwo „Key Text”.
- Glińska-Lachowicz A. (2004), *Praca w polskim systemie penitencjarnym od 1925 r.*, [w:] *Studia i rozprawy z pedagogiki resocjalizacyjnej*, red. Z. Jasiński, I. Mudrecka, Opole 2004, s. 17-44.
- Glińska-Lachowicz A. (2009), *Choreoterapia i muzykoterapia jako techniki arteterapeutyczne skierowane do osób nieprzystosowanych społecznie (propozycje ćwiczeń)*, [w:] *Terapia w resocjalizacji*, red. A. Rejzner, P. Szczepaniak, cz. 2, *Ujęcie praktyczne*, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Glueck S. (1965), Project for fundamental criminologic research in Puerto Rico, “Community Mental Health Journal”, 1(1), p. 5–13.
- Glueck S., Glueck E.T. (1930), *500 criminal careers*, New York: Publisher A.A. Knopf.
- Głowik T. (2009), *Terapia a skuteczność oddziaływań penitencjarnych*, [w:] *Skuteczność oddziaływań penitencjarnych w kontekście zjawiska podkultury więziennej oraz instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia skazanych* (s. 229–244), red. M. Kuć, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- Gnitecki J. (1995), *Zarys metodologii badań w pedagogice empirycznej*, Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego.
- Gnitecki J. (1999), *Wstęp do metodologii w badaniach naukowych*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego.
- Gnitecki J. (2006), *Wstęp do ogólnej metodologii badań w naukach pedagogicznych*, Tom 1, Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Gnitecki J. (2007) *Wstęp do ogólnej metodologii badań w naukach pedagogicznych*, t. 2, *Tworzenie wiedzy o edukacji w naukach pedagogicznych*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Goffman E. (1975), *Charakterystyka instytucji totalnych*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Goffman E. (2011 [1957]), *Instytucje totalne. O pacjentach szpitali psychiatrycznych i mieszkańcach innych instytucji totalnych*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Goldberg M.E., Gorn G.j., Peracchio L.A., Bamossy L.A. (2003), *Understanding materialism among youth*, “Journal of Consumer Psychology”, no. 13 (3), p. 278-288.
- Golinowska S., Radziwiłł A., Sobolewski M., Walewski M. (2003), *Lokalny rynek pracy i powiecie łomżyńskim – stan obecny i perspektywy rozwoju*, Warszawa: Centrum Analiz Społeczno – Ekonomicznych CASE.
- Gordon M. (2001), *Poczucie winy i samoocena własnego zachowania u sprawców przestępstw przeciwko osobom bliskim*, [w:] *Wina – Kara – Nadzieja – Przemiana*, red. J. Szałański, Łódź – Warszawa – Kalisz: Wydawnictwo UŁ, CZSW, COSSW.
- Górniok O., Bojarski J. (2010), [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Filar, Wyd. V, Warszawa: Wolters Kluwer.

- Górniok-Naglik A. (2011), *Cechy książek pedagogicznych serii Nauczyciele – Nauczycielom w kontekście pedagogicznych wyzwań i przemian*, [w:] *Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice* (s. 183-185), red. B. Dymara, B. Cholewa-Gałuszka, E. Kochanowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Górski S. (1985), *Metodyka resocjalizacji*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Gózdź K. (2008), *Personalizm systemowy ks. Czesława Stanisława Bartnika*, „Biblioteka Teologii Fundamentalnej”, 3, s. 403-414.
- Gózdź K. (2015), *Personalistyczny charakter pracy ludzkiej*, „Studia Gnesnensia”, 29, s. 25-33.
- Grabiński T. (2003), *Analiza taksonomiczna krajów Europy w ujęciu regionów*, Kraków: Wydawnictwo AE.
- Grabowski T. (2000), *Podstawy teorii ekonomii*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Grabski M., Dybowski T., Gibiński K., Górski A., Karczewski W., Samsonowicz H., Szacki J., Wielgus S. (2004), *Dobra praktyka badań naukowych. Rekomendacje*, Opracowane przez Zespół Etyki w Nauce przy Ministrze Nauki i Informatyzacji. Zaakceptowane przez Komitet Badań Naukowych IV kadencji, Warszawa 2004
- Graczyk M. (1995), *Jana Pawła II Idea „Pracy Nad Pracą”*, „Seminare”, 11, s. 169-188.
- Graffam J., Shinkfield A., Lavelle B., Hardcastle L. (2008), *Attitudes of Employers, Corrective Services Workers, Employment Support Workers, and Prisoners and Offenders towards Employing Ex-Prisoners and Ex-Offenders* (Burwood, Victoria, Deakin University, School of Health and Social Development, 2004).
- Grant R. (2002), *Towards a Knowledge Based Teory of the Firm*, „Strategic Management Journal”, 17, p. 109-122.
- Greszta E., Kwiatkowska A., Trębicka P., Nowak M. (2018), *Uwarunkowania samobójstw – przegląd teorii i badań*, „Fides et Ratio”, 1(33), s. 263-289.
- Griffin M.L., Armstrong G.S. (2003), *The Effect of Local Life Circumstances on Female Probationers’Offending*, “Justice Quarterly”, no. 20(2), p. 213–239.
- Gruszczyński L.A. (1986), *Elementy statystyki dla socjologów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Gryglewicz F., Łukaszczyk R., Sułowski Z. (1985), red., *Encyklopedia katolicka*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Grzesiak S. (2020), red., *Psychopedagogiczne konteksty wykonywania kary pozbawienia wolności*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Grzywa A., Kucmin A., Kucmin T. (2009), *Samobójstwa - epidemiologia, czynniki, motywy i zapobieganie*, Część I, „Polski Mercuriusz Lekarski”, 27(161), s. 432-436.
- Guilford J.P. (1960), *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN.
- GUS (2003), *Popyt na prace w 2002 r.*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2023), *Popyt na prace w 2022 r.*, Warszawa-Bydgoszcz: Główny Urząd Statystyczny.

Gwizdak A.(2011), *Współbycie i współdziałanie nauczycieli różnych typów szkół i uniwersytetów... Nadzieja, potrzeba czy już rzeczywistość?*, [w:] *Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice* (s. 65-66), red. B. Dymara, B. Cholewa-Gałużka, E. Kochanowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

Haefely, *Das Verhalten von 200 Insassen der Erziehungsanstalten Utikan a. U. und Witzwil nach ihrer Entlassung.*

Hamel G. (1991), *Competition for Competence and Interpartner Learning within International Strategic Alliances*, “Strategic Management Journal”, 12, p. 83-103.

Healy W. & Bronner A.F. (1926), *Delinquents and Criminals, Their Making and Unmaking; Studies in Two American Cities: Their Making and Unmaking, Studies in Two American Cities ... and Social Problems Series : No 69*, Washington: Publishing The Macmillan Co.

Heard C., (2025), *Working prisoners in Brazil: Laws, policies and practical realities*, London: International Political and Practical Committee (ICPR).

Heckman J. J. and Kautz T. (2012), *Hard evidence on soft skills*, “Labour Economics” 19(4), p. 451–464.

Herr T. (1999), *Wprowadzenie do katolickiej nauki społecznej*, tłum. A. Mosurek, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Hessen S. (1997), *Dzieła wybrane*, t. 1–5, wyb. i red. W. Okoń, tłum. A. Zieleńczyk, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.

Holzer, H. J., S. Raphael, and M. A. Stoll (2007), *The effect of an applicant's criminal history on employer hiring decisions and screening practices: Evidence from Los Angeles*, In *Barriers to Reentry? The Labor Market for Released Prisoners in Post-Industrial America*, Eds. S. Bushway, M. Stoll, and D. Weiman, Chapter 4, p. 117–150. Russell Sage Foundation: New York.

Hołda Z. (2006), [w:] *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, red. Z. Hołda, K. Postulski, Gdańsk: LEX / Arche.

Hołda Z., Postulski K. (2005), *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Gdańsk: Wydawnictwo Arche.

Hołyst B. (1976), red., *Problematyka przestępczości na V Kongresie Narodów Zjednoczonych, Genewa, wrzesień 1975*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.

Hołyst B. (2003), *Zabójstwa popełnione przez nieletnich. Studium kryminologiczne*, [w:] *Młodociani mordercy. Studia nad agresją i zbrodnią*, red. W. Ambrozik, F. Zieliński (s. 13-33), Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Hołyst B. (2008), *Oddziaływanie penitencjarne jako sposób określenia przestępczości*, [w:] *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i wymagań społecznych; IV Polski Kongres Penitencjarny*, red. W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępiak, Warszawa: Wydawnictwo UAM.

Hołyst B. (2009), *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa: LexisNexis.

Hołyst B. (2022), *Kryminologia*, Wydanie XII, Warszawa: LexisNexis.

- Hornowska E. (1989), *Operacjonalizacja wielkości psychologicznych. Założenia – struktura – konsekwencje*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Howse K. (2003), *Growing Old in Prison: A scoping study on older prisoners*, United Kingdom: Centre for Policy and Ageing and Prison Reform Trust.
- Huflejt-Łukasik M. (2010). *Ja i procesy samoregulacji: różnice między zdrowiem a zaburzeniami psychicznymi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hulak A. (2021), *Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym jako element procesu społecznej readaptacji*, „Problemy Prawa Karnego”, T. 5, nr 2, s. 1-25.
- Inhelder B., Piaget J. (1970), *Od logiki dziecka do logiki młodzieży. Rozprawa o kształtowaniu się formalnych struktur operacyjnych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Inter-American Commission on Human Rights (2008), *Principle XIV of the Principles and Best Practices on the Protection of Persons Deprived of Liberty in the Americas, called “Principles and Best Practices in the Americas”*.
- Iwasiewicz A., Paszek Z. (2004), *Statystyka z elementami statystycznych metod monitorowania procesów*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- Jacher W. (2001), *Człowiek w aspekcie socjologicznym*, [w:] *Ku humanistycznej przyszłości świata w nowym stuleciu*, red. Z. Łomny, K. Marcinowska-Łangowska, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jacher W. (2003), *Myśl Tomasza z Akwinu o pracy ludzkiej*, [w:] *Praca. Gospodarka. Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane Profesor Jolancie Kulpińskiej*, red. K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszewska, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jagoda A., Klimczak M. (2011), *Praca jako zasób – pojęcie pracy i jej znaczenie w naukach ekonomicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Ekonomia XLII – Nauki Humanistyczno-Społeczne”, Zeszyt 403, s. 151-160.
- Jakimiuk B. (2016), *Środowisko pracy jako obszar budowania poczucia własnej wartości i relacji z innymi*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia, Nr 4(26), s. 43-54.
- Jakóbiak W. (2000), *Zmiany systemowe w Polsce a struktura gospodarki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jan Paweł II (1980), Encyklika *Dives in misericordia* o Bożym miłosierdziu, Rzym 30 XI 1980 r.
- Jan Paweł II (1981), Encyklika *Laborem exercens* o pracy ludzkiej (z okazji 90. rocznicy Encykliki *Rerum novarum*), Rzym 14 IX 1981.
- Jan Paweł II (1982), *Przemówienie na 68. sesji Międzynarodowej Organizacji Pracy* (15 VI), NP V, 2, s. 76-86; toż: *Solo una nuova solidarietà fondata sul vero significato del lavoro umano può costruire una società più giusta e aperta all'autentico progresso*, IGP V, 2, s. 2250-2282.
- Jan Paweł II (1986), „Praca, która jest drogą ku wyzwoleniu”. Bogota – spotkanie z mieszkańcami „barrios”, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol., nr 7.

- Jan Paweł II (1987a), Encyklika *Sollicitudo rei socialis* z okazji 20. rocznicy ogłoszenia *Populorum progressio*, Rzym 30 XII 1987 r.
- Jan Paweł II (1987b), *Nie może być program walki ponad programem solidarności (Homilia podczas Mszy świętej dla świata pracy, Gdańsk, 12 VI)*, ORpol. 8(1987) nr 5 bis, s. 5-7; toż: *In questa città é stato intrapreso uno sforzo enorme per restituire al lavoro piena dimensione personale e sociale*, IGP X, 2, s. 2166-2174.
- Jan Paweł II (1991), Encyklika *Centesimus annus* w 100. rocznicę Encykliki *Rerum novarum*, Rzym 1 V 1991 r.
- Jan XXII (1961), Encyklika *Mater et Magistra* o współczesnych przemianach społecznych w świetle nauki chrześcijańskiej, Rzym 15.05.1961.
- Jankowska M., Krasoń J., *Hierarchia wartości i sposoby ich realizacji. Młodzi bydogoszczanie wobec wartości*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009.
- Janus A. (2021), *Aksjologia a zjawiska patologiczne w miejscu pracy*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 69-83), red. B. Mydlowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Jarman B., Fair H. (2024a), *Working prisoners in the UK: laws, policies and practical realities*, London: International Political and Practical Committee (ICPR).
- Jarman B., Fair H. (2024b), *Working prisoners in the USA: laws, policies and practical realities*, London: International Political and Practical Committee (ICPR).
- Jarman B., Heard C. (2023a), *Labouring behind bars: Assessing international law on working prisoners: Appendix*, London: International Political and Practical Committee (ICPR).
- Jarman B., Heard C. (2023b), *Labouring behind bars: Assessing international law on working prisoners*, London: International Political and Practical Committee (ICPR).
- Jarosz M. (1991), *Bezrobocie – szkody i pożytki*, „Polityka” 35 (11).
- Jaroszewska M. (2018), *Praca zawodowa w kontekście resocjalizacyjnym*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, nr 23, s. 274-287.
- Jaroszewska M., Pierzchała K. (red.), (2023), *Kształcenie zawodowe skazanych - konteksty penitencjarne*, Warszawa: Wydawnictwo SWWS.
- Jarzębowska-Baziak B. (1972), *Praca wychowawcza w zakładzie karnym dla młodocianych*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Jasiński J. (1986), *W sprawie rozumienia terminu „patologia społeczna”*, „Państwo i Prawo” 5.
- Jastrząb-Mrozicka M. (1997), *Wskaźnik skolaryzacji*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 1/9, s. 89-96.
- Jaworska A. (2008a), red., *Kryminologia i kara kryminalna. Wybrane zagadnienia*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Jaworska A. (2008b), *Readaptacyjna wartość sztuki w zakładach karnych*, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej.
- Jaworska A. (2012), *Leksykon resocjalizacji*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Jaworska A. (2016), *Zasoby osobiste i społeczne skazanych w procesie oddziaływań penitencjarnych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Jaworska A. (red) (2009), *Resocjalizacja. Zagadnienia prawne, społeczne i metodyczne*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Jedlewska S. (1962), *Nieletni w zakładach poprawczych*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Jedlewska S. (1966), *Analiza pedagogiczna systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Ossolineum.
- Jenkins R. (1957), *Motivation and frustration in delinquency*, „American Journal of Orthopsychiatry”, No. 3 (27).
- Jeruska U. (2008), *Nie można bez pracy wychować człowieka kreatywnego i odpowiedzialnego*, [w:] *Praca człowieka w XXI wieku. Konteksty – wyzwania – zagrożenia*, red. R. Gerlach, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Jeziorański M. (2021), *Znaczenie pracy w procesie resocjalizacji penitencjarnej w świetle teorii rezonansu społecznego Hartmuta Rosy*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 177-190), red. B. Mydlowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Johnson E.R. (1981), *The Role of Objective and Concrete Feedback in Self-Concept Treatment of Juvenile Delinquents in Music Therapy*, „Journal of Music Therapy”, no. 18(3), p. 137–147.
- Jonah B.A. (1997), *Sensation Seeking and Risk Driving: A Review and Synthesis of the Literature*, „Accident Analysis & Prevention”, no. 27, p. 651–665.
- Kaczmarczyk P., Łukowski W. (2004), *Migracje sezonowe. Zarys problemów badawczych*, [w:] *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*, red. P. Kaczmarczyk, W. Łukowski, Warszawa: Wydawnictwo „Scholar”.
- Kaczmarek L. (1983), red., *Katolicka nauka społeczna. Szkice katechez dla dorosłych*, Katowice: Wydawnictwo Księgarnia św. Jacka.
- Kalinowski M. (2005a), *Resocjalizacja nieletnich w państwach europejskich i pozaeuropejskich*, Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Kalinowski M., Czuma I., Kuć M., Kulik A. (2005b), *Praca*, Lublin: Wydawnictwo "Gaudium".
- Kampka F. (1990), *Istota i zadania związków zawodowych w świetle dokumentów społecznych Kościoła*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Karaszewska H. (2022), *Proces usamodzielniania wychowanków opuszczających placówki resocjalizacyjne*, [w:] *Współczesne problemy resocjalizacji. W stronę integracji teorii z praktyką* (s. 411-434), red. W. Ambrozik, M. Konopczyński, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Karney J. E. (2004), *Podstawy psychologii i pedagogiki pracy*, Pułtusk: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora.
- Karpuszenko E. (2017), *Praca a readaptacja społeczna osadzonych*, „Pedagogika”, t. XXVI, nr 1, s. 185–197
- Kasperkiewicz, W. Mikosik S. (1993), *Leksykon przedsiębiorczości. Pojęcia – osoby – instytucje*, Łódź.

- Kasser T., Sheldon K.M., Ryan R.M., Deci E.L. (2004), *The Independent Effects of Goal Contents and Motives on Well-being: It's Both What You Do and Why You Do It*, "Personality and Social Psychology Bulletin", no. 30, p. 475-486.
- Katz D. (1965), *Badania terenowe*, [w:] *Metody badań socjologicznych*, red. S. Nowaka, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Katz D., Kaln R.L. (1979), *Spółeczna psychologia organizacji*, tłum. B. Czarniawska, Warszawa: PWN.
- Kazemian L., Maruna S. (2009), *Desistance from crime*, [w:] *Handbook on crime and deviance*, (eds.) M.D. Krohn, A.J. Lizotte, G.P. Hall, New York: Springer.
- Kelm A. (1983), *Formy opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kerzner H. (2005), *Advanced Project Management*, edycja polska, Gliwice: Wydawnictwo Helion.
- Kielar-Turska M. (2000), *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki*, red. J. Strelau, t. 1: *Podstawy psychologii*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne
- Kieszkowska A. (2009), *Problemy readaptacyjne osób opuszczających placówki resocjalizacyjne*, „Probacja” 2009, s. 99-105.
- Kieszkowska A. (2011), *Tożsamość osobowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*, Część I, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kieszkowska A. (2012), *Inkluzyjno-katalektyczny model reintegracji społecznej skazanych. Konteksty resocjalizacyjne*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kieszkowska A., Ambrozik W. (2012), *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*, Część II, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kiliszek E. (2013), *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, "Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja" 21, s. 165-222.
- Klare H.J. (1967), *Anatomy of Prison*, London: Penguin Books.
- Klonowicz S. (1974), *Praca umysłowa*, Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Kłoskowska A. (1964), *Kultura masowa – krytyka i obrona*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kmiecikowski W. (2017), *Istnienie, Człowiek, moralność. Studia z dwudziestowiecznej filozofii polskiej*, Chojnice : Oficyna Wydawnicza Fundacji Fuhrmanna.
- KNSK (2005), *Papieska Rada Iustitia Et Pax, Kompendium nauki społecznej Kościoła*, Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Kobes P. (2015), *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Kochanowska E. (2011), *Od „społeczeństwa wiedzy” do „społeczeństwa mądrości” – którą drogą?*, [w:] *Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice* (s. 126-127), red. B. Dymara, B. Cholewa-Gałuszka, E. Kochanowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Koczniewska-Zagórska, Nowacki T. W., Wiatrowski Z. (1986), red., *Słownik pedagogiki pracy*, Wrocław L. – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Koczoń-Zurek S. (2017), *Poczucie sukcesu jako czynnik podtrzymujący rozwój zawodowy nauczyciela*, [w:] *Sukces jako zjawisko edukacyjne*, red. S. Koczoń-Zurek, M. Humeniuk, Vol. 1, Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 226-238.
- Kofta M. (2000), *Osobowość i różnice indywidualne*, [w:] *Psychologia*, red. J. Strelau, t. 2, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kohlberg L. (1971), *Cognitive development theory and the practice of collective moral education*, [in:] *Group care: An Israeli approach* (p. 342–371), M. Wollins & M. Gottesman, New York: Gordon & Breach.
- Kohn M.L., Schooler C. (1986), *Praca a osobowość. Studium współzależności*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kojadyńska A., Gałędek J. (2017), *Resocjalizacja osadzonych przebywających w zakładzie karnym*, „Kortowski Przegląd Prawniczy”, nr 2, s. 84-90.
- Kojder A. (1976), *Badania nad patologią społeczną w Polsce*, [w:] *Zagadnienia patologii społecznej*, red. A. Podgórecki, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kolasińska E. (2011), *Przemiany pracy, postaw i ról zawodowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kołodko G. W. (1990), *Inflacja, reforma, stabilizacja*, Warszawa: Studencka Oficyna Wydawnicza ZSP.
- Komisarska A. (2024a), *Praca (odpłatna) młodocianych skazanych czynnikiem resocjalizacji w polskim systemie penitencjarnym – na podstawie badań własnych*, [w:] B. Mydlowska (red.), *Oblicze nowej resocjalizacji* (tytuł roboczy) - w druku.
- Komisarska A. (2024b), *Zachowania ryzykowne w izolacji penitencjarnej i ich profilaktyka*, „The Prison Systems Review” [„Przegląd Więziennictwa Polskiego”] - w druku.
- Konarzewski K. (2000), *Jak uprawiać badania oświatowe: metodologia praktyczna*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Konecki Z. (2000), *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konopczyński M. (2006), *Teoretyczne podstawy metodyki kulturotechnicznych oddziaływań resocjalizacyjnych wobec nieletnich. Zarys koncepcji twórczej resocjalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konopczyński M. (2009a), *Twórcza resocjalizacja – od koncepcji do rozwoju*, [w:] *Terapia w resocjalizacji*, red. A. Rejzner, P. Szczepaniak, cz. 1, *Ujęcie teoretyczne*, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Konopczyński M. (2009b), *Opinia wygłoszona w trakcie obrad na konferencji „Terapeutyczna funkcja resocjalizacji”*, Popowo 21-22.11.2009.
- Konopczyński M. (2009c), *Twórcza resocjalizacja – od koncepcji do rozwoju*, [w:] *Terapia w resocjalizacji*, cz. 1. *Ujęcie teoretyczne*, red. A. Rejzner, P. Szczepaniak, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK, 2009, s. 80-106.

- Konopczyński M. (2010), *Metody twórczej resocjalizacji. Teoria i praktyka wychowawcza*, *Pedagogium*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konopczyński M. (2013), *Kryzys resocjalizacji czy(li) sukces działań pozornych. Refleksje wokół polskiej rzeczywistości resocjalizacyjnej*, Warszawa: Wydawnictwo Pedagogium
- Konopczyński M. (2014), *Twórcza resocjalizacja: zarys koncepcji rozwijania potencjałów*, „Resocjalizacja Polska”, nr 7, s. 13–28.
- Konopczyński M. (2015), *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Konopczyński M. (2018), *Pedagogika resocjalizacyjna – w kierunku twórczej resocjalizacji*, „Nauki o wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, vol. 6, no 1.
- Konopczyński M. (2019), *Teoria versus praktyka*, „Resocjalizacja Polska”, nr 18, s. 7-9.
- Konopczyński M. (2022), *Wybrane konteksty współczesnej myśli resocjalizacyjnej*, [w:] *Współczesne problemy resocjalizacji. W stronę integracji teorii z praktyką. W stronę integracji teorii z praktyką* (s. 17-39), red. W. Ambrozik, M. Konopczyński, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Konopnicki J. (1971), *Niedostosowanie społeczne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kopczyńska-Wisz J. (2019), *Współczesne problemy resocjalizacji*, „Roczniki Pedagogiczne”, Tom 11(47), numer specjalny, s. 257-270.
- Koptas G. (1992), *Społeczno-psychologiczne następstwa bezrobocia*, „Polityka Społeczna”, nr 1.
- Kopcińska D. (2006), red., *Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego*, Szczecin: Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Koral J. (2004), *Etyczno-społeczne aspekty bezrobocia w świetle doświadczeń polskich*, Warszawa: Wydawnictwo „Akces”.
- Kosewski M. (1967), *Zastosowanie Skali Agresji Bussa–Durkee do badania agresji więźniów*, „Przegląd Penitencjarny”, nr 2
- Kosewski M. (1977), *Agresywni przestępcy*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Kosewski M. (1985), *Ludzie w sytuacjach pokusy i upokorzenia*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Kosiacki W.S. (2018), *Organizacja systemu penitencjarnego w Polsce po 1989 roku*, „Studia Gdańskie”, 43, s. 115–126.
- Kossowska A. (1992), *Funkcjonowanie kontroli społecznej. Analiza kryminologiczna*, Warszawa: Polska Akademia Nauk.
- Kotarbiński T. (1955), *Traktat o dobrej robocie*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kotarbiński T. (1999), *Dzieła wybrane – Prakseologia*, część 1, Wrocław: Wydawnictwo PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kowalczyk M.K. (2017), *Zabójcy i mordercy. Czynniki ryzyka i możliwości oddziaływań resocjalizacyjnych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kowalczyk S. (1980), *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.

- Kowalczyk S. (1996), *Człowiek a społeczność. Zarys filozofii społecznej*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kowalczyk-Jamnicka M. (2006), *Przestępcza adaptacja młodocianych sprawców przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kozielecki J. (1986), *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kozłowski P. (2016), *Wartości, cele i plany życiowe młodzieży nieprzystosowanej społecznie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Krajewski M. (2010), *O metodologii nauk i zasadach pisarstwa naukowego. Uwagi podstawowe*, Wydawnictwo Mirosław Krajewski.
- Kranc M (2018), *Metodyka procesu resocjalizacji w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych*, Kraków : Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Krawczyk-Bryłka B. (2012), *Empowerment – strategia zarządzania oparta na zaufaniu*, „Zarządzanie i Finanse”, Numer 4(1), s. 313-330.
- Krąpiec M.A. (1996), *O ludzką politykę*, Warszawa: Wydawnictwo Gutenberg – Print.
- Krąpiec M.A. (2009a), *Człowiek jako osoba*, Lublin: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Tomasz z Akwinu (PTTA).
- Krąpiec M.A. (2009b), *Człowiek i prawo naturalne*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Krucina J. (1972), *Dobro wspólne. Teoria i zastosowanie*, Wrocław: Wydawnictwo Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna.
- Krukowski A. (1982), *Eksperyment w systemie profilaktyki i resocjalizacji*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny”, nr 1, s. 35-41.
- Kryńska E. (2001), *Dylematy polskiego rynku pracy*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Kryńska E. (2004), *Polski rynek pracy niedopasowania strukturalne*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Kryńska E., Kwiatkowski E. (2013), *Podstawy wiedzy o rynku pracy*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Kryszewski W., Marcinkowski R. (1985), red., *Encyklopedia Powszechna PWN*, wyd. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krzymuski E. (1916), *Wiek młodzieńczy przed sądem karnym*, Kraków: Odbitka z „Czasu”.
- Krzyżanowska N. (2013), *(Krytyczna) analiza dyskursu a (krytyczna) analiza gender: zarys synergii teoretycznej i metodologicznej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 9, nr 1, s. 62–84.
- Kubinowski D. (2010), *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia - Metodyka - Ewaluacja*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kubinowski D. (2016), *Istota jakościowych badań pedagogicznych - wprowadzenie*, „Jakościowe Badania Pedagogiczne”, t. I, nr 1, s. 5-14.
- Kucharewicz J. (2008), *Psychologiczna analiza procesów motywacyjnych przestępstw popełnianych przez nieletnich (na przykładzie przestępstw agresywnych i*

- nieagresywnych), (doktorat), Katowice: Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Śląskiego.
- Kuć K. (2013), *Prawne podstawy resocjalizacji*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Kudriawcew W.N., Kondraszkow N.N. (1978), *Osobowość sprawcy przestępstwa*, przeł. L. Kulawik K., Sieradzki F. (2024), *Podkultura więzienna a bezpieczeństwo w jednostkach penitencjarnych*, [w:] *Interdyscyplinarność praktyki penitencjarnej. Pomiedzy doświadczeniem a początkami badawczych inspiracji* (s. 73-88), *Młoda penitencjarystyka*, red. D. Kanarek-Lizik, J. Rychlik, Tom II, Warszawa: Akademia Wymiaru Sprawiedliwości.
- Kuryłowicz M., Strzelec M. (red.) (2022), *Praca penitencjarna*, Instytut Penitencjarystyki Stosowanej, Warszawa: Wydawnictwo SWWS.
- Kusztal J. (2014), *Resocjalizacja – readaptacja – reintegracja we współczesnym polskim dyskursie naukowym*, [w:] *Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej* (s. 25–44), red. J. Kusztal, K. Kmiecik-Jusięga, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Kuzina A. (2025), *Wybrane problemy zarządzania relacjami w przedsiębiorstwie*. *Encyklopedia zarządzania*, Mfiles.pl, Kraków 2015.
- Kwaśnicki W. (1998), *Ekonomia klasyczna – spojrzenie z innej perspektywy*, "Ekonomista", 5-6, 1-22.
- Kwaśniewski J. (1991), *Zakres pojęcia i problematyki patologii społecznej*, [w:] *Patologia społeczna. Wybrane problemy*, red. T. Szumowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Planowania Strategicznego.
- Kwiatkowski Ł. (2020), *The Sense of Self-efficacy in People Sentenced to Imprisonment*, "Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska", nr 33(1), vol. XXXIII.
- Kwiatkowski S.M. (red.), (2012), *Pedagogika pracy - tradycja i wyzwanie współczesności*, Radom-Warszawa-Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kwiatkowski S.M. (red.), (2021), *Współczesne problemy pedagogiki w kierunku integracji teorii z praktyką*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Kwiatkowski S.M., Bogaj A., Baraniak B. (2008), *Pedagogika pracy. Pedagogika wobec współczesności*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Kwieciński Z. (1992), *Szkoła czy demokracja*, „Edukacja”, nr 2.
- Kwieciński Z. (2000), *Tropy – ślady – próby. Studia i szkice z pedagogiki pogranicza*, Poznań–Olsztyn: Wydawnictwo „Edytor”.
- Kwieciński Z., Śliwerski B. (2019), red., *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Tom 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Łalak D., Pilch T. (1999), red., *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Lazerfeld P.F. (1936), *The psychological Consequences of Unemployment*, "The journal of Social Psychology", No. 6, p. 223-251.

- Legięć J. (2012), *Człowiek w filozofii pracy Józefa Tischnera*, Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów, s. 320-333.
- Lepley R. (1949), *Cooperative Inquiry*, New York: Columbia University Press.
- Lernell L. (1967), *Podstawy nauki polityki kryminalnej*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Leśniak-Moczuk A.D. (2020), *Przejawy demoralizacji nieletnich. Analiza prawno-kryminologiczna*, doktorat, Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Lévinas E. (1984), *Sens i etyka*, przeł. S. Cichowicz, „Studia Filozoficzne”, nr 2.
- Lewandowski J. (2002), *Wartości pracy jako formy socjalizacji młodzieży OHP*, [w:] *Praca w systemie wychowawczym Ochotniczych Hufców Pracy* (s. 114-123), red. Z. Jasiński, I. Mudrecka, Opole-Dobieszków: Komenda Główna OHP, Instytut Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Opolskiego, Instytut Śląski.
- Lewicka-Zelent A., Pytka A. (2023), *Opinie więźniów na temat wykonywanej przez nich pracy podczas odbywania kary pozbawienia wolności w polskich zakładach karnych*, „Studia Prawnicze KUL”, 2 (94), s. 131-151.
- Leyton E. (1996a), *Jedyny, który pozostał przy życiu*, Warszawa: Wydawnictwo Al Fine.
- Leyton E. (1996b), *Polowanie na ludzi*, Warszawa: Wydawnictwo Al Fine.
- Ligarzewska M. (1998), *Przemoc i agresja w rodzinie a przestępczość dzieci i młodzieży*, [w:] *Wokół agresji i przemocy*, red. M. Ciosek, J. Szeluga, Gdańsk.
- Lincoln N. D., Travers Ch., Ackers P., Wilkinson A. (2002), *The meaning of empowerment: The interdisciplinary etymology of a new management concept*, „International Journal of Management Review”, Numer 4(3), p. 271–290.
- Linowski K. (2003), *Leczenie przemocy w zakładzie karnym. W kręgu teorii i praktyki penitencjarnej*, Ostrowiec Św.: Stowarzyszenie na rzecz Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości.
- Linowski K. (2011), *Możliwości rozwoju człowieka w warunkach izolacji penitencjarnej poprzez utrzymywanie kontaktów zewnętrznych*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis”, nr 8, s. 125-143.
- Linowski K., (2013), *Więzienie a skazani młodociani*, „Resocjalizacja Polska”, Nr 4/2013, s. 215-230.
- Linowski K., Nowicka J. (2004), *System terapeutyczny dla więźniów uzależnionych od alkoholu*, Ostrowiec Św.: Stowarzyszenie na rzecz Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości.
- Linowski K., Wysocki J. (2006), *Oddziaływanie psychokorekcyjne na skazanych agresywnych w warunkach penitencjarnych*, wyd. 2, Ostrowiec Św.: Stowarzyszenie na rzecz Wyższej Szkoły Biznesu i Przedsiębiorczości.
- Lipiński S., Szafarczyk I. (2012), *Orientacja życiowa nieletnich w zakładach readaptacji społecznej*, Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Edukacji Zdrowotnej i Nauk Społecznych.
- Listwan T. (2005), red., *Słownik zarządzania kadrami*, Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Liszczyk T. (2016), *Praca ludzka wartość ekonomiczna czy etyczna?* „Etnolingwistyka”, nr 28, s. 59-80.

- Lorenz K. (1983), *Der Abbau des Menschlichen*, München: Piper Verlag.
- Lowrie D. (2023), *Moje życie na wolności*, Toruń: Wydawnictwo Horyzont Idei, Damian Tarkowski, Polskie Wydawnictwa Niezależne.
- Lubińska-Bogacka M. (2011), *Społeczno-edukacyjne problemy rodzin bezrobotnych*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Lukács G. (1951), *Balzac, Stendhal i Zola*, przeł. R. Matuszewski, Warszawa: „Książka i Wiedza”.
- Lukács G. (1958), *Od Goethego do Balzaka. Studia z historii literatury XVIII i XIX wieku*, przeł. Z. Herbert, Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lunness T. (2000), *Smart thinking: social and moral reasoning with young people – stop to think or think to stop*, “Youth Justice Matters”, p. 8-10.
- Łapiński P. (2006), *Aktywność fizyczna w resocjalizacji więźniów młodocianych w warunkach zakładu karnego*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji w Poznaniu”, nr 2, s. 252–260.
- Łobocki M. (2002), *Wychowanie moralne w zarysie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łobocki M. (2009a), *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łobocki M. (2009b), *Teoria wychowania w zarysie*, wyd. VI, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łobocki M. (2009c), *Wychowanie moralne w zarysie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łuczak E. (2016), *Współczesne problemy resocjalizacji penitencjarnej i ich minimalizowanie*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, t. 35.
- Łukasiewicz J. (1967), *Krach na giełdzie. Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Mac A. (2005), *Wczesne dzieciństwo młodocianych przestępców agresywnych*, Poznań: Oficyna Wydawnicza „Garmond”.
- Machel H. (1977), *Deprywacja młodocianych a zakład pracy*, Warszawa: Wydawnictwo CRZZ.
- Machel H. (1983), *Propozycja modelu ośrodka pracy skazanych dla młodocianych i dorosłych nie recydywistów (konceptja, organizacja, wdrożenie i ocena)*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny”, nr 3(43), s. 100–112.
- Machel H. (2001), *Psychospołeczne uwarunkowania pracy resocjalizacyjnej personelu więziennego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Machel H. (2003a), *Resocjalizacja zabójców w polskich zakładach karnych – oczekiwania i możliwości*, [w:] *Młodociani zabójcy. Studia nad agresją i zbrodnią*, red. W. Ambrozik, F. Zieliński, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Machel H. (2003b), *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Gdańsk: Wydawnictwo „Arche”.
- Machel H. (2007), *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej - casus polski*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Machel H. (2014), *Rodzina skazanego jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej, readaptacji i reintegracji społecznej*, „Resocjalizacja Polska”, nr 7, s. 45-57.
- Maciaszczyk P. (2010), *Agresywność a asertywność młodocianych sprawców przestępstw*, Tarnobrzeg: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. prof. Stanisława Tarnowskiego.
- Maćkowiak P. (1976), *Zagadnienie tortur*, [w:] *Problematyka przestępczości na V Kongresie Narodów Zjednoczonych, Genewa, wrzesień 1975*, red. B. Hołyst, Warszawa: Wydawnictwo PWN. 1976, s. 11–114
- Majchrzyk Z. (2001), *Nieletni, młodociani i dorośli sprawcy zabójstw. Analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Majchrzyk Z. (2004), *Nieletni, młodociani, dorośli zabójcy i mordercy. Gdzie kończy się norma a zaczyna patologia*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Majka J. (1982), *Filozofia społeczna*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych ODiSS.
- Majka J. (1986), *Rozważania o etyce pracy*, Wrocław: Wydawnictwo Wrocławska Księgarnia Archidiecezjalna.
- Majka J. (1987), *Katolicka nauka społeczna*, Rzym: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej.
- Makarewicz J. (1932), *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów: Wydawnictwo: Ossolineum.
- Makurat F. (2007), *Rola sportu w procesie resocjalizacji więźniów*, [w:] *Kliniczne i sądowo-penitencjarne aspekty funkcjonowania człowieka*, red. G. Chojnacka-Szałowska, B. Pastwa-Wojciechowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Implus”.
- Malinowska A. (1935), *Rodzina bezrobotna: na podstawie ankiety 1932 r.*, Warszawa: Wydawca Instytut Gospodarstwa Społecznego.
- Malinowski A. (2007), *Systematyka wewnętrzna ustawy*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Mały słownik języka polskiego* (MSJP, 1993), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Manek A.M. (1998), *Wartościowanie własnej sytuacji życiowej przez bezrobotnych*, Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej.
- Manstead A. S. R., Hewstone M., Fiske S. T., Hogg M. A., Reis H. T., Semin G. R. (2001) red. *Encyklopedia Blackwella. Psychologia społeczna*, red. wyd. pol. J. Czapiński, tłum. A. Bieniek i in., Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski & Co.
- Marczak M. (2013), red., *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Mariański J. (2001), *Podstawowe orientacja moralne w społeczeństwie polskim*, [w:] *Moralność Polaków*, red. B. Gołębiowski, Łomża: Wydawnictwo Stopka.
- Mariański J. (2017), *Praca ludzka jako wartość moralna. Szkice ze społecznego nauczania Kościoła Katolickiego*, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie.
- Marschall G. (red), (2004), *Słownik socjologii i nauk społecznych*, red. nauk. polskiego wydania: M. Tabin, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Marsh D., Furlong P. (2006), *Skóra, a nie sweter: ontologia i epistemologia w politologii*, [w:] *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker, przeł. J. Tegnerowicz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Marsh D., Stoker G. (2006), *Teorie i metody w naukach politycznych*, tł. J. Tegnerowicz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Marszałek-Kawa J., Plecka D. (2018), red., *Leksykon wiedzy politologicznej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Matyjas B. (2003), *Dzieciństwo w rodzinie bezrobotnych w środowisku małego miasta*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Matysiak-Błaszczak A. (2007), *Przygotowanie skazanych kobiet do opuszczenia zakładu karnego*, [w:] *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych*, red. B. Skafiriak, Kraków: Oficyna „Impuls”, s. 187-276.
- Mazur P. (2007), *Chrześcijański etos pracy ludzkiej*, [w:] *Praca człowieka jako kategoria współczesnej pedagogiki*, red. W. Furmanek, Rzeszów – Warszawa: Wydawnictwo Oświatowe Fosze, Szewczyk Zbigniew.
- Mazurek F.J. (1991), *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Méda D. (1995), *Le travail. Une valeur en voie de disparition*, tł. J. Tischner, Paris: Aubier.
- Melosik Z. (1999), *McDonald's, tożsamość i zdrowie* (s. 91 -187) oraz *Coca-cola, soft drink jako „model” życia i tożsamości* (s. 118-138), [w:] *Ciało i zdrowie w społeczeństwie konsumpcji*, Toruń-Poznań: Wydawnictwo „Edytor”.
- Melosik Z. (2010), *Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Michel M. (2012), *Gra w wykluczenie społeczne w świecie płynnej nowoczesności*, [w:] *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna* (s. 127-142), red. A. Kieszkowska, W. Ambrozik, Część II, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Miles H.L., Ellis K., Sheeran A.E. (2012), *‘Coping Inside?: The prevalence of anxiety and OCD amongst incarcerated young offenders and an evaluation of a one day CBT workshop*, „The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology”, no. 23 (5-6), p. 689-705.
- Mingus N. (2002), *Zarządzanie projektami*, Gliwice: One Press.
- Mlicki M.K. (1988), *Świadome człowieczeństwo*, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1988, s. 6-8.
- Mlonek K. (1999), *Tradycje badań bezrobocia w Polsce*, [w:] *Socjologia bezrobocia*, T. Borkowski, A. Marcinkowski, Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
- Moczydłowska J. M. (2013), *Empowerment – upodmiotowienie we wspólnocie*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa”, Numer 11, s. 15-23.
- Moroz L. (2013), *Uniwersytet Więzienny – droga do wolności*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 101-107), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Moskowitz G.B., Grant H. (2009), *The psychology of goals*, London: Guilford Press.

- Mrózek Ł. (2014), *Zjawisko wykluczenia społecznego więźniów i osób opuszczających ośrodki penitencjarne. Analiza problemu i możliwości przeciwdziałania zjawisku*, „Studia Social Cracoviensia”, t. 6.
- MRR (2007), *Program Operacyjny „Kapitał Ludzki”*, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Munyo I. and Rossi M. A. (2015), *First-day criminal recidivism*, „Journal of Public Economics” 124(Supplement C), p. 81–90.
- Murray H.A (1964), *Próba analizy sił kierunkowych osobowości*, [w:] *Problemy osobowości i motywacji w psychologii amerykańskiej*, wybór i oprac. J. Reykowski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Muskała M. (2006), *Więź osadzonych recydywistów ze środowiskiem*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego.
- Muskała M. (2016), *„Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Myczka E. (1983), *W sprawie definicji pracy*, [w:] *Laborem exercens. Powołany do pracy*, red. J. Krucina, Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, s. 326–329.
- Mydłowska B. (2021), *Aksjologiczny wymiar pracy w kontekście nowych wyzwań*, [w:] *Aksjologiczne aspekty pracy w procesie resocjalizacji* (s. 46-67), red. B. Mydłowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Mydłowska B. (2023), *Satysfakcja z pracy osadzonych w polskich zakładach karnych jako zasadniczy determinant skutecznego procesu resocjalizacji*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe Episteme.
- Myers L. (2000), *Meeting Correctional Offenders Needs: An Ethical Response to Cultural Differences*. „The Prison Journal”, nr 2, s. 184.
- Myers M.G., Stewart D.G., Brown S.A. (1998), *Progression from conduct disorder to antisocial personality disorder following treatment for adolescent substance abuse*, „American Journal of Psychiatry”, no 155.
- Nawój A. (2007), *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie programowego oddziaływania*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Nawój J. (1998), *Przemoc w więzieniu*, Katowice: Wydawnictwo Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej i Uniwersytetu Śląskiego.
- Nelken J. (1986), *Polska myśl kryminologiczna od schyłku xix w. do 1939 r.*, „Archiwum Kryminologii”, T. XIII, s. 223-260.
- Niełaczna M., Klaus W. (2008), *Wykonywanie przez polskie władze zaleceń Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT). Raport z badań*, [w:] *Przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności. O monitorowaniu jednostek penitencjarnych*, red. W. Klaus, M. Niełaczna, Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Niewiadomska I. (2016), *Polski model resocjalizacji penitencjarnej*, „Teka Kom. Praw. – OL PAN”, s. 100–122.

- NIK (2015), *Readaptacja społeczna skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności*, Warszawa: Departament Porządku i Bezpieczeństwa Wewnętrznego.
- Nowa Encyklopedia Powszechna (1995), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowacki T.W. (1962), *Próba systematyzacji pojęć – zabawa, uczenie się, praca*, „Ruch Pedagogiczny”, nr 6.
- Nowacki T.W. (1980), *Rozważania nad wychowaniem pracownika*, [w:] Szkoła – Zawód – Praca, red. T. W. Nowacki, Kalisz.
- Nowacki T.W. (2008), *Praca ludzka. Analiza pojęcia*, Warszawa-Radom: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Nowacki Z. (2010), *Wywieranie wpływu społecznego w warunkach izolacji więziennej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 121–126.
- Nowaczyk C. (1995), *Podstawy metod statystycznych dla pedagogów*, część 1, Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Nowak B. (2012), *Więzienny eksperyment*, „Forum Penitencjarne”, nr 3.
- Nowak B.M., Grzesiak S. (red.), (2022), *Strategia reintegracji społecznej osób skazanych. Integralny model wspomagania resocjalizacyjno-readaptacyjnego*, Warszawa: Szkoła Wyższa Wymiaru Sprawiedliwości.
- Nowak M. (1999), *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin: TN KUL.
- Nowak M. (2000), *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Nowak M. (2004), *Pedagogika chrześcijańska, rozwój i aktualny stan*, „Rocznik Pedagogiczny”, t. 27.
- Nowak M. (2006), *Metodologia pedagogiki między „naukowością /teoretycznością” a „praktycznością”*, [w:] *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*, red. D. Kubinowski, M. Nowak, Wyd. 1, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Nowak M. (2008), *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Nowak M. (2010), *Osoba i wartość w pedagogice ogólnej*, [w:] *Antropologiczna pedagogika ogólna* (s. 41-56), red. M. Nowak, P. Magier, I. Szewczyk, Lublin: TN KUL.
- Nowak M. (2013), „Plastuś 2007” – „Galeria u rzeźnika”, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 294-297), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Nowak M., Magier P., Szewczak I. (2010), red. *Antropologiczna pedagogika ogólna*, Lublin: TN KUL.
- Nowak S. (1965), red., *Metody badań socjologicznych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nowak-Dziemianowicz M. (2016), *Walka o uznanie w narracjach. Jednostka i wspólnota w procesie poszukiwania tożsamości*, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

- Nynca W., (2021), *(Nie)efektywna czy (nie)efektowna resocjalizacja – w obronie resocjalizacji racjonalnej*, „Colloquium Pedagogika – Nauki o Polityce i Administracji”, 3(43), s. 135-152.
- OBOP (1991), *Obawy przed bezrobociem. Komunikat z badań OBOP*, Warszawa: Ośrodek Badania Opinii Publicznej.
- Obuchowska I. (2004), *Adolescencja*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, t. 2: *Charakterystyka okresów życia człowieka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 163–201.
- Ochmański M. (1993), *Nadużywanie alkoholu przez ojców a sytuacje domowe i szkolne dzieci*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Okoń W. (2017), *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. 10, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Oleś P. (1989), *Wartościowanie a osobowość. Psychologiczne badania empiryczne*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Opóra R. (2009), *Terapia poznawczo-behawioralna w resocjalizacji*, [w:] *Terapia w resocjalizacji*, red. A. Rejzner, P. Szczepaniak, cz. 1, Ujęcie teoretyczne, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Opóra R. (2012), *Współczesne modele resocjalizacji oraz perspektywy na przyszłość*, [w:] W poszukiwaniu optymalnego modelu więzienia resocjalizującego, red. Z. Jasiński, D. Widelak (s. 59-69), Opole: Uniwersytet Opolski.
- Opóra R. (2013), *Resocjalizacja. Wychowanie i psychokorekcja nieletnich niedostosowanych społecznie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ossowski R. (1993), *Psychologiczne i socjologiczne aspekty pracy zawodowej i bezrobocia w okresie przemian*, „Szkoła Zawodowa”, nr 7.
- Ostasiewicz S., Rusnak Z., Siedlecka U. (2006), *Statystyka. Elementy Teorii i Zadania*, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu.
- Ostaszewski K. (1993a), 7 modeli. Koncepcja wczesnej profilaktyki uzależnień, (Część I), „Remedium”, nr 1.
- Ostaszewski K. (1993b), 7 modeli. Koncepcja wczesnej profilaktyki uzależnień, (Część II), „Remedium”, nr 2.
- Ostrowska K. (1981), *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ostrowska K. (2008), *Psychologia resocjalizacyjna. W kierunku nowej specjalności psychologii*, Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna.
- Ostrowska K., Wójcik D. (1986), *Teorie kryminologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo: Akademia Teologii Katolickiej.
- Ostrowska U. (2017), *Fenomen pracy ludzkiej z perspektywy aksjologicznej*, [w:] *Wokół podstawowych zagadnień pedagogiki pracy* (s. 138-156) red. R. Gerlach, R. Tomaszewska-Lipiec, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Oyrzanowski B. (1998), *Makroekonomia*, Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.

- Ozga A. (2017), *Psychospołeczne skutki kary pozbawienia wolności w zakresie problemów społecznych*, „Homo et Societas”, Nr 2, s. 61-73.
- Ozorowski E. (1999), red., *Słownik małżeństwa i rodziny* (Rozbita rodzina), Warszawa-Łomianki: Akademia Teologii Katolickiej.
- Pager D. (2003), *The mark of a criminal record*, „American Journal of Sociology” 108(5), p. 937-975.
- PAN (2025), Komisja do Spraw Etyki w Nauce PAN, *Kodeks Etyki pracownika naukowego*, Polska Akademia Nauk, Wydanie IV, Warszawa: Agencja Wydawniczo-Poligraficzna Gimp.
- Pan African Institute for Development (2015): „*Assessment of the Farm Management Practices on Prison Farms and the Implication to Food Production: Case Study of the Buea Central Prison Farm at Lysoka, Buea*”.
- Papież J. (2011), red., *Tożsamość teorii wychowania*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Papis K. (2013), *Sztuka dla Pokoju – „Po drodze...” teatr jako katalizator*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 308-312), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Parker J., Morton T., Lingefest M., Johnson K. (2005), *Predictors of serious and violent offending by adjudicated male adolescents*, „North American Journal of Psychology”, Vol. 7.
- Pawela S. (1993), *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Pawela S. (1999), *Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz*. Warszawa: Wydawnictwo ZP.
- Pawela S. (2007), *Prawo karne wykonawcze. Zarys wykładu*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Penal Reform International (2001), *Making Standards Work: An International Handbook on Good Prison Practice*, 2nd Edition, Publishing house Astron Printers Ltd., The Hague, Netherlands; London, England – PRI, 2001.
- Perczyński M. (1995), *Globalizacja i nacjonalizm wobec współczesnych wyzwań rozwojowych*, „Ekonomista”, nr 1-2.
- Pervin L.A., John O.P. (2002), *Osobowość teoria i badania*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Phelps E.S. (2013), *Płaca za pracę*, Warszawa: Kurhaus Publishing Kurhaus.
- Piechowiak Z. (2003), *Problematyka przygotowania nieletniego do mediacji z pokrzywdzonym w działalności schroniska dla nieletnich*, [w:] *Zjawiskowe formy patologii społecznych oraz profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, red. T. Sołtysiak, J. Sudar-Malukiewicz, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Pielkova J.A. (1997), *Opieka i wychowanie dzieci w rodzinach dotkniętych bezrobociem*, [w:] *Rodzina polska u progu XXI wieku*, red. H. Cudak, Łowicz: Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna.
- Pierzchała K. (2016), *Destygmatyzacja przestępców w świetle Magisterium Kościoła oraz poglądów na resocjalizację*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pierzchała K. (2018a), *Wymiar osobowy w resocjalizacji skazanych*, „Probacja”, nr 4, s. 47-66.

- Pierzchała K. (2018b), *Rola pracy w resocjalizacji penitencjarnej w kontekście badań własnych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 100, s. 147-180.
- Pierzchała K. (2021), *Środowisko izolacji więziennej traumą (?) dla matek z dziećmi. Ujęcie interdyscyplinarne*, „Resocjalizacja Polska” 22, s. 279-289.
- Pierzchała K. (2023), *Resocjalizacja skazanych matek w polskich zakładach karnych*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Pierzchała K., Cekiera C. (2008), *Zwalczanie patologii społecznych w systemie penitencjarnym Polski i USA*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pierzchała K., Cekiera C. (2021), *Człowiek a patologie społeczne*, wyd. II, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pierzchała K., Kulik P. (2022), *Personalistyczny wymiar pracy ludzkiej, jako wyznacznik resocjalizacji kobiet, na przykładzie własnych badań*, „Roczniki Pedagogiczne”, Tom 14(50), numer 3, s. 61-86.
- Pilarska A. (2012), *Ja i tożsamość*, Poznań: Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNS Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Pilch T. (1995), *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Pilch T. (1998), *Zasady badań pedagogicznych*, wyd. II, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pilch T. (2003), red., *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pilch T. (2004), red., *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, T. IV, Litera „P”, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pilch T., Bauman T. (2019), *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pilch T., Lepalczyk I. (1995), red., *Pedagogika społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pindel E. (2019), *Proces readaptacji społecznej sprawców przestępstw. Od zakładu karnego do życia na wolności*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Płatek M., Fajsta M. (2005), *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo „Liber”.
- Podgórnny M. (1992), *Bezrobocie - nowy problem pedagogiki*, „Polityka Społeczna”, nr 11-12.
- Podgórski A. (1969), *Patologia życia społecznego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Podoska-Filipowicz E. (1996), *Podstawy zawodowości i orientacji i poradnictwa zawodowego*, Bydgoszcz: Wydawnictwo WSP.
- Podsiad A. (2000), *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”.
- Poklek R. (2005), *Oczekiwania i preferencje skazanych dotyczące zajęć sportowych*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 47-48.
- Poklek R. (2013), *Wypełnianie ról społecznych – gra czy rzeczywistość? [w:] Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce (s. 45-49)*, red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Poklek R. (2018), *Grupowe oddziaływania penitencjarne na przykładzie programu dla skazanych młodocianych „Efekt Motyla”*, „Studia Edukacyjne”, nr 51, 437-456.
- Poklewski-Kozieł K. (1978), *Aspekty resocjalizacji przestępców na tle badań ONZ*, „Państwowa Inspekcja Pracy”, 2.
- Polak E. (2010), *Wyzwania i zagrożenia dla rynku pracy na tle współczesnych przemian społecznoekonomicznych. Wybrane zagadnienia*, „Współczesna Ekonomia” nr 3 (15).
- Poleszczuk J. (1991), *Praca w systemie gospodarki planowej*, [w:] *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej*, red. M. Marody, Londyn: Wydawnictwo „Aneks”.
- Porowski M. (1993), *Kamień i chleb: studium z dziedziny polityki penitencjarnej*, Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pospiszyl I. (1994), *Przemoc w rodzinie*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Pospiszyl I. (1999), *Razem przeciw przemocy*, Warszawa: Wydawnictwo akademickie „Żak”.
- Pospiszyl I. (2009), *Patologie społeczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pospiszyl K. (1998), *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pospiszyl K. (2002), *Narcyzm u przestępców seksualnych*, „Przegląd psychologiczny”, 45, (2), s. 197–208.
- Pospiszyl K., Żabczyńska E. (1980), *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Potępa M. (2005), *CREIN – program reintegracji zawodowej i społecznej skazanych kobiet, referat wygłoszony podczas konferencji naukowej, „Teoria i praktyka penitencjarna”*, Maszynopis: Popowo n. Bugiem.
- Prokosz M. (2018), *Prospołeczność dzieci i młodzieży w rodzinie*, „Wychowanie w Rodzinie” t. XIX, nr 3, s. 199-222.
- Przybyliński S. (2022), *Podkulturowy nurt funkcjonowania osób pozbawionych wolności – rys „drugiego życia” więziennego*, [w:] *Współczesne problemy resocjalizacji. W stronę integracji teorii z praktyką* (s. 119-133), red. W. Ambrozik, M. Konopczyński, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pstrąg D. (2009), *Zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa skazanych jako istotny warunek skuteczności resocjalizacji skazanych*, [w:] *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, red. F. Kozaczuk, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 361–373.
- Pstrąg D. (2014), *Praca w procesie readaptacji społecznej skazanych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, t. XXXIII, s. 148-164.
- Pszczołowski T. (1969), *Prakseologiczne sposoby usprawniania pracy*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 9–15.
- Pytko L. (1998), *Niewydarzeni, sfrustrowani, agresywni*, [w:] *Przemoc dzieci i młodzieży*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pytko L. (2000), *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wyd. 4, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.

- Pytka L. (2006), *Resocjalizacja*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. V, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 268-270.
- Rachalska W. (1984), *Wybór zawodu a wychowanie przez pracę w rodzinie*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Radochoński M. (2000), *Osobowość antyspołeczna*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Radziewicz-Winnicki A. (2005), *Społeczeństwo w trakcie zmiany*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Rondalska D., (2019), *Indywidualizacja a system w postępowaniu penitencjarnym w świetle kodeksu karnego wykonawczego*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego”, Tom LIV, s. 223-238.
- Ratajczak Z. (1977), *Człowiek i praca. Psychologiczna analiza pracy*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Redcross C., Millenky M., Rudd T., and Levshin V. (2012), *More than a job: Final results from the evaluation of the center for employment opportunities (ceo) transitional jobs program. U.S. Department of Health and Human Services*, OPRE Report 2011-18.
- Rejman J. (2000), *System wychowawczy zakładów karnych dla młodocianych*, Rzeszów: Wydawnictwo WSP.
- Rejzner A. (1997), *Kultura fizyczna w zakładach penitencjarnych - na podstawie badań*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 15, s. 67-68.
- Rejzner A., Szczepaniak P. (2009), red., *Terapia w resocjalizacji, cz. 1, Ujęcie teoretyczne*, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Rejzner A., Szczepaniak P. (2009), red., *Terapia w resocjalizacji, cz. 2, Ujęcie praktyczne*, Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Rentzmann W. (1990), *Podstawy współczesnej filozofii penitencjarnej, Wykład eksperta Rady Europy na seminarium w Popowie 23.10.1990 r. (maszynopis)*.
- Richins M.L. Dawson S. (1992), *A consumer values orientation and its measurement: scale development and validation*, „Journal of Consumer Research”, no. 19, p. 303-317.
- Rifkin J. (2001), *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postronkowej*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Ristkari T., Sourander A., Ronning J., Elonheimo H., Helenius H., Salokangas R.K.R. (2009), *Sense of Coherence and Criminal Offences among Young Males. Findings from the Finnish From a Boy to a Man Study*, „Nordic Psychology”, no. 61(1), p. 4-13.
- Rodziński W. (1998), *Na orbitach wartości*, Warszawa: Wydawnictwa RW KUL s. 85-97.
- Rohan M. (2000), *A rose by any name? The values construct*, „Personality and Social Psychology Review”, vol. 4(3), p. 255-277.
- Rose A.G. (1954), *Five Hundred Borstal Boys*, Oxford: Basil Blackwell, s. 70-74.
- Rossi P. H., Berk R. A., and Lenihan K. J. (1980), *Money, work, and crime: experimental evidence*, Academic Press.

- Rousseau J.-J. (1750), oryg. «Discours sur les sciences et les arts» [Rozprawa o naukach i sztukach].
- Rousseau J.-J. (1762), org. «Du contrat social; ou Principes du droit politique» [Umowa społeczna].
- Rószkiewicz M., Perek-Białas J., Węziak-Białowolska D., Zięba-Pietrzak A. (2020), *Projektowanie badań społeczno-ekonomicznych. Rekomendacje i praktyka badawcza*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Różańska-Kowal N. (2010), *Motywacja zachowań prospołecznych i antyspołecznych nieletnich*, Kraków : Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Rynkowski R.M. (2004), *Teologia osoby w ujęciu Czesława Stanisława Bartnika, Praca doktorska z teologii dogmatycznej, napisana pod kierunkiem ks. prof. UKSW dra hab. Ignacego Bokwy*, Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Rzucidło W. (2010), *Związki między pracą a kulturą na podstawie encykliki JP2 Laboerm Exercens*, doktorat, Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny.
- S**arzała D. (2014), *Znaczenie pracy w resocjalizacji penitencjarnej więźniów*, [w:] *Eksplikatywne ujęcie procesu resocjalizacji, horyzonty pedagogiczne*, red. E. Łuczak, S. Przybyliński, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Schnepel K. T. (2018), *Good jobs and recidivism*, “The Economic Journal” 128(608), p. 447–469.
- Schultz D. P., Schultz S. E. (2002), *Psychologia a wyzwania dzisiejszej pracy*, tłum. G. Kranas, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Schweiz.-Haefely, Markus H. (1962), *Das Verhalten von 200 Insassen der Erziehungsanstalten Utikon a. U. und Witzwil nach ihrer Entlassung. Eine kriminologische Untersuchung von 200 nach Art. 43 StGB Eingewiesenen*, Bern: Paul Haupt.
- Scott D., Codd H. (2010), *Controversial issues in prisons*, United Kingdom: Publisher Open University Press.
- Segiet K. (2005), *Znaczenie wolontariatu działającego na rzecz dzieci i młodzieży w różnych obszarach życia społecznego*, [w:] *Wolontariat w obszarze humanistycznych wyzwań opiekuńczych*, red. B. Kromolicka, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Sekula Z. (2001), *Planowanie zatrudnienia*, Kraków: Oficyna Ekonomiczna, Dom Wydawniczy ABC 2001, s. 93, 143.
- Seligman J. (1989), *Bezradność, beznadziejność sytuacji i utrata kontroli poznawczej*, [w:] *Psychologia i życie*, red. P.G. Zimbardo, F.L. Ruch, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Seligman M.E.P., Walker E.F., Rosenhan D.L. (2003), *Psychopatologia*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Settlage C.F. (1972), *Cultural values and the superego in late adolescence*, „The Psychoanalytic Study of the Child”, vol. 27, s. 74–92
- Shaw M. (2006), *Communities in action for crime prevention (background paper prepared for the Sixth Annual Colloquium of the International Centre for the Prevention of Crime)*, Canberra.

- Shinkfield A. J., Graffam J. (2009), *Community reintegration of ex-prisoners: type and degree of change in variables influencing successful reintegration*, "International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology", vol. 53, No. 1, p. 29–42.
- Siek S. (1993), *Wybrane metody badania osobowości*, Warszawa: Wydawnictwo ATC.
- Siemaszko A. (1993), *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Siemienkiewicz K. (2017), Neurobiologiczne podłoże osobowości psychopatycznej, "Journal. Przegląd Policyjny" Nr 3(127), s. 154-166.
- Siemionow J. (2013), *Zmiana schematów poznawczych dotyczących spostrzegania własnej osoby oraz samooceny nieletnich niedostosowanych społecznie prowadzona w nurcie terapii poznawczo-behawioralnej*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 248-253), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Sierocka B. (2003), *Krytyka i dyskurs*, Kraków: Wydawnictwo Aureus.
- Silecka E. (2005), *Nowe formy i metody pracy penitencjarnej ze szczególnym uwzględnieniem systemu programowanego oddziaływania*, praca doktorska, Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Siwach G. (2018), *Unemployment shocks for individuals on the margin: Exploring recidivism effects*, Labour Economics 52, p. 231 – 244.
- Skałirak B. (2007), *Kobiety w warunkach izolacji więziennej a ich readaptacja do życia na wolności*, [w:] *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych*, red. B. Skałirak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 239-258.
- Skibska J. (2020), *Terapia pedagogiczna w kontekście interdyscyplinarności*, [w:] *Terapia interdyscyplinarna. Wybrane problemy* (s. 11-29), red. J. Skibska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Skoczek A., *Cechy osobowości sprawców różnych typów przestępstw*, Praca magisterska, Nowy Sącz: Wyższa Szkoła Biznesu.
- Skorny Z. (1973), *Formy i źródła agresji u dzieci i młodzieży*, „Psychologia Wychowawcza”, nr 3.
- Skorowski H. (1996a), *Moralność społeczna. Wybrane zagadnienia z etyki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Solejańskie.
- Skorowski H. (2005b), *Problematyka praw człowieka. Stadium z nauki społecznej Kościoła*, Warszawa: Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej.
- Skutnik J. (2011), *Spotkanie i dialog jako elementy współbycia człowieka z człowiekiem*, [w:] *Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice* (s. 88-90), red. B. Dymara, B. Cholewa-Gałuszka, E. Kochanowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Słotwińska H. (2019), *Wychowanie chrześcijańskie szansą integralnego rozwoju człowieka. Studium z pedagogiki religii*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Smok R. (2013), *Streaching – program rehabilitacji psychoruchowej*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 315-317), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Smółka J. (red.), (2016), *Praca i rozwój człowieka*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.

- Smrokowska-Reichman A. (1997), *Miejsce spotkań dla dzieci i młodzieży*, [w:] *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych*, red. K. Zajączkowski, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Snyder H., Sickmund M. (2006), *Juvenile offenders*, [w:] *Juvenile offenders and victims: 2006 national report* (p. 63-92), ed. H. Snyder, M. Sickmund, Washington: Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Solak A. (2004), *Wychowanie chrześcijańskie i praca ludzka*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Sołtysiak T. (1991), *Psychologiczne mechanizmy zachowań przestępczych z uwzględnieniem poczucia nierówności jako czynnika kryminogennego*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Sołtysiak T., Nowakowska A. (2010), *Młode pokolenie ofiary czy sprawcy przemocy?*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Stanik J.M. (1975), *Niektóre osobowościowe determinanty agresywności młodocianych skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, [w:] *Prace psychologiczne*, T. 5. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Stanik J.M. (1976), *Psychologiczne problemy agresji młodocianych w warunkach dyscyplinarnej izolacji*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Stanowska O. (2014), *Zatrudnienie skazanych pozbawionych wolności na podstawie skierowania do pracy*, „Rocznik Administracji i Prawa”, t. 14/1, s. 213-228.
- Stańczyk I. (2013), *Pokochaj siebie, ulecz swoje życie*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 39-45), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Stańdo-Kawecka B. (2000), *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kraków: Kantor Wydawniczy „Zakamycze”.
- Stańko-Kawecka B. (2022), *Polityka penitencjarna po 25 latach od uchwalenia kodeksu karnego wykonawczego*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego”, Tom LXV, s. 11-29.
- Stańkowski B. (2020), *Efektywność resocjalizacji w duchu systemu prewencyjnego: badania własne w salezjańskich MOW w Polsce*, „Społeczeństwo - Edukacja - Język”, Tom 11, s. 15-38.
- Stevenson M. (2017), *Breaking bad: Mechanisms of social influence and the path to criminality in juvenile jails*, „The Review of Economics and Statistics” 99(5), 824–838.
- Stępień A.B. (1990), *Wobec marksistowskiej teorii człowieka*, [w:] *Wobec filozofii marksistowskiej. Polskie doświadczenia*, red. A. B. Stępień, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Stępień B. (2016), *Zasady pisania prac naukowych. Prace doktorskie i artykuły*, format mobi,, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016, s. 135/209.
- Stępiak P.A. (1989), *Sytuacyjne uwarunkowania przestępczości młodocianych*, „Psychologia i Pedagogika”, nr 71.
- Stępiak P.A. (2009), *O ogólnych niektórych problemach kryminologii i znaczeniu paradygmatu humanistycznego*, „Archiwum Kryminologii”, t. 31, s. 61–72.
- Strzeszewski C. (1978), *Ewolucja katolickiej nauki społecznej*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych ODiSS.

- Strzeszewski C. (1994), *Katolicka nauka społeczna*, Lublin: Wydawnictwo: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Suchodolski B. (1965), *Współczesne problemy wychowania estetycznego*, [w:] *Wychowanie przez sztukę*, red. I. Wojnar, Warszawa: PZWS.
- Sullivan P. (1997), *Rapports of education – destruction in Western-countries*, London.
- Sułkowski Ł., Lenart-Gansiniec R. (2023), red., *Metody badań mieszanych w naukach o zarządzaniu*, Dąbrowa Górnicza: Wydawnictwo Naukowe Akademii WSB.
- Sutherland E.H., Cressey D.R. (1955), *Principles of Criminology*, Chicago–Philadelphia–New York: Publisher Lippincott,
- Sykes G.M. (1958), *The society of captives: A study of a maximum security prison*, Princeton: Princeton University Press.
- Szafrańska K. (2018), *Kształtowanie się celów życiowych nastolatków w pieczy instytucjonalnej. Model ontologiczno-gnozeologiczny*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Szałański J. (2008a), *Kategorie klasyfikacyjne i zróżnicowanie osobowości skazanych jako wyznaczniki celów i programów resocjalizacji penitencjarnej*, [w:] *Resocjalizacja*, (s. 361-396), t. 1, red. B. Urban, M.J. Stanik, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN – Pedagogium.
- Szałański J., (2008b), *Zakres i poziom skuteczności resocjalizacji*, [w:] *Skuteczna resocjalizacja. Doświadczenia i propozycje* (s. 13–21), red. Z. Bartkowicz, A. Węgliński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Szczygieł G. B. (2002), *Społeczna readaptacja skazanych w polskim systemie penitencjarnym*, Białystok: Wydawnictwo „Temida 2”.
- Szczygieł G. B. (2005), *Skazani z HIV i AIDS w zakładach karnych*, [w:] *Aktualne problemy prawa karnego i kryminologii*, red. E. Pływaczewski, Białystok: Wydawnictwo „Temida 2”.
- Szczygieł G.B. (2001), *Przygotowanie skazanych do opuszczenia zakładu karnego (na przykładzie białostockiego modelu kurateli penitencjarnej)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 31.
- Szerer M. (1969), *Społeczeństwo wobec przestępcy*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Szewczuk W. (1975), *Psychologia. Zarys podręcznikowy*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Szewczuk W. (1998), red., *Encyklopedia Psychologii*, Warszawa: Wydawnictwo Innowacja.
- Sztaba S., Adamska A. (2007), red., *Ekonomia od A do Z*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Sztumski J. (1981), *Socjologia pracy w zarysie*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Sztumski J. (1995), *Czy możemy mówić o „patologii społecznej”*, [w:] *Zjawiska patologii społecznej, uwarunkowania, rozmiary, profilaktyka, prognozy*, red. T. Sołtysiak, Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Sztumski J. (1999), *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wyd. 5 zmienione i uzupełnione, Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.

- Szubert-Zarzeczny U. (2001), *Relacje, Ekonomia – Polityka w nowożytnej myśli ekonomicznej*, Wrocław: Wydawnictwo Arboretum.
- Szulc B.M. (2013), *Nauka, Wiedza, Mądrość*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.
- Szulc B.M. (2015), *Kształcenie, Nauka, Wartości*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Szulc B.M., Pierzchała K. (2022), *Człowiek we współczesnym społeczeństwie. Wybrane problemy*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Szymanowska A. (2003), *Więzenie i co dalej?*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Szymanowski T. (1967), *Młodociani w polskim prawie karnym i penitencjarnym*, Warszawa: wydawnictwo Prawnicze.
- Szymanowski T. (1968), *Więźniowie młodociani w polskim prawie karnym i penitencjarnym*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Szymanowski T. (1984), *Praca więźniów w świetle danych empirycznych*, [w:] *Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce*, red. B. Hołyst, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Szymanowski T. (1989), *Powrót skazanych do społeczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szymanowski T. (1998), [w:] *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz. Ustawy dodatkowe, akty wykonawcze*, T. Szymanowski, Z. Świda, wyd. 1, Warszawa: Wydawnictwo LIBRATA.
- Szymanowski T. (1976), *Powrotność do przestępstwa po wykonaniu kary pozbawienia wolności*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Szymański M.J. (2001), *Kryzys i zmiana. Studia nad przemianami edukacyjnymi w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2001.
- Szymański M.J. (2006), *Młodzież wobec wartości. Próba diagnozy*, wyd. III, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Szymczak A., Gawrycka M. (2015), *Praca jako dobro indywidualne i społeczne*, „Studia Ekonomiczne”, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 214, s. 276-287.
- Szymusik A., Leśniak E. (1975), *Psychiatryczne i psychologiczne aspekty zabójstw*, „Problemy Kryminalistyki”, 113.
- Śledzianowski J. (1991), *Alkoholizm i inne zjawiska patologii społecznej (na przykładzie diecezji kieleckiej)*, Warszawa: Wydawnictwo Michalineum.
- Ślipko T. (1974), *Etos chrześcijański. Zarys etyki ogólnej*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Śliwerski B. (2010), *Teoretyczne i empiryczne podstawy samowychowania*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Śliwerski B. (2012), *Pedagogika ogólna. Podstawowe prawidłowości*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Śliwerski B. (2015), *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Wydanie IX zmienione, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Śliwowski J. (1976), *Kara pozbawienia wolności we współczesnym świecie - Rozważania penitencjarne i penologiczne*, „PP”, 1, s. 65–83.
- Śliwowski J. (1978), *Prawo i polityka penitencjarna*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Świda H., Świda W. (1961/1972), *Młodociani przestępcy w więzieniu*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Wydawnictwo Prawnicze.
- Świda W. (1977), red., *Kryminologia*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Święś K. (2014), *Jana Pawła II spojrzenie na pracę*, „Verbum Vitae”, 25, s. 203-226.
- Świtka J., Kuć M., Niewiadomska I. (2005), *Rola wartości moralnych w procesie socjalizacji i resocjalizacji*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Świtka J., Kuć M., Niewiadomska I. (red.) (2005), *Rola wartości moralnych w procesie socjalizacji i resocjalizacji*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Żakusta W. (1984), *Przedmiot socjologii i psychologii pracy*, [w:] *Socjologia i psychologia pracy*, red. J. Bugiel, Kraków : Akademia Górniczo-Hutnicza im. S. Staszica.
- Tazbir J. (1997), *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Tinbergen N., *Badania nad instynktem*, tłum. G. Bujalska-Grüm, L. Grüm, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tischner J (1996), *Tischner czyta Katechizm*, Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Tischner J. (1986), *Rodowód ludzkiej godności*, „W Drodze”, nr 4, s. 49-54.
- Tischner J. (1994), *Świat ludzkiej nadziei*, Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Tischner J. (2000), *Jak żyć?*, Wrocław: Wydawnictwo „Tum”.
- Tischner J. (2005), *Etyka solidarności oraz „Homo sovieticus”*, Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Tischner J. (2009), *Wiara ze słuchania. Kazania starosądeckie 1980-1992*, Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Tomaszewski T. (1984a), *Człowiek i otoczenie*, [w:] *Psychologia*, T. Tomaszewski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tomaszewski T. (1984b), *Ślady i wzorce*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Tumim S. (1998), *Przestępczość [org.: The Future of Crime and Punishment]*, tłum. A. Milewska, Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka
- Tuziak B. (1995), *Bezrobocie - rodzina - przestępczość na przykładzie Rzeszowa*, „Polityka Społeczna”, nr 9.
- Tyc J. (2018), *Mikrosystem wychowania resocjalizującego grupy o charakterze półotwartym*, [w:] *Dobre praktyki resocjalizacyjne w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich w Polsce* (s. 360-371), red. Maciej Bernasiewicz, Monika Noszczyk-Bernasiewicz, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tyszka Z. (1992), *Rodzina robotnicza a bezrobocie (wstępne wyniki badań prowadzonych w Poznaniu)*, „Problemy Rodziny”, nr 5.
- Tytko O. (2020), *Więźniowie na rynku pracy – analiza doświadczeń polskich i zagranicznych*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa”, T. 11, s. 120-133.

- Uggen Ch. (2000). *Work as a Turning Point in the Life Course of Criminals: A Duration Model of Age, Employment, and Recidivism*. „American Sociological Review”, 65(4), 529–546.
- United Nations (2009), *Handbook on Prisoners with special needs*, Criminal Justice Handbook Series, New York.
- United Nations (2010), *Handbook on the crime prevention guidelines*, Making them work, Criminal Justice Handbook Series, New York.
- United Nations (2012), *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*, Criminal Justice Handbook Series, New York.
- United Nations (2014), *Handbook on Women and Imprisonment. 2nd edition, with reference to the United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (The Bangkok Rules)*, Criminal Justice Handbook Series, New York.
- United Nations (2016), *Handbook on the Management of High-Risk Prisoners*, Criminal Justice Handbook Series, New York.
- United Nations (2017), *Roadmap for the Development of Prison-based Rehabilitation Programmes*, Criminal Justice Handbook Series, Vienna.
- United Nations (2018), *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*, Criminal Justice Handbook Series, Vienna.
- United Nations (2020), *Handbook on Restorative Justice Programmes Second Edition*, Criminal Justice Handbook Series, Vienna.
- United Nations Declaration (1985), *of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*, General Assembly resolution 40/34 of 29 November 1985, art. 1.
- Unolt J. (1996), *Rynek pracy w Polsce, Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Warszawa: Wydawnictwo „Interart”.
- Unolt J. (1999), *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo „Śląsk”.
- Urban B., M. Stanik J. (2008), red., *Resocjalizacja: teoria i praktyka pedagogiczna*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN – Pedagogium.
- Urbaniak-Zajac D. (2006), *W poszukiwaniu kryteriów oceny badań jakościowych*, [w:] *Metodologia pedagogiki zorientowanej humanistycznie*, red. Dariusz Kubinowski, Marian Nowak, Wyd. 1, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Utrat-Milecki J. (2006), *Podstawy penologii. Teoria kary*, Warszawa: Wydawca: Uniwersytet Warszawski.
- Utrat-Milecki J. (2006), *Podstawy penologii. Teoria kary*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Uzoaba J. (1998), *Managing Older Offenders: Where do we Stand?* Correctional Service of Canada.
- Wala K. (2015), *Systemy penitencjarne na przestrzeni XVIII i XIX wieku*, „Studia Iuridica Lublinensia”, vol. XXIV, 4, s. 133-150.
- Walkowski M. (2013), *Program aktywności sportowo-rekreacyjnej*, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 318-321), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Waloszek D. (2011), *Tolerancja. Szkic do problemu*, [w:] Sztuka bycia człowiekiem. Wychowanie a poszukiwanie wartości i sensów życia. Artykuły, eseje, wspomnienia, notatki, szkice (s. 109-111), red. B. Dymara, B. Cholewa-Gałaszka, E. Kochanowska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ward T., Stewart C. (2003), *Criminogenic needs and human needs: A theoretical model*, „Psychology, Crime and Law”, no. 9(2), p. 125-143.
- Wasyłkowska K. (2002), „Atlantis” i AA - szansa na resocjalizację, „Świat Problemów”, nr 5.
- Waśkowicz W. (2021), *Oddziaływania resocjalizacyjne w zakładach karnych dla młodocianych a współczesne problemy pracowników penitencjarnych*, „Probacja”, 1, s. 27-42.
- Weissbrot-Koziarska A., Kanios A. (2021), *Praca jako środek resocjalizacji osób w izolacji więziennej – przegląd badań*, „Resocjalizacja Polska”, nr 22, s. 377-389.
- Weissbrot-Koziarska A., Kanios A. (2021), *Praca jako środek resocjalizacji osób w izolacji więziennej – przegląd badań*, „Resocjalizacja Polska”, nr 22, s. 377-389.
- Węgrzyn G. (1999), *Patologia społeczna a zjawiska marginalizacji*, „Polityka Społeczna”, nr 11-12.
- Wiatrowski Z. (1974), *U podstaw pedagogiki pracy*, [w:] Szkoła – Zawód – Praca. Materiały ze zgrupowania naukowego IKZ, Warszawa: IKZ.
- Wiatrowski Z. (2005a), *Praca zawodowa*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. IV, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Wiatrowski Z. (2005b), *Podstawy pedagogiki pracy*, wyd. IV, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. K. Wielkiego.
- Wiatrowski Z. (2012), *Początki, rozwój i aktualny stan pedagogiki pracy*, [w:] *Pedagogika pracy – tradycja i wyzwania współczesności*, red. S.M. Kwiatkowski, Radom – Warszawa – Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Wiatrowski Z., (1983), *Praca jako czynnik resocjalizacyjny*, „Studia Psychologiczne”, z. 4, s. 100-111.
- Wieczorek G. (2010), *Możliwości byłych skazanych na rynku pracy*, [w:] *Poradnictwo zawodowe dla osób z grup szczególnego ryzyka. Wybrane aspekty*, red. D. Kukła, Ł. Bednarczyk, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Wilk M. (2011), *Znaczenie pracy w opiniach uwięzionych*, [w:] *Tożsamość osobowa dewiantów a ich reintegracja społeczna* (s. 411-421), red. A. Kieszkowska, Część I, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Wilsz J. (2009), *Teoria pracy. Implikacje dla pedagogiki pracy*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Witkowski L. (1998), *Listy o edukacji*, „Forum Oświatowe”, 2(19).
- Włodarczyk E. (2011), *Kłęska żywiołowa lub ekologiczna*, [w:] *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej*, red. E. Włodarczyk, I. Cytlak, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Włodarczyk-Madejska J., *Efektywność środków izolacyjnych orzekanych wobec nieletnich*, „Prawo w działaniu”, 43, 2020, s. 10-13.

- Wodak R. (2001), *The Discourse-Historical Approach*, [w:] *Methods of Critical Discourse Analysis* (s. 63–95), eds. Ruth Wodak, Michael Meyer, London: Sage.
- Wodak R. (2011), *Wstęp: badania nad dyskursem*, [w:] *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, red. R. Wodak, M. Krzyżanowski, Warszawa: Wydawnictwo Łośgraf.
- Wojciszke B. (2003), *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Wojtyna K., Maroszek K. (2013), Siłą wyobraźni otwieramy serca – program aktywności twórczej, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 301-304), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Wolska A. (2001), *Model czynników ryzyka popełnienia zabójstwa*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Wołk Z. (2010), *Całozyciowe poradnictwo zawodowe dla służb zatrudnienia*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Wołowicz M. (1996), *Charakterystyka młodocianych i młodych więźniów byłych wychowanków zakładów poprawczych*, [w:] *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, red. B. Hołyst, S. Redo, Kalisz – Warszawa: Wydawnictwo CZSW, COSSW.
- Woźniak A. (2023), *Praca w procesie resocjalizacyjnym osób pozbawionych wolności w polskich jednostkach penitencjarnych*, doktorat niepublikowany, Lublin.
- Woźniak J., Czekaj K. (2000), *Narkomania jako choroba*, „Problemy Narkomanii”, nr 1.
- Wódz J. (1973), *Zjawiska patologii społecznej a sankcje społeczne i prawne*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Wódz K., Czekaj K. (1992), *Szkoła chicagowska w socjologii: tradycja myśli społecznej i wymogi współczesnej socjologii empirycznej : materiały pokonferencyjne*, Katowice-Warszawa: Uniwersytet Śląski, Instytut Socjologii.
- Wójcik D. (1977), *Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nieprzestępczej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wójcik M., Meler S. (2013), „Cztery Pory Roku”, [w:] *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce* (s. 61-64), red. M. Marczak, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Wysocka E. (2015), *Diagnoza pozytywna w resocjalizacji. Model teoretyczny i metodologiczny*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Wysocka E. (2020), *Terapia psychopedagogiczna dzieci i młodzieży – wybrane problemy*, [w:] *Terapia interdyscyplinarna. Wybrane problemy* (s. 31-61), red. J. Skibska, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Wyszyński S. (1957), *Duch pracy ludzkiej*, wyd. 2, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Wyszyński S. (2000), *Duch pracy ludzkiej. Myśli o wartości pracy*, Warszawa: Wydawnictwo im. Stefana Kard. Wyszyńskiego Soli Deo, Instytut Wydawniczy „Pax”.
- Yang C. S. (2017), *Local labor markets and criminal recidivism*, “Journal of Public Economics” 147, p. 16 – 29.

- Żaczyński W.P. (1995), *Praca badawcza nauczyciela*, Wyd. IV, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Warszawa 1995.
- Zadroga A. (2010), *Prawo człowieka do pracy. Źródła, treści i problemy realizacji* [w:] *Prawa człowieka. W 60. rocznicę uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Przesłanie moralne Kościoła*. red. K. Jeżyna, T. Zadykowicz, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Zagar R., Arbit J., Sylvies R., Busch K. G., Huges J. R. (1990), *Homicidal adolescents: a replication*, "Psychology Reports", Dec. 67(3 Pt 2).
- Zajączkowski K. (1998), *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Zalewska A. (2003), *Dwa światy. Emocjonalne i poznawcze oceny jakości życia i ich uwarunkowania u osób o wysokiej i niskiej reaktywności*, Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS.
- Zalewska S.L. (2017), *Wartości we współczesnej rodzinie. Pomędzy deklaracją a czynem*, „Society Register”, 1(1), s. 183-198.
- Zanella G. (2020), *Prison Work and Convict Rehabilitation*, University of Bologna.
- Zanella G. (2021), *Seminar «Prison Work and Convict Rehabilitation»*, IZA-HSE University International Labor Seminar was held on February 9, 2021, Working paper.
- Zawadzka A.M., Lewandowska-Walter A. (2016), *Wartości, style przywiązania i samoocena a materializm nastolatków*, „Polskie Forum Psychologiczne”, tom XXI, nr 3, s. 394-409.
- Zawadzka M. (2020), *Zastosowanie psychoterapii poznawczo-behawioralnej w różnych systemach więziennictwa*, [w:] *Psychopedagogiczne konteksty wykonywania kary pozbawienia wolności* (s. 197-222), red. S. Grzesiak, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Zdanowski A. (1936), *Warunki mieszkaniowe robotników w okresie kryzysu i bezrobocia*, „Sprawy Robotnicze”, Nr 13.
- Zieliński J. (2023), *Resocjalizacyjne konteksty aktywności fizycznej*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Zięba M.S. (2008), *Migracja - wyzwania XXI wieku*, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
- Ziółkowska B. (2005), *Okres dorastania. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A.I. Brzezińska, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Zuckerman M. (1991), *Psychobiology of personality*, New York: Cambridge University Press.
- Żeleźniak T. (1992), *Wolność*, [w:] *Słownik katolickiej nauki społecznej*, red. W. Piwowarski, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, Wydawnictwo Misjonarzy Klaretynów.
- Żywucka-Kozłowska E., Juszka K. (2011), *Prawa i obowiązki skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, [w:] *Problemy Penologii i Praw Człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. B. Stańdo-Kawecka, K. Krajewski, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska – LEX.

Przepisy prawa

Konwencja (1930) Nr 29 *dotycząca pracy przymusowej lub obowiązkowej* przyjęta w Genewie dnia 28 czerwca 1930 r. (Dz.U. 1959 nr 20 poz. 122; Wersja od 9 listopada 2016 r.); pobrano: <https://tinyurl.com/48mbsat4> (dostęp: 28.07.2025).

Konwencja (1957) nr 105 *o zniesieniu pracy przymusowej*, przyjęta w Genewie dnia 25 czerwca 1957 r. przez Konferencję Ogólną Międzynarodowej Organizacji Pracy (Dz.U. 1959 nr 39 poz. 240).

Rekomendacja Nr R (89)12 *Komitetu Ministrów dla państw członkowskich o edukacji w więzieniu z dnia 13 października 1989*.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 8 czerwca 2021 r. w sprawie Funduszu Aktywizacji Zawodowej Skazanych oraz Rozwoju Przywieszennych Zakładów Pracy (Dz.U. 2021 poz. 1078) – rFAZSiRPZP, 2021.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) – RODO, 2016.

United Nations (1955), *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)*, New York.

United Nations (1974), *Projet de rapport sur le point 8 de l'ordre du jour: Traitement des delinquants dans les prisons ONZ A/CONF, 56/L.6, s. 2 i n.; Eleventh International Congress of Penal Law AJDP, Resolutions*, Budapest, s. 3–5.

United Nations (1985) uchwaliło A/RES/40/33, *Standardowe minimalne zasady Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich* („Zasady pekińskie”).

United Nations (1988), *Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment*, General Assembly resolution 43/173, New York.

United Nations (1990), *Basic Principles for the Treatment of Prisoners*, General Assembly resolution 45/111, New York.

United Nations (2015), *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)*, United Nations Office on Drugs and Crime, New York.

Ustawa z dnia 11 września 2019 r. - *Prawo zamówień publicznych* (Dz.U. 2019 poz. 2019; t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1605, 1720) – uozp, 2019.

Ustawa z dnia 18 stycznia 1951 r. *o dniach wolnych od pracy* (Dz.U. 1951 nr 4 poz. 28; t.j. z Dz. U. z 2020 r. poz. 1920) – udwod, 1951.

Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. *o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy* (Dz.U. 2004 nr 99 poz. 1001; t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 735, 1429, 1723, 1737) – uopz, 2004.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - *Kodeks cywilny* (Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93; t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1610, 1615, 1890, 1933) – k.c., 1964.

Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. *Kodeks pracy* (Dz.U. 1974 nr 24 poz. 141, t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1465) - k.p., 1974.

Ustawa z dnia 28 sierpnia 1997 r. *o zatrudnianiu osób pozbawionych wolności* (Dz.U. 1997 nr 123 poz. 777; t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1559) – uozopw, 1997.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - *Kodeks karny* (Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553; t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 383) – k.k., 1997.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - *Kodeks karny wykonawczy* (Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557; t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 706, 1907, z 2025 r. poz. 621) – k.k.w., 1997.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. - *Kodeks postępowania karnego* (Dz.U. 1997 nr 89 poz. 555; t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 1375, 1855, 2582, 2600, z 2023 r. poz. 289, 535, 818, 1606, 1860) - k.p.k., 1997.

Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz.U. 2022 poz. 1700, t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 978, 1228) – uowrn, 2022.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 marca 2006 r. - K 17/05.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 lutego 2010 r. Sygn. akt P 20/09 w sprawie wysokości wynagrodzenia skazanych.

Netografia

Aktualności, Porady, (2023), *Nowa ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Co zmienia? Skróć zmian*, Wolters Kluwer, <https://tinyurl.com/5bud8t4w> (dostęp: 12.12.2025).

APS (2025), *Historia uczelni*, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, <https://tinyurl.com/464vfnk4> (dostęp: 11.12.2025).

AŚ w Radomiu, (2023), Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/33dkazh7> (dostęp: 30.12.2023).

AŚ w Warszawie, (2023), <https://tinyurl.com/5btxjpkp> (dostęp: 30.12.2023).

Biblia Tysiąclecia (2002), Pismo Święte Nowego i Starego Testamentu, Wydawnictwo Pallottinum PISMO-SW 3.0 BETA, (<https://tinyurl.com/psfvfc3n>), copyright c 1994-2002 by Piotr Kłosowski.

Biznes.gov.pl (2025), *Prawa i obowiązki pracodawcy*, <https://tinyurl.com/mrynvpki> (dostęp: 8.12.2025).

Blog o pracy (2022), *Umowa dorozumiana – definicja, co oznacza, przepisy*, <https://tinyurl.com/skjmt2re> (dostęp: 08.12.2023).

ConnectNetwork (2016), *How Do Prison Work Programs Really Benefit Inmates?*, <https://tinyurl.com/3zh4upde> (pobrano: 30.07.2025).

CZSW, 2024 (2001-2024), *Statystyka Roczna SW*, <https://tinyurl.com/4jp9ekse> (dostęp: 13.11.2023).

Dobroń A. (2021), *Czym jest ergoterapia i do kogo jest skierowana? Jakie są jej metody i cele?* <https://tinyurl.com/bdz53xs4> (dostęp: 15.11.2023).

EQUAL (2023), *European Qualifications – Refugees and Recognition*, Nowa Agencja Wymiany Akademickiej, <https://tinyurl.com/bdf7x6d9> (dostęp: 13.12.2023).

Żatalska I. (2025), *Teoria społecznego uczenia się: kluczowe zasady i zastosowanie*, Blog, <https://tinyurl.com/2cja68kf> (dostęp: 8.12.2025).

Filar M. (2002), *Co to znaczy być wolnym?*, <https://tinyurl.com/2fvn66by> (dostęp: 10.03.2024).

Gawina M. (2024), Wywiad: „Prof. Marek Konopczyński: zmiana młodego człowieka powinna polegać na dostrzeganiu jego potencjałów, talentów, umiejętności, kompetencji i rozwijaniu ich, a nie na nieustannej wojnie z deficytami”, <https://tinyurl.com/4h59ccwx> (dostęp: 9.02.2024).

GUS, 2023, *Stopa bezrobocia rejestrowanego w latach 1990-2023* <https://tinyurl.com/c7f2d3ja> (dostęp: 17.02.2024).

Husak P., Gusak L., Skits A., *Formation Of Juveniles Social Competence In The Process Of Resocialization*, <https://tinyurl.com/3e46spch> (dostęp: 16.06.2025).

Kardaś J. (2024), *Program „Praca dla więźniów” – czy to jest sukces?*, <https://tinyurl.com/mr2mn7ma> (dostęp: 12.03.2024).

Karpeta J. (2025), *Resocjalizacja to nie mit - czyli programy resocjalizacji w Areszcie Śledczym w Radomiu*, Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/22w6p389> (dostęp: 13.12.2025).

KGP (2005), *Dane Komendy Głównej Policji*, <https://tinyurl.com/ym3yvk8h> (dostęp: 16.12.2023).

Korsak M. (2010), *Więźniowie na rynku pracy w Polsce*, <https://tinyurl.com/43s3ueuw> (dostęp: 13.12.2023).

Krakowska E. (2023), *SW, Programowane oddziaływanie*, <https://tinyurl.com/4cbcjv2h> (dostęp: 2.06.2023).

Kszczanowicz L. (2023), *7 praw związanych z pracą, wynikających z polskiej Konstytucji*, <https://tinyurl.com/msze32js> (dostęp: 09.12.2023).

Łanza R. (2023), *Biocentryzm*, <https://tinyurl.com/49t46ees> (dostęp: 11.12.2023).

Leon XIII (1891), *Encyklika o Kwestii Robotniczej Rerum Novarum*, <https://tinyurl.com/murekueu> (dostęp: 19.06.2025).

LexPlay (2023), *Czym jest praca w świetle przepisów prawa pracy*, <https://tinyurl.com/yvfuvmb3> (dostęp: 08.12.2023).

- M**orash M., Bynum T. & Koons B.A. (1998), *Women Offenders: Programming Needs and Promising Approaches*, U.S. Department of Justice, <https://tinyurl.com/2p3pd3r9> (dostęp: 09.12.2023).
- Moses M.C. and Smith C.J., (2007), *Factories Behind Fences: Do Prison Real Work Programs Work?*, "National Institute of Justice", <https://tinyurl.com/4zkw4ems> (dostęp: 30.07.2025).
- N**ajwyższa Izba Kontroli - NIK (2014), *Informacja o wynikach kontroli. Pomoc w usamodzielnianiu się pełnoletnich wychowanków pieczy zastępczej*, Warszawa: Najwyższa Izba Kontroli, <https://tinyurl.com/277ezdd3> (dostęp: 11.11.2023).
- National Governors Association (2014), *State Policies to Help Youth Transition Out of Foster Care*, USA: Center for Best Practices, (<https://tinyurl.com/sdk8zn6k>) (dostęp: 11.11.2023).
- Niemczyk M., Bolechowski F. (2023), *Ekonomia klasyczna*, „Encyklopedia Zarządzania”, <https://tinyurl.com/yzexvmuj> (dostęp: 7.11.2023).
- Nowak Ł., Kluszczyńska A., Pasierbek K. (2023), *Skala pomiarowa*, „Encyklopedia Zarządzania”, <https://tinyurl.com/mr39w85k> (dostęp: 2.01.2024).
- O**RCD.org, <https://tinyurl.com/ywrw2tm9> (dostęp: 6.11.2023).
- P**ogotowie statystyczne, *Predyktor*, <https://tinyurl.com/b2ct9i6e> (dostęp: 11.12.2023) - PS.
- Przestępczość nieletnich (2020), *Przyczyny, cyberprzemoc i narkomania*, Psychologia w praktyce, <https://tinyurl.com/4jfbej3p> (dostęp: 15.12.2023).
- S**ejdowska-Szrajber J. (2022), *Wychowawca w zakładzie karnym - zostań funkcjonariuszem Służby Więziennej*, Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/5652vxde> (dostęp: 16.06.2025).
- Skracacz (2023) adresów URL, TinyURL, <https://tinyurl.com/> (dostęp: 22.12.2023)
- Służba Więzienna (SW, 2023a), *Resocjalizacja poprzez pracę*, <https://tinyurl.com/bd4sjpb7> (dostęp: 22.12.2023).
- Służba Więzienna (SW, 2025a), *Oddziaływania penitencjarne – na czym to polega?*, <https://tinyurl.com/4a6wheev> (dostęp: 16.06.2025).
- Służba Więzienna (SW, 2025b), *Zatrudnienie osób pozbawionych wolności*, <https://tinyurl.com/2cuuavyc> (dostęp: 20.06.2025).
- Szpak D. (2023), *Aktywne i pasywne formy walki z bezrobociem. Europejski Fundusz Społeczny*, Małopolskie Centrum Edukacji, <https://tinyurl.com/4fk92jpn> (dostęp: 9.11.2023).
- T**ablica rozkładu χ^2 (chi kwadrat), <https://tinyurl.com/2n94bm38> (dostęp: 29.12.2023).
- U**nited Nations (1948), *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (ang. Universal Declaration of Human Rights)*, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ rezolucją 217/III A w dniu 10 grudnia 1948 roku w Paryżu, <https://tinyurl.com/34sun4dw> (dostęp: 14.07.2025)

- United Nations (1966), *International Covenant on Civil and Political Rights, General Assembly resolution 2200A (XXI)*, 16 December 1966, New York, <https://tinyurl.com/4zbznfh8> (dostęp: 14.07.2025).
- United Nations (1984), *Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*, General Assembly resolution 39/46, 10 December 1984, New York, <https://tinyurl.com/7fjyu4x4> (Downloaded: 14.07.2025).
- Urawska Ź. (2011), *Jakie s środki zapobiegania i zwalczania demoralizacji nieletnich?*, INFOR, <https://tinyurl.com/2s3nwruu> [dostęp: 17.06.2025].
- Wieczorek-Szukała K. (2021), *Homeostaza - co to jest? Zaburzenia homeostazy*, <https://tinyurl.com/mp6uv2wa> (dostęp: 21.12.2023).
- Wolska-Surmacz M. (2015), *Historia resocjalizacji nieletnich w Polsce*, Czytelnik Portalu Pedagogika Specjalna, <https://tinyurl.com/4s2yas7x> (dostęp: 11.12.2025).
- WSWS (2025), *Mediacja i sprawiedliwość naprawcza*, Wyższa Szkoła Wymiaru Sprawiedliwości, <https://tinyurl.com/4efuy3ks> (dostęp: 13.12.2025).
- Wykłady.org (2025), *Filozoficzne konteksty myślenia o pracy*, <https://tinyurl.com/mszym5e9> (dostęp: 19.06.2025).
- Wysocka H. (2018), *Boją się życia za kratami. Wolności też się boją*, <https://tinyurl.com/37n8547m> (dostęp: 10.10.2024).
- Żarzycki D. (2016), *Młodociani, problem czy wyzwanie?*, <https://tinyurl.com/djv992cu> (dostęp: 31.06.2023).
- ZK w Grudziądzu nr 1, (2023), Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/5ebe9tcn> (dostęp: 30.12.2023).
- ZK w Sieradzu, (2023), Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/bdz33rfu> (dostęp: 30.12.2023).
- ZK we Włocławku, (2023), Służba Więzienna, <https://tinyurl.com/2ku5s3x2> (dostęp: 30.12.2023).
- ZPE (2025), *Funkcje prawa karnego*, Zintegrowana Platforma Edukacyjna, <https://tinyurl.com/ynapwrbu> (dostęp: 11.12.2025).
- Żbikowska I. (2015), *Gdy zatrudnienie jest nagrodą. 14,5 tys. więźniów w Polsce pracuje za darmo*, „Wyborcza.biz”, <https://tinyurl.com/nd4vmn4z> (dostęp: 23.12.2023).
- Życie Kalisza (2023), *Eksperyment więzienny w Szczypiornie – oryginalny w skali międzynarodowej a realizowano go w latach głębokiego PRL-u*, <https://tinyurl.com/4tm2y2d6> (dostęp: 17.12.2023).

SPISY TABEL I WYKRESÓW

Spis tabel

Tab. 1. Zmienne niezależne i ich wskaźniki	489
Tab. 2. Charakterystyka społeczno-demograficzna skazanych uczestniczących w badaniach ilościowo-jakościowych.....	490
Tab. 3. Charakter pracy badanych przed i w czasie odbywania kary skazania	491
Tab. 4. Zestawienie hierarchii wartości Mirosława J. Szymańskiego z badaniami własnymi.....	491
Tab. 5. Hierarchia wartości ogółu badanych (N=127)	492
Tab. 6. Najbardziej istotne współczynniki korelacji między wartościami uznawanymi przez młodocianych skazanych	492
Tab. 7. Korelacja relacji z rodziną oraz kontaktu z nią i innymi osobami z poza zakładu karnego (p<0,005)	493
Tab. 8. Powszechność zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego skazanych i ukaranych w polskim systemie penitencjarnym oraz badanych w 2022 r.	493
Tab. 9. Tablica rozkładu χ^2 (chi kwadrat)	494
Tab. 10. Tabela pomocnicza do hipotezy 1 (p<0,005)	495
Tab. 11. Tabela pomocnicza do hipotezy 2 (p<0,005)	495
Tab. 12. Różne rodzaje wskaźników oceny efektywności programu.....	496

Spis wykresów (rycin)

Rys. 1. Wielowymiarowość pojęcia ludzkiej pracy	19
Rys. 2. Czynniki posiadające negatywny wpływ na przestępczość nieletnich	76
Rys. 3. Uwarunkowania zachowań prospołecznych i antyspołecznych w aspekcie rozwojowym.....	90
Rys. 4. Uwarunkowania brutalizacji przestępstw dokonanych przez nieletnich.....	94
Rys. 5. Typologia metod oddziaływania resocjalizującego według Czesława Czapówa.....	135
Rys. 6. Zasady prowadzenia penitencjarnych działań resocjalizacyjnych według modelu H. Machela i wsp.....	169
Rys. 7. Resocjalizacyjne środki oddziaływania penitencjarnego na skazanych	172
Rys. 8. Powszechność zatrudnienia skazanych i ukaranych (średnia w roku)	180
Rys. 9. Zmienność reakcji psychicznych w czasie długotrwałego pozostawania bez pracy	191
Rys. 10. Przedmiot badania	215
Rys. 11. Cel badań.....	217
Rys. 12a. Problem główny.....	219
Rys. 12b. Hipoteza główna.....	221
Rys. 13. Zmienne badawcze projektu badawczego	224
Rys. 14. Proces badawczy wg Earla Babbie.....	248
Rys. 15. Badani ogółem (p<0,005)	255
Rys. 16. Wiek badanych (p<0,01)	255
Rys. 17. Miejsce zamieszkania respondentów (p<0,01)	256
Rys. 18. Wykształcenie osób badanych (p<0,005)	257
Rys. 19. Wykształcenie zawodowe i średnie respondentów (p<0,01)	257
Rys. 20. Stan cywilny badanych (p<0,005)	258
Rys. 21. Podział badanych wg wysokości ostatniej kary (p<0,005)	259
Rys. 22. Pobyt w ośrodkach wychowawczo-resocjalizacyjnych przed skazaniem (p<0,025)	259
Rys. 23. Rodzaj popełnionego przestępstwa przez respondentów (p<0,005).....	260

Rys. 24. Uczestnictwo badanych w terapii ($p < 0,005$)	261
Rys. 25. Uzależnienia badanych ($p < 0,005$)	262
Rys. 26. Odpowiedzialność alimentacyjna badanych i możliwości realizacji przedmiotowych zobowiązań	263
Rys. 27. Charakter pracy badanych przed skazaniem ($p < 0,005$)	265
Rys. 28. Relacja pomiędzy charakterem pracy przed skazaniem a charakterem pracy w zakładzie karnym ($p < 0,005$)	266
Rys. 29. Hierarchia wartości ogółu badanych uczniów wg Mirosława J. Szymańskiego ($N = 2090$) ...	268
Rys. 30. Hierarchia wartości (W) ogółu badanych młodocianych skazanych ($N = 127$)	269
Rys. 31. Odchylenie standardowe hierarchii wartości ogółu badanych ($N = 127$)	270
Rys. 32. Korelacja wartości przyjemnościowych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	276
Rys. 33. Korelacja wartości rodzinnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	278
Rys. 34. Korelacja wartości związanych ze sprawowaniem władzy z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	279
Rys. 35. Korelacja wartości materialnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	280
Rys. 36. Korelacja wartości związanych z pracą z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	281
Rys. 37. Korelacja wartości prospołeczne z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	283
Rys. 38. Korelacja wartości kulturalnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	284
Rys. 39. Korelacja wartości allocentrycznych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	284
Rys. 40. Korelacja wartości obywatelskich z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	285
Rys. 41. Korelacja wartości edukacyjnych z wybranymi wartościami uznawanymi przez respondentów ($p < 0,01$)	286
Rys. 42. Przebywanie badanych w środowiskach kryminogennych przed popełnieniem przestępstwa ($p < 0,005$)	288
Rys. 43. Korelacja relacji z rodziną oraz kontaktu z nią i innymi osobami z poza zakładu karnego ($p < 0,005$)	290
Rys. 44. Utrzymywanie częstego kontaktu poza rodziną w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności ($p < 0,005$)	291
Rys. 45. Relacje badanego z pracodawcami, społecznością lokalną (sąsiadami, mieszkańcami danej miejscowości)	292
Rys. 46. Stosunek badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe lub przyuczających do nowego zawodu ($p < 0,005$)	294
Rys. 47. Przygotowanie badanych do wykonywania określonego zawodu ($P < 0,005$)	294
Rys. 48. Korelacja stosunku badanych do programów poszerzających kwalifikacje zawodowe oraz charakteru pracy w zakładzie karnym ($p < 0,005$)	295
Rys. 49. Korelacja przygotowania do zawodu skazanych oraz charakteru pracy badanych w zakładzie karnym	296
Rys. 50. Edukacja badanych skazanych ($p < 0,005$)	298
Rys. 51. Priorytety życiowe młodocianych ($p < 0,005$)	299
Rys. 52. Formy spędzania wolnego czasu w zakładzie karnym ($p < 0,005$)	301
Rys. 53. Uczestnictwo w różnorodnych formach zajęć poza jednostką penitencjarną w trakcie pobytu w zakładzie karnym ($p < 0,005$)	302
Rys. 54. Formy zatrudnienia odpłatnego badanych ($p < 0,005$)	303
Rys. 55. Formy zatrudnienia nieodpłatnego respondentów ($p < 0,005$)	304
Rys. 56. Porównanie powszechności zatrudnienia badanych i skazanych w polskim systemie penitencjarnym za 2023 r.	305
Rys. 57. Powszechność zatrudnienia w polskim systemie penitencjarnym w wybranych latach	306

Rys. 58. Korelację odpłatnego i nieodpłatnego zatrudnienia z wybranymi zmiennymi niezależnymi (p<0,005)	307
Rys. 59. Stopień zadowolenia młodocianych skazanych z ilości i jakości ofert pracy (p<0,005)	310
Rys. 60. Walory podejmowanej pracy w zakładzie karnym (p<0,005)	311
Rys. 61. Wpływ pracy na rozwój osobisty i zawodowy skazanych (p<0,005)	312
Rys. 62. Motywy podejmowanej pracy przez badanych (p<0,005)	313
Rys. 63. Oczekiwania od pracy młodocianych skazanych (p<0,005)	314
Rys. 64. Reklamacje wobec pracy (p<0,005)	315
Rys. 65. Wydajność własnej pracy w stosunku do kolegów (p<0,005)	316
Rys. 66. Poziom satysfakcji klientów z pracy badanego (p<0,005)	317
Rys. 67. Bezawaryjność pracy skazanego (p<0,005)	317
Rys. 68. Pozostałość odpadów z wykonywanej pracy (p<0,005)	318
Rys. 69. Średni czas realizacji zamówień klientów (p<0,005)	318
Rys. 70. Zmotywowanie do pracy i komunikacja pracujących młodocianych skazanych (p<0,005)	319
Rys. 71. Zbadanie właściwego planowania pracy badanych oraz zarządzanie ich czasem (p<0,005)	320
Rys. 72. Odbycie zalecanych szkoleń dla pracowników (p<0,005)	321
Rys. 73. Optymalna wilgotność powietrza i temperatury w miejscu pracy (p<0,005)	322
Rys. 74. Przestrzeganie przepisów BHP na stanowisku pracy (p<0,005)	323
Rys. 75. Uwagi badanych w kwestii zarządzania zespołem (p<0,005)	323
Rys. 76. Ocena poziomu stresu przy wykonywaniu pracy przez respondentów (p<0,005)	324
Rys. 77. Zjawisko porzucania pracy przed skazaniem (p<0,005)	326
Rys. 78. Przyczyny niechęci do pracy (p<0,005)	327
Rys. 79. Praca środkiem oddziaływania resocjalizującego na skazanych (p<0,005)	329
Rys. 80. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z wiekiem badanych (P<0,005)	330
Rys. 81. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z miejscem zamieszkania badanych (P<0,005)	330
Rys. 82. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z wykształceniem badanych (P<0,005)	331
Rys. 83. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę ze stanem cywilnym badanych (P<0,005)	332
Rys. 84. KORELACJA POGLĄDÓW MŁODOCIANYCH SKAZANYCH NA RESOCJALIZACJĘ POPRZEC PRACĘ Z CHARAKTER PRACY/BEZROBOCIA BADANYCH W ZK (p<0,005)	333
Rys. 85. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z wysokością ostatniej kary (p<0,005)	334
Rys. 86. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z pobytami przed skazaniem w placówkach opiekuńczych i resocjalizacyjnych (p<0,005)	335
Rys. 87. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z rodzajem przestępstw, za które badani zostali skazani (p<0,005)	336
Rys. 88. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z pobytami w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności na oddziałach terapeutycznych (p<0,005) ...	337
Rys. 89. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z osobami zobowiązanymi do świadczeń alimentacyjnych (p<0,005)	338
Rys. 90. Korelacja poglądów młodocianych skazanych na resocjalizację poprzez pracę z osobami zobowiązanymi do świadczeń alimentacyjnych, w kontekście możliwości ich regulowania (p<0,005)	339
Rys. 91. Możliwość wpływu pracy na pozytywną zmianę skazanego (odstąpienia od przestępczości) (p<0,005)	340
Rys. 92. Możliwość wpływu pracy wychowawczej (resocjalizacyjnej) na pozytywną zmianę skazanego („tworzenie nowego człowieka”) (p<0,02)	341
Rys. 93. Deklaracja zmiany badanego w kierunku odwrótu od przestępczości (p<0,005)	341
Rys. 94. Korelacja wpływu pracy na pozytywną zmianę skazanego (odstąpienia od przestępczości) z charakterem pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK (p<0,005)	343

Rys. 95. Korelacja wpływu pracy wychowawczej (resocjalizacyjnej) na pozytywną zmianę skazanego („tworzenie nowego człowieka”) z charakterem pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK ($p<0,005$).....	344
Rys. 96. Korelacja deklaracji skazanego o powrocie do przestępczości z charakterem pracy (bezrobocia) młodocianych skazanych w ZK ($p<0,01$).....	345
Rys. 97. Bycie wolnym według badanych ($p<0,005$).....	347
Rys. 98. Sytuacja materialna badanych z wolności ($p<0,005$).....	349
Rys. 99. Cele życiowe skazanych w opinii badanych ($p<0,005$).....	350
Rys. 100. Określenie ogólnej sytuacji po wyjściu z więzienia – w opinii skazanych ($p<0,005$).....	351
Rys. 101. Ogólne obawy badanych o przyszłość ($p<0,005$).....	352
Rys. 102. Rodzaje obaw dotyczące funkcjonowania na wolności w kontekście zatrudnienia ($p<0,005$).....	353
Rys. 103. Przewidywane problemy z powrotem do życia na wolności ($p<0,005$).....	354
Rys. 104. Pomoc najbardziej pożądana dla osób opuszczających zakłady karne – według opinii badanych ($p<0,005$).....	355
Rys. 105. Struktura badanych do hipotezy 1 ($p<0,005$).....	375
Rys. 106. Współczynnik siły poparcia hipotezy 1 ($p<0,005$).....	375
Rys. 107. Struktura badanych do hipotezy 2 ($p<0,005$).....	376
Rys. 108. Współczynnik siły poparcia hipotezy 2 ($p<0,005$).....	377
Rys. 109. Autorski model ontologiczno-gnozeologiczny implikacji pedagogicznych z badania możliwości resocjalizacji młodocianych skazanych, w kontekście wykonywanej pracy, umożliwiającej sukces wychowawczy.....	378

Opracowanie pytań szczegółowych i hipotez

1. pytanie szczegółowe.....	263
2. pytanie szczegółowe.....	265
3. pytanie szczegółowe.....	266
4. pytanie szczegółowe.....	287
5. pytanie szczegółowe.....	293
6. pytanie szczegółowe.....	303
7. pytanie szczegółowe.....	309
8. pytanie szczegółowe.....	346
9. pytanie szczegółowe.....	356
10. pytanie szczegółowe.....	369
hipoteza nr 1.....	374
hipoteza nr 2.....	376

STRESZCZENIE

» Praca czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych «

Celem rozważań w dysertacji jest przeanalizowanie znaczenia i możliwości wpływu pracy młodocianych skazanych na proces resocjalizacji w polskich jednostkach penitencjarnych. Ponadto celem jest łączenie teorii, aktualnych wyników badań naukowych oraz praktyki, a także wypracowanie obszaru działań teoretycznych i empirycznych, które znajdą zastosowanie w rzeczywistych sytuacjach. Dysertacja odwołuje się zarówno do teorii, jak i do praktyki, starając się zidentyfikować praktyczne podejścia do wspierania osób młodocianych skazanych. Stwarza ona ponadto przestrzeń do wymiany doświadczeń, poglądów i inspiracji, wierząc, że tylko połączenie wspólnych doświadczeń może przynieść pozytywne efekty pracy w trudnym środowisku resocjalizacyjnym.

Badania naukowe poparte doświadczeniem, ukazują średnio optymistyczny wizerunek polskiego systemu resocjalizacyjnego. Reforma systemu penitencjarnego, w tym resocjalizacja skazanych wydaje się być nieuniknioną cechą dyskusji o polityce karnej w demokratycznych społecznościach.

Ogólnie praca więźniów spełnia potrójne uzasadnienie:

- unikanie bezczynności i bierności, które mogą sprzyjać kryminogennym interakcjom społecznym w więzieniu (społeczny efekt pracy w więzieniu);
- zarabianie pieniędzy dla siebie i osób pozostających na utrzymaniu w czasie odbywania kary (efekt płynności finansowej); oraz
- rozwijanie nawyków pracy i przydatnych umiejętności niezbędnych do normalnego życia po zwolnieniu (efekt szkolenia).

Pozytywnie można ocenić wdrożony w 2016 r. program „Praca dla więźniów” zwiększający realne możliwości zatrudnienia skazanych. Chociaż trafne są też uwagi i zastrzeżenia kierowane pod adresem tego programu. Program ten przynosi korzyści zarówno pracodawcom, którzy zdecydują się na skorzystanie z niego, jak i samym skazanym (w tym młodocianym). Jednak posiada on spore luki. Program „Praca dla więźniów” przyniósł poprawę w niektórych elementach zatrudnienia – przede wszystkim zatrudnienia odpłatnego przez kontrahentów zewnętrznych i wzrost realny zatrudnienia o około 3 tysiące osadzonych, co powinno stanowić i stanowi powód do satysfakcji. Czy jest to przełomowy program rozwiązujący problem zatrudnienia

więźniów? – nie jest i być nie może przy infrastrukturze jaką obecnie dysponuje polskie więziennictwo.

Drogą realizacji wartości pracy na gruncie zakładu karnego powinno być wychowanie przez pracę młodocianego przestępcy. Zatrudnienie więźniów nie może być i nie jest wystarczającym środkiem resocjalizacji, zapewniającym pomyślną readaptację po zwolnieniu.

„Zmiana młodego człowieka powinna absolutnie polegać na dostrzeganiu potencjałów, talentów, zasobów, umiejętności, kompetencji i rozwijaniu ich, a nie na nieustannej wojnie z deficytami, ułomnościami i [(...) próbie – przyp. AK] naprawy tych deficytów” (Gawina, 2024; Konopczyński, 2010).

Słowa kluczowe

Młodociani skazani, kara, więzienie, praca, resocjalizacja, wychowanie, dysertacja, wolność

SUMMARY

» Work as a factor in the rehabilitation of juveniles convicted in Polish penitentiary units «

The aim of the dissertation is to analyse the importance and possibilities of the impact of the work of juveniles convicted on the process of rehabilitation in Polish penitentiary units. In addition, the aim is to combine theory, current research results and practice, as well as to develop an area of theoretical and empirical activities that will be applied in real situations. The dissertation refers to both theory and practice, trying to identify practical approaches to supporting juvenile convicts. It also creates a space for the exchange of experiences, views and inspirations, believing that only a combination of common experiences can bring positive effects of work in a difficult rehabilitation environment.

Scientific research supported by experience shows a moderately optimistic image of the Polish resocialization system. The study and reconstruction of the principles of adjudication and rehabilitation of convicts seems to be an inevitable feature of the discussion on criminal policy in democratic societies.

In general, the work of prisoners fulfils a threefold justification:

- avoiding inactivity and passivity, which may promote criminogenic social interactions in prison (social effect of prison work);
- earning money for oneself and dependents while serving a sentence (liquidity effect); and
- developing work habits and useful skills necessary for a normal life after dismissal (training effect).

The "Work for Prisoners" programme implemented in 2016 can be positively assessed, increasing the real employment opportunities of convicts. Although the comments and reservations directed at this program are also accurate. This program benefits both employers who decide to use it and convicts themselves (including juveniles). However, it has significant gaps. The "Work for Prisoners" programme has brought an improvement in some elements of employment – primarily paid employment by external contractors and a real increase in employment by about 3 thousand inmates, which should be and is a reason for satisfaction. Is this a ground breaking program to solve the problem of prisoner employment? – It is not and cannot be with the infrastructure that the Polish prison system currently has.

The way to realize the value of work in a prison should be to educate a juvenile offender through work. The employment of prisoners cannot and is not a sufficient means of rehabilitation, ensuring successful readaptation after release.

"The change of a young person should absolutely consist in recognizing potentials, talents, resources, skills, competences and developing them, and not in a constant war against deficits, handicaps and [...] attempt – AK's note] to correct these deficits" (Gawina, 2024; Konopczyński, 2010).

Testing the effectiveness of the programs does not seem to be a viable option for practitioners. Representatives of the world of science should always remember about the responsibility for the results of research they publish, especially when they enter the public discourse. However, it is worth continuing research in this area in order to determine the universality of the above-mentioned research results both in Poland and internationally.

Keywords

Juvenile convicts, punishment, imprisonment, work, rehabilitation, upbringing, dissertation, freedom

**** SŁOWNIK WYBRANYCH POJĘĆ **⁶**

Aksjologia - 1. «filozofia wartości, ogólna teoria wartości zajmująca się rozważaniem ich natury, sposobu istnienia, źródeł ich obowiązywania, a także kryteriami wartościowania»; 2. «określony system wartości» (Bańko, 2014). Rozpatrując pracę w aspekcie aksjologicznym, należy pamiętać, że praca jest wartością samą w sobie – wartością autoteliczną. Praca stanowi podstawową działalność człowieka, która wypełnia ponad połowę życia, decyduje o jego jakości – jest powiązana z sensem i tożsamością jednostki, z jej zadowoleniem, rozwojem osobistym i społecznym.

Ambiwalencja – 1. «współwystępowanie przeciwstawnych cech lub elementów; niejednoznaczność, dwoistość», 2. «jednoczesne przeżywanie przeciwstawnych uczuć i pragnień w stosunku do tych samych osób, przedmiotów lub sytuacji» (Bańko, 2014).

Ambiwalentny – «zawierający elementy przeciwstawne; niejednoznaczny, dwoisty» (Bańko, 2014).

Antropo- «pierwszy człon wyrazów złożonych wskazujący na ich związek znaczeniowy z człowiekiem, np. antropologia, antropogeneza, antroposfera» (Bańko, 2014).

Antropologia - «nauka o człowieku, jego pochodzeniu, rozwoju i zróżnicowaniu rasowym»; antropologia filozoficzna «dziedzina filozofii zajmująca się istotą i naturą człowieka, jego powołaniem i przeznaczeniem, stosunkiem do świata przyrody, społeczeństwa, kultury, wartości i absolutu; filozofia człowieka»; antropologia kultury lub kulturowa «inaczej etnologia»; antropologia religijna «część doktryny religijnej traktująca o pochodzeniu, istocie i przeznaczeniu człowieka» (Bańko, 2014).

Arkadia – 1. «kraina na Półwyspie Peloponeskim w południowej Grecji, osłonięta wysokimi górami, opiewana przez poetów antycznych jako kraj szczęśliwych pasterzy», 2. przen. «kraina, gdzie panuje spokój i szczęśliwość; raj» (Bańko, 2014).

Badani – pracujący (odpłatnie i nieodpłatnie) długotrwale to osoby, które przepracowały w ZK większość czasu, a krótkotrwale to badani, którzy wcześniej nie pracowali. Niepracujący długotrwale to osoby, które nigdy w ZK nie pracowały, a krótkotrwale to osoby, które wcześniej pracowały.

Badania diagnostyczne „mają za zadanie ustalanie istniejącej struktury stanu faktycznego, stwierdzanie prawdziwych faktów lub zjawisk oraz charakterystykę ich rzeczywistych cech i zasad funkcjonowania, jak też wykrywanie zależności między zjawiskami i procesami. Efektem tych badań jest przygotowanie informacji i danych niezbędnych do optymalnego działania i prognozowania. **Badania weryfikacyjne** natomiast potwierdzają lub zaprzeczają dany stan badanych zjawisk i procesów poprzez ustalenie relacji pomiędzy zmiennymi niezależnymi a zmiennymi zależnymi. Efektem tego jest poznanie przyczyn dla znanych skutków lub skutków dla znanych przyczyn” (Apanowicz, 2002: 36; Leśniak-Moczuk, 2020: 13).

Badania kliniczne nad psychopatią – „prowadzone są już od ponad stu lat, jednak wciąż zagadnienie to stanowi dla badaczy zagadkę. Dzięki licznym odkryciom zebrano nowe informacje o tym niepokojącym zaburzeniu. Analizy z użyciem badań obrazowych mózgu dowiodły, że istnieje wyraźna różnica w budowie strukturalnej mózgu osób cierpiących na psychopatię i pozostałych ludzi. W porównaniu z innymi zaburzeniami psychicznymi,

⁶ Słownik zawiera zestaw kilkanastu wybranych, pojawiających się w tekście monografii pojęć ze współczesnego dyskursu naukowego. Celem ułatwienia rozumienia podczas lektury podaje ich słownikową lub encyklopedyczną definicję pospołu z etymologią, zdejmując tym samym z Czytelnika trud uciążliwego szukania.

psychopatia rzadko jest obiektem systematycznych badań, mimo iż wywołuje znacznie więcej społecznego zamętu niż pozostałe choroby” (Siemienkowicz, 2017: 166). **Pojęcie „psychopatia”** – »pochodzi od dwóch greckich słów: *psyche* (dusza) i *pathos* (cierpienie). Pod kątem historycznym znaczenie tego słowa oznacza więc bliżej niezidentyfikowaną chorobę duszy. W taki sposób rozumiano psychopatię w dawniejszych pracach dotyczących odpowiedzialności karnej. Przykład może stanowić cytat Juliusza Makarewicza w komentarzu do Kodeksu karnego z 1932 r. Autor pisze tam o braku poczytalności sprawcy „z powodu anormalnego rozwoju życia duchowego”» (Makarewicz, 1932: 76).

Bezrobotny – „uznaje się człowieka niepracującego, który chce, ale nie może jej otrzymać. Nie jest zatem bezrobotnym człowiekiem niepracujący z wyboru” (Dzięcielska-Machnikowska, 1992).

Biocentryzm (kosmos, teoria wszystkiego) – „z języka greckiego: βίος, *bios* , „życie”; i κέντρον, *kentron* , „centrum” — znane również jako wszechświat biocentryczny — to teoria zaproponowana w 2007 roku przez amerykańskiego naukowca Roberta Lanza, który postrzega biologię jako główną naukę napędzającą wszechświat, a zrozumienie innych nauk jako zależnych od głębszego zrozumienia biologii. Lanza wierzy, że życie i biologia mają kluczowe znaczenie dla bytu, rzeczywistości i kosmosu – świadomość tworzy wszechświat, a nie odwrotnie. Chociaż fizykę uważa się za fundamentalną w badaniu wszechświata, a chemię za fundamentalną w badaniu życia, Lanza twierdzi, że naukowcy będą musieli przedłożyć biologię przed innymi naukami, aby stworzyć „teorię wszystkiego” (Lanza, 2023).

Ciągłość opieki – zaangażowanie w zapewnianie spójnych usług i wsparcia przestępcom przebywającym w więzieniu i po jego opuszczeniu (United Nations, 2018: 125).

Czynnik ryzyka - negatywny wpływ. Czynniki, które narażają przestępców na ryzyko i utrudniają im powstrzymanie się od popełnienia przestępstwa (United Nations, 2018: 127).

Depersonalizacja – 1. «pozbawienie kogoś odrębności lub odebranie czemuś indywidualnego charakteru, np. depersonalizacja kontaktów międzyludzkich; depersonifikacja», 2. psych., med. «zaburzenie psychiczne przejawiające się poczuciem niepewności co do istnienia własnej osoby, funkcjonowania własnego umysłu, występujące w nerwicach i wielu psychozach; depersonifikacja» (Bańko, 2014).

Deprywacja – psych. «stan wywołany brakiem możliwości zaspokojenia istotnej potrzeby lub popędu albo utratą lub brakiem niezbędnej osoby lub rzeczy» (Bańko, 2014).

Deskryptywizm - «opisywanie osób, rzeczy, faktów, wydarzeń bez ich oceny» (SJP); **Podejście deskrytywne** – „metodologiczne podejście w polityce gospodarczej, które separuje się od wad podejścia normatywnego oraz pozytywnego. Szczególną cechą tego podejścia jest zwrócenie uwagi na zmienność warunków, w jakich zachodzi badane zjawisko” (Bańko, 2014).

Deterioracja - «spadek wartości, jakości, sprawności lub wydolności czegoś» (SJP).

Dialektyka – 1. «metoda rozumowania i dyskusji polegająca na dochodzeniu do prawdy poprzez ujawnianie i przewyższanie wewnętrznych sprzeczności tkwiących w pojęciach i sądach»; 2. «teoria filozoficzna ujmująca rzeczywistość jako proces rozwijający się na zasadzie wyłaniania się i przewyższania przeciwności»; 3. «przeciwności i sprzeczności właściwe jakiemuś zjawisku» (Bańko, 2014).

Egocentryzm – «sposób myślenia lub postawa życiowa kogoś, kto ma tendencję do oceniania wszystkiego z własnego punktu widzenia» (Bańko, 2014).

Egoizm – «postawa życiowa polegająca na kierowaniu się w postępowaniu głównie własną korzyścią i przyjemnością i niezważaniu na dobro i uczucia innych ludzi; samolubstwo» (Bańko, 2014).

Eklektyczny – 1. «tworzący jedną, często niespójną całość z różnych elementów», 2. «łązący pojęcia, koncepcje, doktryny odmiennych systemów filozoficznych lub ideologicznych», 3. «łązący środki formalne i elementy treściowe różnych kierunków literackich i artystycznych; kompilacyjny» (Bańko, 2014).

Ekskluzja daw. «wykluczenie, odrzucenie» (SJP).

Empowerment, „którego nazwa tłumaczona jest najczęściej jako uprawomocnienie, a także jako upodmiotowienie, uwłasnowolnienie, upełnomocnienie, umacnianie, wzmacnianie, uprawomocnienie lub uwłaszczanie, jest strategią coraz częściej wskazywaną jako najlepsza metoda budowania efektywnych i przyjaznych organizacji (Krawczyk-Bryłka, 2012: 313-330). Tytułowe pojęcie jest także określane jako koncepcja (filozofia, idea) zarządzania zasobami ludzkimi (zbiór spójnych poglądów wyjaśniających określony fragment rzeczywistości organizacyjnej), metoda zarządzania (zespół działań organizacyjnych i praktyk menedżerskich, które organizacje skutecznie implementowały czyniąc tym samym praktyką zarządzania), zjawisko organizacyjne lub proces (Moczydłowska, 2013: 15-23), sposób sprawowania kontroli (poprzez zwiększanie samodzielności, autonomii) lub rodzaj umowy społecznej, psychologicznego kontraktu między przełożonymi a podwładnymi (Lincoln i wsp., 2002: 271-290) (Dankiewicz, 2016: 237-238). **Empowerment**, czyli angażowanie pracowników w procesy decyzyjne.

Epistemologia – 1. filoz. «dział filozofii badający naturę ludzkiego poznania oraz źródła i granice wiedzy; teoria poznania, gnoseologia, noetyka»; 2. filoz. «teoria lub metodologia nauki uprawiana w świetle filozoficznej teorii poznania» (Bańko, 2014).

Ergoterapia „stanowi formę psychoterapii połączonej z rehabilitacją ruchową. Jej narzędziem mogą być rozmaite działania, których nadrzędnym celem jest zaktywizowanie pacjenta. [...] Obecnie przez ergoterapię rozumie się działania, które służyć mają przede wszystkim zdrowiu psychicznemu i dobremu samopoczuciu pacjenta. Środkami terapeutycznymi mogą stać się rozmaite rodzaje zajęć – nie tylko *praca*, ale też aktywności o czysto rekreacyjnym charakterze. Do ergoterapii zaliczyć można zarówno zgłębianie rzemiosła czy poszerzanie zakresu ruchu [...]» (Dobroń, 2021).

Etiologia – 1. «nauka o przyczynach chorób», 2. «zespół przyczyn składających się na powstanie czegoś, np. choroby», 3. lit. «inaczej ajtiologia» (Bańko, 2014).

Etiologiczny obraz czegoś – oznacza całościowy opis czynników powodujących daną chorobę, zjawisko lub problem, wraz z typowymi objawami i przebiegiem, które się z nimi wiążą – jest to spojrzenie na przyczynę (etiologię) i skutki (obraz) równocześnie, często w kontekście medycznym (Słownik Języka Polskiego PWN).

Etnologia – «nauka zajmująca się człowiekiem jako twórcą kultury oraz studiami porównawczo-teoretycznymi nad kulturami różnych ludów; antropologia kultury, etnografia» (Bańko, 2014).

Homeostaza – „to jak zdolność organizmu do utrzymania względnej równowagi wewnętrznej. Utrzymanie wewnętrznej stabilności funkcji życiowych wymaga nieustannego monitorowania wartości najważniejszych parametrów ustrojowych. Organizm człowieka posiada około tysiąca różnorodnych systemów kontroli i regulacji – a od ich prawidłowego funkcjonowania zależy często życie i zdrowie. [...] W organizmach wyższych funkcjonowanie jednych układów podlega stałej kontroli przez inne. Taki system złożonego sterowania jest podstawą utrzymania homeostazy” (Wieczorek-Szukała, 2021).

Humanizm – 1. «postawa moralna i intelektualna zakładająca, że człowiek jest najwyższą wartością i źródłem wszelkich innych wartości», 2. «prąd umysłowy i kulturalny okresu Odrodzenia, przeciwstawiający teocentrycznej kulturze średniowiecznej zainteresowanie człowiekiem i życiem

ziemskim, zmierzający do odrodzenia znajomości literatury klasycznej i kształtujący postawę życiową opartą na wzorcach starożytnych» (Bańko, 2014).

Instytucja totalna według Ervinga Goffmana – określa instytucję jako miejsce, w którym życie dużej grupy ludzi pozostającej na tym samym terenie kierowane jest w sposób formalny. Wyróżnił trzy cechy charakteryzujące takie instytucje: 1) perspektywa instytucjonalna, związana z formalnym uregulowaniem zasad rządzących życiem w danej instytucji, m.in. w postaci regulaminów, kodeksów i tym podobnych, 2) życie w grupie obejmujące wspólne wykonywanie wszystkich czynności przez osoby pozostające w instytucji, ciągle w tym samym gronie, a co więcej, grupowe, a nie indywidualne traktowanie poszczególnych członków grupy, wyrażać się ono może w takich samych ubiorach, nadawaniu numerów itd., 3) zarządzanie dwuczłonowe, to jest wyraźny podział na zarządzający instytucją personel i zarządzanych członków grupy żyjącej w instytucji, z incydentalnym charakterem kontaktów międzygrupowych (Goffman, 2011 [1957]).

Instytucjonalizacja skazanego – rozwój deficytów lub niepełnosprawności w umiejętnościach społecznych i życiowych w wyniku spędzenia długiego czasu w więzieniu lub innych zamkniętych placówkach (United Nations, 2018: 126).

Intencjonalny «mający coś na celu; zamierzony, umyślny» (Bańko, 2014); Intencjonalność – aktywny stosunek umysłu do jakiegokolwiek przedmiotu.

Intensywny nadzór – osoby pozostające w okresie próbnym (lub osoby przedterminowo zwolnione) są objęte bardzo ścisłym nadzorem, który obejmuje częste spotkania z kuratorami sądowymi, ustaloną godzinę policyjną, monitorowanie kontaktów z policją lub aresztami, częste losowe testy na obecność alkoholu lub narkotyków, a w niektórych przypadkach monitoring elektroniczny (United Nations, 2018: 126).

Internalizacja – psych. «uznawanie wartości, norm, poglądów, zasad społecznych itp., narzucanych początkowo z zewnątrz, np. przez rodziców, za własne» (Bańko, 2014).

Interwencja – jakiegokolwiek działanie podejmowane w celu nadzorowania, leczenia, pomocy lub kierowania przestępcami w celu odciążenia ich od popełniania dalszych przestępstw i pomocy w prowadzeniu życia zgodnego z prawem (United Nations, 2018: 126).

Interwencja po zwolnieniu skazanego - Interwencja mająca na celu zapobieganie recydywie i ułatwianie reintegracji społecznej przestępców po ich zwolnieniu z aresztu. Długość okresu po zwolnieniu może się różnić w zależności od potrzeb reintegracji społecznej danego przestępcy. Może ona obejmować nadzór w okresie przedterminowego lub warunkowego zwolnienia (United Nations, 2018: 126).

Jurydyczny - 1. «mający związek z prawem; prawniczy, prawny; jurystyczny», 2. «dotyczący jurystyki» (Bańko, 2014).

Kara pozbawienia wolności lub podobnego środka polegającego na pozbawieniu wolności (celem i uzasadnienie) – „jest ostatecznie ochrona społeczeństwa przed przestępczością. Cel ten można osiągnąć jedynie wtedy, gdy okres pozbawienia wolności zostanie wykorzystany w taki sposób, aby zapewnić, w miarę możliwości, że po powrocie do społeczeństwa przestępca będzie nie tylko chętny, ale i zdolny do prowadzenia życia zgodnego z prawem i samodzielnego utrzymania” (United Nations, 1955: reguła 58).

Katamneza «obserwacja i opis choroby pacjenta po zakończeniu leczenia» (SJP).

Kategorialny - <p.-łac. filoz. categoria, gr. katēgoría, od katēgoros 'ujawniający publicznie (zwł. czyjeś winy), oskarżający', od wyrażenia kat'agorán 'na wiecu (rynku)'> (Bańko, 2014).

Kognitywny – «mający związek z poznawaniem świata lub badaniem procesów poznawczych; poznawczy» (Bańko, 2014).

Konformizm – „(łac. conformo – nadaję kształt) – zmiana zachowania na skutek wpływu innych ludzi. Podporządkowanie się wartościom, poglądom, zasadom i normom postępowania obowiązującym w danej grupie społecznej. W tym rozumieniu jest to zmiana związana z faktem, że członek grupy miał początkowo inne zdanie czy inaczej się zachowywał niż grupa, a następnie je zmienił w kierunku zgodnym z oczekiwaniami grupy. Konformizm według Stanisława Miki to również zgodność, zbieżność istniejąca między członkami grupy, jeśli chodzi o zachowania, normy i postawy. Jako przeciwieństwo zachowania konformistycznego podawany jest nonkonformizm lub antykonformizm” (Marszałek-Kawa, Plecka, 2018: 198–203). Zachowanie konformistyczne wg. H. Beckera – charakteryzujące postępowanie zgodne z ustalonymi normami i tak też postrzegane przez otoczenie.

Konrad Lorenz – działalność naukowa przyczyniła się nie tylko do powstania etologii, ale także miała wpływ na dalszy rozwój badań nad sposobami zachowania. Wśród osiągnięć Lorenza należy wymienić między innymi badania nad instynktem, imprintingiem, agresją, rytualizacją, a także zachowaniami apetycyjnymi czy wrodzonymi mechanizmami zachowania (Sut, 2015: 61-71).

Korelacja – „*między dwiema losowymi zmiennymi X i Y jest miarą siły (stopnia) liniowego związku między tymi zmiennymi.*” (Aczel, 2000: 479). Inaczej to: 1. «współzależność lub zgodność między faktami, zjawiskami, danymi itp.; także ustalanie lub tworzenie takiej współzależności lub zgodności»: Brak korelacji pomiędzy ceną mieszkań a przeciętnymi zarobkami; 2. mat. «w rachunku prawdopodobieństwa i w statystyce matematycznej: związek między zmiennymi losowymi polegający na tym, że zmianie jednej zmiennej towarzyszy zmiana drugiej, zachodząca w tym samym (korelacja dodatnia) lub w przeciwnym (korelacja ujemna) kierunku»; 3. jęz. «w fonologii: zbiór par fonemów różniących się między sobą tą samą cechą dystynktywną, np. zbiór par fonemów pozostających w opozycji dźwięczność: bezdźwięczność»; 4. biol. «współzależność występowania niektórych cech budowy i funkcji organizmu lub działania mechanizmów fizjologicznych w organizmie» (Bańko, 2014). Podsumowanie: 1) Korelacja nie oznacza związku przyczynowego. 2) Przyczyną występowania korelacji może być trend. 3) Korelacja nie jest wartością stałą w czasie. 4) Brak korelacji liniowej nie oznacza, że takowa nie występuje. 5) Wynik ujemny korelacji nie oznacza, że zmienne podążają w przeciwnych „kierunkach”. KORELACJA – związek, powiązanie, a nie wpływ jednej zmiennej na drugą.

Krymino- «pierwszy człon wyrazów złożonych wskazujący na ich związek znaczeniowy z przestępstwem, zbrodnią, np. kryminogeny, kryminologia, kryminogeneza» (Bańko, 2014).

Kultura typu instant – »Symbolem tej kultury jest słynna triada „fast food, fast sex, fast car”. Fast food, to kuchenka mikrofalowa, rozpuszczalna kawa, gorący kubek, McDonald's i Coca-cola (jako natychmiastowa forma skondensowanej przyjemności) (Melosik, 1999: 91-187 i 118-138). Fast sex to natychmiastowa satysfakcja seksualna, której egzemplifikacją jest Viagra – „instant sex” bez zobowiązań i zaangażowania emocjonalnego (który niekiedy może przynieść w rezultacie zarażenia się AIDS – „natychmiastową śmierć”) (Cylkowska-Nowak, Melosik, 1999: 218-249). „Fast car” to symbol kurczenia się czasu i przestrzeni (dzięki Concorde „natychmiast” jest się w Nowym Jorku). Kultura typu instant cechuje się też „natychmiastowością” komunikacji: telefon komórkowy, Fax, e-mail, czy stacja telewizyjna CNN. Innym dobrym przykładem jest chirurgia plastyczna (jako natychmiastowa forma uzyskania idealnego ciała, młodości i piękna), jak również zjawisko zwane „zapping” – nawyk nieustannego zmieniania kanałów telewizyjnych i charakteryzująca młodzież współczesną zdolność do jednoczesnego oglądania kilku programów jednocześnie» (Melosik, 2010: 69).

Kulturotechnika – pojęcie to „do literatury pedagogicznej wprowadził Czesław Czapów (1978: 208, 255-273). Według tego badacza kulturotechnika to operowanie kultur dla osiągnięcia celów działalności resocjalizacyjnej. Pojęcie kultury Czapów oparł na koncepcji Antoniny Kłoskowskiej (Kłosowska, 1964). Jego zdaniem jako kryterium wyrównienia odmian

kulturotechniki przyjmujemy czynności, które określane są przez wzory i wytwory kultury. Autor uwzględniając podstawowe odmiany aktywności ludzkiej, wyróżnia za Tadeuszem W. Nowackim kulturę aktywności szkolnej, kulturę pracy i kulturę rekreacji (Nowacki, 1962). Tym aktywnościom przypisuje właśnie zadania resocjalizacyjne i definiuje oraz rozróżnia związane z tym problemem metody i techniki” (Konopczyński, 2015: 141).

Labilny – «łatwo ulegający zmianom; chwiejny, płynny, niestały» (Bańko, 2014).

Młodociani przestępcy – to kategoria przestępców, która nie jest już zaliczana do osób nieletnich popadających w konflikt z prawem, ale jeszcze nie powinno się ich zaliczać do „dorosłych przestępców”. Zasadniczy i główny element kryteriów służących ustaleniu, kto jest młodocianym przestępcą stanowi dolna i górna granica wieku człowieka. Różnice, które w tym względzie powstają dotyczą zwykle odmiennych tradycji, wychowania, kultury oraz rozwoju społeczno-ekonomicznego. W Polsce k.k. określa, że młodocianym jest sprawca z art. 115 § 10 k.k., czyli ten, kto w chwili popełnienia czynu nie ukończył 21 lat, a w chwili orzekania w I instancji 24. Zatem sprawca, o którym mowa w art. 10 § 4 k.k. nadal jest młodocianym i nie staje się nieletnim (k.k., 1997).

Model ontologiczno-gnozeologiczny – poznanie świata wartości. Ontologiczny – świat wartości; gnozeologia – dział filozofii badający źródła, możliwości i środki naukowego poznania; (SJP).

Nadzór - odnosi się zarówno do działań pomocowych prowadzonych przez lub w imieniu organu wykonawczego lub agencji, jak i do działań podejmowanych w celu zapewnienia, że przestępca spełnia wszelkie nałożone warunki lub obowiązki, w tym kontrolę, jeśli jest to konieczne (United Nations, 2018: 127).

Ocena skazanego - proces szacowania ryzyka oraz oceny potrzeb i mocnych stron sprawcy przestępstwa przed zaplanowaniem interwencji i/lub udzieleniem porady sądowi lub innym właściwym organom. Może on również obejmować identyfikację środków, które można podjąć w celu zmniejszenia prawdopodobieństwa ponownego popełnienia przestępstwa (United Nations, 2018: 125).

Ofiary przestępstw – Zgodnie z Deklaracją Podstawowych Zasad Sprawiedliwości dla Ofiar Przestępstw i Nadużyć Władzy z 1985 r., ofiarami są „osoby, które indywidualnie lub zbiorowo poniosły szkodę, w tym obrażenia fizyczne lub psychiczne, cierpienie emocjonalne, stratę ekonomiczną lub znaczne naruszenie ich praw podstawowych, w wyniku działań lub zaniechań naruszających przepisy karne obowiązujące w Państwach Członkowskich, w tym przepisy zakazujące nadużycia władzy” (United Nations Declaration, 1985). Deklaracja obejmuje również, w stosownych przypadkach, najbliższą rodzinę lub osoby pozostające na utrzymaniu ofiary oraz osoby, które poniosły szkodę, interweniując w celu udzielenia pomocy ofiarom w trudnej sytuacji lub zapobieżenia wiktyimizacji (United Nations, 2020: 4).

Ontologia - filoz. «nowsze określenie metafizyki jako działu filozofii (lub konkretnej teorii)» (Bańko, 2014).

Opieka następcza – odnosi się do mniej formalnego wsparcia, które następuje po ustrukturyzowanej interwencji. Czasami definiuje się ją również jako proces reintegracji przestępcy ze społecznością, na zasadzie dobrowolności i po ostatecznym zwolnieniu z aresztu, w sposób konstruktywny, zaplanowany i nadzorowany (United Nations, 2018: 125).

Opieka pośrednia - proces zapewniania ciągłej opieki i zapewniania, że interwencje rozpoczęte w więzieniu są kontynuowane po zwolnieniu, aby umożliwić praktykowanie i wzmacnianie osiągnięć w więzieniu w społeczności (United Nations, 2018: 128).

Osadzony »to osoba skazana wyrokiem sądowym lub tymczasowo aresztowana (bez wyroku sądowego), która przebywa w zakładzie penitencjarnym (areszt śledczy lub zakład karny). W literaturze przedmiotu często nie rozróżnia się tych pojęć. W większości przypadków

słowo „skazany” należy rozumieć jako „osadzony”, chyba że wyraźnie odróżnia się „skazanego” od „tymczasowo aresztowanego” (Pierzchała, 2013: 7).

Osobowy profil psychologiczny sprawcy przestępstwa to portret cech jego osobowości, motywacji i zachowań, tworzony na podstawie analizy miejsca zbrodni i śladów behawioralnych, pomagający w identyfikacji podejrzanego przez profilerów kryminalnych. Profil może wskazywać, czy sprawca jest zorganizowany czy dezorganizowany, np. czy działa planowo (zorganizowany), czy impulsywnie (dezorganizowany), z użyciem improwizowanych narzędzi i z zostawianiem wielu śladów. Sprawcy często wykazują cechy psychopatii, takie jak brak empatii, manipulowanie otoczeniem, impulsywność i powtarzalność zachowań, co utrudnia im tworzenie stabilnych relacji i planów życiowych (por. Kucharewicz, 2008).

Patologia – pochodzi z dwóch wyrazów greckich *patos* – choroba, cierpienie i *logos* – nauka. Jest to więc nauka o chorobach, ich przyczynach, objawach i skutkach. Jest to «zaburzenie w funkcjonowaniu organizmu, zwłaszcza wynikające z choroby; stan chorobowy» (Bańko, 2014).

Patologia pracy – działania zaburzające prowadzoną działalność, odbiegające od normy, powodujące niepożądane efekty, pozostające w sprzeczności z pospolicie akceptowanymi wartościami (Janus, 2021: 75).

Patologia społeczna według Adama Podgórskiego to „ten rodzaj zachowania, ten typ instytucji, ten typ funkcjonowania jakiegoś systemu społecznego czy ten rodzaj struktury, który pozostaje w zasadniczej, nie dającej się pogodzić sprzeczności ze światopoglądowymi wartościami, które w danej społeczności są akceptowane” (Podgórski, 1969: 24). Podgórski uzależnił patologię od ludzkich ocen. Inni naukowcy dzieląc opinię proponują, by dodatkowo uwzględnić w definicjach patologii takie kryteria, jak: 1) występowanie zjawiska w większej zbiorowości (zob. Wódz, 1973; Jasiński, 1986; Kwaśniewski, 1991; Sztumski, 1995; Pospiszyl, 2009); 2) brak społecznej akceptacji dla tego rodzaju zachowań (Wódz, 1973; Jasiński, 1986; Kwaśniewski, 1991; Sztumski, 1995; Pospiszyl, 2009); 3) konieczność wykorzystania siły całej społeczności, aby sobie z tym problemem poradzić (Sztumski, 1995; Pospiszyl, 2009). Do najbardziej znanych patologii społecznych zalicza się obecnie: przestępczość, alkoholizm, narkomanię, prostytucję i dewiacje seksualne oraz przemoc w rodzinie. Niewątpliwie zjawisko bezrobocia przyczynia się do powstania i utrwalenia zachowań patologicznych (Koral, 2004: 165).

Personalistyczna aksjologia resocjalizacji – koncepcja, sformułowana przez Kazimierza Pierzchałę w 2016 r., pozostająca w zgodzie z Magisterium Kościoła, współbrzmiąca z szeroko pojmowanym nurtem humanistyczno-egzystencjalnym, między innymi z psychologią humanistyczną i pozytywną, a także z wychowaniem aksjologicznym ukierunkowanym na osobowościowy potencjał człowieka (Pierzchała, 2016: 178).

Personalizm - 1. filoz. «koncepcje filozoficzne przyjmujące za punkt wyjścia problematykę osobowości ludzkiej pojmowanej jako byt natury duchowej, obdarzony świadomością i wolą, twórczy, wolny i odpowiedzialny moralnie; od XIX w. samodzielny kierunek w filozofii»; 2. psych. «kierunek psychologiczny, według którego różne funkcje psychiczne są ściśle ze sobą związane i nie można rozpatrywać ich w oderwaniu od całokształtu osobowości» (Bańko, 2014). Personalizm „Jako kierunek filozoficzny inspirowany człowiekiem w sposób podmiotowy, uprawomocniając jego godność i prawo samostanowienia o sobie. Personalizm sprzeciwia się instrumentalizacji jednostki. Podkreśla on duchowy wymiar człowieczeństwa. Informuje o najważniejszych atrybutach człowieka, którymi są: rozumność, wolność oraz wyczuwanie na wyższe wartości. Personalizm stawia w centrum uwagi człowieka, jego godność i prawo do wolności; nadaje problemowi wychowania charakter osobisty; jest to filozofia sprzeciwiania się instrumentalizacji osoby ludzkiej” (Pierzchała, 2015: 50; Słotwińska, 2019: 188-205). Patrz: Personalistyczna aksjologia resocjalizacji.

Plan badawczy to prezentacja sposobu zbierania oraz analizowania danych, czyli syntetycznym opisem planowanych badań *sensu stricto* (Bäcker i wsp., 2016: 12).

Planowanie powrotu do społeczeństwa – proces, w którym przestępcy planują swój powrót do społeczeństwa i podejmują skuteczne kroki w celu przygotowania się do życia w społeczności po zwolnieniu z aresztu, w tym komunikację ze społecznością i, w stosownych przypadkach, z rodziną. Odnosi się również do kroków przygotowawczych i działań planistycznych, które władze więzienne i agencje społecznościowe podejmują, aby ostatecznie ułatwić przestępcy powrót do społeczeństwa i zapewnić ciągłość opieki po zwolnieniu przestępcy (United Nations, 2018: 127).

Poczucie koherencji człowieka – koherencji (spójności) – jest pojęciem z obszaru psychologii zdrowia. Osoba o wysokim poziomie koherencji ma poczucie zrozumiałości, zaradności (sterowalności) oraz sensowności w życiu. W sytuacji stresu poczucie koherencji odgrywa rolę moderatora, który chroni człowieka przed negatywnym wpływem stresu. **Koherencja** - 1. «wewnętrzna spójność tekstu, wypowiedzi, poglądów itp.», 2. fiz. koherencja fal «zdolność fal świetlnych, dźwiękowych lub innych do dawania trwałych efektów interferencyjnych, jeśli ich wiązki mają tę samą częstotliwość i stałą w czasie różnicę faz; spójność fal» (Bańko, 2014).

Prakseologia – «ogólna teoria sprawnego działania, dziedzina badań naukowych dotyczących metod wszelkiego celowego działania ludzkiego» (Bańko, 2014).

Praxis filoz. «rzeczywiste działania i faktyczny stan rzeczy w przeciwieństwie do teorii i postulatów» (SJP).

Predyktor – „to inaczej zmienna objaśniająca (wyjaśniająca), niekiedy rozumiana jako zmienna niezależna w modelu statystycznym. Predyktory mogą być wykorzystywane w różnych analizach statystycznych i modelach, zarówno w analizie regresji, jak i w innych technikach statystycznych, aby przewidywać lub wyjaśniać zachowanie badanej zmiennej zależnej np. w szeregach czasowych lub SEM. Określenie predyktor bierze się stąd, że jest to zmienna która służy do przewidywania (predykcji) wartości innej zmiennej” (PS, 2023).

Prizonizacja, według wielu autorów, jest systemem samodestrukcyjnym, który nie sprzyja resocjalizacji w zakładach karnych ani przyszłej adaptacji społecznej przestępców (Allen, 1975: 179). Szerzej na ten temat pisze Andrzej Bałandynowicz, który twierdzi, że „totalizacja po stronie izolowanych nazywana jest prizonizacją. Przybiera ona, z jednej strony, postać wrogich personelowi grup nieformalnych, z drugiej zaś formuje wśród skazanych typ tzw. dobrego więźnia, zwłaszcza wśród recydywistów, dla których więzienie staje się domem, w którym spędzają ponad połowę swojego dorosłego życia, oba te zjawiska wewnątrz społeczności izolowanych wzmagają antagonizmy między nimi oraz między nimi a personelem. Agresja wówczas staje się w tym środowisku naturalnym składnikiem” (Bałandynowicz, 2019: 240).

Proces badawczy obejmujący tylko czynności badawcze, uporządkowane w logicznym ciągu poczynawszy od podjęcia problemu badawczego na weryfikacji postawionych hipotez kończąc (Bäcker i wsp., 2016: 12).

Program reintegracji społecznej - odnosi się do interwencji mającej na celu pomoc przestępcom, którzy odbyli karę pozbawienia wolności, w reintegracji ze społeczeństwem po zwolnieniu. Termin ten może również oznaczać interwencję prowadzoną jako alternatywa dla kary pozbawienia wolności (United Nations, 2018: 127).

Projekt badawczy to „proces badawczy obudowany czynnościami organizacyjnymi, współcześnie najczęściej tożsamymi z krokami, jakie należy podjąć, aby uzyskać, realizować i rozliczyć grant badawczy. Obejmuje wszystkie aspekty podjętego przedsięwzięcia poczynawszy od podjęcia decyzji o aplikowaniu o środki, poprzez opracowanie harmonogramu zadań badawczych

i skonstruowanie kosztorysu, aż po wykonanie założonych badań, publikację ich wyników oraz rozliczenie poniesionych wydatków” (Bäcker i wsp., 2016: 11-12).

Przedziały ufności (ang. *confidence interval* – CI) odzwierciedla zarówno wielkość badanej grupy jak i zmienność analizowanej cechy wewnątrz tej grupy. Przedział ufności jest określany z różnym procentem „zaufania”, np. 90 czy też 95%. Najczęściej używa się 95% przedziału ufności. Oznacza to, że jeśli grupa badana była zgromadzona w sposób losowy to rzeczywisty parametr populacji z 95% pewnością znajduje się w tym przedziale. Innymi słowy: mamy dostępne wyniki dowolnie wielu badań analogicznych do analizowanego. Oczekujemy, że w 95% przypadków badanej cechy znajduje się wewnątrz wyznaczonego przez nas przedziału ufności (Babbie, 2019: 219-220).

Przestępczość – to zbiór czynów zabronionych ustawowo pod groźbą kary, popełnione na obszarze danej jednostki terytorialnej. Zjawisko przestępczości determinuje wiele czynników, do których zaliczyć należy m.in. cechy osobiste, układy środowiskowe, alkoholizm, zachwianie równowagi psychicznej, stany frustracyjne, biedę, bezrobocie, bezdomność lub rozpad rodziny (Śledzianowski, 1991: 47).

Punitive praw. «dotyczący kary albo karalności; karny, karalny» (Bańko, 2014).

Recydywa (recydywista) – odnosi się do tego, czy osoba, wobec której zastosowano interwencję (sankcję) w ramach wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, popełni nowe przestępstwo. Recydywa jest zatem kluczowym wskaźnikiem skuteczności programów i inicjatyw reintegracji społecznej (United Nations, 2018: 127).

Relatywny - 1. «wynikający z porównania jakichś wielkości; względny», 2. «zależny od czegoś, np. od przyjętego punktu widzenia; warunkowy» (Bańko, 2014).

Samobójstwo jest złożonym zjawiskiem, które opisuje się i analizuje z wielu perspektyw. Świadczy o tym, m.in. mnogość definicji samobójstwa. Jedna z najstarszych pochodzi z 1897 roku i została podana przez francuskiego socjologa Durkheima, cyt.: „samobójstwo to każdy przypadek śmierci, będący bezpośrednim lub pośrednim wynikiem działania lub zaniechania, przejawianego przez ofiarę, zdającą sobie sprawę ze skutków swojego zachowania” (za Bąbik, Olejniczak, 2014: 100). Kolejna znana definicja Edwina Shneidmana głosi, że: „we współczesnym zachodnim świecie, samobójstwo jest świadomie podjętym działaniem mającym na celu samozniszczenie; jest działaniem, które można określić jako wielowymiarowe zaburzenie występujące u jednostki, której potrzeby nie są zaspokojone i która sama definiuje problem, w którym samobójstwo spostrzega jako najlepsze rozwiązanie” (za: Grzywa i wsp., 2009: 432). Na uwagę zasługuje definicja Hołyst z 1994 roku, który podaje, że „najbardziej plastyczną definicją samobójstwa będzie określenie go jako końcowego ogniwa trwającego czasem latami procesu autodestrukcji, wzajemnie powiązanych myśli i czynów, który nie jest jedynie aktem samounicestwienia” (za: Bąbik, Olejniczak, 2014: 101; Greszta i wsp., 2018: 263-289).

Skazany – osoba fizyczna, którą sąd w postępowaniu karnym, prawomocnym wyrokiem lub nakazem karnym, uznał winną popełnienia przestępstwa i wymierzył karę lub środek karny. Sprawca czynu karalnego posiada status skazanego od chwili uprawomocnienia się orzeczenia, przez całe postępowanie wykonawcze aż do zatarcia skazania.

Socjalizacja – «proces przystosowania jednostki do życia w społeczeństwie polegający na przekazaniu jej oraz przyswojeniu przez nią wartości, norm i wzorów kulturowych w nim obowiązujących» (Bańko, 2014).

Solidarność – samo pojęcie solidarność pochodzi z łacińskiego *solidare* i oznacza mocno kojarzyć razem, zagęszczać, spajać. Ponadto: 1. «poczucie wspólnoty i współodpowiedzialności wynikające ze zgodności poglądów oraz dążeń», 2. Solidarność «ruch społeczno-polityczny w Polsce, powstały w 1980 r., przeciwstawiający się władzy komunistycznej, odwołujący się do

tradycji chrześcijańskiej, niepodległościowej i idei sprawiedliwości społecznej, który przyjął formę instytucjonalną związku zawodowego» (Bańko, 2014). Według Andrzeja Bałandynowicza „Obowiązkiem rodu ludzkiego jest solidarność wsparta na pokoju wewnętrznym” (Bałandynowicz, 2022: 543). Według SJP solidarność to - 1. «poczucie wspólnoty i współodpowiedzialności wynikające ze zgodności poglądów oraz dążeń»; 2. «odpowiedzialność zbiorowa i indywidualna określonej grupy osób za całość wspólnego zobowiązania» (SJP).

Somatyczny – «dotyczący ciała; fizyczny, cielesny» (Bańko, 2014).

Sprawiedliwość – to gotowość oddania każdemu dóbr i wartości, które mu się słusznie należą. To także prawość w postępowaniu, w odnoszeniu się do otaczającej rzeczywistości i w osądzaniu (SJP).

Sprawiedliwość naprawcza – (*restorative justice*) „jako filozofia odpowiedzialności karnej, która została rozpowszechniona w latach 70-tych XX wieku w Kanadzie, Norwegii i Anglii na gruncie rozczarowania koncepcją sprawiedliwości retrybucyjnej. Sprawiedliwość naprawcza to koncepcja zorientowana na możliwie najpełniejsze wynagrodzenie wyrządzonych krzywd, przy założeniu aktywnego udziału pokrzywdzonego, sprawcy i osób z lokalnej społeczności. Najczęściej stosowaną formą sprawiedliwości naprawczej jest mediacja. [...] W Polsce nad problematyką sprawiedliwości naprawczej i mediacji zaczęto zastanawiać się na początku lat 90-tych. W grudniu 1995 r. przy Stowarzyszeniu Penitencjarnym Patronat został powołany Zespół ds. Wprowadzenia Mediacji w Polsce, którego zadaniem było wprowadzenie mediacji jako instytucji prawnej. Urzeczywistniano eksperymentalny program mediacji między pokrzywdzonym a sprawcą czynu karalnego w sprawach nieletnich. Ostatecznie mediacja do Kodeksu postępowania karnego została wprowadzona ustawą z dnia 10 stycznia 2003 r.” (k.p.k, 1997: 23a.4; k.k., 1997: 53.3; WSW, 2023; Płatek, Fajsta, 2005: okładka; United Nations, 2020: 5 i n.). **Wartości kierujące praktyką sprawiedliwości naprawczej:** **Z a d o ś ć u c z y n i e n i e:** Skupienie się na uznaniu i naprawieniu szkód fizycznych, emocjonalnych i finansowych spowodowanych przestępstwem oraz zaspokojeniu potrzeb osób poszkodowanych; **S z a c u n e k:** Traktowanie wszystkich uczestników z godnością, współczuciem i równym traktowaniem; **D o b r o w o l n o ś ć:** Zapewnienie dobrowolnego udziału ofiar, sprawców i członków społeczności, opartego na dobrowolnej, świadomej i trwałej zgodzie; **I n t e g r a c j a:** Wspieranie i wspieranie znaczącego udziału osób poszkodowanych, w tym ofiar, sprawców, ich przyjaciół, rodzin i społeczności; **W z m o c n i e n i e:** Umożliwienie uczestnikom otwartej i szczerzej komunikacji oraz aktywnego udziału w określaniu sposobu zaspokajania ich potrzeb, zgodnie z ich postrzeganiem; **B e z p i e c z e ń s t w o:** Dbanie o bezpieczeństwo fizyczne, emocjonalne, kulturowe i duchowe oraz dobrostan wszystkich uczestników. Udział w sprawiedliwości naprawczej nie powinien prowadzić do dalszych szkód dla żadnego z uczestników; **O d p o w i e d z i a l n o ś ć:** Pomoc osobom, które wyrządziły krzywdę, w uznaniu i wzięciu odpowiedzialności za krzywdę i zadośćuczynienie; **T r a n s f o r m a c j a:** zapewnienie możliwości zrozumienia, uzdrowienia i zmiany oraz wkład w powrót do zdrowia i reintegrację ofiar i sprawców (United Nations, 2020: 6).

Sprawiedliwość retrybucyjna (ang. *retribution*, kara) – stanowisko w prawodawstwie karnym broniące idei sprawiedliwego odwetu, zgodnie z którym istotą kary jest sprawiedliwa odpłata za wyrządzone zło, proporcjonalna do czynu i winy sprawcy (Bańko, 2014).

Transcendencja – filoz. «istnienie poza granicami bytu lub poza granicami ludzkiego poznania» (Bańko, 2014).

Transcendentalny - filoz. «należący do absolutnej, czystej podmiotowości, wyprzedzający i warunkujący każdy sens przedmiotowy, czyli sens bycia rzeczą, czymś rzeczywistym, obiektywnie istniejącym» (Bańko, 2014).

Triangulacja – „pochodzi od zastosowania trygonometrii w nawigacji i miernictwie, kiedy to przy dokładniejszym identyfikowaniu położenia danego punktu w przestrzeni dwuwymiarowej określa się oprócz danej pozycji dodatkowe dwa punkty odniesienia, które wspólnie tworzą po połączeniu trójkąt (triangle). Podobnie w badaniach, aby coś stwierdzić z większą pewnością, należy posłużyć się obrazem otrzymanym z różnych perspektyw, wielu punktów widzenia, danymi pochodzącymi z różnych źródeł w celu przeprowadzenia ich identyfikacji oraz osiągnięcia lepszego rozumienia fenomenu” (Kubinowski, 2010: 313).

Ukarany to osoba której sądownie orzeczono karę w toku postępowania w sprawach o wykroczenia. W przypadku, gdy ukarany nie wywiązuje się z nałożonej kary innego rodzaju, Sąd orzeka zastępczą karę aresztu.

Umowa dorozumienna – zawarta w sposób dorozumiany to umowa, do zawarcia której doszło poprzez pozajęzykowe zachowania, które w sposób oczywisty ujawniały wolę stron. Co ciekawe, umowa dorozumiana zostaje uznana za ważną także w momencie, gdy wypowiedzi językowe nie zostały sformułowane w sposób jednoznaczny (Blog o pracy, 2022).

Utylitarny – 1. «mający na celu praktyczną korzyść, np. materialną», 2. «mający zastosowanie praktyczne; użytkowy» (Bańko, 2014).

Wartości człowieka – «co cenne i godne pożądania, co stanowi cel ludzkich dążeń» (Nowa Encyklopedia Powszechna, 1996: 664). Z kolei dla filozofa Stanisława Kamińskiego z KUL wartość to: «pewna jakość lub cecha czegoś. Chcąc antologicznie dopełnić podstawowe określenie wartości jako czegoś, trzeba odróżnić wartość transcendentalną i kategorialną. Wartościowe jest coś nie dlatego, że jest poznane, cenione, pożądane, przyjemne lub upodobane, ale dlatego, iż jest wartościowe, powinno być cenione i pożądane. Wartość może funkcjonować jako wartość prakseologiczna, tzn. ze względu na jakiś cel, na przykład – mającą – zaspakajać potrzeby» (Kamiński, 1983: 107-108).

Wskaźnik resocjalizacji to miara skuteczności procesów resocjalizacyjnych, zazwyczaj wyrażana jako odsetek osób, które po opuszczeniu zakładu karnego nie popełniają ponownie przestępstwa. Innymi słowy, jest to wskaźnik recydywy. Niska recydywa świadczy o efektywności programów resocjalizacyjnych i wsparcia udzielanego po zwolnieniu, a wysoka – o problemach w tych obszarach (Jaworska, 2009).

Wskaźnik skolaryzacji, inaczej – wskaźnik poziomu powszechności kształcenia – jeden z dwóch podstawowych wskaźników stosowanych do badania poziomu edukacji. Stopa skolaryzacji to odsetek osób uczących się obliczany w stosunku do liczby ludności w określonym przedziale wiekowym (Jastrząb-Mrozicka, 1997: 89-96).

ANEKSY

Aneks 1 – Tabele

Tab. 1. Zmienne niezależne i ich wskaźniki

Zmienne niezależne	Wskaźniki	
Wiek	☐ do 20 lat	☐ > 20 lat
Miejsce zamieszkania	☐ wieś ☐ miasto do 100 tyś. mieszkańców	☐ miasto 101 – 500 tyś. ☐ miasto > 500 tyś.
Wykształcenie *)	☐ niepełne podstawowe ☐ podstawowe ☐ gimnazjalne	☐ zasadnicze zawodowe ☐ średnie ☐ wyższe
Stan cywilny	☐ kawaler ☐ żonaty ☐ w związku partnerskim (konkubent)	☐ rozwiedziony ☐ w separacji ☐ wdowiec
Status pracującego	☐ pracujący odpłatnie ☐ pracujący nieodpłatnie ☐ długotrwale i krótkotrwale pracujący	☐ długotrwale i krótkotrwale niepracujący (bezrobotny)
Pobyt w ZK (aktualna całkowita wysokość kary, pozostałość)	☐ do 2 lat ☐ >2 – 5 lat	☐ > 5 lat
Pobyt w placówkach wychowawczych przed skazaniem	☐ nie przebywał w żadnej placówce ☐ przebywał w domu dziecka	☐ przebywał w pogotowiu opiekuńczym ☐ przebywał w MOW ☐ przebywał w zakładzie poprawczym
Rodzaj popełnionego przestępstwa	☐ zabójstwo ☐ udział w bójce ☐ pobicie ☐ inne przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu ☐ niepłacenie alimentów ☐ kradzież ☐ kradzież z włamaniem ☐ rozbój	☐ inne przestępstwa przeciwko mieniu ☐ jazdę pod wpływem alkoholu ☐ udział w przestępczości zorganizowanej ☐ inne przestępstwa (gwałt, pobicie śmiertelne)
Pobyt w trakcie odbywania kary na oddziale terapeutycznym	☐ tak ☐ nie	
Charakter pracy przed skazaniem	☐ stała (stała + dorywcza) ☐ dorywcza	☐ nie pracował
Posiadanie świadczenia alimentacyjnego	☐ tak ☐ nie	

Źródło: opracowanie własne.

Uwagi:

*) razem skończone i nieskończone

Tab. 2. Charakterystyka społeczno-demograficzna skazanych uczestniczących w badaniach ilościowo-jakościowych

Wyszczególnienie		Rodzaj pracy				Niepracujący		Razem
		odpłatna		nieodpłatna		długo- trwała	krótko- trwała	
		długo- trwała	krótko- trwała	długo- trwale	krótko- trwale			
Badani ogółem		9	9	20	31	46	12	127
Wiek	do 20 lat	4	4	11	19	23	9	70
	> 20 lat	5	5	9	12	23	3	57
Miejsce zamieszka- nia	wieś	2	1	6	5	14	2	30
	m. < 100 tys.	2	2	3	8	10	3	28
	100 – 500 tys	3	3	6	10	8	1	31
	m. > 500 tys.	2	3	5	8	14	6	38
Wykształ- cenie	niep. pods	1	2	2	7	15	6	33
	podstawowe	3	2	6	13	16	3	43
	gimnazjalne	3	5	6	10	4	2	30
	zawodowe	2	-	2	1	5	1	11
	średnie	-	-	4	-	6	-	10
Stan cywilny	kawaler	3	8	13	12	40	6	82
	żonaty	2	1	4	7	2	1	17
	w związku	4	-	3	9	3	5	24
	pozostali	-	-	-	3	1	-	4
Wysokość ostatniej kary	do 2 lat	1	3	5	3	6	4	22
	2 – 5 lat	5	4	10	19	23	2	63
	> 5 lat	3	2	5	9	13	6	38
Brak odpowiedzi		-	-	-	-	4	-	4
Pobyt w plac. wychowaw. przed skazaniem	nie przebywał	6	7	13	18	25	7	76
	przebywał	3	2	6	12	21	5	49
Brak odpowiedzi		-	-	1	1	-	-	2
Rodzaj popełnio- nego przestę- pstwa	Legenda 1.	1	-	-	2	2	2	7
	2.	3	1	7	8	7	3	29
	3.	1	4	2	11	15	3	36
	4.	2	-	2	1	4	-	9
	5.	1	-	2	3	1	-	7
	6.	-	4	7	7	10	2	30
	7.	3	3	7	11	20	3	47
	8.	4	2	4	10	11	3	34
	9.	-	-	1	-	4	1	6
	10.	-	-	6	3	2	2	13
	11.	2	1	2	2	4	1	12
	12.	-	-	1	-	2	-	3
Razem		17	15	41	58	82	20	233
Uczestni- ctwo w terapii	Tak	2	1	9	13	8	2	35
	NIE	7	8	11	18	38	10	92
Obowiązek alimentac.	Tak	3	5	5	9	5	3	30
	Nie	6	4	15	22	40	9	96
Brak odpowiedzi		-	-	-	-	1	-	1

Źródło: opracowanie własne.

Legenda:

Rodzaj popełnionego przestępstwa:

1. zabójstwo

6. kradzież

11. udział w przestępczości zorganizowanej

2. udział w bójce

7. kradzież z włamaniem

3. pobicie	8. rozbój	12. inne przestępstwa (gwałt, pobicie śmiertelne)
4. inne przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu	9. inne przestępstwa przeciwko mieniu	
5. niepłacenie alimentów	10. jazdę pod wpływem alkoholu	

Tab. 3. Charakter pracy badanych przed i w czasie odbywania kary skazania

Wyszczególnienie	Przed osadzeniem			
	stała	dorywcza	bezrobotny	razem
długotrwała praca	13	12	4	29
krótkotrwała praca	8	18	14	40
bezrobocie krótkotrwałe	1	1	10	12
bezrobocie długotrwałe	1	10	35	46
Razem	23	41	63	127
Wyszczególnienie	w zakładzie karnym			
	stała	dorywcza	bezrobotny	razem
długotrwała praca	10,2%	9,4%	3,1%	22,8%
krótkotrwała praca	6,3%	14,2%	11,0%	31,5%
bezrobocie krótkotrwałe	0,8%	0,8%	7,9%	9,4%
bezrobocie długotrwałe	0,8%	7,9%	27,6%	36,2%
Razem	18,1%	32,3%	49,6%	100,0%

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 4. Zestawienie hierarchii wartości Mirosława J. Szymańskiego z badaniami własnymi

Hierarchia wartości według Szymańskiego		Hierarchia wartości na podstawie badań własnych	
ranga	wartości	Ranga	wartości
1.	Allocentryczne	1.	Przyjemnościowe
2.	Prospołeczne	2.	Rodzinne
3.	Przyjemnościowe	3.	Władzy
4.	Pracy	4.	Materialne
5.	Edukacyjne	5.	Pracy
6.	Władzy	6.	Prospołeczne
7.	Kulturalne	7.	Kulturalne
8.	Obywatelskie	8.	Allocentryczne
9.	Rodzinne	9.	Obywatelskie
10	Materialne	10	Edukacyjne

Źródło: opracowanie w Szymański, 2006: 209 oraz badania własne.

Tab. 5. Hierarchia wartości ogółu badanych (N=127)

Ranga	Wartości	Średni wskaźnik oceny wartości (W)	Odchylenie standardowe (S)
1.	Przyjemnościowe	7,77391	3,41926
2.	Rodzinne	7,31092	3,44605
3.	Władzy	7,15929	3,64314
4.	Maturalne	6,51200	3,02054
5.	Pracy	4,80342	3,25194
6.	Prospołeczne	4,59829	3,13340
7.	Kulturalne	4,36975	2,45730
8.	Allocentryczne	4,19328	2,67566
9.	Obywatelskie	4,08547	2,95226
10.	Edukacyjne	3,84298	2,38506

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 6. Najbardziej istotne współczynniki korelacji między wartościami uznawanymi przez młodocianych skazanych

Wartości	przyjemnościowe	rodzinne	władzy	maturalne	pracy	prospołeczne	kulturalne	allocentryczne	obywatelskie	edukacyjne
przyjemnościowe	x	0,48365	0,54054	0,32474	0,21165	0,29678	0,17761	0,24802	0,16317	0,10591
rodzinne	0,48365	x	0,43466	0,12995	0,30641	0,30298	0,34758	0,26768	0,22794	0,21322
władzy	0,54054	0,43466	x	0,10000	0,14025	0,27032	0,18696	0,11167	0,11501	0,04432
maturalne	0,32474	0,12995	0,10000	x	0,03919	0,01557	0,15498	0,29568	0,07619	0,13401
pracy	0,21165	0,30641	0,14025	0,03919	x	0,50711	0,32802	0,27930	0,55341	0,38708
prospołeczne	0,29678	0,30298	0,27032	0,01557	0,50711	x	0,29060	0,11463	0,40609	0,22248
kulturalne	0,17761	0,34758	0,18696	0,15498	0,32802	0,29060	x	0,37682	0,34497	0,50793
allocentryczne	0,24802	0,26768	0,11167	0,29568	0,27930	0,11463	0,37682	x	0,15627	0,63128
obywatelskie	0,16317	0,22794	0,11501	0,07619	0,55341	0,40609	0,34497	0,15627	x	0,31853
edukacyjne	0,10591	0,21322	0,04432	0,13401	0,38708	0,22248	0,50793	0,63128	0,31853	x

Źródło: opracowanie własne.

W analizie statystycznej zwykle przyjmuje się następującą skalę:

- $r_{xy} = 0,0$ – zmienne nie są skorelowane,
- $0,0 < r_{xy} < 0,1$ – korelacja nikła,
- $0,1 \leq r_{xy} < 0,3$ – korelacja słaba,
- $0,3 \leq r_{xy} < 0,5$ – korelacja przeciętna,
- $0,5 \leq r_{xy} < 0,7$ – korelacja wysoka,
- $0,7 \leq r_{xy} < 0,9$ – korelacja bardzo wysoka,
- $0,9 \leq r_{xy} < 1$ – korelacja prawie pełna (Babbie, 2019: 92-95).

Tab. 7. Korelacja relacji z rodziną oraz kontaktu z nią i innymi osobami z poza zakładu karnego ($p < 0,005$)

Wyszczególnienie		Kontakt z rodziną lub innymi osobami (14)			
		bardzo często, jak tylko było to możliwe	sporadycznie	nigdy	Razem
Relacje z rodziną (15) N=127	zdecydowanie negatywne	3	4	8	15
	negatywne	4	6	3	13
	nieokreślone	4	10		14
	pozytywne	35	11	4	50
	bardzo pozytywne	20	8	5	33
	brak odpowiedzi	-	1	1	2
Razem		66	40	21	127
Relacje z rodziną (15) korelacja (-1 – +1)	zdecydowanie negatywne	0,0455	0,1000	0,3810	0,5264
	negatywne	0,0606	0,1500	0,1429	0,3535
	nieokreślone	0,0606	0,2500	0,0000	0,3106
	pozytywne	0,5303	0,2750	0,1905	0,9958
	bardzo pozytywne	0,3030	0,2000	0,2381	0,7411
brak odpowiedzi		0,0000	0,0000	0,0250	0,0476
Razem		0,5197	0,3150	0,1654	1,0000

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 8. Powszechność zatrudnienia odpłatnego i nieodpłatnego skazanych i ukaranych w polskim systemie penitencjarnym oraz badanych w 2022 r.

Wyszczególnienie	Powszechność zatrudnienia			Liczba osób	Zatrudnionych	
	ogółem	odpłatnego	nieodpłatnego		odpłatnie	nieodpłatnie
2001 r.	21,92%	14,38%	7,55%	56 904	8 181	4 294
2010 r.	32,97%	21,84%	11,13%	72 339	15 797	8 052
2016 r.	45,04%	18,84%	26,21%	66 132	12 459	17 330
2019 r.	56,11%	26,39%	29,72%	65 610	17 315	19 502
2022 r.	63,41%	29,21%	34,20%	63 079	18 427	21 571
2023 r.	62,22%	32,85%	29,37%	65 392	21 479	19 206
Skazani i ukarani w Polsce - ogółem	63,41%	29,21%	34,20%	63 079	18 427	21 571
Badani	54,33%	14,17%	40,16%	127	18	51

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 9. Tablica rozkładu χ^2 (chi kwadrat)

n/α	0,995	0,99	0,98	0,975	0,97	0,96	0,95	0,9	0,1	0,05	0,04	0,03	0,025	0,02	0,01	0,005
1	0,0000	0,0002	0,0006	0,0010	0,0014	0,0025	0,0039	0,0158	2,7055	3,8415	4,2179	4,7093	5,0239	5,4119	6,6349	7,8794
2	0,0100	0,0201	0,0404	0,0506	0,0609	0,0816	0,1026	0,2107	4,6052	5,9915	6,4378	7,0131	7,3778	7,8240	9,2103	10,5966
3	0,0717	0,1148	0,1848	0,2158	0,2451	0,3002	0,3518	0,5844	6,2514	7,8147	8,3112	8,9473	9,3484	9,8374	11,3449	12,8382
4	0,2070	0,2971	0,4294	0,4844	0,5351	0,6271	0,7107	1,0636	7,7794	9,4877	10,0255	10,7119	11,1433	11,6678	13,2767	14,8603
5	0,4117	0,5543	0,7519	0,8312	0,9031	1,0313	1,1455	1,6103	9,2364	11,0705	11,6443	12,3746	12,8325	13,3882	15,0863	16,7496
6	0,6757	0,8721	1,1344	1,2373	1,3296	1,4924	1,6354	2,2041	10,6446	12,5916	13,1978	13,9676	14,4494	15,0332	16,8119	18,5476
7	0,9893	1,2390	1,5643	1,6899	1,8016	1,9971	2,1673	2,8331	12,0170	14,0671	14,7030	15,5091	16,0128	16,6224	18,4753	20,2777
8	1,3444	1,6465	2,0325	2,1797	2,3101	2,5366	2,7326	3,4895	13,3616	15,5073	16,1708	17,0105	17,5345	18,1682	20,0902	21,9550
9	1,7349	2,0879	2,5324	2,7004	2,8485	3,1047	3,3251	4,1682	14,6837	16,9190	17,6083	18,4796	19,0228	19,6790	21,6660	23,5894
10	2,1559	2,5582	3,0591	3,2470	3,4121	3,6965	3,9403	4,8652	15,9872	18,3070	19,0207	19,9219	20,4832	21,1608	23,2093	25,1882
11	2,6032	3,0535	3,6087	3,8157	3,9972	4,3087	4,5748	5,5778	17,2750	19,6751	20,4120	21,3416	21,9200	22,6179	24,7250	26,7568
12	3,0738	3,5706	4,1783	4,4038	4,6009	4,9385	5,2260	6,3038	18,5493	21,0261	21,7851	22,7418	23,3367	24,0540	26,2170	28,2995
13	3,5650	4,1069	4,7654	5,0088	5,2210	5,5838	5,8919	7,0415	19,8119	22,3620	23,1423	24,1249	24,7356	25,4715	27,6882	29,8195
14	4,0747	4,6604	5,3682	5,6287	5,8556	6,2426	6,5706	7,7895	21,0641	23,6848	24,4855	25,4931	26,1189	26,8728	29,1412	31,3193
15	4,6009	5,2293	5,9849	6,2621	6,5032	6,9137	7,2609	8,5468	22,3071	24,9958	25,8162	26,8479	27,4884	28,2595	30,5779	32,8013
16	5,1422	5,8122	6,6142	6,9077	7,1625	7,5958	7,9616	9,3122	23,5418	26,2962	27,1356	28,1907	28,8454	29,6332	31,9999	34,2672
17	5,6972	6,4078	7,2550	7,5642	7,8324	8,2878	8,6718	10,0852	24,7690	27,5871	28,4450	29,5227	30,1910	30,9950	33,4087	35,7185
18	6,2648	7,0149	7,9062	8,2307	8,5120	8,9889	9,3905	10,8649	25,9894	28,8693	29,7451	30,8447	31,5264	32,3462	34,8053	37,1565
19	6,8440	7,6327	8,5670	8,9065	9,2004	9,6983	10,1170	11,6509	27,2036	30,1435	31,0367	32,1577	32,8523	33,6874	36,1909	38,5823
20	7,4338	8,2604	9,2367	9,5908	9,8971	10,4154	10,8508	12,4426	28,4120	31,4104	32,3206	33,4624	34,1696	35,0196	37,5662	39,9968
21	8,0337	8,8972	9,9146	10,2829	10,6013	11,1395	11,5913	13,2396	29,6151	32,6706	33,5972	34,7593	35,4789	36,3434	38,9322	41,4011
22	8,6427	9,5425	10,6000	10,9823	11,3125	11,8703	12,3380	14,0415	30,8133	33,9244	34,8673	36,0492	36,7807	37,6595	40,2894	42,7957
23	9,2604	10,1957	11,2926	11,6886	12,0303	12,6072	13,0905	14,8480	32,0069	35,1725	36,1311	37,3323	38,0756	38,9683	41,6384	44,1813
24	9,8862	10,8564	11,9918	12,4012	12,7543	13,3498	13,8484	15,6587	33,1962	36,4150	37,3891	38,6093	39,3641	40,2704	42,9798	45,5585
25	10,5197	11,5240	12,6973	13,1197	13,4840	14,0978	14,6114	16,4734	34,3816	37,6525	38,6416	39,8804	40,6465	41,5661	44,3141	46,9279
26	11,1602	12,1981	13,4086	13,8439	14,2190	14,8509	15,3792	17,2919	35,5632	38,8851	39,8891	41,1460	41,9232	42,8558	45,6417	48,2899
27	11,8076	12,8785	14,1254	14,5734	14,9592	15,6087	16,1514	18,1139	36,7412	40,1133	41,1318	42,4066	43,1945	44,1400	46,9629	49,6449
28	12,4613	13,5647	14,8475	15,3079	15,7042	16,3711	16,9279	18,9392	37,9159	41,3371	42,3699	43,6622	44,4608	45,4188	48,2782	50,9934
29	13,1211	14,2565	15,5745	16,0471	16,4538	17,1377	17,7084	19,7677	39,0875	42,5570	43,6038	44,9132	45,7223	46,6927	49,5879	52,3356
30	13,7867	14,9535	16,3062	16,7908	17,2076	17,9083	18,4927	20,5992	40,2560	43,7730	44,8336	46,1599	46,9792	47,9618	50,8922	53,6720
40	20,7065	22,1643	23,8376	24,4330	24,9437	25,7989	26,5093	29,0505	51,8051	55,7585	56,9459	58,4278	59,3417	60,4361	63,6907	66,7660
50	27,9907	29,7067	31,6639	32,3574	32,9509	33,9426	34,7643	37,6886	63,1671	67,5048	68,8039	70,4230	71,4202	72,6133	76,1539	79,4900
60	35,5345	37,4849	39,6994	40,4817	41,1504	42,2656	43,1880	46,4589	74,3970	79,0819	80,4820	82,2251	83,2977	84,5799	88,3794	91,9517
70	43,2752	45,4417	47,8934	48,7576	49,4953	50,7243	51,7393	55,3289	85,5270	90,5312	92,0241	93,8813	95,0232	96,3875	100,4252	104,2149
80	51,1719	53,5401	56,2128	57,1532	57,9553	59,2902	60,3915	64,2778	96,5782	101,8795	103,4588	105,4221	106,6286	108,0693	112,3288	116,3211
90	59,1963	61,7541	64,6347	65,6466	66,5093	67,9437	69,1260	73,2911	107,5650	113,1453	114,8057	116,8688	118,1359	119,6485	124,1163	128,2989
100	67,3276	70,0649	73,1422	74,2219	75,1419	76,6705	77,9295	82,3581	118,4980	124,3421	126,0794	128,2367	129,5612	131,1417	135,8067	140,1695

Źródło: Tablica rozkładu χ^2 (chi kwadrat), <https://www.statystyka-zadania.pl/tablica-rozkladu-chi2/> (dostęp: 29.12.2023).

Tab. 10. Tabela pomocnicza do hipotezy 1 ($p < 0,005$)

Lp.	Wyszczególnienie	Sp	Liczba badanych N= 127	Sp * n	%
1	Zdecydowanie TAK	1,0	10	10	7,9
2	Raczej TAK	0,5	34	17	26,8
3	Raczej NIE	-0,5	27	-13,5	21,3
4	Zdecydowanie NIE	-1,0	26	-26	20,5
5	Nie wiem, nie mam zdania, brak odpowiedzi	-0,1	30	-3	23,6
	Razem	x	127	-15,5	100,0
	Sp_{AW}	x			-0,1220

Źródło: opracowanie własne.

$$S_p AW = \frac{(w_1 * 1) + (w_2 * 0,5) + (w_3 * (-0,5)) + (w_4 * (-1)) + (w_5 * (-0,1))}{n}$$

Sp AW - siła poparcia

Tab. 11. Tabela pomocnicza do hipotezy 2 ($p < 0,005$)

Lp.	Wyszczególnienie	Sp	Liczba badanych N= 127	Sp * n	%
1	Zdecydowanie pozytywna	12	12	9,4	12
2	Pozytywna	53	26,5	41,7	53
3	Negatywna	7	-3,5	5,5	7
4	Zdecydowanie negatywna	14	-14	11,0	14
5	Nieokreślona, brak odpowiedzi	41	-4,1	32,3	41
	Razem	127	16,9	100,0	127
	Sp_{AW}	x			0,1331

Źródło: opracowanie własne.

$$S_p AW = \frac{(w_1 * 1) + (w_2 * 0,5) + (w_3 * (-0,5)) + (w_4 * (-1)) + (w_5 * (-0,1))}{n}$$

Sp AW - siła poparcia

Tab. 12. Różne rodzaje wskaźników oceny efektywności programu

Lp.	Typ wskaźnika	Definicja	Kluczowe pytania dotyczące efektywności (wydajności)	Uwagi
1.	Wynik	Wpływ lub konsekwencje wynikające z realizacji programu i uzyskania wyników	Jaki jest wpływ usługi lub programu? Czy program osiąga swoje cele? Czy problem, który doprowadził program do osiągnięcia tych rezultatów, nadal istnieje?	
2.	Wyjście	Projekt produktów i usług udostępnionych grupie docelowej	Jaki jest świadczony poziom (jakość) usług? Ile jednostek usług jest świadczonych? Czy program jest efektywny w świadczeniu tej/tych usług?	
3.	Proces	Wszystko, co faktycznie robią osoby i organizacje zaangażowane w projektowanie i/lub realizację programu	Czy działania niezbędne do osiągnięcia zamierzonego rezultatu są realizowane? Czy program jest na dobrej drodze do osiągnięcia celów?	
4.	Wejście	Zakres zasobów (finansowych, materialnych i/lub ludzkich) wykorzystanych do wykonania pracy	Jakie zasoby są wykorzystywane do realizacji usługi lub programu?	

Źródło: opracowanie własne na podstawie (United Nations, 2010: 83).

Aneks 2 – Autorski kwestionariusz wywiadu

„Praca czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych”

(Anna Komisarska)

Szanowny Panie!

Prowadzę badania na temat wpływu pracy na resocjalizację. Pani/Pana wypowiedzi pozwolą na zdiagnozowanie, a następnie zaprojektowanie działań, które będą mogły zmienić sytuację młodocianych więźniów. Bardzo proszę o szczere wypowiedzi, które zostaną wykorzystane wyłącznie w celach naukowych. Wybieramy po jednej odpowiedzi, chyba że przy pytaniu wyraźnie pisze inaczej.

Dziękuję, Anna Komisarska

1. Płeć:
 - ☐ kobieta
 - ☐ mężczyzna
2. Wiek (*proszę wpisać odpowiednią liczbę*): lat miesięcy
3. Miejsce zamieszkania przed osadzeniem. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź*:
 - ☐ wieś
 - ☐ miasto do 100 tyś.
 - ☐ miasto 101-500 tyś.
 - ☐ miasto 501 tys. i więcej mieszkańców
4. Twoje wykształcenie (skończone, nieskończone). *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź*:
 - ☐ niepełne podstawowe
 - ☐ podstawowe
 - ☐ gimnazjalne
 - ☐ zasadnicze zawodowe
 - ☐ średnie
 - ☐ wyższe
5. Twój stan cywilny. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź*:
 - ☐ kawaler
 - ☐ żonaty
 - ☐ w związku partnerskim (konkubent)
 - ☐ rozwiedziony
 - ☐ w separacji
 - ☐ wdowiec

6. Pytanie dotyczy pobytu w ZK i wykonywanej pracy. Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:

- ☐ nie pracowałem/~łam ani uprzednio, ani obecnie
- ☐ pracowałem/~łam wcześniej i obecnie
- ☐ wcześniej pracowałem/~łam, lecz już nie pracuję
- ☐ wcześniej nie pracowałem/~łam, ale obecnie pracuję

7. Wysokość obecnej kary i pozostałość:

(proszę o podanie poniżej obydwu informacji)

- ☐ całkowita: lat..... miesięcy
- ☐ ile pozostało do końca: lat..... miesięcy

8. Czy przed pobytem w zakładzie karnym przebywałeś/~aś w jakichkolwiek placówkach opiekuńczych i resocjalizacyjnych? (proszę zaznaczyć wszystkie właściwe odpowiedzi)

- ☐ nie, nie przebywałem w żadnej placówce
- ☐ tak, przebywałem w domu dziecka
- ☐ tak, przebywałem w pogotowiu opiekuńczym
- ☐ tak, przebywałem w młodzieżowym ośrodku wychowawczym
- ☐ tak, przebywałem w zakładzie poprawczym
- ☐ inne, proszę wpisać jakie.....

9. Za jaki rodzaj przestępstwa zostałeś/~aś obecnie skazany/~a? (proszę zaznaczyć wszystkie właściwe odpowiedzi)

- ☐ zabójstwo
- ☐ udział w bójce
- ☐ pobicie
- ☐ inne przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu
- ☐ niepłacenie alimentów
- ☐ kradzież
- ☐ kradzież z włamaniem
- ☐ rozbój
- ☐ inne przestępstwa przeciwko mieniu
- ☐ jazdę pod wpływem alkoholu
- ☐ udział w przestępczości zorganizowanej
- ☐ inne przestępstwa.....

10. Czy przed popełnieniem przypisanych Ci przestępstw żyłeś/~aś w sytuacjach kryminogennych? Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:

- ☐ tak, spróbuj to określić
- ☐ nie

11. Jaki masz stosunek do wszelkiego rodzaju programów poszerzających kwalifikacje zawodowe lub naukę nowego zawodu? *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ bardzo pozytywny
 - ☐ pozytywny
 - ☐ negatywny
 - ☐ bardzo negatywny
 - ☐ nie wiem, nie mam zdania
12. Czy w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności przebywałeś/~aś na oddziale terapeutycznym? . *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ tak
 - ☐ nie
13. Czy uczestniczysz (uczestniczyłeś/~aś) w jakichkolwiek formach terapii w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności? . *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ tak, w jakich.....
 - ☐ nie
14. Czy masz (miałeś/~aś) kontakt z rodziną lub innymi osobami spoza zakładu karnego w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności? . *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ tak, bardzo często, jak tylko było to możliwe
 - ☐ tak, sporadycznie
 - ☐ nigdy
15. Jakie posiadasz **relacje z rodziną**? . *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ zdecydowanie negatywne
 - ☐ negatywne
 - ☐ nieokreślone
 - ☐ pozytywne
 - ☐ zdecydowanie pozytywne
16. Czy masz (miałeś/~aś) kontakt z innymi osobami (poza rodziną) spoza zakładu karnego w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności? . *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ tak, bardzo często, jak tylko było to możliwe
 - ☐ tak, sporadycznie
 - ☐ nigdy
17. Z kim spoza rodziny masz (miałeś/~aś) utrzymujesz częsty kontakt w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności? *Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*
- ☐ z nikim
 - ☐ z koleżanką / kolegą
 - ☐ z kuratorem sądowym
 - ☐ z osobą duchowną

- ☐ z wolontariuszami
- ☐ z osobami ze stowarzyszenia, fundacji
- ☐ z terapeutami
- ☐ z innymi osobami, jakimi.....

18. W jakich formach **zajęć** dotychczas uczestniczyłeś/~aś w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności – realizowanych na terenie zakładu karnego? . *Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ czytanie książek
- ☐ oglądanie telewizji
- ☐ udział w warsztatach teatralnych
- ☐ zajęcia plastyczne
- ☐ zajęcia muzyczne
- ☐ zajęcia sportowe
- ☐ spotkania z aktorami, artystami, studentami
- ☐ radiowęzeł
- ☐ spotkania i pogadanki na temat uzależnień, agresji, przemocy
- ☐ inne, jakie.....

19. W jakich formach zajęć dotychczas uczestniczyłeś/~aś w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności – realizowanych poza zakładem karnym? . *Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ w ogóle nie uczestniczyłem/~łam
- ☐ praca z osobami niepełnosprawnymi
- ☐ praca z osobami starszymi
- ☐ praca z dziećmi
- ☐ prace porządkowe np. sprzątanie poza zakładem, malowanie, remonty obiektów poza zakładem i inne
- ☐ wyjście do kina, teatru, muzeum
- ☐ inne, jakie.....

20. Nauka/gdzie (w czasie pobytu w ZK)? . *Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ studia
- ☐ szkoła
- ☐ kursy
- ☐ nigdzie, dlaczego?

21. Czy jest osobą uzależnioną? . *Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ nie jestem uzależniony od czegokolwiek
- ☐ tak, od alkoholu
- ☐ tak, od gier hazardowych
- ☐ tak, od Internetu
- ☐ tak, od leków
- ☐ tak, od narkotyków

- ☐ tak, od nikotyny
- ☐ tak, od seksu
- ☐ tak, od telewizji
- ☐ tak, od zachowań agresywnych
- ☐ tak, od zakupów
- ☐ inne, proszę wpisać jakie.....

22. Proszę ustawić chronologicznie – po zastanowieniu – **odczuwane, uznawane** i w końcu **praktykowane** przez Ciebie **wartości** (nie chodzi o wartości deklarowane, że „tak wypada”), wpisując obok cyfry od 1 do 10, w jakim stopniu są dla Ciebie ważne? Możesz też pogrupować np. najważniejsze są trzy i przy nich stawiasz 10, a reszta np. 5.

10 – oznacza, że jest najważniejsza, a 1 – że najmniej ważna.

- ☐ ____ allocentryczne (ważność relacji, spraw koleżeńskich, rozumienie drugiego)
- ☐ ____ edukacyjne,
- ☐ ____ kulturalne,
- ☐ ____ materialne,
- ☐ ____ obywatelskie,
- ☐ ____ pracy (związane z pracą),
- ☐ ____ prospołeczne,
- ☐ ____ przyjemnościowe,
- ☐ ____ rodzinne,
- ☐ ____ władzy (związane ze sprawowaniem władzy),
- ☐ nie wiem, nie mam zdania (por. Szymański, 2006).

23. Charakter Twojej pracy przed osadzeniem. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ stała (stała i dorywcza)
- ☐ dorywcza
- ☐ nie pracowałem/~łam

24. Czy zdarzyło Ci się „na wolności” porzucić pracę? *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ tak, ile razy? ☐ raz, ☐ wiele razy, dlaczego?
- ☐ nie, dlaczego?

25. Dlaczego nie chciałeś/~aś i nie chcesz pracować? *Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ pytanie mnie nie dotyczy
- ☐ nie znalazłem/~łam jeszcze odpowiedniej pracy; odpowiedniej tzn. jakiej?
- ☐ praca nie opłaca się
- ☐ praca mnie nudzi,
- ☐ ze względu na dyscyplinę pracy
- ☐ zawsze byłem/ ~łam od kogoś zależnym / ~ją i kogoś musiałem / ~łam słuchać

☐ inne przyczyny. Podaj jakie?

26. Jak oceniasz swoją sytuację materialną z wolności? *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ dobra
- ☐ raczej dobra
- ☐ przeciętna
- ☐ raczej zła
- ☐ zła
- ☐ trudno powiedzieć
- ☐ nie chcę odpowiadać na to pytanie

27. Pracuje (**obecnie w ZK**)?. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ odpłatnie
- ☐ nieodpłatnie
- ☐ nie pracuję

28. Forma zatrudnienia **odpłatnego** wykonywanego przez Ciebie na chwilę obecną. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ pytanie mnie nie dotyczy
- ☐ pracuję, ale nie wiem jaka to forma, nie rozumiem pytania
- ☐ przywiązienne przedsiębiorstwa państwowe (d. przywiązienne p-two przemysłowe)
- ☐ przywiązienne spółki akcyjne lub spółki z o.o.
- ☐ instytucje gospodarki budżetowej (d. przywiązienne gospodarstwo pomocnicze)
- ☐ produkcja nakładcza (chałupnicza)
- ☐ kontrahenci poza więzienni
- ☐ umowa o pracę
- ☐ umowa zlecenie, umowa o dzieło
- ☐ inna podstawa prawna
- ☐ prace porządkowe oraz pomocnicze wykonywane na rzecz jednostek organizacyjnych SW

29. Forma wykonywanej przez Ciebie na chwilę obecną **nieodpłatnej** pracy. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ pytanie mnie nie dotyczy
- ☐ pracuję, ale nie wiem jaka to forma, nie rozumiem pytania
- ☐ pracach publicznych
- ☐ prace na cele charytatywne i OPP
- ☐ pracach porządkowych oraz pomocniczych na rzecz jednostek organizacyjnych SW
- ☐ przywiązienne przedsiębiorstwa państwowe
- ☐ instytucje gospodarki budżetowej

30. Czy Twoim zdaniem **ilość i jakość ofert pracy** dla skazanych jest zadowalająca? .

Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź:

- ☐ ilość i jakość ofert pracy jest w pełni zadowalająca
- ☐ ilość i jakość ofert pracy jest niezła, ale nie rewelacyjna
- ☐ ofert pracy dla skazanych jest zdecydowanie za mało
- ☐ oferty pracy są w zbyt małym stopniu dostosowane do potrzeb skazanego
- ☐ nie wiem, nie mam zdania
- ☐ nie obchodzi mnie to (podejście ambiwalentne)

31. Jakie dla Ciebie **walory posiada podejmowana praca** w ZK?. *Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ da się ją lubić /zadowolenie/
- ☐ daje satysfakcję
- ☐ jest łatwa
- ☐ jest moim własnym wyborem
- ☐ jest użyteczna
- ☐ posiada na mnie pozytywny wpływ
- ☐ pozwala na stabilność i płynność oraz poczucie bezpieczeństwa
- ☐ pozwala zachować szacunek do siebie
- ☐ rozwija zainteresowania, zdolności
- ☐ umożliwia rozwój osobisty
- ☐ umożliwia rozwój społeczny
- ☐ umożliwia samowychowanie
- ☐ wypełnia czas, zabija nudę
- ☐ nie ma żadnych walorów
- ☐ nie wiem, nie mam zdania

32. Jakie są Twoje **motywy podejmowania pracy**?. *Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ chęć spłacenia zobowiązań finansowych (np. alimentów)
- ☐ chęć zdobycia kwalifikacji zawodowych
- ☐ chęć zdobycia pieniędzy
- ☐ dają wizję warunkowego, przedterminowego zwolnienia
- ☐ praca buduje samego siebie, podmiot zdolny do rozwoju
- ☐ praca jest formą aktywności
- ☐ praca jest formą wyładowania energii
- ☐ praca łagodzi skutki izolacji
- ☐ praca umożliwia kontakt z ludźmi
- ☐ praca utrzymywanie się samemu / nie obciążanie rodziny
- ☐ inny; proszę podaj swój
- ☐ nie mam motywacji do pracy
- ☐ nie wiem, nie mam zdania

33. Jakie są Twoje **oczekiwania wobec pracy** podejmowanej w trakcie odbywania kary?
Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:
- ☐ możliwość kontaktów społecznych
 - ☐ możliwość podnoszenia kwalifikacji
 - ☐ praca jest koniecznością, częścią sensu życia, sposobem dojrzewania, gwarantuje rozwój i osobiste spełnienie
 - ☐ wysokie zarobki
 - ☐ zabicie nudy w ZK
 - ☐ zgodność z zainteresowaniami
 - ☐ inne – jakie?
 - ☐ nie wiem, nie mam zdania
34. Co wg Ciebie powinno być najważniejsze dla osoby młodocianej? *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ praca
 - ☐ edukacja i zawodowy trening
 - ☐ nie wiem, nie mam zdania
35. Czy jesteś zobowiązany/~na do **świadczeń alimentacyjnych**:
- ☐ tak
 - ☐ nie
36. Jeżeli jesteś zobowiązany/~na do płacenia świadczenia alimentacyjnego, czy Ty się z tego wywiązujesz? *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ pytanie mnie nie dotyczy (jeżeli w pyt. 35 zakreślono „nie”)
 - ☐ tak płacę sukcesywnie
 - ☐ tak, płacę sporadycznie
 - ☐ nie mam możliwości spłaty
37. Czy Twoim zdaniem praca spełnia zadanie resocjalizujące wobec skazanego?. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ zdecydowanie tak
 - ☐ raczej tak
 - ☐ nie wiem, nie mam zdania
 - ☐ raczej nie spełnia takiego zadania
 - ☐ zdecydowanie nie spełnia takiego zadania
38. Czy wykonywana praca może mieć wpływ na Twoją pozytywną zmianę (odstąpienia od przestępczości)?. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*
- ☐ tak, zdecydowanie wpływa; „staje się człowiekiem” społecznie akceptowalnym
 - ☐ sam/~a nie wiem może, ale raczej dla osoby starszej
 - ☐ nie wiem, nie mam zdania
 - ☐ raczej nie widzę takiego związku
 - ☐ zdecydowanie nie widzę takiego związku

39. Co sądzisz o resocjalizacyjnej funkcji pracy?

.....

.....

.....

40. Czy praca wg Ciebie wpływa na Twój rozwój?. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ zdecydowanie negatywna
- ☐ negatywna
- ☐ nieokreślona
- ☐ pozytywna
- ☐ zdecydowanie pozytywna

41. Co sądzisz o powiedzeniu, że praca wychowawcza (resocjalizacyjna) „tworzy nowego człowieka”? *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ tak, zdecydowanie zgadzam się
- ☐ raczej zgadzam się
- ☐ nie wiem, nie mam zdania
- ☐ raczej nie zgadzam się z tym stwierdzeniem
- ☐ zdecydowanie nie zgadzam się z tym stwierdzeniem

42. Czy posiadasz obawy dotyczące funkcjonowania na wolności w kwestii zatrudnienia?. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ nie ma obaw
- ☐ przewiduję problemy
- ☐ nie obchodzi mnie to (podejście ambiwalentne)

43. Określ proszę jakie to posiadasz **obawy dotyczące funkcjonowania na wolności** w kontekście zatrudnienia?. *Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ nie ma obaw
- ☐ problemy intrapersonalne (np. poczucie wstydu, winy, wyobcowania itp.)
- ☐ stygmatyzację społeczną
- ☐ trudność w znalezieniu pracy
- ☐ nie obchodzi mnie to (podejście ambiwalentne)

44. Jak widzisz w tej chwili **swoją ogólną sytuację po wyjściu z więzienia**. *Proszę zaznaczyć na skali odpowiednią cyfrę*

-5	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4	5
Gorsza niż przed pobytem w więzieniu			Bez zmian			Lepsza niż przed pobytem w więzieniu				

45. Jakie posiadasz **relacje ze pracodawcami, społecznością lokalną** (sąsiadami, mieszkańcami danej miejscowości)?. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ zdecydowanie negatywne

- ☐ negatywne
- ☐ nieokreślone
- ☐ pozytywne
- ☐ zdecydowanie pozytywne

46. Jaka jest **Twoja skuteczność w pracy** w warunkach penitencjarnych? *Proszę o wypełnienie wszystkich podpunktów. Jeżeli w pyt. 6 postawiono „1” – pytanie to nie dotyczy badanego.*

Jak nie pracujesz, a pracowałeś wcześniej to także:

☐ **Pytanie mnie nie dotyczy**

- a) Zdarzają się reklamacje Twojej pracy? ☐ TAK; ☐ NIE; ☐ NIE MAM ZDANIA
- b) Jak oceniasz swoją wydajność w porównaniu do kolegów?
☐ WIĘKSZĄ; ☐ PORÓWNYWALNĄ; ☐ NIŻSZĄ; ☐ NIE MAM ZDANIA
- c) Poziom satysfakcji klientów z Twojej pracy? ☐ DUŻA; ☐ ŚREDNIA; ☐ SŁABA;
☐ MOJA PRACA NIE MA KLIENTÓW; ☐ NIE MAM ZDANIA
- d) Bezawaryjność twojej pracy: ☐ NIE ZNAM PRZYPADKÓW, ŻEBY SIĘ COŚ ZEPSUŁO;
☐ A CO MNIE TO OBCHODZI; ☐ NIE MAM ZDANIA
- e) Ilość odpadów z Twojej pracy: ☐ DUŻA; ☐ ŚREDNIA; ☐ MAŁA; ☐ NIE DOTYCZY MOJEJ PRACY; ☐ NIE MAM ZDANIA
- f) Średni czas realizacji zamówień klientów: ☐ DŁUGI; ☐ ŚREDNI; ☐ KRÓTKI;
☐ NIE DOTYCZY MOJEJ PRACY; ☐ NIE MAM ZDANIA

47. Jaka jest **Twoja efektywność pracy** w warunkach penitencjarnych? *Proszę o wypełnienie wszystkich podpunktów. Jeżeli w pyt. 6 postawiono „1” – pytanie to nie dotyczy badanego.*

Jak nie pracujesz, a pracowałeś wcześniej to także:

☐ **Pytanie mnie nie dotyczy**

- a) Jak oceniasz swoje zmotywowanie do pracy i komunikację? ☐ BARDZO DOBRZE;
☐ DOBRZE; ☐ ŚREDNIO; ☐ SŁABO; ☐ NIE MAM ZDANIA
- b) Czy Twoim zdaniem właściwie planowane są Twoje działania i zarządzanie Twoim czasem? ☐ BARDZO DOBRZE; ☐ DOBRZE; ☐ ŚREDNIO; ☐ SŁABO; ☐ NIE MAM ZDANIA
- c) Czy odbyłeś konieczne szkolenia dla pracowników? ☐ TAK; ☐ NIE;
☐ NIE POTRZEBNE SĄ MI ŻADNE SZKOLENIA; ☐ NIE MAM ZDANIA
- d) Czy temperatura i wilgotność powietrza w Twoim otoczeniu pracy są właściwe?
☐ SĄ WŁAŚCIWE; ☐ ŚREDNIE; ☐ SŁABE; ☐ NIE DOTYCZY TO MOJEJ PRACY;
☐ NIE MAM ZDANIA
- e) Czy Bezpieczeństwo i higiena pracy są na właściwym poziomie? ☐ NIE MAM ZASTRZEŻEŃ; ☐ NA ŚREDNIM POZIOMIE; ☐ MAM WIELE ZASTRZEŻEŃ;
☐ NIE MAM ZDANIA
- f) Czy masz zastrzeżenia do właściwego zarządzania zespołem? ☐ NIE MAM;
☐ MAM WIELE UWAG; ☐ NIE DOTYCZY TO MOJEJ PRACY; ☐ NIE MAM ZDANIA
- g) Czy Twój poziom stresu jest wystarczająco niski? Czy zadbano, aby tak było?
☐ JEST OK.; ☐ ŚREDNIO; ☐ MOGŁOBY BYĆ LEPIEJ; ☐ NIE MAM ZDANIA

48. Czy według Ciebie jesteś przygotowany/~na do wykonywania określonego zawodu?

- ☐ tak
- ☐ nie

49. Co dla Ciebie oznacza **bycie wolnym**?. *Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ bycie wolnym związane jest z istnieniem człowieka i innych ludzi
- ☐ odpowiedzialność człowieka nie oznacza pełni wolności; człowiek nie jest nigdy całkowicie wolnym
- ☐ wolność człowieka, który czyni dobro, jest bardziej wyzwolona niż wolność osoby, która używa jej w zły sposób
- ☐ wolność nie jest dana człowiekowi, jest mu zadana, by ukazywała prawdę o dobru
- ☐ wolność osłabia zaniżone poczucie własnej wartości, kompleks niższości oraz związane z tym postawy braku asertywności, braku własnych poglądów, zależności od opinii publicznej i podatności na medialną manipulację
- ☐ wolność to szansa na bycie lepszym
- ☐ wolności nie można tylko posiadać, ale trzeba ją stale zdobywać, tworzyć
- ☐ życie na wolności a nie za kratami
- ☐ raczej z żadną odpowiedzią się nie zgadzam się
- ☐ zdecydowanie z żadną odpowiedzią się nie zgadzam się
- ☐ nie wiem, nie mam zdania

50. Jeżeli odczuwasz problemy z powrotem do życia na wolności, proszę zaznaczyć te, które dotyczyły Ciebie. *Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ nie ma obaw
- ☐ bezradność, chaos utrudniający podjęcie konstruktywnych działań
- ☐ brak jakiegokolwiek kontaktu z rodziną (rodzicami, żoną, dziećmi)
- ☐ brak mieszkania
- ☐ brak ochoty do życia
- ☐ brak pracy,
- ☐ brak środków do życia,
- ☐ brak wiedzy na temat możliwości otrzymania jakiegokolwiek wsparcia
- ☐ całkowita pustka, brak jakiegokolwiek pomysłu na życie
- ☐ lęk przed ludźmi spoza środowiska rodzinnego
- ☐ lęk przed ludźmi spoza znanego środowiska przestępczego
- ☐ lęk przed życiem na wolności,
- ☐ obawa przed ośmieszeniem się przed innymi ludźmi,
- ☐ inne obawy, proszę wpisać, jakie.....
.....

51. Czy w tym momencie możesz powiedzieć, że będziesz po wyjściu z więzienia tak funkcjonować, aby nigdy ponownie w to miejsce nie trafić?. *Zakreśl jedną, właściwą odpowiedź:*

- ☐ zdecydowanie tak
- ☐ tak
- ☐ nie
- ☐ zdecydowanie nie
- ☐ trudno powiedzieć, nie wiem
- ☐ nie wiem, nie mam zdania

52. Jakie w tej chwili są Twoje główne cele po wyjściu z więzienia. *Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ kontynuacja nauki
- ☐ bycie pomocnym dla innych (postawa prospołeczna)
- ☐ podjęcie pracy
- ☐ poprawa jakości życia rodzinnego
- ☐ powrót do zachowań przestępczych
- ☐ prowadzenie spokojnego życia
- ☐ wytrwanie w abstynencji
- ☐ założenie rodziny
- ☐ nie wiem, nie mam zdania, nie mam konkretnych planów

53. Jaki rodzaj pomocy Twoim zdaniem jest najbardziej pożądanym dla osób opuszczających zakłady karne?. *Możesz wybrać więcej niż jedną odpowiedź:*

- ☐ pomoc materialna
- ☐ pomoc rodziny
- ☐ pomoc terapeutyczna
- ☐ pomoc w nawiązaniu pozytywnych relacji z najbliższymi
- ☐ pomoc w znalezieniu mieszkania
- ☐ pomoc w znalezieniu pracy
- ☐ wsparcie psychologiczne/emocjonalne
- ☐ inne, jakie.....
- ☐ nie wiem, nie mam zdania

54. Jeżeli chciałbyś napisać coś od siebie o pracy skazanego, o oczekiwaniach swoich i koleżanek i kolegów, o możliwościach, o wadach systemu i oczywiście zaletach, wszystko to co dotyczy pracy młodocianego skazanego, a co w przyszłości mogłoby zmienić jego dolę

.....

.....

.....

Bardzo dziękuję za wypełniony kwestionariusz, Anna Komisarska

Aneks 3 – Kwestionariusz wywiadu indywidualnego z wychowawcami

„Praca czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych”

(Anna Komisarska)

„Zmiana młodego człowieka powinna absolutnie polegać na dostrzeganiu potencjałów, talentów, zasobów, umiejętności, kompetencji i rozwijaniu ich, a nie na nieustannej wojnie z deficytami, ułomnościami i [...] próbie – przyp. AK] naprawy tych deficytów”

(Gawina, 2024; Konopczyński, 2010)

Szanowna/~y Pani/Panie!

Prowadzę badania na temat wpływu pracy na resocjalizację. Pani/Pana wypowiedzi pozwolą na zdiagnozowanie, a następnie zaprojektowanie działań, które będą mogły zmienić sytuację młodocianych więźniów. Bardzo proszę o szczerą wypowiedź, które zostaną wykorzystane wyłącznie w celach naukowych.

Dziękuję, Anna Komisarska

Wychowawca w zakładzie karnym pracuje w zespole z innymi funkcjonariuszami, psychologami, pedagogami i pracownikami służby zdrowia, dążąc do zapewnienia skazanym jak najlepszych warunków do zmiany i powrotu do społeczeństwa.

1. *Na ile praca młodocianego skazanego może stać się czynnikiem sukcesu wychowawczego?*
.....
2. *Jakie widzisz ważne aspekty oddziaływań resocjalizacyjnych poprzez pracę?*
.....
3. *Jak określiłabyś/określiłbyś znaczenie pracy wychowawcy w resocjalizacji młodocianych skazanych?*
.....
4. *Jak określiłabyś/określiłbyś znaczenie dobra młodocianych skazanych w procesie resocjalizacji, tzn. uznanie że on jest w tym wszystkim najważniejszy?*
.....
5. *Jakie widzisz zagrożenia i wyzwania w resocjalizacji młodocianych skazanych?*
.....
6. *Jakie wg Ciebie główne czynniki wpływają na zmianę postaw i zachowań młodocianego skazanego?*
.....

Dziękuję bardzo za udzielone odpowiedzi

Aneks 4 – Kwestionariusz wywiadu indywidualnego ze skazanymi

„Praca czynnikiem resocjalizacji młodocianych skazanych w polskich jednostkach penitencjarnych”

(Anna Komisarska)

„Zmiana młodego człowieka powinna absolutnie polegać na dostrzeganiu potencjałów, talentów, zasobów, umiejętności, kompetencji i rozwijaniu ich, a nie na nieustannej wojnie z deficytami, ułomnościami i [...] próbie – przyp. AK] naprawy tych deficytów”

(Gawina, 2024; Konopczyński, 2010)

Szanowny Panie!

Prowadzę badania na temat wpływu pracy na resocjalizację. Pani/Pana wypowiedzi pozwolą na zdiagnozowanie, a następnie zaprojektowanie działań, które będą mogły zmienić sytuację młodocianych więźniów. Bardzo proszę o szczere wypowiedzi, które zostaną wykorzystane wyłącznie w celach naukowych.

Dziękuję, Anna Komisarska

1. *Jak postrzega Pan potrzebę wykonywania pracy?*

.....

2. *Jakie Pana zdaniem występują kluczowe elementy pozytywnego procesu resocjalizacji?*

.....

3. *Jak określiłby Pan zagrożenia i wyzwania wpływające na zmianę postaw i zachowań młodocianych skazanych?*

.....

Dziękuję bardzo za udzielone odpowiedzi